

YALOVA SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Yıl: 2023 Cilt: 13 Sayı: 2

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

YALOVA ÜNİVERSİTESİ

ISSN 2146-1333 | e-ISSN 2146-1406

YALOVA SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

YALOVA JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Altı Aylık Hakemli Bilimsel Dergi

CİLT: 13

SAYI: 2

EKİM 2023

e-ISSN: 2146-1406

DERGİNİN SAHİBİ / OWNER

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

BAŞ EDİTÖR / EDITOR-IN-CHIEF

Doç. Dr. Uğur Bekir DİLEK

EDİTÖRLER / EDITORS

Doç. Dr. Ali ÖZCAN

Prof. Dr. Ramazan TİYEK

EDİTÖR YARDIMCILARI / ASSISTANT EDITORS

Doç. Dr. Cem GÜRLER

Doç. Dr. Sami KALAYCI

Dr. Öğr. Üyesi Muhsin ÖNAL

Öğr. Gör. Dr. Yunus ŞAHİN

Arş. Gör. Dr. Zeynep ARSLAN

Arş. Gör. Burak ALTUNSOY

Arş. Gör. Demet YALÇIN

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Öğr. Gör. Dr. Yunus ŞAHİN

YABANCI DİL EDİTÖRÜ / FOREIGN LANGUAGE EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Muhsin ÖNAL

MİZANPAJ EDİTÖRÜ / LAYOUT EDITOR

Arş. Gör. Burak ALTUNSOY

SEKRETER / SECRETARY

Arş. Gör. Rümeyşa ÇETİNKAYA

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ergün YILDIRIM, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**
Prof. Dr. Fethi GÜNGÖR, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Habip TÜRKER, **Gaziantep Üniversitesi**
Prof. Dr. Yakup Akif AFYON, **Uşak Üniversitesi**
Doç. Dr. Hafsa KESGİN, **Sakarya Üniversitesi**
Doç. Dr. Mehmet APAN, **Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi**
Doç. Dr. Muhammed CEYHAN, **Yalova Üniversitesi**
Doç. Dr. Recep YILDIZ, **Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi**
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Çınar, **Türk-Alman Üniversitesi**

HAKEM KURULU / REFEREE BOARD

Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, en az iki hakemin makaleleri değerlendirdiği çift taraflı kör hakemlik sistemi ile çalışmalarını değerlendirmektedir. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır.

Yalova Journal of Social Sciences evaluates studies through a double-blind peer review system, with at least two referees assessing the articles. The names of the referees are kept confidential and not disclosed.

ALAN EDITÖRLERİ / SECTION EDITORS

Prof. Dr. Habip TÜRKER, Gaziantep Üniversitesi, **Felsefe**
Prof. Dr. Kaya BAYRAKTAR, Yalova Üniversitesi, **İktisat Tarihi**
Prof. Dr. Ramazan TİYEK, Kırklareli Üniversitesi **Çalışma Ekonomisi**
Prof. Dr. Yakup Akif AFYON, Uşak Üniversitesi, **Spor Bilimleri**
Doç. Dr. Filiz SAYAR, Yalova Üniversitesi, **Psikoloji**
Doç. Dr. Muhammet BEYLER, Yalova Üniversitesi, **Temel İslam Bilimleri**
Doç. Dr. Recep YÜCEDOĞRU, Bursa Uludağ Üniversitesi, **Maliye**
Doç. Dr. Sami KALAYCI, Aksaray Üniversitesi, **Sosyal Hizmet**
Doç. Dr. Vesile ALBAYRAK SAK, Necmettin Erbakan Üniversitesi, **Filoloji**
Dr. Öğr. Üyesi Hasan ALPAGO, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, **İktisat**
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Çınar, Türk-Alman Üniversitesi, **Kamu Hukuku**
Dr. Öğr. Üyesi İlyas Fırat CENGİZ, Yalova Üniversitesi, **Kamu Yönetimi**
Dr. Öğr. Üyesi Kemal DEMİR, Yalova Üniversitesi, **Yönetim ve Organizasyon**
Arş. Gör. Dr. Zeynep ARSLAN, Yalova Üniversitesi, **Özel Hukuk**

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Abdullah YILMAZ, **Anadolu Üniversitesi**
Prof. Dr. Ali Rıza ABAY, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Aydın TOPALOĞLU, **İstanbul Üniversitesi**
Prof. Dr. Bülent DİLMAÇ, **Necmettin Erbakan Üniversitesi**
Prof. Dr. Cahit KÜLEKÇİ, **İzmir Katip Çelebi Üniversitesi**
Prof. Dr. Candan DEDELİOĞLU, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Elif YÜKSEL OKTAY, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Fatih ŞAHİN, **Manisa Celal Bayar Üniversitesi**
Prof. Dr. Fethi GÜNGÖR, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ, **Necmettin Erbakan Üniversitesi**
Prof. Dr. Hamit ER, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. İsmail HİRA, **Sakarya Üniversitesi**
Prof. Dr. Kaya BAYRAKTAR, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Kadir CANATAN, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**
Prof. Dr. Mehmet ADAK, **İstanbul Üniversitesi**
Prof. Dr. Mehmet BAHÇEKAPILI, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Mehmet Selami YILDIZ, **Düzce Üniversitesi**
Prof. Dr. Metin ÇANCI, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Mustafa Cahit UNGAN, **Sakarya Üniversitesi**
Prof. Dr. Mustafa Kemal ŞAN, **Sakarya Üniversitesi**
Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ, **İstanbul Üniversitesi**
Prof. Dr. Orhan KÜÇÜK, **Kastamonu Üniversitesi**
Prof. Dr. Ömer ÇINAR, **İbn Haldun Üniversitesi**
Prof. Dr. Rahmi KARAKUŞ, **Sakarya Üniversitesi**
Prof. Dr. Selami ÖZCAN, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Senay YÜRÜR, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Serdar GERİ, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Süleyman Serdar KARACA, **Malatya Turgut Özal Üniversitesi**
Prof. Dr. Taner TATAR, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Turgut YİĞİT, **Ankara Üniversitesi**
Prof. Dr. Yusuf BALCI, **İstanbul Üniversitesi**
Prof. Dr. Zekeriya ARI, **Bursa Uludağ Üniversitesi**

DİZİNLER VE VERİTABANLARI / INDEXING AND ABSTRACTING

SÖBİAD

*acar
index*
academic researches index

 idealonline

DRJI Directory
of Research
Journals
Indexing

 CiteFactor
Academic Scientific Journals

JOURNALS DIRECTORY

 İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

İrem BUYUK – Emine ÖZMETE

Çalışan Evli Kadınların Covid-19 Pandemi Sürecinde İş-Aile Yaşamı Dengesinin Değerlendirilmesi 122-137
Evaluation of Work-Family Life Balance of Working Married Women in the Covid-19 Pandemic Process

Merve TEMİZER GÜNEŞ

Kuşaklararası İlişkilerde Entegrasyon Üzerine Bir Odak Grup Çalışması 138-154
A Focus Group Study on Integration in Intergenerational Relations

Hanife ERDOĞAN

Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Rusça Söz Varlığında Kadın 155-164
Women in the Context of Gender in the Russian Lexicon

Zelha ALTINKAYA

İhracat Piyasalarındaki Tekelci Yapılar Karşısında Küçük Tarım İşletmelerinin İhracat Olanakları: Yalova İli Özelinde Bir Değerlendirme 165-191
Imperfectly Competitive Market Structure of the Agricultural Export Markets and Export Opportunities of the Small Farmers: An Assessment for Yalova Province

Murat ALANDAĞLI

Beslendiği Kaynaklar ile Dil ve Örneklem Kurguları Bağlamında İslahatnameler (Ahlâk-ı Alâî Örneği) 192-207
Reforms in the Context of Language and Sample Fictions with the Sources It is Fed (The Example of Ahlak-ı Alai)

Mehmet KOCA – Zafer ÖZKAN

Entegrasyon Paradoksu Çerçevesinde Suriyelilerin ve Iraklıların Geri Dönme veya Gelişmiş Batı Ülkelerine Göç Etme Niyetleri 208-225
The Intentions of Syrians and Iraqis to Return or Migrate to Developed Western Countries in the Framework of the Integration Paradox

Esra IŞIK

Öğretmenlerin Gözünden Erken Cumhuriyet Döneminde Eğitim: Muallim Sesi Dergisi 226-237
Education in the Early Republican Period from the Teachers' Perspective: Muallim Sesi Magazine

Ertuğrul YAZAR

Ulusal ve Uluslararası Standartlar Çerçevesinde Türkiye’de Mahpusların Nakil Hakkı 238-253
Right to Transfer of Prisoners in Turkey within the Framework of National and International Standards

Mehmet ÖZYÜREK

Özelleşen Savaş ve Askeri Şirketlerin İnsan Hakları Sorumlulukları 254-270
Privatised War and Responsibilities of Military Companies

Adem ÖZER

Düşmanlıkların Yürütülmesinde Orantılılık İlkesi: Teorik ve Pratik Zorluklar 271-284
The Principle of Proportionality in the Conduct of Hostilities: Theoretical and Practical Challenges

Ubeydullah TÜRKYILMAZ

Birinci İzmir İktisat Kongresi ve Hukukî Etkileri
The First İzmir Economic Congress and Its Legal Effects

285-298

Hande Ayhan GÖKCEK – Hilal KILIÇ – Onur TÜRKER

Moderator Role Of Word Of Mouth Marketing On The Impact Of Public Relations On Purchase Intention From An Integrated Marketing
Bütünleşik Pazarlama İletişimi Perspektifinden Halkla İlişkilerin Satın Alma Niyeti Üzerindeki Etkisinde Ağızdan Ağıza Pazarlamanın Aracı Rolü

299-314

Derya GEÇİLİ

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nde Tayyareler için Rasıtların Yetiştirilmesi
Training Air Observers for Aircraft in the Ottoman State During the First World War

315-329

Tolga TUZCUOĞLU

Net Working Capital Prediction with Holt's Linear Method: Evidence from Turkey
Holt'un Doğrusal Yöntemi ile Net İşletme Sermayesi Tahminlemesi: Türkiye'den Kanıtlar

330-341

İsmail KILIÇ

Muhâsibî'ye Göre Kur'ân'ı Anlamada Allah Tasavvurunun Etkisi
The Effect of the Imagination of God in Understanding the Qur'ân According to al-Muhâsibî

342-353

Merve Büşra ERBİL AYDOĞDU – Asude Yasemin ZENGİN

Vaccine Rejection Reasons and the Role of Digital Media and Word of Mouth: Do Income and Education Level Matter?
Aş1 Reddi Sebepleri ve Dijital Medya ve Ağızdan Ağıza İletişimin Rolü: Gelir ve Eğitim Seviyesi Önemli mi?

354-367

Adnan DAL – Ebru CAYMAZ

A Critical Research of the Dispute Matters through the Planetary Politics Perspective: The Arctic Case
Gezegensel Siyaset Perspektifi Üzerinden Anlaşmazlık Konularının Eleştirel Bir Araştırması: Arktik Meselesi

368-376

Meltem SARI

Türkiye ve Küba'nın Sağlık Göstergelerinin Karşılaştırılması
Comparison of Turkey and Cuba's Health Indicators

377-383

DERLEME MAKALELER / REVIEW ARTICLES

Meryem SERDAR

Yeni Toplumsal Hareketler Bağlamında Birleşik Krallık'ta Engelli Hakları Hareketi
The Disability Rights Movement in the UK in the Context of New Social Movements

384-396

Nazan AYKUT – Fatma KAHRAMAN GÜLOĞLU

Göçmenlerin Sosyal Uyumlarının Ayrımcılığa Dönüşmesine Karşı Çokkültürcü Sosyal Hizmet
Multiculturalist Social Work against Discrimination in Social Cohesion of Migrants

397-412

Zeynep Esra ABAY ÇELİK

Eğitim-Öğretim İletişimi ve Öğretmenlik Mesleği

Education-Teaching Communication and the Teaching Profession

413-423

Tubanur BAYRAM KUZGUN

**Diyalektik Davranış Terapisinin Borderline Kişilik Bozukluğu Üzerindeki Etkililiğine İlişkin
Sistematiğ Derleme Çalışması**

A Systematic Review of the Effectiveness of Dialectical Behavior Therapy on Borderline Personality Disorder

---

424-438

DERGİNİN SAHİBİ / OWNER

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

BAŞ EDİTÖR / EDITOR-IN-CHIEF

Doç. Dr. Uğur Bekir DİLEK

EDİTÖRLER / EDITORS

Doç. Dr. Ali ÖZCAN

Prof. Dr. Ramazan TİYEK

EDİTÖR YARDIMCILARI / ASSISTANT EDITORS

Doç. Dr. Cem GÜRLER

Doç. Dr. Sami KALAYCI

Dr. Öğr. Üyesi Muhsin ÖNAL

Öğr. Gör. Dr. Yunus ŞAHİN

Arş. Gör. Dr. Zeynep ARSLAN

Arş. Gör. Burak ALTUNSOY

Arş. Gör. Demet YALÇIN

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Öğr. Gör. Dr. Yunus ŞAHİN

YABANCI DİL EDİTÖRÜ / FOREIGN LANGUAGE EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Muhsin ÖNAL

MİZANPAJ EDİTÖRÜ / LAYOUT EDITOR

Arş. Gör. Burak ALTUNSOY

SEKRETER / SECRETARY

Arş. Gör. Rümeyza ÇETİNKAYA

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ergün YILDIRIM, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**
Prof. Dr. Fethi GÜNGÖR, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Habip TÜRKER, **Gaziantep Üniversitesi**
Prof. Dr. Yakup Akif AFYON, **Uşak Üniversitesi**
Doç. Dr. Hafsa KESGİN, **Sakarya Üniversitesi**
Doç. Dr. Mehmet APAN, **Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi**
Doç. Dr. Muhammed CEYHAN, **Yalova Üniversitesi**
Doç. Dr. Recep YILDIZ, **Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi**
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Çınar, **Türk-Alman Üniversitesi**

HAKEM KURULU / REFEREE BOARD

Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, en az iki hakemin makaleleri değerlendirdiği çift taraflı kör hakemlik sistemi ile çalışmalarını değerlendirmektedir. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır.

Yalova Journal of Social Sciences evaluates studies through a double-blind peer review system, with at least two referees assessing the articles. The names of the referees are kept confidential and not disclosed.

ALAN EDITÖRLERİ / SECTION EDITORS

Prof. Dr. Habip TÜRKER, Gaziantep Üniversitesi, **Felsefe**
Prof. Dr. Kaya BAYRAKTAR, Yalova Üniversitesi, **İktisat Tarihi**
Prof. Dr. Ramazan TİYEK, Kırklareli Üniversitesi **Çalışma Ekonomisi**
Prof. Dr. Yakup Akif AFYON, Uşak Üniversitesi, **Spor Bilimleri**
Doç. Dr. Filiz SAYAR, Yalova Üniversitesi, **Psikoloji**
Doç. Dr. Muhammet BEYLER, Yalova Üniversitesi, **Temel İslam Bilimleri**
Doç. Dr. Recep YÜCEDOĞRU, Bursa Uludağ Üniversitesi, **Maliye**
Doç. Dr. Sami KALAYCI, Aksaray Üniversitesi, **Sosyal Hizmet**
Doç. Dr. Vesile ALBAYRAK SAK, Necmettin Erbakan Üniversitesi, **Filoloji**
Dr. Öğr. Üyesi Hasan ALPAGO, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, **İktisat**
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Çınar, Türk-Alman Üniversitesi, **Kamu Hukuku**
Dr. Öğr. Üyesi İlyas Fırat CENGİZ, Yalova Üniversitesi, **Kamu Yönetimi**
Dr. Öğr. Üyesi Kemal DEMİR, Yalova Üniversitesi, **Yönetim ve Organizasyon**
Arş. Gör. Dr. Zeynep ARSLAN, Yalova Üniversitesi, **Özel Hukuk**

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Abdullah YILMAZ, **Anadolu Üniversitesi**
Prof. Dr. Ali Rıza ABAY, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Aydın TOPALOĞLU, **İstanbul Üniversitesi**
Prof. Dr. Bülent DİLMAÇ, **Necmettin Erbakan Üniversitesi**
Prof. Dr. Cahit KÜLEKÇİ, **İzmir Katip Çelebi Üniversitesi**
Prof. Dr. Candan DEDELİOĞLU, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Elif YÜKSEL OKTAY, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Fatih ŞAHİN, **Manisa Celal Bayar Üniversitesi**
Prof. Dr. Fethi GÜNGÖR, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ, **Necmettin Erbakan Üniversitesi**
Prof. Dr. Hamit ER, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. İsmail HİRA, **Sakarya Üniversitesi**
Prof. Dr. Kaya BAYRAKTAR, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Kadir CANATAN, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**
Prof. Dr. Mehmet ADAK, **İstanbul Üniversitesi**
Prof. Dr. Mehmet BAHÇEKAPILI, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Mehmet Selami YILDIZ, **Düzce Üniversitesi**
Prof. Dr. Metin ÇANCI, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Mustafa Cahit UNGAN, **Sakarya Üniversitesi**
Prof. Dr. Mustafa Kemal ŞAN, **Sakarya Üniversitesi**
Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ, **İstanbul Üniversitesi**
Prof. Dr. Orhan KÜÇÜK, **Kastamonu Üniversitesi**
Prof. Dr. Ömer ÇINAR, **İbn Haldun Üniversitesi**
Prof. Dr. Rahmi KARAKUŞ, **Sakarya Üniversitesi**
Prof. Dr. Selami ÖZCAN, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Senay YÜRÜR, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Serdar GERİ, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Süleyman Serdar KARACA, **Malatya Turgut Özal Üniversitesi**
Prof. Dr. Taner TATAR, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Turgut YİĞİT, **Ankara Üniversitesi**
Prof. Dr. Yusuf BALCI, **İstanbul Üniversitesi**
Prof. Dr. Zekeriya ARI, **Bursa Uludağ Üniversitesi**

DİZİNLER VE VERİTABANLARI / INDEXING AND ABSTRACTING

SÖBİAD

*acar
index*
academic researches index

 idealonline

DRJI Directory
of Research
Journals
Indexing

 CiteFactor
Academic Scientific Journals

JOURNALS DIRECTORY

 İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

İrem BUYUK – Emine ÖZMETE

Çalışan Evli Kadınların Covid-19 Pandemi Sürecinde İş-Aile Yaşamı Dengesinin Değerlendirilmesi 122-137
Evaluation of Work-Family Life Balance of Working Married Women in the Covid-19 Pandemic Process

Merve TEMİZER GÜNEŞ

Kuşaklararası İlişkilerde Entegrasyon Üzerine Bir Odak Grup Çalışması 138-154
A Focus Group Study on Integration in Intergenerational Relations

Hanife ERDOĞAN

Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Rusça Söz Varlığında Kadın 155-164
Women in the Context of Gender in the Russian Lexicon

Zelha ALTINKAYA

İhracat Piyasalarındaki Tekelci Yapılar Karşısında Küçük Tarım İşletmelerinin İhracat Olanakları: Yalova İli Özelinde Bir Değerlendirme 165-191
Imperfectly Competitive Market Structure of the Agricultural Export Markets and Export Opportunities of the Small Farmers: An Assessment for Yalova Province

Murat ALANDAĞLI

Beslendiği Kaynaklar ile Dil ve Örneklem Kurguları Bağlamında İslahatnameler (Ahlâk-ı Alâî Örneği) 192-207
Reforms in the Context of Language and Sample Fictions with the Sources It is Fed (The Example of Ahlak-ı Alai)

Mehmet KOCA – Zafer ÖZKAN

Entegrasyon Paradoksu Çerçevesinde Suriyelilerin ve Iraklıların Geri Dönme veya Gelişmiş Batı Ülkelerine Göç Etme Niyetleri 208-225
The Intentions of Syrians and Iraqis to Return or Migrate to Developed Western Countries in the Framework of the Integration Paradox

Esra IŞIK

Öğretmenlerin Gözünden Erken Cumhuriyet Döneminde Eğitim: Muallim Sesi Dergisi 226-237
Education in the Early Republican Period from the Teachers' Perspective: Muallim Sesi Magazine

Ertuğrul YAZAR

Ulusal ve Uluslararası Standartlar Çerçevesinde Türkiye’de Mahpusların Nakil Hakkı 238-253
Right to Transfer of Prisoners in Turkey within the Framework of National and International Standards

Mehmet ÖZYÜREK

Özelleşen Savaş ve Askeri Şirketlerin İnsan Hakları Sorumlulukları 254-270
Privatised War and Responsibilities of Military Companies

Adem ÖZER

Düşmanlıkların Yürütülmesinde Orantılılık İlkesi: Teorik ve Pratik Zorluklar 271-284
The Principle of Proportionality in the Conduct of Hostilities: Theoretical and Practical Challenges

Ubeydullah TÜRKYILMAZ

Birinci İzmir İktisat Kongresi ve Hukukî Etkileri
The First İzmir Economic Congress and Its Legal Effects

285-298

Hande Ayhan GÖKCEK – Hilal KILIÇ – Onur TÜRKER

Moderator Role Of Word Of Mouth Marketing On The Impact Of Public Relations On Purchase Intention From An Integrated Marketing

299-314

Bütünleşik Pazarlama İletişimi Perspektifinden Halkla İlişkilerin Satın Alma Niyeti Üzerindeki Etkisinde Ağızdan Ağıza Pazarlamanın Aracı Rolü

Derya GEÇİLİ

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nde Tayyareler için Rasıtların Yetiştirilmesi
Training Air Observers for Aircraft in the Ottoman State During the First World War

315-329

Tolga TUZCUOĞLU

Net Working Capital Prediction with Holt's Linear Method: Evidence from Turkey
Holt'un Doğrusal Yöntemi ile Net İşletme Sermayesi Tahminlemesi: Türkiye'den Kanıtlar

330-341

İsmail KILIÇ

Muhâsibî'ye Göre Kur'ân'ı Anlamada Allah Tasavvurunun Etkisi
The Effect of the Imagination of God in Understanding the Qur'ân According to al-Muhâsibî

342-353

Merve Büşra ERBİL AYDOĞDU – Asude Yasemin ZENGİN

Vaccine Rejection Reasons and the Role of Digital Media and Word of Mouth: Do Income and Education Level Matter?

354-367

Aşı Reddi Sebepleri ve Dijital Medya ve Ağızdan Ağıza İletişimin Rolü: Gelir ve Eğitim Seviyesi Önemli mi?

Adnan DAL – Ebru CAYMAZ

A Critical Research of the Dispute Matters through the Planetary Politics Perspective: The Arctic Case

368-376

Gezegensel Siyaset Perspektifi Üzerinden Anlaşmazlık Konularının Eleştirel Bir Araştırması: Arktik Meselesi

Meltem SARI

Türkiye ve Küba'nın Sağlık Göstergelerinin Karşılaştırılması
Comparison of Turkey and Cuba's Health Indicators

377-383

DERLEME MAKALELER / REVIEW ARTICLES

Meryem SERDAR

Yeni Toplumsal Hareketler Bağlamında Birleşik Krallık'ta Engelli Hakları Hareketi
The Disability Rights Movement in the UK in the Context of New Social Movements

384-396

Nazan AYKUT – Fatma KAHRAMAN GÜLOĞLU

Göçmenlerin Sosyal Uyumlarının Ayrımcılığa Dönüşmesine Karşı Çokkültürcü Sosyal Hizmet
Multiculturalist Social Work against Discrimination in Social Cohesion of Migrants

397-412

Zeynep Esra ABAY ÇELİK

Eğitim-Öğretim İletişimi ve Öğretmenlik Mesleği

Education-Teaching Communication and the Teaching Profession

413-423

Tubanur BAYRAM KUZGUN

**Diyalektik Davranış Terapisinin Borderline Kişilik Bozukluğu Üzerindeki Etkililiğine İlişkin
Sistematiğ Derleme Çalışması**

A Systematic Review of the Effectiveness of Dialectical Behavior Therapy on Borderline Personality Disorder

---

424-438

Çalışan Evli Kadınların Covid-19 Pandemi Sürecinde İş-Aile Yaşamı Dengesinin Değerlendirilmesi¹

İrem Buyuk²
Emine Özmete³

Araştırma Makalesi

Öz

Bu araştırma; çalışan evli kadınların pandemi sürecinde iş ve aile yaşamı arasındaki dengeyi ortaya koymak amacıyla yürütülmüştür. Araştırmaya İstanbul Büyükşehir Belediyesi Sosyal Hizmetler Daire Başkanlığı'nda çalışan, tamsayım ve amaçlı örnekleme yöntemi ile seçilen 325 çalışan evli kadın dahil edilmiştir. Pandemi nedeniyle artan iş yükü, kısıtlama uygulamaları, uzaktan eğitim süreci kadınların emeğini ve üstlendikleri rolleri artırmıştır. Bu süreçte 32-40 yaş aralığındaki kadınlar ile lise mezunları aile ve iş yaşamının birbirine olan etkisinden en fazla etkilenmekteyken bu etkiyi en az psikologlar hissetmektedir. Çocuğu olmayan kadınlar aile ve iş yaşamı arasında daha iyi denge kurarlarken çocuk sayısının artması ve pandemi sürecinde yeni yaşam pratiklerinin ortaya çıkması çalışan evli kadınlar için iş aile yaşamı dengesini olumsuz etkilemiştir. İş ve aile çatışmasını yönetme özyeterliliği, 41 ve daha büyük yaşta kadınlar ile çocuğu olmayan kadınlarda çocuğu olan kadınlara kıyasla daha yüksektir. Psikologların işin aile etkilerinden oluşan çatışmayı yönetme öz yeterliklerinin en yüksek; sosyal hizmet uzmanlarının ise ailenin iş etkilerinden oluşan çatışmayı yönetme öz yeterliklerinin en yüksek olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Covid-19 Pandemisi,
Evli Kadınlarda Roller,
İş-Aile Yaşamı,
İş-Aile Dengesi

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
16.07.2022
Kabul Tarihi
19.09.2023

Evaluation of Work-Family Life Balance of Working Married Women in the Covid-19 Pandemic Process

Abstract

This research was carried out to reveal the balance between work and family life in the pandemic process of working married women. The study was conducted with 325 married women working under the Social Services Department of Istanbul Metropolitan Municipality, selected by integer and purposeful sampling method. The increased workload, restriction practices, and distance education process due to the pandemic have increased the labor and roles of women. In this process, women between the ages of 32-40 and high school graduates are most affected by the effects of family and work life on each other, while psychologists feel this effect the least. While childless women establish a better balance between family and work life, the increase in the number of children and the emergence of new life practices during the pandemic have negatively affected the work-family life balance for working married women. Women who are 41 and older have the highest self-esteem for managing work and family conflict. When evaluated by profession, it was determined that psychologists had the highest self-sufficiency in managing work and family conflict, and social workers had the highest self-sufficiency in managing family and work conflict.

Keywords

Covid-19 Pandemic,
Roles in Married
Women,
Work-Family Life,
Work-Family Balance

Article Info

Received
16.07.2022
Accepted
19.09.2023

¹ Bu çalışma birinci yazarın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Yüksek Lisans, İstanbul Başakşehir Çam ve Sakura Şehir Hastanesi, iremdurmus78@gmail.com, 0000-0002-0299-6054.

³ Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, eozmete@yahoo.com, 0000-0002-9264-5660.

Giriş

İnsan yaşamında etkili olan en temel iki alan; iş yaşamı ve aile yaşamıdır (Netemeyer ve diğerleri, 1996: 400). Bu iki yaşam alanı toplumdaki yapısal ve kültürel değişimlere, teknoloji alanındaki ilerlemelere bağlı olarak durağan değildir ve zamanla değiştiği için farklı formlara dönüşmektedir. Yaşam alanlarının tarihsel süreci incelendiğinde; tarım toplumundan endüstri toplumuna geçiş ile mevcut aile yapıları değişmiş; roller ve uzmanlaşma alanlarında dönüşümler olmuştur. Tarım toplumu, ekonominin tarımsal faaliyetlere dayalı olduğu ve nüfusun çoğunluğunun bu sektörde çalıştığı, fiziksel iş gücünün önemli olduğu bir toplum yapısını ifade etmektedir. Endüstri toplumu ise birey ve ailelerin mevcut yükümlülüklerine ek olarak farklı rol ve sorumlulukların ortaya çıktığı bir dönem olmuştur (Grubler, 1995: 2). Endüstri devrimi döneminde, kırdan kente göç ve kentleşme sonucunda işgücü tarımdan endüstri alanına yönelmiş ve yoğunlaşmaya başlamış, fabrikalar açılmış, hem ailede hem de toplumda üretim ve tüketim biçimleri değişmiştir. Evde üretilen ürünlerin sanayide üretilmeye başlaması, ev işlerini kolaylaştıran teknolojilerin üretilmesi ve üretimde ucuz iş gücüne gereksinim duyulması sonucunda kadınlar “işçi” statüsüyle düşük ücret karşılığında çalışmaya başlamış; kadınların yaptıkları faaliyetler ev işleri ve çocuk yetiştirilmesi ile sınırlı olmaktan çıkmıştır (Özer ve Biçerli, 2003: 6-7). Endüstrileşmeden sonra bireyler emek yoğun iş piyasasına girmeye başlamışlardır (Costa, 2000: 101). Bu süreç, özellikle kadınların eş ve anne rolüne ek olarak, iş yaşamlarındaki rol ve görevlerin de eklenmesi aile içerisindeki sorumluluk dağılımındaki dengelerin farklılaşmasına neden olmuştur.

Kadınlar Türkiye’de Tanzimat döneminden itibaren halıcılık ve dokumacılık gibi özel sektörde ücretli olarak çalışmaya başlamışlardır (Durmaz, 2016: 39). Fakat Balkan, I. Dünya, İstiklal ve II. Dünya savaşlarında erkeklerin savaşa katılması nedeniyle kadınların çoğunluğu geleneksel ev işlerine geri dönmek durumunda kalmışlardır (Berber ve Eser, 2008: 3). Kadınların iş gücü piyasasında aktif şekilde çalışmaya başlaması ise II. Dünya Savaşından sonra olmuştur. Kadınların 1950’li yıllardan sonra insan hakları bağlamında hukukî statüleri iyileştirilmiş ve iş yaşamında istihdam edilmeleri için yeni yasalar çıkartılmıştır (Durmaz, 2016: 39). Kadınların aktif olarak iş yaşamına dahil olmaları ve geleneksel aile yapısının değişmesi durumu zamanla iş-yaşam dengesi kavramını ortaya çıkarmıştır.

İş-yaşam dengesi kavramının temeli 1930’lu yıllara dayanmasına rağmen kavram, 1970’li yıllarda tartışılmaya başlamıştır (Borah ve Bağla, 2016: 343-344). Kavramın ortaya çıkışı, bireyin ailesiyle birlikte geçirdiği süre içerisinde çalışma alanında yapması gerekenleri de takip etmesi ve aileyle çalışma yaşamı taleplerini birbirleriyle dengeli hale getirmeye çalışmasıyla başlamıştır (Kaliannan ve diğerleri, 2016: 343-344). İş-aile yaşamı dengesi, bireylerin yaşam alanlarındaki isteklerinin karşılıklı olarak karşılanması, bireyin her iki alanda da mutlu ve başarılı olması olarak belirtilmektedir. Bireyler için iş ve aile yaşamında üstlendiği sorumluluk ve rolleri tam olarak yerine getirme çabası ve isteği dengenin kurulmasını zorunlu hale getirmektedir (Doğrul ve Tekeli, 2010: 12-13).

İş-aile yaşamı arasında denge kurulması, çalışan bireylerin ulaşmayı amaçladıkları en önemli hedeftir. Bu hedefe ulaşmak için bireylerin önceliklerini tespit etmeleri, durum analizi yapmaları, iş ve aile yaşamları arasında denge kurma ve uyumlu olma çabası içerisinde olmaları gerekmektedir. Bireyin iş ve aile yaşamı dengesi, hem bireyin mutluluğu, hem de ailenin ve toplumun huzurunun sağlanması için önemli bir konudur. Bu bağlamda, iş-aile yaşamı dengesi çalışanların motivasyonunu olumlu yönde etkileyerek çalışanın üretkenliğini ve verimliliğini arttırmakta, yaşam kalitesini, özgüven ve motivasyonunu geliştirmekte, konsantrasyonunu düzenlemekte, ekiple uyum içinde çalışmasında ve işe gelme durumlarının en az düzeyde olmasını sağlamaktadır (Grover ve Crooker, 1995: 272-273; Worklife, 2000: 7).

Çalışanların kişisel özellikleri ve sosyodemografik durumları iş-aile yaşamı dengesini etkilemektedir. İş-aile yaşamı dengesi üzerinde cinsiyet, yaş, medeni durum, çocuk sahibi olma ve eğitim gibi unsurlar etkili olmaktadır. Kadınların iş yaşamına aktif katılımı ve eğitim seviyesinin yükselmesi geleneksel aile yapısının değişmesine neden olmuş, iş-aile yaşamı dengesini derinden etkilemiştir (Gümüş ve Türkyılmaz, 2017: 68). Yaşı küçük olan genç çalışanlar, yaşı daha büyük olan çalışanlara kıyasla deneyimlerinin az olması ve işe yeni başlamaları nedeniyle daha fazla iş- aile

yaşamı dengesizliği yaşamaktadır (İzki, 2019: 19). Çocuk bakımı ve yetiştirilmesinin geleneksel olarak anneye atfedilmesi, ev yönetimi ve ev işlerinin yürütülmesi öncelikle kadının sorumluluğunda görülmesi nedeniyle kadının istihdamı, kariyerinin gelişimi ve iş-aile yaşamı arasında dengeyi sağlaması güç hale gelmektedir (Adak, 2007: 148). Evli ve kadın çalışanların üstlendikleri eş, çalışan ve anne gibi çoklu roller nedeniyle kadın çalışanların iş ve aile yaşamı dengesini kuramaması depresyon, güvensizlik, psikolojik olarak yorgunluk, çalışma yaşamında verimsizlik, hayal kırıklığı, huzursuzluk ve mutsuzluk gibi olumsuz şekilde duygu durumlarına neden olabilmektedir.

1. Pandemi ve İş-Aile Yaşamı Dengesi

Kadınların rolleri ve sorumlulukları kriz ve pandemi gibi süreçlerde değişmiştir. Günümüzde ortaya çıkan Covid-19 virüsü, kadınların çoklu rolleri üstlenirken zamanı yetiştirememesi durumuyla karşılaşmalarına, sorumluluklarının çeşitlenmesine, anne-eş-çalışan gibi rollerin arasında kalmalarına ve iş-aile yaşamı arasında çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur (Akyol, 2020: 39, 47-48; Glass ve Riley, 1998: 1402-1403; Üçyıldız, 2017: 19-21).

Dünya daha önce tespit edilmemiş bir koronavirüsün (2019- nCoV) tanımlanması ile birlikte vaka sayılarının artması sonucu yeni bir kriz ve pandemi dönemi ile karşılaşmıştır. Virüs ilk olarak 31 Aralık 2019 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Çin Ülke Ofisi'nin, Çin'in Hubei eyaletinin Wuhan şehrinde sebebi bilinmeyen pnömoni vakalarını duyurmasıyla başlamıştır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020: 10). İlk importe vakanın 13 Ocak 2020'de Tayland'dan bildirilmesinden sonra vakalar hızlı bir şekilde artmış, kısa bir zamanda tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Türkiye'de ise ilk vaka 11 Mart 2020 tarihinde gündeme gelmiş ve yine aynı tarihte Dünya Sağlık Örgütü, Covid-19 virüsünü pandemi olarak ilan etmiştir.

Covid-19 virüsü ile ailelerde stres, sosyal karmaşa hali ve ekonomik belirsizlik süreci ortaya çıkmıştır. Örgün eğitim kurumlarının kapanması ile çocukların evde *online* eğitime başlaması, kadınların ev içi iş yükünün artmasına ve mevcut sorumluluklarına yeni yaşam pratiklerinin eklenmesine neden olmuş; evden çalışma ve zorunlu karantina süreci gibi uygulamalar özellikle kadınların iş-aile yaşamı arasındaki dengesizliği derinleştirmiş; ekonomik, sosyal ve bireysel alanda çeşitli etkilere yol açmıştır (UN Woman Turkey Office, 2020: 7). Bu salgınla beraber ülkeler sınırlarını geçişe kapatmış, sosyal mesafe ve izolasyon kuralı, kısmi veya tam zamanlı sokağa çıkma yasakları uygulamaya başlamış, ibadethaneler, kafe, restoran, spor hizmetleri, eğlence mekanları ve iş yerleri kapatılmış, seyahatlere kısıtlama getirilmiş; dolayısıyla turizm ve ticari faaliyetler durma konumuna gelmiştir (Chinazzi ve diğerleri, 2020: 375-376; Di Giuseppe ve diğerleri, 2020: 2-3). Yapılan uygulamalar ve getirilen zorunlu izolasyon süreci ile değişen toplumsal ve kültürel olarak sosyalleşememe durumu kamusal alanda bireylerin stres, kaygı, yalnızlık ve panik düzeyleri üzerinde artışa neden olduğu gibi, özel alanda da bireylerin ilişkileri, iletişim şekilleri, iş pratikleri, kadın ve erkeğe yüklenen rol ve sorumluluklar üzerinde değişime yol açmış; kadın ve erkek rollerindeki eşitsizlikleri artırmıştır (Di Giuseppe ve diğerleri, 2020: 2-3; Holt-Lunstad, 2017: 128-129).

İş-aile yaşamı dengesi, bireyin iş ve özel yaşamı arasındaki görev ve rolleri üzerindeki kontrolü; iki yaşam alanının birbiriyle uyumlu olarak isteklerinin karşılanması durumudur. İş-aile yaşamı dengesinde çalışma saatlerinin düzensizliği, rol belirsizliği, yoğun iş yükü, bireyler arasında rol çatışması, kaygı, virüsün hızlı bir şekilde bulaş etkisi nedeniyle yaşanan stres, huzursuzluk ve panik hali, iş yaşamında ücretin az olması ve işten çıkarılma korkusu gibi faktörler çalışanlar üzerinde olumsuz bir duruma neden olmakta ve bireylerin hem fiziksel hem de ruhsal sağlığını da tehdit etmektedir (Kılıç ve Özafşarlıoğlu Sakallı, 2013: 210). Bireyin yaşamını olumsuz olarak etkileyen bu sorunlar, bireyin hizmet ve kaynaklara yeteri kadar erişimi sağlayamaması, ihmal ve istismar durumlarının artması, psikososyal sorunlar, stres, korku, endişe hali ve dezavantajlı grupların daha savunmasız hale gelmesi sosyal hizmet mesleğinin müdahale alanına girmektedir. Pandemi sürecinde ortaya çıkan psikolojik ve sosyal kırılmalık, belirsizlik durumu kriz sürecinde duygusal ve psikososyal etkilerin nasıl yönetildiği ve bu etkilerle nasıl başa çıkıldığı sosyal hizmet mesleğinde birey, aile, grup ve toplum açısından önemli bir yer tutmaktadır. Pandemi gibi kriz dönemlerinden en çok etkilenen dezavantajlı gruplar arasında yer alan kadınlar için sosyal hizmet uzmanları onlara umut verme, var olan güçlerini ortaya çıkarma ve yaratıcı olma gibi krizle baş etme kapasitelerini ve işlevselliklerini artırmaya yönelik çalışmalar yapma; böylece yaşam kalitelerini artırma ve farkındalık

oluşmasını sağlama; kişiyi ve toplumu psiko-sosyal yönden yeniden yapılandırılabilir teori, uygulama ve beceri temellerini kullanma, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama ve koruma görevini üstlenmektedir (Dhavaleshwar, 2016: 82). Kadın refahı alanında çalışan sosyal hizmet uzmanları, planlı değişim sürecinde eşitsizlikle mücadele etmeye, katılım, arabulucu, bağlantı kurucu, harekete geçirici ve savunucu rolleri ile farkındalık oluşturmayı, sorunlarla baş etmeyi, güçlendirmeyi ve toplumsal cinsiyet eşitliği ilkesine vurgu yaparak sosyal adalete ulaşmayı amaçlamaktadır.

2. Yöntem

Araştırma, nicel araştırma modeli ile tasarlanmış kesitsel bir çalışma olup; çalışan evli kadınların pandemi sürecinde iş-aile yaşamı dengesinin demografik değişkenlerle olan ilişkisini, aile yaşamının iş yaşamına etkisini ve iş yaşamının aile yaşamına etkisini ortaya koymayı amaçlamıştır.

2.1. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma bölgesi İstanbul ilidir. Çalışma grubunu amaçlı örnekleme yöntemi ile seçilen İstanbul Büyükşehir Belediyesi Sosyal Hizmetler Daire Başkanlığına bağlı Kadın ve Aile Çalışmaları Müdürlüğü, Sosyal Hizmetler Müdürlüğü, Halkla İlişkiler Müdürlüğü, Engelliler Müdürlüğü, Bağımlılıkla Mücadele ve Rehabilitasyon Müdürlüğünde görev yapan sosyal hizmet uzmanı, psikolog, sosyolog, öğretmen, hemşire, temizlik ve yardımcı hizmetler personeli, çocuk gelişimci, eğitmen ve halkla ilişkiler gibi mesleklerde çalışan 325 evli kadın oluşturmuştur. Katılımcılar araştırmaya tam sayım ile alınmıştır.

2.2. Veri Toplama Araçları

Verilerin toplanması için gerekli resmî izin ve onaylar alınarak katılımcılardan pandemi döneminde *Google* anket formu aracılığıyla *online* olarak oluşturulan soru formu doldurmaları istenmiştir. Bu form araştırmacı tarafından hazırlanan sosyo-demografik veri formu ile “İş Aile Çatışması Ölçeği” ve “İş ve Aile Çatışmasını Yönetme Öz-yeterliği Ölçeği”nden oluşmuştur.

Sosyo-Demografik Bilgi Formu: Çalışan evli kadınları tanıttıcı bilgileri belirlemeyi amaçlayan yaş; öğrenim düzeyi; meslek; çocuk sahibi olma durumu; ailede bakıma muhtaç/bakım verilen engelli ya da yaşlı olma durumu, evlilik süresi; ailedeki birey sayısı; ev yaşamındaki işler, çocukların bakımı, fatura ödeme vb. işlerde destek aldıkları kişiler ve destek aldıkları türler gibi bireyleri tanıtan bilgilere ilişkin sorular yer almaktadır.

İş Aile Çatışması Ölçeği: Çalışan bireylerin aile yaşamının iş yaşamı üzerindeki ve iş yaşamının aile yaşamı üzerindeki etkisini incelemek için Carlson, Kacmar ve Williams (2000: 249) tarafından geliştirilen ölçek, iş yönlü çatışma (9 madde) ve aile yönlü çatışma (9 madde) olmak üzere iki yapıdan ve 18 maddeden oluşup “zaman ve stres yönetimi” ile “davranış yönetimi” alt boyutlarında incelenmiştir. Ölçekte “Kesinlikle katılmıyorum” (1), “Katılmıyorum” (2), “Kararsızım” (3), “Katılıyorum” (4), “Kesinlikle Katılıyorum” (5) şeklinde puanlamalar yapılmıştır. Ölçekten minimum 18 puan alınırken; maksimum 90 puan alınmaktadır. Puanın yüksek olması bireylerin iş-aile yaşamı arasında denge kuramadıkları ve daha fazla çatışma halini yaşadıkları anlamına gelmektedir. Puanın düşük olması ise iş-aile yaşamı arasında daha az çatışma yaşadığını ifade etmektedir.

İş ve Aile Çatışmasını Yönetme Öz-Yeterliği Ölçeği: Cinamon (2003; akt. Hennessy, 2005; Cinamon, 2006) tarafından geliştirilip Hennessy (2005) tarafından İngilizce uyarlaması yapılan ölçek, Amanvermez ve Denizli (2016) tarafından Türkçe’ye uyarlanmış ve Türkçe formunun geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmıştır. Ölçek “İş-Aile Çatışmasını Yönetme Öz-yeterliği” (İAÇYÖ) ve “Aile-İş Çatışmasını Yönetme Öz-yeterliği” (AİÇYÖ) olarak ikiye ayrılmaktadır. Ölçek 10 dereceli (0= Güven Yok, 9=Tam Güven) Likert tipindedir. Ölçekten minimum 0 puan alınırken maksimum 72 puan alınmaktadır. Ölçekten alınan toplam puanın yüksekliği iş ve aile çatışmasını yönetmede algılanan genel öz-yeterliğin yüksek olduğuna işaret etmektedir.

2.3. Veri Toplama Süreci

Araştırma, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Etik Kurulu’nun 23.02.2021 tarihli ve 04/44 sayılı kararıyla onaylandıktan sonra başlatılmıştır. Araştırma kapsamına alınan evli kadınların pandemi sürecinin iş ve aile yaşamı dengesine ilişkin verilerin elde edilmesinde anket tekniğinden yararlanılarak 30 Mart 2021-13 Nisan 2021 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

2.4. Verilerin Analizi

Araştırmada elde edilen veriler 23.0 SPSS programından yararlanılarak oluşturulmuş veri tabanında analiz edilmiştir. Araştırma kapsamına alınan kadınların demografik bilgilerine ilişkin frekans dağılımları verilerek gerekli aritmetik ortalamalar ve standart sapmalar hesaplanmıştır. Ailede bakıma muhtaç/bakım verdiğiniz engelli ya da yaşlı olma durumu değişkeninin ilişkisi “Bağımsız örneklem T testi” ile değerlendirilmiştir. Ayrıca kadınların aynı ölçekteki ifadelerine verdikleri ifadelerin yaş, öğrenim düzeyi, meslek, çocuk sahibi olma durumu ve ailede bakıma muhtaç/bakım verilen engelli ya da yaşlı olma durumu değişkenlerine göre farklılık gösterip göstermediğini saptamak amacıyla “Tek Yönlü Varyans” (One way ANOVA) analizi yapılmıştır. Bu değişkenlere göre bireylerin yanıtları arasındaki farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını tespit etmek için “Tukey Testi” kullanılmıştır.

3. Bulgular

Araştırmanın bulgular bölümü “Kadınların Sosyo-Demografik Bilgileri ve Evde İş Bölümü”, “Aile Yaşamının İş Yaşamına Etkisi”, “İş Yaşamının Aile Yaşamına Etkisi”, “İş ve Aile Çatışmasını Yönetme Öz yeterliği” olmak üzere dört temel başlıkta açıklanmıştır.

Tablo 1: Kadınların Sosyo-Demografik Bilgilerinin Dağılımı

	Sayı	Yüzde		Sayı	Yüzde
<u>Yaş</u>			<u>Ailede Bakıma Muhtaç Engelli ya da Yaşlı Olma Durumu</u>		
≤ 31	181	55,7	Evet	10	3,1
32-40	119	36,6	Hayır	315	96,9
≥ 41	25	7,7			
<u>Öğrenim Düzeyi</u>			<u>Meslek</u>		
Lise	36	11,1	Sosyal Hizmet Uzmanı	32	9,8
Üniversite	263	80,9	Psikolog	23	7,1
Lisansüstü	26	8,0	Sosyolog	44	13,5
<u>Ailedeki Birey Sayısı</u>			Hemşire	35	10,8
2	106	32,6	Öğretmen	57	17,5
3	137	42,2	İnsan Kaynakları	9	2,8
4	59	18,2	Danışma	1	0,3
5	22	6,8	Temizlik ve Yardımcı Hizmetler Personeli	53	16,3
6	1	0,3	Çocuk Gelişimci	21	6,5
			Eğitmen	36	11,1
			Halkla İlişkiler	14	4,3
<u>Evli Olduğu Yıl</u>					
1-9	246	75,7			
10-18	69	21,2			
19-27	10	3,1			

Araştırmaya katılan evli ve çalışan kadınların yaşları 23-49 yaş aralığında olup; yaş ortalaması 30'dur. Araştırmaya katılan kadınların %55,7'sini 31 ve daha küçük yaşta kadınlar oluşturmaktadır. Kadınların çoğunluğu üniversite mezunu (%80,9) olup; evlilik süreleri çoğunlukla 1 ila 27 yıl arasında

değişmektedir. Kadınların evlilik sürelerinin çoğunlukla 1-9 yıl arasında (%75,7) olduğu görülmektedir. Kadınların büyük çoğunluğunun evde bakım verdiği birey bulunmamaktadır. Araştırmaya katılan kadınlar psikolog, sosyolog, hemşire ve sosyal hizmet uzmanıdır. %17,5 oranla öğretmen olarak çalışan kadınların araştırmaya en fazla katıldıkları görülmektedir (Tablo 1).

Tablo 2: Kadınların Evde Yardım Alma Durumu

	Sayı	Yüzdelerik (%)
<u>Evle İlgili İşleri Yürütürken Yardım Alınan Bireyler*</u>		
Eşim	324	99.69
Çocuklarım	28	11.61
Annem	29	11.21
Kayınvalidem	57	17.54
Babam	3	0.92
Kayınpederim	3	0.92
Ücretli Yardımcı	58	17.85
<u>Eşinden Yardım Alınan Konular*</u>		
Perde Takma	204	62.77
Cam Silme	23	14.13
Halı Silme	9	2.77
Günlük Temizlik	73	22.46
Yemek Yapma	79	24.31
Çocuklarla İlgilenme	121	37.23
Alışveriş Yapma	259	79.69
Fatura Ödeme	97	29.85
Banka İşleri	96	29.54
Aile Büyükleriyle İlgilenme	68	20.92

Kadınların neredeyse tamamının evle ilgili işleri yürütürken eşlerinden yardım aldıkları belirlenmiştir. Kadınların %17,85'inin ev işlerini yürütürken ücretli yardımcıdan destek aldıkları görülmektedir. Kayınvalidesinden destek alanların oranının ise %17,54'tür. Kadınlara yardım eden eşlerin en çok alışveriş yapma gibi ev dışındaki işlerde ve evde perde takma gibi ağır işlerde yardımcı oldukları belirlenmiştir (Tablo 2).

3.1. Aile Yaşamının İş Yaşamına Etkisi

Aile yaşamının iş yaşamına etkisi, kadınların aile sorumlulukları ve rollerinin iş yaşamını etkilemesi (AYİYE) şeklinde belirtilmektedir.

Tablo 3: “Aile Yaşamının İş Yaşamı Üzerindeki Etkisinin Yaş ve Çocuk Sahibi Olma Durumuna” Göre Anova Sonuçları

	Yaş	N	$\bar{X}$	S	P	Öğrenim Düzeyi	N	$\bar{X}$	S	P
	Aile Yaşamının İş Yaşamına Etkisi	≤ 31	181	25,10	7,16	,002*	Lise	36	29,47	7,81
32-40		119	28,10	7,34		Üniversite	263	25,83	7,19	
≥ 41		25	26,76	7,83		Lisansüstü Eğitim	26	27,00	8,18	
Toplam		325	26,33	7,41		Toplam	325	26,33	7,41	

Aile yaşamının iş yaşamına etkisini değerlendirmek için yapılan analizler sonucunda 32-40 yaş aralığındaki kadınların ve lise mezunlarının aile yaşamının iş yaşamını daha fazla etkilediğine dair değerlendirmeler yaptıkları belirlenmiştir (Tablo 3). Kadınların aileyle ilgili sorumluluklarının iş yaşamına olan etkisinden temizlik ve yardımcı hizmetler personeli olarak çalışan kadınlar en fazla etkilenirken; psikologların en az etkilendiği saptanmıştır. Sosyal hizmet uzmanlarının aile yaşamının iş yaşamına etkisi sosyolog, hemşire ve çocuk gelişimcilere kıyasla daha düşüktür.

Tablo 4: “Aile Yaşamının İş Yaşamı Üzerindeki Etkisinin Çocuk Sahibi Olma Durumuna” Göre Anova Sonuçları

	Çocuk Sahibi Olma Durumu	N	$\bar{X}$	S	F	P
	Aile Yaşamının İş Yaşamına Etkisi	Evli, Çocuk Yok	105	23,14	6,76	9,40
Tek Çocuk Var		139	27,02	7,05		
2 Çocuk Var		64	29,27	7,31		
3 Çocuk Var		16	28,94	7,85		
4 ve Daha Fazla Çocuk Var		1	35,00			
Toplam		325	26,33	7,41		

Aile yaşamının iş yaşamına etkisi değerlendirilirken; çocuğu olmayanların aile yaşamlarının iş yaşamlarına etkisinin çok düşük olduğu, 4 ve daha fazla çocuğu olan kadınların ise aile yaşamlarının iş yaşamlarına etkisinin en yüksek düzeyde olduğu belirlenmiştir (Tablo 4).

Araştırmada aile yaşamının iş yaşamı üzerindeki etkisi, zaman ve stres yönetimi ile davranış yönetimi şeklinde incelenmiştir. Zaman ve stres yönetimi faktöründe aile yaşamı için ayrılan sürenin iş yaşamına olan etkileri belirlenmiştir. 32-40 yaş aralığındaki kadınların aile sorumluluklarına ayırdıkları zamanın çoğunlukla işle ilgili sorumluluklarıyla çatıştığı; ailesine fazla zaman ayırdığı için kariyerine ilişkin faaliyetlere zaman ayıramadıkları belirlenmiştir. Araştırmaya katılan meslek grupları arasında psikologlar ailesine fazla zaman ayırdığı için kariyerine ilişkin faaliyetlere zaman ayıramadığını en az düşünen meslek elemanlarıdır. Davranış yönetimi kapsamında ise aile yaşamı içerisindeki davranışların iş yaşamına olan etkileri belirlenmeye çalışılmıştır. Davranış yönetimi açısından değerlendirildiğinde yine en az psikologların bu alandan etkilendiği bulunmuştur.

3.2. İş Yaşamının Aile Yaşamına Etkisi

Bireylerin iş yaşamıyla ilgili rolleri ve sorumluluklarının, aile yaşamındaki rolleri ve sorumluluklarını etkilemesi durumu, iş yaşamının aile yaşamına etkisi şeklinde ifade edilmektedir.

Tablo 5: “İş Yaşamının Aile Yaşamına Etkisinin Mesleğe” Göre Anova Sonuçları

	Meslek	N	$\bar{X}$	S	P
İş Yaşamının Aile Yaşamına Etkisi	Sosyal Hizmet Uzmanı	32	26,16	7,19	,048*
	Psikolog	23	23,57	7,68	
	Sosyolog	44	27,45	7,80	
	Hemşire	35	28,71	7,22	
	Öğretmen	57	26,37	6,98	
	İnsan Kaynakları	9	23,00	6,58	
	Danışma	1	33,00	-	
	Temizlik ve Yardımcı Hizmetler Personeli	53	28,83	6,58	
	Çocuk Gelişimci	21	25,81	7,49	
	Eğitmen	36	28,06	6,40	
	Halkla İlişkiler	14	24,50	6,87	
	Total	325	26,95	7,18	

İnsan kaynakları biriminde çalışanların ve psikologların diğer meslek elemanlarına kıyasla iş yaşamının aile yaşamı üzerindeki etkisini daha az hissettikleri belirlenmiştir (Tablo 5).

32-40 yaş aralığında olan kadınların iş yaşamının aile yaşamı üzerindeki etkisini en fazla hissettikleri anlaşılmaktadır. Çocuk sahibi olma durumunun iş yaşamının aile yaşamı üzerindeki etkisini belirlediği; evli ve çocuğu olmayanların iş yaşamlarının aile yaşamlarını en düşük düzeyde etkilediği; ancak 4 ve daha fazla çocuğu olan kadınların iş yaşamlarının aile yaşamları üzerindeki etkisinin yüksek olduğu bulunmuştur (Tablo 6).

Araştırmada iş yaşamının aile yaşamı üzerindeki etkisi zaman ve stres yönetimi ile davranış yönetimi şeklinde incelenmiştir. İş yaşamının aile yaşamı üzerindeki etkisi ile ilgili olarak zaman ve stres yönetimi bağlamında, iş yaşamı için ayrılan sürenin aile yaşamına olan etkileri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda 32-40 yaş grubundaki kadınlarda, iş yaşamı için ayrılan sürenin aile yaşamına olan etkilerinin yüksek olduğu, evli ve çocuğu olmayanlarda ise düşük olduğu, mesleğe göre bu konuda bir farklılığın olmadığı belirlenmiştir. Davranış yönetimi bağlamında ise iş yaşamı içerisindeki davranışların aile yaşamına olan etkileri belirlenmeye çalışılmıştır. İş yaşamının aile yaşamı üzerindeki etkisi davranış yönetimi açısından değerlendirildiğinde 32-40 yaş aralığındaki kadınların daha fazla etkilendikleri; insan kaynakları biriminde çalışan kadınların diğer mesleklere kıyasla davranış yönetimi açısından iş yaşamının aile yaşamı üzerindeki etkisini daha az olarak değerlendirdikleri; 4 ve daha fazla çocuğu olanlarda ise diğerlerine kıyasla daha fazla etkilendikleri belirlenmiştir (Tablo 5).

Tablo 6: “İş Yaşamının Aile Yaşamına Etkisinin Yaşa ve Çocuk Sahibi Olma Durumuna” Göre Anova Sonuçları

		N	$\bar{X}$	S	F	P	
Yaş	≤ 31	181	26,05	7,07			
	32-40	119	28,50	7,11			
	≥ 41	25	26,04	7,38	-	,012*	
İş Yaşamının Aile Yaşamına Etkisi	Toplam	325	26,95	7,18			
	Evli, Çocuk Yok	105	24,99	6,91.			
	Tek Çocuk Var	139	27,27	6,93			
	2 Çocuk Var	64	29,03	7,20	4,00	,004*	
	3 Çocuk Var	16	28,06	8,46			
	Çocuk Sahibi Olma Durumu	4 ve Daha Fazla Çocuk Var	1	36,00			
	Toplam	325	26,95	7,18			

3.3. İş ve Aile Çatışmasını Yönetme Öz Yeterliği

Kadınların iş ve aile yaşamı arasındaki rollerini dengeleyememesi sorumluluk, talep ve görevlerin çatışmasına neden olmaktadır. Aile ve iş çatışması, aile ve işten kaynaklanan birbiriyle uyumsuz olan rol talepleri arasında yaşanan çatışmadır (Greenhaus ve Beutell, 1985: 77). İş-aile çatışması, iş yaşamıyla ilgili sorumluluk ve rollerin, aile yaşamıyla ilgili rollerin ve sorumlulukların gerçekleşmesine engel olduğu ortaya çıkmaktadır. Aile-iş çatışması ise aile ve özel yaşamıyla ilgili sorumluluklar ve rollerin, iş yaşamıyla ilgili rollerin ve sorumlulukların gerçekleşmesini engellemesi durumu olarak ifade edilmektedir (Netemeyer ve diğerleri, 1996: 401). Yapılan çalışmada “İş ve Aile Çatışmasını Yönetme Öz-yeterliği”, “İş-Aile Çatışmasını Yönetme Öz-yeterliği” (İAYÇÖ) ve “Aile-İş Çatışmasını Yönetme Öz-yeterliği” (AİÇYÖ) olarak iki grup şeklinde kategorilendirilerek incelenmiştir.

41 ve daha büyük yaşta kadınların iş-aile çatışmasını yönetme öz-yeterliği en yüksektir. Bu yaş grubu iş ve aile yaşamına ait sorumluluklarını birbirine karıştırmadan yerine getirme konusunda, iş yaşamının aile yaşamını aksattığı durumlarda, işteki zorluklar karşısında ailedeki rolünü etkin bir şekilde yerine getirebildiğine dair kendine diğer yaş gruplarından daha fazla güvenmektedir (Tablo 7).

Evli ve çocuk sahibi olmayan kadınların iş- aile çatışmasını yönetme öz-yeterliği en yüksek olarak belirlenirken; 4 ve daha fazla çocuğu olan kadınların bu konudaki öz yeterliği en düşük düzeydedir (Tablo 8). Aile- iş çatışmasını yönetme öz-yeterliği yine 4 ve daha fazla çocuğu olan kadınlarda en yüksektir. Tek çocuğu olan kadınların iş- aile çatışmasını yönetme öz-yeterliğinin en düşük düzeyde olduğu belirlenmiştir.

Tablo 7: İAÇYÖ ve AİÇYÖ Yaş Düzeyine göre Farklaşıp Farklaşmadığını Belirlemek Üzere Anova Sonuçları

	Yaş	N	$\bar{X}$	S	F	P
İAÇYÖ	≤ 31	181	27,0	9,26	3,202	,042*
	32-40	119	24,69	9,87		
	≥ 41	25	29,00	10,07		
	Toplam	325	26,32	9,61		
AİÇYÖ	≤ 31	181	1603	5,22	1,382	,253
	32-40	119	15,39	5,53		
	≥ 41	25	17,24	5,14		
	Toplam	325	15,89	5,33		

Tablo 8: İAÇYÖ ve AİÇYÖ Çocuk Sahibi Olma Durumu Anova Sonuçları

	Çocuk Sahibi Olma Durumu	N	$\bar{X}$	S	F	P
İAÇYÖ	Evli, Çocuk Yok	105	29,48	8,74	4,667	,001*
	Tek Çocuk	139	24,67	9,19		
	2 Çocuk	64	24,97	10,13		
	3 Çocuk	16	25,94	12,15		
	4 ve Daha Fazla Çocuk	1	16,00	,		
	TOPLAM	325	29,48	9,61		
AİÇYÖ	Evli, Çocuk Yok	105	17,25	5,11	2,738	,029*
	Tek Çocuk	139	15,18	5,14		
	2 Çocuk	64	15,19	5,76		
	3 Çocuk	16	15,81	5,56		
	4 ve Daha Fazla Çocuk	1	19,00	,		
	TOPLAM	325	15,89	5,33		

Tablo 9: İAÇYÖ Mesleğe Göre Anova Sonuçları

	Meslek	N	$\bar{X}$	S	F	P
İAÇYÖ	Sosyal Hizmet Uzmanı	32	30,19	9,19		
	Psikolog	23	32,39	6,39		
	Sosyolog	44	24,86	8,69		
	Hemşire	35	22,74	8,99		
	Öğretmen	57	27,77	9,65		
	İnsan Kaynakları	9	29,67	11,86	3,851	,000*
	Danışma	1	14,00			
	Temizlik ve yardımcı hizmetler personeli	53	22,89	8,33		
	Çocuk Gelişimci	21	27,86	10,46		
	Eğitmen	36	24,17	9,32		
	Halkla İlişkiler	14	30,00	12,33		
Total	325	26,32	9,61			

Mesleğe göre iş-aile çatışmasını yönetme öz yeterliklerinin psikologlarda en yüksek olduğu saptanmıştır (Tablo 9). İşte geçen uzun ve yoğun günün ardından ailedeki rolünü etkin olarak yerine getirebilme konusunda kendine en çok psikologların güvendikleri; işle ilgili sorumlulukları nedeniyle yoğun baskı altında olduğunda dahi ailedeki rollerini geçekleştirebilmede ise kendisine en çok sosyal hizmet uzmanlarının güvendikleri belirlenmiştir.

Sosyal hizmet uzmanlarının aile-iş çatışmasını yönetme özyeterliği en yüksek iken, danışma biriminde çalışan kadınlarda bu oranın düşük olduğu belirlenmiştir. Bu araştırmaya katılan psikologların ailedeki meseleler yıpratıcı olsa dahi iş yaşamındaki görevlerine odaklanabilme ve kendilerini verebilme konusunda kendilerine diğer meslek gruplarına kıyasla daha çok güvendikleri; aile sorumlulukları nedeniyle yoğun baskı altında olduğunda bile kendilerini işe verebilmede ise sosyal hizmet uzmanlarının kendilerine daha çok güvendikleri saptanmıştır (Tablo 10).

Tablo 10: AİÇYÖ Mesleğe Göre Anova Sonuçları

	Meslek	N	$\bar{X}$	S	F	P
AİÇYÖ	Sosyal Hizmet Uzmanı	32	19,00	4,82		
	Psikolog	23	18,78	2,94		
	Sosyolog	44	15,41	5,74		
	Hemşire	35	13,69	4,82		
	Öğretmen	57	16,70	4,93		
	İnsan Kaynakları	9	18,44	7,86	4,241	,000*
	Danışma	1	12,00			
	Temizlik ve Yardımcı Hizmetler Personeli	53	14,23	4,85		
	Çocuk Gelişimci	21	16,76	5,03		
	Eğitmen	36	13,94	5,15		
	Halkla İlişkiler	14	16,43	6,12		
	Total	325	15,89	5,33		

Tartışma

Araştırmaya katılan kadınların evle ilgili işlerde en çok eşlerinden yardım aldıkları; daha sonra ücretli yardımcı ve kayınvalidelerinden destek aldıkları belirlenmiştir. Kadınların evle ilgili işlerde destek almaları iş-aile çatışmasının önlenmesinde koruyucu faktördür. Lo ve ekibinin (2003: 187-189) yürüttüğü çalışmada, kadınların eşlerinin desteğinin az olduğunda iş ve aile yaşamı arasında çatışmanın arttığı belirlenmiştir.

Aile yaşamında gerçekleşen olay ve değişimlerin iş yaşamı üzerindeki etkisi çocuk sahibi olmayan kadınlarda en az hissederken; 1 çocuktan sonra çocuk sayısının artmasıyla beraber sorumlulukların ve bakım sağlanması gereken birey sayısının da artması ile pandemi sürecinde evde beraber geçirilen zamanın artmasına bağlı olarak aile yaşamının iş yaşamı üzerindeki etkisi de artmakta olup; bu etkiyi en fazla hissedenler 3 ve daha fazla çocuğu olan kadınlardır.

Aile yaşamında ve iş yaşamında gerçekleşen olayların birbirine etkisinden 32-40 yaş aralığındaki kadınlar en fazla etkilenmektedir. Bu duruma, sahip olunan çocukların yaşlarının küçük olması ve ailedeki birey sayısının artarak ailenin genişlemesi etkili olmuştur. Çıkan sonuçtan farklı olarak İzki'nin (2019: 76) 448 öğretmenle yürüttüğü çalışmada, ailenin iş yaşamına olumsuz etkisi yaş değişkenine göre değerlendirildiğinde; 30 ve daha küçük yaşta öğretmenlerin diğer yaş gruplarında olan kadınlara kıyasla daha çok etkilendiğine ulaşılmıştır.

Ailede bakıma muhtaç/bakım verilen bireylerin olması durumu ile aile yaşamının iş yaşamına etkisi arasında anlamlı bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Fakat verilerin ortalamaları değerlendirildiğinde; ailelerinde bakıma muhtaç olan veya bakım verilen bireylerin olduğu kadınların aile yaşamının iş yaşamına daha fazla etkisinin olduğu saptanmıştır. İnanır'ın (2019: 238-241) turist rehberlerinin algıladıkları ve karşılaştıkları duygusal emek ile iş-aile çatışması düzeyleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı hedeflediği 201 katılımcıyla gerçekleştirdiği çalışmada; yaş, öğrenim düzeyi

ve çocuk sahibi olma değişkenlerinin iş-aile çatışması üzerinde anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmemiştir.

Evde işine yarayan problem çözme tekniklerini iş yaşamında uyguladığında o kadar faydalı olmadığını en çok düşünen yaş grubu 41 ve daha büyük yaştaki kadınlar olarak tespit edilirken; Eker ve Özmete (2012: 63) tarafından yürütülen çalışmada, 47 ve daha büyük yaştaki bireylerin evde işlerine yarayan problem çözme tekniklerini iş yerinde uyguladıklarında faydalı olmadığını düşündükleri saptanmıştır.

3 çocuğa sahip olan kadınların aile yaşamının iş yaşamı üzerindeki etkisinin daha fazla olduğu; evli ve çocuğu olmayanlarda ise aile yaşamının iş yaşamındaki etkisinin en az olduğu belirtilmiştir. Çocuk sayısının artmasına bağlı olarak aile yaşamının iş yaşamına etkisi de artmaktadır. Bu sonuç çocuk sayısının artması ile üstlenilen sorumluluk ve rollerin de artmasından kaynaklanabilmektedir. Literatüre göre; bu sonuçtan farklı olarak Çiftçi (2020: 53) tarafından yürütülen çalışmada, çocuğu olmayanların ve 1 ila 2 çocuğa sahip olanların ortalamalarının eşit olduğu ve 3 ve daha fazla çocuğu olanlarda ailenin iş yaşamına etkisinin en az olduğu sonucu elde edilmiştir. Ünal (2019: 77) tarafından yapılan çalışmada ise, ailenin çocuk sahibi olma durumunun iş yaşamının aile yaşamına ve aile yaşamının iş yaşamına etkisi üzerinde anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği belirtilmemiştir.

İş yaşamının aile yaşamına olan etkisi, 41 yaş ve üzerindeki kadınlarda diğer yaş gruplarına kıyasla daha azdır. Yaş değişkeni açısından literatürde uzlaşma sağlanamamıştır. Ödemiş (2018: 121) tarafından yürütülen çalışmada, kadınların 40 yaş ve üzerinde olanların diğer yaş gruplarına kıyasla daha fazla iş-aile yaşamı dengesini sağlayamadıkları tespit edilmiştir. Smeltzer ve arkadaşlarının (2015: 630)'in yürüttükleri, hemşirelik doktora programının öğretim üyeleriyle yaptıkları çalışmada ise, yaş faktörünün iş yaşam dengesi ile güçlü bir ilişki olduğunu belirtmişlerdir. Fakat Mustafayeva ve Bayraktaroğlu (2014: 136) tarafından akademisyen katılımcılarla yürütülen çalışmada, iş-aile ve aile-iş çatışması arasında yaşın etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

İş yaşamının aile yaşamına etkisi ile öğrenim düzeyi arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Literatür incelendiğinde; benzer sonuçlar elde eden çok sayıda araştırmaya rastlanmaktadır. Macit (2015: 52) tarafından işkolikliğinin aile ve birey üzerine etkilerini belirlemeyi amaçlayan 451 avukatla yürütülen çalışmada, iş yaşamının aile yaşamına etkisinin öğrenim düzeyiyle ilişkisinde anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Kılıç ve Özafşarlıoğlu Sakallı'nın (2013: 232) örgütlerde stres kaynaklarının çalışanların iş-aile çatışması üzerindeki etkisini değerlendirdiklerinde de iş yaşamının aile yaşamına etkisinin öğrenim düzeyiyle ilişkisinde anlamlı bir farklılık bulunmadığı sonucu saptanmıştır.

Çocuk sahibi olma etkeni, iş yaşamının aile yaşamı üzerinde etkisinde anlamlı bir farklılık göstermektedir. Sahip olunan çocuk sayısı arttıkça bu duruma paralel olarak etki de artmaktadır. Özkan'ın (2019: 574) idari ve akademik personelle yürüttüğü çalışmada, bireylerin çocuk sahibi olup olmaması değişkeni ile iş-aile çatışması durumu arasında anlamlı farklılık bulunmamıştır. Çalışmamızdan elde edilen bulgular, bu sonucu desteklememektedir. Fakat Çiftçi (2020: 53) araştırmasında 1 ila 2 çocuğu olanların iş yaşamının aile yaşamını daha çok etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Meslek değişkeni ile iş yaşamının aile yaşamı üzerindeki etkisi arasında anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir. İş yaşamının aile yaşamı üzerindeki etkisi en az psikologlarda görülmektedir. Psikologların aldıkları eğitim veya kişisel gelişimleri nedeniyle iş-aile yaşamları arasında diğer mesleklere kıyasla daha fazla denge kurabildikleri değerlendirilmektedir.

41 ve daha büyük yaştaki bireylerin iş-aile çatışmasını yönetme öz-yeterliği en yüksektir. Bu yaş grubu iş ve aile yaşamına ait sorumluluklarını birbirine karıştırmadan yerine getirme konusunda, iş yaşamının aile yaşamını aksattığı durumlarda, işteki zorluklar karşısında ailedeki rolünü etkin bir şekilde yerine getirebildiğine dair kendine diğer yaş gruplarından daha fazla güvenmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Araştırma, çalışan evli kadınların pandemi sürecinde iş ve aile yaşamı dengesi üzerinde sosyo-demografik değişkenlerin etkisinin incelenmesi amacıyla planlanmış ve yürütülmüştür.

Pandemi sürecinde artan temizlik önlemleri, karantina uygulamaları, gündelik pratiklerin değişip yeni yaşam pratiklerinin oluşması, evde aile bireyleriyle geçirilen sürenin artması, esnek

çalışma saatleri ve evden *online* eğitim süreci gibi etkenler nedeniyle 32-40 yaş aralığındaki kadınların aile yaşamında ve iş yaşamında karşılaştığı olaylar birbirini daha fazla etkilemiştir. Bu etkiden en az etkilenenler çocuğu olmayan kadınlardır ve çocuk sayısının artmasıyla beraber sorumluluklar arttıkça kadınlar bu durumdan daha fazla etkilenmektedirler.

Psikologların, aile yaşamı iş yaşamı üzerinde en az etkili olurken en fazla etkiye sahip olan meslek grubu temizlik ve yardımcı hizmetler personeli olarak çalışanlardır. Psikologların psikoloji ve ruh bilimi alanında meslekî ve kişisel eğitim almalarının pandemi sürecinde aile – iş yaşamlarını yönetmeleri üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Psikologların ve sosyal hizmet uzmanlarının aile-iş çatışmasını yönetme özyeterlikleri yüksektir. İş ve aile yaşamına ait sorumluluklarını birbirine karıştırmadan yerine getirme konusunda, işinde yorucu ve zorlu bir süreçten geçmesine rağmen aile sorumluluklarını yerine getirme konusunda, iş yaşamının aile yaşamını aksattığı durumları idare edebilmede ve işte geçen uzun ve yoğun günün ardından ailedeki rolünü etkin olarak yerine getirebilme konusunda kendine en çok psikologlar güvenirken; işle ilgili sorumlulukları nedeniyle yoğun baskı altında olduğunda dahi aile rolüne kendisini adanma konusunda kendisine en çok sosyal hizmet uzmanları güvenmektedir.

Evli ve çocuk sahibi olmayan kadınların iş-aile çatışmasını yönetme öz-yeterliği en yüksek iken tek çocuğu olanların en düşüktür. Çocuğu olmayan kadınların yüklendiği sorumluluğun çocuğu olmayan kadınlara kıyasla daha az olması bu durumu etkilemiştir.

Çalışan evli kadınların iş-aile yaşamı dengesine ilişkin yapılan araştırmadan çıkan sonuçlara ait öneriler genelde sosyal hizmet yaklaşımı çerçevesinde mikro, mezo ve makro düzeyde ele alınmıştır. Covid-19 pandemisi nedeniyle artan ev işleri, esnek çalışma saatleri, gündelik yaşam pratiklerinin değişmesi, aile bireylerinin evde geçirdiği zamanın artması, yoğun iş yükü, zorunlu izolasyon ve karantina süreçleri kadınların iş ve özel yaşamındaki emeğini artırmıştır. Kadınların bu süreçten minimum zararla ayrılması için *mikro düzeyde* süreç hakkında bilgilendirmeler yapılmalı, bireysel güçlük ve zorluklar yeniden tanımlanmalı, risk faktörleri belirlenmeli, var olan güç faktörlerinin farkındalığı oluşturulmalı, sorunlarla baş etme kapasitesi, problem çözme becerisi ve zaman yönetimi becerisi artırılmalıdır. *Mezo düzeyde* sosyal politikalar geliştirilmeli, eğitimler desteklenmeli, çalışanlara süpervizör eşliğinde faaliyetler hazırlanmalı, çalışma saatleri düzenlenmeli ve süreç yeniden planlanmalıdır. Sosyal hizmet uzmanları, ebeveynlerin hangi değişkenlerden daha fazla etkilediği ve sağlıklı bir iletişim için ailelerin kullandıkları yöntemleri incelemeli ve sosyal hizmet müdahale alanlarına ilişkin değerlendirme yapmalıdır. Sosyal hizmet uygulamaları *makro düzeyde* ise toplumsal kaygıyı azaltmaya, krizi yönetmeye yönelik koşullar sağlanmalı, toplumdaki risk faktörleri belirlenmeli, risk ve kriz yönetimi kapsamında toplum eğitimi çalışmaları düzenlenmeli, bireylerin asgari geçimleri belediye, yerel yönetim birimleri ve sivil toplum kuruluşları ile sağlanmalıdır. Kriz ve pandemilere hazırlıklı ve dayanıklı toplumlar oluşturmak için çalışmalar sürdürülebilir olarak devam etmelidir.

Kaynakça

- Adak, N. (2007). Kadınların İkilemi: İş ve Aile Yaşamı. *Sosyoloji Dergisi*, (Ülgen Oskay'a Armağan Özel Sayısı), 137-152.
- Akyol, A. (2020). *Anneliğin Kadın Çalışanlara Etkisi*. Gazi Kitapevi.
- Berber, M. ve Yılmaz Eser, B. (2008). Türkiye’de Kadın İstihdamı: Ülke ve Bölge Düzeyinde Sektörel Analiz. “İş, Güç” Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, 10(2): 1- 16.
- Borah, N. ve Bağla, N., (2016) Work-Life Balance: Assessing Perceptions. *SCMS Journal of Indian Management*, 13(3), 112-119.
- Chinazzi, M., Davis, J. T., Ajelli, M., Gioannini, C., Litvinova, M., Merler, S., ve Viboud, C. (2020). The Effect of Travel Restrictions on The Spread of The 2019 Novel Coronavirus (COVID-19) Outbreak. *Science*, 368(6489), 395-400.
- Costa, D. L. (2000). *From Mill Town to Board Room: The Rise of Women’s Paid Labor* National Bureau of Economic Research, 7608.
- Çiftçi, E. (2020). *İş Aile Yaşam Dengesinin Performansa Etkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Avrasya Üniversitesi, Trabzon.
- Dhavaleshwar, C. (2016). The Role Of Social Worker in Community Development. *International Research Journal of Social Sciences*, 5(10), 61-63.
- Di Giuseppe, M., Miniati, M., Miccoli, M., Ciacchini, R., Orrù, G., Lo Sterzo, R., Di Silvestre, A. ve Conversano, C. (2020). Defensive Responses To Stressful Life Events Associated with Cancer Diagnosis. *Mediterranean Journal of Clinical Psychology*, 8(1), 1-22.
- Doğrul, B. Ş. ve Tekeli, S. (2010). İş-Yaşam Dengesinin Sağlanmasında Esnek Çalışma. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2(2), 1309-8012.
- Durmaz, Ş. (2016). İşgücü Piyasasında Kadınlar ve Karşılaştıkları Engeller. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 37-60.
- Eker, I. (2011). İş, Aile ve Bireysel Yaşam Uyumu: Yaşamın Dengesine Bazı Değişkenlerin Etkisinin İncelenmesi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Glass, J.L. ve Riley, L. (1998). Family Responsive Policies and Employee Retention Following Childbirth. *Social Forces*, 76(4), 1401-1435.
- Greenhaus, J. H., ve Beutell, N. J. (1985). Sources of Conflict between Work and Family Roles. *Academy of Management Review*, 10, 76-88.
- Grover, S. ve Crooker, K. (1995) Who Appreciates Family-Responsive Human Resource Policies: The Impact Of Family-Friendly Policies on The Organizational Attachment of Parents and Non Parents. *Personnel Psychology*, 48, 271-288.
- Grubler, A. (1995). Industrialization as A Historical Phenomenon. *International Institute for Applied Systems Analysis*. A-2361.
- Gümüş, İ., ve Türkyılmaz, B. (2017). “Güney Avrupa ve Türkiye’de İş-Yaşam Dengesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz”. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 64-88.
- Hennessy, K. (2005). *Work-Family Conflict Self-Efficacy: A Scale Validation Study*. (Unpublished Master Thesis). University Of Maryland, Maryland.
- Holt-Lunstad, J. (2017). The Potential Public Health Relevance Of Social İsolation and Loneliness: Prevalence. *Epidemiology and Risk Factors*. *Public Policy & Aging Report*, 27(4), 127-130.

- İnanır, İ. (2019). Turist Rehberlerinde Duygusal Emek ve İş-Aile Çatışması İlişkisi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir.
- İzki, Ö. (2019). Öğretmenlerin İş Aile Yaşam Dengesinin İş Performans Algısına Etkisi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul.
- Kaliannan, M., Perumal, K. ve Dorasamy, M. (2016). Developing A Work-Life Balance Model Towards Improving Job Satisfaction Among Medical Doctors across Different Generations. *The Journal of Developing Areas*, 50(5), 343-351.
- Kapız, Ö. S. (2002). İş-Aile Yaşamı Dengesi ve Dengeye Yönelik Yeni Bir Yaklaşım: Sınır Teorisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(3), 139-153.
- Kılıç R. Ve Özafşarlıoğlu Sakallı, S. (2013). Örgütlerde Stres Kaynaklarının Çalışanların İş-Aile Çatışması Üzerine Etkisi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(3), 208-237.
- Lo, S., Stone, R. & Ng, Catherine, W. (2003). Work-Family Conflict and Coping Strategies Adopted by Female Married Professionals in Hong Kong. *Women in Management Review*, 18(4), 182-190.
- Macit, M. (2015). İşkoliklik, İş-Aile Çatışması ve Tükenmişlik İlişkileri Üzerine Bir Araştırma (Doktora Tezi). Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat.
- Mustafayeva, L. ve Bayraktaroğlu, S. (2014). İş-Aile Çatışmaları ve Yaşam Tatmini Arasındaki İlişki: Türkiye ve İngiltere'deki Akademisyenlerin Karşılaştırılması. *İşletme Bilimi Dergisi*, 2(1), 127-145.
- Netemeyer, R. G., Boles, J. S., ve Mcmurrian, R. (1996). Development and Validation of Work-Family Conflict and Family-Work Conflict Scales. *Journal of Applied Psychology*, 81(4), 400-410.
- Ödemiş, G. (2018). Kadın Girişimcilerin İş-Yaşam Dengesi Üzerine Bir Araştırma: İzmir İli Örneği. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İzmir.
- Özer, M. ve Biçerli, K. (2003). Türkiye' de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003-2004.
- Özkan, Ç. (2019). İş-Aile ve Aile-İş Çatışması: Üniversite Personeli Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7(1), 574-596.
- Smeltzer, S. C., Sharts-Hopko, N. C., Cantrell, M. A., Heverly, M. A., Jenkinson, A., ve Nthenge, S. (2015). Work-Life Balance of Nursing Faculty in Research- and Practice-Focused Doctoral Programs. *Nursing Outlook*, -( ), 1-11.
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2020). COVID-19 (SARS-Cov-2 Enfeksiyonu) Rehberi. Erişim Adresi https://covid19bilgi.Saglik.Gov.Tr/Depo/Rehberler/COVID-19_Rehberi.Pdf
- UN Women Turkey Office (2020). The Economic and Social Impact Of COVID-19 on Women and Men. Erişim Adresi https://Www2.Unwomen.Org/-/Media/Field%20office%20eca/Attachments/Publications/2020/07/Rga_Executive_Summary_Turkish.Pdf?La=En&Vs=4720.
- Ünal, B. (2019) İş-Aile Çatışması ve İşe Tutkunluk İlişkisinde İş Özerkliğinin Düzenleyici Rolü (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Üçyıldız, U. H. (2017). Kadın Çalışanların Cam Tavan Sendromu Algılamaları: Ege Bölgesinde Faaliyet Gösteren Seyahat Acentalarında Bir Araştırma (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mersin Üniversitesi, Mersin.
- Worklife (2000). Strategic Approaches Yo Work/Life Balance. *Worklife Report*, 13(1).

Kuşaklararası İlişkilerde Entegrasyon Üzerine Bir Odak Grup Çalışması

Merve Temizer Güneş¹

Araştırma Makalesi

Öz

Demografik alanda yaşanan değişimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan kuşak kavramı çeşitli problemleri de beraberinde getirmiştir. Kuşaklararası ilişkiler her toplumun sosyo-kültürel yapısına göre şekil almaktadır. Günümüz toplumunda sıklıkla karşımıza çıkan kuşaklararası çatışma; modernleşme ve Batı kültürünün etkisiyle genç ve yaşlı kuşak arasındaki ilişkilere zarar veren sosyolojik bir olgudur. Modernleşmenin etkisinde ortaya çıkan gelişmelerin sosyo-kültürel yapıyı etkilemesinden hareketle bu çalışmanın konusunu kaybolan değerlerimizin kuşaklararası ilişkilere yansımaları oluşturmaktadır. Bu çalışmanın amacı kuşaklararası ilişkilerde ortaya çıkan problemleri tespit etmek ve böylece yaşanan problemlerin en aza indirilmesi konusunda bir çözüm getirmektir. Çalışmamızda nitel araştırma tekniklerinden odak grup görüşmesi tekniği kullanılmış ve bu doğrultuda genç ve yaşlı kuşak arasında görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın sonucunda modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan sekülerizm, kapitalizm ve bireycilik gibi olguların örf, adet ve değerlerimizi yok etme aşamasına getirdiği ve bu durumu kuşaklararası ilişkilere de yansıtarak bir çatışma kültürüne zemin hazırladığı anlaşılmış ve ancak sosyo-kültürel değerlere sahip çıkıldığı takdirde bu problemlerin çözüme kavuşturulabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Kuşak,
Kuşaklararası İlişkiler,
Aile,
Çatışma

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
05.12.2022

Kabul Tarihi
11.08.2023

A Focus Group Study on Integration in Intergenerational Relations

Abstract

The concept of generation, which has emerged as a result of changes in the field of demography, has brought various problems along with it. Intergenerational relationships take shape according to the socio-cultural structure of each society. Intergenerational conflict, which is frequently encountered in contemporary society, is a sociological phenomenon that damages relationships between the younger and older generations due to the influence of modernization and Western Culture. Based on the effect of developments that have emerged under the influence of modernization on the socio-cultural structure, this study focuses on the reflection of our lost values on intergenerational relationships. This study aims to identify the problems that arise in intergenerational relationships and thus, provide an solution for minimizing these problems. The focus group interview technique, one of the qualitative research techniques, was used in our study, and interviews were conducted between the young and older generations accordingly. The study reveals that with modernization, phenomena such as secularism, capitalism, and individualism have emerged, eroding our customs, traditions, and values. It has been understood that this situation has reflected on intergenerational relationships, paving the way for a culture of conflict. However, it has been concluded that these problems can be resolved only if we uphold socio-cultural values.

Keywords

Generation,
Intergenerational,
Relations,
Family,
Conflict

Article Info

Received
05.12.2022

Accepted
11.08.2023

¹ Öğr. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, merve.temizer@hbv.edu.tr, 0000-0002-7837-768X.

Giriş

Kuşaklararası ilişkiler, tarihsel dönemler ve toplumun sahip olduğu kültür yapısına göre değişiklik göstermektedir. Bu bağlamda kişiler arası iletişimi; iki ya da daha fazla insanın karşılıklı olarak gerçekleştirdikleri, duygu, düşünce ya da yaşantılarını çeşitli yöntemlerle paylaştıkları psikolojik ve sosyolojik bir süreç olarak tanımlamak mümkündür (Kaya, 2017: 28). Neredeyse her dönemde bir probleme” dönüşmüş olan kuşaklararası ilişkiler konusunun çalışılması ve bu konuda araştırmalar yapılması son zamanlarda ortaya çıkan bir durumdur. Yaşlı nüfus oranının teknolojinin gelişimiyle birlikte özellikle gelişmiş toplumlarda artışı ve buna bağlı olarak demografik çalışmaların giderek yaygınlaşması; akademik alanda konuya dair ilginin artmasına ve üzerinde çalışmalar yapılmasına neden olmuştur. Geçmişten günümüze sosyal, kültürel ve ekonomik alanda yaşanan gelişmeler sosyolojik yapının değişimine kapı aralarken beraberinde yeni kavram ve tanımlamalar da ortaya çıkarmıştır. Bahsi geçen bu kavramlardan biri de bir toplumda aynı zaman aralığında doğup yetişen ve benzer özelliklere sahip olan insan topluluğunu ifade eden “kuşak” kavramıdır.

Bu bağlamda kuşak kavramı; yaklaşık olarak aynı zaman aralıklarında doğan, sosyal ve ekonomik hareketlerden oluşan, bir sosyal grup ve zaman aralığını temsil edenler için yapılan bir tanımlamadır (Adıgüzel ve diğerleri, 2014: 166).

Türk Dil Kurumuna göre kuşak kavramının; yaklaşık aynı yıllarda doğup yetişen, yirmi beş otuz yıllık yaş gruplarını kapsayan, benzer kültürel değerlere, tutum, davranış ve sorumluluklara sahip olan insan toplulukları şeklinde tanımlanması mümkündür. Aynı dönemlerde yaşayıp bir grup olarak ortak birçok özelliğe sahip olan bu bireyler, yetişme tarzı ve yaşadıkları ortamın koşulları itibariyle diğer kuşaklara nazaran birtakım farklılıklara da sahiptirler. Dolayısıyla bu farklılığın bir sonucu olarak diğer kuşaklar ile ilişkilerinde sosyal kültürel ve düşünce alanında ayrışmalar ortaya çıkması da kaçınılmaz bir durumdur.

Aslında böylesi farklı değer yargılarına sahip grupların bir arada yaşayıp kurdukları iletişim sonucunda dayanışmanın yanı sıra çatışmalar da yaşanabilmektedir. Kuşaklar arası çatışmalar genel olarak bireylerin; beklentileri, yaşam anlayışları, duygu ve ayrışmasından ortaya çıkmakta ve böylece toplumda tam bir uyum ve dengenin kurulması mümkün olmamaktadır. Daha genel bir ifadeyle, insan topluluklarının yaşadığı hemen her yerde çatışma görülmesi mümkündür. Yaşanan çatışmalar daha çok; yeni gelişme ve değerlere açık olan genç kuşak ile kalıplaşmış geleneksel değerlere bağlı olan yetişkin ve yaşlı kuşak arasında olmaktadır. Bireyler arasında görülen bu çatışmaların temel sebebi ise; algı ve değerlerinin farklılığı yanı sıra ilişkilerin ağırlıklı olarak ön yargıyla kurulması ve bu anlayışın da uzlaşma ve dayanışmayı engelleyerek çatışmanın oluşmasına zemin hazırlamasıdır. Daha açık bir ifadeyle yaşadıkları zaman dilimi ve yetişme tarzları farklı olan kuşakların yaşadıkları problemin büyük bir bölümü iletişim ve yaşam anlayışlarının farklılığından kaynaklanmaktadır.

Türkiye’de akademik alanda kuşaklararası iletişimi konu alan literatür incelendiğinde kuşaklararası ilişkileri çeşitli bakış açıları ile ele alan inceleme ve araştırmaların yapıldığı görülmüştür. Bunlardan; Gülden Güneş’in “Kuşaklararası farklılaşma”, Bülent Bilmez, Şükrü Aslan ve Gülay Kayacan’ın “Kuşaklararası Algı”, Yaser Arslan ve Soner Polat’ın “Eğitim Örgütlerinde Kuşaklararası Çatışma” gibi konulara yer verilen çalışmalarını örnek göstermek mümkündür. Bu çalışmada ise çeşitli yaş gruplarını kapsayan kuşakların birbirlerine yönelik tutumları yanı sıra yaşadıkları çatışmaların kaynağında yer alan unsurlar betimlenecektir. İki bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde ilgili literatür taranmış ve teorik olarak değerlendirilmeler yapılmıştır. İkinci bölümde ise odak grup görüşme tekniği uygulanmış ve bu teknikte elde edilen veriler analiz edilerek değerlendirmelerde bulunulmuştur.

1. Kuşakların Sınıflandırılması

Yaklaşık aynı dönemlerde yaşayıp benzer özelliklere sahip olan bireylerin oluşturduğu kuşaklar çeşitli sınıflara ayrılmışlardır. Bu kuşakların hayata ve yaşanan olaylara bakış açısını anlamak, anlamlandırmak ve sağlıklı bir iletişimin nasıl gerçekleştirilmesi gerektiği yönünde değerlendirmelerde bulunabilmek için sınıflandırma oldukça önemlidir. Kuşakların genel olarak yetişme tarzları ve yaşadıkları toplumun farklılıkları nedeni ile aralarında başta karakter özellikleri olmak üzere bazı konularda ayrışmalar görülmektedir (Keleş, 2011: 129).

Toplumda kuşaklar arasında yaşanan bazı olayların ve çatışmaların bir kısmı görüş ayrılıklarından ortaya çıkmaktadır. Zira sınıflandırılan bu kuşakların; güçlü ve zayıf yönleri, değer yargıları ve dönemine özgü kişilik özellikleri bulunmaktadır. Dolayısıyla her kuşak olayları kendi bakış açısına göre değerlendirmekte ve bu anlayış doğrultusunda tutum ve davranış sergileyebilmektedir. Sessiz kuşak (Gelenekselciler), Bebek patlaması, X, Y ve Z olarak sınıflara ayrılan bu kuşaklar, doğdukları ve yaşadıkları dönem itibarıyla birbirlerinden birçok açıdan farklılaşan özelliklere sahiptirler.

Bireyler kuşaklar bağlamında X kuşağı, Y kuşağı ve Z kuşağı gibi sınıflandırılabilirler gibi tipolojiler üzerinden de *cool* gençlik, internet gençliği, devrimci gençlik, İslamcı gençlik gibi tanımlarla da kategorize edilmektedirler (Şengül ve Aydınalp, 2021: 124).

Sessiz kuşak; tarih aralığı olarak yaklaşık 1925-1944 yılları arasında doğup, yetişen ve geleneksel kuşak diye de adlandırılan nesli içine alan bireyleri içerir (Gürbüz, 2015: 41). Günümüzün büyükleri olan bu kuşağın; tartışmayı seven, çıkarım gücü kuvvetli, süreç odaklı olmalarının yanında karar verme konusunda güçlük çeken özellikleri bulunmaktadır. Teknoloji konusunda uyumları yavaş olmakla birlikte bu kuşak insanları, denge ve düzen konusunda titiz, otoriteye bağlı ve yönerge beklemektedirler. Dolayısıyla bu kuşak insanları liderlerine saygılı, geleneklerine bağlı özelliklere sahiptirler (Çemberci ve diğerleri, 2014: 60). Savaş kuşağı olarak da isimlendirilen bu kuşağın yaşadığı dönemde, İkinci Dünya Savaşı'nın gerçekleşmesi ve ardından ortaya çıkan ekonomik sıkıntılar bireyleri derinden etkilemiş ve bu durum hayata bakışlarını da değiştirmiştir. Yaşadıkları çağın savaş ve yokluk gibi birtakım toplumsal gerçekliklerine şahit olan bu insanlar, benzer problemlere göğüs germiş ve hatta benzer kaderleri yaşamışlardır. Dolayısıyla bu kuşak döneminde yaşanan olumsuz olaylar; bireyleri karamsarlığa sürüklemiş ve olaylara daha temkinli ve kuşku ile yaklaşmalarına sebep olmuştur.

Bebek patlaması (*baby boomers*) kuşağını ise; ikinci dünya savaşı yıllarından sonra yaklaşık 1946-1964 yılları arasında doğan nesil oluşturmaktadır. İletişime ve sorumluluğa büyük önem veren bu neslin sadakat duyguları oldukça yüksektir (Toruntay, 2011: 71). Türkiye'de refahın ve bunun yanında ürün ve hizmetlere olan özlem duygusunun yaşandığı bu dönem kuşağının bir diğer adı patlama kuşağıdır (Erden ve Ayhün, 2013: 99).

Sadakat duyguları yüksek olan bu kuşak bireyleri kanaatkârdırlar ve uzun bir süre aynı ortamlarda çalışabilme özelliğine sahiptirler. Çalışkan bir yapıya sahip olmakla birlikte ekip çalışması ve ekipteki iletişimi önemseyen bu bireylerin savaş yıllarından geçip bu durumu atlatmaları nedeniyle eğlenceye karşı düşkünlükleri de bulunmaktadır (Adıgüzel ve diğerleri, 2014: 169). Yaşamlarını sürdürdükleri dönemin; sosyal, kültürel ve siyasal koşullarından dolayı sessiz kuşağa göre daha şanslı olan bu bireylerin yaşam biçimi ve dünya görüşleri de bu koşullar doğrultusunda şekillenmiştir. Daha çok pozitif özelliklere sahip olan bu kuşak; eğlencenin yanı sıra çalışmayı da sevmekte ve başarıya büyük önem vermektedirler.

Yaklaşık 1966-1979 yılları arasında doğan ve *baby boomers* kuşağından sonra gelen X kuşağı teknoloji ile problemi olmayan üretken ve bağımsız özelliklere sahiptir. Bu kuşağın teknoloji ile barışık olmasının sebebi ilk kişisel bilgisayarların satışı ve kullanımının bu döneme rastlamasıdır (Adıgüzel ve diğerleri, 2014: 172). Toplumun değişen koşullarına uyum sağlamak için çabalayan bu kuşak insanların sadece erkekleri değil aynı zamanda kadınları da iş yaşamında bir önceki kuşağa nazaran biraz daha aktiftirler. Aynı zamanda sessiz ve sakin bir hayatı tercih eden kuşak, yaptığı işlerden de keyif alan özelliklere sahiptir. Yetiştikleri dönemde kriz ve sarsıntılara şahit olan bu kuşak bireylerinin genel olarak kendilerine güven duymaları ve esnek bir yapıya sahip olmaları dikkat çeken özelliklerindedir.

Bu kuşak bireylerinin bir kısmı, iş yaşamında aktif olan ebeveynlerin çocukları olduklarından, kendi başarılarına eve dönme, çeşitli ihtiyaçlarını kendileri karşılama gibi konuları öğrenmek zorunda kalmışlardır. Türkiye'de üniversite olayları, ekonomik krizler, siyasi çatışmalar ve televizyonun evlerde yaygınlaşması gibi olgular bu dönemin önemli özellikleridir. (Çemberci ve diğerleri, 2014: 60). Öte yandan, X kuşağı bireyleri, saygın bir statü, para ve sosyalleşme gibi unsurlarla kendilerini ispatlama gayreti içerisindeyler (Göksel ve Güneş, 2017: 812).

1980-1995 yılları arasında doğan Y kuşağına gelince, hayatlarının neredeyse her alanında teknoloji ile yakından ilgilidirler. Bu kuşak, yaptığı işlere eğlenceyi katmaktan hoşlanan, hayata pozitif bakan ve iş birliği halinde çalışmayı seven bireylerden oluşmaktadır (Gürbüz, 2015: 42). Buldukları dönemin çeşitli ekonomik olumsuzluklarına rağmen iyimserliklerini koruyarak hedeflerini

gerçekleştirme yolunda ilerleyen bu kuşak insanları bilgi ve iletişim teknolojisinin etkisiyle hızlı ve ileri düzey düşünebilme özelliklerine de sahiptirler. Yaşadıkları dönemin şartlarından kaynaklanan değişimler nedeniyle diğer kuşaklara nazaran daha farklı beklenti ve tercihlere sahiptirler. Örneğin; yeni şeyleri deneme, ne istediğinin bilincinde olma, hayallerinin peşinden gitme, sevdiklerine önem verip onlara zaman ayırma, yoğun çalışma gibi özelliklerinin yanı sıra; başarı, para, eğlence, gezme gibi unsurları da ön planda tutmaktadırlar (Erden ve Ayhün, 2013: 101).

Yaş aralığına baktığımızda Y kuşağının neredeyse birçoğu daha çok küçük yaşlarda bilgisayar ile tanışmışlardır. Dolayısıyla istedikleri her türlü bilgiye ulaşma açısından herhangi bir kısıtlamayla karşılaşmayan bu kuşak insanları sahip oldukları avantajlarını sosyal yaşamlarının tüm alanlarında kullanabilmektedirler.

Yaklaşık 2000-2020 Yılları arasında doğan bireyleri kapsayan Z kuşağı bireyleri ise yaşları itibarıyla henüz yetişkin olmadıklarından ve davranış kalıplarıyla ilgili kapsamlı bir araştırma yapılmadığından diğer kuşaklar gibi bu kuşak için genel bir tanımlama yapmak henüz mümkün değildir. Ancak günümüz teknoloji sisteminin bir önceki döneme göre hızla ilerleyip gelişimine bakarak bu kuşağın daha gerçekçi ve daha yaratıcı olabileceğini öngörebiliriz.

Z kuşağı bireylerinin, teknolojiyle iç içe, zevk ve eğlenceye düşkün, yaptıkları işleri titizlikle ve kısa sürede tamamlayan özellikleri ön planda olacaktır (Erden ve Ayhün, 2013: 102). Öte yandan haklarını arama, yaratıcılık ve toplumda farklı sosyal gruplarla yaşayacakları ilişkiler konusunda kendilerinden önceki kuşaklara göre başarı göstermeleri beklenmektedir (Başol ve Aydın, 2014: 4).

2. Çocuk Ebeveyn İlişkisi

Aile içinde yaşayan bireylerin birbirleriyle karşılıklı sevgi, saygı ve dayanışma içerisinde olmaları, aile değerlerimizin devamlılığı açısından oldukça önemlidir. Bunu sağlamanın yolu ise ailede yaşayan tüm bireylerin birbirleriyle sağlıklı iletişim kurmasıyla mümkün olacaktır. Toplumun en temel birimi ailedir ve çocuklar da ilk iletişim becerilerini doğal olarak aileden almaktadırlar. Anne ve babalar yetişme tarzları ve sahip oldukları kültürün bir yansıması olarak çocuklarını etkileyebildikleri gibi çocuklar da ebeveynlerini etkileyebilmektedirler (Hortaçsu, 2003: 27). Ebeveynler sağlıklı bir aile ortamı sağlayıp, çocuklarını iyi yetiştirip, doğru yönlendirdikleri takdirde; çocuklar her açıdan başarılı bireyler olurlar ve onlar da anne ve babalarını çeşitli açılardan yönlendirebilirler. Kişilerarası ilişkilerin gelişmesi ve devamlılığının kazanılmasında önemli bir kurum olan aile; psikolojik, sosyolojik ve ekonomik olarak tüm aile üyeleri açısından önemli bir destek sistemidir (Öztop, 2000: 1). Dolayısıyla çocuklarına sağlıklı bir aile ortamı sağlayan, ihtiyaçları doğrultusunda doğru yönlendiren ve düşüncelerini dikkate alan ebeveynler çocuklarıyla sağlıklı iletişim kurabilmekte ve genel olarak çatışma yaşamamaktadırlar.

Anne, baba ve çocuklardan meydana gelen aile bireylerinin birbirlerine karşı sorumlulukları bulunmaktadır. Toplumun genel karakteristiğini ve kültürel değerlerini içinde barındıran aile aynı zamanda kendine has kuralları ve işlevleri olan bir yapıya sahiptir. Örneğin, çocukların bakımı, yetiştirilmesi, sağlıklı iletişim kurmaları ve topluma faydalı bireyler olarak yetiştirilmesi ebeveynlerin önemli işlevlerindedir. Zira çocukların kişiliği ailede oluşmaya başlamakta ve kültürel değerlerin işlenmesi ve kuşaktan kuşağa aktarılması da ilk olarak ailede başlamaktadır. Dolayısıyla aile en etkin eğitim kurumlarının başında gelmektedir. Ebeveyn, severek, yol göstererek, kuralları öğretmekle çocuğun sağlıklı bir ortamda büyümesini güvence altına almaktadır. Bu bağlamda çocuğun yaşadığı aile özellikleri çocuğun ailede ve toplumsal hayatında ilişkilerinin belirlenmesinde belirleyici faktördür. Bundan dolayı kurulan sağlıklı ilişkiler, çocuğun hem kimlik gelişimine hem de toplumsal davranışlarına yön vermiş olacaktır. Çocuklar ailede insan ilişkilerini tüm boyutlarıyla gözlemleyerek yorumlar. Zira onlar; insan ilişkilerinde belirleyici unsurlar olan, iş birliği, anlaşma, dayanışma gibi olumlu unsurlar yanında; çatışma ve uyumsuzluk gibi birtakım olumsuz tutum ve yaklaşımları da ilk olarak aile ortamında öğrenirler (Özensel, 2004: 77-78). Dolayısıyla çocuğun sağlıklı büyüüp gelişmesi ve bunun yanında ailesi ve çevresiyle gerçekleştirdiği etkin iletişim ebeveynin tutarlı ve sevgi dolu tutumuyla doğru orantılıdır.

Çocukların aile içinde bakımlarından sorumlu olan kişiler öncelikle anne ve babalardır ve ebeveynleriyle sağlıklı iletişim kurmaya çocukların ihtiyaçları vardır. Anne ve babayla olumlu bir iletişim sağlanmadığı durumlarda çocuklar; özgüvenleri düşük ve ilişkilerinde çatışmaya meyilli olabilmektedirler (Önder ve Gülay, 2007: 24). Çocuğun bakım ve yetişmesinden birinci derecede

sorumlu olan anne ve babaların çocuklarına karşı tutumlarını; hem kendi kişilik ve demografik özellikleri hem de çocuğun kişilik özellikleri belirlemektedir. Ailede ebeveyn esnek, hoşgörülü olduğu takdirde zihinsel ve toplumsal açıdan sağlıklı bireylerin yetiştirilmesi mümkündür (Özyürek, Tezel ve Şahin, 2005).

Toplumun taşıdığı değerler ve beklentiler, aile yaşamı ile birlikte çocukların aile ortamında ebeveynleri ile olan ilişkilerini de etkileyebilmektedir. İletişimin taşıdığı özelliklerden biri de toplumsal ve psikolojik bazı gereksinimleri karşılama ve bu durum da iletişimin psikolojik ve toplumsal işlevleri olarak sınıflandırılması anlamına gelmektedir. Diğer taraftan kişilerde bıraktığı etkiler ise olumlu ve olumsuz iletişim olmakta ve tek yönlü, çift yönlü vb. şeklinde ayrılmaktadır (Kaya, 2017: 28). Kuşakların farklı kültürel değerler ve coğrafi mekanlara sahip olması iletişimin yönünü değiştirmekte ve bazı konularda çatışmalara kapı aralamaktadır. Çatışmaların çözülmesi konusunda ilk olarak sorumlu olan ebeveynler, çocuklarının ilk öğretmenleri olarak birçok konuda onlara rol model olmaktadır. Böylece işlenmeye hazır değerli bir maden misali çocuk; doğru ve yanlış öncelikle ailesinden öğrenmekte ve sonrasında diğer sosyal kurumlar aracılığıyla bir dengeye ulaşmaktadır.

Ebeveyn ve çocuk arasında gerçekleşen iletişim geleneksel geniş aile ile modern çekirdek aile arasında farklılık göstermektedir. Örneğin geleneksel olarak nitelendirilen toplumda yer alan ailelerde birkaç kuşak bir ailede yer almakta ve ailenin en yaşlı bireyleri ise otorite olarak söz sahibi olmaktadır. Demokratik bir yaklaşımın olmadığı bu aile yapısında biz duygusu hâkimdir ve bireysellik en alt seviyede gelişmekte ve çocuğun toplumsallaşması da bu doğrultuda şekillenmektedir.

Günümüz toplumlarına geldiğimizde kentleşme ve modernleşmenin getirdiği yeniliklerle birlikte geleneksel aile yapısı çözülmüş ve çeşitli problemler ortaya çıkmaya başlamıştır. Geçmişte tamamen aile bireyleri tarafından sağlanan çocuk eğitimi yaşanan değişimlerle birlikte önemini yitirmiş ve bu görev toplumdaki başka kurumlara aktarılmıştır.

Artık aile, kültürel değerleri yeni kuşaklara aktarma konusunu toplumdaki birtakım kurumlarla paylaşmak zorundadır. Zira değişimlerle beraber; aile bireyleri yoğun iş yükünden dolayı çocuklarıyla gerektiği kadar iletişim kuramamaktadırlar. Dolayısıyla modern ailede ebeveyn ve çocukları arasında gerçekleşen iletişimde bir bozulma ortaya çıkmıştır. Kentsel yaşam koşulları ailede ebeveyn ile çocuk arasında kurulacak olan sağlıklı iletişimi engelleyerek çatışmalara zemin hazırlamaktadır. Özellikle ebeveynlerin her ikisinin birden çalışıyor olup uzun süre evden ayrı olması, çocukların bu boşluktan faydalanarak internet ve bilgisayar gibi çeşitli kitle iletişim araçlarıyla meşgul olması ebeveyn ile çocuğun birbirlerinden uzaklaşmasına ve iletişimlerinin kopmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla değişen toplum yapısıyla beraber oluşan yeni şartlar ailede çocuk ve ebeveyn arasında yaşanacak çatışmaya imkân vermektedir (Aslan, 2002: 26-32).

Bu bağlamda, çocuğun aile içinde daha ilk yıllarında ebeveyni ile karşılıklı sağlıklı bir iletişim yaşaması önemlidir. Toplumun değerleri olarak büyüklerine karşı özellikle yaşlı kuşağa karşı olumlu bir algı oluşturulması konusunda ebeveyn sorumludur. Zira çocukların yetişkinlere, güvenilir rol modeli olmaları konusunda ihtiyaçları vardır (Gürses ve Kılavuz, 2001: 160). Birçok temel konuyu aile ortamında içselleştiren çocuk kazandığı bu donanım ile hem aile bireyleriyle hem de sosyal çevresiyle sağlıklı iletişim kurabilmektedir. Dolayısıyla bu konuda eğitilmiş çocuk yetiştiren ailelerde sağlıklı iletişim kurulmakta ve çatışmaların önüne geçilebilmektedir.

3. Genç-Yaşlı İlişkisi

Günümüzde modernizmin getirdiği gelişmelere bağlı olarak ailenin geçmişte sahip olduğu yapısı değişmiş ve böylece geniş ailenin yerini çekirdek aile olarak yaşlı bireylerin aile içindeki yeri ve taşıdığı roller değişime uğramıştır.

Yetişkin çocukların anne ve babasıyla ilgilenmesi, iletişim kurması yaşlı birey için en değerli sosyal iletişim kaynağı özelliği taşımaktadır. Ancak yetişkin çocuklar yaşlı ebeveynine destek olmak sıkıntılarını gidermek konusunda kimi zaman sıkıntılar da yaşayabilmektedirler. Çünkü yetişkin bireyler bir taraftan kendi eşi ve çocukları diğer taraftan anne ve babasının ihtiyaçları konusunda denge kurmak konusunda ayrıca zorluk yaşamaktadırlar (Öztop, 2000: 2-3). Bu bağlamda yaşlı nüfusla birlikte ortalama yaşam süresinin geçmişe oranla artışı, yaşlı bireylerin yetişkin çocuklarından beklentilerini de artırmaktadır. Dolayısıyla günümüz şartlarında yaygın olan aile anlayışı ve yapısından dolayı yetişkin

çocukların zaman zaman zorlanmaları doğal bir durumdur. Bu zorluk ise aile bireylerinin birbirlerine karşı dayanışma, sevgi ve saygı içerisinde olmalarıyla aşılacaktır.

Toplumun gençleri ön planda tutması, sosyal yaşamda görülen değişimler, biyolojik ve psikolojik sebepler genç ve yaşlı bireylerin iletişiminin önünü kapatan engellerdir (Arpacı ve Şahin, 2015: 233). Sosyolojik yapıda ortaya çıkan gelişme ve değişimler bu iletişimi zaman zaman çıkmaza sokmakta, ailede çatışmalar yaşanabilmekte ve en fazla yaşlı bireyler olmak üzere iki kuşak da bu durumdan olumsuz olarak etkilenmektedirler. Gençlerin yaşları itibarıyla buldukları ruh hali ve bunun yanı sıra teknolojik ve sosyal yaşamdaki gelişmeler, toplumun değer yargılarını etkilemekte ve dolayısıyla gençlerin yaşlı bireylere karşı tutumlarının olumsuz yönde değişmesine sebep olmakta ve bu durum ailede kuşaklar arası çatışmanın yaşanmasına zemin hazırlamaktadır.

Aslında çatışmalara zemin hazırlayan temel etmen, her iki kuşağın da birbirleri hakkında yerleşik birtakım önyargılar beslemesidir. Örneğin yaşlılar gençlerin sorumsuz oldukları ve herhangi bir ideallerinin olmadığı, her şeyi bildiklerini sandıklarını ve bencil olup özveri duygusundan yoksun oldukları inancı taşımaktadırlar. Bunun yanında gençlerin büyüklerine karşı saygı göstermediklerini, her şeye karşı çıktıklarını ve kafalarına estiği gibi davrandıklarını inatçı ve dik kafalı olduklarını düşünmektedirler. Gençlerin de yaşlı bireyler için olumsuz duygulara sahip olduklarını söylemek mümkündür. Onlar da yaşlıları; bencil, korkak, tutucu, geri kafalı vb. olumsuz özelliklerle özdeşleştirmişlerdir (Yeşilyaprak, 1989: 50). Her iki kuşak da birbirleri için farklı yargılarda bulunmaktadır ancak ön yargıları ortaktır. Bu yargılar ister gerçeğe örtüşün ister örtüşmesin her iki kuşağın da olumsuz bir anlayışı benimsemesi, ılımlı bir yaklaşımı göz ardı etmesi, ailede çatışmanın olmasına imkân vermektedir. Çatışmayı en aza indirme ve her iki tarafın da aile içerisinde sıcak bir ortamda dayanışma içinde yaşamasını sağlamanın en iyi yöntemi, kuşakların kendi dışındaki kuşaklar hakkında fiziksel ve psikolojik özelliklerini bilmekten geçmektedir.

Bu doğrultuda gençlik dönemi; hızlı psikolojik ve fizyolojik değişiklikler nedeniyle, kargaşa, baskı ve fırtınalı bir şekilde yaşanır ve kişilerarası ilişkilerde çeşitli problemlerin ortaya çıkışına neden olur (Yeşilyaprak, 1989: 51). Genç ve yaşlı kuşak arasındaki ilişkiyi incelerken üzerinde durulması gereken noktalardan biri de ergenlik ve gençlik döneminin özelliklerinin bilinmesidir. Çünkü aile içinde genç ve yaşlı kuşak arasında çatışmaların çıkmasına zemin hazırlayan ve bazen içinden çıkılmaz şekil almasına neden olan şey, bu dönemin özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu dönem; sadece biyolojik değil, psikolojik ve toplumsal açıdan hem gelişme hem de sağlıklı ilişkiler kurma anlamında önemli bir geçiş sürecidir.

Yaşlılık dönemi ise; kişinin yaşamı boyunca kazandığı olumlu ve olumsuz birikimlerinin bir arada yaşandığı durağanlık dönemidir. Zira bu bireyler geçmişte sahip oldukları sosyal rollerini geride bırakmış yeni koşullara uyum sağlamaya başlamışlardır. Bu yeni durum onları karamsarlığa itmekte kendilerine güvenlerini azaltmakta ve zaman zaman değersiz oldukları düşüncesine kapılmalarına imkân vermektedir.

Kültürel değişimle birlikte yaşlı kuşağın kendisini yenilemesi beklentisi vardır. Ailede genç bireyler yenilenen bazı gelişmeleri yaşlı bireylere öğretme zorunluluğu hissederler. Örneğin teknoloji açısından eksiklikleri bulunan yaşlı bireyler cep telefonu, bilgisayar ve benzeri birçok elektronik aletleri genç kuşaktan öğrenmek isterler (Tezcan, 1996: 48). Bu bağlamda gençler teknoloji konusunda çok iyi düzeyde oldukları için yaşlı kuşağa bu aletleri tanıtmada ve öğretme konusunda merkezi rol oynarlar. Aile içerisinde yaşanan iş birliği, dayanışma ve yardımlaşma bireylerin belirli bir gaye merkezinde birleşmeleri özellikle yaşlıların olumlu bir yaşam kurmaları için önemlidir. Zira yaşadıkları olumsuzluklar içinde bocalayan yaşlı bireyleri hayata bağlamanın en iyi yolu; kuşaklar arasında kurulacak sevgi ve saygıya dayalı etkileşim ile mümkün olacaktır. Özellikle gençlerin yaşlılara duygusal olarak vereceği destek bu dönemin huzurlu geçirilmesi açısından önem taşımaktadır. Türk toplumu olarak sahip olduğumuz kültürün bir yansıması olarak yaşlı bireylere saygı, kültürel değerlerimizin korunup yaşatılması açısından önemli bir yere sahiptir.

Ailede; mutlu bireyler, dolayısıyla mutlu toplum hedefine ulaşabilmek için toplum olarak tüm bireylerin tek tek üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmesi gerekmektedir. Örneğin, ailenin önemli bir değeri olan yaşlı bireylerin yaşam deneyimlerinden faydalanıldığı takdirde bu durumun kendileri için bir artı olacağını düşünen geçlerin onlara yaklaşımları pozitif olacaktır. Yaşlı bireylerin varlığı ile aile bireylerinin hem güçlü hem de mutlu olacağını bilerek gençlerin yaşlılara bu doğrultuda muamelede

bulunması iki kuşağın sağlıklı etkileşimine kapı aralayacaktır. Bu bağlamda sağlıklı bir aile için kurulacak iletişimde; yaşlıları yargılamadan dinlemek, onların tüm davranışlarını olduğu gibi kabul etmek hem yaşlı bireyi mutlu edecek hem de aynı duygularla kendisi de genç bireye karşı olumlu adımlar atacaktır (Arpacı ve Şahin, 2015: 233).

Ancak modernleşmeyle beraber artan özgürlükler, bireysellik, rasyonalizm ve kapitalizm gibi etkenler yanı sıra kapitalizmin sebep olduğu tüketim kültürü ve sekülerizm hedonist gençliğin oluşumunda etkili olan unsurlardandır. İşte hedonizmin sosyal zeminini oluşturan bu unsurlar ile birlikte sosyo-kültürel değerlerden uzak, anı yaşamaya odaklı zevk ve heyecan arayışında, maddi değerleri ön plana alan ve hedonik tarzda tüketim içerisinde olan bireyler ortaya çıkmıştır (Şengül ve Aydınalp, 2021: 130). Bu dönemin hümanist yaklaşımı ve bireysellik gibi etkenler bireylerin birçok konuda olanaklarını artırmıştır. Zira bu gelişmeler bireylerin özgürlüklerinin sınırını aşarak manevi değerlerden kopuşa sebep olmuş ve bu durum anı yaşamaya odaklı ve aynı zamanda tüketim bağımlısı yeni bir birey tipine zemin hazırlamıştır. Öyle ki tüm bu olanaklar karşısında sınırsız özgürlüklere sahip olan genç bireylerin yaşlı bireylerle anlaşması bir sorunsala dönüşmüştür.

Genç ve yaşlı kuşağın sağlıklı iletişimi ve birbirleriyle anlayış noktasında bütünleşmeleri her iki kuşağın da yaşamdan aldıkları tatminin artmasına katkı sağlayacaktır. Ancak teknoloji alanında görülen gelişme ve toplumda yaşanan çeşitli değişimlere bağlı olarak aile içinde yaşayan bireylerin rollerinde değişimler ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda; modern toplum yapısıyla birlikte genç ve yaşlı kuşak arasında çıkan çatışmaların kaynağında yer alan başlıca çatışma nedenleri şunlardır: Gençlerin karşı cinsle arkadaşılığının yaşlılar tarafından onay görmemesi, serbest zaman etkinliklerine yapılan müdahaleler, gençlerin arkadaş tercihlerinin yaşlılar tarafından onaylanmaması, para ve harçlık konusunda doyumsuzluk, daha fazlasını isteme, gece dışarı çıkma istekleri ve yaşlılar tarafından engellenmeleri, yanlışları konusunda eleştirilmeleri, verilen nasihatler ve yapılan baskılar genç ve yaşlı kuşak arasında çatışmanın fitilini ateşleyen başlıca sebeplerdir (Bayhan, 1997: 282).

Kuşaklararası etkileşim, makro düzeyde toplumun sürekliliği için, mikro düzeyde ise toplumun üyesi olan bireyin hayatını sağlıklı bir şekilde sürdürmesi açısından oldukça önemlidir. Toplumda çeşitli kuşakların bir arada yaşaması sebebiyle, bir kuşaktan diğerine değer aktarımı yaşanabilmektedir. Dolayısıyla genç ve yaşlı kuşak arasında kurulacak sağlıklı etkileşim sayesinde her iki kuşak arasında değer aktarımının gerçekleşmesi mümkündür (Canatan, 2014a: 19). Bu doğrultuda; gençlerin yaşlı büyükleriyle sağlıklı bir etkileşim gerçekleştirebilmesi için kuracakları iletişimde öncelikli etmen, empatiyi ön plana almaktır. Bir gün kendilerinin de bu süreçten geçeceklerini düşünerek, onlara saygı ve sevgi göstermeleri, iki kuşak arasındaki iletişimi olumlu yönde etkilemesi yanı sıra, sağlıklı bir değer aktarımının da gerçekleşmesini sağlayacaktır.

4. Yöntem

Olgu ve olayları doğal ortamında gerçekçi ve bütüncül bir şekilde ortaya koymayı amaçlayan nitel araştırmada; gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi teknikler kullanılmaktadır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemine ait olan odak grup görüşmesi tekniği kullanılmıştır. Bu araştırmalarda genel olarak çevreyle, süreçle ve algılarla ilgili veriler toplanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 39-40). Görüşmeye katılan katılımcıların konu hakkındaki bakış açıları, duyguları, düşünceleri ve yaşam tarzları hakkında detaylı bilgi toplamaya imkân veren bu teknik sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında kullanılmaktadır.

Odak grup tekniğinde genel olarak aynı demografik özellikleri taşıyan 6-8 katılımcı bir moderatör yönetiminde bir araya gelmekte ve araştırılan konu grup ortamında görüşülmektedir. Katılımcı sayısı konusunda farklı görüşler olmasına karşın görüşmelerin 4-10 arasında az sayıda katılımcı ile gerçekleştirilmesi daha faydalı olacaktır (Çokluk vd. 2011: 101-102).

Araştırmanın problem cümleleri şu şekilde tespit edilmiştir:

Kuşaklar arasında yaşanan çatışmaların sebepleri nelerdir?

Kuşaklararası ilişkilerde geleneksel değerlerin ne derece önemi vardır?

Kuşaklar arasında gerçekleştirilecek entegrasyonun kuşaklar arasındaki ilişkilere yansımaları nasıl olacaktır?

Yukarıda bahsi geçen sorulara cevap bulmak amacıyla 2019 yılında Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Kuşaklar Arası İlişkiler konulu çalışma kapsamında gençler

ve yaşlı bireyler olarak iki değişken saptanarak iki odak grup çalışması gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın merkezindeki iki odak grup, farklı değişken üzerinden homojen özelliklere sahip gruplardır. Yaptığımız çalışmada gruplardan biri gençlerden, diğeri yaşlılardan oluşmaktadır ve yaş değişkeni dikkate alınarak, genç ve yaşlı grubun ilişkileri incelenmiştir. Gençlerin oluşturduğu grup katılımcılarının hepsi kız öğrenci olmak üzere 13-15 yaş aralığındaki 6 ortaokul öğrencisinden seçilmiştir. Yaşlılardan oluşan grup ise, 60-75 yaş aralığındaki 6 katılımcıdan oluşmaktadır. Bu katılımcılardan hepsi kadınlardan oluşmaktadır. Yaşlılar grubunun katılımcıları gençler grubunda yer alan katılımcıların babaanneleridir. Araştırmada yer alan katılımcıların tümüne G ve Y kodları ve beraberinde rakamlar verilmiş ve görüşmeye katılan bireylerin duygu ve düşüncelerini istedikleri şekilde ifade etmesine imkân sağlanmıştır. G katılımcının genç, Y ise katılımcının yaşlı olduğunun işaretidir. Araştırma kapsamında yürütülen bu çalışma, seçilen iki odak grubun verileri üzerine odaklanılarak, yaşlı ve gençlerin birbirleriyle iletişimlerinin boyutlarını saptamaya yöneliktir.

Odak grup görüşmesi için öğrencilerle birebir görüşülerek, yaşlı bireylere ise telefonla ulaşılarak yapılan araştırma hakkında bilgi verilmiş, kararlaştırılan yer ve saatte her iki grupla ayrı ayrı olmak üzere ikişer saatlik bir toplantı düzenlenmiştir. Katılımcılara yapılan araştırma ile ilgili bilgiler verilerek, gönüllü katılımları teyit edilmiştir. Yapılan uygulamada notlar tutabilmek için katılımcılardan izin istenmiştir. Dolayısıyla rızaları alındığından bilimsel etik kurallarına uygun davranılmıştır. Katılımcıların sorulan sorulara verdikleri cevaplar araştırma sonunda *word* dosyası olarak bilgisayar ortamına aktarımı yapılmıştır. Bu aşamadan sonra araştırma sürecinde toparlanan tüm veriler analiz edilmiştir.

5. Bulgular

5.1. Katılımcıların Birbirlerinden Memnuniyet Düzeyleri

Genç ve yaşlı kuşaktan oluşan katılımcılar aynı evi paylaşmaktadırlar. Genç kuşak yaşlı kuşağın torunları, yaşlı kuşak da genç kuşağın büyükanne ve büyükbabalarıdır. Genç ve yaşlı kuşağa ayrı ayrı olmak üzere birlikte aynı evde yaşamaktan memnuniyet düzeylerini ve birbirlerinde hoşlanmadıkları tavır ve davranışların neler olduğu sorulmuştur. Sorulan ilk soruyu cevaplandıran her iki kuşaktan katılımcılar genel olarak aynı evde yaşamaktan memnun olduklarını ancak birbirlerine ters gelen davranışlar konusunda basit ancak çok kayda değer olmayan memnuniyetsizliklerinden bahsetmişlerdir. Örneğin gençler; teknoloji kullanımları noktasında büyükanne ve büyükbabalarından aldıkları uyarı konusunda şikâyette bulunmaktadırlar. Öte yandan; geleneksel değerlerle uyuşmayan giyim kuşamlarına müdahale ya da derslerine çalışma konusunda sık sık uyarılarda bulunulması konusunda oldukça rahatsız olduklarını ifade etmişlerdir. Yaşlılar grubunda ise aynı evde yaşamaktan büyük memnuniyet duyduklarını ancak memnuniyetsizlik konusunda ise, torunlarının cep telefonu ve bilgisayarlarla fazlaca vakit geçirdikleri, giyim kuşam konusunda geleneklere uymayan kıyafetleri tercih etmeleri konusunda serzenişte bulunmuşlardır.

Katılımcılara sorulan ilk soru; *“Birlikte aynı evde oturmaktan memnun musunuz? Ebeveyninizin (karşı grup için torunlarınızın) size ters gelen hoşunuza giden ve gitmeyen davranışları nelerdir?”* Şeklinde bir sorudur. Her iki grup katılımcıları oldukça samimi bir şekilde soruyu cevaplamışlardır.

Genç ve yaşlı kuşağın birbirlerinden memnuniyet düzeylerine ilişkin sorduğumuz soruya genç katılımcıların yanıtları şu şekildedir:

G1: *"Dedem ve ninem ile aynı evde yaşamaktan çok memnunum. Bana ters gelen davranışları pek yok. Sadece sıradan olayları çok büyütüp abartmalarına kızıyorum. Bir de telefonu elime aldığım da ya da bilgisayar başına oturduğumda uzun süre nasihatler vermeleri sinirlendiriyor beni".*

G2: *"Dedem vefat ettiğinden sadece babaannem bizimle kalıyor. Geçen yıla kadar dedem de bizimle birlikteydi. Babaannemi çok seviyorum. Onunla aynı evde olduğum için çok mutluyum. Keşke dedem de hayatta olsaydı. Babaannemin yemek yemem konusunda çok müdahale etmesi, derslerime biraz daha fazla çalışmam konusunda uzun uzun konuşması beni rahatsız ediyor".*

G3: *"Dedem ve ninemin bizimle birlikte yaşaması beni çok mutlu ediyor. Onların evimizde olması bana güven veriyor. Babaannem ve dedemin yemek yerken sürekli "biraz daha ye" demeleri hoşuma gitmiyor. Ayrıca, dışarı çıktığımda nereye gittiğimi ne yapacağımı en ince ayrıntısına kadar sorgular ve hatta bazen annem izin verse bile onlar izin vermezler. Bu davranışlarından da hiç*

hoşlanmıyorum. Sevdiğim özellikleri ise, benimle çok ilgileniyorlar ve çok özen gösteriyorlar. Sürekli harçlığın var mı bir şeye ihtiyacın var mı demeleri de çok hoşuma gidiyor".

G6: "*Babaannem ve dedem bizimle yaşıyorlar. Her ikisini de çok seviyorum. Hoşlanmadığım özellikleri pek yok. Bazen bir şeyi yapmam konusunda çok ısrar ediyorlar bu da beni biraz sinirlendiriyor. Yaşlı oldukları için çok fazla bir şey diyemiyorum üzülecekleri için. Dedem biraz hasta ve ben çok endişeleniyorum bir şey olacak diye".*

Genç ve yaşlı kuşağın birbirlerinden memnuniyet düzeylerine ilişkin sorulan soru her iki grup üyeleri tarafından içtenlikle cevaplanmıştır. Sorunun ilk bölümünde aynı evi paylaşmaları konusundaki memnuniyet düzeylerini yanıtlayan her iki grubun katılımcıları da birlikte aynı evde yaşamaktan çok mutlu olduklarını dile getirmişlerdir. Sorunun devamında birbirleri hakkında hoşlanmadıkları davranışları hakkındaki düşünceleri konusunda ise gençlerden neredeyse hepsinden birbirine benzer yanıtlar alınmıştır. Gençler büyükanne ve büyükbabalarının sıradan olayları büyütmelerinden, bazı konularda ısrarcı davranmalarından, teknoloji konusunda eleştirilmelerinden, yeme içme ve ders çalışma gibi davranışları konusunda uyarılar almaktan rahatsız olmaktadır.

Kuşaklararası yaşanan çatışma, sanayi toplumuyla beraber teknolojinin hızla değişip gelişmesi sonucu artmış ve bu konuda eğitimciler bir çözüm bulmak amacıyla bir arayış içine girmişlerdir. Hızla gelişen teknolojiye sonradan uyum sağlamaya çalışan yaşlılar ile teknolojinin gelişim döneminde doğan kuşaklar arasında değişen bakış açılarının olması muhtemeldir (Canatan, 2014b: 20). Bireylerin yapıları gereği, yaşam amaçları, anlayışları ve paralelinde ihtiyaçları her dönemde farklılaştığı için kuşaklar arası farklılıkların da bu doğrultuda değişmesi gayet normal bir durumdur. Günümüz şartlarından dolayı dijital teknolojilerin hayatımızın neredeyse bütün alanlarında vazgeçilmez bir faktör haline gelmesi özellikle genç katılımcıların içerisinde bulunduğu dönem olan Z kuşağı gençlerini fazlasıyla etkilemiştir. Yaşanan gelişme neticesinde dijital ortamda dünyaya gelen ve teknolojiden etkilenerek yaşamlarını sürdüren gençlerin de önceki kuşaklardan farklılaşması oldukça doğal bir durumdur (Taş ve diğerleri, 2017: 1). Bu durumda dijital teknolojinin yaşamımızın her alanını etkisi altına aldığı günümüz şartlarında mevcut teknolojinin özellikle çocuklarımız ve gençlerimiz açısından yararlı olabilecek şekilde kullanmalarının yolunu öğrenme ve öğretme anlamında tüm ebeveynlere büyük görevler düşmektedir.

G4: "*Dedem ve babaannem ile aynı evde yaşıyoruz. Dedem de babaannem de bizimle çok ilgileniyorlar. Onlarla birlikte yaşamaktan memnunum. Onların hoşuma gitmeyen davranışları telefonum ile uğraşmama çok kızıyorlar. Ayrıca giydiğim kıyafetlerin uygun olmadığını ve dışarıya çıkmam konusunda da çok laf söylüyorlar ve bu da beni çok rahatsız ediyor".*

Genç katılımcılarımız, dışarı çıkıp gezip dolaşma konusunda baskı yapıldığını, tercih ettikleri kıyafetlerine tepki gösterildiği, sürekli nasihatler edildiği ve çeşitli konulardaki ısrarlarından rahatsız olduklarını belirtmişlerdir. Katılımcımız, giyim kuşam konusunda kendisine tutucu davranıldığını giyimine karışılmasından rahatsızlık duyduğunu dile getirmiştir. Bu anlamda geleneksel yapının çözülmesiyle birlikte toplumda yaşanan değişimler, kuşaklar arasında farklı değer yargılarından kaynaklanan çeşitli düşünce, davranış ve yaşam anlayışı ayrılıklarını da ortaya çıkarmıştır. Görüldüğü gibi gençler, bağımsız olup özgür yaşamayı istemektedirler. Ebeveynler her ne kadar tecrübeli olup gençlerin yaptıkları yanlışın farkında olsalar da bu gençlerin güçlü ve zayıf yönleri, değer yargıları ve dönemine özgü kişisel özellikleri olduğunu dikkate almalıdırlar. Özellikle bu dönem ergenlik dönemine tekabül ettiği için olayları kendi bakış açısına göre değerlendirip kendilerine göre doğru yanlış ölçütünü ortaya koyan bir kuşakla karşı karşıya olduğumuzdan; ebeveynlerin biraz daha anlayışlı, hoşgörülü ve onların penceresinden bakarak davranmalarında fayda olduğu düşüncesindeyiz.

G5: "*Dedem ve babaannem ile birlikte yaşıyoruz. Onların bizimle yaşamaları sadece beni değil hepimizi çok mutlu ediyor. Evde yemeklerimizi genellikle babaannem yapıyor ve hepimiz onun yemeklerini çok seviyoruz. Bana ters gelen pek davranışı yok ama sürekli eskilerden konuşuyor. Biz eskiden böyleydik biz eskiden şöyleydik diyerek bizim bazı davranışlarımızı eleştiriyor. Bu tarz davranışları çok hoşuma gitmiyor ancak bazen eski devir ile şimdiki devri çok fazla karşılaştırdıklarında ne yapacağımı şaşırıyorum".*

Gençlerin hoşlanmadıkları durumlardan biri de yaşlı ebeveynlerinin geçmiş yaşamla şimdiki karşılaştırmaları ve dolayısıyla bazı konularda eleştirilmeleridir. Görüldüğü üzere iki kuşak arasında küçük de olsa problemler yaşanmakta ve bu da iletişim yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Bu anlamda

ailede ve toplumda birlikte yaşama zorunluluğu olan bu bireylerin sosyal ve kültürel bakış açıları birbirlerinden farklı olduğundan özellikle iletişim konusunda problem yaşamaktadırlar.

Genç ve yaşlı kuşağın birbirlerinden memnuniyet düzeylerine ilişkin sorulan; “*Birlikte aynı evde oturmaktan memnun musunuz? Ebeveyninizin (karşı grup için torunlarınızın) size ters gelen hoşunuza giden ve gitmeyen davranışları nelerdir?*” sorusuna yaşlı katılımcıların yanıtları şu şekildedir:

Y1: “*Evet onlarla yaşamaktan çok memnunum. Bazen sözümü dinlemiyorlar. Telefonla çok uğraşıyorlar. Bırakın telefonu derslerinize çalışın deyince sinirleniyorlar. Kafalarına estiği gibi davranıyorlar. Ama bana saygıda da kusur etmiyorlar. Onlar benim her şeyim*”.

Y2: “*Ben de çok mutluyum onlarla yaşadığım için. Kendimi daha çok güvende hissediyorum. Hastalığımın dolayısı torunumdan çok yardım alıyorum. Sağ olsun bir dediğimi iki etmiyor. Sık sık bir şeye ihtiyacım olup olmadığını soruyor ve bu da beni çok sevindiriyor. Keşke şu telefonu ellerinden bıraksalar da biraz daha derslerine çalışsalar çok mutlu olurum. Ben onların iyiliği için söylüyorum ama onlar aman babaanne kötü bir şey yapmıyoruz ki diyorlar*”.

Y5: “*Oğlum, gelinim ve torunlarım benim yanımda kalıyorlar. Torunumun hayatı telefon sanki. Telefonla yatıp telefonla kalkıyor. O telefonda ne buluyor anlamıyorum. Ayrıca babası ayrı harçlık veriyor ben ayrı. Sürekli para istiyor. Onunla oturup sohbet etmek istiyorum nasihat etmek istiyorum ama söylediklerimi hafife alıyor. Bazen dinliyor bazen de umursamaz davranıyor. Biraz daha üzerine gitsem tatsızlık olacak diye sesimi çıkarmıyorum*”.

Yaşlı katılımcıların hepsi de aynı evde yaşamaktan çok mutlu olduklarını dile getirmişlerdir. Bu konuda özellikle yaşlı katılımcılardan birkaçının duygularını sözlü ifadeler ile açıklarken yüzlerinde beliren mutluluk ifadesi ve duygulanmaları beden dillerinden de ne derece memnun olduklarını kanıtlar niteliktedir. Torunlarında görmekten hoşlandıkları davranışlar ise; sık sık bir ihtiyaçlarının olup olmadığını sorulması ve kendilerine oldukça saygılı oldukları hususu dile getirilmiştir. Yaşlı katılımcıların torunlarında görmekten hoşlanmadıkları davranışlar konusunda; sözlerinin fazla dinlenmediği, dersleriyle fazla ilgilenmedikleri, kafalarına estiği gibi davrandıkları ve telefonlarıyla fazla vakit geçirdiklerinden rahatsızlık duyduklarını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla katılımcıların ortak şikâyet ettikleri faktör, torunlarının cep telefonlarıyla çok fazla zaman geçirdikleri konusudur. Yukarıda da açıkladığımız gibi teknoloji sisteminin önceki döneme göre gelişiminden etkilenen genç bireyler teknolojiyi kullanma konusunda biraz daha özgür olmak istemektedirler. Ancak bu durum ebeveynler açısından bir kaygı kaynağı haline dönüşmüş durumdadır.

Y3: “*Elbette çok mutluyum onlarla yaşamaktan. Ama gelecekle için endişe ediyorum. Pek fazla söz dinlemiyorlar. Sokakta çok vakit geçiriyorlar. Nasihat edince aman babaanne sen eskilerin bakış açısına göre düşünüyorsun. Bizim zamanla sizinki bir değil deyip lafı ağzımda bırakıyorlar. Ben onların iyiliği için söylüyorum ama onlar bunu anlamıyorlar*”.

Y4: “*Benim onlardan başka kimsem yok. Daha önce yalnız yaşıyordum. Hastalanınca oğlumun yanına gelmek zorunda kaldım. Hem ben hem de onlar çok mutlu olduk. Kendimi daha güvende hissediyorum. Torunlarımla daha fazla zaman geçirmeyi isterdim ancak odasına girip daha da çıkmıyor ya da dışarıda gezip dolaşıyor. Bir yemeğe gelir bir de yataırken iyi geceler der. Nasihat etsem tamam babaanne der lafı ağzımda bırakır. Zamane gençleri hiç anlamıyorum neden böyle yaptığını*”.

Y6: “*Ben çok memnunum aynı evde olmaktan ama sözümü dinlemedikleri için çok üzülüyorum. Keşke biraz daha sakin olsalar, sözümü dinleseler, yapma dediğimiz şeyleri yapmasalar. Biz böyle değildik tamam bizim zamanımız farklıydı, imkânlarımız kısıtlıydı ama büyüklerimizin sözünden çıkmazdik azla yetinirdik. Nasihat etsek bir kulaklarından girip bir kulaklarından çıkıyor. Bunların her türlü imkânı var ama yine de hallerinden şikâyetçiler. Oldukça daha fazlasını istiyorlar*”.

Yaşlı katılımcılar torunlarının; dışarıya çok fazla çıkmaları, çok fazla harçlık istemeleri, verilen nasihatleri dikkate almamaları, mevcut şartlarından şikâyetçi olmalarından rahatsızlık duyduklarını belirtmişlerdir. Günümüzde yaşanan sosyal ve kültürel değişimlerle beraber gençlerin biyolojik ve psikolojik olarak bir değişim yaşaması gençlerin tutumlarında değişikliğe neden olmaktadır. Dolayısıyla her iki kuşağın da birbirini anlamak için çaba göstermesi, ılımlı bir yaklaşımı benimsemesi ve kendi dışındaki kuşaklarla ilgili biyolojik ve psikolojik özellikleri bilmesi gerekmektedir.

Tüm yaşlı katılımcıların torunlarında görmekten en çok hoşlandıkları ortak unsur ise kendilerine saygı duyulmasıdır. Türk toplumu olarak büyüklerimize saygı, değerlerimiz açısından oldukça önemlidir. Ergenlik çağının daha başında olan bu genç bireyler geçirdikleri psikolojik ve biyolojik değişime rağmen yaşlı ebeveynlerine karşı saygılı davranmaları değerlerimizin bir yansımasıdır.

5.2. Katılımcıların Karşılıklı İlişkileri ve Hayata Bakış Açıları

Katılımcılara sorduğumuz ikinci soru: "*Ebeveyninizin (karşı grup için torunlarınızın) yaşam anlayışı, hayata bakışı ve olayları değerlendirmesini kendinizle karşılaştırdığınızda nasıl değerlendiriyorsunuz? İlişkiniz anlaşmaya mı çatışmaya mı yöneliktir?*"

Genç ve yaşlı kuşağın karşılıklı ilişkileri ve hayata bakış açılarına ilişkin sorduğumuz sorunun yanıtları değerlendirildiğinde; gençlerin özgürlük ve onay görme yaşlıların ise otorite kurma ve onaylanma gibi temalar etrafında yanıtlar verdiği görülmektedir.

G2: "*Babaannemin neşeli oluşu beni çok mutlu ediyor. Hatta canım sıkıldığında gelip beni neşelendirmeye çalışıyor. Babaannemle çok iyi anlaşırım. Yemek yemem ve ders çalışmam konusunda bazen çatıştığımız oluyor ama uzun sürmüyor bu durum. Olayları geçmişten örnek vererek anlatıyor sürekli ama ben şimdiki dönemde yaşıyorum. Ben geçmişe nasıl uyabilirim. Bunu anlatmaya çalışıyorum ama çok fazla işe yaramıyor. Bana karışılmasından hoşlanmıyorum. Küçük bir çocuk değilim ve büyüdüğümü hala kabullenemediler. Çocuk gibi muamele edildiği için bu beni çok rahatsız ediyor. Keşke beni anlayıp kararlarımı müdahale etmese ilişkimizin çok daha iyi olacağından eminim.*"

G3: "*Dedem ve anneannem çok konuda bizden daha farklı düşünüyor. Kendi yaşadıkları zamanla şu anki hayatı karşılaştırıyorlar. Bizim zamanımızda böyleydi, bizim zamanımızda şöyleydi gibi sürekli örnek verip duruyorlar. Küçük şeyleri çok abartıyorlar ve ne yapsam suç oluyor yanlış oluyor onlara göre. Beni anlamalarını ve anlayışlı olmalarını isterdim. Artık büyüdüğümü ve benim de kendi kararlarımı kendim verebilecek yaşta olduğumu görmelerini isterdim.*"

Katılımcıların birbirlerinin hayat anlayışı ile kendilerini karşılaştırdıklarında genç katılımcıların verdikleri yanıtlar genel olarak kuşak farklılığından kaynaklanan sorunlardır. Katılımcılardan birkaçı ebeveynlerinin hayata bakışlarının yanlış olduğunu şimdiki dönem değil de hala geçmişte yaşar gibi davrandıklarından bahsetmişlerdir. Örneğin, yaşlı ebeveynlerinin kendilerini şu an yaptıkları davranışları geçmişle kıyaslayarak eleştirdiklerini, kendi zamanlarıyla örtüşmediği ve kendilerini hep yanlış tutum içinde görmelerinden olumsuz olarak etkilenmektedirler.

Anlaşıldığı kadarıyla yaşlı ebeveynler doğal olarak gençler üzerinde korumaya yönelik otorite kurmaya çalışmakta ancak bu durum onları rahatsız etmektedir. Burada üzerinde durulması gereken nokta; yaşlı katılımcıların yaş aralığına bakıldığında, bu katılımcılar Bebek Patlaması Kuşağı olarak adlandırılan nesil içinde yer almaktadırlar. Dolayısıyla yetiştikleri dönem itibarıyla çeşitli değer ve alışkanlıklarından vazgeçemeyen bu kuşağın bir özelliği de otoriteye bağlılık konusudur. Bu bağlamda kültüre ve topluma göre anlam yüklenen yaşlılık sanayi öncesi yani geleneksel olarak nitelendirilen toplumlarda pozitif olarak algılanıp, bir değer olarak görülür ve yaşlı ebeveyn; bilgisiyle, tecrübesiyle tüm aile bireylerinin hepsi tarafından bir otorite olarak görülmektedir. Ancak sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan modern toplumun yaşlı bireye bakış açısı koşullar doğrultusunda oldukça farklılaşmıştır. Zira teknolojinin gelişimine paralel, toplumda hızlı bir değişme yaşanmış ve bu da genç kuşak ile yaşlı kuşak arasında bu tarz durumların yaşanmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla yaşlı ebeveynlerin bir kısmı kendi geçmişlerinden kopmamakta günümüz gençlerinin tutum ve yaklaşımlarını benimsememektedirler. Gençler de aynı şekilde ebeveynlerini anlamaya yönelik tavır ve davranışlar sergilemek yerine kendi gerçekliklerine göre davranmayı tercih etmektedirler.

G4: "*Onların olaylara bakışıyla benimki çok farklı. Biraz fazla tutucu davranıyorlar giyim kuşam konusunda ve istediğim kıyafetleri giymeme müsaade etmiyorlar ve küçücük şeyleri abartmayı çok seviyorlar. Örneğin yarım saat telefonumda internete girsem ya da arkadaşımınla mesajlaşsam akşama kadar telefonla oynadığımı söylüyorlar. Benim de telefon ve bilgisayarda biraz zaman geçirme hakkım olsun istiyorum. Yarım saati neden akşama kadar olarak abartıyorlar ki. Hatta bazen onlara beni robot olarak mı görüyorsunuz diye sorduğumda; söylediğini kulağın duyuyor mu deyip susturuyorlar beni. İlişkimiz çatışmaya yönelik değil ama bu tarz küçük konuları da abartmasalar çok mutlu olurum.*"

G5: "Dedem ve babaannem geçmişte çok sıkıntı çekmişler. Bu yüzden biraz daha hassaslar. Sanki sürekli kötü şeyler olacakmış gibi endişe içinde yaşıyorlar. Herhangi bir olay olduğunda çok abartıyorlar. Geçmişten bir türlü kopamıyorlar. Ben çok daha rahatım onların abarttığı konularda. Onlarla ilişkim anlaşmaya yönelik. Çatışacak pek bir durum yok ama keşke şimdiki zamana biraz daha ayak uydurabilselerdi. Onların zamanıyla bizimki aynı değil ve bu durumu kabul edemediler bir türlü".

Başka bir katılımcı ebeveynlerinin geçmiş yaşamları nedeniyle çok hassas oldukları ve hayatlarını endişe ve kaygıyla sürdürdüklerini ve dolayısıyla olaylara abartıyla yaklaşmalarından rahatsız olduğunu belirtmiştir. Katılımcının ebeveyninin yaş aralığını incelediğimizde, sessiz kuşak dediğimiz nesil içinde yer almaktadır. Dolayısıyla bu kuşak insanları, dönemlerinde ortaya çıkan birtakım olumsuz olaylar nedeni ile çevrelerinde olup biten her şeye kuşku ile yaklaşmaktadırlar. Günümüzün büyükleri olan bu kuşağın bireylerinin böyle bir tutum sergilemesi oldukça doğal görünmekte ve anlayışla karşılanması gerekmektedir.

G1: "Bence dedem ve ninem hayata daha mantıklı bakıyor. Her şeyden mutlu oluyorlar ve ben bu duruma çok şaşırıyorum. Sanırım ben biraz daha basit bakıyorum olaylara. Onlarla kendimi karşılaştırdığımda çok fazla fark var aramızda. Örneğin dedemin de ninemin de ağızlarından sürekli şükürler olsun cümlesini duyuyorum. Bazen kendimden utanıyorum ve kendime çeki düzen veriyorum çünkü ben genelde şikâyetçi oluyorum elimdeki imkânlardan. İlişkimiz anlaşmaya yönelik. Bazen yaptığım hatalar için kızıp söylenseler de benim iyiliğim için yaptıklarını biliyorum aslında".

G6: "Her ikisi de üzerimize çok titriyorlar. Olayları değerlendirmeleri çok mantıklı geliyor bana. Bizim bazı konularda kötülüğe maruz kalmamamız için sık sık nasihat verişleri çok hoşuma gidiyor. Hatta geçmişten verdikleri örnekler çok duygulandırıyor beni. Öyle bir anlatışları var ki sanki o dönemi canlı yaşıyormuşum gibi hissediyorum. Okuldan döndüğümde direk gidip boyunlarına sarılıyorum. O kadar çok seviyorum ki ikisini de hayatımda oldukları için kendimi çok şanslı hissediyorum. İlişkimiz anlaşmaya yönelik ikisini de çok seviyorum".

Katılımcılardan ikisi tüm bu eleştirilerin aksine yaşlı ebeveynlerinin hayata daha mantıklı baktığından bahsetmişlerdir. Hatta bir katılımcımız yaşlı ebeveynlerinin her şeyden mutlu oluşlarına şaşırıldığını ifade etmiştir. Üstelik ebeveynlerinin sergilediği bu olumlu davranış genç katılımcı için dolaylı öğrenme işlevi görmüş, dolayısıyla kendisiyle onları karşılaştığında takındığı tutumun yanlış olduğunu fark edip bu durumdan utandığını hatta ders çıkardığını belirtmiştir.

Gençler ebeveynleriyle ilişkilerini genel olarak anlaşmaya yönelik tanımlasalar da aslında aralarında bir çatışmanın var olduğunu ancak uygulamaya dökülmediğini görmek mümkündür. Anlaşmaya yönelik olarak tanımladıkları ilişkilerinde bir çatışmanın yaşandığını; yapmaktan hoşlandıkları konulara müdahale edilmesi, sürekli eleştirilmeleri, büyüdüklerinin kabul edilmeyişi dolayısıyla çocuk gibi muamele gördükleri şeklinde dile getirdikleri bu cümlelerle örneklemek mümkündür.

Genç ve yaşlı kuşağın karşılıklı ilişkileri ve hayata bakış açılarına ilişkin sorduğumuz soruya yaşlı katılımcıların yanıtları şu şekildedir:

Y2: "Hayatı güllük gülistanlık görüyorlar. Bir anlasalar hayatın gerçeğini böyle davranmayacaklar ama belki yaşları küçük diye böylelerdir. Ben de üstlerine fazla gitmiyorum. Zamanla doğru davranacaklarına inanıyorum. Gerçi bir telefonda bir internet gençler de ne yapacaklarını şaşırdılar. Beni anlamalarını dinlemelerini istedim. Gelip bana danışmalarını, söylediklerimi hayatlarına geçirmelerini istedim".

Y3: "Torunlarım benim gibi bakamıyor olaylara. Onlara göre her şey normal. Bazı konularda çatışıyoruz tabi ki. Onlar zamana göre şartlara göre davranıyor, biz daha geniş düşünüyoruz. Onlar daha cahiller ama biz tecrübeliyiz. Doğruyu yanlış görürler dediklerimi dikkate alsınlar istedim".

Y4: "Torunum sanki başka bir dünyada yaşıyor gibi. Ne söylesek boş ve kafasına göre davranıyor. Telefonundan bilgisayarından başka bir şeyi görmüyor gözü. İsteddiği zaman dışarı çıkıyor, canı istediği saatte dönüyor. Bir nasihat edildiğinde hemen bir başkasını örnek gösteriyor. Başkalarıyla karşılaştırıyor sürekli kendini. Yani elindeki imkânlarla mutlu olmayı bilmiyor. Ne kadar anlayışlı olsak, onun istediği gibi davransak da bir şeye yaramıyor. Keşke onun iyiliği için kendisini uyardığımızı anlarsaydı. Biraz daha mülayim olsaydı, biraz daha söz dinleseydi".

Y5: "Zamane gençliği işte nasıl bakacak ki her şeyi çok basite alıyor. İki kelime söylesem tamam babaanne deyip devamını getirtmiyor. Biz böyle miydik büyüklerimizin hiç sözünden çıkmazdık, onlar ne derse oydu. Boş işlerle zaman geçiriyor ama uyardığımda dikkate almıyor. Keşke biraz daha dinlese beni de yanlış yaptığının farkına varsa".

Yaşlı katılımcılar, torunlarının hayata bakışlarının kendileriyle uyuşmaması, vakitlerini boşa harcamaları, kafalarına estiği gibi davranış sergilemeleri ve hayatı adeta toz pembe olarak görmeleri gibi tutum ve davranışlarından rahatsız olduklarını dile getirmişlerdir. Ayrıca katılımcıların hemen hepsi torunlarının telefon ve bilgisayar bağımlılığında şikâyetçilerdir. İlişkilerinde bir çatışmadan bahsetmeseler de hayat tecrübeleri ve engin bilgileriyle buna meydan vermedikleri açıkça görülmektedir. Yaşadıkları dönemin az çok farkında oluşları ve torunlarına buna göre muamele etmeleri çatışmanın oluşmasını önlemiş görünmektedir.

Y1: "Tabi ki onların hayata bakışıyla bizimki bir değil. Çok konuda aceleci davranıyorlar. Biz daha tecrübeli olduğumuz için düşüncelerimiz biraz farklı. Olayları önceden kestirdiğimiz için onlar bunu anlayamıyorlar. Verdiğim nasihatleri dinlemelerini dikkate almalarını isterdim".

Y6: "Aşlında aklı başında torunum ama sanki arkadaşlarından etkileniyor gibi geliyor bana. Telefonla çok fazla uğraşiyor. Uyarıyorum yanlış olduğunu söylüyorum ama tamam dese de çok fazla bir şey değişmiyor. Beni dinlemesini ve yaptığının yanlış olduğunu anlamasını isterdim".

Katılımcıların karşılıklı ilişkileri ve hayata bakış açıları konusunda her iki grubu karşılaştırdığımızda; gençler grubundaki katılımcıların ilişki boyutlarına yönelik eleştirel tavırları, yaşlılar grubundaki katılımcılara göre daha baskındır. Yukarıda bahsedildiği üzere gençler grubunun şikâyetçi olduğu konulardan biri de özellikle ebeveynlerinin geçmişten kopamayışları ve günümüz dönemini eleştirmeleridir. Nitekim modern dönemde teknolojinin neredeyse hayatın tamamını etkisi altına alması özellikle genç bireylerin manevi değerlerden uzaklaşmalarına sebep olmuş ve bu durum kuşak çatışmasına zemin hazırlamıştır.

Geleneksel toplumlar incelendiğinde toplumun gençlerden beklentileri vardır ve gençler bu beklentileri karşılarken toplumun kalıplaşmış değer ve normlarına uygun hareket etmektedirler. Dolayısıyla; bu tarz toplumlarda gençler kurallara uygun hareket ettikleri ve birçok konuda ebeveynlerinin onayını aldıkları için kuşaklar arasında çatışma yaşanmamaktadır. Öte yandan geleneklerin varlığı çatışma ve gerginliği de azaltmaktadır (Tezcan, 1997: 17). Bu bağlamda teknolojinin gelişmesi, yeni yaşam imkânlarının oluşumuna kapı aralamış gençlerin yaşlılara karşı tutumu kayda değer bir şekilde değişmiştir.

5.3. Katılımcıların Birbirleriyle Yardımlaşma Düzeyleri

Katılımcılara sorduğumuz üçüncü soru: *"Ebeveyninizden (karşı grup için torunlarınızdan) Yardım alıyor musunuz? Alıyorsanız bu yardım hangi konulardadır"?*

Genç ve yaşlı kuşağın birbirleriyle yardımlaşma düzeylerine ilişkin sorduğumuz soruya genç katılımcıların yanıtları şu şekildedir:

Genç katılımcıların yaşlı ebeveynlerinden aldıkları yardımların birçoğu birbiriyle benzeşmektedir. Örneğin gençlerin hemen hepsi yaşlı ebeveynlerinden; saçlarının taranması, okul hazırlığı, ödevlerine yardım ve harçlık konularında yardım aldıklarını ifade etmişlerdir. Nitekim daha önce de bahsedildiği üzere yaşlı bireylerin torunlarıyla kurdukları olumlu ilişkiler onları daha çok hayata bağlamakta, diğer taraftan torunlarına ihtiyaç duydukları konularda yardımcı olmaları ise yaşlı bireylerin kendilerini üretken hissetmelerine oldukça katkıda bulunmaktadır.

Gençlerin yaşlılara ihtiyaçlarının olmadığı yargısı gerçekte örtüşmemektedir. Gerek yaşlı bir akraba gerekse büyük anne-baba, genci kökleriyle alakalı aydınlatacak kişidir. Özellikle aile tarihini öğrenmek isteyen genç, yaşlı büyüğünden bu konuda yardım alabilmektedir. Gençlerin çok konuda yardımına koşabilecek olan yaşlılar, çocukların bakımı, yemek yapımı gibi konularda da destek olabilmektedirler (Canatan, 2014a: 22).

G1: "Babaannem de dedem de çok konuda yardımcı oluyor bana. Örneğin babaannem saçlarımı tarıyor, okula giderken hazırlanmamda yardımcı oluyor. Kuran okumayı dedemden öğrendim. Bazen ödevlerim konusunda da dedemden yardım alıyorum. Bir de dedem sürekli harçlık veriyor bana".

G2: "Babaannem sabahları kahvaltımı hazırlıyor saçlarımı örmemde yardımcı oluyor. Annem çalıştığı için sürekli ondan yardım alıyorum. Okul formamı ütüliyor ve harçlığımı da o veriyor. Geçmişten çok güzel hikâyeler anlatıyor ve bu benim çok hoşuma gidiyor. Bana örgü örmeyi öğretti ve bazen birlikte örgü örüyoruz. Ayrıca hava çok soğuk olduğunda bazen okuldan o alıyor beni".

G3: "Her istediğimi yapıyorlar. Babaannem yemeğimi hazırlıyor okul dönüşünde. Param bitince babamdan gizli para veriyorlar bana. Dedem bana kuran okumayı öğretti ve ayrıca geçmişle ilgili bazı ödevlerimiz oluyor ve her ikisinden de bu konuda destek alıyorum. Bazı konularda merak ettiğim şeyler oluyor sorduğumda cevabını alabiliyorum".

G6: Babaannem de dedem de ödevlerim konusunda yardımcı oluyorlar bana. Ödevlerimde yardım alırken geçmişten çok güzel şeyler anlatıyorlar ve bu benim çok hoşuma gidiyor. Ayrıca Babaannem okula giderken hazırlanmam konusunda çok yardımcı oluyor bana.

Katılımcılardan ikisi dedesinden Kuran okumayı öğrendiğini, bir diğeri babaannesinin geçmişle ilgili hikâyeler anlattığını ve ayrıca birlikte el işi yaptıklarını ve bu durumlardan büyük memnuniyet duyduğunu, bir başka katılımcı ise, geçmişle ilgili olan ödevlerinde destek aldıklarını ifade etmişlerdir.

Yaşlı bireylerin torunlarına el işi yapmaları konusunda yardımcı olmaları, geçmişteki bir oyunu öğretmeleri, birlikte saksıda veya bahçede bir tarım faaliyetinin gerçekleştirilmesi, yöresel yemeklerin öğretilmesi ve duaların öğretilmesi kuşaklar arasında değerlerin aktarılması konusunda önemli rol oynamaktadır (Canatan, 2008: 70). Görüldüğü gibi genç kuşaktan oldukça farklı görüş ve düşüncelere sahip olan yaşlı bireylerin torunlarıyla bilgi ve deneyimlerini paylaşmaları aile içinde sıcak bir ortamın oluşmasına ve yaşlı bireylerin ruhen sağlıklı olmasına imkân vermektedir. Dolayısıyla bir kuşaktan diğere kültürel değerlerin aktarılması genç kuşağın yaşamını da olumlu olarak etkileyebilmektedir.

G4: "Evet bana çok konuda yardımcı oluyorlar. Bazen ödevlerimde yardımcı oluyorlar. Evimizin etrafında çok fazla köpek dolaşiyor ve ben de çok korktuğum için dedem beni okula götürüyor. Güvenle okula gittiğim için çok mutlu oluyorum. Harçlık istediğimde de her ikisi de harçlığımı veriyorlar".

G5: "Sabahları babaannem okula gitmem için uyandırıyor beni. Hatta saçlarımı tarıyor hazırlanmamda yardımcı oluyor. Okuldan döndüğümde yemeğimi hazırlıyor bazen. Derslerim konusunda da yardım alıyorum onlardan".

Katılımcılardan biri sokak hayvanlarından dolayı dedesinin kendisine okula giderken eşlik ettiğini ve güvenle okula gittiğini, iki katılımcı ise okula giderken hazırlanma, okul dönüşü yemeklerini hazırlama konusunda ebeveynlerinden yardım aldıklarını ifade etmişlerdir. Bu doğrultuda yaşlı kuşak torunlarına sevgi ve şefkat verme dışında, onların ihtiyaç duydukları çeşitli konularda da katkıda bulunmaktadır.

Genç ve yaşlı kuşağın birbirleriyle yardımlaşma düzeylerine ilişkin sorduğumuz soruya yaşlı katılımcıların yanıtları şu şekildedir:

Y1: Torunlarımdan her konuda yardım alıyorum. İlaçlarımı getiriyorlar, suyum, çayımı veriyorlar. Telefon kullanmayı çok iyi bilmiyorum ama onların yardımıyla kullanabiliyorum. Hastalandığımda çok ilgileniyorlar. Yatağımı düzeltip topluyorlar. Bazen torunum kitap okuyor bana çok mutlu oluyorum. Evde sıkıldığımda bazen beni çıkarıp gezdirmek istiyorlar.

Y2: Yemeğimi getiriyorlar. Alışveriş konusunda yardımcı oluyorlar. Ayağa kalkarken bir yerden bir yere giderken zorlandığımda yardımcı oluyorlar. Telefonu kullanırken zorlanıyorum onların yardımıyla bunu da hallediyorum.

Y3: Torunlarımdan istediğim her konuda yardım alıyorum. Dışarıdan almak istediğim şeyleri alıp getiriyorlar bana. Ben istemeden suyum çayımı getiriyorlar. Televizyonda istediğim kanalları açıyorlar bana.

Y4: Hasta olduğum için yardımlarına ihtiyacım oluyor. Her konuda yardımcı oluyorlar bana. Mesela telefon kullanma konusunda, alışveriş yapmada yardımlarını görüyorum.

Y5: Torunlarım her konuda yardımcı oluyorlar bana. Telefon kullanma konusunda, marketten bir şey istediğimde yardımcı oluyorlar. Yemek yaparken temizlik konularında yardımlarını görüyorum.

Y6: Torunlarım hangi konuda istersem o konuda yardımcı olurlar bana. Bir şey istediğimde alıp getiriyorlar. Suyumu, kahvemi, meyvemi verirler. Telefonda bilmediğim çok şey oluyor ve öğretiyorlar bana.

Yaşlı katılımcıların da torunlarından aldıkları yardımlar genel olarak birbirine benzemektedir. Tüm katılımcılar telefon kullanma konusunda torunlarından destek görmektedirler. Bunun yanında torunlarından; yemek, ilaç, çay ve sularını getirmeleri konusunda yardım almaktadırlar. Ayrıca marketten istediklerini aldirmaları ve hastayken tüm ihtiyaçlarının karşılanması, televizyonda istedikleri kanalı açtırmaları da yaşlı ebeveynlerin torunlarından aldığı yardımlar arasındadır. Bunun yanında katılımcılardan birisinin torununun kendisine kitap okuması, bir diğerinin sıkıldığında torununun kendisini gezmeye çıkarmasını yardım olarak algılamakta ve bu durumdan memnuniyet duyduklarını ifade etmektedirler.

Genç ve yaşlı kuşak arasında gerçekleşen değer aktarımı karşılıklı işleyen bir özelliğe sahiptir. Nitekim aile ilişkileri dikkatle incelendiğinde bu aktarımın tek taraflı olmadığını görmek mümkündür. Bir taraftan maddi ve manevi değerlerin aktarımı diğer taraftan her iki kuşağın da birbirlerine destek olması kendiliğinden gerçekleşmektedir (Canatan, 2014a: 21).

Genç ve yaşlı grup katılımcılarıyla yapılan görüşmeye dayanarak genç grup katılımcılarının yaşlılara nazaran daha rahat ve bir o kadar heyecanlı bir üslupla soruları yanıtladıklarını söylemek mümkündür. Ayrıca sorulan sorulara verdikleri yanıtlar biraz daha kısa ve üstü kapalıdır. Genç katılımcılar görüşme ortamında diğer katılımcılardan etkilenerek birbirleriyle karşılıklı etkileşim kurarak konuşmaktadırlar. Yaşlı katılımcılar ise gençler kadar rahat konuşmasalar da soruları sakın bir şekilde cevaplamışlardır. Yaşlı katılımcıların bulunduğu grupta verilen yanıtlarda daha çok değerler ön plana çıkmış ve bu doğrultuda doğal ve samimi cevaplar alınmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma; genç ve yaşlı kuşağın birbirlerine karşı yaklaşımları, beklentileri ve yaşadıkları iletişimin boyutunu anlamaya yöneliktir. Bu bağlamda araştırmaya yönelik katılımcılar tespit edilmiş ve bu katılımcılarla odak grup görüşmesi tekniği doğrultusunda görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yapılan görüşmelerde genç ve yaşlı bireyler aile içerisinde yaşamış oldukları olumlu ve olumsuz olaylarla ilgili bilgiler vermişlerdir. Bu bilgiler ışığında; kuşaklar arası ilişkiler literatüründe genç ve yaşlı kuşak arasında cereyan eden en yaygın kalıp yargılarla, araştırmamız neticesinde iki odak grubun verileri üzerinden yaptığımız analiz sonuçlarının birbiriyle genel olarak örtüştüğü görülmüştür.

Kuşaklar arasında yaşanan çatışmaların temel sebebi olarak; her iki kuşağın sosyo-kültürel değerlerinin modernleşmeyle birlikte aşama aşama ayrışmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Daha açık bir ifadeyle yaşanan problemlerin ve çatışmaların temel nedenleri arasında modernleşmenin getirdiği kapitalizm, sekülerizm ve bireysellik gibi olguları göstermek mümkündür. Zira bu gelişmelerle birlikte geleneksel değerlerimizden uzaklaşan bireyler artan maddi olanakların etkisinde farklı arayışlar içerisine girmişlerdir. Bu durum genç ve yaşlı kuşak arasında problemlere kapı aralamış ve çatışmaların ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Çatışmaların ortaya çıkmasına meydan vermemek ancak; aile içinde sağlanacak iş birliği ve dayanışma ile mümkün görünmektedir bu da kuşakların sağlıklı bir yaşam sürdürmeleri açısından oldukça önemlidir. Lotfi, Kabiri ve Ghasemlou'nun da belirttiği üzere (Lotfi, Kabiri ve Ghasemlou, 2013: 96) kuşaklararası yaşanan çatışmalar aslında toplumsal çatışma anlamına gelmektedir.

Toplumlar sosyo-kültürel değerlerini yeni nesillere aktarma çabasındadırlar. Genç bireyler yaşlı kuşağın bilgi, tecrübe ve kültürel değerlerinin bir mirasçısı konumundadırlar. Genç kuşakta yaşatılması amaçlanan bu unsurların aktarımı modern dönemde ortaya çıkan değişim ve gelişmeler sonucunda güçleşmeye başlamış ve bu durum değerlerin tahrip olması yanı sıra kuşaklararası kopuş ve çatışmalara kapı aralamıştır (Cherrington, 1997).

Değerler bireylerin hem aile içerisinde hem de toplumsal yaşamda birbirleriyle karşılıklı sevgi, saygı ve dayanışma içerisinde olmalarını sağlayan bir kılavuz niteliğindedir. Dolayısıyla kültürel değerlerimizin korunarak kuşaktan kuşağa aktarılması sürdürülmesi hem kuşaklararası ilişkilerin hem de toplumsal yaşamın sağlıklı devamına imkân verecektir.

Yaşlı bireylere saygı ve sevgi kültürel değerlerimizin sürdürülmesi açısından önemli bir yere sahiptir. Yaşlı değerlerimizin zorluklarla birlikte geçirdikleri dönemi mutlu ve sakin bir şekilde üstesinden gelmelerini sağlamak özellikle aile ortamında kurulacak sıcak bir atmosfer ve kuşaklar arası maddi ve manevi desteğin sağlanması ile mümkün olabilecektir. Aile içerisinde birbirine anlayışlı bireylere ve sağlıklı bir toplumsal yapıya sahip olabilmek için tüm bireylerin üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmesi gerekmektedir.

Canatan'ın da belirttiği üzere (Canatan, 2008: 69) Tüm bireylerin toplumsal yaşamın sürdürülmesinde katkıları ihmal edilmeyecek oranda önemlidir. Engin bilgi ve tecrübeye sahip olan yaşlı bireylerin birikimleri adeta bir kültürel rehber konumundadır ve toplumun devam etmesi için de oldukça önemlidir. Dolayısıyla toplumsal değerleri korumak ve sürdürmek amacıyla kuşaklararası yaşanan ilişkileri güçlendiren, değerlerin aktarımını kolaylaştıran ve her iki kuşağı bir araya getirecek çalışmaların yapılması oldukça önemlidir.

Bu durumda; kültürel değerlerimiz ve kuşaklar arası sağlıklı iletişim konusunda öncelikle aile içinde anne ve babalar, sonrasında okul ortamındaki eğitimcilere büyük sorumluluk düşmektedir. Toplumun temel yapı taşı ailedir ve çocuklar ilk iletişim deneyimlerini aile ortamında yaşamaktadırlar. Aile; ait olduğu toplumun temel yapısını ve kültürel değerlerini bünyesinde barındırdığından, çocuklarına bu değerleri aktarma konusunda daha hassas ve bilinçli adımlar atmalıdırlar. Dolayısıyla kültürümüzün kuşaktan kuşağa aktarılmasında ve ilişkilerin belirlenmesinde öncelikli bir kurum olan ailenin bu konuda sorumluluğu büyüktür.

Sonuç olarak kuşaklar arası ilişkilerde yaşanan problemlerin azaltılması ve çatışma yerine etkileşimin artırılmasına yönelik çalışmaların ivedilikle gerçekleştirilmesine ihtiyaç vardır. Bu doğrultuda eğitim sistemimizin desteklediği kültürel değerlerin ve bireysel sorumlulukların öğrencilere çocukluk döneminden başlayarak kazandırılması açısından çalışmalar yapılması gerekmektedir. Çocuklar aileden sonra birçok değeri okul ortamında öğrenmektedirler. Nitekim çocuklar zamanlarının büyük bir kısmını aileden sonra okul ortamında geçirmektedirler. Dolayısıyla eğitim sistemine bu konuların entegre edilmesi konusunda çalışmalar yapılması gerekmektedir.

Farklı kuşakların bir araya gelerek gerçekleştirdikleri karşılıklı etkileşim; toplumsal değerlerin, geleneklerin ve yeniliklerin aktarılmasını sağlarken, bir bütün olarak ele alınan toplumun da devamlılığını güçlendirmektedir. Çocukluktan başlayarak gençliğe kadar toplumda hâkim olan rollerin anlaşılması ve benimsenmesi kuşaklararası gerçekleşecek iletişimle mümkündür. Sosyal açıdan değişim ve maddi konulardaki zorunluluklar, kuşaklar arasındaki karşılıklı etkileşimin giderek azalmasına, kopmasına ve toplumda çatışan değerlerin artmasına yol açmaktadır. Karşılıklı etiketleme ve kalıp yargılar bireylerin birbirini anlamamasıyla ortaya çıkmaktadır. Ancak bireyler arasında birbirini tanımaya yönelik yaklaşımlar ise, ortaya çıkacak önyargıları azaltarak bireyleri anlaşmaya yöneltecektir (Canatan, 2008: 67). Dolayısıyla kuşaklar arasında gerçekleştirilecek entegrasyon kuşaklar arasındaki ilişkilere olumlu yansiyarak her iki kuşağın birbirini daha iyi anlamasını kolaylaştıracaktır. Bu durum da sağlıklı bir toplumun oluşumu yanı sıra kültürel değerlerle donanmış bireylerin yetişmesine imkân sağlayacak ve bu bireylerin hem sosyal ortamlarında hem de hayatlarının ilerleyen zamanlarında farklı kuşaklarla iletişimlerini sağlıklı olacaktır.

Kaynakça

- Adorno, T. W. (2007). *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi* (çev. N. Ülner ve M. Tüzel, E. Gen). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Adorno, T. ve Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği* (çev. N. Ülner ve E. Öztarhan). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Adorno, T. (2016). *Negatif Diyalektik* (çev. Ş. Öztürk). İstanbul: Metis Yayınları.
- Baykam, B. (1990). *Boyanın Beyni*. İstanbul: Genç İşadamları Derneği.
- Benjamin, W. (1993). *Son Bakışta Aşk* (çev. N. Gürbilek). İstanbul: Metis Yayınları.
- Ayas, G. (2015). *Müzik Sosyolojisi: Sorunlar-Yaklaşımlar-Tartışmalar*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Canatan, A. (2008). *Toplumsal Değerler ve Yaşlılar. Yaşlı Sorunları Araştırmaları Dergisi*, 1, 62-71.
- Canatan, A. (2014a). *Gençler ve Yaşlılar Arasında Değer Aktarımı, Uluslararası Gençler ve Değerler Sempozyumu*, 18-23.
- Canatan, A. (2014b). *Türkiye'de Geleneksel ve Modern Ailede Yaşlıların Durumu: Kuşaklararası Aktarım, Gazi Üniversitesi Türkoloji Tartışmaları*, 337-343.
- Cherrington, R. (1997). *Generational Issues in China: A case study of the 1980s generation of young intellectuals*. *British Journal of Sociology*, 302-320.
- Cohen, D. (2009). *Dünyanın Zenginliği Ulusların Fakirliği* (çev. D. Hattatoğlu). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çokluk, Ö., Yılmaz, K. ve Oğuz, E. (2011). *Nitel Bir Görüşme Yöntemi: Odak Grup Görüşmesi*. *Kuramsal Eğitimbilim*, 4(1), 95-107.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*. (çev. C. Güzel) İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Gombrich, E. H. (1997). *Sanatın Öyküsü* (çev. E. Erduran, Ö. Erduran) (16. Basım.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Lekesizalın, F. (2013). *Modern Narsist ve Yaralı*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Lotfi, A., Kabiri, S., Ghasemlou, H. (2013). *Değerler Değişimi ve Kuşaklararası Çatışma: İran Khoy Örneği*. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 93-113.
- Marx, K. (2015). *Kapital* (çev. N. Satlıgan ve M. Selik). İstanbul: Yordam Yayınları.
- Poyraz, T., & Arıkan, G. (2003). *Avrupa Türkiye İlişkileri ve Dönemsel Olarak Değişen "Öteki" Tanımları*. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 61-71.
- Soykan, Ö. (2009). *Sanat Sosyolojisi*. İstanbul: Dönence Yayınları.
- Stallabrass, J. (2009). *Sanat A.Ş. Çağdaş Sanat ve Bienaller*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Shiner, L. (2018). *Sanatın İcadı-Bir Kültür Tarihi* (çev. İ. Türkmen) (5. Basım). Ankara: Heretik Basın ve Yayım.
- Şengül, F. N., Aydınalp, H. (2021). *Yeni Bir Gençlik Tipolojisi ve Ölçek Denemesi: Hedonist Gençlik*. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(50), 124-138.
- Şaylan, G. (2002). *Postmodernizm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Thompson, J., B. (2013). *İdeoloji ve Modern Kültür* (çev. İ. Çetin). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Tolstoy, L., N. (2007). *Sanat Nedir?* (çev. M. Beyhan) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tunalı, İ. (1971). *Sanat Ontolojisi*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Turani, A. (1999). *Çağdaş Sanat Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Türkdoğan, T. (2014). *Sanat Kültür Politika/Modernizm Sonrası tartışmalar*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. (6.Baskı) Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Rusça Söz Varlığında Kadın

Hanife Erdoğan¹

Araştırma Makalesi

Öz

Toplumsal cinsiyet (gender); biyolojik cinsiyetten (sex) farklı olarak toplumun kadına ya da erkeğe yüklediği sorumlulukları, rolleri ve beklentileri kapsayan sosyolojik ve psikolojik özellikler taşıyan kavramı ifade etmektedir. Toplumun kadına ya da erkeğe yüklediği cinsiyet rolleri ve kimlikleri toplumsal cinsiyetin konusudur. Bu çalışmada Rusça söz varlığı çerçevesinde toplumsal cinsiyet açısından kadından söz edilirken kullanılan dilin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda toplumsal cinsiyet kavramının ve tarihsel süreçte Rus toplumunda kadının dönemsel değişimlerini açıklamakla birlikte uygulamalı bölümde kadına dair Rusça atasözleri, deyimleri ile stereotipleri (basmakalıp ifadeler) incelenmektedir. İnceleme sonucunda Rus toplumunda kadının ikincil konumda yer aldığı tespit edilmiştir. Çalışmada betimleyici- analitik yöntem kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Toplumsal Cinsiyet,
Söz Varlığı,
Rus Toplumuna,
Kadın

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
09.12.2022
Kabul Tarihi
16.08.2023

Women in the Context of Gender in the Russian Lexicon

Abstract

Gender refers to the concept that has sociological and psychological characteristics, covering the responsibilities, roles and expectations that society imposes on women or men, unlike sex. Gender roles and identities that society imposes on women or men are the subject of gender. In this study, it is aimed to examine the language used when talking about women in terms of gender within the framework of Russian lexicon. Accordingly, along with explaining the concept of gender and the periodical changes of women in Russian society in the historical process, Russian proverbs, idioms and stereotypes about women are examined in the applied section. As a result of the examination, it has been determined that women are in a secondary position in Russian society. In the study, descriptive- analytical method was used.

Keywords

Gender,
Lexicon,
Russian Society,
Women

Article Info

Received
09.12.2022
Accepted
16.08.2023

¹ Öğr. Gör. Dr., Kastamonu Üniversitesi, h.erdogan@kastamonu.edu.tr, 0000-0002-2760-765X.

Giriş

Hayata merhaba diyen kişi, gözlerini sadece fiziksel bir dünyaya değil; doğduğu toplumun kültürel iklimine, zamanın ve coğrafyanın çeşitli yargılarına, daha dünyaya gelmeden öngörülmuş davranış biçimlerine, geleneklere ve yükleneceği toplumsal kimliklere de gözünü açmış olur. Bu toplumsal kültür, zamanla kendi gözlerine dönüşür, o gözlerle algılamaya, anlamaya, hükümde bulunmaya ve davranmaya başlar. Birey, sadece kendi gözleriyle değil; içinde bulunduğu zaman zarfının, sosyo-kültürel çevrenin ve söz konusu kültürün ışığında dünyayı algılar (Çolak, 2019: 7-12). Bir başka deyişle gözümüzü açtığımız toplumun bizim için daha önceden hazırlanmış kılıfına girerek uyum sağlama sürecine gireriz.

Algılama, idrak etme, düşünceyi dile dökme gibi pek çok durumda toplumsal gerçekliğin etkileri yadsınamaz. Birey olmak; toplumsal yaşantının insandan beklediği rol ve kimliklerin edinilmesini ve uygun davranışlarda bulunmasını gerektirir. Üstlendiği roller bağlamında kim olduğu, hangi değerleri özümsemesi gerektiği, sürdürülen eylemlerde doğru ile yanlış ayrımını, neyi nasıl yapması gerektiği gibi pek çok özellik ve toplumsal gerçeklik bilgileri insanı bağlamaktadır (Büyükkantarcioglu, 2006: 12-14).

Çocuğun dünyaya gelmesiyle birlikte belirlenen toplumsal dünya gitgide kendini göstermeye başlar. Bu toplumsal dünyanın içinde; giyim kuşam, saçın boyu ve stili, hitap şekli, oyuncak çeşitleri, çocuğa gösterilen sevgi dozajı ve tarzı, çocuğun cinsiyetine uygun bulunan ve bulunmayan davranış ve tutumları yine aynı şekilde çocuk için düşünülen ve hayal edilen meslek grupları gibi pek çok paradigma yer almaktadır. Cinsiyet temelinde şekillenen biyolojik özellik ile bu özelliğin üzerine inşa edilen toplumsal konum, bilimsel literatürde cinsiyet (sex) ve toplumsal cinsiyet (gender) terimleri ile karşılık bulmaktadır (Vatandaş, 2011: 30). Toplum tarafından belirlenen söz konusu kültürel değerler, cinsiyet rolleri ve kimlikleri toplumsal cinsiyetin temelini oluşturmaktadır. Sosyoloji, antropoloji gibi alanlarda önemli bir araştırma konusu olan toplumsal cinsiyet kavramı dil biliminde de araştırma konusu olmuştur.

Ülkemizde Rus toplumunda kadına dair çalışmaların genel itibariyle edebiyat temelinde ele alındığı tespit edilmiştir. Ayla Kaşoğlu'nun editörlüğünde okuyuculara sunulan *Rus Edebiyatında Kadın ve Aile*, Güneş Sütçü'nün *Rus Edebiyatında Kadın Yazarlar Aydınlanmadan Altın Çağa* adlı çalışması ve 19. Yüzyıl Rus Edebiyatında Kadınların Dergicilik Faaliyetleri, Gamze Öksüz'ün *Lermontov'un "Zamanımızın Kahramanı" Adlı Romanında 'Gereksiz İnsan' ve Kadın Karakterlerin Önemi*, Emek Yıldırım Şahin'in *Rus Halk Masallarında Kadın İmgesi*, Gülnihal Karakol'un *M. A. Şolohov'un Durgun Akardı Don Adlı Eserinde Kadın Karakterler* adlı çalışmaları Rus edebiyatı alanında kadın konusunun geçtiği çalışmalardandır. Rus toplumunda kadın kimliği ve statüsünü dil bilim temelinde deyim, atasözleri ve stereotiplerden (basmakalıp ifade) yola çıkarak belirlemek çalışmamızın merak konusu olmuştur.

Bu çalışmada, toplumsal cinsiyet temelinde Rus toplumunda kadının toplumsal statüsü ve yeri ayrıca kadına karşı toplumsal bakış açısının incelenmesi amaçlanmaktadır. Bununla birlikte Rus toplumunda tarihsel zaman zarfında kadının sosyo-kültürel açıdan dönüşümünün ortaya konulması hedeflenmektedir. Çalışmanın amacı kapsamında deyim ve atasözleri ile stereotipler (basmakalıp ifadeler) üzerinden Rus kolektif bilincinde kadına dair dil dünya görüşü belirlenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla kadına dair deyim, atasözleri ve basmakalıp ifadelerin seçiminde özellikle söz konusu toplumda kadının statüsünü ve profilini belirleyen deyim ve atasözlerine yer verilmiştir.

1. Yöntem

Çalışmanın amacı doğrultusunda Rus toplumunda kadının dile yansıyan sosyal konumunu belirlemek adına Rusça söz varlığında kadınla ilgili atasözleri ve deyimler ile stereotipler incelenmiştir. Bu inceleme doğrultusunda yukarıda da belirtildiği üzere toplumda kadının kimliğini yansıtan deyim, atasözleri ve stereotiplere yer verilmiştir. Betimleyici-analitik yöntemin kullanıldığı çalışmada, Rusça atasözleri ve deyimler sözlüğü ayrıca toplumda yer edinmiş anonim ifadeler, stereotipler bağlamında incelenmiştir. Atasözlerinin incelenmesinde Vladimir Dal'ın temel kaynak olarak kabul gören *Rus Halkının Atasözleri (Poslovitsy russkogo naroda)* sözlüğü, V. M. Mokienko, T. G. Nikitina'nın *Büyük Rusça Atasözleri Sözlüğü (Bolşoy Slovar russkih pogovorok)* ele alınmıştır. Kadına dair deyim incelemelerinde ise A. İ. Molotkov'un *Rusça Deyimler Sözlüğü (Frazеologičeskiy slovar russkogo yazıka)* adlı sözlüğü ve A. K. Biriş, V. Mokienko, L. İ. Stepanova'nın *Rusça Eş Anımlı Deyimler Sözlüğü (Slovar frazeologičeskih sinonimov russkogo yazıka)* adlı çalışmaları ele alınmıştır. Kadın

üzerine stereotipler ise bilimsel çalışmalardan ve internet kaynaklarından, yazılı medyadan derlenmiştir. Ayrıca bu konu üzerine yapılan makale ve çalışmalar da irdelenmiştir. Kadına dair Rusça atasözleri ve deyimleri ile stereotiplerinin orijinaliyle birlikte Türkçe karşılıkları da verilmiştir.

2. Bulgular

Tarih sürecinde Rusya’da yapılan reformlarla ve dönüşümlerle birlikte kadının sosyal hak ve konumunun değişim gösterdiği bilgisine ulaşılsa da bu durumun Rusça söz varlığına pek yansımadağı görülmüştür. Düünden bugüne Rus toplumunda kadının erkeğe göre ikincil bir konumda yer aldığı, kadını aşağılayan, hor gören ifadelerin sık yer aldığına dair bulgulara rastlanmıştır. Bununla birlikte kadının en önemli işlevinin çocuk doğurmak ve evlenmek olduğu vurgulanırken; evlenmemiş bir kadın eksik olarak gösterilmiştir. Kadın genel olarak akli kısa ve çok konuşan birey olarak nitelendirilmiştir.

2.1. Toplumsal Cinsiyet ve Kadın

Cinsiyet araştırmalarının merkez noktasında olan toplumun kadına ve erkeğe karşı tutumunu belirleyen kültürel ve sosyal etkenler ile bireylerin herhangi bir cinsiyete ait olmasıyla bağlantılı tutumu, cinsiyet konusunu biyoloji alanından sosyal yaşama ve kültüre taşımaktadır (Makşakova, 2013: 7). Toplumsal cinsiyet için *gender* terimi kullanılırken, biyolojik cinsiyet için *sex* sözcüğü kullanılmaktadır. *Gender* sözcüğünün temelinde konuşma biçiminin de dâhil olduğu sosyo-kültürel davranışlar yatmaktadır (Holmes, 2013: 159). *Gender* terimi sosyo-kültürel bir kimliğe bürünürken; *seks* sözcüğü sadece biyolojik anlam taşımaktadır.

Dil ve toplumsal cinsiyetin bir alan olarak ortaya çıkışı 1970’ler ve 1980’lerde ikinci dalga feminizmine kadar uzanmaktadır. “Farklılık feminizmi” olarak bilinen bu bakış açısı özellikle bu dönemin araştırmalarında etkili olan, kadınların ve erkeklerin konuşması arasındaki farklılıkları vurgulayan dil bilimsel cinsiyetin ikili açıklamalarına yol açmıştır (Hall, Borba ve Hiramoto, 2020: 892). Toplumsal cinsiyet (*gender*) kavramını sosyolojiye dâhil eden isim, İngiliz toplumbilimci ve yazar Ann Oakley’dir. 1972’de yayımladığı *Cinsiyet, Toplumsal Cinsiyet ve Toplum*’ da (*Sex, Gender ve Society*) açıkladığı gibi cinsiyet (*seks*) biyolojik açıdan erkek ve kadın ayrımı anlamına gelmektedir (Vatandaş, 2011: 31). Hem erkekleri hem de kadınları kapsayan toplumsal cinsiyet, zamana ve farklı kültürlere göre değişim gösterebilen, insanların rol, sorumluluk, kısıt ve olanaklarını çözümlenmeye yardımcı olan sosyo-ekonomik ve siyasal bir değişkendir (Taborga ve Leach, 2000).

Erkeklerin ve kadınların dili farklı kullanma biçimlerinin ele alınması dil ve kimlik çalışmalarının önemli bir parçası olmuştur. Kadınlar ve erkekler hakkında konuşulması, dilin insanların hayatını nasıl şekillendirdiğinin gösterilmesi ve bu iki konunun bir araya getirilmesi kültürel bir olgu olarak ve çalışma konusu olarak dil ideolojilerinin önemini vurgulamıştır (Kramer, 2016: 66). Güç yapıları, dil ideolojileri ve kültür bağlamında toplumsal cinsiyete dair belli görüşler iç içe geçmiştir. Bu durum ise konuşmacıların dilsel performansını şekillendirmiştir (Hall ve diğerleri, 2020: 895). Robin Lakoff’un 1975’te yayımlanan *Dil ve Kadının Yeri (Language and Women’s Place)* adlı çalışması bu konuda çığır açmıştır (Kramer, 2016: 67-68). Lakoff çalışmasında “kadın dili”nin İngilizce gramerinin tüm seviyelerinde kendini gösterdiğini, sözcük seçiminden söz dizim kurallarına ve tonlamaya kadar değiştiğini örneklerle açıklamıştır (Lakoff, 1975: 8). Bu bağlamda Lakoff’tan sonra da kadın ve erkek dilinin farklı olduğunu savunan çalışmalar yapılmaya devam edilmiştir.

Cinsiyet çerçevesinde erken dönemlerden itibaren kadınların daha yumuşak, nazik, sevecen, şefkatli ve duygusal olduğu; erkeklerin ise daha güçlü, saldırgan ve baskın olduğu vurgulanmıştır (Edwards, 2009: 130). Aslında beklenti de bu yönde olmuştur. Toplumsal cinsiyet bağlamında kadına yüklenen sorumluluk ve rolün içerisinde kadının çocuk doğurması ve büyütmesi, bütün ev işlerini yapması talep edilmiştir ve kız çocukları bu talep doğrultusunda yetiştirilmiştir (Bhasin, 2015: 14). Burada insanın fitratı ve fizyolojisi de önemli rol oynamaktadır. Erkeklerin testosteron hormonunun saldırganlıkla yakından ilintili olduğu tespit edilmiştir (Keegan, 1995: 133). Aynı şekilde kadındaki östrojen hormonu kişiye memnuniyet veren sakinleştirici bir hormondur. Bir bakıma kadın, yuvayı koruma ve ailesiyle ilgili olmasında etkindir (Pease ve Pease, 2007: 181). Toplumsal özelliklerle birlikte fizyolojik özellikler kadınların daha sakin ve sevecen konuşmasında da etkin rol oynamaktadır. *Yuvayı dışı kuş yapar* ifadesinde sosyal etkenlerle birlikte kadındaki östrojen hormonunun da etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Dildeki cinsiyet farklılıkları, genel itibarıyla toplumdaki sosyal statü ve güç ayrımını yansıtan dilsel farklılıkların yalnızca bir yüzüdür. Bir toplum çok hiyerarşik ise söz gelimi hiyerarşinin her düzeyinde erkekler kadınlardan daha güçlü ise, o zaman kadın ve erkek dili arasındaki dilsel farklılık madalyonun sadece bir yönüdür (Holmes, 2013: 162). Buna karşın Ye. A. Zemskaya, M. V. Kitaygorodskaya, N. N. Rozanova Rusçada erkek ile kadın dili arasında keskin geçilmez bir sınır olmadığını göstermiştir (Tomskaya ve Maslova, 2005: 107). Bu durum “Erkeklerin ve kadınların konuşmalarında bulunan bazı olguların zihinsel yapıları, karakterleri, meslekleri, toplumdaki rollerine dair özelliklerle ilişkilendirilmesi nadir bir durum değildir ancak bu cinsiyet farkıyla ilintili değildir” şeklinde ifade edilmiştir (Zemskaya, Kitaygorodskaya ve Rozanova, 1993: 132). Bu bilgiler ışığında toplumsal cinsiyet bağlamında kadın ve erkek arasındaki farkın sadece cinsiyete indirgenmesi eleştirilmiştir. Bu görüşe sahip olan araştırmacılar; yaş, meslek ve sosyal konum gibi diğer faktörlerin cinsiyet farkından daha etkin olduğunu vurgulamıştır.

Toplumsal cinsiyet konusu dil bilim alanında ayrı bir tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal cinsiyet dil bilim (*gendernaya lingvistika*) adı altında ortaya çıkan bu kavram, dilde cinsin ifadesini inceleyen, iletişim eyleminde kadın ve erkek söylemini ele alan, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin işleyişinin dilsel mekanizmalarını belirleyen, dilde ve toplumda ortaya çıkan olguların özünü anlamaya yardımcı olan kavram olarak tanımlanmaktadır (Poplevko ve Nadolskaya, 2017: 87). 20. Yüzyılın 60’lı ve 80’li yıllarında toplumsal cinsiyet dil bilimcileri, araştırmalarında şu temel kuramdan yola çıkmışlardır: “Dil, sadece dünya görüşünü yansıtmaz, aynı zamanda dünya görüşünün kendisini de ortaya koyar, ilk olarak dilde erkek üstünlüğü vardır ve bu konuşma inşasının her yönünde ve seviyesinde hissedilir” (Edelski 1991; aktaran Kolesniçenko, 2019: 42). Rus toplumunda kadına dair dil dünya görüşünü ortaya koymadan önce Rus toplumunda kadının tarih sürecinde sosyo-kültürel açıdan dönüşümünü ele almak yerinde olacaktır.

2.2. Rus Toplumunda Kadın

Diğer ülkelerde olduğu gibi Rusya’da da toplumda kadının statüsünün ve rolünün incelenmesi önemli yer tutmaktadır. Felsefe, sosyoloji, psikoloji gibi birçok beşerî bilimler bu konuyla ilgilenmektedir. Modernitenin bir kadına getirdiği sorunlar (örneğin; 20. yüzyılda hızlı özgürleşmenin sonuçlarını belirlemek) araştırma konusu yapılmıştır. Ancak, bugünkü pek çok sorunun kökeni geçmişte aranmalıdır. Bu yüzden son yıllarda tarihçiler de kadın sorununa değinmişlerdir (Yagovets, 2009: 144). Tarihsel ve toplumsal değişimlerin dile yansıdığı düşüncesinden yola çıkarak öncelikle dünden bugüne Rus toplumunda kadının statüsünün ve rolünün nasıl değiştiğini incelemek gerekmektedir.

Rus kadını üzerine çalışmalar yapan V. Ya. Şuligin’in (1822-1878) belirttiği üzere kadınların buldukları konuma ve sosyal haklarını elde etmesi I. Petro döneminde gerçekleşmiştir (Puşkareva, 1989: 181). Petro’nun reformlarıyla birlikte Rusya ve Batı Avrupa yakın ilişki içerisinde olmuştur. Bu nedenle yeni dönem uygarlığında Avrupa’da ve Rusya’da kadınların karşısına çıkan karmaşık sorunlar birbirine benzemektedir. Ama şunu unutmamak lazım ki 18. yüzyıla kadar Avrupalı kadınların kaderinden farklı olarak, sosyal ve ailevi statüsü bakımından aynı zamanda arzu ettiği manevi ve ahlaki idealler yönünden Rus kadınının kendine özgü bir kaderi vardı. Orta Çağ Rusya’sının ailede, toplumda ve manevi kültürde kadının yeri ve rolü üzerine düşünceler o dönemin Batı Avrupa düşüncelerinden önemli ölçüde farklıydı (Yagovets, 2009: 144). 16. ve 17. yüzyıllarda kadınlar münzevi bir yaşam sürdürmüştür. Petro’nun reformlarından önce kadınlar genellikle kamusal yaşamın dışında kalarak sadece eviyle ve ailesiyle ilgilenmişlerdir. Bireysel olarak çalışma hayatında olmayan kadınlar dolayısıyla kendi ihtiyaçlarını da karşılayabilir durumda olamamışlardır (Ahmadulina ve Yeguzekova, 2021: 109). I. Petro uyguladığı reformlarla birlikte öncelikle kadınları münzevi yaşamdan kurtarmıştır (Muhin, 2004: 5). I. Petro döneminde Rusya’nın kapılarının Avrupa’ya açılmasıyla birlikte diğer sosyal alanlarda olduğu gibi kadınların hak ve özgürlüklerinin de geleneksel anlayışın kalıbından çıkarak Batı’nın kültürüyle yakınlaşma durumu ortaya çıkmıştır. Petro’nun reformlarından önce ise daha kapalı ve geleneksel bir çatı altında olan Rus kadınının kendine özgü bir yaşantısı var olmuştur. Dolayısıyla daha özgün olan I. Petro dönemi öncesi kadın daha çok merak konusu olmuştur.

Kadim Rus toplumunda, tarihinde ve kültüründe kadının rolü ve yeri sorunu araştırmacıların dikkatini ilk olarak 18. ve 19. yüzyılların başında çekmiştir (Yagovets, 2009: 144). 1780’ler Rusya’da kadınların eğitimi ve bilimsel uğraşları bağlamında parlak bir devir olmasa da en azından kadınlar için monarşi tarafından benzer uğraşların teşvik edilmesi o yıllara damga vurmuştur (Valkova, 2018: 90).

Bu dönemde Rusya yabancılar tarafından örneğin Kont Segyur tarafından şöyle anlatılmıştır: “Toplum içerisinde Fransa’nın, İtalya’nın, İngiltere’nin en ünlü roman yazarlarını bilen, farklı enstrümanlar çalan, dört beş dilde konuşan güzelliğiyle dikkat çeken birçok iyi giyimli hanımefendiye rastlanabilirdi” (Segyur, 1865: 32). Ancak 19. yüzyılın başında 1801’de I. Aleksandr’ın iktidara gelmesiyle birlikte durum keskin bir şekilde değişim göstermiştir. Önde gelen yerli dergiler bir kadının toplumun onayını kazanmak için uyması gereken kuralları başkalarına iletme için bir kampanya başlatmıştır. Yalnızca seçmediği kocasının mutluluğuyla yaşayan, kendini tamamen onun çıkarlarına tabi kılan, kendini feda edecek kadar erdemli en önemlisi de mütevazı ideal kadın imgesi yavaş yavaş edebiyatta öyle kök salmıştır ki toplum içerisinde aksiyom olarak kabul edilmiştir. Ancak yine de 19. yüzyılın başında sadece bilimle ilgilenmeyen aynı zamanda matematikten filolojiye, doğa bilimlerinden felsefeye kadar birbirinden farklı alanlarda bilimsel bilgi üreten yüksek eğitilmiş kadınlar da varlığını sürdürmüştür (Valkova, 2018: 91-92).

19. yüzyılın ilk yarısı genel olarak adı geçen konuya ilgi uyandırma aşaması olarak ve olgusal bağlamda materyal toplama dönemi olarak adlandırılabilir. Bu dönemde ilk çalışmalar da yapılmaya başlanmıştır. N. M. Karamzin’in edebî ve tarihî eserleri de bu konuyu ele almıştır. N. M. Karamzin Rus Devleti Tarihi (İstoriya gosudarstva Rossiyskogo) adlı çalışmasında tarihte ünlü ve bu onuru hak eden Rus kadınlarının portresini incelemiştir. Karamzin’in ardından eski tip Rus kadını araştırmaları, ağırlıklı olarak folklorla ilgilenen Slav yanlılarının ilgisini çekmiştir. Bu akımın temsilcileri, kadınların Rus toplumunun ritüel yaşamındaki rolünü tanımlayan materyalleri yayınlamışlardır (Yagovets, 2009: 144). S. M. Solovyev (1820-1879) kadınların kendine ait taşınır ve taşınmaz mallarının olduğu ve ardından siyasi hayata atılma imkânlarının olduğunu belirtmiştir (Puşkareva, 1989: 180-181). 1811-1815 yıllarına ait çeşitli bağlamlarda bilim kadını ifadesi oldukça alışılır hale gelmiştir ve yerli dergilerin sayfalarında yerini almıştır (Valkova, 2018: 93). Bu bilgiler kapsamında kadının bilim dünyasında yer aldığı ve toplum içerisinde de kabul edildiğini söylemek mümkündür.

19. ve 20. yüzyılın başında kadın teması bizzat kadınların ilgisini çekmiştir. M. Dietrich ve Ye. Lihaçeva bu konu üzerine çalışmalarını yayınlamışlardır. Nedenlerini geçmişte bulmaya çalıştıkları kadın eşitsizliği sorunları başat konu olmuştur. Rusya’daki “görünmez kadın” kaderinin kökenlerini ataerkil düzenin devamlılığında görmüşlerdir. Ancak Rus kadınının geçmişiyle değil 20. yüzyıl başındaki konumu ve eşitlik için mücadeleleri ile daha çok ilgilenmişlerdir. Lihaçeva ve hemfikirleri bilimsel değil, kadının özgürleşmesi ile ilgili uygulamalı amaçlar edinmişlerdir. Bolşevikler iktidara geldikten sonra kadın teması kendi başına bir alan olarak uzun bir süre bilimsel çalışmaların sayfalarında yer almamıştır. Sovyet devletinde bilindiği üzere bilim ideolojisi adanmıştır. Dolayısıyla herhangi bir soruna sınıfsal yaklaşım egemen olmuştur. Kadın yalnızca sosyal çevrenin ve sınıfın bir temsilcisi olarak görülmüştür. 1920’ler ve 1940’larda özellikle kadim Rus kadınına adanmış tek bir çalışmaya rastlanmamıştır (Yagovets, 2009: 146).

II. Dünya Savaşı’ndan sonra kadın temasına olan ilgi biraz daha artmıştır. Rus kadınlarının geleneksel kahramanlık konusu ve nasıl fedakâr oldukları ön plana çıkmıştır. Bu konuda çok fazla çalışma yapılmıştır. Bunlardan biri B. A. Romanov’un Kadim Rus İnsanları ve Gelenekleri (Lyudi i nraı drevney Rusi) adlı çalışmasıdır. Yazar, kadının siyasi ve sosyal alanlarda tamamen erkeğe bağımlı olduğu ancak kendi evi ve ailesi içerisinde hatırı sayılır bir özgürlüğe sahip olduğu sonucuna varmıştır. 1980’lerde Marksist ideolojinin egemenliğine rağmen, yazarlar Petro öncesi Rusya’da kadınların aşağılanması ve haklarından yoksun kalması, pasif olmaları ve karanlık yönleriyle ilgili kabul görmüş varsayımları tartışmaya cesaret eden ilk çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bu yayınlarda kadınların okuryazarlığı ve eğitimi ile ilgili konular ön planda yer almıştır. Son yıllarda toplumsal cinsiyet konuları son derece popüler hale gelerek yeni çalışma perspektifleri kazandırmıştır. Post Sovyet döneminde kadınlarla ilgili problemlerin artması, kadın temasının özgürce tartışılmasını mümkün kılmıştır (Yagovets, 2009: 147). I. Petro dönemi öncesinde kadınların hak ve özgürlüklerinden yoksun kaldığı ve I. Petro döneminde yapılan reformlarla birlikte Rus toplumunda kadın imgesinin de olumlu yönde değişim gösterdiği söylenebilir.

21. yüzyılın başında Rusya’da gelenekler ve Rus kadını temasının ilgi uyandırmasındaki gerekçeler şunlardır: İlk olarak, Rusya devletinde ve toplumunda yeni yaşam ideolojisi şekillenmekle birlikte yeni anlamlar ve değerler onay görmüştür. Rusya medeniyetinin temelini oluşturan milli geleneksel değerlerin tehdit ve risk altında olduğu kabul görmüştür. İkincisi, yeni dönem kadına büyük

bir özgürlük her türlü sosyal alanda (eğitim, yönetim, kültür, siyaset) kendini gerçekleştirme imkânı sağlamıştır. Bu dönem, her şeyden önce bir kadının kariyer hırslarına ulaşmasını mümkün kılmıştır (Rostovskaya ve Yegoriçev, 2016: 31-32).

Rus kadını Rus dünyasının tüm yaşam alanını iyiliğiyle ve sevgisiyle doldurarak erkeklerin yaşama stratejisinin yarattığı tüm çelişkileri düzeltmiştir. Rus dünyasının oluşumunda erkeklerin önemli ölçüde rol oynadığını belirtirken millî felsefe, inanç, eğitim, sanat ve etkinlik türlerinde yansıma bulan kadın ilkesinin de büyük etki gösterdiğini söylemek gerekmektedir. Bu durum, Rus insanı için önem arz eden Rusça isimlere de yansımıştır. Vatan anlamına gelen *rodina* ve otçizna, toprak anlamına gelen *zemlya*, ana anlamına gelen *mat*, aşk anlamına gelen *lyubov*, aile anlamına gelen *semya* (Rostovskaya ve Yegoriçev, 2016: 35) sözcüklerinin hepsi dişil cinste kullanılmaktadır. Dolayısıyla bir toplumda önemli rol oynayan olguların o toplumun dilinde dişil cinste kullanılması kadınların etkin olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.

Yüzyıllar boyunca Rus kadını Tanrı'nın ona verdiği görevlerle mükemmel bir biçimde baş etmiştir. Yuvarın koruyucusu, eşinin sadık dostu ve yoldaşı, mükemmel anne imajını güçlendirmeye ve geliştirmeye devam etmiştir. Yüzlerce binlerce yıl geçse de filozoflar, ilahiyatçılar, eğitimciler, yazarlar ve şairler (N. A. Dobrolyubov, İ. Ye. Zabelin, M. L. Mihaylov, N. A. Nekrasov, A. N. Pışin, A. Ya. Panayev, A. S. Puşkin, N. P. Suslova, L. N. Tolstoy, K. D. Uşinskiy, T. G. Şevçenko, N. G. Çernişevskiy) Rus kadınının rolünün ve öneminin hep bilincinde olmuşlardır (Rostovskaya ve Yegoriçev, 2016: 36). Rus kadınının tarihsel süreçteki kimliğine genel hatlarıyla baktıktan sonra bu kimliğin söz varlığına nasıl yansdığına bakılacaktır.

2.3. Rusça Söz Varlığında Kadın

Rusça söz varlığında kadına dair aşağılayıcı ifadeler rastlamak mümkündür. Kadın için düve anlamına gelen *telka*; çakmak anlamına gelen *zajigalka* ifadeleri kullanılmaktadır. İffetsiz, fahişe, sürtük anlamında *razvratnitsa*, *rasputnitsa*, *şlyuha*, *bludnitsa* sözcükleri kullanılırken yine aynı şekilde hafif meşrep, kevaşe anlamında *jenşçina legkogo povedeniy*, *fifa* söylemi kullanılmaktadır. Hayat kadını anlamında *prostitutka*, *putana*, *kurtizanka* sözcükleri ve gece kelebeği anlamına gelen *noçnaya baboçka* benzetmesi yapılmaktadır. Bunun yanı sıra sokak kadını anlamına gelen *uliçnaya devka* ve aşk rahibesi anlamına gelen *jritsa lyubvi* söylemleri kadını aşağılayıcı ifadeler arasındadır. Nazlı anlamına gelen *jemannitsa*, cilveli anlamına gelen *koketka* ve şıpsevdi kadın anlamına gelen *vertihvostka* söylemlerine rastlanmıştır (Kopılova, 2015: 71). Ahlaksız ve hafif kadın manasında kullanılan *Babil fahişesi* anlamına gelen *Vavilonskaya bludnitsa* deyimini kullanılmaktadır (Molotkov, 1986: 38). Aynı şekilde kocası isteyken gündüz fahişelik yaparak para kazanan kadın için gündüz kelebeği anlamına gelen *dnevnyaya baboçka* ifadesi kullanılmaktadır (Mokienko ve Nikitina, 2007: 23). Geceleri fahişelik yapan evli kadına ise gece dudu anlamına gelen *noçnaya vdova* denilmektedir (Mokienko ve Nikitina, 2007: 73). Hafif kadın anlamında kullanılan bakır plakete anlamına gelen *blyaha mednaya* (Mokienko ve Nikitina, 2007: 44), yine aynı manada kullanılan meyhane karısı anlamına gelen *kabatskaya jyonka* (Mokienko ve Nikitina, 2007: 228) kadını küçük düşüren ifadelerdir. Fahişe anlamında kullanılan büzülmüş dudaklı kadın anlamına gelen *jenşçina s natrujennimi gubami* (Mokienko ve Nikitina, 2007: 228); aynı anlamda kullanılan bale yıldızı anlamına gelen *zvezda baleta* (Mokienko, 2007: 248); gece perisi anlamına gelen *noçnaya feya* ve gece menekşesi anlamına gelen *noçnaya fialka* (Mokienko, 2007: 699) hepsi kadını namussuz kılan ifadelerdir. Verilen örnekler çerçevesinde Rus toplumunda kadına atfedilen ifadelerin olumsuz bir nitelik taşıdığı söylenebilir.

Kadınların zayıf cins, Rusça ifadeyle *slabyı pol*; erkeklerin ise güçlü cins *silnyı pol* (Molotkov, 1986: 337) olarak görüldüğü Rus toplumunda, yaşı geçmiş olduğu halde evlenmeyen kadınları niteleyen deyimlere rastlanmıştır. Kız kurusu manasında kullanılan eski kız anlamına gelen *staraya deva* (Molotkov, 1986: 130); yine evlenmemiş ve genç olmayan kadın için kullanılan İsa'nın gelini anlamına gelen *Hristova nevesta* (Molotkov, 1986: 273) bu deyimlere örnektir. Bu ifadelerden yola çıkarak Türk toplumunda olduğu gibi Rus toplumunda da evlenmeyen kadın için aşağılayıcı bir kimlik yüklenmiştir.

Rusça söz varlığında kadına dair olumsuz ifadelerin yanı sıra, kadının güzelliğine vurgu yapan deyimlere de rastlanmıştır. Endamlı kadın için kullanılan huş ağacı gibi mevzun anlamına gelen *stroynaya kak bereza* (Birih, Mokienko ve Stepanova, 2009: 194) yine aynı manada kullanılan kamış gibi anlamına gelen *kak trostinka* (Birih ve diğerleri, 2009: 195), *tablo gibi kadın* anlamında kullanılan

pisanaya krasavitsa; kak kartina, kartina pisanaya (Birih ve diğerleri, 2009: 81) deyimleri kadının güzelliğini ifade etmek için kullanılan deyimlerdir.

Kadına ilişkin Rusça atasözlerine bakıldığında Rus toplumunda da kadına tutulan aynanın pek parlak olmadığı görülmektedir. Saçı uzun aklı kısa anlamına gelen *volos dolog, da um korotok*; kadının saçı uzun dili uzun anlamında kullanılan *volosdolog, a yazık dlinney* (Dal, 2008: 244) atasözleri kadının akılsız ve dırdırcı olduğunu ifade eden ve yine kadını aşağılayan atasözleridir. Ayrıca kadın aklı döngelidir manasında kullanılan *perekati-pole babiy*; kadın kaprisi hesaplanamaz anlamına gelen *jenskih prihotey ne pereçteş*) ve kadının kaprisi çoktur anlamında kullanılan *na jenskie prihoti (priçudı) ne napaseşsya* (Dal, 2008: 245) ifadeleri kadına olumsuz anlam yükleyen atasözlerinden sadece birkaçıdır. Kadınların kaprisli, çok konuşan ve yeterince akıllı olmadığını ima eden anlamlar içermektedir.

Kadınların gözyaşını silah olarak kullandığı, sulu göz ve kadının gözyaşının değersiz olduğunu ifade eden atasözlerine rastlanmıştır. Gözyaşlarıyla soruna yardımcı olmak kadın geleneğidir anlamına gelen *jenskiy obiçay- slezami bede pomogat*; kadın gözyaşlarıyla soruna yardımcı olur anlamını ifade eden *baba slezami bede pomogaet*; Kadınların ve sarhoşların gözyaşları ucuzdur anlamını ifade eden *u bab da u pyanih slezi deşevi* (Dal, 2008: 245) gibi atasözlerinin kullanımı kadınların gözyaşını kullandığı ve gözyaşlarının değersiz olduğunun altını çizen atasözleridir.

Kadını şeytanın üstadı niteliğinde gösteren atasözleri tespit edilmiştir. Şeytan nereye cüret edemezse oraya kadın gönderir anlamına gelen *kuda çert ne posmeet, tuda babu poşlet*; Şeytan halledemeyeceği yere bir kadın gönderir anlamında kullanılan *gde satana ne smojet, tuda babu poşlet* (Dal, 2008: 246) atasözleri kadının şeytandan daha kötü ve kurnaz olduğunu ileri süren olumsuz anlam taşıyan söylemlerin arasındadır.

Kadınların evlenmesini salık veren, evliliği yücelten atasözlerine rastlanmıştır. Karısı olmayan kedisizdir, kocası olmayan köpeksizdir anlamına gelen *bez jeni, çto bez koşki, a bez muja, çto bez sobaki* (Dal, 2008: 252); Bekâra Tanrı yardım eder, evliye karısı yardım eder anlamında kullanılan *holostomu pomogay Boje, a jenatomu hozyayka pomojet* (Dal, 2008: 252); Kocasız kadın her şeyden kötüdür. Kocasız kadın duldan beterdir anlamına gelen *jena bez muja- vsego huje. Jena bez muja – vdovi huje* (Dal, 2008: 255) atasözleri bekâr kadını kötü bir pozisyona sokan ifadelerdir. Kocasız kadın her zaman öksüzdür anlamına gelen *bez muja jena- vsegda sirota*; Kuş, kanatlarıyla güçlü, kadın kocasıyla güzeldir anlamını ifade eden *ptitsa krılyami silna, jena mujem krasna*; Kocasız kafasızlıktır, karısız akılsızlıktır anlamına gelen *bez muja, çto bez golovi; bez jeni, çto bez uma*; Kocasız baş, örtüsüzdür; karısız ev çatısızdır anlamında kullanılan *bez muja golova ne pokrita; bez jeni dom ne krit* (Dal, 2008: 256- 257) evlenmeyen bekâr bir kadını eksik bir kadın olarak imgelemiştir. Koca, baştır; kadın eş ruhtur anlamına gelen *muj golova, jena- duşa* (Dal, 2008: 258) atasözü kadının yerinin kocasının yanı olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde evli olmayan kadın için açık baş anlamına gelen *nepokritaya golova* (Mokienko ve Nikitina, 2007: 138); yaşlı genç kadın anlamına gelen *pojilaya moloduha* (Mokienko, 2007: 408) kullanılmaktadır. Bununla birlikte hiç evlenmemiş kadınlar için ölüleri yıkamak lazım anlamına gelen *dostalos mut pokoynikov* denilmektedir (Mokienko ve Nikitina, 2007: 514). Genel bir çerçeveden bakıldığında evliliğin önemli olduğu, kadının kocasız; erkeğinde eşsiz olması eksik bir fotoğraf olarak görülmüştür.

Kadınlara inanılmaması gerektiğini ifade eden atasözlerine rastlanmıştır. Kadın sayıklar, şeytan ise ona inanır anlamına gelen *baba bredit, da çert ey verit*; Kim bir kadına inanırsa üç gün yaşamaz manasında kullanılan *kto babe (svahe) poverit, treh dneı ne projivet* (Dal, 2008: 245) atasözleri kadına güvenilmemesi gerektiğini nasihat etmektedir. Ayrıca kadınların evlendikten sonra eski güzelliklerini koruyamadıkları Kız evlenene kadar güzeldir anlamına gelen Rusça ifadeyle *devka krasna do zamujestva* (Dal, 2008: 252) atasözüyle belirtilmiştir. Bu atasözüne bakıldığında ise kadının evlilik sürecinde yıprandığını ve güzelliğini koruyamadığını söylemek mümkündür.

Toplumsal cinsiyete ait stereotipler de toplumsal cinsiyete ait dil dünya görüşünün temel işlevsel birimleri olan metaforik birimlerdir (Poplevko ve Nadolskaya 2017: 88). Rusça söz varlığında kadına dair stereotiplere bakıldığında; genel çıkarım Rus kadını güzeldir, iyidir, güçlüdür, dayanıklıdır, çalışkandır, cana yakındır, barışçıldır üzerine olduğu belirtilmiştir. Rus kadını imgesine ise zayıf erkek imgesiyle tamamlanması kaçınılmaz olduğu ifade edilmiştir (Ryabova, 2001: 9). Kadına dair Rusça

stereotipler çerçevesinde kadın her şeyden önce annedir anlamına gelen *Jenşçina- eto prejde vsego mat* (Tolmaçyova, 2005: 229) atasözü kadına öncelikle anne kimliğini yüklemiştir. Mujik (köylü herif, adam anlamında kullanılmaktadır.) ateştir, kadın ise tam bir yangındır anlamına gelen *mujik- ogon, a baba-tsely pojar* (Anosov, 2012: 94) kadının erkekten daha tehlikeli bir konuma sokmuştur. Sen kızsın, kızlar kavga etmez anlamında kullanılan *ty devoçka, a devoçki ne derutsya* (Ryabova, 2001: 7); Bir kadının temel amacı anne ve iyi bir ev hanımı olmaktır anlamına gelen *prednaznaçenie jenşçini- bit materyu i horoşey hozyaykoy* (“Glavnie stereotipi,” 2020) ifadeleri kadının birincil görevinin ev hanımı ve anne olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca Tüm kadınlar çocuk ister anlamında kullanılan *vse jenşçini hotyat detey* ifadesi kadınların anne olma isteğine genelleme yapan bir cümledir. *Kadınlar zengin erkekleri tercih eder* anlamına gelen *jenşçini predpoçitayut bogatıh mujçin* söylemi kadınların maddiyatçı olduğunu ima etmektedir. *Kadınlar için aile; erkekler için kariyer daha önemlidir* anlamına gelen *semya vajnee dlya jenşçin, çem karyera dlya mujçin* ifadesi kadınların yuvasına öncelik verdiğini vurgulamaktadır (“Desyat vrednih,” 2015). Kadını yeren, hor gören stereotipler içerisinde yine kadınlar erkeklerden daha aptaldır anlamına gelen *jenşçini glupee mujçin*; tavuk kuş değildir; kadın insan değildir manasında kullanılan *kuritsa- ne ptitsa, jenşçina – ne çelovek* yer almaktadır. Bunun dışında bir kadın tipik bir erkek mesleğine sahip olmaya çalışmamalı anlamına gelen *jenşçina ne doljna stremitsya ovladet tipiçno mujskoy professiey*; Bir kadın hal ve hareketlerinde erkeğe uyum sağlamalı anlamında kullanılan *v svoem povedenii jenşçina doljna prisposablivatsya k mujçine* (Beginina, İvçenkov ve Şahmatova, 2018: 26) kadını ikincil konuma iten ve cinsiyet ayrımcılığına sürükleyen ifadelerdir.

Rusça söz varlığında kadına dair söylemlere genel hatlarıyla bakıldığında kadınların aşağılandığı, hor görüldüğü ifadelerin sık yer aldığı gözlemlenmiştir. Ayrıca kadına ilk olarak doğurganlık ve ev hanımlığı işlevinin yüklendiği görülmektedir. Kadının erkeğe biat etmesi gerektiği bununla birlikte kadının fazla konuşan ve aklının kısa olduğu vurgusu yapılmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Toplumsal cinsiyet temelinde ele alınan çalışmada, Rus toplumunda kadının hak ettiği konum ve sosyal haklarının elde etmesinin I. Petro dönemine dayandığı bilgisine rastlanmıştır. Söz konusu dönemden önce Rus kadını ataerkil düzende görünmez kadın imgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. II. Dünya Savaşı döneminde ise Rus kadınının fedakâr ve kahraman yönü vurgulanırken Post Sovyet döneminde kadına dair çalışmalar ivme kazanmıştır.

Tarihsel süreçte kadının sosyal hak ve konumunun değişim göstermesiyle birlikte bu durumun söz varlığına pek yansımadağı görülmektedir. Yapılan incelemeler sonucunda Rus toplumunda kadının ikincil konumda bulunduğu sonucuna varılmıştır. Hiyerarşik anlamda erkeklerin kadından daha üstün olduğu tespit edilmiştir. Kadını aşağılayan, hor gören ifadelerin sık olduğu sonucuna varılmıştır.

Kadına dair Rusça deyimlere bakıldığında, kadınların güzelliğine vurgu yapan deyimler dışında olumlu anlam yüklü deyimlere rastlandığı söylenemez. Kadını şeytanla bir tutan, gözyaşlarını değersizleştiren, evlenmeyen kadının eksik olduğu vurgusu yapan küçük düşürücü deyimler tespit edilmiştir.

Rus toplumunda atasözleri ve deyimlerden yola çıkarak kadın ve erkeğin evlenmesine yönelik salık verildiği görülmüştür. Kadınlar için evlilik ve çocuk doğurmak birincil görev ve amaç olarak gözetilmiştir. Kocasız olmayan bir kadın eksik olarak tabir edilmiştir. Buna karşın Rus toplumunda kadınların evlenmeden önce daha güzel olduğuna dair deyimlere rastlanmıştır. Buradan da kadının evlilikte daha büyük bir sorumluluk üstlenmesiyle kendine yeterince bakım gösteremediği sonucuna varılabilir. Kadının erkeğe itaat etmesi gerektiğinin altı çizilirken kadının aklı kısa denerek ve çok konuştukları ileri sürülerek yine kadını yericı ifadeler kullanıldığı sonucuna varılmıştır.

Bu çalışma sonucunda diğer yabancı dillerde de toplumsal cinsiyet temelinde kadının toplumdaki yansımalarını söz varlığı açısından ele alan araştırmaların yapılması önerilmektedir. Ayrıca kadın ve kadın imgesi çalışan Rus yazarlardan biri seçilerek söz konusu yazarın kadına dair söz varlığı incelenmesi önerisi sunulabilir.

Kaynakça

- Ahmadulina, D. A. ve Yeguzekova, A.A. (2021). Evolyutsiya statusa jenşçin v period Petra Velikogo. 2021 Mejdunarodnaya nauçnaya konferentsiya molodih uçenih i studentov “evolyutsiya Rossiyskogo mira” içinde (108-114). Yekaterinburg: Federalnoe gosudarstvennoe byudjetnoe obrazovatelnoe uçreğenje vişşego obrazovaniya Uralskiy gosudarstvenniy yuridiçeskiy universitet.
- Anosov, Y. A. (2012). Genderne stereotipi v paremiyah russkogo yazıka v svete metodologiçeskih podhodov k issledovaniyu fenomena gerdernoy stereotipizatsii. Vestnik YUUrGU, 25, 93-96.
- Beginina, İ. A., İvçenkov, S. G. ve Şahmatova, N. V. (2018). Genderne Stereotipi sovremennoy provintsialnoy molodeji: opıt sotsiologiçeskogo izmereniya. Jenşçina v Rossiyskom obşçestve Rossiyskiy nauçniy jurnal, 1(86), 19-30.
- Bhasin, K. (2015). Toplumsal Cinsiyet. Bize Yüklenen Roller. (çev. K. Ay, Z. Sarıhacıoğlu). İstanbul: Kadav.
- Birih, A. K., Mokienko, V. ve Stepanova, L. İ. (2009). Slovar Frazelogiçeskih Sinonimov Russkogo Yazıka. Moskva: Ast-Press Kniga.
- Büyükkantarcioglu, N. (2006). Toplumsal Gerçeklik ve Dil. İstanbul: Multilingual.
- Çolak, G. (2019). Toplumdilbilimi Toplumsal Cinsiyet ve Dil. İstanbul: Bilge.
- Dal, V. İ. (2008). Poslovitsı russkogo naroda. Moskva: AST.
- Desyat vrednih stereotipov ob otnoşeniyah jenşçin i mujşçin. (2015, 13 Mart). Erişim adresi: <https://www.wonderzine.com/wonderzine/life/life/204729-love-rules>(Erişim)
- Edwards, J. (2009). Language and Identity. New York: Cambridge University Press.
- Glavnie stereotipi o jenşçinah i ih vliyanie na rınok truda. (2020, 14 Mayıs). Erişim adresi: <https://www.the-village.ru/business/news/380939-stereotypes>
- Hall, K., Borba, R., Hiramoto, M. (2020). Language and Gender. J. Stanlaw (Ed.), The International Encyclopedia of Linguistic Anthropology içinde (892-913. ss.). New York: Wiley Blackwell.
- Holmes, J. (2013). An Introduction to Sociolinguistics. London & Newyork: Routledge.
- Keegan, J. (1995). Savaş Sanatı Tarihi (çev. F. Doruker). İstanbul: Bilgin.
- Kolesniçenko, N. Yu. (2019). Gendernaya Lingvistika: İstoki i Preskriptivnoe Napravlenie. Do Novıleyu T.D. Verbitskoi, 2(43), 39-49.
- Kopılova, Ye. O. (2015). Naimenovaniya litsa po ego otnoşeniyu k protivopolojnomu polu sredi leksiko-semantiçeskoy gruppi suşçestvitelnih so znaçeniem litsa. Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo universiteta, 4(126), 66-72
- Kramer, E. (2016). Feminist Linguistics and Linguistic Feminism. E. Lewin, L. M. Silverstein (Ed.), Mapping Feminist Anthropology in the Twenty-first Century içinde (65-83. ss.). NJ: Rutgers University Press, 6
- Lakoff, R. (1975). Language and Woman’s Place. New York: Harper & Row Publishers.
- Makşakova, M. (2013). Gender v sovremennoy lingvistike. 2013 III Vserossiyskaya nauçnaya konferentsiya molodih uçenih s mejdunarodnim uçastiem Aktualnie voprosı filologiçeskoy nauki XXI veka içinde (7-12. ss.). Yekaterinburg: URFU.
- Mokienko, V. M. ve Nikitina T. G. (2007). Bolşoy slovar russkih pogovorok. Moskva: ZAO.
- Molotkov, A. İ. (1986). Frazelogiçeskiy slovar Russkogo yazıka. Moskva: Russkiy Yazık.
- Muhin, O. N. (2004). “Petr i “jenskiy vopros”: vlast i gender v Rossii XVIII veka”. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogiçeskogo universiteta, (4), 5-9.
- Pease, A. ve Pease, B. (2007). Erkekler Neden Dinlemez, Kadınlar Neden Harita Okuyamaz (çev. D. Yılmaz). İstanbul: Picus.
- Poplevko, A. V., Nadolskaya, Ye. P. (2017). Gendernoe Razliçie Mujskoy i Jenskoy Reçi. N. A. Nijneva (Ed.), X Mejdunarodnaya Nauçnaya Praktiçeskaya Konferentsiya 2016 içinde (87-96. ss.). Minsk: BGU.
- Puşkareva, N. L. (1989). Jenşçim Drevney Rusi. Moskva: Mısl.

- Ryabova, T. V. (2001). Gendernie stereotipi i gendernaya stereotipizatsiya: metodologičeskie podhodi. Jenščina v Rossiyskom obščestve, 3(4), 3-12
- Rostovskaya T. K. ve Yegoričev A. M. (2016). Rol russkoy jenščini v razvitii sotsialnoy sferi gosudarstva. Čelovek v mire kulturi, (2), 31-38.
- Segyur, L. F. (1865). Zapiski grafa Segyura o prebivanii ego v Rossii v tsarstvovanie Yekaterini II (1785-1789). S. Peterburg: v tipografii V. N. Maykova.
- Taborga, C. ve Leach, B. (2000). Cins Bakışı Sözlüğü (çev. E. Kürkçü). İstanbul: IPS İletişim Vakfı.
- Tolmaçyova, İ. Yu. (2005). Genderniye stereotipi i sposobi ih verbalizatsii v nemetskoy i russkoy lingvokulturah (na materiale braçnih obyavleniy. 2005 Lingvističeskie i metodičeskie osnovi filologičeskoy podgotovki učitelya- slovesnika: materialı mejdunar. Nauç.- metod. Konferentsiya içinde (228-233. ss.). Stariy Oskol.
- Tomskaya, M. V. ve Maslova, L. N. (2005). Gendernie issledovaniya v oteçestvennoy lingvistike. Russkiy Yazık v Sovremennom Obščestve: Funktsionalnie i Statusnie Harakteristiki, 102-130.
- Valkova, O. A. (2018). Naperekyur obščestvennomu mneniyu: Rossiyskie jenščini- učenje v kontse XVIII- naçale XIX v. Jenščina v Rossiyskom obščestve, 1(86), 89-98.
- Vatandaş, C. (2011). Toplumsal Cinsiyet ve Cinsiyet Rollerinin Algılanışı. İstanbul Journal of Sociological Studies, (35), 29-56.
- Yagovets, V. V. (2009). Status jenščini v drevnerusskom obščestve, Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. İstoriya, (4), 144-151.
- Zemskaya, Ye. A., Kitaygorodskaya, M. V., Rozanova, N. N. (1993). Osobennosti Mujskoy i Jenskoy Reçi. Y. A. Zemskaya, D. N. Şmelyev (Ed.), Russkiy Yazık v ego Funktsionirovanii içinde (132-152. ss.). Moskova: Nauka.

İhracat Piyasalarındaki Tekelci Yapılar Karşısında Küçük Tarım İşletmelerinin İhracat Olanakları: Yalova İli Özelinde Bir Değerlendirme

Zelha Altınkaya¹

Araştırma Makalesi

Öz

Klasik uluslararası ticaret teorileri, diğer varsayımların yanında, serbest ticareti refah artırıcı etkisinin, tam rekabetçi piyasa yapılarında, arz ve talebin birlikte oluşturduğu piyasa dengesinde ortaya çıktığını varsayar. Klasik uluslararası ticaret teorilerinin temel varsayımlarını karşılayan tek piyasa, tarım ürünleri piyasasıdır. Ancak, yüzyılı kapsayan literatür taraması sonucunda, dünya tarım ürünleri ihracat piyasa yapısının tekel, duopoly gibi yapıları içeren, tekelci yapıda olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışma öncelikle tarım piyasalarında eksik rekabet piyasa yapısına ilişkin kavramsal ve teorik bir açıklama sunmaktadır. Sonrasında, eksik rekabetçi piyasa yapısına uygun bir model önermektedir. Özellikle tarımsal ürün pazarının çok küçük üreticilerden oluştuğu ülkelerde, üçüncü ülkelere yapılan ihracatta üreticilerin, stratejik ticaret politikalarının ileri sürdüğü, eksik rekabetçi ihracat pazarlarına karşı kendi fiyatlarını ve miktarlarını belirleyebilecekleri rekabet avantajı elde edebilecekleri bir modeli, olağanüstü kârların ülkeye aktarılacağı bir kooperatif yapısı altında iş birliğini önermektedir. Dolayısıyla bu konuyla ilgili az sayıdaki çalışmadan biri olup, oyun teorisinin tarım ürünleri piyasasına uygulanması açısından orijinaldir. Araştırma, tarihi vaka analizi, Yalova iline özgü saha çalışmasını da içeren, araştırma yöntemlerini kullanmıştır. Yalova'daki tarım ürünü üreticileri, satış, pazarlama, ihracat, gümrük mevzuatı, döviz piyasası işlemleri hakkında bilgisi olmayan mikro ölçekli üreticilerdir. Ayrıca, üreticilerin de kendi alanlarında uzman istihdam edecek mali güçleri yoktur. Bu durumda, başarılı bir performans için kooperatif yapısı önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Tarım İhracat,
Tekelci Rekabet,
Oyun Teorisi,
Kooperatif,
Yalova

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
15.07.2023
Kabul Tarihi
26.09.2023

Imperfectly Competitive Market Structure of the Agricultural Export Markets and Export Opportunities of the Small Farmers: An Assessment for Yalova Province

Abstract

In addition to others, classical international trade theories assume that free trade under perfectly competitive markets enhances welfare. The only market that meets this assumption is the agricultural product markets. However, literature review, covering the century archive, shows that exporters of agricultural products in the third markets operate in imperfectly competitive market structure, like monopoly, duopoly. This study, firstly, provides a conceptual and theoretical explanation for imperfectly competitive market structure in agricultural markets; then, proposes a model applicable under imperfectly competitive market structure. Especially in countries where the agricultural product market consists of very small producers, in exports to third countries, must obtain competitive advantage in which they can determine their own prices and quantities against imperfectly competitive export markets, as suggested by strategic trade policies. The model suggests a cooperative would serve to shift extraordinary profits to the country. This is one of the few studies on this subject and original in its application of game theory to the agricultural products market. The study uses historical case analysis and field survey in Yalova. Agricultural product producers in Yalova are micro-scale producers who do not have knowledge about marketing, export, customs legislation, foreign exchange market transactions. The producers do not have enough working capital to employ experts in their fields. Therefore, cooperatives would be recommended for successful performance.

Keywords

Agriculture,
Export,
Imperfect Competition,
Game Theory,
Cooperative,
Yalova

Article Info

Received
15.07.2023
Accepted
26.09.2023

¹ Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, zelha.altinkaya@yalova.edu.tr, 0000-0002-6964-7182.

Giriş

Uluslararası iktisat literatürünün önemli bir kısmını, tam rekabetçi piyasaların varlığına dayalı analizler oluşturmaktadır. Ancak, 1970'lerden itibaren öne sürülen yeni ticaret teorileri, eksik rekabet (tekelci) piyasa yapısının varlığına dayalı olarak uygulanacak stratejik ticaret politikalarının, ülke çıkarlarına daha çok fayda sağlayacağını ortaya koymaktadır. Duopoly (ikili), eksik rekabetçi piyasalarda en çok karşılaşılan durumdur. Duopolide ulusal ve uluslararası rekabet şartları, oyun teorileri ile açıklanmaktadır. Duopoly yapısında rekabet, daha yüksek karlılık şartları, yeni uluslararası ticaret teorilerinde tartışılmaktadır. Bu teorilerin dünya ekonomisindeki, özellikle de tarım ürünleri ihracatında karşılaşılan bir durum olup, olmadığı, literatür çalışmasında değerlendirilecektir.

Özellikle, 21.yüzyılın başında, dünya tarım ihracatının, %30'u sadece Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından yapılmaktadır (DTÖ, 2022). Üstelik, ihracatın %65'i sadece birkaç firma tarafından yapılmaktadır. 1980'lere kadar, Türkiye GSYH'de önemli bir yere sahip olan tarım ürünleri üretimi ve ihracatı 2000'li yıllarda gerilemiştir. 1980'de toplam ihracatın %56'sını tarım ürünleri oluştururken, 2022'de bu oran, %3 düzeyine gerilemiştir (TÜİK, 2022). Bu oransal gerileme, aynı zamanda tarım dışı ürünlerin ihracatını arttırdığını da göstermektedir. Ancak, Türkiye tarım ürünleri ithalatının %0,9 oranından %4 oranına çıkması da dikkat çekicidir. Benzer şekilde, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de tarımda çok küçük işletmelerin var olması resmî istatistik verileri ile ortaya konmaktadır (TÜİK, 2022; Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022). Bu durumda, küçük firmaların üretim fazlasının, yurtiçi ve yurtdışı piyasalara hızla ulaştırılması gerekirken, bu küçük tarım işletmeleri dünya piyasalarında karşılaşacağı rekabet şartları, bu çalışmada irdelenmektedir. Çalışmada, ihracatçı piyasalarda eksik rekabet şartlarında fiyat ve miktar belirlenmesine ilişkin yeni ticaret teorileri açıklandıktan sonra, ikinci bölümde, yüz yıldan fazla bir süreyi içeren tarım ürünleri piyasası rekabet şartlarını içeren literatür taraması yer almaktadır. İzleyen bölümde, eksik rekabet şartlarında rekabet avantajı kazanmak için kooperatiflerin bir çözüm önerisi olarak değerlendirilecektir. Bu çalışmada, çok sayıda küçük işletmenin var olduğu, tarım ürünleri piyasalarında, uluslararası ticaret teorileri açıklamalarına uygun olarak, tarım ürünleri ihracat piyasalarındaki eksik rekabet şartları sorgulanacak, Türkiye tarım ürünleri ihracatında uygulanması gereken stratejilerin belirlenmesinde kooperatiflerin rolü tartışılacaktır. Sonrasında, yapılan saha çalışması ile Yalova ili özelinde, tarım ürünleri üretimin piyasa yapısı incelenmiştir.

1. Uluslararası Ticaret Teorileri ve Piyasa Yapıları

Klasik uluslararası ticaret teorilerinin temel varsayımlardan en önemlisi, piyasa dengesinin tam rekabetçi piyasalarda oluşmasıdır. Tam rekabetçi piyasaların en önemli özelliği de çok sayıda üreticinin ve tüketicinin, piyasa dengesini temin etmesidir. Bu varsayım, "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" politikası ile kısaca ifade edilen liberal ekonomik sistemin temelini oluşturur. Yurtiçi ve yurtdışı piyasalarda dengelerin oluşmasında, çok sayıda üreticinin, her bir küçük üreticinin piyasa fiyatlarını etkileyemeyecek kadar önemsiz üretim miktarına sahip olmasını, ifade eder. Küçük üretici, kendi arz durumuna göre, çok yüksek fiyat istese bile tüketici, fiyatı yüksek bulduğunda, kolayca daha düşük fiyata satan diğer üreticiden satın alabilecektir. Bu da çok sayıda üreticinin olduğu piyasalarda, tam rekabeti temin eden en önemli özelliklerden biridir. Geleneksel uluslararası ticaret teorilerinin temel varsayımlarından, tam rekabetçi piyasasını karşılayan tek piyasa, tarım ürünleri piyasasıdır.

1838'de Cournot'un, 1883'te Bertrand'ın özellikle endüstriyel piyasalarda, tam rekabetçi piyasanın ya da tekelci piyasaların dışında, piyasa gücü kullanan, piyasa fiyatlarında ya da piyasada üretilecek, tüketilecek miktarlar üzerinde etkisi olan az sayıda firmaların varlığını, "oligopoli teorisi" olarak ortaya koymuşlardır (Shapiro, 1989). Schumpeter (1933)'in tanımladığı eksik rekabetçi piyasa yapılarının (tekel, oligopoli), uluslararası ticaret teorilerinde uygulanmaya başlanması, bu yapıların hâkim olduğu ticaret uygulamalarına stratejik bir önem kazandırmıştır. Özellikle de oyun teorilerinin, Cournot (1838), Bertrand (1838), Stackelberg (1934), Nash (1951) dengelerinin, eksik rekabet piyasalarındaki uluslararası ticarete yönelik açıklamaları, yeni ticaret teorileri ortaya çıkışına katkı sağlamıştır. Krugman (1983), Krugman (1974), Eaton ve Grossman (1983), Dixit (1987), Brander ve Spencer (1984) daha çok inovasyona dayalı sanayi ve teknoloji ürünleri piyasasında üstünlük sağladığı piyasalarda, stratejik ticaretin, ülkelerin ihracatını gelirlerini artıracaklarını iddia etmişlerdir. İnovasyondan kaynaklanan telif hakları, tekelci yapıların başlıca nedenlerinden biridir. Tekeller, oligopolcü eksik rekabet piyasalarında elde edilecek normal üstü yüksek kârların, ülkeye kaydırılmasına dayalı dış ticaret politikalarında önemli aktörler olarak görülmektedir. Özellikle, serbestleşme

politikalarının tercih edildiği ülkelerde, araştırma ve geliştirmeye verilen destekler artırılmış, bu faaliyetlerle yapılan inovasyonlar ve üretilen ürünler, stratejik ürünler olarak kabul edilmiştir.

Bu durumda stratejik ürünlerin konu olduğu rekabette, oyun teorisinin dinamik yapısına bağlı olarak, iki farklı ülkedeki oligopolist ihracatçılar, üçüncü ülkeye yaptıkları ihracatlarında, üç farklı şekilde rekabet edebilirler. Bu, üç farklı oyun anlamı taşımaktadır. Oligopollerin, miktara, fiyata hem miktar hem de fiyata dayalı olarak rekabet etmeleri beklenebilir. Bu rekabet türleri, oyun teorisi ve oyun teorisinin temel dayanağı olan mahkûm ikilemine dayanmaktadır (Reimer ve Stiegert, 2006; Lambertini, 1997). Bu oyunlardan, Cournot (1838) dengesinde, firmalar, piyasaya verdikleri ürünün miktarı üzerinden rekabet ederler. Bertrand (1883) dengesinde ise fiyatlar üzerinden rekabet edilir. Üçüncü rekabet türünde ise ihracatçı firmalar hem fiyat hem de miktar üzerinden rekabet yapacaklardır. Eğer ülkeler, bu tür piyasalarda, stratejik ticaret politikası tercih ederse, Cournot rekabetinde dayalı rekabet izlediğinde Bertrand rekabetine göre daha fazla kâr elde edebileceği argümanları, literatürün önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

1.1. Eksik Rekabet Piyasalarında Miktara Dayalı Rekabet

Miktara dayalı rekabet, Cournot'un (1838) ortaya attığı oyun teorisinin en önemli açıklamalarından biridir. Bu eş zamanlı hareket eden bir Cournot oyununda, kâr maksimizasyonu $i(i=1, 2)$ üçüncü aşamadaki miktar reaksiyonu,

$$\max_{x_i} \Pi_i \{x_i, x_j, s_i\} \quad (1)$$

olarak ifade edilir.

$$R_i^C(x_j, s_j) = (1 - bx_j + s_j) / 2 \quad (2)$$

olarak işlev görür, burada üst simge "C" Cournot rekabetini belirtir. $R_i(x/s_j)$ 'nin miktar uzayında X_j ile negatif (pozitif olarak), b pozitif (negatif) ilişkilidir. İki reaksiyon fonksiyonunun sistemini çözerek denge elde edilir: Bu denge fiyatı şu formülle verilebilir:

$$p_i^c = \frac{2-b-(2-b^2)s_i-bs_j}{4-b^2}, \quad x_i^c = \frac{2-b-bs_j+2s_i}{4-b^2} \quad (3)$$

$$\Pi_i^c = \Pi_i(x_i^c, (s_i, s_j), X_j^c(s_i, s_j); s_i = x_i^c(s_i, s_j)^2 \quad (4)$$

Denge fiyat ve miktarının refah (W) fonksiyonundaki yerine konması ile refah fonksiyonu W, şu şekilde tanımlanır.

$$W_i^c(s_i, s_j) = \pi_i[x_i^c(s_i, s_j), x_j^c(s_i, s_j); s_i] - s_i x_i^c(s_i, s_j). \quad (5)$$

İkinci aşamada, her bir devlet, refah artışını $w_i^c(s_i, s_j)$ olarak yazılabilir. Buda aşağıdaki denklem ile verilir (Choi vd, 2014)

$$\begin{aligned} \frac{\partial W_i^c}{\partial s_i} &= \frac{\partial \pi_i}{\partial x_i} \frac{\partial x_i^c}{\partial s_i} - s_i \frac{\partial x_i^c}{\partial s_i} = \frac{b^2}{4-b^2} x_i^c - \frac{2s_i}{4-b^2} \quad (6) \\ x_i^c &= \frac{2}{4+2b-b^2}, \quad p_i^c = \frac{2-b^2}{4+2b-b^2}, \\ \pi_i^c &= \frac{4}{(4+2b-b^2)^2}, \quad W_i^c = \frac{2(2-b^2)}{(4+2b-b^2)^2}. \quad (7) \end{aligned}$$

(Choi vd, 2014; Cournot, 1838)

1.2. Eksik Rekabet Piyasalarında Fiyata Dayalı Rekabet

Üçüncü ülkedeki ihracat pazarında gerçekleşecek fiyat rekabeti, Bertrand rekabet alt oyununun ilk aşamasında belirlenir. Her hükümet ikinci aşamada, stratejik değişken olarak optimal bir ihracat sübvansiyonu veya vergisi seviyesi seçer. Ardından her biri üçüncü aşamadaki firma, kârını maksimize etmek için eş zamanlı fiyat rekabetine girmektedir. Üçüncü aşamada i firmasının kâr maksimizasyonu

$$\max P_i K_i(p_i, p_j, s_i, s_j) \text{ dir. } (P_i: \text{Fiyat}; K_i: \text{kâr}) \quad (8)$$

fiyat tepkisi fonksiyonu ise

$$f(R) = (p_7; s_i) = (-b + bp_j - s_i) / 2 \quad (9) \text{ olarak ifade edilir.}$$

Burada üst simge, Bertrand rekabetini temsil etmektedir. Tepki fonksiyonu ise $R(R) (P_7; s_i)$, yukarı doğru (aşağı doğru) eğimlidir. b pozitif (negatif) ise fiyat alanını göstermektedir. İki tepki (reaksiyon fonksiyonunun sistemini çözerek, s_i 'nin bir fonksiyonu olarak Bertrand rekabeti altında denge fiyatlarını, miktarlarını ve kârlarını ortaya çıkaracaktır.

1.3. Eksik Rekabet Piyasalarında Miktar ve Fiyat Rekabeti

İlk aşamada, firma piyasaya sürmek istediği miktarı seçerken, firma (j) üçüncü ülke pazarında rekabet için ilgili stratejik değişkenler olarak fiyatı seçer. Bu durumda rekabet modları asimetriktir. İki olası oyun olmasına rağmen, miktar-fiyat oyunu ve fiyat-miktar oyundan birini analiz etmek yeterlidir. Miktar-fiyat oyununda, i firmasının ve j firmasının talep fonksiyonları, sırasıyla,

$$p_i = 1 - b + bp_j - (1 - b_2) x_j \text{ ve } x_j = 1 - bx_i - p_j,$$

firmanın kâr maksimizasyonu fonksiyonu $\max X_i K_i(x_j)$ şeklinde yazılabilir (Choi et al, 2016). (p , fiyat; x , miktarı temsil eder.)

Cournot(1838) dengesi miktar rekabetine dayalıdır. Rekabet oyunun her aşamasında satıcıların satış miktar kararlarını taahhüt etmesinden sonra, piyasalar denge koşullarına ulaşacaktır. Satıcıların ilk aşamada miktarları seçtiği, iki aşamalı bir oyun olarak modellenmiştir. Her biri oyuncu olarak görülen iki rakip firmanın rekabeti iki aşamalıdır. Genellikle statik analizlerde, bir aşamalı mekanizmalarda, alıcının ya da satıcının, birinci aşama sonrasında, karşısındaki rakip firmanın davranış türünü öğrendikten sonra, gösterdikleri reaksiyonlar dikkate alınmamaktadır. Ancak, Cournot'nun katkıları ile yapılan dinamik analizlerde, rekabet eden iki firma, toplam gelir (R)'yi seçer ve verilen bir ödeme fonksiyonuna (X) sahiptir. Satıcılarının toplam çıktısı, pazarda gelir artırıldığında maksimize edilir. Çıktı(X) olduğunda takas fiyatı, gelir (R)'ye eşittir. Bu sıralı dizinin ilk aşaması, oyun geleneksel bir Cournot oyunudur ve onun alt oyun çıktısı, en iyi denge modelidir. Cournot dengesine eşdeğerdir. Alternatif model bundan türetilmiştir. Rakipler arasındaki, müzayedeci ve satıcıların zamanlamasını tersine çevirerek oyun, müzayedecinin geliri seçtiği bir pazar payı oyunu sağlar. İlk aşamadan sonra, satıcılar ikinci aşamada miktarları seçerler; eylem alanları ve getiriler değişmez.

R' gibi bir toplam gelir seviyesi seçen rakip ülke satıcıları, satış miktarı üzerinden rekabet yaptıkları için, gelir fonksiyonu da önceden belirlenmiştir. Bu sıralı dizinin ilk aşaması olan oyun, geleneksel bir Cournot oyunudur. Onun alt oyunu, tam bir piyasa dengesidir. İlk aşama ve satıcılar ikinci aşamada miktarları seçerler; eylem alanları ve getiriler değişmez. İki ülkenin ihracatçıları rakipleri, reaksiyon fonksiyonlarını tespit etmeleri ve pazar arasındaki ilişkiyi araştırmaları, öğreticidir. Birinci aşamadan sonra, rakibin nasıl davranacağını tahmin eden ihracatçı, oyunun ikinci aşamasında, kendi satış miktarını, bu duruma göre yeniden düzenleyecektir. Bu öğrenilmiş davranış biçimi ile pazardaki payını artırabileceği gibi, kârını da maksimize edebilecektir.

Her iki oyunda da pazarlar netleşirken, seçenekler ikisinin altındaki alt oyun tam dengeye ulaştığında, satıcıların zamanlama yapıları tipik olarak farklı olacaktır. Cournot oyununun sahip olduğu özel durumda talep esnekliğinin bir olduğu bir denge, ardından fiyat dengesi ortaya çıkacaktır. Çıktıların oranı, bu dengede, otarşik olmayan pazar payı oyununun dengesidir. Bununla birlikte, Cournot oyununun bir dengesinin kurulmasında, ürünlerin talep esnekliğine dayalı olarak da reaksiyon gösterecektir. Bu dengede, esnekliğin birden az olduğu durumlarda ise, pazar payı oyununda toplam çıktının üzeri reaksiyonlar tersine dönebilecektir. Toplam gelir, (R)'yi seçen rakip ülke satıcıları, satış miktarı üzerinden rekabet yaptıkları için, gelir fonksiyonu da önceden belirlenmiştir.

Miktara dayalı rekabette, Cournot dengesinde, kâr maksimizasyonunda daha etkili olduğu iddia edilmektedir. Bunu, satıcıların ilk aşamada miktarları seçtiği iki aşamalı bir oyun olarak modellendiğinde, bir oyuncu olarak görülen müzayedeci ikinci aşamada, birinci aşamada öğrendiği bilgi ve edindiği tecrübeyi kullanarak, ihracat piyasalarındaki, müzakerenin yeni aşamasında, yeni ihracat oyunu kurmakta kullanacaktır.

Literatürdeki yeni ticaret teorilerinin, en önemli varsayımı, uluslararası ticaretin, eksik rekabet piyasa yapılarında, ihracatçı firmaların normal üstü kârlar elde etmelerine neden olmasıdır. Uluslararası ihracat piyasalarındaki oligopolcü yapı, her iki ülkenin ihracatçılarının üçüncü ülkelerdeki rekabetlerinde hem pazar paylarını hem de kârlarını artırmaya yönelik olarak satışlarını artırmayı hedeflerler.

Rakiplerinin yaptığı her hamleyi yakından takip ederler. Her hamlenin ardından, rakip firmanın gösterdiği reaksiyon, ilk firmanın ikinci hamlesi ya da başka bir ifade ile birinci ve ikinci firmaların reaksiyon fonksiyonları oyun teorisi ile açıklanabilecektir.

Scrimitore (2013) piyasalarda, Cournot ve Bertrand sonuçlarını karşılaştıran çalışmasında, miktar rekabetinin, fiyat rekabetinden daha yüksek kârlılık oluşturduğunu iddia etmektedir. Bu sonuç, ilk olarak Singh ve Vives (1984) tarafından ikame mallar için saptanmıştır. Simetrik bir ikili, dikey olarak farklılaşmış bir oligopol ile genişletilmiştir. Karma bir pazarda rekabeti modelleyerek son zamanlarda, tüm özel firmaların olduğu bir pazarın aksine, daha yüksek Bertrand rekabeti altındaki kârlılık, eşzamanlı rekabetten doğar, refahı maksimize eden (özel) iki firma arasındadır. Bu sonucu, bir kamu firmasının veya bir hükümet sorumlusunun, gözlemsel olarak eşdeğer iki stratejiden birini üstlenir; taşıma stratejisi veya kontrollü bir firmanın hedeflerinin stratejik yönelimi, ikincisi, genelleştirilmiş bir refah işlevinin müdahale edilmesi anlamına gelir. Bileşenler, tüketici fazlası ve firmaların kârları, farklı içsel ağırlıktadır.

Scrimitore (2013) göreceli kârlılığı ve verimliliği yeniden ele almaktadır. Araştırma, liderin veya hükümetin taahhüt altındaki optimal davranışı ve neden olduğu verimsizlikleri azalttığını iddia eder. Heterojen hedeflere sahip firmalar arasındaki etkileşimler (refah veya kâr maksimizasyon), oligopolde piyasa sonucunun esas olarak özel firmalar arasındaki eksik rekabetin verimsizliklerini de içerir. Bu, özel bir pazarda olduğu gibi tüm firmalar için daha yüksek Cournot kârı anlamı taşımaktadır. Bir duopolde, refah maksimize eden ajanın stratejik davranışın aksine, Cournot veya Bertrand rekabeti altında özel firmanın tepkisi, aynı sonucu vermektedir. Codognato ve Julien (2013) ise birbiriyle ilişkili piyasalardaki işbirlikçi olmayan oligopolcü iki oyun kurulabileceğini iddia etmektedir. Birincisi, Shapley ve Shubik (1971) stratejik pazar oyunu yaklaşımı, diğeri, Cournot- Walras yaklaşımıdır. Krugman (1979), Brander ve Spencer (1985), Grossman ve Helpman (1995)'e göre, eğer ülkeler, Cournot dengesini gözeterek, stratejik ticaret teorilerini ve politikalarını uygulasalar, tarım sübvansiyonları yöntemi ile artan ihracat sonucunda, millî gelirin artmasını tercih edeceklerdir. Sübvansiyonlar aracılığı ile ihracat piyasalarında rekabet eden ülkeler, mahkum ikilemindeki, fiyat, ya da miktar savaşı ile karşılaşsalar da bu politikaları izleyen ülkeler için millî gelirin artmasını sağlayacaktır (Bagwell ve Staiger, 2000). Sübvansiyonların, rekabet şartlarındaki etkinliği ilk olarak, Dixit (1984); Eaton ve Grossman (1986), sonrasında Maggi (1996) tarafından ortaya atılmıştır. Kâr kaydırma (aktarımı) olarak adlandırılan politika şu fikre dayanmaktadır: farklı ülkelerde yerleşik ihracatçı firmalar üçüncü bir ülkenin pazarında rekabet ettiğinde, hükümetin optimal politikası ihracat sübvansiyonlarının ödenmesini (Cournot rekabeti) veya ihracat vergilerinin alınmasını içerir (Bertrand rekabeti), ancak sübvansiyonun doğrudan faydaları hükümetin maliyetlerini tam olarak dengeler. Politika, sübvansiyon alan (vergilendirilen) firmanın diğer firmaya göre Stackelberg lideri gibi davrandığı ve böylece ulusal refahın arttığı bir dengeye müdahale olmaksızın dengenin değişmesi olarak anlaşılabilir. Sonuç, pek çok hükümetin müdahalesi, eksik rekabetin olduğu piyasalarda ekonomik rantlar açısından uluslararası bir dağıtım çatışmasına yol açmaktadır (Dixit, 1984; Brander ve Spencer, 1985; Eaton ve Grossman, 1986; Helpman ve Krugman, 1989)

Choi, Lee ve Lim (2016) çalışmalarında oligopolistik firmaların, fiyat ya da miktar stratejik değişkenlerine bağlı olarak belirledikleri stratejik ticaret politikaları ile daha çok gelir elde etmeye devam edebileceklerini iddia etmektedirler.

Şirketler genellikle, sözleşme ile belirlenmiş bir fiyat ya da miktara dayalı olarak operasyonlarına devam ederler (Choi et al, 2016; Singh ve Vives, 1984; Klemperer ve Meyer, 1986). Uluslararası ticarete miktar ve fiyatlar arasındaki stratejik değişken bir firmanın karını ve sosyal refahını etkiler. Yabancı bir firma, stratejik ticaret politikalarını “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” politikasına dayalı liberal politikalarla karşılaştırarak üçüncü bir pazarda rekabet eder. Bu alandaki önemli çalışmalardan biri Singh ve Vives (1984)'e aittir. Tüketici artışı ve sosyal refah açısından Bertrand tipi rekabetin, malların niteliği ne olursa olsun Cournot rekabetinden daha verimli olduğu iddia edilmektedir. Ayrıca, mallar ikame olduğunda, Cournot denge kârları daha yüksek olacaktır. Mallar tamamlayıcı olduğunda Bertrand denge kârları ortaya çıkar (bunun tersi de geçerlidir).

2. Literatürde Tarım Ürünleri İhracatında Eksik Rekabete Dayalı İhracat

Uluslararası ticaret teorilerinde, tarım ürünleri piyasası tam rekabetçi piyasalar olarak değerlendirilmektedir. Uluslararası piyasalarda, fiyat rekabeti en çok karşılaşılan bir durum olsa da

miktara bağlı rekabet de piyasalardaki dengeyi oluşturan önemli bir unsurdur. Tarım ürünleri piyasaları girdi tedarikinden tarımsal üretime, toplamaya, işlemden geçirmeye, paketleme, ulaşım ve nihai tüketim için perakende zincirindeki tüm aşamaları kapsayan büyük bir piyasadır. Bu piyasalarda hem iş birliğine dayanan hem de rekabetçi olmayan üretici davranışı ile karşılaşabilmektedir. Dikey koalisyonda, spot piyasalardan türev ve vadeli işlemler piyasasına kadar geniş bir alanı kapsar. Tüm aşamalarda belirli riskler ve belirsizlik tehdidi ile karşı karşıyadır. Buradaki eksik rekabet şartları da toplam da tarım sektöründeki karlılığı etkilemektedir (Myers ve diğerleri, 2010; Montegut- Sala ve diğerleri, 2010).

Tarımın eksik rekabet piyasası özelliklerinin gösterdiğine dair ilk çalışmalar 1920'li yıllara kadar inmektedir. Nourse (1922) tarım üreticileri ile pazarlama firmaları arasındaki güç dengesizliğini gündeme getiren ilk çalışmayı yapmıştır. Tarım üreticilerinin kooperatifleşme yöntemi ile piyasadaki dengesizliğin giderilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Mahkûm ikileminin varlığına dayalı rekabetçi piyasalarda, rekabet eden kişi ve işletmelerin birbirleriyle iş birliği yapmaları (koalisyon), fiyatları ve verimliliği artıracaktır (Chamberlin, 1933; Brewin, 2016). Üreticiler arasında iş birliği, çok sayıdaki küçük işletmenin rekabet ortamında fiyatların düşmesi yerine, dünya piyasalarına ihracatta, yüksek miktarda ürünün piyasaya sürülmesi ile fiyatların tam rekabetçi piyasalarda oluşan fiyattan daha yüksek oluşmasına izin verecektir. Kişi sayısı, arttıkça iş birliği yapmak daha da zor olacağı için fiyat düşüşleri de daha sert olacaktır (Song et al, 2018). Geleneksel fiyatlandırma mekanizmasının bir tamamlayıcısı olan büyük ölçekli gruplarda fiyat anlaşmasının çalışma mekanizmasını keşfetmek, günümüz teorik çalışmalarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır (Chen et al., 2019)

Tahıl ürünleri ihracatın büyük bir kısmının, az sayıda firma tarafından gerçekleştirildiği piyasa yapısı hakkındaki tartışmalar 1980'lerde devam etmiştir (Patterson ve Abbott, 1994). Caves (1977), endüstriyel organizasyon literatüründen yararlanarak, ABD tahıl ticaretinde davranış ve piyasa yapısı üzerine çalışmıştır. Caves ve Pugel (1982) mısır ve soya fasulyesi ihracat sektöründe yüksek konsantrasyon seviyesi tespit etmişlerdir. Rekabetçi piyasalar modeline dayalı politika analizinin, gerçek piyasa yapısı oligopol, oligopson veya her ikisini içerdiğinden yanıltıcı olabileceğini göstermiştir (Myer et al, 2010).

2.1. Tarım Ürünleri İhracatında İnovasyona Dayalı Eksik Rekabet Yapısı

Sadece, 2019 yılında, 54 ülke, toplam bütçelerinin yaklaşık, 700 milyar ABD dolarını tarım sektöründe, üreticinin doğrudan desteklenmesi, araştırma geliştirme faaliyetleri ve rekabet edebilmeleri için ayırmıştır (Jackson ve Lampe, 2020). Dünya ekonomisinde, tarım ürünleri piyasasında rekabet bu denli önemliyken, eksik rekabetin temel nedenleri, inovasyon, çok büyük ölçekte üretim yapan işletmelerin varlığı, devletlerin uluslararası ticarete uyguladıkları koruyucu politikalar ya da tarım destekleme politikalarıdır. Tarım ürünleri üretiminde, eksik rekabet piyasanın varlığının en önemli sebebi, imalat sanayi malları piyasalarındaki gibi inovasyondur. İnovasyon, endüstri devrimi sonrasında buharlı makinelerin taşımacılık sektöründe kullanılması, özellikle tren ve raylı sistemler, uzun mesafeli satışlarda, uluslararası ticareti birkaç firmanın yoğunlaşmasına neden olmuştur. 1960'lı yıllardan itibaren, tarımsal ürün inovasyonu, kısaca genetiği görülmeye başlanmıştır. Dünya Ticaret Örgütü, destekleme sistemlerinin, tüketici fiyatlarını özellikle de gıda fiyatlarını arttırdığını, endüstrideki rekabeti azalttığını iddia etmektedir. Ayrıca, gelirlerin çiftçiler arasında etkin ve adil dağılımına imkân vermediği gibi, uluslararası düzeyde, fiyatları azalttığını öne sürmektedir. Bu faktörlerle ilgili tartışmalar izleyen bölümde, *taşımacılık konusunda yapılan inovasyonlar, genetiği değiştirilmiş tohumların inovasyonu, piyasaya giriş bariyerleri, tarifeler, destekleme alımları ve eksik rekabet* olmak üzere üç ana başlık altında incelenmektedir. Elbette, tarımdaki diğer girdilerden gübre üretim teknikleri, tarım makineleri ve sulama teknolojisindeki yenilikler de bu konuya eklenebilir. Burada, çok köklü değişiklik yapan nedenler ele alınmaktadır.

2.1.1. Taşımacılık Konusunda Yapılan İnovasyonlar

18. yüzyıl endüstri devriminin en önemli inovasyonları, taşımacılık alanında yapılmıştır. Deniz taşımacılığında, gemiler, kâra taşımacılığında tren ve demiryolu ağlarının inşası ilk inovasyonlardır. Demiryolu ağının genişlemesi ile yeni yerleşim alanları açılmış; buralara, tarım ürünlerinin, her zamankinden, daha hızlı ve ucuz taşınmaları sağlanmıştır. Ancak, bu devrim niteliğindeki faydalarına rağmen, tam olarak, pozitif dışsallık olarak değerlendirilen, demiryolları, aynı zamanda denetimsiz bir tekel olarak tanımlanmaktadır. Demiryolu ya da denizyolu taşımacılığının yanında, oralarda kullanılan

yük asansörleri, depo alanları bile tarım ürünlerini dış pazarlara açan tekeli yapıları güçlendirici faktörler olarak değerlendirilmektedir. Bu inovasyonlar, çiftçilerin hem girdilerini satın alırken hem de ürünlerini satarken, yerel tekellerle karşı karşıya kalmışlardır (Lake, 1989). Bunun ilk örnekleri, ilk "büyük buhran" (1873-96)'döneminde ABD' de görülmüştür. Bunalımdan çıkış yolu olarak, demiryolu düzenlemesi ve iş birliğine dayalı (kooperatif) politikalar öne çıkmıştır. Hem demiryolu düzenlenmesi hem de iş birliğine dayalı pazarlama da oligopolcü yapının iki önemli unsuru olarak değerlendirilmektedir. Bu politikaların izlendiği 1880'de ABD ihracatı iki kat artmıştır (Lake, 1989). 21. yüzyılın başında da dünyada en büyük tarım ürünleri üretim ve ihracat firmalarından Cargill, 1865'te ABD'de kurulduğunda, uzun mesafe taşımacılığının sağladığı üstünlüğü, en iyi kullanan ve bu sayede tekeli güç elde eden ilk firmalardan biridir (*Cargill Timeline Cargill*, 2021). Öte yandan, Kuzey Amerika ekonomilerinde, yük taşımacılığı ve gıda paketleme gibi tamamlayıcı girdi sektörlerindeki yoğunlaşma da tarım politikalarının belirlenmesinde de etkili olmuştur (ABD Tarım Bakanlığı, 2021; Rothstein, 1983). 21. yüzyılda da ABD ürünlerinin rekabet gücünü artırabilmek için, işletmelerinin rekabet gücünü artırmaya özen gösterilmiştir (ABD Ticaret Bakanlığı, 2021). ABD'deki tüm tahıl ve yağlı tohumların %30' u, batı eyaletlerindeki ticaretin %80'i demiryolu ile taşınmaktadır (Prater ve diğerleri, 2013; ABD Tarım Bakanlığı, 2015).

Dünya tarım ürünleri ihracat piyasalarının rekabetçi olmayan yapının kaynakları, diğerleri gibi, ürün inovasyonu; piyasaya girişinde bariyerler ve büyük ölçekli üretimdir.

2.1.2. Genetiği Değiştirilmiş Tohumların İnovasyonu

Tarım ürünleri piyasa yapısını etkileyecek ikinci unsur, tarım ürünlerinin tohumlarının genlerinin değiştirilmesi ile yeni tarım ürünleri oluşturulmasıdır. Yeni tarım ürünlerinin, başta hava şartlarına karşı dayanıklılığı artmış, bu da verimliliği, üretim miktarlarını da artırmıştır. Özellikle, 1960'lardan itibaren öne çıkan uygulamalar, tarım ürünleri piyasasında ölçek ekonomisini hâkim hale getirmiştir. Bu sayede sadece yurtiçi piyasalarda değil, uluslararası piyasalarda da eksik rekabet piyasa koşulları oluşmaktadır. Tarım da araştırma geliştirme faaliyetleri, büyük firmaların küçük firmalar üzerindeki aşırı kâr elde etme politikalarını desteklemektedir. Özellikle de sınırlı mülki haklar, tekeli fiyatlandırma ile tekeli rantı oluşturacaktır. Moschini ve Lapan (1997) tüketiciler ve üreticiler, daha çok ürün ve daha düşük fiyattan faydalanırken, inovasyonu yapan firmaların da aşırı kârlar elde ettiklerini ortaya koymuşlardır (Satione v.d., 2008)

Huang ve Sexton (1996), Alston, Sexton ve Zhang (1997) tarım ürünleri işleyen firmaların hem alıcı hem de satıcı piyasalarındaki piyasa gücüne ilişkin, McCorriston (2002) ve Weldegebriel (2004) de oligopoly ve oligopsony gücünün, tarım çiftliklerinin üretiminde ve tarım ürünlerini işleyen işletmeler arasında oluşturduğu etkiye ilişkin araştırma yapmışlardır. Saitone, Sexton ve Sexton (2008) mısır üreticilerinin aşağı ve yukarı yönlü satıcı gücü ve alıcı güçleri arasında yoğunlaşmayı incelemişlerdir. Son yıllarda, küresel düzeyde, ülkelerin çoğu, genetiği değiştirilmiş tarım ürünlerinin üretimini, ihracatını tercih etmişlerdir. Genleri değiştirilmiş inovasyon ürünleri piyasasındaki yoğunlaşma konusundaki araştırmalar, 1960'lara kadar inmektedir. İnovasyon, genetiği değiştirilmiş mısır ve mısır tohum endüstrisinde yoğunlaşma, piyasa gücünü artırmaktadır (Barton, 1998; Mansfield, 1983). 2006 yılında ABD mısır tohumları satışlarının %47'sini sadece iki firma, Dupont ve Monsanto yapmıştır (Hendrickson vd, 2019). Aynı yıl, mısır üretiminin %60'ı, genetiği değiştirilmiş tohumlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla ihraç edilen mısır tohumları da genetiği ile oynanmış olan bir inovasyon ürünüdür. Genetiği değiştirilmiş soya fasulyesi de bunlardan biridir. Japonya genetiği değiştirilmemiş soya fasulyesi tüketmeyi tercih ettiği için, soya fasulyesinin %80'den fazlası en önemli genetiği değiştirilmiş soya fasulyesi ihracatçısı olan ABD, Kanada'dan ithal etmekte ve Japonya'da tüketime sunulmaktadır. 2003-2007 döneminin analizi, ABD'li Genetiği Değiştirilmemiş Organizma ihracatçılarının, Japon soya fasulyesi ithalatçılarından daha güçlü, bir pazara sahip olduğunu göstermiştir (Yamamura, 2011).

2.1.3. Piyasaya Giriş Bariyerleri, Tarifeler, Destekleme Alımları ve Eksik Rekabet

Eksik rekabet piyasalarının (tekeli piyasaların) varlığının ikinci sebebi de piyasaya girişlerde, devlet tarafından uygulanan yüksek giriş engelleridir. Bu engeller, lisans anlaşmaları, ithalata uygulanan yüksek tarifeler, destekleme satın alımları olabilir. Destekleme fiyat mekanizması taban fiyatı uygulamasıdır. Hem destekleme alımları hem de açık giderici tarım politikaları, kaynakların yanlış kullanılmasına neden olur. Ancak, bu üretici destekleri, hem tüketicinin düşük fiyata ve çok miktarda

tarımsal ürün tüketmesine hem de çiftçinin ürünü üretmesine devam edecektir. Bu nedenle, bu politikalar, pek çok ülkede tarım politikasının temelini oluşturmuştur.

GATT ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) tarımsal sübvansiyonların, tarım ürünleri ihracatını artırdığı, bu nedenle de hem üreticinin hem de tüketicilerin refah seviyesini yükselttiği için desteklendiğini, öte yandan, bu sübvansiyonların haksız rekabete neden olduğu için piyasa mekanizmasını bozan bir faktör olarak değerlendirilmektedir (WTO, 2022; GATT 16.madde; Bagwell and Staiger, 2000). Bu madde, endüstri ürünlerinde sübvansiyonları desteklerken, tarım ürünlerinde sübvansiyonların kullanılması gerektiği iddia edilmiştir. GATT'ın bu ifadesinin net olmamasının, tarım ürünleri ihracatında, anlaşmazlıklara sebep olduğu, AB kurallarına göre sübvansiyonlar ile tarımsal ihracatın artması amaçlandığı için, 1950'den 1959'a kadar Fransa'nın buğday ithalatındaki payının %29'dan, %75'e çıktığı, buna karşılık, ABD'nin buğday ihracatında payının %29'dan, %9'a gerilediği tespit edilmiştir (Bagwell ve Staiger, 2000). İlerleyen yıllarda AB, tarım politikasında uyguladığı sübvansiyonlar azaltma eğilimine girmişken, net tarım ürünleri ithalatçısı olan Afrika ülkeleri bu yeni durum endişe oluşturmuştur. Karp ve Perloff (1989)'te yaptıkları çalışmada kullandıkları dinamik oligopol çalışması ile hem piyasa yapısını hem rekabetçi ve iş birlikçi dengeye dayalı, ihraç piyasalarını modellemeyi başarmışlardır. Çalışmaları, Nash-Cournot miktar dengesine dayandırılmıştır. Bu sayede hem geçmiş verilerle karşılaştırma hem de zaman faktörünü dikkate alarak çalışma yapma imkanı olmaktadır.

DTÖ, ticareti saptırıcı potansiyellerine göre iki yerel destek kategorisini tanımlar (DTÖ-Tarımda Anlaşma, 2022). Bunlardan birincisi, ticaret-saptırıcı ya da üretimi engelleyecek etkilerin olmayacağı, ya da minimum olacağı desteklerdir. Bu destekler, “yeşil kutu” içinde olan, tarım üretiminde sınırsız olarak verilecek, sübvansiyonlar şeklindedir. “Amber Kutu” içindeki ikinci grup destekler, “Toplu Destek Ölçümü” (TDÖ) olarak adlandırılmaktadır. “Amber kutu” destekleri, kullanımı kısıtlı ve indirim taahhüdüne tabidir. Geliştirme programları (DTÖ, Madde 6.2) ve üretimi sınırlayan programlar kapsamındaki doğrudan ödemeler “Mavi Kutu” içindedir (DTÖ, Mavi Kutu; Madde 6.5) burada yer alır. Sınırsız olarak izin verilen destekler (Yeşil Kutu, Mavi Kutu ve Madde 6.2 desteği) indirim taahhütlerinden muaftır. 2015 Nairobi Bakanlar İhracat Rekabeti Kararı, tarımsal ürünlerinde ihracat sübvansiyonlarının kullanımını daha da daraltsa da sözleşme, tarım ürünleri için ihracat sübvansiyonlarının kullanılmasına izin verir (DTÖ; 2022).

Russo, Goodhue ve Sexton (2011) araştırmalarında, destekleme fiyat mekanizmasına dayalı olarak değerlendirme yapmışlardır. Piyasa gücü ve hükümet müdahalesinin etkileşiminin, tam rekabetçi piyasalar için politika analizinin temel sonuçlarına ters düşen sonuçlara yol açabileceğini iddia etmişlerdir. Piyasa gücünün, iki geleneksel destek mekanizmasının, fiyat tabanlarının ve sübvansiyon ödemelerinin kaldırılmasından elde edilen net refah faydalarını azaltabileceğini veya tamamen ortadan kaldırdığını ve hükümetin bunlardan herhangi birini uygulama maliyetini önemli ölçüde artırabileceğini öne sürmektedir. Buna göre, optimal olarak tasarlanmış fiyat destek önlemleri, aşağı yönlü oligopol ve/veya oligopson gücünün varlığında refahı iyileştirebileceğini öne sürmüşlerdir (Russo vd, 2011). Kallio ve Abbot (1998), Beggs ve Klemperer (1992) sonuçlarının aksine firmalara, ihracat pazarlarındaki pazar payını artırmak için verilen teşviklerin, daha sonra, piyasa fiyatlarını yükselttiğini, ancak düşük fiyatın, devlet sübvansiyonları ile desteklendiği ülkelerde, bir dönüştürme maliyetinin olduğu ülkelerde, pazar payı artırmak için verilen bu teşvikler, daha sonrasında, piyasaya hâkimiyeti için kullanılabilir. Karşılaştırmalı analizde, ABD’deki firmaların AB firmalarından daha fazla pay aldığı tespit edilmiştir (Kallio ve Abbot, 1998; Abbott ve Kallio, 1996).

Cramer, Wailes ve Shui (1993), Japonya’nın pirinç ithalatının serbestleştirilmesinin sonuçlarına yönelik bir araştırma yapmışlardır. Araştırma sonucunda, 1986-1987 döneminde, dünya pirinç ticaretinin %104 büyüdüğünü, dünya tüketiminin %5,4’ten, %11,1’e çıktığını, dünya refahının 5, milyar ABD doları arttığını; pirinç ihracatının %51, ihracat gelirinin %109 oranında arttığını, Japonya, Güney Kore, AB-10, Filipinler, Tayvan ve Brezilya’nın serbestleşme politikalarının dünyanın ticaretinde önemli etkiler oluşturduğunu tespit etmişlerdir. Bu tespitler, serbest ticaret faaliyetlerinde de en çok ABD’nin ticaret miktarlarının, yapısının ve fiyatlarının etkilendiğini ortaya koymuştur.

Carter vd.nin (1999) Japon buğday piyasasını dış ticaretinde karşılaştığı tekeli piyasalarla ilgili yaptıkları çalışmada, Japonya tarafından ithal edilen buğdayın ihracatçıların tekeli yapı sergiledikleri tespit edilmiştir (Carter ve diğerleri, 1999).

Sheldon, Pick and McCorriston (2001), tarımsal emtia üretimi ile ara ve nihai mal işlemeye kadar oluşan dikey bir üretim sisteminde, ihracat sübvansiyonları ile kâr kaydırma arasındaki etkileşimi incelemişlerdir. Belirli koşullar altında işlenmemiş bir tarımsal emtiaya yönelik bir ihracat sübvansiyonunun, nihai işlenmiş ürüne yönelik bir ihracat sübvansiyonuna kıyasla, son işleme aşamasında daha fazla kâr değiştirici etkilere sahip olabileceğini göstermektedir (Sheldon ve diğerleri, 2001).

Maclaren (2011)'de Japon devletinin yaptığı, pirinç ithalatına dayalı olarak, pirinç piyasasının eksik rekabet piyasa yapısının şartlarını değerlendirmiştir. DTÖ Doha Beyannamesi (2001) üzerinden analiz yapılmıştır. Kamu İktisadi Teşekkülü (KİT)'lerin ithalatında karmaşık kurumsal, yerel düzenlemeler ve gıda ajansının, tedarik ve dağıtımında özel firmalar kadar etkili olduğunu iddia etmektedir. Bu çalışma, Japonya'da ithalat düzenlemeleri nedeniyle önemli refah kayıpları olduğunu göstermiştir. Tarife denkliği, firma sayısının artan fonksiyonu, Cournot varsayımı göz önüne alındığında, küçük ülke durumunda bile, ithalatçı bir KİT, yerli üreticilerin refahını dikkate alan bir tarife görevi görmektedir (MacLaren, 2011).

Fulton ve Reynolds (2016)'da yaptıkları çalışmalarda, 2007-2008 dünya gıda fiyatlarında artış yaşandığı dönemde, Vietnam'ın ihracat üzerinde kısıtlamalar yaparak, dünya pirinç fiyatlarının arttırdığını ifade etmektedir.

Philippidis ve Waschik (2018) yılında yaptıkları çalışmada, süt endüstrisindeki üretim ölçeği, firma giriş/çıkışı, ürün çeşitliliği ve piyasanın eksik rekabet şartının değişken olduğu model varyantı ile küresel bir hesaplanabilir genel denge çerçevesi kullanmışlardır. Bu genel denge modelinde, ürün yeniliği (inovasyon) ile karakterize edilen bir endüstri olarak, süt endüstrisindeki firmalarının, AB dışı ihracatı artırdığı; ürün çeşitliliğinin önemini artırdığı, bunun da eksik rekabet modelinde, tam rekabet modeline göre, AB süt ürünleri ihracatını daha fazla arttırdığını tespit etmişlerdir (Philippidis ve Waschik, 2018).

2.2. Büyük Ölçekli Üretim ve Eksik Rekabet

Dünyanın en büyük tarım ürünleri üreticisi olan ABD ve Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde tarım ürünleri işletmelerinin üretim özellikleri değerlendirildiğinde, her iki ülke grubunda da tarım işletmelerinde ölçekten yararlanmaya yönelik kurumsal girişimlerinin 300 yıllık bir geçmişi vardır. 1890'ların sonunda, ABD'nin toplam ihracatının %75'ini tarım ürünleri oluşturmaktadır (Josling ve diğerleri, 2010). 1950'lerin başlarından itibaren, tarım işletmelerinin genel ölçeği hızla genişlediğinden ve büyük çiftlikleri işleten şirketlerin sayısı istikrarlı bir şekilde arttığından, Amerikan tarım tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur (Lauck, 1996). Tarımdaki tekel gücünden kaynaklanan, gerçek tehditlerin, bulunmadığı önceki dönemlerin aksine, bu dönemde, bazı tekelleşmiş büyük firma şeklinde üretim yapan çiftliklerin çok büyük olduğu ve bu birkaç çiftliğin tüm piyasaya hakim olup iddia edilmektedir (Lauck, 1996).

Dünya ekonomisinin önde gelen aktörlerinden AB'de de ortak tarım politikasının, tarımdaki rekabeti yapıyı korumaya yönelik olmasına yönelik, küçük ölçekli tarım işletmelerinin gelir dağılımından adil bir pay almalarını sağlayan, en iyi uygulamalardan biridir. Bununla birlikte, ülkeden ülkeye değişiklik göstermekle beraber, en çok ihracat yapan Hollanda, çok sayıda çok büyük ölçekli tarım işletmesi ile öne çıkmaktadır. Hollanda'da tarım işletmelerinin %54,8'i büyük ölçeklidir. Bu oran, Almanya'da %38, Fransa'da %37, Danimarka'da %33 ve İngiltere'de %26'dır (Avrupa Birliği, 2021).

Gelişmekte olan ülkelerin belirli gıda ürünü piyasaları, küçük toprak sahipliğine dayalı olsa da belirli değer zincirleri arasında da yoğunlaşma hâkim olduğu piyasalardır. Tarımsal gıda sektöründeki tekeller hem üreticilerin hem de tüketicilerin aleyhine piyasa gücünü kullanmaktadırlar (Çakır ve Nolan, 2015). Dünya çay, buğday ve kahve üretimi de bu yapıda tekelci piyasalar örnek verilebilir. İzleyen bölümde bu örneklerle üzerinden değerlendirme yapılacaktır.

2.2.1. Dünya Çay Üretimi ve İhracatında Eksik Rekabet Piyasası

Literatürdeki araştırmalar, çay üretim ve ihracatında eksik rekabet (tekelci) piyasaların, sadece 21.yüzyılda değil, 19. ve 20. yüzyılda da var olduğunu ortaya koymaktadır (Gupta, 2001; Unilever, 2020) 19. yüzyıl sonlarında, dünyanın en önemli çay üretim merkezlerinden, ikisi, Hindistan ve Seylan'da çay tarlalarının yönetimi, İngiltere kökenli şirketler tarafından yapılmıştır. Java ve Sumatra kolonilerindeki şirketlerin de Hollanda kökenli olması gerekirken, pek çoğunun İngiliz kökenli olduğu

tespit edilmiştir (Gupta, 2001). Ayrıca, tarım üretimi, yaygın ve küçük ölçekli üreticilere dağılmışken, hasat döneminde, fiyatların düşmesini engellemek için, 1930'da Hindistan ve Seylan'da, üreticiler, çay üretici dernekleri ile Hollanda arasındaki uluslararası bir anlaşmayla, üretimi azaltmışlardır. Gönüllülük esasına dayansa da bu anlaşma, ihracat piyasalarındaki iş birliğinin ve tekelleri piyasa yapısının önemli bir göstergesidir (Gupta, 2001). 1929-1934 arasında, dünya çay üretiminin ve ihracatının yaklaşık %40'ı Doğu ve Güney Hindistan, %26'sı Seylan, %17'sini Sumatra ve Java adaları gerçekleştirmiştir. Bu firmaların pazar payı %85 olmuştur. Bu durum, oligopolistik koalisyon teorisi kullanılarak yorumlandığında, her bir firmanın üretimi artırarak, toplu sözleşmeyi uygulamaması durumunda, rekabetin artması yerine ticaret savaşına yol açacağını öngörülmüştür. Bireysel üretim miktarları, diğer firmalar tarafından artırılmaz ise, fiyat savaşı ortaya çıkacaktır. Bu savaşta, piyasa fiyatından düşük bir fiyat teklifi ile gizli anlaşmanın uygulanmasını sağlamaktadır (Gupta, 2001).

Dünya ihracatında, az sayıdaki firmanın yüksek pazar payları, oligopolcü piyasa yapısını varlığını ortaya koymaktadır. Hindistan'da büyük üreticilerin üretim miktarları toplam üretimin, 2011'de %73'ünü, 2013'te %69'unu olmuştur. Hindistan'da çay üretimine üretici durumuna göre, 2011 yılında küçük üreticilerinin toplam içindeki payı %28, büyük üreticilerin toplamdaki payı %71 olarak gerçekleşmiştir. 1890'larda dünya ihracatının önemli bir kısmını yapan Çin, Hindistan ve Sri Lanka 2019 yılında da dünya ihracatında %56'sını gerçekleştirmiştir. Hollanda ise çay üreticisi olmadığı halde, çayın işlenerek, dünya piyasalarına sunulmasıyla dünya piyasalarında önemli bir paya sahiptir. Hollanda'da yerleşik Unilever firması yıllık raporunda, dünya toplam çay ihracatının %10'unu tek başına kendilerinin gerçekleştirdiklerini beyan etmektedir (Unilever, 2020). 2020 verilerine göre, Uzak Doğu ülkelerinden özellikle Çin, Sri Lanka, Hindistan, dünya ihracatında önde gelen ülkelerdir.

2.2.2. Dünya Buğday İhracatında Eksik Rekabet Piyasaları

Çok fazla üretici tarafından üretildiği için, üretimi, tam rekabetçi piyasalarda gerçekleşse de buğday ihracat piyasalarında durum farklıdır. Özellikle, dünyanın en büyük ihracatçı ülkesi ABD'ye ilişkin analizler bunu kanıtlamaktadır. Leontief paradoksu (1953), ABD'nin sermaye malları ihracat etmesi beklenirken, aslında emek yoğun mal ihracatı yaptığını ortaya koymuştur.

Patterson ve Abbott (1994), ABD buğday ve mısır ihracatı sektörlerindeki, ihracat fiyatlandırma davranışı ile piyasa yapısı arasındaki ilişkiyi analiz etmektedir. Bu analizde, Lerner endeksi, Herfindahl Hirschman endeksinin, talebin esnekliğinin, pazar payının ve diğer pazar yapısı değişkenlerinin bir fonksiyonu olarak tanımlayan genelleştirilmiş bir Cournot modeli kullanılmıştır. Lerner endeksi ve pazar payı, tahmin edilen modelde endojen değişkenler olarak ele alınmıştır. Hem buğday hem de mısır için elde edilen sonuçlar, ihracat fiyatı artışının, dış pazarlardaki ABD ihracatçı satıcı yoğunlaşması ile pozitif yönde ilişkili olduğunu göstermiştir. Daha az firmanın hizmet verdiği pazarlar daha yüksek kâr oranları ile karşı karşıyadır (Patterson ve Abbott, 1994). Buğday ve mısır piyasasında, ABD'nin dış pazardaki pazar payının fiyat artışıyla pozitif yönde ilişkili olduğuna dair teorik tahmin doğrulanmıştır. Bu piyasalar, tam rekabeti yansıtmamakta, eksik rekabeti göstermektedir (Patterson ve Abbott, 1994). ABD tahıl ihracatçısı firmalarının dört firma yoğunlaşma oranı buğday için %36-46 arasında; mısır için %46 olarak hesaplanmıştır. Bazı ihracat pazarlarında, yoğunlaşma oranlarının %100 olduğu tespit edilmiştir (Patterson ve Abbott, 1994).

Langyintuo (2010), Gana'da tahıl piyasasının, eksik rekabetin tahıl piyasa dengesini bozduğunu, tüketici refahını azalttığını ve tüccarların satış gelirlerini baskıladığını göstermektedir. Tüccarlar arasındaki iş birliklerinin tahıl ihracatının yanı sıra üretici ve tüketici refahında bozulmaya neden olduğu tespit edilmiştir (Langyintuo, 2010).

2.2.3. Dünya Kahve İhracatında Eksik Rekabet Piyasası

Kahve üretiminde, kahvenin, işlenmesi ve ithalatını yapan firmaların, çok uluslu firmalar olduğu ve bu firmaların pazar paylarının, küresel ölçekte yoğunlaştıklarını göstermektedir. Tüm tüketici ülkelerdeki pazarlar üzerindeki artan etkileri ile kendini göstermiştir. Dünyada, kavurma makineleri piyasasındaki yoğunlaşma 1960'larda ve 1970'lerde başlamıştır (Talbot, 1996). 1980'lerde birleşme ve satın almalarla yoğunlaşmanın artarak devam ettiğini göstermektedir. 20.yüzyılın sonlarında beş çok uluslu şirket, tüm büyük tüketim pazarlarında toplam kahve satışlarının %60'ından fazlasına hâkimdir. En büyüğü, Nestlé, ABD ve AB pazarlarında her zaman hazır kahvede lider olmuştur, sonrasında, kavrulmuş ve öğütülmüş kahve pazarlarındaki payını genişletmiştir (Talbot, 1996).

1961-1962'den 1983-1984 hasat dönemine kadar, Brezilya ve Kolombiya arasındaki rekabet analiz edildiğinde, her iki ülkenin pazar payının %32'lerden, %50'ler düzeyine arttığı tespit edilmiştir. Güney Amerika'daki diğer ülkelerin payı %4, Asya'nın %6, Afrika'nın payı ise %7'dir. Bu verilere göre, oligopolistik piyasa yapısını göstermektedir (Karp ve Peroff, 1993).

Igami (2015), eksik rekabet ve piyasa gücü açısından uluslararası kahve piyasalarını analiz etmiştir. Üç uluslararası "Kahve Anlaşması"nın, Cournot rekabetinin, fiyatları normalinin %75 üzerine çıkardığı, yılda yaklaşık 12 milyar ABD dolarını tüketicilerden, ihracatçı ülkelere aktardığını tespit etmiştir. Bu sonuçlar, pazar gücünün bir ticaret anlaşması ile oluşturabileceğini ve dış yardımın ikamesi olarak kullanılabilirliğini kanıtlamaktadır (Igami, 2015). Kahve pazarına ek olarak, tropikal tarım ürünleri pazarların da da karteller ve eksik rekabet öne çıkmaktadır. Kakao, kauçuk, şeker piyasaları, tarihsel olarak benzer emtia ticareti anlaşmaları altında faaliyet göstermiştir (Igami, 2015). Dünyanın önde gelen kahve üreticilerinden biri olan Endonezya, dünya kahve üretimine dördüncü derecede katkı sağlarken, ihracatın %2,7'sine katkıda bulunabilmiştir (Widyantini, 2019).

Klasik uluslararası ticaret teorilerinin ilk olarak ortaya atıldığı 18. Yüzyıldan, yeni ticaret teorisi ortaya atılana kadar, tarım piyasalarının tam rekabetçi olduğu varsayımına dayanan teorik iddialara karşı, 19. Yüzyılda sanayi devriminin hemen ardından tarım sektörünün üretim aşamasında olmasa bile ihracat düzeyinde, tarım ürünleri taşımacılığındaki teknolojik gelişmelerin neden olduğu tedarik zincirindeki tekelleşme, tarım ürünleri ihracatını da tekelci bir yapıya dönüştürmüştür. 21. Yüzyılda tarım sektöründeki bilgi, teknolojilerindeki değişim, dönüşüm, devrimlerle yoğunlaşmanın devam ettiği görülmektedir.

3. Tarım Ürünleri İhracatında Stratejiler: Ölçek Ekonomisi ve Kooperatifleşme

İnsanlığın varlığından günümüze, tarım ve gıda sektöründeki yakın ilişki, yurtiçi ekonomideki sadece bireyleri, sektör çalışanlarını, işletmeleri değil, aynı zamanda, uluslararası düzeyde rekabet ve iş birliğinin temel kriterlerinde değişiklik oluşturmamıştır. Aynı zamanda, tehditler ve risk türleri de aynı kalmıştır. 21.yüzyılda bile açlık tehdidinin var olması, gıdaların çabuk bozulması gibi tehditler ve risklerin ötesinde, tarım üretiminde bir ihmalden söz edilebilir. Gıda ihtiyacı insanlığı tarımı icat etmeye ittiyse, tarımın sağladığı istikrar, insanoğlunu gıda kaynaklarını kontrol etmenin yöntemlerini geliştirmeye yönlendirmiştir. Sonuç olarak, tarım ürünleri bir gıda olmaktan daha çok, satın alınan, satılan ve müdahale edilen bir faaliyete dönüşmüştür (Akundi, 2018). Bunun bir parçası olarak, ülkeler arasında gıda ticareti başlamasıyla, gıda, ekonomik ve politik amaçlara ulaşmak için ambargolar veya desteklerle müdahale edilen bir konu haline gelmiştir. Dahası, Akundi (2018), geçmişte pek çok devletin, tarımı ihmal etmesi sonucunda, kooperatif düzenlemesi oluşturmaya çalışmadıkları için, tarım sektörünün gerilediğini, hatta, sonunda bu devletlerin ve imparatorlukların gerilediğini iddia etmektedir. Antik ve Orta Çağın aksine, modern zamanlardaki sanayileşme ve ulus-devletler, tarım alanındaki iş birliği ihtiyacı uluslararası düzeyde de iş birliğine yöneltmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda hem pazarlama hem de satın alma süreçleri ön plana çıkmıştır. 21.yüzyılda ise, bireysel küçük işletmelerin yanı sıra, uluslararası iş birliği ve çok uluslu şirketler ön plana çıkmıştır. İş birliğinin en iyi örnekleri de kooperatiflerdir. Pazarlık gücü olan işletmelerin, ürünlerini kooperatifler aracılığı ile satma konusunda daha az istekli oldukları halde üretim miktarı ve ürün çeşitliliği az olan üreticiler, kooperatifler kanalı ile satış yapmayı tercih etmektedir. Pazarlama kooperatiflerinin incelendiğinde de çeşitlendirmenin, kooperatiflerin rolünü etkinleştirdiğini tespit etmişlerdir. Pazarlık gücü daha yüksek olan işletmelerin, ürünlerini kooperatife satma konusunda istekli olmadıklarını, hatta, çiftçilerin varlıkları arttıkça, kooperatifler üyelerinin satışlarındaki paylarının azaldığını fark etmişlerdir. Daha iyi teknolojiye sahip çiftliklerin, kooperatif dışında iş ilişkileri kurabilmelerinin, daha büyük tarım alanına sahip olmak, daha fazla pazarlık gücünü ifade etmektedir. Ayrıca, işletmelerin daha az uzman olduğunu, risk yönetiminin temel olarak geleneksel çok ürünlü köylü çiftliği stratejisine dayandığını ortaya koymaktadır. Kooperatif üyeliği kooperatife güçlü bir bağlılığı da ifade etmektedir. Üyelik süreleri daha uzun olan çiftçiler, kooperatif aracılığıyla daha fazla ürün satmaktadır. Aynı çalışmada, çiftliklerin pazarlık gücünün, kooperatif satışının payı ile negatif ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Kooperatif, küçük ölçekli işletmeleri, küreselleşmiş pazara başarılı bir şekilde entegre ederken, daha büyük ve daha verimli çiftliklerin, ürünlerinin sadece daha küçük bir kısmını kooperatife sattıkları ortaya konmuştur. Bunun da kooperatifin alıcılarıyla olan sözleşmesinin miktar gerekliliklerini yerine getirmede zorluklara neden olur (Bakucs et al., 2012).

Kooperatiflerin bir rolü de tarımsal üretim veriminin yıldan yıla değişmesi nedeni ile öncelikle üretim miktarının, sonrasında da satış miktarının öngörmektir. Arz miktarı belli iken, pazar fiyatı da yurtiçi ve yurtdışı piyasalara verilecek miktarlar, fiyatlara bağlı olarak belirlenmektedir. Kooperatifler de büyük miktarlarda malı arz ve talep ederek, piyasa fiyatının rekabetçi bir düzeyde oluşumunda etkin olabilmektedir. Kooperatifler, ihracat lisansları, gümrük ve liman kullanımının ihtiyaçlarını karşılama konusunda, denetimlerde, derecelendirmede, finansal düzenlemeleri yapabilecek ve sigorta konusunda uzman kişilerin olduğu kurumsal yönetim birimleri ile ihracatta başarı sağlamaktadır. Nakliye firmalarının seçiminden veya okyanus gemilerinin rezervasyonundan ve liman ücretlerini azaltmak için deniz taşımacılığı ile iç hareketlerin koordinasyonundan sorumlu olmaları da ihracatı kolaylaştırmaktadır. Kooperatiflerin ihracat konusunda destekleri, bu kadar ile sınırlı olmayıp, özellikle küçük üreticiler için, oyun teorisinde çizilen çerçevede, stratejik adımlarla, piyasada normal üstü karlar edebilecekleri, fiyat ve satış miktarı düzeyinin belirlenmesini ve faaliyet göstermesini sağlamaktadır (Varga ve Cooper, 2015)

Bakucs ve diğerleri (2012), yaptıkları çalışmada, bir işlem maliyeti ekonomisi çerçevesi kullanarak Macaristan'daki pazarlama kooperatiflerinin potansiyel faydalarını analiz etmişlerdir. Bu analizde, çiftçilerin ürünlerini bir kooperatif aracılığı ile satarken, en çok, satın alınan miktarın, sözleşme yapılıp-yapılmamasının, piyasa şartlarına uyum esnekliği ve kooperatife duyulan güven faktörleri etkili olmaktadır (Bakucs et al, 2012). Benzer şekilde, Sukpitak (2016) da uluslararası ticarete, büyük ölçekli ticaretin, ticareti karlılığını arttırdığını iddia etmektedir.

Tarımda değişimler dönüşümler sadece yeni tip ürünlerin üretimi ile olmamış; çok çeşitli yeni sosyal organizasyon biçimleri ile de olmuştur. Bu sosyal organizasyonlardan, toprak hakları için siyasi güç oluşturmaya, kaynakların israfına karşı koruma sağlamaya, (resmi kooperatifler aracılığıyla olduğu gibi) piyasa gücü oluşturmaya ve gücünü artırmaya, çiftçileri ve tüketicileri gıda zincirleri aracılığıyla birbirine bağlamaya ve ortak yönetim biçimlerini yeniden oluşturmaya çalışmışlardır (Berkes, 2020; Ostrom, 1990). Bu yapıların tümü, kişisel güven, karşılıklık ve karşılıklı yükümlülük ilişkilerinin, özellikle kararları yerel toplumlara devrederek onlarca yıllık devlet kontrolünü tersine çeviren yeni kamu politikaları tarafından desteklenmiştir (Pretty ve diğerleri, 2020). Doğal sermayeyi tüm çevre üzerinde geliştirmek için tarım ve arazi yönetimi için, sosyal iş birliğine ihtiyaç duyulmaktadır. Yirminci yüzyılın sonları ve 21. Yüzyılın erken döneminde, sınırsız bireysel eylem, kolektif eylemin yerine geçmiş, bu nedenle kırsal kurumlar zarar görmüş ve hatta yıkılmıştır. Bu nedenle, çok çeşitli toplumsal hareketler, sürdürülebilirliğe geçişleri desteklemek için ağlar ve iş birlikleri ortaya çıkmıştır. Kasıtlı olarak oluşturulmuş işbirlikçi olarak tezahür eden sosyal sermaye, orman yönetimi, arazi, su, mera yönetimi, destek hizmetleri, yenilik platformları, küçük ölçekli sistemler konularında çözüm üretimi amaçlanmıştır. Pretty ve diğerlerinin (2020) yaptıkları araştırmaya göre, 55 ülkedeki 122 girişimde, 8,54 milyon (2000'de, 0,5 milyon) kişi, bu sosyal gruplar artık küresel sürdürülebilirlik için politika ve davranışlara doğru daha fazla geçiş yapılmıştır (Pretty ve diğerleri, 2021). Doğal kaynakları etkin ve verimli kullandığı ekosistemlerin sürdürülebilir yönetimi, sadece, insanların ve kültürlerin doğal kaynakları kolektif yönetimi ile mümkün olmuştur. İnsanların, yaşam alanlarında rejimler ve kurallar geliştirme konusunda, tarım toplulukları, doğal kaynakları, korumak ve avcı-toplayıcı dönemlere kadar uzanan eski bir geçmişi vardır (Pretty ve diğerleri, 2021; Berkes, 2020). 21.yüzyılda ise, kâr amacı olsun olmasın, toplumun birlikte karar verdiği organizmalar, kooperatifler, sadece tarım ürünlerinin üretimini, satışını, ihracatını sürdürülebilir hale getirmemekte, aynı zamanda doğal kaynakların ve ekosistemin sürdürülebilirliğini temin etmektedir (Pretty ve diğerleri, 2021). Bu, daha önce, Knutson'un (1974) yaptığı değerlendirmeden 48 yıl sonra, toplumsal hareketliliğin, özellikle kooperatiflerin yeniden ele alınmasının ve yeniden değerlendirilmesinin bir ifadesidir. Knutson (1974) Capper-Volstead yasasının kooperatiflerin büyüklüğü ile ilgili bir sınırlama getirmediğini, çiftçilerin birlikte hareket ederek kuracakları kooperatifin pazarın %100'ne hâkim olabileceğini iddia etmektedir. Genellikle yatay birleşme olarak görülen kooperatiflerin, dikey olarak birleşmeleri de mümkündür. Bu da üreticilerin daha büyük piyasa gücü olarak değerlendirilebileceği gibi, tüketiciler için ise hem fiyatlar açısından hem de piyasa sürülen ürün miktarları açısından daha baskıcı bir tekel etkisi oluşturacaktır. Minimum pay, büyük firmaların rekabet ettiği piyasalarda öncelikle var olmayı, ek olarak, yeterli sermaye, eleman, pazara erişim bilgisi sağlayacaktır (Knutson, 1974). Ancak, bu piyasa gücünün, uluslararası piyasalardaki diğer tekellerle rekabet stratejisinde kullanılması gerekliliği, literatürde uzun yıllardan beri öne sürülmektedir. Bu tür kooperatifler, küçük üreticilerinde ihracat yapma olanağına kavuşmasına sebep olacak, karşılaştığı diğer üretici ile cournot dengesini kurabilme gücüne ulaşacaktır. 1980

yılındaki çalışmasında Bunker ve Cook (1980), tahıl ihracat piyasalarının %45'nin, kooperatiflere ait olduğunu belirttiği gibi, aynı dönemde yoğunlaşma oranlarını hesapladıklarında, soya fasulyesinin tamamını, tahılın %79'unu, buğdayın %86'sının dört ülke tarafından ihraç edildiğini hesaplamıştır.

Bir başka ampirik çalışmada, başlıca ihracatçı ülkeler olan Tayland, Vietnam ve ABD'nin yüksek derecede eksik rekabetçi (veya oligopollerin), Pakistan'ın daha düşük derecede olsa da eksik rekabet şartlarında olduklarını ortaya koymuştur. Japonya, Filipinler, Brezilya gibi ithalatçı ülkelerin, oligopolcü gibi davrandıkları; ayrıca, tüm ticaret yapan ülkeler serbest ticaret anlaşmasına uyduğunda 1,5 milyar dolarlık refah kazancı olduğunu göstermektedir (Chen ve diğerleri, 2002). 2017'de Hindistan'ın dünya pirinç ihracatının %30'unu, sadece yedi Hindistan şirketi aracılığı ile gerçekleştirmiştir. Bu da yoğunlaşmanın bir örneği olarak değerlendirilebilir. Sanayileşmiş ülkelerde son yapılan çalışmalardan birinde Agarwal ve Dorin (2019), sürdürülebilir kalkınma yönelik işbirlikçi yaklaşımlar geliştirmek ve kavram odaklı araştırma kümeleri ile kooperatiflerin tarım topluluk uyumunu/işbirliğini destekleyen sosyal kurumların kurulmasının, özellikle de tarımsal faaliyetler için kooperatif girişimlerin daha etkili sonuçlar oluşturacağını iddia etmektedirler (Agarwal ve Dorin, 2019; Maréchal ve diğerleri, 2018).

4. Türkiye ve Tarım Ürünleri İhracatı

Bütün dünyada olduğu gibi, Türkiye'de tarım sektörünün, bilimi ve teknolojiyi daha çok kullanmasına bağlı olarak tarım ürünleri çıktılarının artmasına rağmen, GSYH'deki payı yıllar itibariyle düşmektedir (TÜİK, 2022).

Tablo 1: Toplam İstihdam içinde Tarım İstihdamı

Yıllar	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmet	Toplam İstihdam (Bin Kişi)
1980	8.360	2.300	897	4.145	15.702
1990	8.691	2.844	892	6.112	18.539
2000	7.769	3.810	1.364	8.638	21.581
2005	5.154	3.929	967	9.023	20.067
2010	5.683	4.496	1.431	10.986	22.594
2015	5.483	5.332	1.914	13.891	26.620
2016	5.305	5.296	1.987	14.617	27.205
2017	5.464	5.383	2.095	15.246	28.188
2018	5.297	5.674	1.992	15.774	28.737
2019	5.097	5.561	1.550	15.872	28.080
2020	4.480	5.670	1.685	14.988	26.823
2021	4.948	6.143	1.777	15.928	28.797
2022	4.866	6.663	1.846	17.378	30.752

Kaynak: TÜİK; 2023

Tablo 1, Türkiye'de tarım sektöründeki istihdamının, toplam istihdam içindeki payının azaldığını göstermektedir. Türkiye'de 1980'de nüfusun %53'ü tarım sektöründe faaliyet gösterirken, 2021'da bu oran %18'e, tarımda istihdam edilen kişi sayısı 8,3 milyon kişiden, 5,4 milyon kişiye düşmüştür. Türkiye'de tarım ürünleri dış ticaretinin toplam ihracat içindeki payı ise, 1980 yılında %56, 2000'de %14,7, 2021'de %3 olmuştur. Tarım ürünleri ithalatının, Türkiye'nin toplam ithalatı içindeki payı, 1980 yılında %0,9 iken, 2000'de, %3,8, 2022 yılında %4,6 seviyesine çıkmıştır (Tablo 2).

Tablo 2: Tarım Ürünlerinin Türkiye Dış Ticaret İçindeki Payı

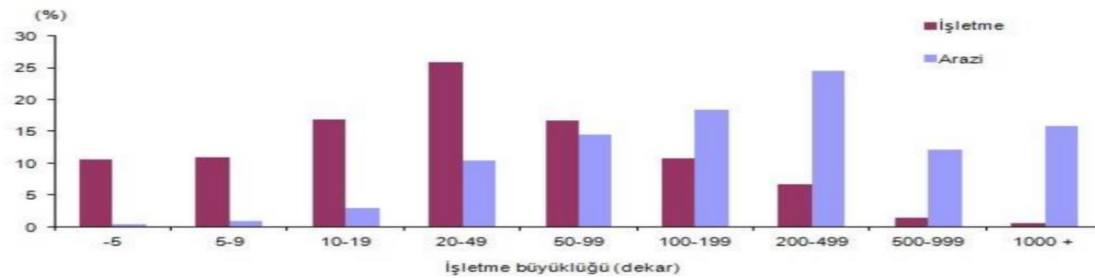
Yıllar	Toplam İhracat Milyon ABD \$	Tarımsal İhracat/ Milyon ABD \$	Pay %	Toplam İthalat	Tarımsal İthalat	Pay %
1980	2.910	1.629	56.0	7.909	79	0.09

1990	12.959	2.249		22.302	1.139	0.5
2000	27.180	4.000	14.7	54.503	2.123	3.8
2005	73.416	8.000	10.9	116.704	2.801	2.4
2010	113.880	13.000	11.1	185.544	6.456	3.5
2015	150.982	5.294	9.9	213.619	7.501	3.5
2016	149.246	5.686	11.0	202.189	7.345	3.6
2017	156.963	5.585	11.0	238.715	9.374	3.9
2018	167.931	5.845	11.0	231.152	9.498	4.1
2019	171.531	5.588	3.2	210.345	9.835	4.6
2020	169.637	5.956	3.5	219.516	9.834	4.4
2021	225.222	7.156	3.1	271.423	12.084	4.4
2022	254.172	7.773	3.0	363.710	14.771	4.0

Kaynak: TÜİK, 2023 <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Eylül-2021-37421>

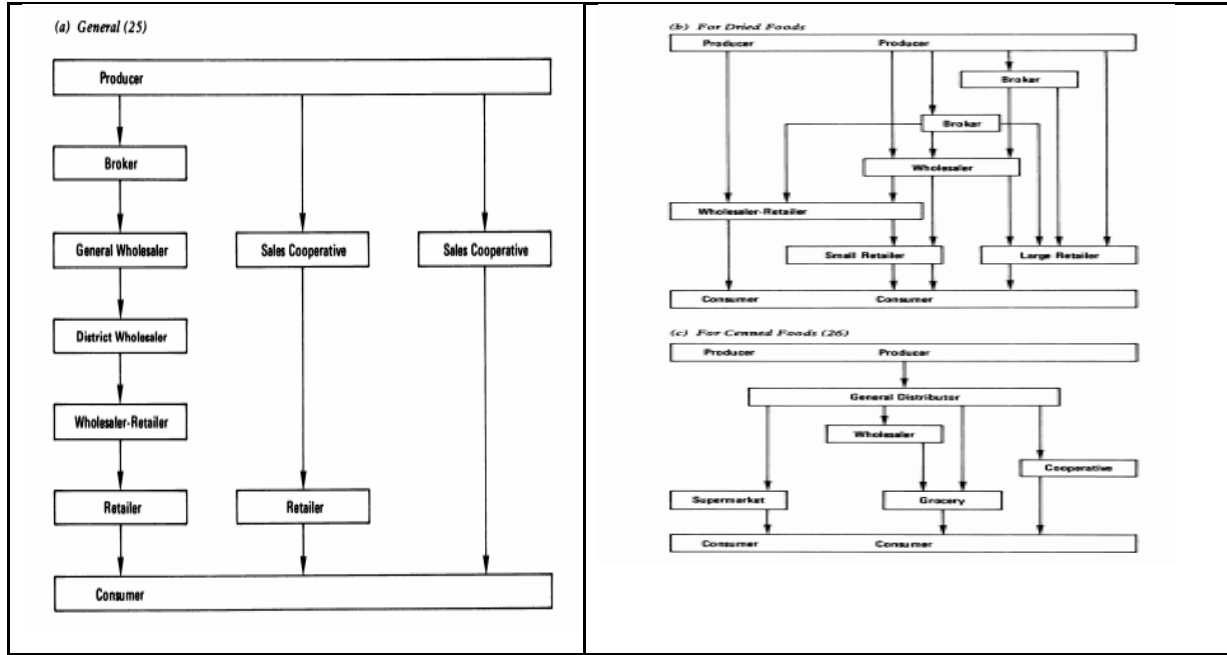
Türkiye’de çok küçük tarım arazisi olan işletme sayısı, 1991’de toplamın işletmelerin %67’sini, 2021’de %65’ini temsil etmektedir. Bu, toplam ekilebilir arazinin %94’ü, 199 dekardan küçük arazisi olan işletme sayısının da %94’ünü oluşturmaktadır. Bu verilere göre Türk tarım endüstrisi, küçük ölçekli işletmelerden oluşmaktadır. Toplam, tarımsal üretimin ancak %5’i doğrudan ihracat pazarlarına yönelebilmektedir. Son yıllarda yapılan araştırmalar, uluslararası ticaret teorilerinin temel dayanağı olan tarım ürünleri piyasasının, özellikle de ihracat piyasalarının tam rekabetçi piyasa yerine tamamen oligopolistik piyasa yapısı özelliği gösterdiği ortaya koymuştur. Bu durumda, küçük ölçekli işletmelerin bir araya gelmesi ile oluşacak olan ihracat kooperatifleri, Cournot’ un miktar dengesine dayalı stratejisinin Türk tarım işletmelerine ihracat olanağı tanyacağı iler sürülebilir. Piyasaların yaklaşık %75-85’ini küçük işletmeler oluşturduğu için, oligopolistik yapıdaki yabancı ülkeler üreticilerinin üçüncü ülkelerdeki rekabetinde piyasalara hâkim olmak için küçük işletmecilerin kooperatifler kanalı ile bir araya gelmesi gerekmektedir (İstanbul Ticaret Borsası, 2021)

Şekil 1: İşletme Büyüklüğüne Göre İşletme ve İşletmenin Tasarrufundaki Arazi Dağılımı %

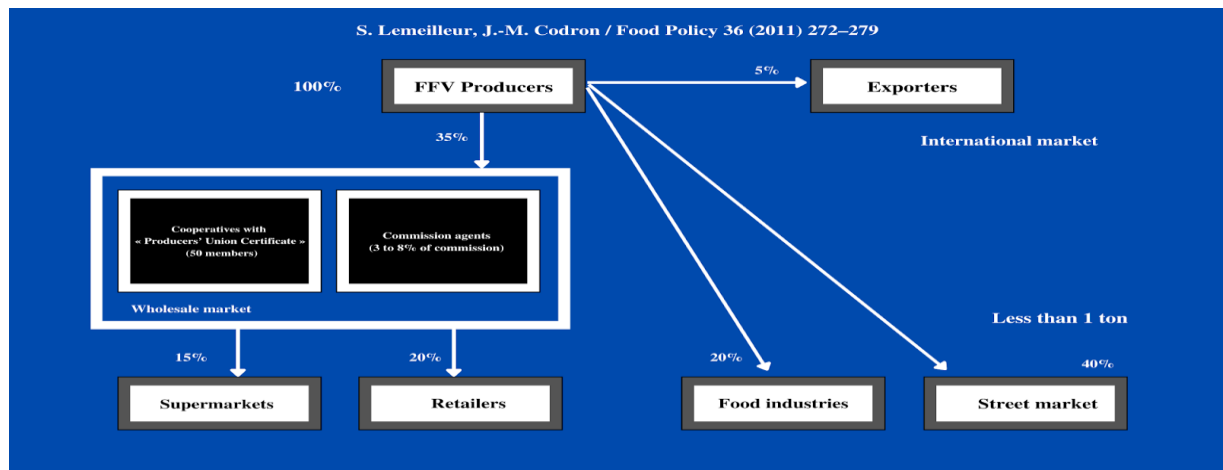
Kaynak: İstanbul Ticaret Borsası, 2021

Türkiye’de toplam kooperatif sayısı, 1976 yılında 2.000 iken 2005’te 9236’ çıkmıştır. 2015 yılında kooperatif sayısı, 8.520’ye, 2005’te 7,7 milyon olan üye sayısı da 1,8 milyon’ a düşmüştür. 2022’de toplam kooperatif sayısı 84.232 olarak beyan edilmiştir. Bu kooperatiflerin sadece 12.990’ı tarım ile ilgilidir. Üye sayısı ise 3.890 kişidir (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, 2022; Kurtuluş, 1980; Özdemir, 2005:315). Türkiye’de kooperatifleşme ile ilgili çabaların geçmişi 19. yüzyıla kadar gitmekte ise de cumhuriyetin ilk yıllarında da sermaye oluşturma, üretim, üretimi artırma, ihracat açısından kooperatifler önem arz etmektedir. Sonrasında 1970’li kooperatifçilikle ilgili dönemin ekonomik şartlarına çözüm bulma açısından dikkat çekicidir. Sadece 1976’da 2.000 kooperatif kurulmuştur. Belediyeler de bu kooperatiflere destek vermiştir. Bu kooperatifler satış kanalı kısaltılmasını sağlamıştır (Kurtuluş, 1980). Grafik 1’de bu satış kanallarının temel çatısı verilmektedir.

Grafik 1: Tarımsal Gıda Sektöründe Pazarlama Kanalları (1970-1980 Yılları Arasında)

Kaynak: Kurtulmuş, 1980.

Tüm bu veriler, 2000'li yılların başında, tarım kooperatif sayısının ve üye sayısının 1980'li yıllara göre gerilediğini göstermektedir. Ancak, daha önemlisi, tarım kooperatifleri, tarım ürünleri ihracatında çok aktif rol oynamadığı tespit edilmiştir. Lemeilleur ve Codron (2011)'un çalışmalarına göre, 2011'de Türkiye'de üretilen tarım ürünlerinin, sadece %5'i doğrudan ihraç edilmektedir. Ürünlerin %35'i kooperatifler ve aracı kurumlar aracılığı ile süpermarketlere ve perakende kanallarına sunulmakta, %20'si gıda sanayinde, %40'da mahalle pazarlarında tüketilmek üzere tedarik zincirine dahil olmaktadır. Ancak, tarım kooperatifleri, tarım ürünleri ihracatında çok aktif rol oynamamaktadır. Bu konuda, güncel saha çalışmasına ihtiyaç olduğu bir gerçektir. Bu durumda, küçük ölçekli işletmelerin bir araya gelmesi ile oluşacak olan ihracat kooperatifleri, Cournot'un miktar dengesine dayalı stratejisinin Türk tarım işletmelerine ihracat olanağı tanıyacaktır. Piyasaların yaklaşık %75-85'ini küçük işletmeler oluşturduğu için, oligopolistik yapıdaki yabancı ülkeler üreticilerinin üçüncü ülkelerdeki rekabetinde piyasalara hâkim olmak için küçük işletmecilerin kooperatifler kanalı ile bir araya gelmesi gerekmektedir.

Şekil 2: Tarım İşletmelerinin İhracat Oranları

Kaynak: Lemeilleur ve Codron, 2011.

Bu çalışmada, Türkiye'deki tarımsal işletmelerin küçük ölçekli olması, buna karşın, dünya ihracat pazarlarında faaliyet gösteren firmaların oligopolcü yapıda olması nedeni ile Türkiye tarım ürünleri ihracatının artırılması ve etkin olması için, kooperatifleşmesinin ve aktif olan kooperatiflerinin

de güçlenmesi gerektiği öne sürülmektedir. Tarım ürünleri ihracatı yapacak işletmelerin, miktarsal olarak kooperatiflerde birleşmesi, halihazırda oligopolistik yapı gösteren dünya tarım ürünleri piyasalarına Cournot miktar rekabet avantajı sağlayacaktır. Şöyle ki:

Cournot dengesinde miktara bağlı olan rekabette, piyasaya girişte ne kadar çok miktarda ürün piyasaya sürülürse, pazar payı o kadar fazla olacağı için, miktara dayalı denge analizinde, bir araya gelmiş, kooperatif üyeleri, bireysel olarak pazardan kendilerine doğru kaydıramayacakları kârları elde etmiş ve ülkeye kaydırma şansı elde edeceklerdir.

$$X \gg x_i \Leftrightarrow \Pi \geq \Pi_i$$

Bu, eşanlı adım Cournot oyunu, firmanın kâr maksimizasyonu, kaçınıcı aşamada sağlayacağını da gözler önüne serer. Bu açıklamaya göre, rakiplerden her birinin piyasaya süreceği arz miktarı, bir diğerrinin piyasaya süreceği miktarı etkilediği gibi, fiyatları ve sonuçta da kâr miktarı, kâr maksimizasyonunu sağlayacaktır. (A firmasının piyasaya süreceği miktar B firmasının piyasaya süreceği miktarın fonksiyonudur ve negatif eğimlidir.)

Bu durumu Kooperatifler için uyarlandığında,

X = küçük üreticilerin üretim toplamı oluşturan kooperatif arz miktarı

x_i = küçük üreticinin bireysel arzı

$$X = x_i$$

$$X \gg x_i$$

$X \gg x_i \Leftrightarrow \Pi \geq \Pi_i$ olacağından, kooperatiflerin toplam üretim rakamı, bireysel üretim miktarını aşacağı gibi, ihracat rakamı da artacaktır. Bu da Cournot dengesinin ulaşılmasında, miktar üzerinden, büyük miktarda üretim ve ihracat üzerinden, öncelikle ihraç etme olanağı sunacaktır. Ayrıca, ihracat piyasasında, tekelci özelliği ile piyasa dengesinin oluşmasında etkili olmasını, tekelci piyasalarda elde edilecek kârların, ülkeye aktarılmasını sağlamış olacaktır.

5. Yalova İlinde Faaliyet Gösteren Tarım İşletmeleri İhracat Stratejisi

Bu araştırmada öncelikle teorik olarak, tarım ürünleri piyasasında, özellikle de ihracat piyasalarında tekelci yapıların var olduğu iddia edilmektedir. İkinci temel hipotez, kooperatiflerin, dünyadaki tekelci piyasalara karşı, küçük, çok küçük üreticiler için en iyi stratejilerden biri olduğudur. Literatürden çok sayıdaki araştırma ile de bu iddia güçlendirilmektedir. Bu bölümde ise, Türkiye'nin Yalova ilinde faaliyet gösteren 5.000 tarım işletmesinde, üretim, satış ve ihracat durumlarını sorgulayan bir anket çalışması yapılmıştır. Bu işletmeler arasında, eğer ihracat yapabilen işletme var ise, o işletmelerin, dünya piyasalarında karşılaştıkları sorunları tespit etmek ve bir çözüm önerisi sunmayı hedeflemektedir. 2022 yılında, Yalova ilindeki 5000 kişiyi (Yalova İl Tarım ve Orman Md., 2022, https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/TARYAT/Belgeler/il_y_atirim_rehberleri_yalova.pdf) temsilen, Yalova'nın köylerindeki, 600 çiftçi-tarım işletmesi ile görüşülmüştür.

5.1. Araştırma

Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yalova İli Başkanlığı aracılığı ile 2 Ocak- 15 Ocak 2022 tarihleri arasında yapılan yüz yüze görüşmelerle saha çalışması yapılmıştır. Araştırmanın amacı, Yalova ilinde yerleşik çiftçilerin, tarım işletmelerinin, ölçeklerinin tespit edilmesi, yurtiçi ve yurtdışı satışlara uygun satış ekiplerinin olup olmadığını tespiti, kooperatif aracılığı ile faaliyet gösterip göstermediğine ilişkin bir tanımlama araştırmasıdır.

5.1.1. Veri Toplama Araçları

Yalova ilinin, Termal İlçesine ait Akköy ilçesi ile Kadıköy beldesinin, Kadıköy merkez, Safran Köyü ile, Çiftlikköy'e bağlı Gacık, Yalova Merkez ilçesine bağlı Kirazlı köylerinde yaşayan çiftçilikle geçimlerini sağlayan, Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yalova Şubesi Başkanlığının desteği ile 600 kişiye erişim sağlanmış, ancak, sadece 116 kişi ya da işletme cevap vermiştir.

5.1.2. Araştırma Hipotezi

Uluslararası tarım ürünleri piyasasındaki tekelci piyasa özelliklerine göre, tarım ürünleri ihracatında, tarım işletmelerin oyun teorisindeki Cournot ya da Bertrand denge modeline göre,

firmaların, birbirinin stratejik adımlarını yakından takip etmeli, ona uygun fiyat ya da miktar tercihine göre ihracat stratejisi izlemektedir.

Türkiye’de üretim yapan firmaların yapısını ölçmek için yapılan saha çalışmasında, Yalova ilindeki çiftçiler araştırmanın merkez nüfusunu oluşturmuştur. Sorulan sorularda,

- Çiftçilerin inovasyona dayalı
- Yasal Bariyerler
- Büyük ölçekli üretim kriterlerinden hangisine uygun üretim yaptıkları tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Buna göre geliştirilen hipotezde

H₀: Yalova ilinde faaliyet gösteren tarım işletmelerinin üretim miktarı, oyun teorisinin gereğine, Cournot dengesine uygun olarak, çok miktarda üretim yaparak, dünya piyasalarında, rekabetçi fiyatı belirler.

H₁: Yalova ilinde faaliyet gösteren tarım işletmelerinin üretim miktarı, oyun teorisinin gereğine, uygun olarak, Cournot dengesine çok miktarda üretim yaparak, dünya piyasalarında, rekabetçi fiyatı belirleyemez.

5.1.3. Araştırma Modeli

Tarım ürünleri ihracat piyasalarının, iddia edilen aksine tekeli bir piyasa yapısı sergilemesi nedeni ile, bu araştırma modelinde, Yalova ilindeki tarım ürünleri piyasasının tekeli piyasa özellikleri gösterip göstermediği sorgulanacaktır. Bunun tespiti için yapılan saha çalışmasında Yalova’da faaliyet gösteren 5000 çiftçiye temsilen 600 çiftçi (tarım işletmesi ile görüşülmesi; işletmelere sorulan 30 soru sonucunda elde edilen veriler ile Herfindahl-Hirschman endeksi (HHI) ile bu bölgede faaliyet gösteren işletmelerin tekeli piyasa gösterip göstermediği hesaplanacaktır.

$$HHF = s_1^2 + s_2^2 + s_3^2 + s_4^2$$

S: her bir firmanın pazar payını temsil etmektedir (Herfindahl, 1950; Hirschman, 1945).

5.1.4. Araştırma Kısıtı

Araştırmanın en önemli kısıtı, 11 Mart 2020’de Dünya Sağlık Örgütü’nün açıklama ilan edilen Coronavirus Covid 19 salgını olmuştur. Yalova’da 2 Ocak -15 Ocak 2022 tarihleri de Türkiye’de nüfusa göre en çok vaka görülen illerden biri olmuştur. Bu araştırmanın yüz yüze yapılması sürecinden endişe oluşturmıştır.

Saha çalışmasında, sorulan sorulara, doğrudan mobil telefon üzerinden çevrimiçi şekilde cevaplanması gerekirken, pek çok çiftçi bu akıllı telefonlarını kullanarak cevap verememiştir. Sorulara cevap vermeleri halinde, kendi kişisel verilerinin araştırmacılar tarafından öğrenileceği endişesi tespit edilmiştir. Bu endişeler de araştırma süresince karşılaşılan en önemli kısıtlardır.

5.2. Araştırma Sonucu -Veri Analizi

Anket çalışması sonrasında, yeterli veriye ulaşamadığı için ekonometrik model çalışması yapılamamıştır. Elde edilen verilere göre:

Katılımcıların %99’u ihracat yapmayan, küçük ölçekli üreticilerdir. Sadece bir işletme 50.000 dolar tutarında ihracat yapmıştır. Üreticilerin, %30’u buğday ve arpa, %60’ı, diğer ürünleri üretmektedir.

- İşletmelerin %54’ü (62 üretici), bir ve beş dönüm arasında, %10’u (12 üretici) 6-10 dönüm arası, %11’i (13 üretici), 11-20 dönüm, %10’u (13 üretici), %18, (13 üretici) 21 dönüm ile 50 dönüm arasında, sadece, 7 üretici (%6’sı) 50 dönümden fazla tarla büyüklüğüne sahiptir.
- Çalışan işgücünün özellikleri de işletmenin yapısını tanımlamaktadır. 116 işletmeden 45’i (%34), eşi ve kendisi, 55’i, %47’si, kendisi, eşi ve çocukları ile çalışmakta, bir işletmede de sigortalı bir kişiyi, bir işletmede beş kişi çalışmaktadır.
- Söz konusu 116 işletmeden 73’ü (%63), 1 ile 10 ton arasında üretim yaptıklarını, 22’si 11 ile 50 ton arasında, 11 işletmede 1 tondan az üretim yaptıklarını beyan etmişlerdir. 50 ile 100 ton üretim yapan sadece 3 firma vardır.

- Üreticilerin %79'u, 20 yıldan fazla üretim tecrübesine sahiptir. Üreticilerin, 101 tanesi yabancı dil bilmediklerini, 60'ı (%50'den fazlası) satış pazarlama bilmediklerini, 69'dan fazlası, ihracat süreçlerini bilmediklerini, %85'i, ihracat yapmak için yeterli finansman gücüne sahip olmadıklarını ifade etmişlerdir.
- İşletmelerin %39'u en yakın yerel pazarda, %55'i toptancılar kanalı ile satışlarını yapmaktadırlar.
- İşletmelerin %96'sının yurtiçinde pazarlama ekibinin olmadığını ifade etmiştir. İhracat yapan bir firmada yurt dışında ihracat ve pazarlama ekibinin olmadığını söylemiştir. İşletmelerin %96'sının yurtiçi satışları için yapması için istihdam edebileceği elemanı yoktur. Sadece % biri yurt içinde ekibi olup, yurtdışında ihracat yapabilecek ekibi yoktur. İşletmelerin, %39'u, en yakın yerel pazarda, %55'i toptancılar kanalı ile, 1 işletme kendi ürünlerini e -ticaret sisteminde, sadece 4 işletme kooperatif üyesi olarak, satışlarını yapmaktadır.
- %18'i ilköğretim mezunu, %46'sı, ortaokul, %14'ü ilköğretim, %9'u lisans mezunu, %3'ü de yüksek lisans mezunudur. İşletmelerin, %95'i yabancı il bilmezken, %60'ı satış pazarlama bilmediğini, ekip oluşturmak için yeterli finansal kaynağının olmadığını, %70'nin gümrük mevzuatını bilmediğini ifade etmişlerdir. Üreticilerin %60'nın, ürünlerin pazara taşınması ile ilgili sorunları olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların tamamı,

- Yurt dışına ihracat yapmak için, fuarlara katılmaları gerektiğini ama katılmadıklarını.
- İhracat yapmak için yeterli eleman olmadığını
- Yabancı dil bilen eleman olmadığını
- Gümrük mevzuatını bilen eleman olmadığını
- Döviz piyasalarında işlem yapabilecek eleman olmadığını ifade etmişlerdir.
- Gerekli tohumların, gübrenin ithalatında kooperatif kanalı ile ithalat yaptıklarında, fiyatların düşeceğine inananların oranı %40 seviyesindedir.

Araştırma sonucunda, tarım işletmelerinin, tekelci yapıya sahip olmadıklarına ilişkin veriler aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 3: Yalova İlinde Faaliyet Gösteren 116 Tarım İşletmesi Hakkında Elde Edilen Bilgiler

Kullandıkları Toprak Büyüklüğü (KTB)	KTB Sayısı	İşgücü	Çalışan Sayısı	Hasat Edilen Ürün Miktarı	Miktar
Bir dönümden az	4	Tek Başına	12	1 tondan az	15
Bir-beş dönüm	65	Eşyle	45	1-10 ton	73
Altı-on Dönüm	12	Eş ve Çocukları	55	11-50 ton	23
On bir-Yirmi Dönüm	14	Sigortalı Bir Kişi	2	51-100 ton	3
Yirmi Dönüm-50 Dönüm	13			101-500 Ton	0
50 dönümden fazla	7			501-1000 ton	0

Kaynak: Bu araştırma kapsamındaki saha çalışmasında kullanılan anketlerin cevaplarından elde edilmiştir.

Tablo 3'te verildiği üzere, Yalova ilini temsil eden tarım işletmelerinin, piyasa paylarını HHI hesaplandığında, Küçük tarım İşletmesi Pazar Payı= Küçük tarım işletmesine ait ekili alan/ Yalova ili toplam tarım alanı

$$HHI = (100/218.540)^2 + (100/218.540)^2 + (100/218.540)^2 + 100/218.540)^2$$

$$HHI = 0.00002 + 0.00002 + 0.00002 + 0.00002$$

Bu firmaların yoğunlaşma oranlarının, firmaların tekelci yapı göstermediğini ortaya koymaktadır.

Ayrıca, elde edilen bulgularla, 18 Kasım 2005 tarih ve 25997 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanan Küçük ve Orta Büyüklükteki işletmelerin tanımına göre nitelikleri ve sınıflandırılması hakkındaki yönetmelikte yapılan tanımlara göre:

“a) Mikro işletme: On kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı ve ya mali bilançosundan herhangi biri üç milyon Türk Lirasını aşmayan işletmeler.

b) Küçük işletme: Elli kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net satış hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri yirmi beş milyon Türk lirasını aşmayan işletmeler.

c) Orta büyüklükteki işletme: İki yüz elli kişiden az yıllık çalışan istihdam eden ve yıllık net hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri yüz yirmi beş milyon Türk lirasını aşmayan işletmeler.

(<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=20059617veMevzuatTur=3veMevzuatTertip=5>)

Yapılan araştırma sonuçlarına göre, Yalova ilindeki tarım işletmeleri küçük bile değil mikro işletmeler olarak tanımlanabilir. Bu ölçekte firmaların olduğu piyasanın tekeli yapı göstermesi mümkün değildir. Bu durumda, bu çalışma kapsamında yapılan analiz sonucunda, “Yalova ilinde faaliyet gösteren tarım işletmelerinin üretim miktarı, oyun teorisinin gereğine, uygun olarak, Cournot dengesine çok miktarda üretim yaparak, dünya piyasalarında, rekabetçi fiyatı belirleyemez.” hipotezi kabul edilebilir. Ayrıca, yapılan saha çalışmasında da ortaya çıktığı üzere, işletmelerin, ihracata uygun eleman istihdam etmesi, yurtdışı pazarlara açılacak uzman kadrosu ve kurumlaşma imkanı olmadığı tespit edilmiştir.

Bu nedenle, bireysel olarak çok küçük işletmelerin, yurtiçi piyasalarda istikrar kazanabilmesi, ihracat yapabilmeleri için kooperatifleşme stratejileri izlemesi gerekir. Bu durumda, işletmelerin, tekeli ihracat piyasalarında rekabetçi bir konuma gelebilmesi için kooperatifleşme stratejisi ile ihracat yapmaları önerilmektedir. Bu sayede, oyun teorilerinde öne çıkan Cournot dengesinin sağlanması için, küçük firmaların üretim miktarı, kooperatif içinde, çok daha fazla ürün miktarı ile ihracat piyasasında çıkma şansı verecektir. Bu sayede, mikro ölçekteki firmalar, uluslararası piyasalarda ihracat yapma şansına ilave olarak, bu piyasalarda tekeli piyasa özelliği ile fiyatları belirleyecek ve aşırı kârları, Türkiye ekonomisine yönlendirebileceklerdir.

Ayrıca, Türkiye’de süs bitkileri üretim alanı (2020) 54.128 dekar, üretim değeri (2019) 5,5 milyar ₺, çiçekçilik kooperatifi sayısı 45’tir. Yalova, Antalya ve İzmir’den sonra Türkiye’deki üçüncü en büyük kesme çiçek üreticisi konumundadır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022). Yalova ilinde, kesme çiçek üreticileri, diğer tarım ürünleri üreticilerinden farklı olarak ihracat yapabilecek kapasitededirler ve ihracat yapabilmektedirler. Ancak, kesme çiçek üretimi ve ihracatı ayrı bir çalışma konusudur.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada, tarım piyasalarında, özellikle de tarım ihracatında, tekeli piyasasının varlığı, incelenmiştir. Yüzyılı kapsayan literatür taraması ile, tüm diğer araştırmalardan farklı olarak, dünyanın önde gelen ihracatçı ülkelerin ve tarımsal ürünlerin tekeli piyasa yapısı ortaya konmuştur. Uluslararası ticaret teorilerinin temel varsayımı olan tam rekabetçi piyasalarının tek örneği olarak kabul edilen tarım ürünleri piyasası, sanayi devriminden itibaren, bilim ve teknolojiye bağlı olarak tekeli (eksik rekabetçi) piyasa yapısı göstermeye başlamıştır. Bu da hem uluslararası ticaret teorilerinde hem de liberal ekonomi sisteminin iddia edildiğinin aksine, tarım ürünleri piyasa yapısının, özellikle de tarım ürünleri ihracat piyasasının tam rekabetçi olmadığı, eksik rekabet piyasa yapısı olduğunu ortaya koymuştur. Oyun teorisinin, uluslararası ticaret teorilerine eklenmesi ile dünyada daha çok imalat sanayindeki az sayıdaki üretici duopoly (iki üretici) arasında uygulanan oyun teorisi yaklaşımlarının tarım ürünleri sektöründe ve özellikle de tarım ürünleri ihracatında uygulanması gerekliliği tartışılmıştır. Cournot oyun dengesinde olduğu gibi, uluslararası piyasalarda, miktara dayalı rekabet, oyunculara, oligopolist ihracatçıya, avantaj sağlayacaktır.

Türkiye’de gayri-safi yurtiçi hasılda tarım ürünlerinin payı, yıllar itibariyle düşüş gösterse de tarım ürünleri üretimi, tüm dünya ekonomisinde ve özellikle gıda tedarik zincirinde olduğu gibi Türkiye ekonomisinde de en stratejik üretim alanlarından biridir. Hala çok küçük üreticilerin (mikro işletmeler) hâkim olduğu Türkiye tarım ürünleri piyasasının, özellikle de tarım ürünlerinin dünya piyasalarına ihracat yapabilmesi için, üretilen ürünlerin büyük miktarlarda ihracata yönlendirilmesi gereğini ortaya koymaktadır. Bu şartlar altında, Yalova ili özelinde yapılan saha çalışmasında, 5000 kişiyi temsilen seçilen 600 kişi içinde 116 çiftçinin hazırlanan anketlere verdiği cevaplara göre, tarım işletmelerinin ekili alanına göre yapılan incelemede çok küçük, mikro işletmeler olduğu tespit edilmiştir. İşletmelerin piyasadaki yoğunlaşma oranı Herfindahl-Hirschman (HHI) ile hesaplanmıştır. Araştırma konusu, mikro ölçekli üreticilerin sadece yurtiçi piyasaya satış yapabildiği tespit edilmiştir. Bu işletmeler, satış,

pazarlama, ihracat, döviz piyasaları ve gümrük mevzuatı bilen eleman (elemanlarla) çalışamayan, çok küçük aile işletmeleri olarak tanımlanmaktadır. Bu işletmelerin, duopoly gibi tekeli yapılarında olan dünya ihracat piyasalarına, buğday, mısır, gibi ürünleri ihracat yapabilmesi için, kooperatif yapısında iş birliği yapmaları gerekmektedir. Çok küçük işletmelerin, yerel piyasada, yurtiçi piyasadaki istikrarsızlık durumlarında, kooperatifler kanalı ile ihracat yapmaları ile stratejik ticaret politikaları sayesinde, dünya piyasalarındaki aşırı kârları Türkiye'ye kaydırabileceklerdir. Kooperatifleşme ile yapılacak ihracat, dünya piyasalarındaki tekeli yapıya, özellikle de duopoly şartlarında uygulanacak oyun teorileri stratejileri ile hem daha fazla miktarda hem de daha iyi fiyat koşulları ihracat olanağı sağlayacaktır.

Kaynakça

- ABD Tarım Bakanlığı (2021). What is agriculture's share of the overall U.S. economy? Economic Research Service U.S. Department of Agriculture. <https://www.ers.usda.gov/data-products/chart-gallery/gallery/chart-detail/?chartId=58270>.
- ABD Tarım Bakanlığı (2021). USDA ERS - Chart Detail(2015).What is agriculture's share of the overall U.S economy? USDA ERS - Chart Detail.
- ABD Federal Komisyon (2021). Federal Trade Commission | Protecting America's Consumers (ftc.gov)
- AB (2021). Agriculture statistics-family farming in the EU-Statistics Explained https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Agriculture_statistics_-_family_farming_in_the_EU
- Adamopoulos, T. ve D. Restuccia (2014). The Size Distribution of Farms and International Productivity Differences. The American Economic Review, 104(6)1667-1697 <https://www.jstor.org/stable/42920862>.
- Agarwal, B. ve Dorin, B. (2019). Group farming in France: Why do some regions have more cooperative ventures than others? Environment and Planning A: Economy and Space, 51(3), 781–804.
- Agbo, M, Rousselière, D. ve Salanié, J. (2015). Agricultural Marketing Cooperatives with Direct Selling: A Cooperative Non Cooperative Game. Journal of Economic Behavior ve Organization 109. DOI: 10.1016/j.jebo.2014.11.003.
- Agarwal, B. (2018). Can group farms outperform individual family farms? Empirical insights from India World Development, 108, 57–73.
- Akundi, L. (2018). International And Institutional Cooperation In Food And Agriculture World Affair. The Journal of International Issues. 22(4), 102-121. <https://www.jstor.org/stable/10.2307/48520099>.
- Alston, J, Sexton, R. ve M. Zhan (1997). The Effects of Imperfect Competition on the Size and Distribution of Research Benefits. American Journal of Agricultural Economics, 79(4), 1252-1265.
- AB (2021) European Commission-the Common Agricultural Policy after 2013.
- Bagwell, K. ve R. W. Staiger (2000). Strategic Trade, Competitive Industries and Agriculture. Economics and Politics. Wiley.
- Barton, J., H. (1998). The Impact Of Contemporary Patent Law On Plant Biotechnology Research.
- Ediors, S. A. Eberhart, H. L. Shands, W. Collins, R. L. Lower. <https://doi.org/10.2135/1998>.
- Bakucs, Z., Ferto, I. Gabor ve G. Szabo (2012) Benefits Of A Marketing Cooperative n Transition Agriculture: Mórakert Purchasing And Service Co-Operative. Society and Economy, 34(3), 453–468. <https://www.jstor.org/stable/10.2307/90002268>.
- Beggs, A. ve P. D. Klemperer (1992). Multiperiod Competition with Switching Costs.Econometrics, 60, 651.
- Brander, J. (1995). Strategic Trade Policy in Handbook of International Economics, 3. (eds). G. M. Grossman and K. Rogoff, N. Holland, Elsevier Science.
- Brander, J. A. ve B. J. Spencer. (1985). Export Subsidies and International Market Share Rivalry. Journal of International Economics, 18(1-2), 83-100. [http://w1464.pdf\(nber.org\)](http://w1464.pdf(nber.org)).
- Brewin, D. (2016). Competition in Canada's Agricultural Value Chains: The Case of Grain. Canadian Journal of Agricultural Economics, 64, 5–19. DOI: 10.1111/cjag.12100.
- Bunker, R. A ve M.L.Cook (1980). Farmer Cooperatives in International Grain and Oilseed Markets. American Journal of Agricultural Economics, 62,(5), 899-903 <https://www.jstor.org/stable/1240279>.

- Carter, C. A., MacLaren, D. ve A. Yılmaz (1999). How Competitive is the World Wheat Market. IIFET
- Berkes, F. (2017). Environmental Governance for the Anthropocene? Social Ecological Systems, Resilience, and Collaborative Learning. Sustainability, 9, 1-12.
- Caves, R. (1977-78). Organization, Scale, and Performance in the Grain Trade, Food Research Institute Studies, 16, 107- 123.
- Caves, R. ve T. Pugel (1982). New Evidence on Competition in the Grain Trade, Food Research Institute Studies, 18, 261-274.
- Chamberlin, E. H. (1933). The Theory of Monopolistic Competition. Cambridge, MA: Harvard University Press. <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.149953/page/n13/mode/2up>
- Chen, J., Gong, H. ve Y. Guo (2019). The Relationship between International Shipping Market Environment and Price Change in Scale-free Network. Journal of Coastal Research, 93, 889-894. <https://www.jstor.org/stable/26853371>
- Chen, B. ve S. Saghian (2016). Market Integration and Price Transmission in the World Rice Export Markets. Journal of Agricultural and Resource Economic, 41(3), 444-457. <https://www.jstor.org/stable/44131349>
- Chen, C., McCarl, B. Chang, C-C. ve Shih Hsun Hsu (2002). Spatial Equilibrium Modeling with Imperfectly Competitive Markets: An Application to Rice Trade. AAEA Annual Meeting. <https://core.ac.uk/download/pdf/7001665.pdf>
- Choi, K., Lee, K. ve Seonyoung Lim (2016). Strategic Trade Policies in International Rivalry When Competition is Endogenous Hitotsubashi. Journal of Economics, 57(2), 223-241. <https://www.jstor.org/stable/44089907>
- Cournot, A (1838). Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses, Hachette, Paris Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth. English edition of Cournot (1838), trans. by N.T Bacon, Kelley.
- Codognato, G. ve L. A. Julien. (2013). Non-Cooperative Oligopoly in Markets with a Cobb-Douglas Continuum of Traders. Louvain Economic Review.79 (4), Recent Developments in Strategic Interactions and General Equilibrium, 75-88. <https://www.jstor.org/stable/42771214>
- Choi, J. P. ve H. Gerlach (2012). Global Cartels, Leniency Programs and International Antitrust Cooperation. International Journal of Industrial Organization,30, 528-540.
- Cramer, G. L, Wailes, E. J. ve S. Shangnan (1993). Impacts of Liberalizing Trade in the World Rice Market American Journal of Agricultural Economics, 75(1), 219-226. <https://www.jstor.org/stable/1242970>
- Çakır, M. ve J. Nolan (2015). Revisiting Concentration in Food and Agricultural Supply Chains. The Welfare Implications of Market Power in a Complementary Input Sector. Journal of Agricultural and Resource Economics, 40(2), 203-219. <https://www.jstor.org/stable/44131858>
- Deodhar, S. Y. ve I. M. Sheldon (1999). Market Power in the World Market for Soybean Exports. Journal of Agricultural and Resource Economics, 22(1), 78-86. <https://www.jstor.org/stable/40986933>
- Dixit, A. (1987). International Trade Policy for Oligopolistic Industries, in International Trade, ed. Jagdish Bhagwati. MIT Press, 183-192.
- Dünya Ticaret Örgütü (2022). World Trade Organization. Subsidies, Trade, and International Cooperation Prepared by staff of IMF, OECD, World Bank, and WTO. https://www.wto.org/english/news_e/news22_e/igo_22apr22_e.pdf
- Dünya Ticaret Örgütü (2001) Doha Beyannamesi https://www.wto.org/english/tratop_e/dda_e/dohaexplained_e.htm

- Eaton, J. ve G. M. Grossman (1986). Optimal Trade and Industrial Policy under Oligopoly. *Quarterly J. of Economics*, 101, 383- 406.
- FAO (2021). The State of Food and Agriculture Innovation in Family Farming. <https://www.fao.org/3/i4040e/i4040e.pdf>
- FAO (2022) Trade: Crops and livestock products. In: FAO. Rome <https://www.fao.org/faostat/en/#data/TCL>
- Fulton, M. ve T. Reynolds (2015). The Political Economy of Food Price Volatility: The Case of Vietnam and Rice American Journal of Agricultural Economics, 97(4), 1206-1226.
- Ghosh, A. ve M. Mitra (2014). Reversal of Bertrand Cournot Rankings in the Presence of Welfare Concerns. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 170(3), 496-519.
- Goodhou, R. E. ve R. J. Sexton (2020). Agricultural Support Policies in Imperfectly Competitive Markets. Why Market Power Matters in Policy Design. *American Journal of Agricultural, Economics*, 93(5), 132-1340. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3571602#
- GATT (1994). Article XVI Subsidies. https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/ai17_e/gatt1994_art16_gatt47.pdf
- GATT (1994) 16.Madde. https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/ai17_e/gatt1994_art16_jur.pdf
- Gupta, B. (2001). The International Tea Cartel During the Great Depression, 1929-1933. *The Journal of Economic History*, 61(1), 144-159. <https://www.jstor.org/stable/2697858>
- Grossman, G. M. ve E. Helpman (1995). Trade Wars and Trade Talks. *Journal of Political Economy*. 103(4), 675-708.
- Helpman, E. ve P. R. Krugman (1989). Trade Policy and Market Structure. The MIT Press, Cambridge.
- Hendrickson, M. K., Howard, P. ve Douglas, H.C. (2019). Power, Food and Agriculture: Implication for Farmers, Consumers and Communities. In *Defense of Farmers: The Future of Agriculture in The Shadow of Corporate Power*. U. of Nebraska P.. https://www.econstor.eu/bitstream/10419/171171/1/20171101hendrickson_howard_constnce_power_food_and_agriculture.pdf
- Hirschman, A. (1945). National Power and the Structure of Foreign Trade. University of California Press.
- Huang, S. ve R. J. Sexton (1996). Measuring Returns to an Innovation in an Imperfectly Competitive Market: Application to Mechanical Harvesting of Processing Tomatoes in Taiwan. *American Journal of Agricultural Economics*, 78(3), 558-57. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.2307/124274>
- Igami, M. (2015). Market Power in International Commodity Trade: The Case of Coffee. *The Journal of Industrial Economics*, 63(2), 225-248. <https://www.jstor.org/stable/44077356>
- İstanbul Ticaret Borsası (2021). Tarımsal İşletme Yapı Araştırması, 2016 <https://www.istib.org.tr/resim/siteici/files/Tar%C4%B1msal%20C4%B0%C5%9Fletme%20Yap%C4%B1%20Ara%C5%9Ft%C4%B1rmas%C4%B1%202016.pdf>
- Josling, T., Anderson, K., Schmitz, A. ve S. Tangermann (2010). Understanding Int. Trade in Agricultural Products: One Hundred Years of Contribution by Agricultural Economists. *American Journal of Agricultural Economics*, 92, 424-446. <https://www.jstor.org/stable/40647996>
- Kallio, P. K. S. ve Phillip C. Abbot (1998). Export Subsidies and Switching in an Imperfectly Competitive International Wheat Market. <https://ageconsearch.umn.edu/record/20789/>
- Kallio, P. K. S. (1997). Export Subsidies an Imperfectly Competitive Market When Market Share Matters: The Case of International Wheat Trade. Ph.D. Dissertation, Purdue University.

- Karp, L ve J. M. Perloff (1994). A Dynamic Model of Oligopoly in the Export Market. *American Journal of Agricultural Economics*, 75(2),448-457. <https://www.jstor.org/stable/1242929>.
- Karp, L., S. ve J. M. Perloff (1989). Dynamic Oligopoly in the Rice Export Market. *The Review of Economics and Statistics*, 71(3), 462-470 <https://www.jstor.org/stable/1926903>
- Karp, L., S ve McCalla A. F. (1983). Dynamic Games and International Trade: An Application to the World Corn Market. *American Journal of Agricultural Economics*,65, 641-656.
- Keyder, Ç. ve Yenal Z. (2011). Agrarian Change Under Globalization: Markets and Insecurity in Turkish. *Journal of Agrarian Change*, 11(1), 60-86. <https://doi.org/10.1111/j.1471-0366.2010.00294>.
- Klemperer, P. ve M. Meyer (1986). Price competition vs. quantity competition: the role of uncertainty. *Rand Journal of Economics*, 17, 4.
- Knutson, R. D. (1974). Cooperative Strategies in Imperfectly Competitive Market Structures. A Policy Perspective. *American Journal of Agricultural Economics*, 56(5), 904-912.
- Krugman, P. (1979). Increasing Returns, Monopolistic Competition and International Trade. *Journal of International Economics*, 469-479.
- Kurtuluş, K. (1980). Present Status of Marketing Channels in Turkey. *Management International Review*, 20, 4, 38-46. <https://www.jstor.org/stable/40227555>
- Lambertini, L. (1997). Prisoners Dilemma in Duopoly(Super) Games. *Journal of Economic Theory*, 77, 181.
- Langyintuo, A.S. (2010). Grain Distribution in Ghana Under Imperfectly Competitive Market Conditions. No 96166, 2010 AAAE Third Conference/AEASA 48th Conference, September 19-23, Cape Town, S.Africa from AAAE.
- Lake, D. (1989). Export, Die or Subsidize: The International Political Economy of American Agriculture 1875-1900. *Comparative Studies in Society and History* 31(1), 81-105. <https://www.jstor.org/stable/178795>
- Lauck, J. (1996). American Agriculture and the Problem of Monopoly. *Agricultural History Society* 70(2), 196-215. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3571602#
- Jackson, L. A. ve V. M. Lampe (2020). Trends in Agricultural Markets and Policy. [oecd_side_event_e.pdf](https://www.oecd.org/dataoecd/11/59/49812011.pdf)
- Lemeilleur, S. ve J. M. Cordon (2011). Marketing Cooperatives and Commission Agent The Turkish Dilemma on the Modern Fresh Fruit and Vegetable Market. *Food Policy*, 36, 272-279.
- Maclaren, D. (2011). Imperfect Competition, State Trading And Japan's Imports of Rice. The Institute of Social and Economic Research Osaka University. Discussion Paper No.806.
- Maggi, G. (1996). Strategic Trade Policies with Endogenous Mode of Competition. *The American Economic Review*, 86(1), 237-258. <https://www.jstor.org/stable/2118265>
- Mansfield, E. (1983). Industrial Organization and Technological Change: Recent Econometric Findings. In: Craven J.V. (eds) *Industrial Organization, Antitrust, and Public Policy*. Middlebury Conf. Series on Economic Issues. Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-017-1874-5_7
- McCorrison, S. (2002). Why Should Imperfect Competition Matter to Agricultural Economists? *European Review of Agricultural Economics*, 29(3), 349-371. <https://doi.org/10.1093/eurrag/29.3.349>
- Montegut-Sala, Y. Cristobal-Fransi, E. ve F. Marimon (2010). The Management of Agrarian Cooperative Typologies in the Olive Oil Sector in Spain. *Review of International Cooperative Management*, 11(2), 719-733.

- Moschini, G. ve H. Lapan (1997). Intellectual Property Rights and the Welfare Effects of Agricultural Agricultural RveD. *American Journal of Agricultural Economics*, 79(4), 1229-124. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.2301/244280>
- Myers, R. J., Sexton, R. J. ve W. G. Tomek (2010). A Century of Research On the Agricultural Market. *American Journal of Agricultural Economics*, 92(2), 376-402.
- Noakes, J. E. (1967). Agricultural Cooperatives. *Antitrust Law Journal*, 33, 7-13. <https://www.jstor.org/stable/40839210>
- Napasintuwong, O. (2020). Thailand's maize seed market structure, conduct performance Future of Food: *Journal on Food, Agriculture and Society*, (2).
- Nash, J. (1951) Non Cooperative Games. *Annals of Mathematics*, 54(2), 286-295. <https://www.jstor.org/stable/1969529>
- Navarro, A., Acedo, F. J., Robson, M., J, Ruzo, E. ve F. Losada (2010). Antecedents and Consequences of Firms Export Commitment: An Empirical Study. *Journal of International Marketing*, 18(2), 41-61. <https://www.jstor.org/stable/20750819>
- Nourse, E. G. (1922). The economic philosophy of cooperation. *American Economic Review*, 12, 577-597. <https://www.jstor.org/stable/1804796>
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University.
- Ozdemir, G. (2005). Cooperative-shareholder Relations in Agricultural Cooperatives in Turkey. *Journal of Asian Economics*, 6, 315-325.
- Patterson, P. M. ve Abbott, P. C. (1994). Further Evidence on Competition in the US Grain Export Trade. *The Journal of Industrial Economics*. 42(4), 429-437. <http://www.jstor.com/stable/2950447>
- Patterson, P. M. ve Abbott, P. C. (1992). Further Evidence on Competition in US Grain Export Trade, Occasional Paper OP-35, Organization and Performance of World Food Systems: Ohio.
- Perloff, J. M. ve Gordon, C. R. (1983). The Effect of Asymmetrically Held Information and Market Power in Agricultural Markets. *American Journal of Agricultural Economics*, 65(2), 366-372. <https://www.jstor.org/stable/1240894>
- Philippidis, G. ve R. Waschuk (2019). Melitz Meets Milk: The Impact of Quota Abolition on EU Dairy Export Competitiveness. *Journal of Agricultural Economics*, 70(1), 44-61. <https://doi.org/10.1111/1477-9552.12276>
- Prater, M., E., Daniel O'Neil, Jr. ve Adam Sparger (2013). State Grain Rail Statistical Summary U.S. Department of Agriculture. Marketing Service. <http://dx.doi.org/10.9752/TS066.06-2013>
- Pretty, J., Attwood, S., Bawdeb, R., Van Den Berg, H., Bharucha, Z., Dixon, J., Flora, B., C., Gallagher, K., Genskow, K., Hartley, S. E., Ketelaar, J. W., Kiara, J. K., Kumar, V., Lu, Y., Macmillan, Marechall, A. Morales-Abubakar, A. L., Noble, A. P., Prasad, V. V., Rametsteiner, E., Reganold, J., Ricks, J. I., Rockström, J., Saito, O., Thorne, P., Wang, S., Wittman, H., Winter, M. ve Puyun Yang (2020). Assessment of the growth in social groups for sustainable agriculture and land management. *Global Sustainability*. 3., e23, 1-16. <https://doi.org/10.1017/sus.2020.19>
- Ricardo, D. (1817). *On the Principles of Political Economy and Taxation*.
- Reimer, J. J. ve K. Stiegert (2006). Imperfect competition and Strategic Trade Theory: Evidence from Int. Food and Agricultural Markets. *Journal of Agricultural And Food Industrial*, 6, 1134 -1134.
- Rothstein, M. (1983). Multinational in the Grain Trade, 1850-1914. *Business and Economic History*, 12, 85-93. <http://www.jstor.com/stable/237027041>
- Russo, C., R. E., Goodhue ve R. J. Sexton. (2011). Agricultural Support Policies in Imperfectly Competitive Markets: Why Market Power Matters in Policy Design. *American Journal of*

- Agricultural Economics, 93, 1328-1340.
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1093/ajae/aar050>
- Saitone, T. L., Sexton, R. J. ve S. E. Sexton (2008). Market Power in the Corn Sector: How Does It Affect the Impacts of the Ethanol Subsidy? *Journal of Agricultural and Resource Economics*, 33, 169-194. <https://www.jstor.org/stable/41220622>
- Sexton, R. J. (2013). Market Power, Misconceptions, and Modern Agricultural Markets. *American Journal of Agricultural Markets*, 95(2), 209-219. <https://doi.org/10.1093/ajae/aas102>
- Shapiro, C. (1989). Theories of Oligopoly Behaviour. *Handbook of Industrial Organization*. 329-414.
- Shapley, L. S., ve M. Shubik (1954). A method for Evaluating the Distribution of Power in a Committee System, *American Political Science Review*, 48, 787-792.
- Sheldon, I., M. Daniel, H. Pick ve S. McCorrison (2001). Export Subsidies and Profit Shifting in Vertical Markets. *Journal of Agricultural and Resource Economics*. 26, (1), 125-141. <https://www.jstor.org/stable/40987099>
- Shubik, M. (1975). Oligopoly Theory, Communication and Information. *The American Review*, 65(2), 280-283. <https://www.jstor.org/stable/1818865>
- Scrimitore, M. (2013). Profitability Under Commitment in Cournot and Bertrand Mixed Markets. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 170(4), 684-703. <https://www.jstor.org/stable/24549017>
- Shanahan, M., Round, D. K. ve K. A. Round (2013). Cartel Resilient in Australian Markets 1901-1967. *Revue Economique*, 64 (6), 1011-1042. <https://www.jstor.org/stable/42772282>
- Singh, N. ve X. Vives. (1984). Price and Quantity Competition in a Differentiated Duopoly. *The Rand Journal Economics*, 15(4), 546-554. <https://www.jstor.org/stable/2555525>
- Scrimitore, M. (2014). Profitability Under Commitment in Cournot and Bertrand Mixed Markets. *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 170(4), 684-703.
- Smith, A. (1776). *An Inquiry to the Nature and Causes of The Wealth of Nations*.
- Sukpitak, J. ve V. Hengpunya (2016). The Influence of Trading Volume on Market Efficiency. The DCCA Approach. *Physica*, 458, 259-265.
- Talbot, J. M. (1996). Regulation the Coffee Commodity Chain: Internationalization and the Coffee Cartel. *Berkeley Journal of Sociology*, 40, 113-149.
- TÜİK, 2023. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Eylul-2021-37421>
- Unilever, 2022. Annual Report and Accounts 2020 (unilever.com).
- T. C. Ticaret Bakanlığı, (2020). Türkiye Kooperatif İstatistikleri. ticaret.gov.tr
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, (2022). <https://www.tarimorman.gov.tr/TAGEM/Belgeler/yayin/SU%CC%88S%20BI%CC%87TKI%CC%87LERI%CC%87sekte%CC%88rpolitika%20.pdf>
- Varga, Z. (1967). Societal Control and Interests in the Agricultural Cooperative Movement <https://heinonline.org/HOL/Landing%20Page?handle=hein.journals/acfpou22&div=24&id=&page=>
- Varga, Z. (2015). Opportunities and Limitations for Enterprise in the Socialist Economy. The Case of the Budapest Agricultural Cooperatives. *The Hungarian historical review* 4(4) 928-963
- Yamaura, K. (2011). Market Power of The Japanese Non-GM Soybean Import Market: The U.S. Exporters vs. Japanese Importers. *Asian Journal of Agriculture and Rural Development*. 1(2), 80-89.

- Weldegebriel, H. T. (2004). Agricultural Economics Society Prize Essay Imperfect Price Transmission: Is Market Power Really to Blame? *Journal of Agricultural Economics*, 55(1), 101-114. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1477-9552.2004.tb00082>.
- WTO. (2022). World Agricultural Subsidies Boxes https://www.wto.org/english/tratop_e/agric_e/agboxes_e.htm

Beslendiği Kaynaklar ile Dil ve Örneklem Kurguları Bağlamında İslahatnameler (Ahlâk-ı Alâî Örneği)

Murat Alandađlı¹

Araştırma Makalesi

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nda ıslahatnamelerin tarihsel derinliği malik siyasi, kültürel ve idari hüviyette tavsiye, eleştiri metinleri olduğu bilinmektedir. Özellikle siyasi, askeri ve mali anlamda kimi kırılmaların yaşanmaya başladığı 16. yüzyılda sayılarının arttığı anlaşılmaktadır. Bu dönemdeki olumsuzluklar imparatorluk idaresinin çok daha iyi olarak kategorize edilen önceki dönemle kıyaslanarak ifade edilmiştir. İslahatnamelerin bu türden siyasi ve idari özellikleri çokça çalışmada irdelenmiştir. Fakat iddia ettikleri argümanlar ile bunları besleyen kaynaklar ve söylem dilleri üzerinde fazlaca durulmamıştır. Çalışma ıslahatnameler içerisinde 16. yüzyılda imparatorluğun içerisinde bulunan durum, problemin fark edilişi, tarifi ve çözüm yolları ile tüm bunlara dair ortaya konulmuş olan söylem dili bakımından farklılık gösteren Ahlâk-ı Alâî merkeze alınarak bahsedilen açığı kapatılmasına dair bir yaklaşımın ürünüdür. Bu bakımdan ilk olarak eserin beslendiği kaynaklar belli bir düzen dahilinde ele alınacaktır. Akabinde ise eserin söylem dili üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler

İslahatnameler,
Ahlâk-ı Alâî,
Kınalızâde,
Nizam-ı Alem,
Osmanlı İmparatorluğu

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
03.08.2023

Kabul Tarihi
25.09.2023

Reforms in the Context of Language and Sample Fictions with the Sources It is Fed (The Example of Ahlâk-ı Alâî)

Abstract

It is known that the historical depth of the reforms in the Ottoman Empire were the texts of advice and criticism in the political, cultural and administrative identity. It is understood that their numbers increased especially in the 16th century, when some breaks began to occur in political, military and financial terms. The negativities in this period are expressed in comparison with the previous period of the imperial administration, which was categorized as much better. Such political and administrative features of reforms have been examined in many studies. However, not much attention has been paid to the arguments they claim, the sources that feed them, and the language of discourse. The study is the product of an approach to closing the mentioned gap by centered on Morality/Ahlâk-ı Alâî, which differs in terms of the state of the empire in the 16th century, in the context of the awareness of the problem, its description and solutions, and the language of discourse. In this respect, firstly, the sources from which the work is fed will be handled in a certain order. Afterwards, the discursive language of the work will be emphasized.

Keywords

Reforms,
Ahlâk-ı Alâî,
Kınalızâde,
Nizam-ı Alem,
Ottoman Empire

Article Info

Received
03.08.2023

Accepted
25.09.2023

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, malandagli@agri.edu.tr, 0000-0001-5136-4910.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda ıslahatnamelerin neden, niçin yazıldıkları hakkında henüz tam olarak net bir şeyler söylenmese de bu konudaki gerçek, çok daha önceki devirlerde bu türün ilk örneklerine rastlanılmış olmasıdır. Bu bakımdan insanlık tarihi adeta bu türün sözel ve yazılı örnekleriyle yaşıttır. (Yılmaz, 2003: 300-302). Çalışmada Unan (2011), Oktay (2015) ve Kınalızâde Ali Efendi'nin çalışmaları esas alınmıştır. Bu üç kaynak dahilinde Kınalızâde Ali Çelebi tarafından kaleme alınmış *Ahlâk-ı Alâî* isimli eserin muhtevasından ziyade meramın izahını esas alan bir yaklaşım sergilenmeye çalışılacaktır. Bu hususta temel problematik iki ana başlık altında değerlendirilmiştir. Bunlardan ilki, eserini hazırlarken yazarın düşünsel dünyasını şekillendiren ana kaynakların tespitine döndüktür. Bu kaynakları da genel olarak inançsal, felsefi ve kültürel olarak gruplandırmak mümkündür. İkincisi ise yazarın meramını izah etme uğraşının doğal bir sonucu olarak ortaya koyduğu “dil ve örneklem” örüntüsünün mümkün olabildiğince açığa çıkarılmasıdır. Buradaki temel yaklaşım ise her dönemde olduğu gibi eserin kaleme alındığı dönem dünyasının da kendisine has bir edebî izah ve anlayış kapasitesinin bulunduğu yönündedir. Çalışma, eserde kullanılan bu yöndeki kavram ve örnekleri ön plana çıkararak aslında o dönem dünyasına has belki de bugün çok da yabancı olmadığı bir edebî izah ve örnek örüntüsüne şahitlik edilmesine zemin hazırlamaktadır.

Siyasetname yazarlarının düşünsel dünyalarını besleyen kaynakların Mezopotamya, Mısır, Yunan, Roma ve İran medeniyetleri, Batı ve Doğu literatürüne ait oldukları bilinmektedir (Öz, 1999: 27). Fakat siyasetname yazarları esas olarak İslam kültür ve medeniyetinden beslenmişlerdir (Kafadar, 2002: 24; Unan, 2011: 315). Osmanlılar da şüphesiz bu kültür ve medeniyetin önemli bir taşıyıcılarıydı. Haliyle Osmanlıların bir şekilde etkilendikleri bu kültür havzalarındaki siyasetname geleneğine dahil olarak özellikle dil ve üslup ile tenkit noktasında zenginleştirerek katkı sağladıkları görülmektedir (Murphey, 1976: 1095). Bunun en somut örneklerinden biri Lütü Paşa'dır. Onun döneminin meselelerini tespiti, yaklaşımı ile idarî mekanizmaya dönük tenkitleri göz önüne alındığında alışılmış kalıpların dışına çıkan kara kaleminin oldukça keskin olduğu anlaşılmaktadır. Onun bu durumu tecrübesi, birikimi ve gözlemlerini kapsayan bir “uygulamalı siyaset düşüncesi” olarak ifade ettiği anlaşılmaktadır (Yılmaz, 2003: 300, 301).

Osmanlı İmparatorluğu özellikle XVI. yüzyılda batı ve doğu hududundaki savaşlarda pek çok yenilgiler almıştır. Bu yenilgiler beraberinde ağır şartları havi antlaşmaları getirmiştir. Bu antlaşmalar imparatorluğun siyasî, iktisadî, dinî ve sosyo-kültürel bakımdan sarsılmasına giden yolu aralamıştır. Bu durumun XVI. yüzyılda sadece Osmanlı ile sınırlı olmadığı görülmektedir. Öyle ki Osmanlıların savaştığı bazı devletlerin de siyasî, kültürel ve malî dayanakları olan kimi karşıt hareketlere maruz kaldıkları görülmektedir (Tabakoğlu, 2020: 133-159). Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde yaşamış olduğu siyasî ve sosyal anlamdaki çöküntünün siyasetname türünden yazımı tetiklediği düşünülebilir. Nitekim tabandan yükselen şikâyeti havi sesi idarecilere ulaştırmak gerekmektedir. Bu irtibatın sağlanması elbette belli bir disiplin ve bir dizi metot sayesinde olabilecektir (Murphey, 1976: 1096). Buradaki disiplin ve metot kullanımları eserin yazılış maksadı ve hedef kitleleri bağlamında açıklanabilir. Öyle ki ıslahatnamelerde eleştiriler doğrudan imparatorluk idaresine değil, sistemi yürüten idareci/yöneticilere yöneliktir. Buna göre sistemin özünde bir aksaklık yoktur. Bu nedenle doğrudan padişah'ı merkeze alan hitaplara pek rastlanılmaz. Yöneticilerin ahlakî ve idarî problemleri kuralları ihlal etmeleri, uygulamaları ve liyakatsizlikleri sisteme zarar vermektedir. Gerileme belirtileriyle imparatorluğun yeniden dirilişinin ancak geleneksel kurumlarına ve işleyişine yönelmekte saklı olduğuna dair düşüncenin temelinde de bu durum yatmaktadır (Ortaylı, 2002: 38). Bu bakımdan ıslahatnameler idarecilerin yönetim anlayışını geliştirme ve yönetilenler ile ilişkisini düzenleme gibi amaçların ürünü olarak da ele alınabilir. Haliyle hedef kitlesi temelde yöneticiler ve ele aldıkları konular ise genellikle imparatorluğun merkezi ve taşra idaresindeki aksaklıklardır. Bu bağlamda problemin tespiti, ortaya konulması ve kısa sürede çözümünü noktasında öneriler sıralanır.

Öte yandan siyasetnamelerin imparatorluk bürokrasisinin temel adet, görenek ve teamüllerinin bir sonucu olarak kaleme alınmış olabileceği de söylenebilir (Kütükoğlu, 1989: 414; Fleisher, 1996: 100-105, 181-183, 199-205). Nitekim bir meselenin ele alınışı ve ortaya konulması noktasında gayret sarf edenlerin imparatorluk ricalinin çekim sahasına girdikleri bilinmektedir. Fakat Mustafa Âlî örneğinde görüldüğü üzere bu durum bazen tersi yönde de işlemektedir. Bir bakıma imparatorluk ricalinden istediği destek ve beğeni bulamayan kişilerin de kalemlerine sarıldıkları anlaşılmaktadır.

Islahatname yazarlarının değerlendirilmesinde “içlerinde buldukları sosyal psikoloji, zihniyet yapıları, kullandıkları kavramlar, değerler dünyası ve kültürel ortamın” dikkate alınması gerekmektedir (Yılmaz, 2003: 320, 322). Osmanlı ıslahatname yazarlarının düşünce dünyalarını şekillendiren, onların elyazmaları ile kalemde kâğıda dökülen fikri izahı besleyen maddi ve manevi kaynağın tespit ve izahı meselesine dair yaklaşımlar bu çalışmadaki temel gaye olacaktır. Her nasıl ve niçin yazıldıklarına dair çıkmaz, bir kenara bırakılırsa kendi dönemlerinin bugün hala gizemini korumuş şartları dahilinde kaleme alınmış bu tür eserlerin zamane analizleri ve bunu ele alış şekli kanaatimizce son derece mühim bir yer işgal etmektedir. Bu nedenle daha önceleri genel bir çerçeve dahilinde ele alınmış olan bu hususun (Alandağlı, 2022: 10-46) teferruatlı bir örneğini aktarabilme maksadı çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

1. Eser ve Yazarına Dair Kısa İzah

1.1. *Kınalızâde Ali Efendi*

Kınalızâde Ali Efendi, Fatih'te muallimlik yapan Abdülkadir Hamdi Bey'in torunu, Anadolu kadılığı görevine kadar yükselmiş Emrullah Efendi'nin oğludur (Adıvar, 1955: 709-711; Aksoy, 1976; Canatan, 2014: 295-306; Koç, 2007: 6-10, 836-837, 844). Dedesinin Fatih'in seferlerine katıldığına dair anekdotlar bulunmaktadır. Bunlardan biri Uzun Hasan Seferi'dir. Bu seferde Fatih'in Kınalızâde'nin dedesi Abdülkadir Efendi'ye; “bu sefer seni zayıf düşürdü, bak Konya hocaları ne kadar sağlamlırlar” dediği ve onun da “Arap atı her ne kadar zayıf olsa da merkep sürüsünden daha iyidir.” şeklinde oldukça keskin ve derin bir cevap verdiği anlaşılmaktadır (Oktay, 2015: 41).

Kınalızâde Ali Efendi, 1510 yılında Isparta'da doğmuştur. İlköğretimini burada tamamladıktan sonra İstanbul'a akrabalarının yanına gitmiştir. Eğitim hayatının akabinde Fatih Medresesi, Süleymaniye ve Rüstem Paşa gibi pek çok medresede hocalık yapmıştır. Dedesi Abdülkadir Efendi'nin sakalına çalmış olduğu kına nedeniyle “Hinnâvî-zade” lakabıyla tanınan Ali Efendi, 1572 yılında Anadolu Kazaskeri olduğu dönemde sefer hazırlığı sırasında niksiz hastalığına yakalanmış ve bu hastalık nedeniyle ölmüştür. Pek çok Osmanlı padişahının ölümünde etkili olan bu hastalığa genellikle zengin, varlıklı kişilerin tutulduğu bilinmektedir. Aşırı içki tüketilmesi veya yağlı, bol proteinli yemeklerden kaynaklandığı düşünülen bu hastalık, kanda bulunan üre asidinin kristalleşmesi sonucu ayak ve dizde takat bırakmamaktadır. Bu durum hastaları adeta hareket edemez hale getirir. Dönemin şartlarında tedavisi olmayan bu hastalık, nöbetle birlikte hastayı ayakta duramaz ve yürüyemez hale getirir (Genç, 2016: 42).

Hemen hemen her konuda bilgi sahibi olduğu vurgulanan Kınalızâde Ali Efendi'yi Kâtip Çelebi; “Gerçekleri araştırıp bulan, Ulu Türk Âlimi, dünyaya bir yani ender gelenlerdendir” şeklinde tarif etmektedir. Onun hayatını ve düşünce dünyasını şekillendiren olayların tamamını ortaya koyabilmek güçtür. Şüphesiz onun kaleminden çıkmış eserlerinde yer yer tesadüf edilen anıları bu hususta önemli bir kaynak hüviyetindedir. Örneğin onun gücünün güçsüzü, zenginin fakiri yermemesi yönündeki ifadesi büyük olasılıkla çocukluk evresinde yaşamış olduğu olaylara dair çıkarımlarından beslenmektedir. Nitekim öğrencilerine anlattığı çocukluk hayatına dair bilgilerde bu durumun izlere rastlanılmaktadır. Bu hikâyelerinin birinde; fakirlik yıllarında cuma namazında bir ağanın yanına saf tuttuğunu fakat oldukça pejmürde olan elbiselerinden rahatsız olan ağanın, eteğini toplayarak fakirliğinin kendisine bulaşmasını güya engellemeye çalıştığından bahsetmiştir. Bir süre sonra Kınalızâde o ağanın oldukça perişan bir hale düştüğünü görüp Allah'a şükretmiştir...” (Oktay, 2015: 55). Dolayısıyla bizzat kendisi ve ismini belirtmediği bir ağa arasında gerçekleşmiş olaydan hareketle öğrencilerine kimseyi hakir görmemeleri, zenginlik veya fakirlik vurgusu üzerinden güne dair durumlarının vahametine kapılmamalarını öğütlemiştir. Çünkü her ikisinin de vereni bir olduğu üzere alanı da birdir.

1.2. *Ahlâk-ı Alâî*

Kınalızâde Ali Efendi bu eserinin yazılışı hakkında bazı nedenleri sayar. Bunlardan biri, halk arasında tanınan ünlü Hüseyin Vâiz'in kitabını yeterince ilmî ve felsefî içerikli bulmayışdır. Ona göre Hüseyin Va'zi bu eserinde İlm-i Hikmet'i yeterince izah edememiştir. Ayrıca bu eserin en önemli eksikliklerinden biri de Türkçe yazılmamış olmasıdır. O halde İlm-i Hikmet'i layıkıyla ve araştırmalara dayanarak ele alacak Türkçe bir eserin yazılması gerekmektedir. Bu gerekliliğin bir sonucu olarak eline kalem almasıdır. Bu fiiliyatını dahi mantıksal dayanaklara bağlar. Nitekim O, Ahlâk-ı Celâlî'nin yazarı

Devvânî'nin eserini yazma gerekçesi ile kendisinin maksadının aynı olduğunun altını çizer. Devvânî, ilmi ve okumayı seven Sultan Halil'in kütüphanesindeki eserlerin eski ve dillerinin anlaşılmadığını düşünerek yazmaya başlamıştır. Dolayısıyla Hüseyin Vâiz'in eseri de aynı mahiyette olduğundan yerine çok daha iyi ve anlaşılır bir eserin yazılması gerekmektedir. Eserinin kaleme alınma maksadı değerli imamlar ile büyük filozofların sözleriyle desteklenmiştir. Hatta bir eser kaleme alması noktasında kendisine bazı taleplerin bile geldiğinin altını çizmiştir (Oktay, 2015: 29-69). Bu nedenle "Bu fakir de Hoca Nâsî'nin sözünden onlardan önce ve sonra faziletli kimselerin kitaplarından almaya ve aktarmaya gücüm yettiği güzel edepleri, akıllı kimselerin iyiliklerini zamana münasip, bugünün çocuklarının yaradılışlarına uygun anladığım üslup ve eda üzerine aktardım ve açıkladım." şeklindeki dizelerle eserinin yazılış maksadını ortaya koymaya çalışmıştır (Kınalızâde Ali Efendi: 19).

Onun eserini yazma nedeni önceki çalışmalarda görmüş olduğu bazı eksikliklere dayandırması, söz konusu eserler ile yazarlarından sık sık bahsetmesine yol açmıştır. Kınalızâde bu nedenle eserinde Tûsî'den 47 defa ve Devvânî'den ise 19 defa bahsetmiştir. Her ikisinin de görüşlerine yer vermiş ve eserlerine atıflar yapmıştır. Yine Pisagor, Empedokles, Sokrat, Eflatun, Aristoteles, Calinus, Katutis, Kindî, Farâbî, İbn-i Miskeveyh gibi düşünürlerin de görüşlerine yer vermiştir (Oktay, 2015: 79-80). Gelinek noktada Ahlâk-ı Alâî'nin kendisinden önce yazılmış Ahlâk-ı Nâsîrî ve Ahlâk-ı Celâlî isimli ahlâk kitaplarıyla benzer muhtevaya sahip olduğu söylenebilir. Ancak kullanılan kaynak zenginliği, meselenin tespiti, anlaşılması ve izahı bakımından ise oldukça farklı olduğunun da altını çizmek gerekmektedir. Nitekim ikisiyle kıyaslanmayacak derecede bol örnekler ile hikâyeler ve yer yer şekil, çerçeve ve şemaları barındırmaktadır (Karaman, 1989: 15-16). Kınalızâde ayrıca beyit, rubai, şiir ve manzumeler de kullanarak düşüncelerini ifade etmiştir. Onun bu metodu her ne kadar maksadına hizmet etse de eserin dil bakımından halktan çok seçkinler için yazıldığı izlenimini vermektedir. Fakat o dönem itibarıyla ortaya konulan mesaj noktasında ele alındığında yine de bu tür keskin bir ayırım yapılamayacağı ifade edilebilir. Son olarak değişik nüshalar halinde eserin kaleme alındığını ve sonradan kitaplaştırıldığını "siyahı beyaza nakletmek" şeklindeki tabirinden anlayabilmekteyiz. Her ne kadar Kınalızâde'nin eserini Semiz Ali Paşa'ya ithaf etmesi bağlamında eserin siyâsî yönünün ağır bastığı düşünülse de aslında ahlâk kuramı ve kavramı üzerinde çok daha fazla durduğu görülmektedir. Nitekim ahlâk'ın ne kadar yüksek ve şerefli bir ilim olduğunu belirtmek için Alî yerine Alâ kelimesini kullanması da onun bu düşüncesinin yansımasıdır (Oktay, 2015: 71-77).

2. Ahlâk-ı Alâî'nin Beslendiği Kaynaklar

Osmanlı ıslahatnameleriyle ilgili genel bir literatür çalışması yapıldığında ilk olarak bu alandaki pek çok eserin tıpkıbasım ya da transkripsiyon şeklinde olduğu anlaşılmaktadır (Şeyhoğlu, 1991; Kurt, 2018; Çelebi, 1981). Pek çoğu gerileme paradigması dahilinde ele alınmıştır (Yücel, 1987: 897-925; Savaş, 1999: 87-112; Öz, 1994: 49-52; Öz, 1999: 58-53). Ayrıca pek çok eser hakkında makalelerin de kaleme alındığı görülmektedir (Öz, 2013). Bu çalışmalarda genel olarak eserlerin yazıldığı dönemdeki akademik lisan ve çerçeveleri ortaya konulmaktadır. Oysa bu eserlerin sahip oldukları muhteva zenginliği, spesifik pek çok konuda çalışmalara kapı aralamaktadır (Öztürk, 2014: 931-953).

XIV. yüzyıl ile XV. yüzyılda ilim ve fikir adamlarının düşünce dünyalarının şekillenmesinde dinin son derece mühim bir rolü vardır. Dini konuların dışındaki meselelerde dahi insanlar propagandalarını dinî bir üslupla ifade etmeyi, fikirlerini dinî verilerle desteklemeyi, yaşanan sıkıntı, problemleri dinî bir lisanla ortaya koymayı ve böylece çevresindekileri etki altına almayı planladıkları anlaşılmaktadır. Bu durum elbette bir rastlantının ürünü değildir. Öncelikle yazarların hitap zümresi Müslümandır. Bu nedenle problem edindiklerini açık bir şekilde ifade etmek maksadıyla sık sık ayet ve hadisler başta olmak üzere kelâm-ı kibar diye nitelendirdikleri büyük mütedeyyinlerin sözlerini ve şiirlerini etkili bir araç olarak kullanmışlardır (Unan, 2011: 315-316).

Başta Ahlâk-ı Alâî olmak üzere hemen hemen diğer tüm ıslahatnamelerde başvuru alan temel dayanaklardan biri de içinde bulunulan maddî ve manevî kültürün dışında yer alan diğer dünyalara ait kaynaklardır. Bu durum iki önemli sonuca yol açmıştır. Bunlardan birincisi yazarın benimsenen ve içinde bulunulan dünya dışındaki evrende olup bitenden haberdar olduğudur. İkincisi de dil, anlatım ve doğru kavramı dahilinde ortak kaidelere kulak kabartıldığıdır. Yani dünya üzerinde birbirinden uzak mekanlarda veya dönemselsel olarak çok daha evvel yaşamış inanç, kültür ve medeniyetlere ait doğru telakki edilen fikir ve hareketlerin uygun lisanla devamlı surette aktarılmıştır. İşte Ahlâk-ı Alâî'de bu

manada Osmanlı dünyası dışında başka diyar ve toplumlarca vücuda getirilmiş ve doğru olarak kabul edilmiş akım, düşünce ve inançlara dair kesitleri de barındırmaktadır.

2.1. Dini/İnançsal Bakış Açısıyla Ele Alınabilecek Kaynaklar

Bugün olduğu gibi dün toplumlarının da inançları ve ona dayalı dünyaları vardı. Bu inançsal dünyalar bir bakıma bugün ortak olarak kabul gören değişmezler bütünü oluşturmuştur. Bu nedenle ileride de sık sık temas edileceği üzere adilâne bir hükümdar veya sıradan reaya ait izahlarda inanç temelli yaklaşım ön plandadır. Bir kişi öncelikle evine, hanesine bağlı olmalıdır. Evli olmasına rağmen gözü ayağı dışarıda ve başkalarında olan kişiler sık sık eleştirilir. Bu tür davranışlar Hz. Dâvûd örneği bağlamında açıklanır. "...Ey Dâvûd, doğrusu seni yeryüzüne halife kıldık. Sen de insanlar arasında hak ile hükmet. Keyfine uyma, sonra seni Allah'ın yolundan saptırır. Allah'ın yolundan sapanlar için, hesap gününü unutmalarından dolayı, çetin bir azap vardır..." (Unan, 2015: 316). Bu vesileyle iyi, kötü; güzel, çirkin kadın ile insanı yoldan çıkararak kadınlara dair tanım ve tarifleri berraklaşır (Ong, 2014: 184). Ahlâk-ı Alâî'yi inançsal temel üzerinde şekillendiren kavramsal dünyaya ait tespitleri aşağıdaki şekliyle ortaya konulabilir.

2.1.1. Kur'an-ı Kerim (Ayet-Hadis ve Peygamberin Hayatı)

Ortaçağ edebiyatının büyük ölçüde sözlü geleneğe dayandığı bilinmektedir. Nitekim kutsal metinler ile dini kurumların düzenlemiş olduğu teolojik kuramdan yoksun Antik Yunan ve Roma devri literatürüne karşılık; Ortaçağ okuryazarlığı kutsal kitaplar ve onların temellendirdiği sözlü geleneğin çerçevesinde yorumlara dayalı baskıcı bir özelliğe sahiptir. Bu dönemde okuryazarlığın tamamen yayılmadığı bazı toplumlarda okuma heveslilerini metnin sakıncalarından koruyacak bir çeşit din adamının okurla metin arasında aracılık etmesi öngörülmüştür. Okuryazarlık bazen sadece belirli toplum sınıfına özellikle de din adamlarına mal edilmiştir. Bu nedenle kitleler metinlerin dinî bir değer taşıdığını düşünür ve ona göre davranırlardı (Ong, 2014: 113). Bu izahın akabinde Kınalızâde Ali Efendi'nin eserinin yazımı esnasında zihni dünyasında düşündüğü meselelere dair izahını pekiştirmek veya daha görünür kılmak adına başvurduğu dinî argümanlara bakılabilir. Her şeyden önce dönem dünyasının vazgeçilmezi olan İslamî inanç ve kıstasların bu tür bir metinde yer almaması kesinlikle düşünülemezdi. Bu nedenle belli bir bütünlük dâhilinde olmasa da bu duygu ve düşünce dünyasını şekillendiren inanç örüntüleri yoğun bir yer kaplamaktadır şu şekilde ifade edebiliriz. Zira özde her şeyin temelinde bu kuralların kayda değer bir şekilde uygulanması yatmaktaydı. Bu nedenle aksini icra eden hem kendisine ve hem de başkasına karşı zulüm işlemiş olurdu (Oktay, 2015: 194).

Kınalızâde Ali Efendi eserinde toplamda 95 adet ayet, 94 adet hadise yer vermiştir. Bu rakam Ahlâk-ı Nâsirî'de 30 ayet, 15 hadis ve Ahlak-ı Celâlî'de ise 47 adet ayet ve 88 adet hadis şeklinde bir dağılım göstermektedir (Oktay, 2015: 194). Eserlerde ayetlerin genellikle Arapçası verilmiş ve Türkçe mealleri açıklanmıştır. Hadislerde de yer yer aynı yolu izlemiş veya bazen de tamamı Türkçe olarak ifade edilmiştir. Üç örneğe ait yukarıdaki rakamsal verilerden rahatlıkla Kınalızâde'nin problem edindiği konuları açıklamak için ayet veya hadisleri kendisine önemli bir referans olarak gördüğü sonucuna varılabilir. Onun ayet ve hadislerle düşüncelerini açıklama noktasındaki maharetinde Gazzâlî'nin tesirinin olduğu anlaşılmaktadır (Oktay, 2015: 81, 84-85).

İnanca dair öncelikleri mevcut sistemin beyni olarak düşünülen hükümdara dair kısımlar takip eder. Bu nedenle insanoğlunun duyup düşüneceği ve yaşamayı asla istemeyeceği vakalar üzerinden mesajlar verilir. Öyle ki kıyamet gününde iyi, kötü, adil ile olmayan, inanan ile inanmayan insanların duracakları saflar ve koşullar hayli farklı olacaktır. Meşhur bir hadiste buyrulmuştur ki; "kıyamet gününde güneş bir mil kadar yaklaştığında ve kavurucu sıcak insanoğlunu terletmeye başladığında; gökte "adil hükümdarlar, ibadet ile büyüyen gençler, akli mescitte olanlar, sağ eliyle verdiğini sol eli bile duymayanlar, ben Allah'tan korkarım diyebilen kadınlar, ahiret kardeşini ziyaret edip ben Allah'tan başka bir şey dilemem diyenler, تنها bir yerde Allah'ı zikredenler, için gökte bir gölge belirir ve bunlar etkilenmezler" (Kınalızâde Ali Efendi: 36). Böylece inanç ve toplum düzeni arasındaki ahenk de aslında aktarılmış olunur. Devlet idare ve nizamının başı olarak padişah; herkese uygun bir vazife vermeli, huzur, nizam ve birliğin devamını sağlamalıdır. Aksi halde Kur'an'ın emrettiğini yerine getirmemiş ve suç işlemiş olacaktır. Fatih ve II. Bayezid devri tarihçisi Tursun Bey, insanlar arasında düzeni korumak ve her insanın kendi yeteneğine uygun bir mevkide tutmak için bir padişahın gerekli olduğunun altını

çizmiştir (Öz, 1999: 29). Zira padişah olmaz ise insanlar mahvolur, nizam kalmaz. Bu sebeple Padişah'a mutlak itaat gereklidir. Kur'an da zaten bunu emretmektedir (Altan, 2011: 1797).

Padişah'tan sonra sıradan reaya için bazı telkinlere geçilmektedir. Bu bağlamda Yaradan'a gönülden bağlı bir mümin hak için çalışmalı, gayret edinmeli bunu yaparken de Cenab-ı Hakk'ın kendisine emaneti olan bedenini korumalıdır. Dünya nefesine kapılıp vücudunu yormamalıdır. İnsan kul olarak hem fiziksel ve hem de inançsal merkezde vücudunun korunmasından mesuldür. "Hak Teala buyurdu ki; uykunuzu dinlenme yaptık, geceyi örtü kıldık, gündüzü maişet yani geçim vakti kıldık. Allah sevgisine erişmek için insanların tasavvufi bir anlayışla bedenî kirlerden arınması gerekmektedir" (Kınalızâde Ali Efendi: 124, 313). Padişaha bağlı her fert Allah sevgi ve korkusu ile bedenini kötülükten arındırmalı ve korumalıdır. İnanca dair esaslar ile idareci ve müminlerin adil, inançlı ve iyi huylu olmaları gerektiği yönündeki telkinleri; birlik ve beraberlik ruhunun oluşturulması, iman edenler arasında bir kaynaşmanın sağlanması maksatlı diğer düşünceler izler. Herkesin birbirini tanıdığı, köy, mahalle, şehir ve ülke merkezli bir sosyo-toplumsal birliktelik ülküsü çerçevesinde müminlerin bir araya getirilmesi hem millet olarak ve hem de inanç dünyasının diriliği bakımından hayati bir gerekliliktir. Bu gerçek nedeniyle yaradan, müminlerin ibadetlerini birlikte ve toplu halde yapmalarını emretmiştir. Beş vakit namazın edasının mescitte kılınmasının emredilmesi, Cuma namazlarının cemaatle kılınması, yıldaki bayram namazlarının toplu kılınması ve hacca gidip toplu ibadet etmedeki amaç; mahalle, şehir ve diğer şehir halkların yani farklı Müslümanların bir araya gelerek kaynaşmaları ve düşmanlıkların olmayışının sağlanmasıdır (Kınalızâde Ali Efendi: 157). Bu birlikteliğin ve ahengin sağlanması, özellikle de yürütülmesi için elbette Müslümanların nüfus bakımından artmaları hem inançsal ve hem de siyasal dünya nizamının bir gereğidir.

Adilane bir yönetimin sağlanması söz konusu olduğunda Hz. Muhammed'in ve sahabenin dilinden dökülen hadislere özel bir yer verilmiştir. Bu maksatla hatayı işleyen yani şeriata mugayir davranan her kimse hak ettiği cezayı bulmalı, asla tolerans gösterilmemelidir. Bu husus "Hazret-i Peygamber, Allah hakkı için kızım Fâtıma dahi hırsızlık etse onun elini keserim. Sizden önceki milletler zayıflara şeri ceza uygulamadıkları ve kuvvetlileri korudukları ve dolayısıyla hakkı yerine getirmedikleri için helak oldular..." şeklinde açıklanır (Kınalızâde Ali Efendi: 226). Zengin fakir ayrımı gözetmemek Allah'ın emridir. Fakat hoşgörü her kesime has olmalıdır. Zengin böbürlenmemeli, fakir ise incinmemelidir. Hadis-i şerif elinizin altında olanlara hizmet edin, siz ne yerseniz onu yedinir ne giyerseniz onu giydirin, şeklinde buyurmuştur..." (Kınalızâde Ali Efendi: 100). Dolayısıyla adilane bir yaşam için suç ile işleyicileri hakkında kesin ve açık hükümler ile tanımların olması gerektiği, cezanın uygulanması noktasında kimseye tolerans gösterilmemesi gerektiği vurgulanır. Mutlu ve huzurlu bir dünya için de insanlar başkalarını hor görmemeli, hoşgörü sahibi olmalıdır.

Dünyanın varlığından beri doğurganlığın simgesi olarak algılanan maddî ve manevî kültürün taşınmasında önemli bir rol oynayan kadınlara dair ayet ve hadisler de bu noktada önemli bir yer tutmaktadır. Söz konusu kadınlar olduğunda iyi veya kötü ahlâklılar ile güzel ve çirkinler hatta kendisi güzel, ahlâkı ise düzgün olmayanlar gibi farklı sınıflandırmalara sık sık rastlanılmaktadır. Bunlar içinde özellikle kendisi güzel ancak ahlâkı çirkin kadınlar üzerinde durulur. Nitekim bu kadınlar hakkında Hz. Peygamber'in, "kendileri güzel, asılları kötü kadınlardan kaçının diye buyurmuştur. Yani kötü yerde meydana gelmiş güzel kadınlardan kaçının..." şeklindeki ifadesi hatırlatılır (Kınalızâde Ali Efendi: 55). Kadınlara dair yukarıda belirtilen sınıflandırmaları onların kız veya erkek çocuk doğurmaları yönünde günümüz dünyasında maalesef yer yer izlerine rastlanılan bazı olumsuzlukların giderilmesine dair izahlar izler. Bu konuda Hz. Hamza ile kız çocuğu dünyaya getirmiş eşi arasındaki anlatı bu durumun çok güzel bir örneği mahiyetindedir. Kendisine kız evlat doğuran Ebu Hamza eşinin bulunduğu çadırı terk etmiş ve başka bir çadıra gitmiştir. Bunun üzerine karısı, "Ebu Hamza niçin bu çadırı ve yanımı terk etti, hâlbuki ben bize verileni doğurdum" (Kınalızâde Ali Efendi: 62). Dolayısıyla evlat arasında kız, erkek ayrımının yapılmaması, her ikisinin de yaratanın kullarına takdiri olduğu belirtilmektedir.

2.1.2. Felsefi/Düşünsel Temelli Kaynaklar

Dünyanın, evrenin sınırları, oluşumu kısacası dünü ve yarınına dair sorunsallar muamması insanoğlunu düşünsel noktada en çok meşgul eden konulardan biridir. Bu sorular dizisinin ve ortaya konulan yaklaşımlara dair örneklerle kaçınılmaz olarak Ahlâk-ı Alâî'de de rastlanılmaktadır. Öyle ki bu konular üzerine kafa yoran ilk âlim olan Empedokles'tan tutun ki Aristo'ya ve ondan da Müslüman âlimlere intikal etmiş olan "anasır-ı erbaa" düşüncesi gözlerden kaçmamaktadır. Ayrıca yeryüzünde var

olan cisimleri tarif edilirken geniş anlamda basit ve birleşik cisimler; daha özel anlamda ise kar, bulut, çiğ; çiçek, bitki, hayvan ve maden gibi tanımlamalar yapılması da gösterilebilir. İnsanoğlunun tefahhur edemediği, anlamakta güçlük çektiği konularda fikir beyan ederek düşünsel dünyalarını şekillendiren filozofların da o halde tarif edilmesi öncelikli bir gerekliliktir. Çünkü bilinmeyen bir konu hakkında fikir beyan eden ve hakikat yolunda yol alınmasına vesile olan filozofların öncelikle tarif edilmesi ve daha sonraları söylediklerinin ehemmiyetinin savunulması gerekmektedir. İşte bu nedenle onlar “beş ırmağın aktığı bir havuza” benzetilmişlerdir (Oktay, 2015: 116, 117, 155). Diğer taraftan insana özgü hal ve tutumu tetkik edip ortaya çıkaran bir karakter olarak adeta “hırsız” anımsatmaktadır. Öyle ki insanoğlunun arkadaşının hal, tutum ve davranışlarına çok kolay aşinalık kazanıp onu özümsemesinden dolayı filozoflar insanları “hırsız” olarak tarif etmişlerdir (Oktay, 2015: 213).

Dünya üzerinde yaşamı kolaylaştıran, zor, sıkıntılı ortamın atlatılmasında insanların el ele vermesi duygusu üzerine kurulu, dostluk veya tam aksi yöndeki düşmanlık olgularının açıklanması ve tarifi noktasında da filozofların düşünceleri önemlidir. Hatta onlara göre sadece insanlar üzerinde değil hayvanlar üzerinde de bu duyguların tesiri büyüktür. Nitekim bu düşünce “şayet bu kuvvet olmasa idi koyun kurdun düşmanlığını idrak edip kaçmazdı, kendi kuzusunu dost olarak idrak edip ona meyletmezdi...” şeklinde ortaya konulmuştur (Oktay, 2015: 155).

Dünya malına tamah etmemenin en iyi yolu Sokrat’tan öğrendiğimiz kadarıyla “bir şeyi arzulamayı çok fazla istememektir.” Bu durum doğal bir sonucu olarak da elbette kazanılmış olanın kaybedilmesi hadisesinde de olduğundan fazla üzülmeme durumu ortaya çıkacaktır. Sokrat, bunun için “ben hiçbir şeye gönlümü bağlamadım ki kaybından üzüntü duyayım, hiç dünya malına hırsla istemedim ki kavuşmadığım için üzüleyim...” demiştir (Oktay, 2015: 270). Ama bu durum Eflatun örneğinde görüldüğü üzere yine de dünyada çalışmama, yaşam ve rızık için uğraşmamayı gerektirmez. Rivayete göre Eflatun dönem itibarıyla gece ve gündüz yapılan iş gereği yüksek sesin eksik olmadığı kuyumcu dükkanları sokağında bir ev kiralamıştır. Nedeni sorulduğunda ise; Eflatun “ola ki vücudum halsiz olup yorgun düşer ise ortaya çıkan bir sestense ayıkır, dirilir ve uyumak yerine çalışmaya sevk eder”, şeklinde cevap vermiştir. Bu cevap doğrultusunda Eflatun’un aslında ömrü kendisine verilmiş bir sermaye olarak görüp, gerekli itina göstererek lüzumsuz işleri için sermayesini tüketmekten imtina etmeye gayret gösterdiği söylenebilir (Kınalızâde Ali Efendi: 21).

Toplumdaki evlilik kurumu ile sağlıklı bir şekilde devamı için çok eşlilikten ziyade tek eşliliğe özendirici telkinler yine filozoflar tarafından yapılmıştır. Bu nedenle onlara göre çok eşlilik ancak hükümdarlara mahsustur. Başkaları için bu durum çok uygun değildir. Ancak oldukça keskin bir yargıya rağmen bu durumun neden/lerine dair tafsilatlı bir izah yapılmaz. Sadece kadınların hükümdarlara adeta taparcasına bağlı olmaları gerekçe olarak gösterilir (Kınalızâde Ali Efendi: 48).

İnsanoğlunun varlığı ve düzenine dair düşünceler de izahlarda ağırlık kazanmaktadır. Yaradılış ve var olmayı anlatırken “bitki tohumun bakir tarlaya düşmesi” benzetmesi ile ayrıca İbn-i Sina’nın “uçan adam veya havada asılı duran adam...” şeklindeki izahlarından istifade edilmiştir (Oktay, 2015: 142,150). İnsanın nefsi, bedeni hakkındaki görüşlerin yanında yeryüzünde toplum, kültür, inanç bakımından bir ahengin olması gerekliliği de ön plana çıkmaktadır. Bu bakımdan nefis tanımlarken “beden insan için bir zırhtır, esas olan nefistir” denilmiştir (Oktay, 2015: 140). Bu düşünce, kullanılan malzemesindeki oransal dağılımın lezzetine yol açtığı bir yemek örneğiyle somutlaştırılır. Bu örnekte filozoflar insanları yemeklere konan biber, nohut ve pirince benzetmişlerdir. Sıralananlardan lezzetli bir yemeğin yapılması belli oranda katılımlarına bağlıdır. Nitekim bunlardan birinin az veya çok olması durumunda yemek lezzetli olmaz (Kınalızâde Ali Efendi: 255). Toplumsal veya bütüncül olan bu yaklaşımı, bireysel eksende ele alınması gereken bazı kurallar takip eder. Nitekim günümüzde oturmasını kalkmasını bilen, sözünü tartarak söyleyen insan vb. tanımlara benzer tarifler yapılmaya başlanmıştır. Öyle ki bunlar sıradan şeyler değil zaten Cenab-ı Hakk’ın insanı yaratırken düşündüğü şekli düzende de mevcuttur. Bu nedenle filozoflar, Allah’ın insana az konuşup çok dinlemesi için iki kulak, bir ağız verdiğini ifade etmişlerdir (Oktay, 2015: 391).

Nihayet filozofların uzun bir dönemdir üzerinde durduğu ve herkesin mutlu, huzurlu olduğu darlık ve kötülüğün olmadığı “erdemli ülke” tarifine dair yeni bir parantez açılmıştır. Erdemli ülke, elma ve üzümün başta olduğu meyve bahçeleri ile selvi ve çınar gibi süs ağaçlarının kapladığı ve nihayet güzel çiçeklerin bulunduğu kocaman bir bahçeye benzetilmiştir (Oktay, 2015: 457, 458). Bu tarifi daha görselleştirmek veya görünür kılmak adına iyi ve kötü gibi tabirlerden yararlanılmıştır. Bu bağlamda

iyi olan erdemli ülkedir. İyi ahlak sahibi, hoşgörülü ve Allah sevgisi ile korkusu olan insanlar erdemli ülkede yaşarlar. Kötü olan ise erdemli olmayan ülkedir. Erdemli ülkede yaşayan insanların sahip olduklarının zıddı alışkanlık, ahlak ve düşünceye sahip insanlar da erdemli olmayan ülkede yaşamaya mahkumdurlar. Nihayet filozofların insanoğlunun hal ve tavırlarına dair izlenim ve tarifleri sıradaki yerini alır. Nitekim bizler filozofların kızgın ve hiddetli insanlar için “içerisi ateş ve dumanla dolu bir mağara” benzetmesini bu sayede öğrenmiş bulunuyoruz (Oktay, 2015: 236, 448).

2.2. Sosyo-Kültürel Temelli Kaynaklar

Özellikle Batı temelli düşünürler bu çerçevede ilk olarak ele alınabilecek yoğunlukta etkiye sahiptirler. Devletin gerekliliği noktasındaki düşünceleri süsleyen Piskopos Bossuet ile Hobbes’in çatışmalı düşünceleri bu durumun en güzel örneğidir. İnsanların kendilerini güvenli ve huzurlu hissetmeleri, düzen ve idarenin devamı maksadıyla devletin gerekliliği bütünleştirilir (Öz, 1999: 29-30). Düşünsel olan bu ifadeleri varlıklarıyla Doğu ve Batı medeniyetlerine müessese ve teşkilatçılık noktasında mihenk olabilmeyi başarmış idealist yöneticiler izler. İskender ve Cengiz Han’a ait atıflar bu durumun ilk yansımalarıdır. Bu çerçeveden bakıldığında Cengiz Han, ülkesini akıl ve bilgiye dayalı kanunlarla uzun süre idare edebilmiş örnek bir hükümdardır. İskender ise annesi ile hocasının kendi hayatı üzerindeki tazyikini kendince tartışıp değerlendiren ünlü bir filozof olarak karşımıza çıkmaktadır (Oktay, 2015: 476; Kınalızâde Ali Efendi: 93).

Bu hususta son olarak kimi kavim/milletlerin kültürel özelliklerine dair bazı mantıksal tespitler dikkati çekmektedir. Yer yer Arapların edebiyata neden çok daha yatkın oldukları üzerine yoğunlaşan düşüncelere bu nedenle rastlanılmaktadır. Nitekim Arapların, “şehir görmeden kırdı, çölde doğa ile baş başa kalmaların”dan dolayı edebiyata yatkın oldukları ve şiir yazmada ehil oldukları vurgulanmıştır (Kınalızâde Ali Efendi: 108). Ayrıca temelleri Sasanilere kadar geriye giden askerî sınıfı toplumdan ayırıştırma ve devamını sıkı tedbirlerle sağlama çabalarına dair atıflar da yine bu kategoride ele alınabilir. Nitekim ulema ve kadılar, askerler, tüccarlar ve çiftçilerin oluşturduğu bir dört unsur dahilinde düzenin devamlılığı ancak bu sayede sağlanabilir (Öz, 1999: 31)

2.2.1. Kültürel İçerikli Öğeler

Bu bölümde Kınalızâde’nin eserini kaleme alırken kullanmış olduğu kültürel temelli argümanlar üzerinde durulacaktır. Elbette bu gruba giren öğelerin tespiti diğerlerine nazaran çok daha güçtür. Fakat yine de gerek örnek verirken ve gerekse de olay, olgu ve kavramları izah edilirken başvurduğu sosyal ve beşerî kültür daire içerisinde var olan kavramlar yığını görünür kılınacaktır. Dinî ve felsefî boyuttaki argümanların dışında olan bu gruba dahil edilen kurgu aslında iki önemli temelde ele alınabilir. Bunlardan ilki dönem günceline has tasvir, tarif ve tanımlama cümlelerinden oluşmaktadır. Yani eserin kaleme alındığı dönemde yazar ve hitap taifesinin bilgi, konuşma ve anlaşma dünyalarına hâkim dil ve anlatım öğelerini kapsayan temel ve genel saha/havzasıdır. Bir diğeri ise Türk veya Türk-İslam ya da bu kültürün etkileşim içerisinde olduğu diğer teşekküllerin kültürel birikimlerinin izlerini taşıyan tarif, tanım ve anlatımları içerisinde bulunan saha/havzalarıdır.

İnsanoğlunun bilincinin ayrılmaz bir parçası olan konuşma yeteneği yazının icadından çok önce de düşünceyi izahının en temel kaynağı olmuştur. Bu nedenle dünyanın dört bir yanında derlenen pek çok atasözü tamamen insana özgü konuşma olayının ilk sözlü biçimsel özelliğini taşımaktadır. Sadece atasözleri için değil elbette. Örneğin Homeros kendisinden öncekilerin yazdıklarından çok farklı bir şey yazmamıştır. O sadece öncekileri söylenenleri belli bir düzen dâhilinde birleştirmiştir. Bu bakımdan da aslında bir montaj işçisi olarak da görülebilir. Bu örnek dahilinde dünyanın hemen hemen her yerinde yazının icadını takiben kaleme alınan metin veya şiirler aslında sözlü edinime ait kelimelerin yüksek sesle sözlü olarak söyleniyormuşçasına ifadesinden ibarettir (Ong, 2014: 21, 36, 40).

Bu noktada Kınalızâde’nin eserinde beyt, rubai, rubaiyye, mesnevi, mısra, manzum, şiir, kıt’a arabîyye gibi farklı adlarla anılan yaklaşık 528 adet manzum kullanmış olması oldukça dikkat çekicidir (Oktay, 2015: 85). Bu edebî izah yoğunluğu aslında toplumsal gruplar arasında düzenin sağlanması noktasında önemli bir dayanağı oluşturmaktadır. Öyle ki zengin-fakir ve yönetici-reaya arasındaki pozitif farklılıkların çok daha güzel bir lisanla izahı aslında zorunlu bir gerekliliktir. Lütü Paşa, “reaya fazla yüz verilmemelidir. Malı çok olabilir buna bir şey söylenemez ama sipahi gibi giyinip kuşanmasına, atının ve evinin sipahi gibi süslemesine izin verilmemelidir...” demiştir (Uğur, 1980: 252). Bu ifadelerle özellikle idarî anlamda reaya ile sipahi arasındaki sınıfsal ayrılığa temas etmiştir.

Çünkü ona göre insan ve papağan konuşma yetisi bakımından ele alınabilir. Bu bağlamda insan konuşmasa da insandır. Oysa konuşabilen hayvan olan papağan ise asla insan olarak nitelendirilemez (Oktay, 2015: 163). İnsanların ilk olarak akli olmayan veya aklını kullanmayanların hayvanlara benzetilmesi “hayvanları akıl ve düşünceleri olmadığından onların ihtiyaçlarını Allah ortaya koymuştur. Oysa akıl sahibi insanlar kendi ihtiyaçlarını karşılamakla mükellefi...” şeklinde belirtilmiştir (Oktay, 2015: 127, 434). Devamında ise tekâmülü ele alırken bir merdiven tasviri yapılmıştır. Tekâmül düşüncesi, insanlar, hayvanlar, bitkiler ve madenler şeklinde yukarıda aşağıya doğru şemalaştırmıştır. (Oktay, 2015: 131, 137) Nihayet insanda var olan şehvet duygusunun kaynağının ciğer olarak ifade edilmesi gibi tanım ve tarif cümleleri bu kategoride ele alınabilir. İnsanlar aklın vermiş olduğu bir avantaj sayesinde “seçme ipini” ellerinde tutarlar. İnsanların huy bakımından kemal, eksik ve her ikisine de sahip olmayan olarak kategorize edilebileceğini ifa eden Kınalızâde, bu grupların her birinin kendilerine göre davranış şekillerinin olduğunu altını çizmektedir. Fakat burada özellikle vurguyu kemal derecesine ermiş insan üzerine yapmaktadır. İnsanın hayvanlık derecesine varmasının en büyük amillerinden biri tembelliktir. Bu nedenle tembellik, özellikle cahiller için baldan tatlı, akıllı olanlar için ise zehir kadar tehlikelidir (Oktay, 2015: 158, 161, 170, 190, 216, 263). Dünyada yaşadıkları hayatın bir meyvesi olarak cennet ya da cehenneme gidecek olan insanlar kolay olmayan dünya hayatını ancak aralarında iş bölümü yaparak kolay ve rahat, huzurlu bir şekilde yaşayabilirler. Bu onlar için bir zorunluluk olmakla birlikte ayrıca insan olmanın da mühim bir meziyetidir. Nitekim insanlar asla hayvanlar gibi yalnız yaşayamazlar (Oktay, 2015: 288, 324, 325). Yaradılış gereği ince, tüyü ve postu olmayan insan, çok örtünmeye ve bu sebeple de ayrıca çok uyumaya ihtiyaç duyar. Uyku aynı zamanda güvenliği de beraberinde getirir. Bu nedenle insan, bir mekâna yani eve ihtiyaç duyar (Kınalızâde Ali Efendi: 14). Varlıklı kişilerin kapılarına gelen yoksulları eli, nasibi ve gönlü boş göndermemeleri gerektiği oldukça dikkat çekici bir hikâye ile anlatılmaktadır. Bu hikâye ile fakirlerin hiçbir zaman umutsuz, zenginlerin ise gereğinden fazla büyüklükmemeleri gerektiği mesajı verilmektedir. Öyle ki “Bir gün zengin ve alımlı bir kadın vardı. Bir gece çok güzel bir yemek yaptı. Tam yemek yiyecekleri zaman kapı çaldı, dışarıdan Allah rızası için bir lokma sesi duyuldu. Eşi karısına kapıyı kapatmayı ve dilenciye kovmayı emretti. Belli bir zaman sonra o kadın eşinden boşandı ve bir başka kişi ile evlendi. Yine güzel bir yemek yaptı ve eşi ile oturup yemek üzere iken kapı çaldı. Yine bir dilenci vardı kapıda. Kocasını kadına şu tabağı götür dilenciye ver dedi. Bir müddet sonra kadın feryatla geri geldi ve kocasına o dilenci varlığın kıymetini bilmeyen, rızık paylaşmayan bencil olan benim eski eşimdi demiştir” (Kınalızâde Ali Efendi: 270). Bu hikâye dahilinde paylaşma duygusu ile dünyada her daim insanın başına hal geleceğinin bilinmesinin önemi belirtilmektedir. Bu iki hususu insanoğlu adeta kulağına küpe yapmalı ve davranış ile düşüncelerini bunlara göre şekillendirmelidir.

Eserde insan ve insana özgü özellikleri, insan hayatını etkileyen beşerî olaylara dair izahlar izler. Bu nedenle hanelerin nerelere inşa edileceğinden tutun ki hane kapılarının yer alacağı yönler ile hane yapılarına dair bilgilere de rastlanılmaktadır. Öyle ki her hanede kadın ve erkekler için ayrı ayrı odaların bulunması gerektiğine dair düşünceye de rastlanılmaktadır. Nihayet insan hayatının bütüncül bir şekilde deveran ettiği toplum ve toplum hayatına dair fikirler giderek belirginleşmektedir. Her şeyden önce toplumu oluşturan sınıfların tarif ve izahı vurgulanmalıdır. Bu nedenle bizler kalem, kılıç, tüccar, sermaye ve çiftçiler gibi bir sınıflama ile karşı karşıya kalmaktayız. Bu katmanlar arasında insanların fikir sahibi oldukları konuda konuşmaları, bilmedikleri konular hakkında ise fikir beyan etmemeleri gerektiği gibi günümüz dünyasında da hoş karşılanan tavsiyeler kaleminden dökülmektedir (Oktay, 2015: 199, 333, 461, 462). Yine aza kanaat etme, çok fazla mala mülke kavuşmayı arzu etme düşüncelerinin insanlar için her zaman var olan çıkmazlar oldukları görülmektedir. Bu duyguları daha anlaşılır yapmak için kullanılan tabirler de oldukça ilginçtir. Örneğin para kazanmak “mal toplamak yüksek bir dağın tepesine taş çıkarmak kadar zordur” şeklinde ifade edilmektedir. Diğer taraftan para harcamak ise “o dağdan aşağıya doğru bir taşı yuvarlamak gibi kolay ve hızlı olur” şeklinde izah edilmiştir. Bu izah hakikaten bu mahiyetteki düşünceleri oldukça açık ifade edecek anlam ve kolaylıktadır (Oktay, 2015: 200, 201). Ayrıca yer yer bir başkasıyla olan konuşmada dikkat edilecek hususların da altı çizilmektedir. Bu noktada kısa ve öz konuşmak konuşma sırasında muhatabımıza “anladın mı, dinledin mi, beri bak, beni dinle, anlaşıldı mı” vb. hitaplardan mümkün olduğunca kaçınılması gerektiği belirtilir. Zira kısa, öz ve akıcı konuşmak dinleyicide bir ilgi alaka doğuracağı gibi şikâyete de konu olmaz. Oysa bunun aksi bir izah yöntemi pek beğenilmez. Abbasi hatiplerinden birinin Basra Camii’nde sabahtan kuşluk vaktine kadar yapmış olduğu konuşma bu hususlarda örnek olarak verilebilir. Bu kadar uzun ve sıkıcı konuşmaya dayanamayan mescitteki bir bedevî “senin sabahtan beri yaptığın kısa olmayan ve

anlaşılmayan türden bir konuşmadır. Oysa açıklanmadan anlaşılan kısa ruhumuzla olan konuşma çok daha iyidir” diyerek sitemini dile getirmiştir (Kınalızâde Ali Efendi: 75, 80). Toplumda gereğinden fazla gülmek, helal yolla geçimlik rızık kazanmak, birazcık yiyip birazcık da biriktirmeyi bilmek, yolda yürürken sık sık arkaya dönüp bakmamak, ata binerken kibirli olmamak, sırt üstü yatmamak ve elle burun veya ağız temizlememek şeklinde birey, aile ve toplum hayatına dair genel geçer ifadelere de rastlanılmaktadır (Oktay, 2015: 239, 241, 395-397).

Anne-Baba ve Hoca haklarına dair görüşler de eserde oldukça önemli yer kaplamaktadır. Öncelikle anne-baba bir insanın yeryüzüne birey, fert ve kul olarak gelmelerini sağlayanlardır. Bu nedenle asla hakları ödenmez. Hoca/lar ise o birey, fert ya da kulun nasıl bir yaşam ve hayat yaşayacağını belirleyen kişilerdir. Dolayısıyla sözlerine itibar edilmeli ve saygı duyulmalıdır. Anne-baba ve hoca haklarını toplum hayatının devamı noktasında çok önemli bir rol oynayan aileye dair bilgiler izlemektedir. Anne-babalar bir kuş misali evlatlarını zamanı geldiğinde yuvadan ayrılmalarına yardımcı olmalıdırlar. Aile hayatının tesisinde eş seçiminden tutun ki, varlık, yokluk ve geçimlik durumu, eşlerin birbirine sevgi ve saygı beslemeleri gibi bir hayli izah gerek görüldüğünde ifade edilmiştir. Bu arada günümüz gerçekleriyle yer yer bağdaşmayan fikirlere de rastlanılmaktadır. Örneğin “Kadın ile malı, soyu, güzelliği ve dini için evlenir” şeklindeki izah günümüzde pek de kabul gören bir durum değildir. Elbette genel kabul bu yöndedir. Ancak evlenilecek kişinin varlığından ziyade ahlaklı olmasının modern dünyada daha çok tercih edildiği aşikardır.

Çok güzel olmasına rağmen alışkanlıkları kötü olan kadınlarla kesinlikle yuva kurulmamalıdır. Kadınların düğünlerde bir araya gelmeleri istenmemektedir. Bu durumun nedeni olarak da artacak olan talepleri gösterilir. Zira bir başkasının üzerinde bir elbise veya takı gören kadın, erkeğini bunu alması noktasında zorlayacak ve sıkıntı yaşamasına neden olacaktır (Oktay, 2015: 347, 350-356, 365, 404). Bu nedenle kadınlar, boş ve lüzumsuz şeyleri yapmaktan ve dinlemekten, erkekleri ve güzel gençleri görebilecek yerlerden, Hüsrev ile Şirin gibi aşık ve maşuk hikâyelerini okumaktan uzak tutulmalıdır (Kınalızâde Ali Efendi: 50). Ancak bu vesileyle aile hayatının tesisinde önemli bir rol oynayan kadınların korunabileceği vurgulanır. Ayrıca doğumlarından dolayı üzülmemesi gereken kız çocuklarının çok daha küçük yaşlarda eğitimleri ile yetiştirmelerinin önemi üzerinde durulmaktadır (Oktay, 2015: 285, 372). Kız çocuklarına dair bu ince nüansları çocuk eğitimi hakkında da oldukça önemli tavsiyeler izlemektedir. Özellikle hanedan çocuklarının hayatı gerektiği gibi öğrenmeleri noktasında İran hükümdarlarının seçtikleri metodun ne kadar uygun olduğu belirtilmektedir. Hanedanın çok güvendiği bir kişiye çocukları teslim ederek birkaç yıl hayata ve yönetime dair gerekli bilgileri aldıktan sonra tekrar hanedana teslim edildiğini öğrenmekteyiz (Kınalızâde Ali Efendi: 71; Öztürk, 2014: 931-953).

Aile, toplum ve millet nezdinde birlik ve beraberlik ruhunun çok önemli olduğu gerçeği dile getirilmektedir. Nitekim birlikten kuvvet doğmaktadır. Bu hususta Endülüs Emevileri canlı örnek olarak ortada durmaktadır. Onlar birlik ve beraberlik düsturu sayesinde gayet muhteşem bir medeniyet oluşturmuşlardır. Bu özelliklerinden dolayı Hristiyanlar dahi onlara hayran kalmışlardır. Ne zaman ki aralarındaki bu birlik ve beraberlik ruhu bozulmuştur işte o zaman Hristiyanlar onlara saldırıp yok olmalarını sağlamıştır (Kınalızâde Ali Efendi: 210).

Bireylerin sıhhat ve kişilik, benlik olarak karşılaştıkları problemlerin üstesinden gelmek için gerekli olan iki ilim dalı bulunmaktadır. Bunlardan ilki tıp ilmidir. Bu ilim insanların bedenleri veya ruhen karşılaşılan hastalıkların tedavisinde etkindir. Bir diğeri ise bu eserin yazılmasının en önemli dimağlarından olan ahlâk ilmidir. Nasıl ki tıp ilmi, yaşamın sürekliliğini sağlıyorsa ahlâk ilmi de yaşayan kişilerin aile ve toplum hayatındaki kurallarını ifade eden, şekillendirmektedir. Yine nasıl ki tıp ilminde umutsuz vakıalar var olmakta, işte ahlâk ilminde de bu tür vakıalar görülebilmektedir (Oktay, 2015: 114).

İnsanların Hakk için niyaz edip, kendilerini toplum yaşamından ayıranları hariç kalben değil de şeklen bu tür davranış içine girenler aslında toplum için oldukça zararlı kişilerdir. Zira onların nafakaları toplum tarafından karşılanır. İnsanlardan ayrılıp dağ başlarında, mağaralarda kalıp bunu dindarlık ve insanlık kemali zannedenler aslında geçimlerini halka yüklemektedirler. “Oysa insanın en hayırlısı başkalarına faydası dokunandır. Lübnan ve Şam münzevileri ile dağ abdalları bu bahsin dışındadır” (Kınalızâde Ali Efendi: 137, 139). Son olarak yalan söylenecek veya hile yapılacak durumlara dair

izahlar ön plana çıkmaktadır. Öyle ki savaş hali örneğinde olduğu gibi insan yeri ve zamanı geldiğinde yalan söylemesini ve kaçmasını da bilmelidir (Oktay, 2015: 507).

2.2.2. Yönetimsel İçerikli Öğeler

Kınalızâde'nin üzerine en fazla eğildiği noktalardan biri de şüphesiz yönetimle ilgilidir. Yönetim sisteminin bel kemiği olan karar alma mekanizması bu noktada ön sıradadır. Ona göre vezirler her ne söylerlerse söylesinler son söz daima padişah söyler ve dahi söylemelidir. Padişah daima vermiş olduğu kararın doğru karar olduğundan emin olmalıdır. Bir bakıma vezirler fikirlerini beyan ederek “ipi boyunlarından atarlar” fakat padişahlar asla bu ipi boynundan kurtaramaz. Nasıl ki reaya padişaha tam itaat etmeliyse, padişah da reayası için daima en iyisini düşünmeli ve yapmalıdır (Uğur, 1980: 247). Padişah, her daim adil, güvenilir, sözüne sadık ve hoşgörülü olma vasıflarını asla elden bırakmamalıdır. Bir düzenin inşası ve o düzende tek bir padişahın olması gerektiği yönündeki düşüncesini arılar üzerine şekillendirdiği bir tiplene ile izah etmektedir. Nitekim arılar bilindiği üzere bey arısız yaşayamazlar. Fakat iki bey arının olması durumunda arılar, bunlardan birini mutlaka öldürürler (Kınalızâde Ali Efendi: 129,130).

Bu konudaki diğer bir husus ise padişahın korunmasına ile ilgilidir. Nitekim dirlik, düzen ve idarenin teminatı olan padişahın özellikle sefer zamanlarında sıkı, mahir ve emin kişilerce korunması gerekmektedir. Tarih, Yavuz Sultan Selim örneğinde karşılaşıldığı üzere savaş sırasında otağında saldırıya ve suikasta uğramış pek çok hükümdar olayı ile doludur. Bu örnek “Sultan Selim merhum zamanında bir kere Diyarbakre giderken utak önünde birkaç casus haram-zadeler ki, Şah İsmail tarafından irsal olunmuşlar, hayme-i padişahı ateşe urubgice ile padişahı bekleyüb taşraya çıkarsa hançer ile urmak niyetine gelmiş imiş” şeklinde oldukça açık ortaya konulmuştur (Uğur, 1980: 248).

İnsan nasıl ki ateşsiz yaşayamaz ise insanların da padişahsız kalmaları ve yaşamaları mümkün değildir (Oktay, 2015: 495). Padişahların düzendeki merkezî rolü “beden-baş” veya “beden-kalp” benzetmeleri yardımıyla açıklanır. Düzenin bozulması açıklanırken “balık baştan kokar” atasözüne sıkça atıfta bulunularak padişahlar dönem dünyasının kalbi olarak nitelendirilir. Böylece kalp sağlıklı değilse beden de bozulur çıkarımı yapılmıştır (Öz, 1999: 30). Şeyhoğlu'nun padişahları vücuttaki “gönüle” benzettiği tipleneden hareketle padişahın aslında toplumun bir aynası oldukları görülmektedir. Onun “Bilimlidir ki, hükümdar cihanda gövdedeki “gönüle” benzer. O salah üzere olduğu zaman cihan salah; o fesada bulaşmış ise insanlar da fesada bulaşmış olurlar. İnsanlar sultanlarının dinine uyarlar...” şeklindeki izahı bu mahiyette önemli bir yaklaşımdır (Unan, 2001: 327). Ayrıca nasıl ki, bir adamın yere düşen gölgesi, o adama nispet edilir, o adamın adıyla anılırsa, hükümdar da Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak anıldığına göre fillerinde bunun gereklerini yerine getirmek durumundadır. Kötü işler işleyerek, temsil ettiği ulvî makamı lekelememelidir. Akıllı padişah, bu kokuşmuş, hilekâr ve vefasız dünyanın kuruluşundan kendi zamanına kadar kimseye yar olmadığını bilmeli ve karıncayı bile incitmemelidir. Hele hele Allah'ın emaneti olan kullarını asla incitmemelidir (Unan, 2001: 318, 326). İdarecilerin söylem ve beklentilerinin onların faaliyetleriyle eş değer olduğunu belirten yazar, bu nedenle bir idarecinin bugün hak için ne yaptım diye düşünürken bir diğerinin bugün akşam ne yesem diye düşündüğünü ifade etmektedir (Oktay, 2015: 495).

Padişahlar ayrıca düzgün bir yönetim ve denetimin sağlanması için beraber çalışacakları kişileri de seçmekle mükelleftir. Bu noktada özellikle kapılarına dayanıp her gün iş isteyen kişilere dikkat etmeleri gerekmektedir. Nitekim bu türden kişiler her ne olursa olsun yaparım diyerek aslında hiçbir meslekte mahir olmadıklarını da açığa çıkarmışlardır. Bu nedenle başta padişah olmak üzere diğer tüm idareciler kendi dünyalarına çekilerek keşfedilmeyi bekleyen mesleğinde mahir, ehil kişileri bulmak ve işi onların ellerine vermekle yükümlüdürler. Zira bu yapılmaz ise normal hayatta ferdi ve toplum için gerekli işler, siyasal hayatta ise yönetimsel işler yolunda gitmez (Unan, 2001: 332).

Padişah ile aile babasının benzerliği üzerinden aileden başlayıp devletin başına kadar devam eden sağlam ve bütüncül bir yapıya kapı aralanır. Bu nedenle ilk olarak devlet başkanı ailenin babası rolündedir. Ailede babaya olan ihtiyacın haneye mensup diğer kişilerin yönetilmesi ve idare edilmesi ihtiyacına bağlanmaktadır. Babanın hane içindeki görevi çobanlık ve doktorluk olarak ikiye ayrılmıştır. Çobanın sürüsünü koruyup kolladığı gibi hane reisi baba da aile fertlerini koruyup kollamalıdır. Doktorlar ise bireyin ruh ve bedeninin sağlığından sorumludur. Bu nedenle insanların hastalanmaması için veya tedavisi için elinden geleni yapar. Hastalara şifa bulmaya çalışır. Hatta ilerlemiş ve tedavisi

mümkün olmayan durumlarda da hastasını korumak için gerekirse organı tamamen bedenden koparır. Padişah da tıpkı bir baba gibi halkını sevip saymalıdır. Yerine göre bir çoban yerine göre de doktor olmasını çok iyi bilmelidir. Padişah'ın bu sevgi ve saygısı tabandaki reaya tarafından da kabul görmeli ve yaygınlaştırılmalıdır. Nitekim nasıl ki aileye mensup kardeşler birbirlerini sevip sayıyorlarsa padişahın tebaası olanlarda aralarındaki farklılıklara rağmen birbirlerini sevip saymalıdırlar (Oktay, 2015: 329, 331, 427, 487). Toplumunu oluşturan bireyler hükümdarların kuvvet ve kudretlerinin bilincinde olup onlara kesinlikle itaat etmelidir. Nitekim hükümdarlar yüksek dağlardan inen sel gibidirler. Bir anda karşılarına çıkıp onları yoldan döndürmek isteyenleri o sel içinde boğulup ölürler (Kınalızâde Ali Efendi: 249).

3. Eserin Dil, Anlatım ve Örneklem Kurgusu

Nasihati Sultan Murad isimli eser, II. Murad'ın oğlu II. Mehmet'e çocuk yaştaki bir şehzadenin anlayabileceği bir dille yazdığı sosyal ve ahlâki öğütlerinden meydana gelmektedir. Eserde baba-oğul arasında yapılan konuşmalar bir üçüncü kişi ağzından nakledilmektedir (Sultan Murad Han). Bu eser aslında bir padişahın oğluna, onun anlayabileceği mahiyette bir dil ve anlatım kullanarak öğütlerde bulunması, bu durumun bir başka kişinin ağzıyla izah edilmesi noktasındaki iki özelliği ile dikkat çekicidir. Yine başta Kınalızâde olmak üzere diğer benzer muhtevaya sahip eserler veren yazarların kullandıkları üslup ve anlatım inceliği de bu çerçevede önemli bir yere sahiptir. Netice itibariyle yukarıda da örneğini sergilemeye çalıştığımız üzere burada sadece Ahlâk-ı Alâî'de kullanılan dil ve ortaya konulan örnekler merkeze alınarak genel bir izah ve anlayış dünyası oluşturulması hedeflenmektedir.

İnsanoğlu, yaratıcı tarafından verilen cezaları kesinlikle yaşamak veya yüz yüze gelmemek için gayret göstermelidir. Aksi halde kendisini korku ve dehşet verici cezalandırmalar beklemektedir. Kıyamet gününde güneşin kavurucu boyutta yeryüzüne yaklaşması ve iyi, kötü insanların bundan ne şekilde etkilenecekleri bu hususta güzel bir örnektir. Elbette bu örneğin inançsal bir dayanağı vardır. Fakat burada güneş gibi hararet ve ısı kaynağının kullanılması aynı zamanda dönem insanının yüz yüze kaldığı somut bir olumsuzluktur. Kıldan ince, kılıçtan keskin ve cehennem üzerinden uzatılmış sırat köprüsü, helal-haram kavramları sık sık yer verilen ayet ve hadisler bu çerçevede ele alındığında Ahlâk-ı Alâî'de ifade noktasında hitap kesiminin dini ve inançsal yönünün merkeze alınarak bir dil ve anlatımın kurgulandığı rahatlıkla ifade edilebilir.

Yukarıda yer yer ifade edilmiş çocuk eğitimi konusunda İran hükümdarlarının, birlik beraberlik duygusu noktasında Endülüs Emevileri'nin, kadın veya genç kızların okumamaları gereken Hüsvrev ile Şirin, gereksiz ve boş konuşma noktasında ise Abbasi hatiplerinden birinin Basra Camii'ndeki vaazı gibi çoğaltılabilecek olan örnekler iki önemli hususu ortaya çıkarmaktadır. Bunlardan birincisi eserin yazıldığı dönemden çok daha evvel gerçekleşmiş hadiselerle dair genel bir bilgi birikiminin olduğu yönündedir. İkincisi ise bu tür örnekler vesilesiyle eserin temel gayenin çok daha anlaşılır kılınmasının amaçlandığı şeklindedir. Bu hususta ayrıca benzer muhtevaya sahip Hristiyan ya da diğer inançlara dair örneklerin sergilenmemiş olması da oldukça önemlidir. Oysa yukarıda ele aldığımız konularda değişik inançlara ait anekdotların yer yer sergilendiğine şahitlik edilmiştir.

Hemen hemen her kurguda şahit olduğumuz anasır-ı erbaa (hava, su, toprak ve ateş), hükümdarın yüksek bir dağdan aşağıya doğru akan sel, insanlar arasındaki toplumsal düzeni ifade ederken biber, nohut ve pirinçten yapılan bir yemek, hükümdarın gerekliliği üzerine tartışırken ele alınan arılar örneklerinden hareketle okuyucu aslında dönem diline hâkim bir literatüre dair bilgi sahibi olmaktadır. Burada kullanılan sel, yemek ve arı örnekleri demek ki dönem insanının anlayışını pekiştirecek konulara has örneklemlerdir. Örneklem kurgusunda dönem insanının bildiği ve korktuğu doğal afetler ile gündelik hayatında sıkça karşılaştığı sıradan bilgilerden seçildiği anlaşılmaktadır. Aynı durum yaradılış ile ilgili örneklerde de uygulanmıştır. Nitekim "bitki tohumunun bakir tarlaya düşmesi", dostluk, düşmanlık üzerine olan izahta "koyun ve kurt", tasarruf ile ilgili anlatım da ise "bu kuvvet yakuttan bir dağ ve gümüşten bir selviyi andırır" ve "beş ırmağın aktığı bir havuz" şeklinde tabirlerin kullanılması da bu yönde tespitlerimizi destekleyen önemli argümanlardır.

Herhangi bir konuda fikir sahibi olmadığı halde başkalarını taklit ederek veya onlardan öğrendiklerini gerekli gereksiz ifade edenlerin "insanları taklit eden bir papağana" benzetilmesi hadisesi ele aldığımız konuyu daha belirgin kılmaktadır. Yani yazar, neden bu hususta papağan örneğini

vermiştir. Bilmediği bir konuda gereksiz konuşmak adeta bir hayvana has davranış olarak ifade edilmiştir. İnsan ise bilmediğini bilmeli, bildiğini yeri ve zamanı geldiğinde usulünce izah etmelidir.

Hükümdarlar ile ilgili, “beden-baş veya beden-kalp”, “Allah’ın yeryüzündeki gölgesi”, “cihanda gövdedeki gönül”, “hükümdar ailenin babasıdır”, “çoban”, “hükümdar aynı zamanda bir doktordur” şeklinde sıralayabileceğimiz benzetmeler ile izahlar da ele aldığımız sorunsala güzel bir örnektir. Hükümdarın vazife ve yetkileri bağlamında ele alınırken “baba, çoban, doktor, gönül ve kalbe” benzetilmesi yazar tarafından meramın izahının en güzel öğeleri olarak tasarlanmıştır. Bu tür örneklerde büyük olasılıkla dönem dünyasında insanların hemhal olduğu meslekler ve kavramlardan hareketle oluşturulmuştur. Devletin çok daha dar ve fakat ayrıntılı bir şekilde ele alınabilmesi için aile kavramının kullanılması da oldukça önemlidir. Nitekim aile kavramı ve devamlılığı ile sürekliliği bağlamında baba, aile fertleri, güven, itaat, görev paylaşımı, inanç ve ahlak gibi kavramlar daha anlaşılır kılınır. Akabinde bir aile için olağan açıklığıyla ifade edilen meram, çok daha geniş bir bakış açısıyla devlet için ortaya konulur. Öyle ki adil, güvenilir, cesur ve inançlı bir Padişah, ona itaat eden reaya, gelir düzeyi, eşitlik, idarecilerin halka bakışı, idarecilerin seçilmesi, dürüst, güvenilir ve inançlı olmaları şeklinde daha geniş bir bakış dahilinde ortaya konulur. Bu vesileyle okuyucusunun aileden devlete veya tersi yönden devletten aileye doğru daralan, genişleyen kavramsal bir çerçevede iyi, güzel ahlakı, hakikati, iyiliği, dürüstlüğü görmesi sağlanır.

Diğer taraftan maddeye dair tanımlar “kar, çiğ, çiçek, bulut, maden, mantar, sedef, yosun ve sünger” vb. kavramlar yardımıyla yapılmıştır. Bu husustaki örneklendirmelerde ise arzu ve şehvet gücünden hareketle “çiğ” ön plana çıkarılmıştır. Kanaatkâr olma bağlamında, mal ve servet edinme hususunda para kazanmanın “yüksek bir dağ başına kocaman bir taş çıkarmak” ve birikimin, mal veya servetin harcamasının ise “yüksek bir dağdan taş indirmek” şeklinde somutlaştırılır. Bu örnek ve izahlarda da dönem dünyasının algı ve dikkat düzeyi ile hafızasının önemli büyüktür. Para kazanmanın zorluğundan bahsederken ağır bir taş ve yüksek bir dağ örneği bilişsel düzeyde iki kavram bağlamında izah edilir. Bu yönüyle günümüzdeki “ekmek aslanın ağzında” şeklindeki ifadeyi belki de karşılar. Bu tabir eserin yazıldığı dönemin insanları için nasıl bir anlam ifade ederdi bilinmez. Fakat günümüz insanı için bir işe girmenin, para kazanmanın ne kadar zor olduğunu ifade etmektedir. Örneklendirmelerde ise sıkça karşılaşılan doğa olayları ve bitkilerin kullanılmasının nedeni de aynı şekilde okuyucusunun verilmek istenen mesajı almasına yardımcı olmaktır. Bu nedenle sıkça kullanılan, görülen, bilinen maddî ve manevî öğelerden istifade edilmiştir.

Son olarak, evlilik, çoluk çocuk sahibi olma ve genel aile ya da toplum terbiyesine dair izahat ele alınabilir. Bu hususta “kuşların yavrularını belli bir olgunluğa eriştikten sonra yuvadan salıvermesi” örneğinden anne-babalara aslında ince bir mesaj verilmektedir. Onlara çocuklarının döneme uygun adet, gelenek ve görenekler dahilinde eğitilmesi, terbiye edilmesinden sonra kendilerine ait bir yuva kurmalarına aracı olmaları öğütlenir. Erkekler için evlenecek eş seçiminde “bekâr ise teyzelerin ve kız kardeşlerinin” kıstas alınması gerektiği belirtilmektedir. Bu düşünce aslında günümüzde de oldukça kabul görmektedir. Güzel, çirkin, iyi huylu, kötü huylu, kendisi güzel ama huyu kötü kadın/kadınlar tiplmesi toplum nazarında kabul gören örnekler olduğu ifade edilebilir. Ata binerken böbürlenmemeli, yolda yürürken sağa sola sık sık bakılmamalı ve ayrıca konuştuğumuz kişilere sık sık, anladın mı, dinledin mi, beri bak vb. tabirlerin kullanılmasından kaçınılmalıdır. Dolayısıyla birey, aile ve toplum hayatı ile ahlakı hususunda da oldukça genel örnekler ile sade bir dilin seçildiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Antik çağdan beri varlığını bildiğimiz hitabet geleneği, XVI. yüzyıl sonlarına doğru giderek yerini yazı literatürüne bırakmıştır. Bu aslında bir değişim dönüşümün de habercisidir. Öyle ki hitabet giderek yerini çok daha etkili olan “eğitim”e bırakmıştır. Eğitim vesilesiyle bir toplumun gençleri kahramanlarını tanımaya, model almaya ve dinî vecibelerini öğrenmeye başlamıştır (Ong, 2014: 139). Ong’un bu izahı dahilinde çalışmada bir Osmanlı aydınının dönem dünyasının kendi has atmosferinde kaleme aldığı eseri, eğitimsel önemi ile dil ve anlatımı bakımından iki kategoride ele alınmıştır.

Bunlardan ilki eserin beslendiği kaynakların dinî, felsefî ve kültürel olarak üç ana kategoride ele alınabileceği yönündedir. Bu kaynaklar ise oldukça köklü ve tarihsel bir derinliğe sahiptir. Bu nedenle diğer pek çok örneğinde olduğu gibi Kınalızâde Ali Efendi’nin eserinde de sıklıkla ayet ve hadislere yer verilmiştir. Bu durum içinde bulunulan toplumun dinî değer ve öğretileriyle doğrudan

bağlantılıdır. Haliyle toplumun düşünce ve davranış dünyasına dokunmanın en önemli araçlarından biri bu itikadî hususiyeti dikkate almaktır. İkincisi ise Kınalızâde'nin sık sık "filozoflar" yer yer de Sokrates ve Aristo şeklinde isim vererek belirttiği felsefî kaynaklı atıfların altı çizilebilir. Bu kişiler, düşünceleri, fikirleri ve davranışlarıyla belli bir dinî inanç ve kültür havzasının dışına çıkmayı başarmış kişilerdir. Bu nedenle toplumun tamamı tarafından olmasa da başta aydınları olmak üzere birçok kişi tarafından bilinirler. Dolayısıyla evrenselliği yakalamış bu kişiler ve fikirleri bağlamında meramın izah edilmesi dinî hassasiyetlerden sonra gelen ikinci bir yoldur. Bu kişilere yönelik inanç ve kültürel bir direnç yer yer görülebilir. Bu nedenle hitap edilen veya hedef seçilen toplumun kendi inanç ve kültür havzasındaki kişi ile öğretilere doğru yönelir. Bu yöneliş kaynağın dayandığı üçüncü kaynağı açığa çıkarmaktadır. Haliyle Türk, Türk-İslam veya İslam Medeniyetlerine ait yaşam, gelenek, görenek vb. maddî, manevî unsurlar silsilesi ise kültürel temayı teşkil eden kaynaklara yapılan atıfların temelinde bu hassasiyet yatmaktadır.

İkincisi ise Kınalızâde'nin Ahlâk-ı Alâî'yi kaleme alırken kullandığı ve bugün eseri okuyan bir kişinin yer yer sergilediği hafif bir gülümseme refleksine yol açan dil ve anlatım özelliği ile maksadına erişmek için kullandığı örnek, tabir ve tariflerin irdelenmesidir. Bu vesileyle ilk olarak adeta yazarın eserinin satırları arasına gizlediği maksadı ile bu maksadının anlaşılması noktasındaki gayreti açığa çıkarılmıştır. İkinci olarak da yazarın kendi dönem dünyasının inanç, gelenek-görenek ve kültür dünyalarının doğal bir sonucu olarak edebiyatlarına girmiş sözel veya yazılı argümanlar belirginleştirilmiştir. Özellikle dinî, kültürel ve sosyal bakımdan dönem dünyasının yabancı olduğu izahlar ile yine toplumun her kesiminde insanların kolaylıkla anlayabilecekleri örneklem örüntüsü ön plana çıkmaktadır. Dağ, der, çiğ, kuş, çoban, beden, kalp, ciğer, baş, kol vb. pek çok bilindik öge Kınalızâde'nin "doğru, adil, hoşgörülü ve inançlı insan", "ahlaklı insan" olma, tarif etme noktasındaki hayretini süslemiştir.

Son olarak çalışmada ele alınan Ahlâk-ı Alâî'nin dönem toplumunda, kabul görüp görmediği sorusu da oldukça önemlidir. Zira bu soru dahilinde alınacak cevap sık sık ifade edilen yazarın meramını izah ve anlatma çabasının da aslında bir göstergesi olacaktır. Fakat bu sorunun cevabını verebilmek kolay değildir. Bu cevap ancak mahzenler, tekke-dergâh arşivleri, camii, mescit ve türbeler ile hanedan aileleri başta olmak üzere merkez veya taşra idari, askeri görev yürütücülerinin şahsî arşivleri ile nihayet çok daha sonraki döneme ait kahvehane, konak ve ayan hanelerine ait kütüphanelerinin bütüncül bir şekilde tetkiki ile içerisinde Ahlâk-ı Alâî ya da öğretisinin olup olmadığı yönündeki bir gayretin sonucunda nispeten verilebilir. Ancak her şeye rağmen Kınalızâde'nin kendi bilgi ve öğretileri dahilinde dönem toplumuna faydalı olacağına inandığı bir eseri kaleme aldığına kanaat getirdiğini de belirtmek gerekmektedir. Bu yönüyle de bireysel anlamda kendisine, kültürel anlamda ise Osmanlı ve Müslüman toplumu ile değerleri, inanç ve öğretilerine dair oldukça önemli bir mirasın taşıyıcılığı rolünü oynadığı söylenebilir.

Kaynakça

- Adıvar, A. (1955). Kınalızâde Ali Efendi, Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 6, 709-711.
- Alandağlı, M. (2022). Tereddüt Döneminin Hatırat Türü Eserlerde Dün, Bugün ve Yarının Kurgusu (Osmanlı Islahatname Yazarlarının Meramın İzahı Yöntemi). M. Gümüş (ed.), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatırat Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı III, içinde (19-46. ss). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Aksoy, H. (1976). Kınalızâde Ali Çelebi, Hayatı, İlmi ve Edebi Şahsiyeti, Arapça Eserlerinin İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Yazma Nüshaları (Yayınlanmamış mezuniyet tezi) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Altan A. (2011). Klasik Dönem Osmanlı Siyasetnâme Geleneğine Genel Bir Bakış. Turkish Studies, 6 (3), 1795-1809.
- Canatan, K. (2014). İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği. İstanbul: Doğu Kitapevi Yayınları.
- Çelebi, K. (1981). Düstûr-ı Amel li-İslâhi'l-Halel, Kâtip Çelebi'den Seçmeler I. Ş. Gökyay (haz.), Ankara: İş Bankası Yayınları.
- Fleischer, C. H. (1996). Tarihçi Mustafa Âlî: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı. A. Ortaç (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Genç, V. (2016). Kanuni Sultan Süleyman'ın Nikris Hastalığına Atfedilen Farsça Bir Reçete. Belleten, 80 (287), 41-58, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Yayınları.
- Kafadar, C. (2002). Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler. Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce içinde (23-28 ss.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaman, A. (1989). Ahlâk-ı Alâî, Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2, 15-16.
- Kınalızâde Ali Efendi. (Tarihsiz) Devlet ve Aile Ahlakı. (haz. A. Kahraman), Tercüman Gazetesi Yayınları, No. 69.
- Koç, M. (2007). Ahlâk-ı Alâî, Kınalızâde Ali Çelebi. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kurt, Y. (2018). Koçi Bey Risâlesi, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kütükoğlu, B. (1989). Âlî Mustafa Efendi (Hayâtı), Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2, 414.
- Murphey, R. (1976). Dördüncü Sultan Murad'a Sunulan Yedi Telhis. VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976, Bildirileri II içinde (1095-1099. ss). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Oktay, A. S. (2015). Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlak-ı Alâî. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ong, W. J. (2014). Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözüün Teknolojileşmesi, S Postacıoğlu Banon (Çev). İstanbul: Metis Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2002). Osmanlı'da 18'inci yüzyıl Fikir Dünyasına Dair Notlar, Modern Türkiye'de Düşünce. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öz, M. (1994). "Gelenekçi Islahat Düşüncesine Göre Osmanlı Devlet ve Toplu Düzenindeki Çözülmenin Mahiyeti", Türk Yurdu, 11 (44), 49-52.
- Öz, M. (1999). "On Yedinci Yüzyılda Osmanlı Devleti: Buhran, Yeni Şartlar ve Islahat Çabaları Hakkında Genel Bir Değerlendirme", Türkiye Günlüğü, 58, 48-53.
- Öz, M. (2013). Kanun-ı Kadîmin Peşinde, Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl Başlarına). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Öz, M. (1999). Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler. İslâmî Araştırmalar Dergisi, 12 (1), 1999, 27-33
- Özkırımlı, A. (1984). Ahlâk-ı Alâî. Türk Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul: Cem Yayınları.
- Öztürk, T. (2014). Türk Kültüründe Pedagojik Eğitim Açısından Ahlâk-ı Alâî: Çocuk Terbiyesinin Adabı. Belleten, 78 (283), 931-953, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Saraç, C. (1956). Ahlâk-ı Alâî. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, 1, 19-28.
- Sultan Murad Han, Fatih Sultan Mehmed'e Nasihatler. (Tarihsiz). (haz. A. Uçman), İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.

- Savaş, İ. (1999). “Layihâ Gelenegi İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı İslahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler”, *Bilgi*, 9, 87-112.
- Şeyhoğlu. (1991). *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (İnceleme-Metin-İndeks)*. Yavuz, K (haz.), Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- Uğur, A. (1980). *Asaf-nâme-i Vezir Lütfi Paşa. İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4, 243-258.
- Unan, F. (2011). *Ahlâk-ı Alâ'i, Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Unan, F. (2001). *Bir XIV. Yüzyıl Yazarının Kaleminden Çağının Devlet İdâresi ve İdeal Devlet Adamı Anlayışı. Koomduk İlimler Jurnalı/Sosyal Bilimler Dergisi* 2, 314-339. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Tabakoğlu, H.S. (2020). “16. Yüzyıl Osmanlı-İspanya Savaşlarının Gölgesinde Kehanet Olgusu: Miguel De Piedrola Örneği”, *TAD*. 40 (69),133-159.
- Yılmaz, Ç. (2003). *Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramlaştırma: İslahatnâmeler*. *Talid*, 2, 299-338.
- Yücel, Y. (1987). “XVI-XVII. Yüzyıl Edebi Metinlerinde Rastlanan Osmanlı Devlet Yapısı ve Toplum Düzenine Ait Bazı Görüş ve Bilgiler” *Belleten*, LI (200), 897-926. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Entegrasyon Paradoksu Çerçevesinde Suriyelilerin ve Iraklıların Geri Dönme veya Gelişmiş Batı Ülkelerine Göç Etme Niyetleri¹

Mehmet Koca²
Zafer Özkan³

Araştırma Makalesi

Öz

Göçmenler ev sahibi ülkelerden politik, ekonomik ve toplumsal koşulları ileri sürerek kalmayı, anavurtlarına geri dönmeyi ya da gelişmiş batı ülkelerine gitmeyi düşünebilirler. Bu düşüncelerin gerçekleşmesinde anavatanda algılanan tehlike, eğitim seviyesi, yaş, cinsiyet, medeni durum, ev sahibi ülkedeki hukuksal statüler gibi birçok etken kaynaklık edebilir. Bu çalışmada, Türkiye’de bulunan Suriyeli ve Iraklı göçmenlerin anavatanlarına veya gelişmiş batı ülkelerine göç etme niyetleri entegrasyon paradoksu çerçevesinde araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, anavatanda algılanan tehlikenin Suriyeli ve Iraklı her iki göçmen grubun geriye göç niyetlerinin azalmasıyla ilişkili olduğunu; yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim seviyesi, Türkçe öğrenme düzeyi, defin yeri tercihi, gelir düzeyi, Türkiye’de kalınan sürenin, ev sahibi ülkedeki vatandaşlık, statü, kalış şekli gibi yasal süreçler ile anavurtta ve yaşanan ülkede sahip olunan mülk değişkenlerinin her iki göçmen grup için geri dönme ya da gelişmiş batı ülkelerine göç etme niyetleri arasında ise farklı ilişkilere sahip olduğu entegrasyon sürecine bağlı olarak tekrar göç niyetlerinin değiştiği saptanmıştır. Sonuçlar entegrasyon paradoksunun Iraklılar için geçerli olurken Suriyeliler için geçerli olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

Suriyeliler,
Iraklılar,
Geriye Göç,
Batıya Göç,
Entegrasyon Paradoksu

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
05.08.2023
Kabul Tarihi
16.09.2023

The Intentions of Syrians and Iraqis to Return or Migrate to Developed Western Countries in the Framework of the Integration Paradox

Abstract

Immigrants may consider staying, returning to their homeland, or moving to developed Western countries due to political, economic, and social conditions in the host countries. Many factors such as the perceived danger in the homeland, education level, age, gender, marital status, and legal status in the host country can be the source of these intentions. In this study, the intentions of Syrian and Iraqi immigrants in Turkey to return to their homeland or move to developed Western countries were investigated from the integration paradox framework. According to the findings, perceived danger in the homeland is associated with a decrease in the intention to return migration of both Syrian and Iraqi immigrant groups; age, gender, marital status, education level, Turkish language learning level, burial place preference, income level, length of stay in Turkey, legal processes in the host country such as citizenship, status, type of stay, and property owned in the home country and the country of residence have different relationships between the intention to return or migrate to developed Western countries for both immigrant groups, and the intention to remigrate changes depending on the integration process. The results show that the integration paradox is valid for Iraqis but not Syrians.

Keywords

Syrians,
Iraqis,
Backward Migration,
Westward Migration,
Integration Paradox

Article Info

Received
05.08.2023
Accepted
16.09.2023

¹ Bu çalışmada, ODÜ BAP’tan “Türkiye’de Bulunan Suriyelilerin Kalma Geri Dönme ya da Batı Ülkelerine Göç Etme Niyetlerini Belirlemede Çeşitli Sosyal-Psikolojik faktörlerin İncelenmesi” başlıklı D-2208 numaralı araştırma için finansman desteği alınmıştır.

² Dr. Öğr. Üyesi, ODÜ, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, mehmetkoca@odu.edu.tr, 0000-0003-1930-121X.

³ Dr. Öğr. Üyesi, ODÜ, Fen Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, zaferozkan@odu.edu.tr, 0000-0001-7831-2491.

Giriş

Son yıllarda yaşanan savaşlar, siyasi baskılar, toplumsal alanda yaşanan iç karışıklıklar vb. nedenlerle birçok kişi ülkesini terk etmek durumunda kalmıştır. Örneğin uzun süredir çatışmaların yaşandığı Suriye’den ve son zamanlarda politik baskıların şiddetlendiği Iraktan birçok kişi Türkiye’ye göç etmiştir. UNHCR (2020)’ye göre, 2020 yılının ortasına kadar Türkiye’de geçici koruma kapsamında bulunan Suriyeli sayısı 3,574,800 iken, Iraklı sayısı ise (uluslararası koruma kapsamındakiyle beraber) 174,250 olmuştur. Her ne kadar Türkiye’de bulunan Iraklı sayısı Suriyeli olanlar ile kıyaslandığında daha az görünse de son yıllarda Iraklı sayısında ciddi artışlar meydana gelmiştir. TÜİK (2023)’in “2020 yılı uluslararası göç istatistikleri” irdelendiğinde, 2020 yılında vatandaşlık ülkesine göre Türkiye’ye gelen yabancı nüfusun %11,9’unu Iraklılar oluşturmuştur. Bu kişilerin büyük bir çoğunluğu göç etmeyi planlamadıkları gibi politik ve apolitik nedenlerle ülkelerini terk etmek zorunda kalmış ve onların geri dönüşleri bazı durumlar dikkate alındığında gerçekçi bir seçenek olup olmadığı tartışmalıdır.

Farklı nedenlerle ülkelerini terk eden göçmenlerin, geri dönme niyetleri ise ülkelere ve yıllara göre farklılık gösterebilmektedir. RPIS (2023: 12-13)’ın Suriyelilere yönelik yapmış olduğu araştırma sonuçlarına göre, katılımcıların yüzde 1,1’i 12 ay içinde Suriye’ye dönme niyetini dile getirmiştir. Bu oran daha önceki yıl ile karşılaştırıldığında yüzde 1,7’den biraz daha düşük kalmıştır. Yapılan araştırmada yıl boyunca önümüzdeki 12 ayda geri dönme niyetinin sürekli olarak düşük kaldığı saptanmıştır. Geri dönme niyetini ifade eden az sayıdaki kişiler, ev sahibi ülkedeki yaşam koşullarının ve Suriye’de aileleri ile yeniden bir arada olma isteklerinin temel motivasyon kaynağı olduklarını belirtmişlerdir. Araştırmada ayrıca bir gün geri dönme umudunda ise düşüş eğilimi gözlenmiştir. Erdoğan (2021: 226) geri dönüş konusunda “Suriyeliler Barometresi” çalışmasında, 2017 yılında “Suriye’ye dönmeyi hiçbir şekilde düşünmüyorum” diyenlerin oranı %16,7 iken, 2019 yılında ise bu oranın %51,8 olduğunu; 2020 yılına gelindiğinde ise %77,8’e çıktığını belirlemiştir. Yapılan benzer birçok araştırmada (Akçapar ve Şimşek, 2018; Vesek, 2020; Kayaoğlu ve diğerleri, 2021; RPIS, 2023:), Suriye’ye dönmeme nedenlerinin başında emniyet ve güvenlik eksikliği ve geçim kaynağı/çalışma fırsatlarının eksikliği ile ilgili endişeler yer almaktadır. Bahsedilen diğer önemli etkenler ise kentlerin ve köylerin önemli ölçüde tahrip edilmiş olması, yetersiz temel hizmetler, yeterli barınma eksikliği veya katılımcıların Suriye’deki mülkleriyle ilgili endişelerin yanı sıra zorunlu askerlik gibi hizmetler ile ilgili endişeler yer almaktadır.

Diğer yandan son zamanlarda Türkiye’nin, üçüncü bir ülkeye ulaşmak isteyen göçmenler için de bir geçiş ülkesi haline geldiğini ve bu durumun Türkiye’nin bir transit göç gerçeği olduğunu (İçduygu ve Keyman, 2000: 385; İçduygu ve Yüksek, 2010; Deniz, 2015) hatırdan tutmak gerekir. Yukarıdaki benzer koşullar gerekçe gösterilerek Türkiye’de bulunan göçmenlerin göç niyetlerinin geriye göç şeklinde değil de ileriye gelişmiş batı ülkelerine yönelik olabileceği de düşünülmelidir. Dustman (2003: 816), göçmenlerin, göç etme niyetleri konusunda yalnızca kendi geleceklerini değil aynı zamanda çocuklarının da geleceklerini düşünerek hareket ettiklerini ve çocuklarına iyi bir gelecek hazırlamanın göçün yönü konusunda belirleyici olduğunu ileri sürmüştür. Bu eksende Yılmaz-Şenel ve Türgeç (2018: 315)’e göre, Uluslararası göçle bir ülkeye göç edenlerin çok büyük bölümü bir süre sonra ya kendi ülkesine dönmekte ya da bir üçüncü ülkeye tekrar göç etmektedir. Haliyle uluslararası göç bir kez gerçekleşip tamamlanan bir süreç değildir. Bu göçleri devam eden bir süreç olarak düşünmek çok daha yerinde olacaktır.

Bu nedenle bu çalışmada, Türkiye’ye göç ile gelenlerin tekrar göç etme niyetleri ev sahibi ya da anayurttaki yapısal, sosyal, ekonomik ve kültürel etkenler gözetilerek entegrasyon paradoksu çerçevesinde ele alınacaktır. Sadece pek çok göçmen için gerçekçi olmayan geriye yönelik kesin göç niyetlerine değil aynı zamanda ileriye (gelişmiş batı ülkelerine) yönelik tekrar göç etme niyetlerine de odaklanılacaktır. Bu yönüyle bu çalışma, literatürde yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak göç sürecini tek yönlü değil birçok yönü (kalma, geri göç etme ya da gelişmiş batı ülkelerine gitme gibi) olan bir süreç olarak ele alması ve çalışma kapsamına sadece Suriyelileri değil, sayıları son zamanlarda artan Iraklıları da dahil etmesi bakımında önemlidir. Bu durum aynı zamanda iki grup arasında entegrasyon paradoksu bağlamında karşılaştırma yapılmasına da olanak sağlamaktadır.

1. Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

Uluslararası Göç Örgütü (2004: 10)'ne göre, göçmenlerin genel olarak geri dönüşleri, geçiş veya varış yeri olan bir ülkeden önceki geçiş veya anavatanlarına geri dönme eylemi olarak tanımlanmaktadır. Ev sahibi ülkedeki statüden bağımsız olarak Avrupa'dan geri dönüşler genel olarak üç farklı şekilde gerçekleşir. Bunlardan birincisi; zorlama olmadan gönüllü olarak gerçekleşen geri dönüştür. Bu geri dönüş, göçmenlerin ikametleri esnasında herhangi bir zamanda anayurtlarına kendi iradeleri ve masrafları ile dönmeye karar vermeleri durumu olarak tanımlanır. İkincisi; gönüllü olarak zorlama altında gerçekleşen geri dönüştür. Bu geri dönüş de geçici koruma statüsünün sonunda olan veya sığınma başvurusu reddedilen, kalamayan ve kendi istekleriyle geri dönmeyi seçen kişilerin anayurtlarına dönmelerini ifade eder. Diğer yandan hükümet ve yardım sağlayan diğer programlar dahilindeki geri dönüşler de bu kapsamda gösterilir. Üçüncüsü ise; istemeden, ülkede herhangi bir yasal statü olmamasının bir sonucu olarak ya da bunu önceden tahmin edenlerin gönülsüz geri dönüşüdür. Crisp ve Long (2016: 142)'a göre, bu geri dönüşlerden mülteci korumasına en fazla katkıyı gönüllü geri dönüşler yapmaktadır. Ancak böyle bir geri dönüş sürecinin getirmiş olduğu bazı sınırlamalar vardır ve bu durumlar devletler tarafından sıklıkla hoş karşılanmaz. Ev sahibi ülkeler genellikle davetsiz mültecilerin ülkeyi terk ettiğini görmek isterler. Bazen de menşe ülkeler onların geri döndüğünü görmek ve çatışmaların sona erdiği haberlerini vermek için heyecan duyarlar. Diğer yandan başışçı ülkeler de fon sağladıkları uzun vadeli mülteci yardım programlarını sonlandırmayı arzu ederler.

Ev sahibi ülkedeki entegrasyon ve anavatan ile bağların zayıflaması, geri dönüş veya kalma isteklerini etkileyen en önemli faktörlerin başında gelmektedir (De Haas ve Fokkema 2011; Kayaoglu ve diğerleri, 2021: 11). Ekonomik göçmenler üzerine yapılan araştırmalarda geri dönüş niyeti konusunda entegrasyonun üç yönüne işaret edilmektedir. Bunlar: eğitim ve istihdamı içeren yapısal entegrasyon, dil yeterliliği bağlamındaki kültürel entegrasyon ve kalma ya da geri dönme arzusunun şekillendirme de ev sahibi ülke halkları ile temas eksenindeki sosyal entegrasyondur (Pierre ve diğerleri, 2015). Bireysel göçmenler, işgücü piyasasına dahil olmaz ve yaşamlarını daha iyi bir seviyeye çıkaramazlarsa, geri dönme olasılıkları artar. Bu eksen de geri dönüş göçü, esas olarak yapısal (eğitimsel ve ekonomik) entegrasyon başarısızlığının bir sonucu olarak yorumlanmaktadır. Başka bir deyişle, belirli statülere erişenler yerleşirken diğerleri geri döner (De Haas ve diğerleri, Fokkema, 2011: 757). Türkiye'de bulunan mültecilerin büyük bir kısmı, fiili mülteci statüsü için başvuruda bulunamamış, bunun yerine geçici koruma altındaki yabancılar olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla çalışma izinleri yoktur ve sadece kayıt dışı çalışabilmektedirler. Bu durum niteliklerine bakılmaksızın tüm Suriyeli mülteciler için geçerlidir. Yine de mevcut kanıtlar, mültecilerin büyük bir kesiminin çalıştığını göstermektedir. Dolayısıyla mültecilerin gelişyle oluşan işgücü arzı şokunun tamamen kayıt dışı istihdamda olduğu bilinmektedir (Del Carpio ve Wagner, 2015: 20; Lordoğlu ve Aslan, 2016: 807).

Ev sahibi toplumun kültürünü tanımak, dilini, normlarını ve gelenekleri öğrenmek için çaba göstermek de göçmenlerin geri dönme isteklerini azaltabilecek önemli yatırımlardır. Gelenekleri anlamamak ve ev sahibi ülkedeki yerel halkla iletişim kurmakta güçlük çekmek, göçmenleri geri dönmeye teşvik edecektir. Kültürel entegrasyonun rolü, hem ev sahibi ülke normlarının ve değerlerinin benimsenmesi hem de dil yeterliliği açısından önemlidir (Pierre ve diğerleri, 2015: 1839). Diğer yandan ev sahibi ülkede yerel halkla kurulan bağlar yerleşimle ilişkili faydaları arttırması nedeni ile göçmenlerin geri dönme niyetleri konusunda caydırıcı etkide bulunan sosyal sermayeyi temsil eder (Haug 2008 akt., Pierre ve diğerleri, 2015: 1839). Bu konuda Akçapar ve Şimşek (2018), vatandaşlık seçeneğinin hem ekonomik ve kültürel sermayeye sahip vasıflı göçmenler için bir ödül olduğunu hem de geri kalan Suriyelileri entegre etmek için bir araç olarak kullanıldığını ileri sürmektedir.

Anavatanla sosyal ve ekonomik bağlar zayıfladığında ve göçmenler artan bir şekilde ilgilerini ev sahibi topluluklara kaydırduğunda, geri dönme olasılığı ve isteği azalır. Özellikle, aile birleşmelerinin göçü büyük ölçüde geri döndürülemez hale getirdiği düşünülmektedir. Göç öncelikle bireysel bir maliyet-fayda analizi olarak algılanırsa, başarılı bir şekilde entegre olmuş göçmenlerin gönderen ülkelerle sosyokültürel ve ekonomik bağlarını sürdürmeleri pek mantıklı olmayacaktır. Çünkü anavatanındaki insanlarla bağları sürdürmek kalmanın mali ve psikolojik maliyetlerini arttıracaktır. Öte yandan, ev sahibi ülkelere olan bağlılıklar, kalma maliyetlerini azaltacak ve geri dönüş maliyetlerini arttıracaktır (De Haas ve Fokkema 2011: 757).

Mültecilerin ve göçmenlerin Türkiye'den hareket etme konusundaki kararları için en önemli faktörlerin başında istihdam, yasal haklar, yaşam kalitesi ve aile birleşimi gelmektedir. Tüm bu unsurlar, politika ortamından büyük ölçüde etkilenir; ancak bireysel politikaların farklı mülteci ve göçmenlerin deneyimleri üzerinde eşit olmayan etkileri olabilir ve bireysel karar verme süreçlerinde farklı ağırlıklar taşıyabilir (Kuschminder ve diğerleri, 2019: 47). Black ve arkadaşları (2004: 23) sığınmacılar ve mültecilerin anayurtlarına dönme kararlarını etkileyen bir model sunmuşlar ve bu modeli üç temel faktöre bağlı olarak kavramsallaştırmışlardır. Bunlar: anavatan ve ev sahibi ülkelerdeki yapısal koşullar (bunlar sırasıyla siyasi, ekonomik ve sosyal faktörlere ayrılabilir), mültecilerin ve sığınmacıların kendilerinin bireysel ve ailevi özellikleri ve insanları geri dönmeye ikna edebilecek (veya caydırabilecek) kamu politikasında var olan teşviklerdir.

Entegrasyon paradoksu, yüksek eğitilmiş ve iyi işlerde çalışan göçmenlerin daha fazla ayrımcılık hissettiklerini ve bunun sonucu olarak kendilerini ev sahibi toplumdan psikolojik olarak daha uzak gördüklerini ileri sürmektedir (De Vroome ve diğerleri, 2014; Verkuyten, 2016: 585). Diğer bir ifade ile yüksek eğitilmiş göçmenlerin ikamet ettikleri ülkelerde düşük bir aidiyet duygusu yaşamaları entegrasyon paradoksu olarak adlandırılır (Geurts ve diğerleri, 2020: 1). Farkındalık teorisine göre, yüksek eğitilmiş olmak mevcut toplumsal eşitsizlikler üzerine düşünmeye olanak sağlar. Bu eksende göreceli yoksunluk teorisinden hareketle, yüksek eğitilmiş göçmenler belirli günlük deneyimleri kendilerini özellikle yoksun hissettikleri için daha çok ayrımcılık açısından değerlendirirler (Steinmann, 2018: 2).

Verkuyten (2016: 585-586)'e göre, entegrasyon paradoksunun iki aşaması bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, eğitim ve göreceli yoksunluk arasındaki ilişkiyi içerir ve bu ilişki algılanan ayrımcılık, fırsatlar ve kabul edilme duyguları ile şekillenir. Göçmen gruplar için ev sahibi toplumdaki ayrımcılık algısı ve fırsat eksikliği göreceli yoksunluğun farklı yönlerini birleştirir. Göçmenler ayrımcılığa maruz kaldıklarını hissettiklerinde hem bireysel hem de grup olarak, çoğunluk grubun üyelerine göre haksız bir dezavantaja sahip olduklarını düşünürler. Dolayısıyla onlar, ekonomik anlamda başarılı, sosyal ve kültürel alanda özgürce yaşama fırsatları olmadığını hissettiklerinde, konumlarını toplumdaki diğer gruplara ve özellikle de çoğunluğa açık olan fırsatlarla karşılaştırırlar. Bu durum onların çabalarına ve başarılarına rağmen, özellikle kabul etmeme ve ayrımcılık deneyimlerinin ve algılarının göçmenleri toplumdan uzaklaştırmasının beklenebileceği anlamına gelir. Böylece daha başarılı olanlar etnik kabul ve eşitliğe daha duyarlı olacak ve bu da ev sahibi topluma tepkilerini artıracaktır. Entegrasyon paradoksunun diğer aşaması ise, göreceli yoksunluk ile ev sahibi toplumun bağlantısının kesilmesi arasındaki ilişkiyle ilgilidir. Daha fazla göreceli yoksunluk algılayan bireyler, dış gruplara karşı daha önyargılı tutumlar sergilemekte ve sosyal sisteme karşı daha az olumlu tutumlara sahip olmaktadır.

Göç ettikleri ülkenin dilini iyi konuşan, yüksek eğitilmiş olan ve finansal açıdan iyi durumda olan göçmenlerin iyi bir şekilde bütünleşmiş olması beklenirken aslında asıl onların göç ettikleri toplumdan daha uzaklaşmış hissetmeleri şaşırtıcıdır. Bütünleşme ikilemine göre bu kişiler eğitimleri, çalıştıkları ve yaşadıkları yerler itibarıyla anavatan toplumu tarafından görünür ve gizil önyargılara daha fazla maruz kalmakta, kendi gruplarının dezavantajlı halini daha net bir şekilde görebilmekte, hissettikleri ayrımcılık sonucunda da göç ettikleri ülkenin toplumunda uzaklaşmaktadırlar (Schaeffer ve Kas, 2023; Van Doorn, Scheepers ve Dagevos, 2013). Fakat Suriyelilerin geri dönme ve Batıya göç etme niyetleri üzerine yapılan bir çalışma eğitim ve ekonomik durumun onların tekrar göç etme niyetleri üzerine istatistikî açıdan anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermiştir (Özkan, Eryılmaz ve Ergün, 2023).

Sonuç olarak göçmenlerin ev sahibi ülkedeki entegrasyonu, kalma isteklerini veya tekrar göç süreçlerini etkilemektedir (Kayaoglu ve diğerleri, 2021: 11). Entegrasyon sadece karşılıklı bir süreç değil aynı zamanda karmaşık sosyal, ekonomik ve kültürel çok katmanlı uygulamalardan oluşur. Başarılı bir entegrasyon, belirli bir yol ve sonuç belirleyerek teşvik edilemez. Entegrasyon, toplumun farklı alanlarında farklı şekillerde meydana gelir. Dolayısıyla, göçmen nesiller ve göçmen kabul eden toplumların takip edebileceği bir entegrasyon paradigması yoktur. Örneğin, göçmenler işgücü piyasasına dahil edilebilir ancak sivil toplum ve siyasi süreçlere katılmadan dışlanabilir. Bazı göçmenlere de vatandaşlık verilebilir, sosyal ve kültürel etkileşime katılabilir, ancak eğitim ve istihdam fırsatlarına erişimleri olmayabilir. Her iki durum da entegrasyon başarısızlıkları olarak görülse de farklı politika tepkileri gerektirecektir. Bunların dışında entegrasyon, alıcı toplumla tamamen farklı etkileşim

biçimlerini de içerebilir. Örneğin, bazı göçmenler iş nedeniyle bazı sosyal ağlar kurabilir ve ev sahibi toplumdaki biri ile evlenebilir. Ancak göçmenlerin çoğu, daha iyi bir gelecek inşa etmek ve alıcı toplumda kökler geliştirmek için aile ve akrabalık ağlarına veya aynı ırk veya etnik kökene sahip komşulara güvenmektedir. Her iki durum da entegrasyon başarısı olarak kabul edilse de etkileşimi engelleyen politikaların ters etki yapması da muhtemeldir (Rudiger ve Spencer, 2003: 5-6).

Entegrasyona etki eden bu süreçlerin tamamı göçmenlerin geri dönüş ya da gelişmiş batı ülkelerine göç etme niyetlerini doğrudan etkiler. Bu nedenle çalışmanın bundan sonraki kısmında saha çalışması ile farklı değişkenlerden hareketle göçmenlerin tekrar göç etme niyetleri belirlenirse, göç alan ülkeler için çok önemli olan göçmenlerin entegrasyonu konusunda da çıkarımlar elde edileceği düşünülmektedir. Böylece bu çalışma da entegrasyon paradoksu çerçevesinde, Türkiye’de bulunan Suriyelilerin ve Iraklıların tekrar göç niyetleri aşağıda yer alan araştırma hipotezleri ekseninde test edilecektir.

Hipotez 1: Her iki göçmen grup için de kadınların, çalışmayanların, evlilerin, vefat yeri anavatanı olanların tekrar göç etme niyeti daha yüksektir.

Hipotez 2: Artan yaş, aile aylık geliri ve eğitim düzeyi arttıkça tekrar göç etme niyetleri artacak, Türkiye’de yaşanan yıl, Türkçe seviyesi ve anavatanında algılanan tehlike arttıkça tekrar göç etme niyeti azalacaktır.

Hipotez 3: Göçmenlerin geri dönme niyetleri ile vatandaşlık durumları, anavatanındaki mülklerin durumu, sahip olunan statü ve kalış şekli arasında anlamlı ilişkiler vardır.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Bu nicel araştırmanın evrenini Türkiye’de yaşayan Suriyeli ve Iraklı göçmenler oluşturmaktadır. Bu göçmenlerden araştırmaya başta 603 göçmen katılmıştır. Ancak bu katılımcıların 26’sı farklı ülke vatandaşı (11 İranlı, 12 Afgan, 3 belirtmemiş) olduklarından ve çalışmanın hedef kitlesi olmadıklarından çalışmaya dahil edilmemiştir. Ayrıca bu katılımcılar analiz edilemeyecek kadar düşük sayıda kalmışlardır. Böylece kalan toplam katılımcı sayısı 579 olmuştur. Bu katılımcıların 288’i Suriyeli (102 kadın, 184 erkek, 2 cinsiyet belirtmemiş), 291’i ise Iraklıdır (150 kadın, 138 erkek, 3 cinsiyet belirtmemiş). Suriyeli (Ort. = 27.43; SS = 9.48) ve Iraklı (Ort. = 33.54; SS = 12.74) katılımcıların yaşları 18 ile 68 arasında değişmektedir. Katılımcıların %39,6’sı Ordu, %8,5’i İstanbul, %6,3’ü Samsun, Trabzon ve Rize, %6’sı Bursa, %4,8’i Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, %3,8’i Ankara ve çevre illerde, %2,6’sı Ege Bölgesinde ikamet ederken %24,4’ü hangi şehirden katıldığını belirtmemiştir. Araştırmaya katılan Suriyelilerin %20’si, Iraklıların ise %2,8’si Türk vatandaşlığına sahiptir. Suriyelilerin %14,2’si uluslararası koruma başvuru sahibi, %57’si geçici koruma, %15,6’sı oturma izni, %9,4’ü ise diğer statüye sahip olduğunu belirtmiştir. Iraklıların %35,7’si uluslararası koruma başvuru sahibi, %37,1’i geçici koruma, %17,2’si oturma izni, %4,1’i ise diğer statüye sahip olduğunu belirtmiştir. Suriyelilerin %35,1’i bir işte çalışırken %55,6’sı çalışmadığını belirtmiştir, %7,1’i bu soruya yanıt vermemiştir. Iraklıların %15,8’i çalışırken, %70,8’i çalışmadığını belirtmiştir, %9,7’si bu soruyu yanıtlamamıştır.

2.2. Araştırmanın Etik Boyutu ve Sahaya Erişim

Araştırma için Ordu Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurulundan 15.06.2022 tarih ve 2022-137 No.lu kararı etik kurul onayı, TC. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı’ndan da çalışmaya ilişkin gerekli izinler alınmıştır.

Veri toplama süreci Aralık 2022- Nisan 2023 tarihleri arasında sürmüştür. Ankete başlamadan önce katılımcılar çalışmanın amacı ve etik konularda bilgilendirilmişlerdir. Katılımcılara erişmek için öncelikle araştırmacıların yaşadıkları il olan Ordu’daki kanaat önderleriyle iletişime geçilmiştir. Onların gönüllü destekleri ile kartopu ve kolayda örnekleme yollarıyla hem Ordu’da hem de Ordu dışındaki pek çok ilden çok sayıda katılımcıya ulaşılmıştır. Anketin tamamlanması yaklaşık 25 dakika sürmüştür. Katılımlarında gizlilik ve gönüllülük ilkelerine sadık kalınmıştır. Katılımları dolayısıyla herhangi bir ödül verilmemiştir.

Anket katılımcılara Arapça olarak sunulmuştur. Anketin içerisindeki bilgilendirme sayfası ve soruların tamamı Türkçeden Arapçaya iki dili de iyi bilen bir akademisyen tarafından çevrilmiştir. Sonrasında bu çeviriler Türkçeye hakim Suriyeli bir akademisyen tarafından geri çevrilip, her iki çeviri kontrol edilmiş, uzmanların önerileri doğrultusunda anlaşılabilirliği arttırmak için düzeltmeler yapılarak son hali oluşturulmuştur. Anketin son hali için ana dili Arapça olan pilot katılımcılar anketi okuyup anlamada bir sorun yaşamadıklarını belirtmişlerdir. Bu süreçlerle çevirilerin doğruluğunun yüksek tutulması amaçlanmıştır (Hançer, 2003). Okuma yazma güçlüğü çeken katılımcılara anadili Arapça gönüllüler anket sorularını cevaplarırken yardımcı olmuşlardır.

2.3. Veri Toplama Araçları

Anavatanda algılanan tehlike soruları Özkan ve diğerlerinin (2023) çalışmasından uyarlanarak üç ifadeyle ölçülmüştür. Katılımcılara verilen ifadeler ne sıklıkla katılıp katılmadıkları sorulmuştur (1, Hiç; 5, Her zaman): “Anavatanıma dönersem hayatım tehlikeye girer.”, “Anavatanıma dönersem ekonomik durumum tehlikeye girer.” ve “Anavatanıma dönersem kişisel özgürlüklerim tehlikeye girer.” ($\alpha = .82$).

Çalışmadaki diğer bağımsız değişkenler demografik olduklarından tek sorularla ölçülmüştür. Türkçe konuşma seviyeleri, ne kadar iyi Türkçe konuştukları kendilerinin değerlendikleri tek soru ile tespit edilmiştir (1, Hiç; 5, Çok iyi). Çalışma (çalışıyor ya da çalışmıyor), Türkiye’de mülk sahibi olma durumları (var ya da yok), medeni durumları (evli ya da bekar), vefat yeri tercihleri (Türkiye ya da Suriye) ikiye cevap seçenekli olarak sorulmuştur (Tablo 1 ve 2). Vatandaşlığa sahip olma (var, yok ama isterim, yok ama istemem) ve anavatandaki mülklerin durumu (yok, var ve iyi durumda, var ama harap durumda) üç seçeneqli şekilde sorulmuştur. Göçmenlik statülerini hangisi olduğu dört seçenekle sorulmuştur (uluslararası koruma başvuru sahibi/şartlı mülteci, geçici koruma, oturma izni, diğer). Göçmenlerin hangi oturma iznine sahip oldukları altı seçeneqli sorulmuştur (kısa dönem ikamet izni, öğrenci ikamet izni, uzun dönem oturma izni, insani ikamet izni, insan ticareti suçundan ikamet izni ve diğer).

Bu çalışmada iki bağımlı değişken bulunmaktadır. Geri dönme ve Batıya göç etme niyetleri ikiye soruyla ölçülmüştür. Katılımcılara verilen ifadeler ne sıklıkla katılıp katılmadıkları sorulmuştur (1, Hiç; 5, Her zaman). Geri dönme niyetleri ‘Anavatanıma dönmeyi istiyorum’ ve ‘Anavatanıma döneceğim.’ İfadeleriyle ölçülürken ($\alpha = .83$, $r = .71$, $p < .001$), Batıya göç etme niyetleri “Gelişmiş batı ülkelerine (ABD, Almanya, İngiltere gibi) gitmek istiyorum.” ve “Gelişmiş batı ülkelerine (ABD, Almanya, İngiltere gibi) gideceğim.” ifadeleriyle ölçülmüştür ($\alpha = .90$, $r = .81$, $p < .001$).

2.4. Verilerin Analizi

Iraklı ve Suriyelilerin anavatanlarına geri dönme ve batıdaki gelişmiş ülkelere göç etme niyetlerinin incelendiği bu çalışmada kategorik değişken sonuçları için t-testi ve ANOVA testleri kullanılmıştır. Sürekli değişkenlerin tekrar göç etme niyetiyle ilişkileri incelenirken ise korelasyon ve regresyon analizleri kullanılmıştır.

3. Bulgular

Tablo 1: Göçmenlerin Geri Dönme Niyetlerine İlişkin Değişkenlerin T-testi Analizi

Vatan		N	M	SD	t	df	p	Cohen's d
Cinsiyet	Erkek	184	2.85	1.35	-0.43	284	0.67	-0.05
	Kadın	102	2.92	1.32				
Çalışma durumu	Çalışıyor	101	2.92	1.39	0.36	258	0.72	0.05
	Çalışmıyor	159	2.86	1.35				
TR mülk sahipliği	Var	31	2.79	1.09	0.24	274	0.81	0.04

Suriye		Yok	245	2.85	1.37				
	Medeni durum	Evli	136	3.09	1.38	2.64	269	0.01	0.32
		Bekar	135	2.67	1.27				
	Defin yeri tercihi	Türkiye	139	2.64	1.36	-2.93	261	0.01	-0.36
		Suriye	124	3.13	1.31				
Cinsiyet	Erkek	149	2.87	1.14	3.39	280	.000	0.40	
	Kadın	133	2.39	1.24					
Çalışma durumu	Çalışıyor	46	2.91	1.30	1.81	244	.04	0.30	
	Çalışmıyor	200	2.55	1.22					
Irak	TR mülk sahipliği	Var	33	2.65	1.17	-0.03	276	0.98	-0.01
		Yok	245	2.64	1.22				
	Medeni durum	Evli	145	2.91	1.10	3.17	244	0.01	0.41
		Bekar	101	2.44	1.22				
	Defin yeri tercihi	Türkiye	127	2.11	1.20	-6.83	261	0.000	-.084
		Irak	136	3.05	1.03				

Tablo 2: Göçmenlerin Batıya Göç Etme Niyetlerine İlişkin Değişkenlerin T-testi Analizi

Vatan		N	M	SD	t	df	p	Cohen's d	
	Cinsiyet	Erkek	183	3.01	1.56	0.33	283	0.74	0.04
		Kadın	102	2.94	1.42				
	Çalışma durumu	Çalışıyor	101	2.92	1.39	1.29	257	0.20	0.16
		Çalışmıyor	159	2.86	1.35				
	TR mülk sahipliği	Var	31	3.26	1.24	-1.09	273	0.27	-0.21
		Yok	244	2.94	1.54				
Suriye	Medeni durum	Evli	136	3.02	1.56	0.32	268	0.75	0.04
		Bekar	134	2.96	1.50				
	Defin yeri tercihi	Türkiye	138	2.83	1.57	-2.01	260	0.05	-0.25

		Suriye	124	3.21	1.48				
Cinsiyet	Erkek			2.75	1.55	2.23	282	0.03	0.26
			149						
Çalışma durumu	Kadın		135	2.36	1.41				
	Çalışıyor		46	2.95	1.45	2.01	246	.04	0.33
TR mülk sahipliği	Çalışmıyor		202	2.46	1.48				
	Var		33	2.30	1.18	1.07	278	0.28	0.20
Irak	Yok		247	2.60	1.54				
	Medeni durum		145	2.74	1.56	0.82	245	0.41	0.11
Defin yeri tercihi	Bekar		102	2.58	1.41				
	Türkiye		127	1.88	1.24	-7.97	262	0.000	-0.98
	Irak		137	3.20	1.43				

Suriyeli ve Iraklıların geri dönme (Tablo 1) ve Batıya göç etme (Tablo 2) niyetlerinin cinsiyet, çalışma, Türkiye’de mülk sahipliği durumları, medeni durum ve vefat yeri tercihlerine göre değişme durumları t-testi ile analiz edilmiştir. Suriyelilerde geri dönme niyetleri cinsiyete bağlı olarak değişmezken, Iraklılarda erkeklerin geri dönme niyeti daha yüksek bulunmuştur. Bunun temel nedeni ataerkil toplumlarda görülen toplumsal cinsiyet rollerine yüklenen anlamlardan kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Çükü göç, Rotmann (2020: 11)’ın da belirttiği üzere, bazı kadınların sahip olduğu geleneksel rolleri zayıflatmaktadır. Ayrıca Zarzosa (1998’den Akt. Zetter, 2021: 11)’ya göre, erkeklerle kıyaslandığında kadınlar, daha az fırsatlara, daha az kaynaklara, ağırlıklı olarak daha düşük sosyal statüye ve daha az güce ve etkiye sahip olabildikleri için, ev sahibi ülkelerde olduğu gibi anavatanlarına dönüşte de belirli zorluklarla karşılaşır. Eve dönüş çoğu zaman kadınlar ve kız çocukları için yeni güçlükleri beraberinde getirmekte ve çoğuna geri dönme ya da en başta ayrılma kararı konusunda gerçek bir seçim şansı sunmaz.

Çalışma durumuna göre geri dönme niyetleri Suriyeliler için yine fark etmezken, Iraklılar arasında çalışanların geri dönme niyetleri daha yüksek bulunmuştur. Suriyeliler için geri dönme niyetinin belirlemede çalışmanın etkili bir faktör olmaması hali hazırda devam eden kriz durumunun şiddetli olmasıyla açıklanabilir. Iraklı çalışanlar arasında dönme niyetlerinin daha yüksek olmasını ise iş yaşamında yaşadıkları ekonomik ve ayrımcılık sorunlarından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Pierre ve arkadaşları (2015) Hollanda’ya Afganistan, İran, Irak ve Somali’den gelen mültecilerle yapmış oldukları geniş kapsamlı araştırmada, istihdamın geri dönüş istekleriyle ilgili olmadığını, buna karşılık yüksek eğitilmiş mülteciler ve Felemenkçe bilenlerin daha fazla ayrımcılık algıladıklarını ve bu nedenle geri dönmek istemeleri sonucuna ulaşmışlardır. Diğer yandan Kayaoğlu ve arkadaşları (2020) Suriyelilerin geri dönüş niyetlerine ilişkin yapmış oldukları çalışmada, yaş ve cinsiyetin geri dönüş istekleri üzerinde önemli bir rolünün bulunmadığını, işgücü piyasasında aktif olmak, algılanan

ayrımcılık ve sosyo-kültürel uzaklık aracı ile pozitif ilişkisi sayesinde geri dönüş isteğini artırdığını saptamışlardır. İstanbul özelinde Kayaoğlu'nun (2020), Hatay ve Gaziantep örneğinde ise Aksu-Kargin'in (2018) yapmış olduğu çalışmalarda, göçmenler ve yerliler arasında ücret farklılıklarının olduğu göçmenlerin yerli çalışanlarla kıyaslandığında kötü çalışma koşulları (kayıt dışı, uzun çalışma süreleri, sağlıksız fiziki alanlar gibi) altında çalıştırıldıkları, yerlilerin hor gördüğü işleri yaptıkları ve ücretlerinin aylarca ertelendiği ya da hiç ödenmediği belirlenmiştir.

Mülteciler de dahil olmak üzere genel olarak göç, uzun vadeli ekonomik büyümeyi destekleyici olma eğilimindedir. Mülteci gelişinin düşük vasıflı yerli işçilerinin ücretleri üzerindeki azaltma etkisinin küçük olması muhtemeldir. Mültecilerin yoğun olduğu yerlerde kamu hizmetlerinden bazı dışlamalar meydana gelebilir (Dadush, 2017: 11). Bu eksende sahip oldukları niteliklere göre değil de daha düşük ve farklı nitelik gerektiren işlerde çalıştıkları zaman geri dönme niyetleri artar. Dolayısıyla gündelik yaşamda dışlanma ile karşı karşıya kalanlar kalma konusunda da istekli değillerdir (Vesek, 2021: 397). Dolayısıyla ev sahibi ülkelerde istihdam edilen göçmenler etnik azınlık gruplarına yönelik olumsuz tepkilere ve kabul edilmemeye daha fazla maruz kalırlar (Geurts, 2019: 4). Bu durum onların geri dönüş konusundaki istekliliğini artırır.

Türkiye'de mülk sahipliği ne Suriyeliler ne de Iraklılar için geri dönmeyi belirlememiştir. Vefat yeri tercihi hem Suriyeliler hem de Iraklılar için geri dönmeyi belirleyen bir faktör olarak bulunmuştur. Ana vatanında defnedilmeyi dileyenlerin geri dönme niyetleri Türkiye'de defnedilmek isteyenlerden daha yüksek olarak bulunmuştur. Kişinin doğduğu yere gömülmeyi istemesi inancıyla ilişki olarak toprağa olan bağlılığını da gösterir. Bu nedenle bu kişilerin doğup büyüdükleri yerlere yönelik ait olma duyguları yüksektir. Seyaracı (2019: 46)'nın da belirttiği üzere, "kişinin doğduğu yere gömülmesi bir anlamda içinden çıktığı toprağa (ana rahmine) yeniden ekilen tohum gibidir". Bu nedenle bir kişi gömülürken evinde toprağında olmayı ister.

Bulgularımıza göre, batıdaki gelişmiş ülkelere göç etme niyetleri açısından Suriyeliler için cinsiyete bağlı bir fark gözlenmezken, Iraklılar arasında erkeklerin Batıya göç etme niyeti kadınlardan daha yüksek bulunmuştur. Çalışma durumu Suriyeliler için Batıya göç etmeyi belirleyen istatistikî açıdan anlamlı bir faktör değilken, bir işte çalışan Iraklıların Batıya göç etme niyetleri herhangi bir işte çalışmayanlardan daha yüksek bulunmuştur. Türkiye'de mülk sahibi olma ve Batıya göç etme niyetleri açısından her iki göçmen grup için istatistikî açıdan anlamlı bir fark bulunmamıştır. Medeni duruma bağlı olarak Batıya göç etme niyetleri her iki göçmen grup için istatistikî açıdan anlamlı bir faktör olarak bulunmamıştır. Bir başka ifadeyle Türkiye'de mülk sahibi olma ya da evli/bekar olma Batıya göç etme niyetlerini belirlememektedir. Her iki göçmen için de Türkiye'ye kıyasla anavatanlarında defnedilmeyi dileyenlerin Batıya göç etme niyetleri daha yüksek bulunmuştur.

Mevcut literatür, menşe ülkeleriyle güçlü ailevi ve duygusal bağları olan ve yurt dışında kaldıkları süre boyunca birikim yapan veya gerekli becerileri geliştiren göçmenlerin gönüllü olarak geri dönme olasılıklarının en yüksek olduğunu göstermektedir (Dadush, 2017: 11). Bu nedenle göçmenlerin Batıya göç etme niyetleri hemen hemen geri dönüş niyetleri değişkenleriyle bağlantılı olup tekrar göç etme niyetini içermektedir.

Tek yönlü ANOVA analizine göre vatandaşlığa sahip olma ve vatandaşlığa sahip olmayı isteyip istememeye göre Suriyelilerin geri dönme niyetleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($F(271,2) = 11.50, p < .001$). Levene testine göre varyanslar homojen bulunduğundan Tukey post-hoc analizi kullanılmıştır. Dönme niyeti, vatandaşlığı olmayan ve vatandaşlık istemeyenlerde ($N = 39, M = 3.54, SD = 1.21, p < 0.01$), vatandaşlığı olan ($N = 55, M = 3.26, SD = 1.36$) ve, vatandaş olmak isteyenlere göre daha yüksek bulunmuştur ($N = 180, M = 2.61, SD = 1.29, p < 0.001$). Vatandaşlığı olanlar ve olmayıp da olmak da istemeyen Suriyelilerin dönme niyetleri arasında ise istatistikî açıdan anlamlı bir fark bulunmamıştır. Iraklılar arasında ise vatandaşlığa sahip olma ve olmayıp da bunu isteyip istememeye göre geri dönme niyetleri arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır ($F(277,2) = 0.22, p = 0.80$).

Bu sonuçlar Şahin ve Sönmez (2021: 45; 2022: 112)'in Gaziantep'te Suriyeliler üzerinde yapmış oldukları çalışmalarla benzerlik taşımaktadır. Söz konusu çalışmada, geçici koruma altında bulunan Suriyelilerin vatandaşlık almaları durumunda geri dönüş fikrine sahip olmadıkları tespit

edilmiştir. Akçapar ve Şimşek (2018: 184)'de yapmış oldukları çalışma ile vatandaşlığın nasıl tanımlanırsa tanımlansın göçmenlere medenî, sosyal, kültürel ve ekonomik birçok haklar sağladığını, vatandaşlıkla haklara erişim, artan hareketlilik, emeklilik seçenekleri ve iş fırsatlarına erişim gibi birçok yaşam seçenekleri elde ettiklerini saptamışlardır. Bu nedenle vatandaşlık elde edenlerin geri dönme niyetlerinin düşük olması beklenen bir durumdur.

Tek yönlü ANOVA testine göre Suriyelilerin ana vatanında mülk sahibi olma ve bu mülklerin durumuna göre geri dönme niyetleri değişmemektedir ($F(278,2) = 0.96, p = .38$). Fakat buna karşılık Iraklıların ana vatanlarında mülk sahibi olma ve bu mülklerin durumuna göre geri dönme niyetleri arasında istatistikî açıdan anlamlı bir fark bulunmuştur ($F(278,2) = 11.10, p < .001$). Levene testine göre varyanslar homojen dağıldığından post-hoc testine Tukey sonuçlarına bakılarak hangi koşuldakiler için bu farkların anlamlı olduğuna bakılmıştır. Iraklılar arasında geri dönme niyeti en yüksek olanlar mülkleri iyi durumda olanlar ($N = 55, M = 3.22, SD = 0.89, p = 0.05$), sonrasında mülkleri kötü durumda olanlar ($N = 92, M = 2.75, SD = 1.17, p < 0.01$), en düşük ise anavatanlarında hiçbir mülkü olmayanlar ($N = 134, M = 3.35, SD = 1.27, p = 0.03$) olarak bulunmuştur. Anavatanında mülklerin olma durumunun Suriyeli ve Iraklılarda farklılaşmasının sebebi Suriye'de süregelen krizin çok daha ileri seviyede olması ve geri dönmeleri halinde hayatlarının daha büyük risk altında olması olabilir.

Sahip olunan statüye göre Suriyelilerin dönme niyetinin yapılan ANOVA analizine göre değiştiği bulunmuştur ($F(274,3) = 4.22, p < .01$). Hangi statülere göre bu farklılığın oluştuğunu test etmek için post-hoc testi kullanılmıştır. Levene testine göre varyanslar homojen dağılmadığından Games-Howell testi kullanılmıştır. Uluslararası koruma başvuru sahibi (şartlı mülteci) statüsündeki Suriyelilerin geri dönme niyetleri ($N = 41, M = 3.49, SD = 1.38$) geçici koruma ($N = 165, M = 2.79, SD = 1.30, p < 0.01$) ve oturma iznine ($N = 45, M = 2.54, SD = 1.24, p < 0.01$) sahip olanlardan daha yüksek olduğu bulunmuştur. Iraklıların ise geri dönme niyetlerinin sahip oldukları statüye göre değişmediği bulunmuştur ($F(265,3) = 1.96, p = .12$).

Suriyelilerin sahip olunan kalma iznine bağlı geri dönme niyetleri arasında istatistikî açıdan bir fark bulunmamıştır ($F(142,3) = 2.52, p = .06$). Ancak ortalamalarda geri dönme niyeti en yüksek kısa dönem ikamet iznine sahip olanlarda ($N = 55, M = 3.20, SD = 1.50$), sonrasında öğrenci ikamet iznine sahip olanlarda ($N = 44, M = 3.14, SD = 1.24$), sonrasında uzun dönem oturma iznine sahip olanlardan ($N = 31, M = 2.61, SD = 1.20$), en az ise insanî ikamet iznine sahip olanlarda ($N = 16, M = 2.41, SD = 1.04$) olduğu gözlenmiştir. Iraklıların sahip oldukları kalma iznine bağlı geri dönme niyetleri arasında ise anlamlı bir fark bulunmuştur ($F(226,4) = 3.26, p = .01$). Levene testine göre varyanslar homojen dağılmadığından post-hoc analizi için Games-Howell testi kullanılmıştır. Post-hoc analizine göre uzun dönem oturma iznine sahip olanların ($N = 17, M = 3.32, SD = 2.97$) ve öğrenci ikamet iznine sahip olanların ($N = 73, M = 2.99, SD = 1.03$) geri dönme niyetleri insanî ikamet iznine sahip olanlardan ($N = 37, M = 2.30, SD = 1.36, p = .02$) istatistikî açıdan anlamlı düzeyde daha yüksek bulunmuştur. Diğer tüm izinlere sahip olanlar için geri dönme niyetleri arasında istatistikî açıdan anlamlı bir fark bulunmamıştır.

Tablo 3: Göçmenlerin Ülkelerine Geri Dönme ve Batı Ülkelerine Göç Etme Niyetlerine İlişkin Değişkenler Arasındaki Korelasyonlar

Değişkenler	1	2	3	4	5	6	7	8
1. Yaş	-	.10	-.32***	.05	.13	.17**	.05	-.04
2. Türkiye'de yaşanan yıl	.06	-	.28***	.14*	.17*	-.05	-.11	.04
3. Türkçe seviyesi	-.28***	.39***	-	.25***	.01	-.07	-.14*	.01
4. Eğitim düzeyi	.01	.16**	.52***	-	.32***	-.18**	.23***	.23***
5. Aile aylık geliri	.05	.09	.17*	.13	-	-.16*	.21**	.20**

6. Anavatanda algılanan tehlike	.01	-.04	.04	-.10	-.03	-	-.22***	-.18**
7. Dönme niyetleri	-.04	-.02	-.11	-.15*	-.08	-.19**	-	.38***
8. Batıya göç niyetleri	-.13*	-.06	-.09	-.17**	.07	-.01	.21***	-

Not: Iraklılar için sonuçlar sağ üst köşegende, Suriyeliler için olan sonuçlar ise sol alt köşegende gösterilmiştir. * $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$

Tablo 3'te gösterilen korelasyon sonuçlarına göre, Iraklıların Türkçe konuşma seviyesi ve ana vatanda algılanan tehlike geri dönme niyetleri ile negatif yönde korelasyonlu iken, eğitim düzeyi ve aylık gelir pozitif yönde korelasyonlu bulunmuştur. Yani Iraklıların Türkçe konuşma seviyesi ve ana vatanlarında algıladıkları tehlike arttıkça, geri dönme niyetleri azalmaktadır. Iraklıların eğitim düzeyleri ve aile aylık gelirleri arttıkça ise geri dönme niyetleri artmaktadır. Iraklıların yaşları ve Türkiye'de yaşanan yıl ile dönme niyetleri arasında ise istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Iraklıların Batıya göç etme niyetleri eğitim düzeyi ve aile aylık geliriyle yine pozitif yönde ilişkili bulunmuştur. Bir başka ifadeyle, Iraklıların eğitim seviyesi ve aile aylık gelirleri arttıkça Batıya göç etme niyetleri artmaktadır. Iraklılar için geri dönme niyetleri ana vatanda algılanan tehlike ile negatif yönde ilişkili bulunurken, yaş Türkiye'de geçen yıl, Türkçe seviyesi ise Batıya göç etme niyetleriyle istatistiksel açıdan anlamlı bir şekilde ilişkili bulunmamıştır.

Suriyelilerin geri dönmeleriyle ilgili değişkenlerin korelasyon sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir. Suriyelilerin için geri dönme niyetleri eğitim seviyesi ve ana vatanda algılanan tehlike ile negatif yönde ilişkili bulunmuştur. Suriyelilerin eğitim seviyeleri ve ana vatanlarında algıladıkları tehlike arttıkça geri dönme niyetleri azalmaktadır. Suriyelilerin geri dönme niyetleri yaş, Türkiye'de geçen yıl, Türkçe seviyesi ve aile aylık geliri ile istatistiksel açıdan anlamlı bir şekilde ilişkili bulunmamıştır. Suriyelilerin Batıya göç niyetleri yaş ve eğitim düzeyiyle negatif yönde ilişkili bulunurken Türkiye'de yaşanan yıl, Türkçe seviyesi, aile aylık geliri ve ana vatanda algılanan tehlikeyle istatistiksel açıdan anlamlı bir şekilde ilişkili bulunmamıştır. Suriyelilerin yaşı ve eğitim düzeyleri arttıkça Batıya göç etme niyetleri azalmaktadır.

Suriyelilerin ve Iraklıların geri dönme ve Batıya göç etme niyetlerini belirleyen faktörlere yönelik çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Analizlere ilişkin sonuçlar Tablo 4'te ve Tablo 5'te yer verilmiştir.

Tablo 4: Suriyelilerin Anavatanlarına Dönme ve Batı Ülkelerine Göç Etme Niyetleri İçin Çoklu Regresyon Analizi

Bağımlı değişken	Bağımsız değişken	B	SE	BETA	t	p	Tol.	VIF
Geri dönme niyetleri	Yaş	-0.010	0.010	-0.075	-1.014	0.312	0.811	1.233
	Türkiye'de yaşanan yıl	0.023	0.039	0.046	0.593	0.554	0.742	1.358
	Türkçe seviyesi	-0.107	0.105	-0.100	-1.017	0.311	0.453	2.207
	Eğitim düzeyi	-0.198	0.081	0.195	2.703	0.007	0.820	1.220
	Aile aylık geliri	-4.860	0.001	-0.075	-0.554	0.580	0.960	1.042
	Anavatanda algılanan tehlike	-0.301	0.103	-0.200	-2.934	0.004	0.940	1.064

F (211,6) = 3.81, p < .001, R2 = .10, Adj R2 = .07

Batıya göç niyetleri	Yaş	-0.018	0.011	-0.119	-1.586	0.114	0.811	1.234
	Türkiye'de yaşanan yıl	-0.028	0.045	-0.049	-0.633	0.528	0.748	1.336
	Türkçe seviyesi	-0.050	0.119	-0.041	-0.415	0.679	0.454	2.205
	Eğitim düzeyi	-0.210	0.092	-0.198	-2.269	0.024	0.598	1.672
	Aile aylık geliri	1.548	0.001	0.107	1.552	0.122	0.960	1.042
	Anavatanda algılanan tehlike	-0.161	0.118	-0.094	-1.357	0.176	0.939	1.064
F (210,6) = 2.72, p = .014, R2 = .07, Adj R2 = .05								

Tablo 5: Iraklıların Anavatanlarına Dönme ve Batı Ülkelerine Göç Etme Niyetleri İçin Çoklu Regresyon Analizi

Bağımlı değişken	Bağımsız değişken	B	SE	BETA	t	p	Tol.	VIF
Geri dönme niyetleri	Yaş	0.003	0.007	0.026	0.352	0.725	0.801	1.248
	Türkiye'de yaşanan yıl	-0.089	0.038	-0.167	-2.371	0.019	0.854	1.170
	Türkçe seviyesi	-0.202	0.083	-0.182	-2.422	0.016	0.750	1.334
	Eğitim düzeyi	0.195	0.072	0.195	2.703	0.007	0.820	1.220
	Aile aylık geliri	4.860	0.001	0.169	2.392	0.018	0.847	1.180
	Anavatanda algılanan tehlike	-0.253	0.081	-0.212	-3.138	0.002	0.927	1.078
F (196,6) = 7.60, p < .001, R2 = .19, Adj R2 = .17								
Batıya göç niyetleri	Yaş	-0.014	0.009	-0.113	-1.503	0.134	0.801	1.248
	Türkiye'de yaşanan yıl	0.001	0.048	0.001	0.006	0.995	0.854	1.170
	Türkçe seviyesi	-0.073	0.107	-0.053	-0.680	0.497	0.750	1.334
	Eğitim düzeyi	0.329	0.093	0.264	3.557	0.001	0.820	1.220
	Aile aylık geliri	4.260	0.001	0.119	1.631	0.105	0.847	1.180
	Anavatanda algılanan tehlike	-0.203	0.104	-0.137	-1.957	0.052	0.927	1.078
F (196,6) = 5.15, p < .001, R2 = .14, Adj R2 = .11								

Suriyelilerin geri dönme ve Batıya göç etme niyetlerini belirleyen faktörlerin çoklu regresyon analiz sonuçları Tablo 4'te verilmiştir. Suriyelilerin geri dönme niyetlerini belirlemede en öne çıkan belirleyiciler eğitim düzeyi ve ana vatanda algılanan tehlike olarak bulunmuştur. Bu değişkenler toplam varyansın %10'unu açıklamıştır. Bu sonuçlara göre eğitim düzeyi ve ana vatanda algılanan tehlike arttıkça Suriyelilerin geri dönme niyetleri azalmaktadır. Suriyelilerin Batıya göç etmelerini belirleyen en güçlü belirleyici de eğitim düzeyidir. Eğitim düzeyi yükseldikçe Batıya göç etme niyetleri azalmaktadır. Eğitim düzeyi toplam varyansın %7'sini açıklamıştır.

Iraklıların geri dönme ve Batıya göç etme niyetlerini belirleyen faktörlerin çoklu regresyon sonuçları Tablo 5'te verilmiştir. Sonuçlara göre Türkiye'de yaşanan yıl, Türkçe seviyesi ve ana vatanda algılanan tehlike arttıkça geri dönme niyetleri azalmaktadır. Eğitim seviyesi ve aile aylık gelirleri arttıkça ise geri dönme niyetlerinin yükseldiği bulunmuştur. Bu değişkenler toplam varyansın %17'sini açıklamıştır. Iraklıların Batıya göç etmelerini belirleyen en güçlü belirleyici ise eğitim düzeyidir. Eğitim seviyesi arttıkça Batıya göç etme niyetleri artmaktadır. Eğitim seviyesi toplam varyansın %14'ünü açıklamıştır.

Suriyelilerin ve Iraklıların geri dönme niyetlerini azaltan en önemli unsur her iki grup içinde ana vatanda algılanan tehlike olduğu görülmektedir. Literatürde ana vatandaki olumsuzlukların ve sosyal ekonomik koşulların göçmenlerin geri dönüş olasılığını engellediğine dair belirlemeler oldukça fazladır (Zetter, 2021: 10). Mülteciler, ana vatanlarında kişisel güvenliklerinden endişe ediyorlarsa ve kaynaklara erişimde sorun yaşayacaklarını düşünüyorlarsa kalıcı geri dönüş olmayacaktır (Black et al., 2004). Literatürdeki birçok çalışmada (Harild et al., 2015; İçduygu ve Ayaşlı, 2019; Karakoç ve Ersoy, 2019; Çetin, 2020), menşe ülkedeki çatışmaların son bulmaması, mülteciliğe neden olan nedenlerin ortadan kaldırılmadığı sürece geri dönüşlerin olmayacağı ileri sürülmüştür. Bu çalışmalarda güvenlik geri dönüş kararını etkileyen en önemli etkenlerin başında gelmektedir.

Eğitim düzeyi ve geri dönme niyetleri arasındaki ilişkide ise gruplar arasında farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu farklılığa Iraklılara kıyasla Suriyelilerin daha uzun süredir Türkiye'de bulunmaları ve buna bağlı olarak entegrasyon sürecine daha önce dahil olmaya başlamalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu durumun aynı zamanda Batıya göç niyetleri içinde geçerli olduğu söyleyebilir. Bu eksenden Rottmann ve Kaya (2021)'nin İstanbul'da Suriyeli göçmenler üzerine yapmış oldukları çalışma bu sonucu destekler niteliktedir. Onlara göre, zayıf yasal ve sosyal statülerine rağmen göçmenler, Avrupa'ya gitmek yerine Türkiye'de kalmayı tercih etmektedir. Bunun en önemli nedeni, ev sahibi toplumla olan kültürel yakınlık ile güçlü topluluk sosyal ağları kurdukları ve Avrupa'da sahip olmayı hayal ettikleri hayat hakkında giderek daha fazla şüpheli hale gelmeleridir. Diğer yandan Akçapar ve Şimşek (2018)'de, ayrımcı tutumlara rağmen, Suriyelilerin birçoğunun Avrupa'da yaşamaktansa Türkiye'de yaşamayı tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Türkiye'de yaşamayı seçmelerinin temel nedenleri, Türkiye'nin Suriye'ye coğrafi ve kültürel yakınlığı, Suriye'deki politik istikrarsızlık ve iş ilişkileri yoluyla ana vatanlarıyla yakın bağları sürdürme arzusudur. Avrupa'daki yabancı düşmanlığı ve göçmen karşıtı duygular, Türkiye üzerinden yapılan tehlikeli yolculuklar ve Avrupa'daki pek çok Suriyeli arkadaş ve akrabasının deneyimleri onları daha batıya gitmekten caydırmaktadır.

Diğer yandan Iraklıların eğitim düzeyi ile geriye dönüş ya da Batıya göç etme niyetleri arasındaki ilişki çalışmanın geride kalan kavramsal ve kuramsal çerçevesiyle paralellik göstermektedir. Özellikle Verkuyten (2016)'in Hollanda'da entegrasyon paradoksu konusunda yapmış olduğu çalışmada, eğitim düzeyi arttıkça, yüksek eğitimlilerin kendilerini görece yoksun hissetmeye başladıklarını ve bunun bir sonucu olarak da kendilerini ev sahibi toplumdaki psikolojik olarak uzaklaştırdıklarını belirlemiştir.

Geurts ve arkadaşlarına (2020) göre, sosyal, kültürel, politik ve ekonomik alanda yaşanan dışlanma duygusu göçmenlerin ev sahibi toplumla ulusal aidiyet duygusu oluşturmada engellere yol açmaktadır. Araştırmacılar, Hollanda'da Türkler üzerine yapmış oldukları çalışmada gerçeklikle örtüşmeyen yüksek beklentilere sahip olmanın, ikamet edilen ülkedeki yerli nüfus tarafından dışlanmanın ve kişinin kendi ülkesini önemsemesinin düşük aidiyet duygusuna yol açtığı ve bunun paradoks ile sonuçlandığını belirlemişlerdir (Geurts vd. 2020: 16). Geurts ve arkadaşları (2019), yapmış oldukları bir başka çalışmada ise daha yüksek bir yapısal konumun (daha yüksek gelire sahip olmak gibi) ise hedef ülkeye ait olma duygusunu engellediğini saptamışlardır. Diğer bir söylem ile göçmenlerin eğitim düzeyinin yerli nüfusa yönelik tutumu etkilemediğini ve entegrasyon paradoksu bulgularına uygun olarak aslında hedef ülkeye ait olma duygularını engellediğini ortaya koymuşlardır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, Türkiye'de bulunan Suriyelilerin ve Iraklıların ana vatanlarına veya batıdaki gelişmiş ülkelere göç etme niyetleri incelenmiştir. Suriyelilerin geri dönme niyetleri çalışma ve cinsiyete bağlı olarak değişmezken, Iraklılarda ise değiştiği görülmüştür. Yine her iki göçmen grupta geri dönme niyetleri Türkiye'de mülk sahibi olma durumuna bağlı olarak değişmezken buna karşılık medeni duruma ve defin yeri tercihinine bağlı olarak değiştiği görülmüştür. Göçmen grupların, Batıya göç etme niyetleri de hemen hemen geri dönme niyetlerindeki değişkenlerle benzer bağlılık göstermiştir. Sadece medeni durum değişkeni ekseninde farklılık olduğu görülmüştür. Bu sonuçlar göçmenlerin göçün yönüne bakılmaksızın tekrar göç etme niyetlerinin önemini ortaya koymaktadır.

Türkiye'de yaşayan göçmenlerin geri dönme niyetleri konusunda vatandaşlık ile ana vatan mülklerin olması durumuna, sahip olunan statüye ve kalma iznine göre çalışmanın hipotezleriyle bağlantılı dikkat çekici sonuçlara ulaşılmıştır. Bunlardan ilki Suriyelilerin geri dönme niyetleri ile vatandaşlık durumları ve sahip olunan statüleri arasında anlamlı ilişkinin bulunmasıdır. İkincisi ise Iraklıların geri dönme niyetleri ile ana vatan mülklerin durumu ve sahip oldukları kalma izni konusunda anlamlı bir fark bulunmuş olmasıdır. Bu sonuçlar bize farklı gruplarla benzer değişkenler arasında kurulan ilişkilerin farklılık gösterdiğini, geri dönme niyetlerinin her göçmen grup için değişkenlik içerdiğini ve göçün ne kadar karmaşık bir doğasının olduğunu ortaya koymaktadır.

Son olarak, her iki göçmen grup içinde ana vatan algılanan tehlike onların geriye göç etme niyetlerini azaltan en önemli değişkenlerin başında gelmektedir. Bunun dışında Iraklıların geriye göç etme niyetini azaltan diğer faktörler Türkiye'de yaşanan yıl sayısının artması ve Türkçe konuşma seviyesinin yükselmesi olarak karşımıza çıkmıştır. Aile gelirinin artması ve eğitim düzeyinin yükselmesi ise geriye olan göçü arttırdığı belirlenmiştir. Dikkat çeken diğer bir bulgu da Suriyelilerin eğitim düzeylerinin yükselmesi ile onların hem Batıya hem de geri göç niyetlerinin azalması olmuştur. Bu sonuçlar bize kalış süresine bağlı olarak entegrasyonun da arttığını, artan entegrasyonla beraber yeniden göç etme niyetlerinin giderek azaldığını göstermektedir.

Iraklılar için çalışma durumu artan geri dönme ve Batıya göç etme niyetleriyle ilişkili bulunurken, Suriyeliler için bu çalışma durumu istatistikî açıdan önemli bir etkiye sahip olmamıştır. Eğitim seviyesi arttıkça Iraklıların geri dönme ve Batıya göç etme niyetleri artarken, Suriyelilerin eğitim seviyesi arttıkça geri dönme ve Batıya göç etme niyetleri azalmaktadır. Bu sonuçlar entegrasyon paradoksunun (Verkuyten, 2016) Iraklılar için geçerli olup, Suriyeliler için geçerli olmadığını göstermektedir. Suriyeliler için geçerli olmama nedeni Suriye'deki tehlikelerin halen çok yüksek seviyede olmasının yarattığı itici faktörlerden kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Fakat neden bazı gruplar için entegrasyon paradoksunun geçerli olup, diğerleri için geçerli olmadığı sorusunun gelecek çalışmalarla belirlenmesi gerekmektedir.

Entegrasyon paradoksunun Suriyeliler için geçerli olmadığını açıklarken gruplar arası temas (Pettigrew & Tropp, 2011) gibi diğer faktörlerin etkisinin incelenmesi önemlidir. Güncel bir çalışmanın sonuçlarına göre, Türkiye'deki Suriyelilerin geri dönme ve Batıya göç etme niyetlerini belirlemede algılanan ayrımcılık, Türklerle olan olumlu ve olumsuz doğrudan temasın etkilerine aracılık etmektedir (Özkan, Ergün ve Çakal, 2021). Bir başka çalışma ise Suriyelilerin Türklerle olan olumlu genişletilmiş

temasının artmasının artan tekrar göç etme niyetleriyle, olumsuz genişletilmiş temaslarının ise azalan tekrar göç etme niyetleriyle ilişkili olduğunu göstermiştir (Özkan ve Ergün, 2022).

Dünyada en çok göçmene ev sahipliği yapan Türkiye’de sosyolojik ve psikolojik belirleyiciler dahilinde daha çok çalışmanın gerçekleştirilmesi elzemdir. Türkiye’de yapılan çalışmaların ve tartışmaların büyük bir kısmı göçmenlerin Türkiye’ye neden geldikleri ve Türkiye’yi neden tercih edikleri üzerinedir. Bu nedenle göç gerçekleştikten sonraki sürece ilişkin daha fazla çalışma yapılmalıdır. Özellikle kalma niyeti içinde olan göçmenlerin uyumu, entegrasyonu ve ruhsal durumları son derece önemlidir. Bu konuda kadınları ve çocukları da kapsayan çalışmaların artırılması oldukça kıymetlidir. Diğer yandan Zetter (2021: 20)’in de ileri sürdüğü üzere, uluslararası alanda hakim olan geri dönüş söylemlerinin sabit ve nihai bir varış noktası olan yer ve evi içerdiğini ancak yerinden edilmiş kişilerin eve döndürülecek kişiler olarak görmenin anlamsız olduğu bunun yerine geri dönüşün kendi kendini yöneten amaçlı ve bilinçli bir eylem olarak kabul edilmesi gerektiği hatırlanmalıdır.

Kaynakça

- Akcapar, S. K. ve Simsek, D. (2018). The politics of Syrian refugees in Turkey: A question of inclusion and exclusion through citizenship. *Social Inclusion*, 6(1), 176–187.
- Aksu-Kargın, I. (2018). ‘An assessment of the refugees’ access to labor and housing markets and healthcare services in Turkey from Syrian refugees’ perspective’. *Border Crossing*, 8 (1), 220-236.
- Black, R., Koser, K., Monk, K., Atfield, G., D’Onofrio, L., Tiemoko, R. (2004). Understanding voluntary return, Home Office Report 50/04, London: Home Office.
- Crisp, J., ve Long, K. (2016). Safe and voluntary refugee repatriation: From principle to practice. *Journal on Migration and Human Security*, 4(3), 141–147.
- Çetin, İ. (2020). Almanya'da Suriyeli Mültecilerin Kalıcı Olma İmkanları, *Birikim Dergisi*, E.T. 20.07.2023. <https://birikimdergisi.com/guncel/9870/almanyada-suriyeli-multecilerin-kalici-olma-imkanlari>
- Dadush, U. (2017). The Economic Effects of Refugee Return and Policy Implications. Bruegel: OCP Policy Center and Non-Resident Scholar. <https://www.bruegel.org/sites/default/files/wp-content/uploads/2017/11/RefugeeReturnOCPPC-1.pdf>
- De Haas, H., ve Fokkema, T. (2011). The effect of integration and transnational ties on international return migration intentions. *Demographic Research*, 25, 755–782.
- De Vroome, T., Martinovic, B., and Verkuyten, M. (2014). The integration paradox: Level of education and immigrants’ attitudes towards natives and the host society. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 20(2), 166-175.
- Del Carpio, X., C. Özden, M. Testaverde, ve M. Wagner (2015). Local labor supply responses to immigration. *The Scandinavian Journal of Economics* 117 (2): 493–521.
- Deniz, O. (2015). “Ortadoğu ve Asya kökenli göçmenlerin göç güzergâhında Türkiye opsiyonu” *Sosyoloji Divanı-6*, Temmuz-Aralık, 209-231.
- Dustman, C. (2003). Children and return migration. *Journal of Population Economics*, 16(4), 815-830.
- Erdoğan, M. M. (2021). *Suriyeliler Barometresi 2010 Suriyelilerle Uyum İçinde Yaşamın Çerçevesi*, Ankara: Orion
- Geurts, N., Davids, T. ve Spierings, N. (2020). The lived experience of an integration paradox: why high-skilled migrants from Turkey experience little national belonging in the Netherlands. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 47(1), 69-87.
- Geurts, N., Lubbers, M., ve Spierings, N. (2019). Structural position and relative deprivation among recent migrants: A longitudinal take on the integration paradox. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 46(9), 1828-1848.
- Hançer, M. (2003). Öçeklerin yazım dilinden başka bir dile çevirileri ve kullanılan değişik yaklaşımlar. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6, 47-61.
- Harild, N., Christensen, A., ve Zetter, R. (2015). Sustainable refugee return: Triggers, constraints, and lessons on addressing the development challenges of forced displacement (GPFD Issue Note Series) [Data set]. World Bank.
- IOM. (2004). *Return migration: Policies and practices in Europe*. Cenevre: IOM Publications.
- İçduygu, A. ve Yüksek, D. (2010). Rethinking Transit Migration in Turkey: Reality and Representation in the Creation of a Migratory Phenomenon. *Population, Space and Place*, 18, November.
- İçduygu, A., ve Ayaşlı, E. (2019). Geri Dönüş Siyaseti: Suriyeli Mültecilerin Geri Dönüş İhtimali ve Gelecek Senaryoları. *Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi (MIREKOC)*. https://mirekoc.ku.edu.tr/wp-content/uploads/2019/05/Mirekoc_Rapor_GeriDonusSiyaseti.pdf
- İçduygu, A. ve Keyman, E. F. (2000). Globalization, security and migration: The case of Turkey. *Global Governance*, 6(3), 383-398.

- Karakoç J. ve Ersoy D. (2019). Suriyeli Mültecilerin Geri Dönüş Olanakları ve Sınırlarına Dair Bir Değerlendirme, Kenar N. Ve Amour P. O. (Ed.). *Reflections On International Relations & Politics & History & Law içinde* (63-72), IJOPEC Publication Limited, United Kingdom: London
- Kayaoglu, A. (2020). Labour market impact of Syrian refugees in Turkey: The view of employers in informal textile sector in Istanbul. *Migration Letters*, 17(5), 583–595.
- Kayaoglu, A., Şahin-Mencütek, Z. ve Erdoğan, M. M. (2021): Return aspirations of Syrian refugees in Turkey, *Journal of Immigrant & Refugee Studies*.
- Kuschminder, K., Dubow, T., İçduygu, A., Üstübcü, A., Kirişçioğlu, E., Engbersen, G., ve Mitrovic, O. (2019). Decision making on the Balkan route and the EU-Turkey statement. WODC. Maastricht University.
- Lordoğlu, K. ve Aslan, M. (2016). En fazla Suriyeli göçmen alan beş kentin emek piyasalarında değişimi: 2011-2014. *Çalışma ve Toplum*, 49(2), 789–808.
- Özkan, Z., Ergün, N. ve Çakal, H. (2021). Positive versus negative contact and refugees' intentions to migrate: The mediating role of perceived discrimination, life satisfaction and identification with the host society among Syrian refugees in Turkey. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 31(4), 438-451.
- Özkan, Z., Eryılmaz, A., ve Ergün, N. (2023). Intentions to Return and Migrate to the Third Countries: A Socio-Demographic Investigation Among Syrians in Turkey. *Journal of International Migration and Integration*, 1-17.
- Özkan, Z., ve Ergün, N. (2022). Extended Contact with Turks and Syrian Refugees' Intention to Migrate: The Mediating Roles of Ingroup and Outgroup Identification. In *Examining Complex Intergroup Relations* (pp. 224-238). Routledge.
- Pettigrew, T. F. ve Tropp, L. R. (2011). *When groups meet: The dynamics of intergroup contact*. New York, NY: Psychology Press.
- Pierre, F. D., Saint, B., Martinovic, T. and De Vroome, (2015). Return wishes of refugees in the Netherlands. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(11), 1836–1857.
- Rottmann, S. B. (2020). Integration policies, practices and experiences–Turkey Country report. <https://respondmigration.com/wp-blog/refugee-integration-policies-practices-experiences-turkey-country-report>
- Rottmann, S. ve Kaya, A. (2021). We can't integrate in Europe. We Will Pay A High Price If We Go There': Culture, Time And Migration Aspirations For Syrian Refugees In Istanbul *Journal of Refugee Studies*, 34(1), 474-490. <https://doi.org/10.1093/jrs/feaa018>
- RPIS. (2023). Fifth round of UNHCR's return perceptions and intention surveys. <https://data2.unhcr.org/en/documents/download/68443>
- Rudiger, A. and Spencer, S. (2003). Social integration of migrants and ethnic minorities: Policies to combat discrimination. Paper presented at the Conference on the Economic and Social Aspects of Immigration Organized by the European Commission and OECD.
- Schaeffer, M. ve Kas, J. (2023). The integration paradox: A review and meta-analysis of the complex relationship between integration and reports of discrimination. *International Migration Review*,
- Seyarçlı, O. (2019). Toplumsal Farklılıkların Yansıtılmasında Şanlıurfa Bediüzzaman Mezarlığı ve Mezar Taşları, T. C. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Steinmann, J. P. (2019). The paradox of integration: why do higher educated new immigrants perceive more discrimination in Germany?. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45(9), 1377-1400.
- Şahin Ş. ve Sönmez M. E. (2021). Gaziantep'teki Suriyeli sığınmacıların etnik kökenlerine göre geri dönüş eğilimleri, *Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 37-51.
- Şahin, Ş. ve Sönmez, M. Emin, (2022). Suriyeli Sığınmacıların Geri Dönüş Eğilimleri, *Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 107-122.

- TÜİK (2023). Uluslararası Göç İstatistikleri. 2020, Sayı 37212. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Uluslararası-Göç-İstatistikleri-2020-37212>
- UNHCR (2020). UNHCR Türkiye İstatistikleri <https://www.unhcr.org/tr/unhcr-turkiye-istatistikleri>
- Van Doorn, M., Scheepers, P. ve Dagevos, J. (2013). Explaining the integration paradox among small immigrant groups in the Netherlands. *Journal of International Migration and Integration*, 14(2), 381–400.
- Verkuyten, M. (2016). The integration paradox: Empiric evidence from the Netherlands. *The American Behavioral Scientist*, 60(5–6), 583–596.
- Vesek, S (2021). “Bizim mazi zeval oldu”: Türkiye’deki Suriyelilerin kalma ve yeniden göç ile ilgili karar verme süreçlerini etkileyen faktörler. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 24(2), 379-421.
- Yılmaz-Şener ve Türgen, G. (2018). Kesin dönüş mü, yoksa tekrar göç etme hazırlığı mı? nitelikli türk göçmenlerin Almanya ve Amerika’dan geriye göçü, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, (21)1, 311-377.
- Zetter R. (2021). Refugees and their return home: Unsettling matters. *Journal of Refugee Studies*. 34 (1), 7–22.

Öğretmenlerin Gözünden Erken Cumhuriyet Döneminde Eğitim: Muallim Sesi Dergisi

Esra Işık¹

Araştırma Makalesi

Öz

Eğitim meselesi erken Cumhuriyet döneminin en önemli konularından biridir. Cumhuriyet değerlerini benimsemiş ve bu değerlerle yetiştirilmiş bir nesil arzusu, Cumhuriyet'in eğitim politikalarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu amaçla gerçekleştirilen reformlar öncelikli olarak köylerdeki eğitim koşullarını iyileştirmeye ve okuma-yazma oranlarını arttırmaya yönelik sürdürülmüştür. Dolayısıyla yeni okullar açmak, var olan okulların fiziki koşullarını iyileştirmek ve en önemlisi öğretmen sayılarını arttırmak eğitim seferberliğinde atılan ilk adımlardır. Bu süreçte en ağır yükü üstlenenler de şüphesiz öğretmenlerdir. Genç Cumhuriyet'in eğitim hedeflerine ulaşma çabasında öğretmenler pek çok güçlükle karşılaşmış ama bir taraftan da eğitimde olağan üstü bir dönüşüme mimarlık etmişlerdir. Bu makalede de bu eğitim neferlerinin seslerini duyurmalarına aracılık eden dönemin süreli yayınlarından biri olarak *Muallim Sesi* dergisi incelenmiştir. Dergi bir yönüyle yayımlandığı süre boyunca eğitim konusunda öğretmenlere rehberlik ederken diğer taraftan da onların karşılaştığı problemlerin sözcülüğünü üstlenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Eğitim,
Öğretmen,
Muallim Sesi Dergisi

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
26.08.2023
Kabul Tarihi
21.09.2023

Education in the Early Republican Period from the Teachers' Perspective: Muallim Sesi Magazine

Abstract

Education is one of the most important issues of the Early Republican period. The desire for a generation that embraced the values of the Republic and was raised with these values was influential in shaping the educational policies of the Republic. The reforms carried out for this purpose were primarily aimed at improving the educational conditions in villages and increasing literacy rate: Therefore, opening new schools, improving the physical conditions of existing schools and, most importantly, increasing the number of teachers were the first steps taken in the educational mobilisation. Teachers undoubtedly shouldered the heaviest burden in this process: Teachers faced many difficulties in the young Republic's endeavour to achieve its educational goals, but on the other hand, they were the architects of an extraordinary transformation in education. This article analyses *Muallim Sesi* magazine as one of the periodicals of the period that mediated the voices of these educational heroes: On the one hand, the journal guided teachers in the field of education during the period it was published, and on the other hand, it undertook the role of spokesperson for the problems they faced.

Keywords

Education,
Teacher,
Muallim Sesi Magazine

Article Info

Received
26.08.2023
Accepted
21.09.2023

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, esra.isik@dpu.edu.tr, 0000-0003-2983-4183.

Giriş

Bir toplumda eğitimin en temel bileşenlerinden biri öğretmenlerdir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra da eğitime dair karşılaşılan sorunların çözümünde öğretmenler devletin en önemli müttefiklerinden olmuştur. Uzun süren savaş yıllarının sonunda ekonomik olarak neredeyse çökmüş olan ve insan gücünün büyük bir kısmını kaybeden yeni kurulmuş bir ülkede, eğitim konusu en elzem meselelerden biri olarak görülmüştür. Bu meselenin yaşanan çağın gereklerine uygun bir şekilde çözülmesi ise hiç kolay olmamıştır. Genç Cumhuriyet'in yetişmiş, sağlıklı insan gücüne ihtiyacı vardır. Ancak bunu sağlayabilecek eğitim olanakları ne yazık ki yoktur. Ülkede 46.000 köyün %98'i okulsuzdur, 70.000 öğretmene ihtiyaç vardır ancak mevcut 18 öğretmen okulu yılda sadece 200 kadar mezun vermektedir (Başgöz, 2010: 7). Yetişmiş öğretmenler için de tablo pek iç açıcı değildir. Yıkılmış okullar, olmayan ders kitapları, salgın hastalıklar gibi birçok problem onları beklemektedir. Diğer taraftan sistemsel sorunların ve Osmanlı eğitim anlayışından kalan ikiliklerin de ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bunun için de iyi bir eğitim planlamasının yapılmasına ve bu planları hayata geçirecek eğitim politikalarına ihtiyaç vardır. Cumhuriyet'in eğitim hareketi her bir bireyinin fedakârlıkla hareket edeceği topyekûn bir eğitim seferberliğine dönüşmüştür.

Bu eğitim seferberliğinde ilk olarak Türk milli eğitim sisteminin dayanacağı temel ilkeler belirlenir ve eğitim sistemi ve uygulamalarına dair atılacak her adımda bu ilkelerin gözetilmesi prensibi ile hareket edilir. Bu ilkelerin şekillenmesi önemli ölçüde Mustafa Kemal Atatürk'ün gözlem ve teşhislerine dayanmaktadır. İlk olarak yeni eğitim teşkilatlanmasında hedef genç nesillerin ülkenin bağımsızlığını koruyup yükseltecek biçimde yetiştirilmesidir. Aynı zamanda eğitim milli olmalı ve bilime dayanmalıdır. Eğitim üretici ve hayatta başarılı olan insanlar yetiştirmelidir. Çocuklara özgürlük vermeli ve onların fazilet, fedakârlık, düzen, disiplin ve güven duygularını geliştirmelidir. Son olarak da eğitim, toplumu cehaletten kurtarmalı, onların bilgi ve ahlak düzeyini yükselterek kabiliyetlerini ortaya çıkartmalıdır (Akyüz, 1993: 290-296). Bu temel ilkeler doğrultusunda şekillenen Türk eğitim sisteminde kısa zamanda büyük mesafe katedilmiştir.

Bu bağlamda atılan ilk adımlardan biri 15 Temmuz 1923 tarihinde Ankara'da toplanan Birinci Heyet-i İlmiye'dir. Eğitim konusunun bütün yönleri ile ele alındığı ve sorunların tartışıldığı ilk ciddi çalışma olarak bilinen Heyet-i İlmiye toplantısında; genel eğitim çalışmaları programından milli kültüre, ilköğretim programlarından müzecilik çalışmalarına birçok konu gündeme gelmiştir. Toplantıda hazırlanan raporlar tartışıldıktan sonra da hayata geçirilmiştir (Sakaoğlu, 1992: 18-19). Heyet-i İlmiye toplantısının ardından Cumhuriyet'in ilanını takip eden yıl eğitim ve öğretimde birlik sağlamak amacıyla Tevhid-i Tedrisat kanunu (3 Mart 1924) çıkarılmıştır. 439 sayılı Tevhid-i Tedrisat kanunu ile Türkiye'deki tüm eğitim ve öğretim kurumlarının Maarif Vekâletinin gözetimi ve denetimine bağlanmasına, medreselerin kapatılmasına ve İstanbul Darülfünun'da bir İlahiyat Fakültesi'nin kurulmasına karar verilmiştir (Başar, 1997: 28-29). Tevhid-i Tedrisat kanununun yürürlüğe girmesinden 1928'deki Harf Devrimi'ne kadarki sürede de Arapça ve Farsça öğretim kaldırılmış, azınlık ve yabancı okullarındaki dini semboller ve öğretiler yasaklanarak bu okullar da doğrudan Maarif Vekâletine bağlanmıştır (Sakaoğlu, 2003: 172).

Türk eğitim tarihi açısından Cumhuriyet'in ilanından sonra yaşanan önemli değişimlerden biri de 1928'de gerçekleşen Harf Devrimi'dir. 3 Kasım 1928 günü Cumhurbaşkanı tarafından onaylanan, Resmî Gazete'de yayımlanıp yürürlüğe giren 1353 sayılı *Türk Harflerinin Kabulü ve Tatbiki Hakkında Kanun*'a göre bütün devlet daireleri ve kurumlarda Türk harfleri ile yazılan yazılar kabul edilip işlem görecektir (Tongul, 2004: 125). Bu kanunla birlikte resmi olarak kabul edilen Türk harfleri, kurulan millet mektepleri ve halk dershaneleri aracılığı ile kısa zamanda bütün Türkiye'ye yayılarak halka okuma-yazma öğretilmeye başlanmıştır (Ergün, 2010: 48). Bunun yanı sıra 1930'lu yıllarda köy eğitim kursları, halk okuma odaları, akşam sanat okulları ve akşam ticaret okulları açılarak halka eğitim verilmiştir. Yönetim ağırlığının öğretmenlerde olduğu bu birimlerde validen-kâtibe tüm devlet memurları eğitmen olarak görev almıştır. Gelişmiş köylerde, kasaba ve kentlerde ise okullar yetişkinlere açık tutularak, okur-yazarlığın yanında halkın hayatî ve meslekî becerilerinin geliştirilmesi hedeflenmiştir (Sakaoğlu, 1992: 50).

Harf Devrimi'nden sonra Türk eğitim hamlesinde atılan bir diğer adım Türkçe dil zenginliğini ortaya çıkarmaya yönelik gerçekleştirilmiştir. 1932 yılında kurulan Türk Dil Kurumu vasıtasıyla da halk dilinde yaşayan Türkçe kelimeler derlenmiştir. Bunun için hazırlanan kılavuz ve fişler büyük bir bölümü öğretmenlerden oluşan derleyicilere dağıtılmış ve yine öğretmenlerden oluşan bir heyet tarafından

taranarak dilimizdeki sözlere karşılık olabilecekler tespit edilmiştir (Ergin, 1977: 1747). Cumhuriyet'in eğitim reformları sadece okul ve öğrenci odaklı ilerleyen bir süreç olarak karşımıza çıkmaz. Millî Mücadele döneminde bile eğitimin ne kadar önemli bir mesele olduğu (bkz. Kapluhan, 2012; Kuşçi, 2021) bilinciyle hareket eden Atatürk, Cumhuriyet'in ilanından sonra bütün toplumu kapsayıcı eğitim yapılanması başlatmıştır. Bu yapılanma aynı zamanda Türk kültür değerlerinin de tespit edilip gelecek nesillere aktarılması bilinciyle sürdürülmüştür.

Bu bilinçle hareket etmesi beklenenlerin başında öğretmenler gelir. Öğretmenler, hem Millî Mücadele döneminde hem de Cumhuriyet'in ilanından sonraki süreçte eğitim seferberliğinin en önemli neferleri olmuşlardır. Sadece kentlerde değil aynı zamanda okuma-yazma oranlarının çok düşük olduğu kırsal bölgelerde de Cumhuriyet değerlerinin taşıyıcılığını üstlenen öğretmenler bir anlamda Türk eğitim teşkilatlanmasının belkemiğini oluşturmuşlardır.

1. Erken Cumhuriyet Döneminde Öğretmenlik

Cumhuriyet'in ilanından sonra eğitim konusunda karşılaşılan temel sorunlardan biri öğretmenin yetersizliğidir. Bu sorunun giderilmesine yönelik alınan kararlar kısa vadede çözüm olmasa da, ilerleyen süreçte açılan öğretmen okulları vasıtası ile öğretmen sayıları önemli ölçüde arttırılmıştır. Öğretmen okullarının Türk eğitim tarihindeki yeri Osmanlı Devleti dönemine dayanır. 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı'da öğretmenler geleneksel medrese eğitimi içerisinde yetiştirilmektedir. Ancak bu dönemde batı örneğine göre kurulan okulların sayısındaki artış devleti kendi öğretmen yetiştirme sistemini kurmak zorunda bırakmıştır. 1840'lardan itibaren açılmaya başlayan öğretmen okulları 1880'lerden sonra taşraya da yayılmıştır. II. Meşrutiyet yıllarında ülkede yaklaşık 70 bin öğretmene ihtiyaç duyulduğu tahmin edilmektedir (Ergün, 1987: 11-12). Bu dönem aynı zamanda bilgili ve üretici öğretmen yetiştirme düşüncesinin hayata geçirildiği bir dönemdir. İlk kez köylerdeki eğitim sorunu dikkate alınarak kuramsal bilgilerle donatılmış öğretmen tipinden, bilgili ve üretici öğretmen tipine geçilmiştir. II. Meşrutiyet'le ortaya çıkan bu düşünce Cumhuriyet'in ilk yıllarında da uygulanmaya başlamıştır (Şahin, 1994: 47-48).

Bu ilk yıllarda Cumhuriyet yönetimi öğretmenliği bir meslek haline getirmek için yasal bir çaba harcamıştır. Bu çerçevede çıkarılan 1924 tarihli *Orta Tedrisat Muallimleri Kanunu* 'yla öğretmenliğin devletin bir kamu görevi olan öğretim ve eğitimi üstlenen bir meslek olduğu ifade edilmiştir (Akyüz, 1993: 329). Bu kanunla öğretmenlik artık müstakil sınıf ve derecelere ayrılan bir meslektir. Kanunda her düzeydeki öğretmenliğin tabi olacağı koşullar sıralanmıştır. Yasa, *Orta Tedrisat Muallimleri* adıyla çıksa da ilkokullarda görevlendirilecek öğretmenlerle ilgi maddeleri de içermektedir (Sakaoğlu, 2010: 267). Cumhuriyet dönemi eğitim sisteminin teşkilatlanmasında etkili olan bir diğer önemli yasa da 1926 yılında çıkartılan 789 sayılı *Maarif Teşkilatına Dair Kanun*'dur. İlk ve orta öğretimin şekillendiği bu yasa ile şehir ve kasabalardaki ilkokullarla, köylerdeki ilkokullar yatılı ve gündüzlü olarak düzenlenmiştir. Ortaöğretim okulları ise ortaokullar, liseler, ilk öğretmen okulları ve köy öğretmen okullarıdır. Bu okullar dışında dönemin öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere kurulmuş yüksek ve orta öğretmen okulları da bulunmaktadır (Cicioğlu, 2010: 144-145).

Cumhuriyet dönemi eğitim planlamasında ilkokullarda verilecek eğitim çok önemli görüldüğünden özellikle okul sayısının az olduğu, eğitim koşullarının görece kötü ve yetersiz olduğu köylerdeki ilköğretim öncelenmiştir. Bu bağlamda açılan *ilk öğretmen okulları*, *köy öğretmen kursları* ve *köy öğretmen okulları* ile bu kademeye öğretmen yetiştirme alanında bazı önemli adımlar atılmıştır (Öztürk, 2001: 230). Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren çağdaş eğitim ilkeleri benimsenmeye çalışılarak yerli ve yabancı birçok eğitimciden de yardım alınmıştır. Yurt dışından davet edilen yabancı uzmanların hazırladığı raporlardan faydalanılmış, bu sayede başta ilköğretim olmak üzere teknik öğretim ve öğretmen okullarında da ilerleme kaydedilmiştir (Bayındır Uluskan, 2010: 90-91). Bu gelişmeler öğretmen ihtiyacını bütünüyle karşılamasa da okul oranlarını ve öğrenci sayılarını arttırmıştır. 1923-1938 yılları arasında ilkokul sayısı %137, öğrenci sayısı %166 ve öğretmen sayısı da %224 oranlarında artış göstermiştir (Taner, 2009: 143). Öğretmen sayısındaki artışın en fazla yaşandığı dönem ise 1923-1925 yılları arasındaki dönemdir. Bu dönemde öğretmen sayısı %32,3 artarken genç Cumhuriyet'in öğretim kadrosuna 3.584 ilkokul öğretmeni eklenmiştir (Kumaş, 2019: 1668). Ancak rakamlar umut verici görünse de öğretmenler açısından durum pek iç açıcı değildir.

Aylıklarını düzenli alamayan, aldıkları aylıklarla da geçinemeyen öğretmenlerin her yıl %10'dan fazlası mesleklerinden ayrılmışlardır. Örneğin 1928-1933 yılları arasında istifa ile beraber

emeklilik ve ölüm gibi nedenlerle öğretmen kadrosunda 4.565 azalma olmuştur. Aynı süre içerisinde mesleğe katılanlar ise kaybedilen sayıyı telâfi etme noktasında yeterli gelmemiştir (Sakaoğlu, 1992: 90). Bu durum meclis gündemine de taşınmıştır. Öğretmenler hem ekonomik hem de mesleki anlamda karşılaştıkları sorunlarına ve isteklerine çözüm bulunması amacı ile hükümetten taleplerde bulunmuşlardır. Mehmet Evsile'nin (Evsile, 2019: 631-635) 29.05.1934 tarihli TBMM Zabıtlarından aktardığı üzere Mersin Milletvekili Süleyman Fikri Bey'in dile getirdiği bu talepler şunlardır; öğretmen maaşlarının diğer devlet memurları gibi muntazaman verilmesi; imkân varsa mesken bedelinden alacaklarının ödenmesi; terfilerin düzenlenmesi ve müfettişlerin eline terk edilmemesi; tatil ve araştırma gezileri için devlet vesaitlerinde yarı fiyatlı seyahat olanağının sağlanması ve okuyacak mesleki ucuz kitap bulunması.

Görüldüğü üzere Cumhuriyet'in eğitim hareketi birden fazla sorunla mücadele etmektedir. Öğretmenler bir taraftan düşük ve zamanında ödenmeyen maaşlarının yarattığı problemlere çözüm ararken diğer taraftan da köylere gittiklerinde karşılaştıkları olumsuzluklar nedeniyle mesleklerini yapmakta zorlanmışlardır. Öyle ki köye zorla gönderilen öğretmenler etkin ve verimli olamamışlardır. Bütün bu sıkıntıların sonucu olarak yaşanan öğretmen yetersizliğinin ilk çözümü ise *çavuş eğitimcilerde* aranmıştır (Sakaoğlu, 1992: 90). Belirli bir süre açılan kursta eğitim gören *erlerden* oluşan bu eğitimcilerden bir taraftan köylerdeki çocukları eğitirken diğer taraftan da köy yetişkinlerine yardımcı olması beklenmiştir (Erdem, 2008:195). 1936 yılında açılan *Eğitmen Kursu*'ndan sonra aynı yıl nüfusu 400'ün üzerindeki köylere öğretmen yetiştirmek üzere İzmir Kızıllıçullu'da ve Eskişehir Çifteler'de *Köy Öğretmen Okulları* kurulmuştur. Bu okullar daha sonra *Köy Enstitülerine* dönüştürülmüştür (Akyüz, 1993: 339).

Erken Cumhuriyet döneminin en büyük öğretmen yetiştirme projelerinden biri olan Köy Enstitüleri 1940 yılında açılmıştır. Öğretmenliğin yanında tarım, sağlık gibi konulardaki gelişmelerde köy halkına önderlik edecek aydınların yetiştirilmesi amacı ile şekillendirilen Köy Enstitüleri, köylerin kalkındırılması içinde önemli bir eğitim modelidir (Erdoğan, 2010: 337). "İş içinde, iş için eğitim" prensibini esas alan bu okullarda köy çocukları seçilerek yetiştirilmiştir. İlk planda 40 Köy Enstitüsü açılması ve 40.000 öğretmen yetiştirilmesi planlansa da ancak 21 enstitü kurulabilmiş, bu enstitülerde 16.400 öğretmen, 8756 eğitimci ve 7300 sağlık memuru yetiştirilmiştir (Kapluhan, 2012: 184-185).

Köy Enstitüleri projesi Türk Eğitim tarihinin dönüm noktalarından biridir. Köy Enstitüleri bir taraftan ülkenin öğretmen ihtiyacına cevap verirken diğer taraftan da köylerdeki ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmanın öncüsü olmuşlardır. Ancak sonraki yıllarda sert eleştirilere maruz kalan Köy Enstitüleri, 1954 yılında bütünüyle öğretmen okullarına dönüştürülmüştür. Enstitülerin kapatılmasıyla Türkiye'de köyler için ayrı tipte öğretmen yetiştirme arayış ve denemeleri tamamiyle sona ermiştir (Öztürk, 2010: 291).

Bütün bu eğitim politikalarının temelinde Cumhuriyet değerlerini benimsemiş ve bu değerleri ileriye taşıyacak bir nesil yetiştirme hedefi yatar. Bunun gerçekleşmesinin yolu da eğitim kalitesinin yükseltilmesinden geçmektedir. Bu nedenle başlatılan eğitim seferberliğinde ilk hedef okur-yazarlığı arttırmaya yönelik olmuştur. Yapılan reformlar başta köyler olmak üzere bütün ülkede Cumhuriyet'in ihtiyaç duyduğu donanımlı vatandaşlar yetiştirmeyi amaçlamıştır. Cumhuriyet'in dayandığı temel ilkelerin korunup sürdürülmesi ancak eğitim yoluyla gerçekleşebilecektir. Dolayısıyla yeni rejimin en önemli paydaşı öğretmenlerdir. Çünkü Cumhuriyet'in değerlerini ve yenilikleri ülkenin dört bir tarafına taşıyacak olan onlardır. Mustafa Kemal Atatürk, bu hedefi işaret ederken öğretmenlere şöyle seslenir; "Öğretmenler Cumhuriyet, düşünce, bilim, teknik, beden bakımlarından güçlü ve yüksek karakterli koruyucular ister. Yeni kuşağı bu nitelik ve yeteneklerde yetiştirmek sizin elinizdedir" (Ozankaya, 2006: 173).

Bu beklenti öğretmenleri Türk eğitim yapılanmasının kilit aktörleri haline getirmiştir. Ancak öğretmenlerin de sorunları ve yeni rejimden talepleri vardır. Bu taleplerin dile getirilmesinde dönemin süreli yayınları önemli bir araç ve öğretmenlerin gözünden eğitimi anlamak için iyi bir referans oluşturur. Uzun yıllar öğretmenlerin sözcülüğünü yapan *Muallim Sesi* dergisi de bu yayınların başında gelmektedir.

2. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi kullanılmıştır. Doküman analizi, hem basılı hem de elektronik materyallerin incelenmesi ve değerlendirilmesi için sistematik bir

prosedürdür. Doküman analizi de nitel araştırmalardaki diğer analitik yöntemler gibi anlamı ortaya çıkarmak, anlayış kazanmak ve ampirik bilgiyi geliştirmek için verilerin incelenip yorumlanmasını gerektirir (Bowen, 2009: 27). Bu çalışmada da erken Cumhuriyet dönemi süreli yayınlarından olan *Muallim Sesi* dergisi doküman analizi yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Dergi 15 günde bir yayımlandığı için günümüze bütün nüshaları ulaşmamıştır. Bu nedenle yapılan inceleme *Muallim Sesi* dergisinin erişilebilen nüshaları arasından seçilen 1934-1936 tarihleri arasındaki toplam 15 sayısı dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir.

3. Bulgular

Muallim Sesi dergisinin incelendiği bu çalışmada derginin seçilen sayılarında belirli konuların düzenli olarak ele alındığı tespit edilmiştir. Bu konular derginin yayımlandığı dönemin eğitim atmosferini yansıtmaya bakımdan son derece önemlidir. Yapılan inceleme sonucunda da bu konular çerçevesinde derginde yer alan içerikler değerlendirilmiştir.

3.1. Erken Cumhuriyet Döneminde Süreli Bir Yayın: *Muallim Sesi* Dergisi

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayımlanan birçok süreli yayın mevcuttur. Bu dergiler arasında eğitim dergileri önemli bir yekûn teşkil eder. Yayımlandıkları dönemin eğitim sorunlarına, eğitim yapılanmasına, eğitim politikaları ve uygulamalarına yönelik önemli bilgilerin verildiği bu dergiler aynı zamanda öğretmenlerin mesleki anlamda sözcülüğünü de yapmaktadır. Diğer süreli yayınlarda olduğu gibi eğitim dergilerinin çoğunun tüm sayıları günümüze ulaşmamıştır. Mevcut sayılardan yola çıkılarak 1960'a kadar yayımlandığı tespit edilen 30'a yakın dergi (Hesapçıoğlu ve Deniz, 2008: 539-552) birçok eğitimcinin de yazar olarak yer aldığı bir *süreli eğitim yayınları literatürü* oluşturmaktadır.

Muallim Sesi dergisi de Erken Cumhuriyet döneminin süreli yayınları arasında yer alan ve adından anlaşıldığı üzere öğretmenlerin sesini duyurmayı amaçlayan bir dergidir. Derginin ilk sayısına ulaşamadığı için tam olarak hangi tarihte yayın hayatına başladığı bilinmemekle birlikte erişilen nüshalar 1929 yılında yayımlanmaya başladığını göstermektedir. *Muallim Sesi* dergisi, 15 Kasım 1935 tarihli 37/23 sayısı ile birlikte isim değişikliğine gidilerek *Öğretmen Sesi* adıyla basılmaya başlamıştır. Bu değişiklik okuyucuya “*Muallim Sesi* öz Türkçe karşılığı olan *Öğretmen Sesi* oldu” şeklinde derginin ilk sayfasından duyurulmuştur.

Ön sayfada yer alan künye bilgilerine dayanılarak derginin on beş günde bir çıkan ve öğretmenlerin fikirlerini neşreden bir yayın olduğu anlaşılmaktadır. Ancak dergi 15 Ekim 1939 tarihinden itibaren aylık olarak yayımlanmaya başlanmıştır. Derginin sahibi olan ve aynı zamanda genel yayın direktörlüğü yürüten Salim Siret Kenres'in ilköğretim öğretmenleri için kitaplar yayınladığı da bilinmektedir. *İlk Mekteplerde Ders Örnekleri, 1-4 Sınıf Öğretmeninin Ders Kitabı* adlarıyla basılan bu çalışmalar ilköğretim müfredatına uygun olarak bütün ders konularını kapsayacak şekilde hazırlanmıştır. *Muallim Sesi* dergisinin son sayfasında *Öğretmen Sesi Müessesinin Kitapları* başlığında sunulan eserler posta yoluyla okuyucuya gönderilmektedir. Salim Siret Kenres'in öğretmenler için hazırladığı ve *Muallim Sesi* neşriyatı olarak yayımlanan kitaplar dışında Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulunun 1954 tarihli karar fihristinden anlaşıldığı üzere *Yurttaşlık Bilgisi 4-5* adlı başka çalışmaları da bulunmaktadır (MEB, 1954).

Kenres'in sahibi olduğu *Muallim Sesi* dergisi ise tek satışı yapılmayan ve abonelik usulüyle okuyucuya ulaştırılan bir dergidir. 1934 yılında senelik 100 kuruş olan abonelik ücreti yabancı memleketler için iki katına çıkmaktadır. 37/72 Ekim sayısında Arnavutluk, Romanya, Kıbrıs, Bulgaristan gibi ülkelerde de okuyucusu olduğu belirtilen derginin öğretmenlerin haklı davaları için savaştığı bir yayın olduğu da vurgulanmaktadır (*Öğretmenin Sesi*, 1938: 3). *Muallim Sesi* dergisinin yazar kadrosu ise oldukça zengindir. Müevet Hasip, Makbule Mehmet, Emine Nuri, Kemal Aydemir, Nuri Özer, M. Rauf İnan, Perran Nazım, Ruhi Esin, Kemal Demiray gibi dönemin eğitimcileri ve öğretmenlerinin yazar olarak katkı sağladığı dergide aynı zamanda yine öğretmenler tarafından hazırlanan ders görselleri ve çizimleri de yer almaktadır. Dış ülkelerde eğitimi ilgilendiren yazıların tercümelerine de yer verilen dergideki ders örnekleri öğretmenlerin eğitim sırasında dergiden faydalanabilmesine olanak sağlamaktadır. Okullarda karşılaşılan problemlerin çözümüne ve öğrencilerin yetiştirilmesine ilişkin tavsiyelerin de kaleme alındığı dergi aynı zamanda pedagojik bir yaklaşım sergilemektedir.

3.1.1. Muallim Sesi Dergisinde Öğretmenlerin Sorunları

Muallim Sesi dergisinde öne çıkan konuların başında eğitim uygulamalarında karşılaşılan sorunlar gelmektedir. Bu sorunlar karşısında öğretmenlerin talep ve şikâyetlerini duyurmayı amaç edinen dergi yayımlandığı dönemlerde eğitim alanında yaşanan gelişmelerin öğretmenler tarafından nasıl karşılandığının anlaşılması bakımından da önemli bir yayındır. Bu kapsamda incelenen sayılarda şikâyet konusu olan durumlardan biri başmuallimlere sınıf verilmesi hakkındadır. Derginin 1 Ekim 1934 tarihli 2. sayısında başmuallimlere sınıf verileceğine dair duyurular alındığı ve bu uygulamanın yanlış bir karar olacağı belirtilmektedir. Başmuallimlerin ağır görev yüküne vurgu yapılan yazıda şu ifadeler yer alır;

“Anlamıyoruz, bu harekete neden lüzum görüldü?! Muallim mektepleri bu sene bine yakın mezun verdiler. Halen yeni açılacak olan şube ve mektepler ise deveye kulak kabilindedir. Binaenaleyh bu günkü sınıf ve mektep adedine göre elimizde fazlasıyla muallim varken başmuallimlere sınıf verilmeğe kalkışılması hiçbir suretle kabili izah değildir” (Muallim Sesi, 1934:9).

Dergi sadece öğretmenlerin şikâyetlerinin değil aynı zamanda isteklerinin de sözcülüğünü yapmaktadır. Bu bağlamda derginin bir başka sayısında öğretmenlerin CHP'nin dördüncü büyük kurultayından beklentilerine yer verilmiştir. 9 Mayıs 1935 tarihli ve 17 sayılı nüshada yazıya dökülen bu beklentiler maddeler halinde sıralanmadan önce şu cümleler kaleme alınmıştır;

“Cumhuriyet Halk Partisi ve onun mümtaz liderlerinin muallimlerimizin dertleriyle de ehemmiyetle alâkadar olacaklarına şüphe etmiyoruz. Büyük önderin söylediği gibi memleketi kurtaran ve kurtaracak olan muallimlerdir. Bu feragatkâr zümrenin omuzlarına yüklediğimiz ağır ödevi başarabilmeleri için geleceğe emniyetle bakmalarını temin etmelidir” (Muallim Sesi, 1934:129).

Tek parti döneminde ilkokul öğretmenlerin CHP hükümetinden istekleri ise, ortaokul öğretmenleri ile aralarındaki maaş farkının giderilmesi, kıdem ve terfilerdeki sorunların çözülmesi, üniversite eğitimine serbestçe girebilmelerinin sağlanması, mesleki gelişimleri sağlayacak programların düzenlenmesi ve bütçelerle ilgili meseleler hakkındadır. Diğer taraftan 1934 yılında TBMM'de dile getirilen araştırma gezileri ve mesken bedellerine dair şikâyetlere ise 1 Haziran 1935 tarihli derginin 18. sayısının ilk sayfasında yer verilen *Büyük Tatilde Okutanlar Tetkik Gezintisi Yapabilmelidir* başlığında değinilmiştir. Söz konusu yazıda başka ülkelerde muallimlerin yaptıkları gezilerin yerel hükümetler tarafından kolaylaştırıldığı belirtilirken, ülkemizde böyle bir kolaylaştırıcı tedbirin alınmadığı ifade edilmektedir. Türk muallimlerinin hem kendi yurdunu hem de yabancı memleketleri tanıyıp, kültürlerinden istifade etmelerinin mecburi bir durum olduğunun vurgulandığı yazıda eğitimcilerin içinde buldukları şartlar da şöyle tanımlanmaktadır;

“Bugün Türkiye muallimleri, kozasına kapanmış ipek böceklerinden farksızdır. En yakın kazaya gitme imkânını bile bulamazlar. Sayısı 10.000'i aşan muallimlerimizin kaçı hükümet merkezini olsun ziyaret edebilmiştir. Cumhuriyetin asırlara sığmayan eserlerini gözleri ile görmek, yaratıcı kudretimizi talebesine tanıtmak vazifesini alan muallimin hakkı değil midir?” (Muallim Sesi, 1935:137).

15 Mayıs 1936 tarihli 37/35 sayılı bir başka yazıda ise Maarif Teşkilatı Kanunu ile ilkokul öğretmenleri için kabul edilen mesken bedellerinin sürenin bitmesine bir ay kaldığı halde bazı valilikler tarafından hala ödenmediği söylenmektedir. Yazıda 2297 sayılı kanunla 3 yılda ve 3 taksitte ödenmesi kararlaştırılan mesken bedellerinin henüz ilk taksitini bile vermeyen ve hatta sonraki yılın bütçesine böyle bir tahsisat koymayan valiliklerin bulunduğu belirtilirken İstanbul gibi zengin bir şehirde de bunun yapılmasının nasıl anlamlandırılacağı sorulmaktadır. Öte yandan yaşanan bu durum karşısında hükümetin bir suçu olmadığı da vurgulanmaktadır;

“Hükümetin bu hususta isabetsizlik gösterdiğini kimse iddia edemez. (...) O halde parayı hala ödemeyen ve ödemek için hiçbir hareket ve teşebbüste bulunmayan ilbaylıklar, kanunun hükmünü sebepsiz olarak yerine getirmedikleri için sorguya çekilmelidir” (Öğretmen Sesi, 1936: 273)

1936 yılına gelindiğinde öğretmenlerin kadro sorununun tam anlamı ile çözülemediği görülmektedir. Derginin 37/38 Ekim sayısında;

“Ötedenberi sürüp giden bu derdin tedavisine bir türlü gidilmedi. Her ders yılı başında bütün öğretmenler ızdırıp ve heyecanla kadro beklerler. Acaba yeni kadro kendilerini hangi diyara seferber edecek, düşüncesi tatillerini gönül rahatlığı ile geçirmelerine mani olur. Sonbaharın yağmurlu ve bozuk havalarında göçetmenin müşkülleri meydandadır” (Öğretmen Sesi, 1936: 34).

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere *Muallim Sesi* dergisi yayımlandığı süre boyunca öğretmenlerin karşılaştıkları sorunların hükümete duyurulmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Dergide kaleme alınan yazılar büyük ölçüde ilkökul öğretmenlerinin sorunlarına yoğunlaşsa da 1936 yılına kadarki sayılarda “Türkiye muallimlerinin meslekî fikirlerini neşreder” ifadesi yer almıştır. 1936 yılından itibaren ise dergi “on beş günlük meslek organı/ayda bir çıkar meslek organı” şeklinde takdim edilmiştir.

Dergide öğretmenlerin talep ve sorunlarının hükümete duyurulması çabasının tamamen sonuçsuz kaldığını söylemek ise doğru değildir. 15 Şubat 1936 tarih ve 37/29 sayılı yayında *Öğretmenlerimizin Yüksek Tahsil İşleri Başarıldı* başlığı ile kaleme alınan yazıda “Öğretmenlerimizin bütün dünyada olduğu gibi yüksek tahsil kurumlarına sınavsız girebilmeleri için yıllardan beri yaptığımız neşriyat nihayet meyvalarını vermeğe başlamış bulunuyor” müjdesi verilmektedir. Eski ve yeni öğretmen okulları mezunlarının sınıf kaydına bakılmaksızın Ankara’da açılan Tarih Dil, Coğrafya Fakültesine kabullerinin tasdikten geçtiğinin duyurulduğu bu haberde söz konusu kararın diğer üniversiteleri de kapsayacak şekilde genişletilmesinin umulduğu belirtilmektedir (*Öğretmen Sesi*, 1936: 225).

Muallim Sesi dergisi öğretmenlerin sorun ve talepleri dışında farklı konuların da ele alındığı bir yayındır. İncelenen sayılarda öne çıkan konulardan biri de köyler ve köylerde verilen eğitim hakkındadır. Bu konudaki yazılarda köy öğretmeni olmanın zorlukları da vurgulanmaktadır ancak diğer taraftan dergide hükümetle paralel bir düşünceden hareketle köy okullarının ne kadar önemli olduğuna da değinilmektedir.

3.1.2. *Muallim Sesi* Dergisinde Köy Okulları

Çalışmamızın başında da değindiğimiz üzere Erken Cumhuriyet döneminin eğitim politikalarının önemli bir bölümü ilköğretime ve dolayısıyla köylerde ilköğretimin yaygınlaştırılmasına ilişkindir. Fizikî ve sosyal olanakların sınırlı olduğu köylerde eğitim aracılığıyla okuma yazma oranlarının artırılması ve halka meslek kazandırılması amaçlanmıştır. Böylelikle hem köylerdeki geri kalmışlık ortadan kaldırılacak hem de tarımsal ekonomi güçlenecektir. Bu bağlamda köylere gidip eğitim öncülüğü yapacak öğretmenlerin yetiştirilmesi son derece önemli görülmüş ve köy öğretmeni yetiştirme projeleri eğitim meselesinin merkezinde yer almıştır.

Muallim Sesi dergisinde de köy öğretmenliğine ve köy okullarındaki eğitime dair yazılara yer verilmektedir. Bazen bir köy öğretmenin anıları veya endişeleri şeklinde karşımıza çıkan bazen de köy okullarının önemine değinilen bu yazılarda çizilen köy tabloları pek iç açıcı değildir. Örneğin 1 Mart 1935 tarihli 12. sayıda yer alan “Köy okutmanı köyün önderi olmalıdır” başlıklı makalede köylere, köylülere ve köy öğretmenlerine değinilmektedir;

“Nüfusumuzun çoğu köylüdür. Köylünün kafasını işletmez, bilgi ışığı ile onun yolunu aydınlatmazsak geleceğimiz pek kötü olacaktır. Yalnız köy çocuğunu değil, bütün köylüyü okutmak ve uyandırmak sıkıntısında (mecburiyetinde) yiz. Bugün 41.000 köyümüzün ancak 5400 kadarında okul vardır. Bunlar da verimli çalışacak durumda değildirler” (Muallim Sesi, 1935: 1).

Aynı yazıda köy okullarındaki eksiklikler de (yakacak, kitap vb.) dile getirilmekte ve uzun yıllar kötü idareler altında körleşen ve yozlaşan köylülerin söz dinlemediklerinden yakınılmaktadır. Metinde bu koşullar altında bile bir köy öğretmenininden bir şehir öğretmeni kadar verim beklendiği vurgulanmaktadır. Yazının devamında ise bu durum karşısında uygulanabileceklere değinilmiştir;

“Gönül isterdi ki köy yasamız okutmanı köyün başbuğu yapsın; İhtiyar heyetine muhtar değil öğretici başkanlık etsin; Çocuklarını yersiz olarak okula yollamıyan

ana babalara doğrudan doğruya para cezası kese bilsin; Ve bunu jandarma elile hemen alabilsin; Okutan, köylüye bayındırlık işlerinde de önderlik edebilsin. Eğer köyde yeni rejimi kökleştirmek istiyorsak ilk iş olarak köy yarasını bu bakımdan değiştirmeliyiz. Okutani orada adeta bir diktatör yapmak ister. Görgüsüz ve bilgisiz köylüler başka türlü yola getirilemez” (Muallim Sesi, 1935: 89).

Dergideki bu yazıdan da anlaşıldığı üzere köylerin kalkındırılması söz konusu olduğunda, hükümetin köyler hakkındaki hedeflerinin dergi özelinde öğretmenlerce de paylaşıldığı görülmektedir. Diğer taraftan öğretmenler mevcut koşullar karşısında oldukça tepkililerdir. Köy halkı ile sorunlar yaşandığı da açıktır.

Derginin 15 Mayıs tarihli 37/35 sayısında yer alan bir başka yazıda ise tek dersaneli ve tek öğretmenli bir köy okulunda görev yapan kadın öğretmenin endişelerini ve korkularını anlattığı makaleye rastlanmaktadır. Uzun zaman tayin bekleyen ve yazıdan anlaşıldığı kadarı ile büyük umutlar taşıyan bu kadın öğretmen bir parça hayal kırıklığına uğramıştır ve şaşkınlık yaşamaktadır. Tayin olduğu ve göreve başlayacağı dağ köy okulunda ilk önceleri 60 çocuğa nasıl faydalı olabileceğinin endişesini taşıyan muallim aradan bir yıl geçtikten sonra dergideki bu yazıyı kaleme almıştır. Erkek bir öğretmen için bile zor olarak tanımladığı bu görevde karşılaştığı sorunları “...tıpkı benim gibi günün birinde birden bire acı hakikat tarafından yakalanarak böyle karışık talebesi olan tek dersaneli edileceklerle göstermeğe çalışacağım” (*Öğretmen Sesi*, 1936: 273) ifadeleriyle aktarmıştır.

Bu yazıya benzer bir diğer yazıya da aynı yılın 15 Ekim tarihli 37/39. sayısında rastlanmaktadır. Halen Kemerburgaz İlkokulu öğretmenlerinden olan Suat Görgan'ın bu nahiyeye tabi Çiftalan köyündeki beş yıllık çalışmasına dayanan notlarından derlenerek hazırlanmış makalenin her sayıda tefrika halinde neşredileceği de belirtilmektedir. Öğretmen 1930 senesinde üç sınıflı ve tek öğretmenli Çiftalan köyüne tayin olduğun da köyün nerede olduğunu bile bilmemektedir (*Öğretmen Sesi*, 1936:91-92). *Bir Köy Öğretmeninin Hatıraları* başlığı ile hazırlanan yazı dizisi 10 sayı devam ederek 15 Nisan 1937 tarihli 37/51 sayılı dergide sona ermiştir.

Köylerin ve köy okullarının durumunu ele alan çalışmalara da yer ayrılan dergide Kırşehir Valisi A. Mithat Saylam'ın *Köy ve Köylü Önünde Düşüncem* adlı kitabından bölümlere yer verilmiştir. Yazıdan anlaşıldığı üzere Saylam nüfusun 3/4'ünü oluşturan köylülerin geri kalmışlığının ve yoksulluğunun köylerin lüzumundan fazla dağınık olmasından kaynaklandığını düşünmektedir. 1 Mayıs 1936 tarih ve 37/34 sayılı dergideki yazıda aynı zamanda Saylam'ın kitabındaki Köy Kanununun 89. maddesi hakkındaki eleştirici düşüncelerine ve köyleri idare eden muhtar ve ihtiyar heyetlerine dair görüşlerine de yer verilmiştir. Kırşehir'deki köyleri sahada tetkik eden Vali Saylam, orada yaptığı planlamalardan yola çıkarak ülkedeki dağınık yerleşim sorununun çözüldüğü takdirde köylere güvenlik ve sağlık hizmetlerinin daha iyi verilebileceğini, yolların düzeleceğini, sosyal hayatın gelişip, tarımsal faaliyetlerin artacağını belirtmektedir (*Öğretmen Sesi*, 1936: 273-274). Görüldüğü üzere *Muallim Sesi* dergisi dönemin en çok tartışılan “köylerin iyileştirilmesi” konusunu sadece öğretmen ve eğitimcilerin düşüncelerinden hareketle değil aynı zamanda bu konu ile ilgili çalışan idarecilerinde düşüncelerinden de yola çıkarak sayfalarına taşımıştır.

3.1.3. Muallim Sesi Dergisinde Eğitim

Derginin ele aldığı konular arasında en yoğunlukta olanı eğitim konusudur. Eğitimle ilgili pek çok yazının, çizim ve fotoğrafın olduğu dergide bir taraftan öğretmenlerin istifade edebilecekleri ders örneklerine yer verirken diğer taraftan da öğrenci ve çocukları ilgilendiren sorunlara değinmiştir. Derginin bazı nüshalarında ilave olarak tabiat derslerinde kullanılacak hayvan ve bitki resimlerinin olduğu tablolar, tarih dersleri için taslak çizimler ve müzik dersi için notalı müzik eserleri bulunmaktadır.

İncelenen sayılarda eğitim konusunda dikkat çeken yazılardan biri 15 Kasım 1935 tarihli 37/23 sayılı nüshada ele alınan okul kitapları hakkındaki makaledir. Dergide okulların açılmasının üstünden bir buçuk ay geçtiği halde kitapların geciktiği dolayısıyla birçok yerde öğrencilerin kitapsız kaldığı belirtilmektedir. Yazıdan anlaşıldığı üzere okul kitapları devlet basım evinde hazırlanmakta ve kurum böyle ağır bir yükün altından kalkmakta zorlanmaktadır. Kitapların gecikmesinin bir diğer sebebinin de müfredat programlarının tetkikinin tatil aylarına bırakılması bu nedenle değişiklik olasılığına karşı kitap inceleme komisyonunun basımı ötelemesi olduğu belirtilmektedir. Söz konusu yazıda ayrıca bir önceki yılın ilkökul kitaplarının çocukların seviyesine ve pedagojik ihtiyaçlarına uygun olmadığı, ilkökul

öğretmenlerine açılacak bir müsabaka ile yeniden hazırlanmasının istendiği bir makalenin de geçmiş sayılarda yer aldığı hatırlanmaktadır (*Öğretmen Sesi*, 1935: 176). Aynı senenin 37/25 sayılı aralık nüshasında ise müfettişler ile öğretmenler arasındaki “eğitimde metot” tartışmaları kaleme alınmıştır. Dergide, müfettişlerin hiçbir metodu olmayan ve gelişigüzel hareket eden öğretmenlerden bahsettiği ancak böyle öğretmenlerin sayıca az olduğu ve metodun eğitimcilerin en işe yarar silahı olduğu belirtilmektedir. Biraz sitem de içeren yazıda şu ifadeler de yer verilmiştir;

“Öğretmen, şu veya bu metodu aynen tatbik etmek zorunda olana bir adam değildir. O, yeniliklerden ilham alır. Fakat onları kopya etmez. Onları kafasında işler ve kendi benliğinin damgasını taşıyan bir hamur, tamamen kendinin olan bir varlık halinde ortaya koyar. Bunun aksini düşünmek, öğretmenleri şuursuz hareket eden bir makine sanmaktır. İşte bizim gücümüze giden burasıdır” (*Öğretmen Sesi*, 1935:193).

Derginin 15 Mart 1936 tarihli 37/31 sayısında ise *Kızlarımızın Terbiyesi ve Muhtelit Tedrisat* başlığı göze çarpmaktadır. Yazıda yakın zamanda günlük gazetelerde İzmir Kız Liseleri müdürlerinin öğrenci ve velilere bazı öğütler verdikleri belirtilmektedir. Bu öğütler arasında kızların kardeşleri dışında hiçbir erkekle sokakta gezmeleri, sinema ve tiyatro gibi etkinliklere giderken de yanlarında velilerinden birinin bulunması ve sosyal hayatlarının daha sıkı kontrol altında olması gibi konulara değinilmiştir. Bunun üzerine dergide kaleme alınan makale de ise öğütlere atıfta bulunularak çocuk yuvalarından üniversiteye kadar kız ve erkek okullarının ayrılması gerektiği ifade edilmiştir. Yurt dışından örneklerin ve uzman görüşlerinin de referans gösterildiği yazıda şu cümleler son derece dikkat çekicidir;

“Üniversitede kız ve erkeğin yanyana okumasına bir şey demiyoruz. Çünkü yüksek tahsil çağındaki gençlerin irade ve muhakemeleri, cinsi temayüllerine gem vuracak bir durumdadır. Fakat çocuk yuvalarından sonra ilk okuldan itibaren yüksek tahsil kurumlarına kadar erkek ve kız okullarının ayrılmasına taraftarız. Bunun ekonomik güçlüğü de pek önemli bulmuyoruz. Çünkü bir çok kazalarımızda en az iki ilk okul vardır” (*Öğretmen Sesi*, 1936: 211-212).

Bu konu ile ilgili benzer bir yazı 37/34 sayılı mayıs nüshasında da kaleme alınmıştır. İstanbul Amerikan Kız Koleji ikinci direktörü Eleanor I. Burns’un ilk ve yükseköğretimde kız ve erkeğin ayrı okullarda yetiştirilmesine taraftar olduğu, ortaöğretimde ise uygun görmediğinin aktarıldığı yazı ise *Muhtelit Tedrisat Hakkında Bir Amerikalı Terbiyecinin Düşünceleri* başlığını taşımaktadır (*Öğretmen Sesi*, 1936: 266).

Muallim Sesi dergisinde eğitime dair sosyal konularda yer almaktadır. Ancak konunun “kızların terbiyesi” başlığı altında tartışılması da dönemin ataerkil zihniyetinin eğitim gibi bir alanda bile etkili olabildiğini göstermektedir. Derginin eğitim içeriğini oluşturan diğer konular ise şöyle özetlenebilir; beden eğitimi hareketleri, eliş etkinlikleri, şiirler, oyunlar, öğretim yöntemleri ve uygulamaları ile önemli gün ve haftalara ilişkin yazılar. *Muallim Sesi* dergisi aynı zamanda ders örneklerinin de düzenli olarak neşredildiği bir dergidir. İncelenen sayılarda reklam sayfalarına rastlanmamakla birlikte okurlar bazen basılı okul kitaplarını ve harita gibi eğitim materyallerini nasıl alabilecekleri konusunda bilgilendirilmektedir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmanın konusu olan *Muallim Sesi (Öğretmen Sesi)* dergisi 1929 yılında yayın hayatına başlayan ve 1939 yılına kadar on beş günde bir daha sonra ise ayda bir yayımlanan süreli bir dergidir. Süreli yayınlar çıkarıldıkları dönemin koşullarının, temel tartışmalarının, sorunlarının ve daha da önemlisi bir ölçüde derginin hedef kitesinin düşüncelerinin anlaşılması için örnek teşkil ederler. Özellikle tek parti döneminde yayımlanan dergilerin birçoğu hükümetin görüş ve eğilimlerini yansıtan yayınlar olması nedeniyle de dikkat çekicidir. *Muallim Sesi* dergisi de dönemin öğretmenlerine yönelik eğitim yazılarının yanında eğitim sorunlarının da yer aldığı süreli bir yayındır. Derginin bu çalışma kapsamında incelenen sayılarına bakıldığında öğretmenlerin sözcülüğünü üstlenen bir çerçevede yayın yaptığı anlaşılmaktadır. Dergide yer alan makalelerin önemli bir kısmı öğretmenlerin karşılaştıkları problemlerden, hükümete yönelik istek ve taleplerinden oluşmaktadır. Erken Cumhuriyet dönemi eğitim uygulamaları bağlamında derginin, sözü edilen sorunların dönemin eğitimcilerinin gözünden anlaşılması adına önemli bir rol üstlendiği söylenebilir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra eğitim çok yönlü ve aşılması güç meseleler içeren bir konu olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda başlatılan eğitim seferberliği sadece hükümet politikaları ile değil bu politikaların uygulayıcıları olarak yetiştirilecek öğretmenler eliyle de sürdürülmeye çalışılmıştır. Genel olarak bakıldığında pek çok tartışmayı beraberinde getirir de tek parti döneminde eğitim alanında epey yol kat edildiği açıktır. Diğer taraftan öğretmenler açısından değerlendirildiğinde yaşanan gelişmeler dağ gibi bir sorunlar silsilesiyle paralel ilerleyen bir yenileşme sürecine dönüşmektedir. Bu dönemde özellikle köylerde görev yapan öğretmenlerin yetersiz imkânlardan, düşük maaşlardan ve köylü ile kopuk sürdürülen ilişkilerden yana yakınmalarına *Muallim Sesi* gibi dergilerde yer alan yazılarda rastlamak mümkündür.

Bu açıdan *Muallim Sesi* dergisi İstanbul'da yayımlanmasına karşın köylerde ve kırsal bölgelerde görev yapan öğretmenlerle şehirlerde görev yapan öğretmenler arasında bir köprü vazifesi de görmektedir. Dergi aynı zamanda öğretmenlerin eğitim sistemindeki uygulamalara ve kararlara ilişkin mağduriyetlerinin dile getirilmesinde de etkili olmuştur. Hükümete yönelik talep ve önerilerin de yer bulduğu dergide yazar kadrosu büyük ölçüde öğretmenlerden oluşmaktadır. Bir taraftan eğitim içerikleri, diğer taraftan öğretmenlerin yaşadıkları sorunlara yer veren makaleleri ile *Muallim Sesi* dergisi eğitim tarihimiz açısından önemli bir kaynaktır. Derginin basılı nüshaları çok az kütüphanede bulunmaktadır. Oldukça fazla sayı basılan derginin bütün nüshaları de günümüze ulaşmamıştır. 1934-1936 yılları arasında yayımlanan 15 sayısının incelendiği bu çalışma dışında yapılacak çalışmalar dergi nezdinde değişen eğitim koşullarının anlaşılması için de önemli bir referans olacaktır.

Kaynakça

- Akyüz, Y. (1993). Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e), İstanbul: Kültür Koleji Yayınları.
- Başar, E. (1997). Türk Yükseköğretim Sisteminin Dünü, Bugünü, Yarını, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 10(1), 23-57.
- Başgöz, İ. (2010). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye'de Eğitimin Genel Görünümü, Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu, P. M. Acar (Haz.), 7-17, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Bayındır Uluskan, S. (2010). Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method, Qualitative Research Journal, 9(2), 27-40.
- Cicioğlu, H. (2010). Türkiye Cumhuriyetinde ortaöğretimin gelişmesi, Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu, P. M. Acar (Haz.), 138-172, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Erdem, Ç. (2008). Cumhuriyet yönetiminin 1930'lu yıllarda köyde ve köylülükte "dönüşüm"ü gerçekleştirme isteğinin bir aracı olarak "köy eğitim kursları", Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 10(3), 187-200.
- Erdoğan, İ. (2010). Günümüz Türkiye'sinde öğretmen yetiştirme: mevcut durum ve çözüm önerileri, Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu, P. M. Acar (Haz.), 335-341, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Ergin, O. (1977). Türkiye Maarif Tarihi Cilt 5, İstanbul: Eser Matbaası.
- Ergün, M. (1987). Türkiye'de öğretmen yetiştirme çalışmalarının gelişmesi, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (2), 10-18.
- Evsile, M. (2019). TBMM zaııtlarına göre Cumhuriyet döneminde eğitim hizmetleri (1923-1950), History Studies, 11(2): 621-654.
- Hesapçıoğlu, M. ve Deniz, L. (2008). Eğitim tarihine ilişkin süreli yayınlar, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 6 (12), 539-552.
- Kapluhan, E. (2010). Hazırlık (Kurtuluş Savaşı) dönemi eğitim politikaları ve eğitim faaliyetleri, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 1(1), 1-28.
- Kapluhan, E. (2012). Atatürk dönemi eğitim seferberliği ve Köy Enstitüleri, Marmara Coğrafya Dergisi, (26), 172-194.
- Kumaş, N. (2019). Cumhuriyet Dönemi (1923-1935) eğitim öğretim faaliyetlerinin istatistiki veriler ışığında analizi, 9. Uluslararası Atatürk Kongresi, Cilt II, Ünlen E. ve Tokur H.A. (Haz.), 1647-1685, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Kuşçi, A. (2021). Milli Mücadele dönemi Türk eğitim tarihi (1920-1923), Kafdağı, 6(2),147-164.
- MEB (1954). 1954 Yılı Talim ve Terbiye Kurulu Karar Fihristi, http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_02/21165741_fihrist_1954.pdf.
- Muallim Sesi (1934). (2).
- Muallim Sesi (1935). S(12),S(15), S(17), S(18).
- Ozankaya, Ö. (2006). Atatürkçü düşüncede eğitimin yeri, Ankara Üniversitesi'nin 60. Kuruluş Yılı Armağanı: Atatürk ve Türk Dili ve Edebiyatı, Türk Eğitimi ve Türk Kültürü Konusunda Seçme Yazılar, Atılgan, D. (Edt), 169-178, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Öğretmen Sesi (1935). S(37/23), S(37/25).
- Öğretmen Sesi (1936). S(37/29), S(37/31), S(37/34), S(37/35), S(37/37), S(37/38), S(37/39), S(37/40).
- Öztürk, C. (2001). 21. Yüzyılın eşiğinde Türkiye'de öğretmen yetiştirme, 21. Yüzyılda Eğitim ve Türk Eğitim Sistemi, O. Oğuz, A. Oktay, H. Ayhan (Haz.), 223-280, İstanbul: Serdar Yayıncılık.
- Öztürk, C. (2010). Cumhuriyet döneminde öğretmen yetiştirmede model arayışları, Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu, P. M. Acar (Haz.), 283-316, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Sakaoğlu, N. (1992). Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (2003). Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Sakaoğlu, N. (2010). Atatürk döneminde öğretmen yetiştirme politikaları, Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu, P. M. Acar (Haz.), 264-281, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Şahin, M. (1994). Türkiye’de köye öğretmen yetiştirme model önerileri: uygulamalar ve değerlendirmeler (tarihi gelişim), Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2 (4), 45-61.
- T.B.M.M Zabıt Ceridesi (1934). 22. Cilt Fihristi, 60. Birleşim: 438, <http://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c022/tbmm04022060.pdf>.
- Taner, M. (2009). Cumhuriyetin ilanından günümüze Türkiye’de ilköğretimde ve ilköğretime öğretmen yetiştirmede niceliksel ve niteliksel gelişmeler, New World Sciences Academy, 4(1), 139-154.
- Tongul, N. (2004). Türk harf inkılabı, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S(33-34), 103-130.

Ulusal ve Uluslararası Standartlar Çerçevesinde Türkiye'de Mahpusların Nakil Hakkı

Ertuğrul Yazar¹

Araştırma Makalesi

Öz

5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun uyarınca mahpusların nakil işlemlerinin gerçekleştirilebileceği düzenlenmiştir. Mahpuslar, kendi talepleri veya toplu sevk, disiplin, asayiş ve güvenlik, hastalık, eğitim, öğretim, suç ve yargılama yeri nedenleriyle başka bir kuruma nakledilebilirler. Diğer taraftan, nakil taleplerinin sayıca çokluğu ve ceza infaz kurumlarındaki doluluk oranları, kamu yönetimi açısından taleplerin karşılanmasını zorlaştıran engellerdir. Nakil talebinin reddine karar verildiği ve uyuşmazlık olduğu durumlarda, Anayasa Mahkemesi ile Kamu Denetçiliği Kurumu ve Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu'nun konuya nasıl bir yaklaşım sergilediği, ceza infaz kurumu idaresi açısından yol gösterici olacaktır. Bu çalışma, ceza infaz kurumlarında özgürlüğü hilafına tutulan mahpusların nakil taleplerinin hukuki çerçevesini ortaya koyma, nakil konusundaki uluslararası standartları ve uyulması gereken insan hakları ve hukuk ilkelerini belirleme, bir yargı organı olarak Anayasa Mahkemesi'nin ve hak arama mekanizmaları olarak Kamu Denetçiliği Kurumu ve Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu'nun nakil hakkıyla bağlantılı kararlarını değerlendirme amacı taşımaktadır. Nakil talebi, mahpusun en temel insan haklarından biridir. İdare açısından bakıldığında ise, söz konusu talebi değerlendirerek en uygun çözümü hayata geçirmeye çalışmak kamu yönetimi anlayışının bir parçasıdır. Bu bakış açısıyla çalışmada, karar alıcı ve uygulayıcılara yönelik somut öneriler paylaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Uluslararası İnsan Hakları Hukuku, Kamu Yönetimi, Ceza İnfaz Kurumu, Mahpusların Nakil Hakkı, İnsan Hakları Mekanizmaları

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
28.08.2023
Kabul Tarihi
15.09.2023

Right to Transfer of Prisoners in Türkiye within the Framework of National and International Standards

Abstract

It's regulated that prisoners can be transferred under Law No. 5275 on the Punishment and Security Measures, for reasons of mass referral, discipline, order and security, illness, education, training, crime, and trial place or at their request. Conversely, transfer requests multitude and occupancy rates in penitentiary institutions are obstacles for the public administration meeting demands. The approach of the Constitutional Court, Ombudsman Institution, Human Rights-Equality Institution of Türkiye will guide penitentiary institution administration, when the transfer request is rejected and, a dispute has arisen. The study aims to reveal the transfer requests legal framework of prisoners held against their freedom in penitentiary institutions, determine the international standards on transfer and human rights and legal principles that must followed, evaluate the decisions of the Constitutional Court as a judicial body, and Ombudsman Institution and Human Rights and Equality Institution of Türkiye as the right-seeking mechanisms, on transfer right. It's part of the public administration approach to evaluate demands and try to implement the most appropriate solution, from the point of view of administration. From this point of view, concrete suggestions for decision-makers and practitioners will be tried to be shared in the study.

Keywords

International Human Rights Law, Public Administration, Penitentiary Institution, The Right to Transfer of Prisoners, Human Rights Mechanisms

Article Info

Received
28.08.2023
Accepted
15.09.2023

¹ Dr., İnsan Hakları ve Eşitlik Uzmanı, Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, yazarertugrul@gmail.com, 0000-0002-2508-1201.

Giriş

Mahpusun (hükümlü ve tutuklu) en temel insan haklarından biri olan nakil, ulusal ve uluslararası mevzuatta geniş bir biçimde ele alınmaktadır. 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun (İnfaz Kanunu) kapsamında mahpusların nakil işlemlerinin gerçekleştirilebileceği düzenlenmiştir. Uluslararası standartlarda da nakil konusu detaylıca ele alınmış, insan hakları merkezli standartlar getirilmiş ve uygulamada yaşanan sorunların önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Ulusal ve uluslararası standartlar çerçevesinde pratikte yaşanan sorunların insan hakları ihlali doğurup doğurmadığı konusunda ise yargı organları ya da alternatif hak arama mekanizmaları görev üstlenmektedir.

Mahpusların nakil hakkının detaylıca ele alındığı bu çalışma, üç ana bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde, iç hukukta mahpusların nakil hakkı; nakil sebepleri ve nakilde alınması gereken tedbirler üzerinden irdelenmiştir. İkinci bölümde, uluslararası standartlar çerçevesinde mahpusların nakil hakkı Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyi belgeleri üzerinden ele alınmıştır. Bu kapsamda; Birleşmiş Milletler'in Mahpusların Islahı İçin Asgari Standart Kurallar (Nelson Mandela Kuralları) ile Herhangi Bir Şekilde Tutulan veya Hapsedilen Kişilerin Korunmasına İlişkin Prensipler Bütünü ve Avrupa Konseyi'nin Avrupa İşkenceyi Önleme Komitesi Standartları ile Avrupa Cezaevi Kuralları temel metinler olarak incelenmiştir.

Çalışmanın son bölümünde nakil konusunda pratikte yaşanan sorunların ve bireysel şikâyetlere konu olan uyuşmazlıkların Türkiye'de bulunan kurumlarca nasıl değerlendirildiği araştırılmıştır. Bu çerçevede, Türkiye'de bulunan kurumların kararlarıyla sınırlı bir yaklaşım benimsenmiş ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) gibi uluslararası kuruluşların kararları irdelenmemiştir. Dolayısıyla, bir yargı organı olarak Anayasa Mahkemesi (AYM) kararları ve hak arama mekanizması olarak Kamu Denetçiliği Kurumu (KDK) ve Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK) kararları son bölümün araştırma alanıdır. Çalışma, kurumların ulusal mevzuatın uygulanmasından kaynaklı uyuşmazlıkların çözümünde uluslararası standartlardan nasıl istifade ettiğini ve konuya nasıl yaklaştıklarını ortaya koymaya çalışılmıştır. Nitekim mahpusların nakli konusunda hak temelli bir yaklaşım izleyebilmek amacıyla uluslararası standartlarda hükümlü ve tutukluların nakline ilişkin kuralları ve bunların yerelde uygulanma ve hak arama mekanizmaları tarafından değerlendirilme durumunu ortaya koymak önemlidir.

Kurumlar nakil konusunun değerlendirilmesi sürecinde; mahpusun rehabilitasyonuna destek olunması ve aile bağlarının korunup geliştirilmesi gibi çok sayıda değişkeni göz önünde bulundurmalıdır. İnfaz Kanunu uyarınca infazda hedeflenen temel amaçlar arasında, toplumu suça karşı koruma, mahpusun yeniden sosyalleşmesini teşvik etme, toplumsal kurallara saygılı ve sorumluluk taşıyan bir yaşam biçimine uyumu kolaylaştırma bulunmaktadır. Cezaevi hizmetindeki kamusal amaç dikkate alındığında, söz konusu amacın pratiğe dönüşebilmesi için mahpusun nakil taleplerinin öncelikli ele alınmasının uygun olacağı değerlendirilmektedir. Aksi takdirde mahpus ve mahpusun aile ve yakın akrabaları için olumsuz sonuçlar doğabilecek, ceza infaz kurumları iyi yönetim ilkelerinden uzaklaşabilecektir. Söz konusu endişelerin, detaylıca ele alınması planlanan kurum kararlarında da yer bulduğu ve bu durumun insan hakları açısından olumlu bir gelişme olduğu ifade edilmelidir.

1. Kavramsal Çerçeve

Türkiye'de mahpusların nakil hakkının ulusal ve uluslararası standartlar çerçevesinde ele alınacağı çalışmanın bu kısmında tutuklu, hükümlü, mahpus gibi kavramların tanımlarına yer vermeye çalışılacaktır. Çalışma, insan hakları perspektifinden ele alınacağından insan haklarından ne anlaşılması gerektiği üzerinde de ayrıca durulacaktır.

5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu (CMK) tutuklu kavramının tanımını içermemekte ancak Kanun'un 100'üncü maddesinde "Tutuklama" tedbiri düzenlenmektedir (CMK, m. 100). Adalet Bakanlığı'nın çevrimiçi Hukuk Sözlüğüne göre tutuklu, "mevkuf, tutuklama kararı verilen" anlamlarına gelmektedir (Adalet Bakanlığı, t.y.). Doktrinde ise "suç işlediği yönünde kuvvetli şüphe bulunan şüpheli veya sanığın kişi hürriyetinin, henüz kesin hüküm olmadan önce hâkim veya mahkeme kararıyla kısıtlanmasına ve kişinin tutukevi denilen yere konulmasına" tutuklama, "hakkında tutuklama kararı verilen ve tutma işlemi gerçekleştirilen kişiye" ise tutuklu denilmektedir (Özen İnci, 2014, 104).

CMK'nin "Tanımlar" başlıklı 2'nci maddesine göre şüpheli; "Soruşturma evresinde, suç şüphesi altında bulunan kişiyi" tanımlarken, sanık; "Kovuşturmanın başlamasından itibaren hükmün kesinleşmesine kadar, suç şüphesi altında bulunan kişiyi" tanımlamaktadır (CMK, m. 2). Dolayısıyla mahkûm veya hükümlü, Adalet Bakanlığı'nın Hukuk Sözlüğünde de yer aldığı üzere ancak hakkında verilen mahkûmiyet hükmü kesinleşmiş kişileri tanımlamak için kullanılmaktadır (Adalet Bakanlığı, t.y.).

"Herhangi Bir Şekilde Tutulan veya Hapsedilen Kişilerin Korunmasına İlişkin Birleşmiş Milletler Prensipler Bütünü"nü "Tanımlar" başlığı altında yer alan tanımlara göre; "tutulan kimse" "bir suç nedeniyle mahkûm edilme durumu hariç, kişi özgürlüğünden yoksun bırakılan bir kimseyi" ve "hapsedilen kimse" "bir suçtan mahkûm edilmesi nedeniyle kişi özgürlüğünden yoksun bırakılan bir kimseyi" ifade etmek üzere kullanılmaktadır (Herhangi Bir Şekilde Tutulan veya Hapsedilen Kişilerin Korunmasına İlişkin Birleşmiş Milletler Prensipler Bütünü, Tanımlar).

Mahpus, Adalet Bakanlığı'nın Hukuk Sözlüğüne göre "iradesi dışında, bir mekânda tutulan, hapsedilen" anlamlarına gelmektedir (Adalet Bakanlığı, t.y.). Esasen "mahpus" kavramı kanuni bir kavram olmayıp kanunda tanımlanmış bir anlama da sahip değildir. Ancak genel olarak mahpus; tutuklu, hükmen tutuklu ve hükümlü anlamlarının tamamını birden barındıran "çatı bir kavram" olarak kullanılmaktadır (Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu 2015: 3). Dolayısıyla tutuklu ve hükümlü kavramlarından çok daha geniş bir anlama sahip mahpus kavramı, ceza infaz kurumlarında özgürlüğünden yoksun bırakılan kişilerin tümünü içine alacak şekilde kullanılmaktadır. Bu çalışmada da mahpus kavramından tutuklu ve hükümlü anlaşılacaktır.

Doğal hukukun bir ürünü kabul edilen insan hakları, "pozitif hukuk tarafından tanınmış olsun olmasın, belli bir tarihsel aşamada insanların sahip olmaları gereken bütün hak ve özgürlükleri" ifade etmektedir (Tanör: 1994: 13-14). Ioanna Kuçuradi'ye göre insan hakları; modern çağın evrensellik düşüncesinin ürünü olarak hem bir "ide-gereklilik", hem de akıl ve vicdan sahibi olan insanların birbirine kardeşçe davranma yükümlülüğü bağlamında "eylem ilkeleri"dir (Kuçuradi, 2016: 71).

Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyâsi düşünce, felsefî inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 10). İnsan hakları da hiçbir ayırım gözetilmeksizin herkesi resme dâhil eden ve geride hiç kimseyi bırakmayan bir rehberdir. İnsan haklarının evrenselliği düşüncesinin bir ürünü olarak özgürlüğünden yoksun bırakılanlar veya mahpuslar da bu evrenin ayrılmaz bir parçasıdır. Mahpuslar da dâhil olmak üzere insan haklarının ihlal edilmemesi ve insan onuruna zarar verilmemesi için kişinin nasıl davranması gerektiği ya da hangi davranışlardan kaçınılması gerektiğini söyleyen etik normlar "insan hakları normları"dır. Bu normlar, kimi zaman neyin yapılması gerektiğini belirten "pozitif normlar" olarak işlev üstlenirken, kimi zaman da kişi ne gibi bir davranışa maruz kalırsa insan hakları ihlali olacağını belirten "negatif normlar" olarak anlaşılmalıdır. İnsan hakları normlarının korumak istediği değerler ise; insan olma, insanın değeri ve insan onurudur (Tepe, 2019: 69). İnsan hakları; bu yönüyle devletlerin hayata geçirmesi gereken en temel amaç olduğu gibi, adalet, barış, huzur gibi amaçların gerçekleşmesi için de uyulması gereken standartlar bütünü ve araçtır (Güngör, 2018).

2. İç Hukukta Mahpusların Nakil Hakkı

Nakil talebi, İnfaz Kanunu'nda "Hapis Cezaları ve Güvenlik Tedbirleri" başlığı altında ikinci kısımda düzenlenmektedir. Kanunun 53'üncü maddesinden 58'inci maddesine kadar nakil konusu detaylıca ele alınmaktadır (İnfaz Kanunu, m. 53-58). İlk olarak kanunilik ilkesi açısından nakil konusunun detaylıca düzenlenmiş olmasının doğru bir yöntem olduğu ifade edilmelidir. Nitekim hukukun üstünlüğü ilkesinin temel bir gerekliliği olan "kanunilik ilkesi", kanunların açık, anlaşılır ve belirli olması, temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması ve sınırlama gerekçelerinin ancak kanunda olması, kanunun da öngörülebilir ve açıkça erişilebilir olması gerektiğini ifade eden temel bir ilkedir (Aygün Eşitli, 2013: 226).

İkinci olarak nakil konusunun mahpusun en temel haklarından biri olduğu dikkate alınmalıdır. Konuyu salt güvenlik tedbirlerine indirgeyerek yaklaşmak uygulamada bazı sorunları da beraberinde getirebilecektir. Bu nedenle "Hükümlülerin Nakilleri" konusunun mahpusların diğer haklarının içinde bulunduğu "Ceza İnfaz Kurumunda Hükümlünün Hakları, Güvenceleri ve Kısıtlamalar" başlıklı üçüncü kısımda düzenlenmesinin insan hakları açısından daha uygun olacağı ifade edilmelidir.

2.1. Nakil Sebepleri

İnfaz Kanunu'nun 53'üncü maddesinin ilk fıkrası uyarınca nakil sebepleri; mahpusun kendi isteği, toplu sevk, disiplin, asayiş ve güvenlik, hastalık, eğitim, öğretim, suç ve yargılama yeri nedenleri olarak belirlenmiştir (İnfaz Kanunu, m. 53).

2.1.1. Kendi İstekleri İle Nakil

Hükümlünün kendi isteği ile nakli İnfaz Kanunu'nun 54'üncü maddesinde düzenlenmiştir. Hükümlünün kendi isteği ile bulunduğu kurumdan başka kurumlara nakledilebilmesi için; a) Gitmek istediği ceza infaz kurumlarından durumuna uygun en az üç yeri belirten bir talep dilekçesi vermesi, b) Nakil kapsamında ortaya çıkacak giderleri peşin bir biçimde ödemeyi kabul etmesi c) Ceza infaz kurumlarında bulunması gereken sürenin üç aydan fazla olması, d) İyi hâlli olması, disiplin cezası almamış veya aldığı cezanın kaldırılmış olması, e) İsteğe bulunduğu kurumda kapsama gücü, yer, sınıfının uygun bulunması ve tutukevi olmaması, f) Mahkûmiyet süresine uygun hükümlülerin barındırıldığı bir kurum olması, g) Daha önce işlediği disiplin suçu nedeniyle ayrılmak zorunda kaldığı kurum olmaması gerekmektedir (İnfaz Kanunu, m. 54).

İnsan Hakları Eylem Planı'nda (İHEP) "cezaların infazında bireylerin onur ve haysiyetleri ile özel hayatlarının korunması" amacıyla birtakım faaliyetler öngörülmüştür (Adalet Bakanlığı, İHEP, 2021). Faaliyet 6.5.b. uyarınca; "*Maddi durumunun yetersiz olduğunu belgelendiren hükümlülerin talebe bağlı nakillerine ilişkin ücret ve masrafların ödenmesi konusunda kolaylıklar sağlanacağı*" hüküm altına alınmıştır (İHEP, 2021: 58). İnfaz Kanunu'nun "kendi istekleri ile nakil" başlıklı 54'üncü maddesinde yapılan değişiklikle beraber çocuk hükümlülerin yanı sıra maddi durumunun yetersiz olduğunu belgelendiren hükümlüler bakımından nakil giderlerinin peşin olarak ödenmesi şartının uygulanmayacağı hüküm altına alınmıştır (İnfaz Kanunu, m. 54).

Son olarak İnfaz Kanunu'nun 54'üncü maddesinin son fıkrası uyarınca; mahpusların nakledildiği ceza infaz kurumunda, eğitim öğretim veya hastalık nedeniyle nakil hariç olmak üzere, bir yıl kalmak zorunda oldukları; çocuklar açısından bu sürenin altı ay şeklinde uygulanacağı belirtilmektedir (İnfaz Kanunu, m. 54).

2.1.2. Disiplin Nedeniyle Nakil

Hükümlünün disiplin nedeniyle nakli İnfaz Kanunu'nun 55'inci maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre hükümlü, hücreye koyma cezasını gerektiren eylemlerde bulunması durumunda kurum yönetimine hakkında disiplin işlemi yapılır ve akabinde kurum en üst amirinin istemi üzerine Bakanlıkça başka kurumlara nakledilebilir. Disiplin cezaları yeni kurumlarda çektirilir. Disiplin nedeniyle sevk edilen mahpuslar nakledildikleri ceza infaz kurumlarında, kurum güvenliği, mahkeme kararı, can güvenliği ve/veya hastalık nedenleriyle nakil istisna olmak üzere, altı ay kalmakla yükümlüdürler (İnfaz Kanunu, m. 55).

2.1.3. Zorunlu Nedenlerle Nakil

Hükümlünün zorunlu nedenlerle nakli İnfaz Kanunu'nun 56'ncı maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre, ceza infaz kurumlarının elverişsiz ve yetersiz kalması, kurumun kullanılamaz hâle gelmesi, kurum kapsama gücünün aşılması, asayiş, güvenlik, yangın, deprem gibi doğal afet ve büyük çaptaki onarım gibi zorunlu nedenlerle başka kurumlara nakledilmeleri gerekli görülen mahpuslar, yargı çevresi dışında Adalet Bakanlığı tarafından belirlenen ve konularına uygun olan diğer ceza infaz kurumlarına nakledilebilecektir (İnfaz Kanunu, m. 56).

Kahramanmaraş merkezli 11 ilde etkili olan 7.7 ve 7.6'lık depremlerin ardından Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü tarafından alınan tedbirler doğrultusunda bazı ceza infaz kurumları boşaltılması ve mahpusların yakın bölgelerdeki ceza infaz kurumlarına nakillerinin gerçekleştirilmesi zorunlu nedenlerle yapılan naklin en yakın örneklerindedir. Deprem kuşağında yer alan ve deprem açısından riskli olduğu tespit edilen Bingöl M Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumu (Habertürk, 2023) ve depreme dayanıksız olduğu tespit edilen Çankırı E Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumu (NTV, 2023) örnek mahiyette verilebilir.

2.1.4. Hastalık Nedeniyle Nakil

Mahpusun hastalık nedeniyle nakli İnfaz Kanunu'nun 57'nci maddesinde hüküm altına alınmıştır. Bu kapsamda, hastaneye sevkinin zorunluluk arz ettiği anlaşılan mahpus, bulunduğu yere en yakın tam teşekküllü Devlet veya üniversite hastanesinin "hükümlü koğuşu"na yatırılır. Bu hastanelerden birine gönderilen mahpusun başka yerlerdeki hastanelere sevk, sağlık kurulu raporunda belirlenen acil ve yaşamsal tehlikesi bulunması hâlinde, varsa biri hastalığın uzmanı olmak üzere iki uzman hekim tarafından verilmesine ve başhekim tarafından onaylanan ve hastalığın sebebi, tedavinin hangi gerekçelerle bulunduğu hastanede gerçekleştirilemediği, hastaya nerede ve ne tür bir tedavi sunulması gerektiğini açıkça belirten bir raporun varlığına bağlıdır. Bu durumda en yakın ve hükümlü koğuşu bulunan Devlet veya üniversite hastanelerinin tercih edilmesi esastır. Mahpusun bu hastanelerde kontrol ve tedavisinin devam edip etmeyeceğinin sağlık kurulu raporuyla belgelendirilmesi gerekmektedir. Aksi hâlde mahpusa ait olduğu kuruma iade edilir. Mahpus, acil hâller dışında özel sağlık kuruluşlarında tedavi edilemez. Acil hâllerin varlığının Adalet Bakanlığına bildirilmesi gerekmektedir. Mahpus, sağlık sebebiyle bulunduğu ceza infaz kurumunda kalmasının uygun olmadığı, kurum hekiminin önerisi ve en üst amirinin isteği üzerine alınacak sağlık kurulu raporuyla belirlendiği durumda da, başka kurumlara nakledilebilir (İnfaz Kanunu, m. 57).

2.2. Nakilde Alınması Gereken Tedbirler

Nakilde alınması gereken tedbirler, İnfaz Kanun'unun 58'inci maddesinde düzenlenmektedir (İnfaz Kanunu, m. 58). Ancak öncesinde İnfaz Kanun'unun 53'üncü maddesinin ikinci fıkrasında, nakil öncesi alınması gereken güvenlik tedbirlerinin açıklanmasının uygun olacağı değerlendirilmiştir. Buna göre; mahpus nakil işleminden önce aranmakta ve kurum hekimine, yoksa diğer bir resmî hekime muayene ettirilmektedir. Muayene sonucu yola çıkarılamayacağı saptanan mahpuslar, kurumun en üst amirince derhâl resmî bir sağlık kuruluşuna sevk edilmektedir. Mazeretinin ciddiyeti, biri hastalığın uzmanı olmak şartıyla en az iki uzman hekimin imzaladığı ve hastane başhekiminin de onayladığı resmî rapor ile belgelenirse nakil, mazeret ortadan kalkıncaya kadar geri bırakılabilmektedir. Bu durumun Adalet Bakanlığına bildirilmesi gerekmektedir (İnfaz Kanunu, m. 53).

Nakilde alınması gereken tedbirler başlıklı İnfaz Kanun'unun 58'inci maddesine göreyse; mahpusların kuruma veya başka bir yere sevk işleminin yapılması esnasında, halkla bir araya gelmelerine ve başkaları tarafından görülmelerine engel olabilecek tüm önlemlerin dikkate alınacağı hüküm altına alınmıştır. Mahpusun, havalandırma ve ışık durumu yetersiz olan araçlarla, eziyet verici veya onur kırıcı şekilde nakledilmesi yasaktır. Nakil sırasında alınacak tedbirler, mahpusun firarını engelleyici ve yukarıdaki fıkra yazılı engelleri gerçekleştirici sınırları aşamaz. Ayrıca mahpusların hem birbirleriyle hem de yetkililerle herhangi bir tartışmaya girmelerini engelleyici boyutları geçemez. Çocuk eğitim evlerine yapılacak nakiller kurum görevlisinin nezaretinde ifa olunur. Açık ceza infaz kurumlarına nakiller ise, kurum görevlisi olmaksızın ifa olunur. Bu durumda mahpusun, aynı il sınırları içinde bulunan ceza infaz kurumları arasındaki nakilleri aynı gün içinde; farklı illerde bulunan ceza infaz kurumları arasındaki nakilleri ise kurum amirinin kırk sekiz saati geçmeyecek şekilde belirleyeceği süre içinde ifa olunur ve bu sürelerde nakledildiği açık ceza infaz kurumuna giriş yapması gerekmektedir. Belirlenen sürelerde açık ceza infaz kurumuna giriş yapmayan mahpuslar hakkında "izinden dönmeme, geç dönme" başlıklı 97'nci madde hükümleri uygulanır. Maddenin son fıkrasında ise, görevli nezaretinde yapılan nakiller esnasında mahpusun iâşe ve bedensel ihtiyaçlarının giderileceği hüküm altına alınmıştır (İnfaz Kanunu, m. 58).

3. Uluslararası Standartlar Çerçevesinde Mahpusların Nakil Hakkı

Mahpusların nakli konusunda hak temelli bir yaklaşım izleyebilmek amacıyla uluslararası standartlarda hükümlü ve tutukluların nakline ilişkin kuralları ortaya koymak önemlidir. Birçok belgede mahpusların nakli konusunun ele alınması dünya genelinde büyük bir soruna ve mahpusların bu yöndeki taleplerinin varlığına işaret etmektedir.

3.1. Birleşmiş Milletler Mahpusların Islahı İçin Asgari Standart Kurallar (Nelson Mandela Kuralları)

Nelson Mandela Kuralları'nda "mahpusların nakli" 73'ncü kuralda düzenlenmiştir. Bu kurallara göre; mahpusların kurumdan götürülmesi veya kuruma getirilmesi sırasında, mümkün olduğu kadar halkın kendilerini görmesinden sakınılması ve mahpusların bir saldırıya, merak uyandırmaya ve

herhangi bir biçimde ifşa edilmeye karşı korunmaları için gerekli tedbirler alınması gerekmektedir. İkinci olarak, mahpusların yeterli hava ve ışıklandırması olmayan bir araçla veya kendilerini fiziksel sıkıntı içinde bırakacak her hangi bir tarzda nakledilmeleri yasaktır. Son olarak mahpusların nakilleri, masrafları ilgili cezaevi idaresi tarafından karşılanmak suretiyle ve hepsine eşit koşullar uygulanacak şekilde gerçekleştirilmelidir (Nelson Mandela Kuralları, 2015, m. 73).

3.2. Herhangi Bir Şekilde Tutulan veya Hapsedilen Kişilerin Korunmasına İlişkin Birleşmiş Milletler Prensipler Bütünü

Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 9 Aralık 1988 tarihli ve 43/173 sayılı kararıyla kabul edilen, “Herhangi Bir Şekilde Tutulan veya Hapsedilen Kişilerin Korunmasına İlişkin Prensipler Bütünü”nün 16 No.lu prensibine göre; tutuklandıktan hemen sonra ve bir tutukluluk veya tutukluluk yerinden diğerine her nakilden sonra, alıkonulan veya hapsedilen bir kişi, yakalanmasını, alıkonulmasını, hapsedilmesini veya naklini ve gözaltında tutulduğu yeri aile üyelerine veya diğer uygun kişilere bildirme veya yetkili makamdan bildirmesini isteme hakkına sahip olmalıdır. İkinci olarak, gözaltına alınan veya hapsedilen bir kişi bir yabancı ise, uyuşunda olduğu veya başka bir şekilde bu tür bir bildirim almaya yetkili olduğu devletin bir konsolosluğu veya diplomatik misyonu ile ve kişinin mülteci olması veya başka bir şekilde hükümetler arası bir örgütün koruması altında olması halinde, uluslararası hukuka uygun olarak veya yetkili uluslararası kuruluşun temsilcisi ile uygun yollarla iletişim kurma hakkına sahip olduğu konusunda da derhal bilgilendirilmesi esastır. Üçüncü olarak, gözaltına alınan veya hapsedilen bir kişi reşit değilse veya bu kişinin haklarını anlamayacak durumdaysa, yetkili makam resen bu ilkede atıfta bulunulan bildirim yapmalıdır. Ebeveynlere veya velilere bildirimde bulunulmasına özel dikkat gösterilmelidir. Son olarak, bu ilkede atıfta bulunulan herhangi bir bildirim gecikmeksizin yapılır veya yapılmasına izin verilir. Bununla birlikte, yetkili makam, soruşturmanın istisnai ihtiyaçlarının gerektirdiği durumlarda, bildirim makul bir süre için erteleyebilmektedir (Herhangi Bir Şekilde Tutulan veya Hapsedilen Kişilerin Korunmasına İlişkin Birleşmiş Milletler Prensipler Bütünü, m. 16).

Söz konusu belgenin, “aile mensupları ve dış dünya ile iletişim kurma hakkı” başlıklı 19’uncu maddesinde; “*Tutulan veya hapsedilen bir kimseye kanunda veya kanuna dayanan bir düzenlemede belirtilen makul şartlara ve sınırlamalara tabi olarak, özellikle aile üyeleri tarafından ziyaret edilebilme ve onlarla haberleşme gibi, dış dünya ile iletişim kurabilmesi için kendisine yeterli imkân verilir.*” hükmü yer almaktadır. Mezkûr belgenin “İkametgâhına yakın bir yerde tutulma hakkı” başlıklı 20’nci maddesinde ise “*Tutulan veya hapsedilen kişi talep ettiği takdirde, mümkün olduğu ölçüde ikamet ettiği yere makul uzaklıktaki bir tutukevinde veya hapisanede tutulmalıdır.*” hükmü yer almaktadır (Herhangi Bir Şekilde Tutulan veya Hapsedilen Kişilerin Korunmasına İlişkin Birleşmiş Milletler Prensipler Bütünü, m. 19-20). Görüleceği üzere dış dünya ile anlamlı bir ilişkinin varlığı mahpusun tutulmakta olduğu ceza infaz kurumunun konumuna bağlıdır. Ayrıca özgürlüğü hilafına tutulan bir mahpusun en temel insan haklarından biri, ikametgâhına yakın bir yerde tutulma hakkıdır.

3.3. Avrupa İşkenceyi Önleme Komitesi Standartları

Avrupa İşkenceyi Önleme Komitesi (CPT), sorun yaratan mahkûmların nakledilmesinin kendilerini ilgilendiren bir uygulama olduğunu belirtmektedir. Bazı mahkûmlar özellikle çok sorun çıkarabildiğinden bazen bu tür mahkûmların bir başka kuruma nakledilmesi gerekebilmektedir. Ancak bir mahkûmun sürekli bir kurumdan başkasına taşınmasının, psikolojik ve fiziksel durumu üzerinde çok zararlı etkilere sahip olabileceği ve ayrıca bu durumdaki mahkûmun ailesi ve avukatıyla gerekli teması devam ettirmekte zorlanabileceği hatırlatılmaktadır. CPT, art arda gerçekleşen nakillerin mahkûm üzerindeki genel etkisinin, bazı durumlarda insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele olabileceğini belirtmektedir (CPT, 1992, m. 57).

Özellikle cinsel suçlardan hükümlü ya da zanlı tutukluların, diğer tutukluların saldırısına uğrama riskinin daha fazla olduğunu ifade eden CPT, avantajları olduğu gibi dezavantajları da bulunmakla birlikte, tutukluların suçlarının ne olduğunu gizlemeye yönelik önlemlerle birlikte başka bir merkeze nakledilmelerinin uygun bir seçenek olabileceğini belirtmektedir (CPT, 2001, m. 27).

CPT’nin tutukluların nakli konusundaki bilgi notu, uluslararası standartların yer aldığı temel metinlerden biridir. Buna göre CPT, özgürlüğünden yoksun bırakılan kişilerin bir tutukluluk yerinden başka bir yere naklinin her zaman insancıl, güvenli ve emniyetli bir şekilde yapılması gerektiğini düşünmektedir. Tutukluların taşınmasına yönelik araçları birkaç kez denetleyen CPT heyetleri, karayolu

ve demiryolu araçlarının koşullarının sıklıkla standartların altında olduğunu veya temel güvenlik gereksinimlerinin karşılanmadığını; ayrıca mahpus nakil araçlarında gereksiz yere uzun süre hapsedilme gibi eleştiri gerektiren uygulamalarla karşılaştıklarını ifade etmektedir (CPT, 2018, m. 1).

Tutukluların nakli konusunda maddi/fiziksel koşullar CPT'nin üzerinde durduğu alanlardan biridir. CPT, araçlar güvenli bölmelerle donatıldığında, süresi ne kadar kısa olursa olsun, insan taşımak için 0,6 m²'den küçük bireysel kabinler kullanılmaması gerektiğini ifade etmektedir. Kısa yolculuklar/mesafeler için yaklaşık 0,6 m²'lik bireysel kabinlerin kabul edilebileceğini ancak daha uzun yolculuklar/mesafeler için kullanılan kabinlerin çok daha büyük olmasını belirtmektedir (CPT, 2009, m. 44). Kısa yolculuklar/mesafeler için birden fazla tutukluyu taşımaya yönelik bölmeler, kişi başına en az 0,4 m² ve tercihen daha fazla alan sunmalı; daha uzun yolculuklar/mesafeler söz konusu olduğunda ise, kompartımanlarda en az 0,6 m² kişisel alan sunulmalıdır (CPT, 2005, m. 134). Tutukluları taşımak için kullanılan bölmelerin makul yükseklikte olması (CPT, 2007, m. 73-76), tüm ulaşım araçlarının temiz olması (CPT, 2008, m. 111), yeterli düzeyde aydınlatma, havalandırma ve uygun şekilde ısınmaya özen gösterilmesi (CPT, 2012, m. 72), uygun dinlenme araçlarıyla (uygun banklar veya koltuklar gibi) donatılması (CPT, 2006, m. 41), trenli yolculuklarda gece ulaşımı için kompartımanlarda yataklar veya uyku platformları bulunması ve mahkûmlara yolculuk sırasında şilte ve çarşaf/battaniye sağlanması (CPT, 2002, m. 154) gerekmektedir. Ayrıca tutuklulara; gerektiği kadar içme suyu ve uzun yolculuklar/mesafeler için uygun aralıklarla yiyecek sağlanmalı (CPT, 2013, m. 150), yeterli mahremiyet, hijyen ve haysiyet sunan koşullarda sıhhi tesislere erişmelerine izin verilmeli ve düzenli aralıklarla dinlenme imkânı sağlanmalı (CPT, 2005 m. 23), uzun bir yolculuktan sonra mahkeme önüne çıkarılan tutukluların onurlarına saygı gösterilmesini garanti eden koşullar düzenlenmeli ve uygun dinlenme, yıkanma ve kıyafetlerini değiştirme fırsatı sunulmalıdır (CPT, 2000, m. 17-118).

Güvenlik önlemleri, tutukluların nakli konusunda CPT'nin bir başka ilgi alanıdır. Gözaltına alınan tutukluları korumak için ilgili tüm güvenlik gereklilikleriyle uygun şekilde tasarlanmış araçların tercih edilmesi (CPT, 2000, m. 17-118), taşınan tutuklu sayısının, bu amaçla kullanılan araçların kapasitesini aşmaması (CPT, 2006, m. 151), tutukluların yolculuk sırasında oturma yeri sağlanması ve tutukluların ayağa kalkmak zorunda kalmaması (CPT, 2013, m. 150), araçların emniyet kemerleri gibi uygun güvenlik cihazlarıyla donatılması (CPT, 2016, m. 29), tutuklulara yolculuk ne kadar uzun olursa olsun ve hangi ulaşım yöntemi kullanılırsa kullanılsın her koşulda refakat edilmesi (CPT, 1996, m. 116-117), araçların tutukluların eskort personeli ile iletişim kurmasını sağlayacak cihazlarla donatılması (CPT, 2015, m. 53), güvenli odaların/bölmelerin kapılarının acil bir durumda kapıların kilidini otomatik açacak bir cihazla donatılması (CPT, 1995, m. 176-177), gözaltındaki kişilerin arkadaşlarına karşı şiddet, gözdağı veya hırsızlık uygulamalarını önlemek için tedbir alınması (CPT, 2004, m. 44-45) gerekmektedir.

Tutuklulara nakil sırasında kelepçe veya vücut kemeri takılmasına, yalnızca her somut vakada uygun bir risk değerlendirmesi yapılmasını müteakip açıkça gereklilik arz ediyorsa başvurulmalıdır. Bu tür araçların kullanılması kesinlikle gerekliyse, tutuklu kişinin yaralanma riskini en aza indirecek tedbirlerin alınması gerekmektedir (CPT, 2014, m. 85). Bu tarz önleyici araçların, tutukluların güvenli odalara veya kompartımanlara kapatılmasından sonra kullanılmaması gerekmektedir (CPT, 2006, m. 101). Tutulan kişiye rahatsızlık verme ve kaza durumunda yaralanma riski dikkate alınarak, nakil sırasında tutukluları arkadan kelepçeleme uygulamasından kaçınılmalıdır (CPT, 2015, m. 53). Şok kemerleri asla kullanılmamalıdır; alternatif zapt etme yöntemleri tutukluların hareketleri bağlamında bulunabilir ve bulunmalıdır (CPT, 2009, m. 120). Tutukluların bir yerden başka bir yere götürülürken örneğin, gözlerini kapatan gözlükler veya gözlerini bağlama suretiyle görmelerini engelleyecek cihazların kullanılması tercih edilmemelidir (CPT, 2017, m. 19-20).

Nakil konusunda CPT'nin standart geliştirdiği bir diğer alan sağlık konusudur. Tutukluları bir hastaneye götürmek ve hastaneden getirmek için kullanılan ulaşım araçları, tıbbi durumlarını dikkate alacak tasarımda tercih edilmelidir (CPT, 1991, m. 150). Tutukluların nakli sırasında tıbbi verilerin gizliliğine saygı gösterilmesi esastır. Örneğin, HIV pozitif tutukluları ayırmaya yönelik her türlü uygulama durdurulmalıdır (CPT, 2004, m. 46).

3.4. Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin Üye Devletlere Avrupa Cezaevi Kuralları Hakkında (2006) 2 Sayılı Tavsiye Kararı (Avrupa Cezaevi Kuralları)

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin Üye Devletlere Avrupa Cezaevi Kuralları Hakkında (2006) 2 Sayılı Tavsiye Kararı'nın (Avrupa Cezaevi Kuralları) 17'nci maddesi; "Yerleştirme ve Barındırma" başlığını taşımakta olup mahpusların, mümkün olduğunca evlerine veya sosyal rehabilitasyon ortamlarına yakın cezaevlerine yerleştirilmesi gerektiğini düzenlemektedir. 17.3 numaralı standart ise, doğrudan nakil konusuna atıfta bulunmakta ve ilk yerleştirme ve sonrasında yapılacak nakiller sırasında, mümkün olduğunca mahpuslara danışılmasının uygun olacağını belirtmektedir (Avrupa Cezaevi Kuralları, 2006, m. 17). Bu hüküm, mahpusların nakli konusunda uluslararası standardın ceza infaz kurumu idaresine diyalog çağrısında bulunması şeklinde yorumlanabilir. Aynı zamanda mahpusun nakil talebinin ancak mahpusla iletişim kurularak bireyselleştirilmiş bir yaklaşım sergilenmesi sonucu karar bağlandığında infazdan beklenen sonuçların elde edilebileceği belirtilmektedir (Aras, 2022: 228).

Avrupa Cezaevi Kurallarının "Dış Dünya ile İlişki" başlıklı 24.4. ile 24.5. maddelerinde; ziyaretler için yapılan düzenlemelerin, mahpuslara aile ilişkilerini mümkün olduğunca "normal bir düzeyde" sürdürmelerine ve geliştirmelerine izin verecek bir tarzda olması; ceza infaz kurumu yetkililerinin, "dış dünyayla yeterli bir iletişim" sürdürmelerinde mahpuslara yardım etmesi ve bunun için onlara "uygun destek ve yardım sağlaması" gerektiği düzenlemelerine yer verilmiştir (Avrupa Cezaevi Kuralları, 2006, m. 24). Görüleceği üzere dış dünya ile anlamlı ve yeterli bir ilişki mahpusların aile ilişkilerini sürdürmelerine bağlıdır. Bu konuda idare makamları uygun destek ve yardım sağlama konusunda yükümlülük altındadır.

4. Nakle Konu Uyuşmazlıklarda Yargı Yolu ve Alternatif Hak Arama Mekanizmaları

İdarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı yargı yolu açıktır (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 125). Ceza infaz kurumu idaresinin mahpusun nakil talebini reddettiği durumlarda da idari ve yargısal denetim mevcuttur. 4675 sayılı İnfaz Hâkimliği Kanunu uyarınca, nakil talebi reddedilen mahpus infaz hâkimliğine şikâyet yoluna başvurulabilir (İnfaz Hâkimliği Kanunu, 2001, m. 4-5).

İnfaz Hâkimliği ve devamındaki yargı yolunu takip eden bir mahpusun AİHM öncesi tüketmesi gereken başvuru yolu AYM'dir. Diğer taraftan nakil talebi farklı gerekçelerle reddedilen veya talebi dışında nakli gerçekleşen bir mahpus yargı yoluna hiç başvurmadan alternatif hak arama mekanizmalarına bireysel başvuru yapabilir. Bu kurumların başında ise, KDK ve TİHEK gelmektedir.

Ulusal mevzuat ve uluslararası standartların yanı sıra nakil konusunda pratikte yaşanan sorunların ve bireysel şikâyetlerin insan hakları mekanizmalarınca nasıl değerlendirildiği önem arz eden bir konudur. Bu kurumlardan biri olan AYM kararları Resmî Gazetede hemen yayımlanır ve yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını, gerçek ve tüzelkişileri bağlar (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 153). Diğer taraftan KDK ve TİHEK kararları ise, tavsiye niteliğindedir.

4.1. Anayasa Mahkemesi

AYM, mahpusların naklinde yaşanan uyuşmazlıkları, somut olayın koşullarına göre değişmesi mümkün olmakla birlikte, genellikle AİHS'nin 8'inci maddesinde (AİHS, 1950, m. 8) ve Anayasa'nın 20'nci maddesinde düzenlenen özel hayata ve aile hayatına saygı kapsamında değerlendirmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 8, 20). Bazı durumlarda uyuşmazlıkların, işkence ve kötü muamele yasağının ihlaliyle sonuçlanabileceği de görülmektedir.

Uluslararası insan hakları hukukunun iç hukuka yansması, uyuşmazlıkların giderilmesi, haksızlıkların önüne geçilerek adaletin tesis edilmesi, ülkemize ve yargıya olan güvenin artması, etkili değerlendirme ve resen araştırma konusunda ilk derece mahkemelerine yol gösterilmesi, yasama organına yapılması gereken norm düzenlemeler açısından rehberlik sağlanması gibi birçok alanda AYM'nin önemli bir rolü ve işlevi bulunmaktadır (Yazar, 2022: 314).

AYM'nin Ahmet Kılıçelli kararına konu başvuru, tutuklunun ceza infaz kurumundan ailesinin yaşadığı yere yakın bir infaz kurumuna nakli ile bu konu hakkında bilgi talebine ilişkin dilekçesinin nakil şartlarını taşımadığı değerlendirilerek işleme konulmaması nedeniyle aile hayatına saygı hakkının ihlal edildiği iddiasına ilişkindir. Mahpusların nakil talebi dâhil hak arama özgürlüklerinde en önemli araçlarından biri hiç şüphesiz kişilerin kamu makamlarına seslerini duyurabilmeleri amacına hizmet

eden dilekçe hakkıdır. AYM, kişilerin adaleti bulma, hakkı olanı elde etme ve haksızlığı giderme yollarından biri olarak hak arama özgürlüğünün işlerlik kazanması, korunması ve sağlanması bakımından dilekçenin önemli bir role sahip olduğunu belirtmiştir (AYM, 2020, para. 43). Kararda ayrıca, aile hayatına saygı hakkı kapsamında, mahpusların aile hayatını sürdürmesini sağlamaya yönelik olarak devletin üstlenmesi gereken birtakım yükümlülüklerin doğabileceği vurgulanmaktadır (AYM, 2020, para. 47-48). Somut olayda; mevzuat uyarınca hükümlülere yönelik olan isteğe bağlı nakil düzenlemesinin tutuklular yönünden kapsam dışı bırakılması, ailesiyle görüşme hakkından yararlanan ve yakınlarıyla olan ilişkisinin sürdürülmesi engellenmeyen başvurunun ileri sürdüğü hususların idarî ve yargısal süreçlerde kamusal makamlarca üstlenilmesi gereken pozitif yükümlülüğün gerektirdiği şartların gerisinde kalmaması ve dilekçesinin işleme konulmamasının nedeninin ilgili ve yeterli gerekçelerle açıklanarak başvurunun bilgilendirilmesi gerekçe gösterilerek söz konusu uygulamanın adaleti ve sağduyuyu hiçe sayan tarzda açık bir keyfilik içermediği anlaşılmış, açık ve görünür bir ihlal bulunmadığı sonucuna varılmıştır (AYM, 2020, para. 52-54).

Devletin mahpusların ailesi ve yakınlarıyla iletişimini devam ettirecek önlemleri alması konusunda pozitif yükümlülükleri bulunsa da hukuka uygun bir tutulmadan kaynaklanan kaçınılmaz sonuçlar nedeniyle aile hayatı kapsamındaki temasın sınırlandırılmasının doğal olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte Mehmet Zahit Şahin kararında, ceza infaz kurumunda tutulmanın doğal sonuçlarını gözeterek mahpusların özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesi hakkının, ceza infaz kurumu idaresinin hükümlü ve tutukluların ailesi ve yakınlarıyla temasını devam ettirecek önlemleri almasını zorunlu kıldığı ifade edilmektedir (AYM, 2016, para. 36). Özel hayat, özel bir sosyal hayat sürdürmeyi yani kişinin sosyal kimliğini geliştirme hakkı anlamında bir “özel hayatı” güvence altına almaktadır. Bu yönü ile birlikte özel hayatın korunması hakkı, ilişki kurmak ve geliştirmek üzere çevresinde bulunanlarla temas kurma hakkını da içermektedir. Somut olayda, başvuranın ziyaretçi listesine eklenmesi yolundaki isteminin reddedilmesi nedeniyle görüşme hakkının kısıtlandığı ve bu suretle dış dünya ile sağlıklı bir ilişki kurmasının engellendiği yolundaki iddiası özel hayata saygı hakkı kapsamında incelenmiş ve başvurunun üç kişilik ziyaretçi listesinde değişiklik yapılması talebinin reddedilmesi suretiyle özel hayata saygı hakkına yapılan müdahalenin ilgili ve yeterli gerekçelere dayandırılmadığı anlaşılarak müdahalenin “demokratik bir toplumda gerekli” olmadığı sonucuna varılmıştır (AYM, 2016, para. 28, 68).

Mahpusların naklinde yaşanan uyuşmazlıkların, özel hayata ve aile hayatına saygının yanı sıra bazı durumlarda işkence ve kötü muamele yasağının ihlaliyle sonuçlanabileceğine ilişkin AYM'nin Mete Dursun kararı örnek verilebilir. Somut başvuruda mahpus, ceza infaz kurumunda hastalığına rağmen maruz bırakıldığı koşullardan ve adli makamlarca koşulların düzeltilmesine ilişkin taleplerde bulunulmasına karşın Kurum yetkililerince yeterli önlemlerin alınmamasından şikâyet etmektedir. AYM, hapsedilmenin pratik gereklerini dikkate alınarak ve özellikle gerekli tedavilerin uygulanması yoluyla bir mahkûmun sağlığı ve rahatlığı için uygun tedbirler alınmasının devletin görev ve sorumluluğunda olduğunu belirtmiştir. Başvuru konusu olayda başvurunun kendisinin ileri düzeyde astım hastası olduğunu beyan etmesi ve doktorlar tarafından “*Tek başına kalmaması, tozlu, nemli, rutubetli ortam ve polenlerden uzak durması gerekir.*” şeklinde rapor verildiği dikkate alınarak hasta bir kişinin uygun olmayan fiziki ve tıbbi koşullarda tutulması, işkence ve kötü muamele yasağı için gerekli olan asgari eşiğin aşıldığı ve insan onurunu zedeleyecek düzeyde acı çekmesine yol açıldığından başvurunun maruz kaldığı şartlar insan haysiyetiyle bağdaşmayan muamele olarak değerlendirilmiştir (AYM, 2015, para. 88-99).

4.2. Kamu Denetçiliği Kurumu

Başvuranların nakil talebi hak temelli bakış açısıyla inceleyen hak arama mekanizmalarından biri KDK'dır. 6328 sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu uyarınca; “Kurum, idarenin işleyişiyle ilgili şikâyet üzerine, idarenin her türlü eylem ve işlemleri ile tutum ve davranışlarını; insan haklarına dayalı adalet anlayışı içinde, hukuka ve hakkaniyete uygunluk yönlerinden incelemek, araştırmak ve idareye önerilerde bulunmakla görevlidir.” (KDK Kanunu, 2012, m. 5). KDK, nakil konulu şikâyetleri hukuka ve hakkaniyete uygunluk yönünden ve iyi yönetim ilkeleri yönünden değerlendirmektedir.

KDK'nın benimsediği iyi yönetim ilkeleri ise; “adalet, eşitlik, dürüstlük, açıklık, tarafsızlık, sorumluluk, insan hakları, hümanizm, bağlılık, hukukun üstünlüğü, sevgi, hoşgörü, hesap verebilirlik, saygı, tutumluluk, demokrasi, olumlu insan ilişkileri, hak ve özgürlükler, emeğin hakkını verme,

yasadışı emirlere karşı direnme” olarak sıralanmaktadır. KDK kararlarıyla Türkiye’de kamu yönetimi sistemine iyi yönetim ve etik ilkelerin yerleşmesine katkı sunmaktadır (Çılgın ve Özkaral, 2020: 135).

KDK’nın 2022/17637 sayılı dosyasındaki tavsiye kararına konu başvuru, başvuranın, eşinin de barındırılmakta olduğu cezaevine nakil talebi hakkındadır. Kararda; mahkûmun yakınları ile bağlantıda kalmasının, özel ve aile hayatına saygı hakkının esaslı unsurlarından olduğu ve cezaevi idaresinin bu konuda gerekli yardımı sağlaması gerektiği, anne ve babadan ayrılmanın çocuk üzerinde ağır etkilerinin bulunduğu ve çocuk ebeveyn bağının devamının sağlanmasının gerekliliği, farklı illerde bulunan ceza infaz kurumlarında kalan eşlerin, hem birbirleri ile iletişim yönünden hem de aileleri ile iletişim yönünden, diğer mahpuslara oranla son derece dezavantajlı oldukları ve bu dezavantajlı durumlarının giderilmesinin insan hakları açısından önemine vurgu yapılmıştır (KDK, 2020, para. 16, 25). Söz konusu amaçlarla başvuranın, nakil koşullarını taşıması kaydıyla eşi ile aynı ceza infaz kurumuna nakli yönündeki talebinin idarece öncelikle değerlendirilerek mağduriyetinin giderilmesi hususunda Adalet Bakanlığına tavsiyede bulunulmasına karar (tavsiye kararı) verilmiştir (KDK, 2020, para. 25).

Aile bireyleri arasında dezavantajlı durumun ele alındığı bir başka karar, KDK’nın 2017/12517 sayılı dosyasındaki kısmen tavsiye kararıdır. Kararda, başvuranın nakil talebinin, ailesinin ikamet ettiği il, babasının hükümlü olduğu il ve kendisinin hükümlü olduğu göz önünde bulundurulduğunda, ailenin ziyaretinin oldukça güç olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda ziyaret gibi, hükümlünün dış dünya ile bağının yegâne unsurunun zedelendiği ve bu durumun infazın amaçları dikkate alındığında, amaca uymadığı değerlendirilerek hükümlünün nakil talebinin reddedilmesinin hukuka ve hakkaniyete uygun olmadığı kanaatine varılmıştır (KDK, 2020, para. 13).

KDK’nın 2022/4210 sayılı dosyasındaki tavsiye kararına konu başvuru, bedensel ve psikolojik şiddetin araştırılması ve can güvenliğinin sağlanabilmesi için nakil talebi hakkındadır. Karar, İnfaz Kanunu’nun 56’ncı maddesinde düzenlenen “zorunlu nedenlerle nakil” kapsamında örnek teşkil etmektedir. Başvuran ayrıca somut vakada, hasımlarının bulunduğu gerekçesiyle itiraz ettiğinde müdürle görüşülmeden darp ve işkence yapılarak koğuşa naklinin yapıldığı ve hasımları tarafından üzerine kaynar su döküldüğü iddiasında bulunmaktadır (KDK, 2022, para. 1). Öncelikle, başvuru konusu olayın işkence ve kötü muamele ile can güvenliğinin olmadığı iddialarını içerdiğinden idari başvuru yollarının tüketilmesi şartı aranmaksızın KDK’nın doğrudan inceleme ve araştırmaya geçmesinin iyi bir yönetim yaklaşımı olduğu ifade edilmelidir. Şikâyetçinin oğlunun can ve mal güvenliğinin olmadığına yönelik iddiasının, adı geçen hükümlünün hasımlı olarak göstermiş olduğu mahpusların birbirleri ile karşılaştırılmamaları için gerekli dikkat ve özenin gösterilmesi yönündeki yazısı ve soruşturma konusu yapılan hususlar ile barındırıldığı mevcut cezaevindeki şartlar gözetilerek talebin mevcudiyeti halinde ailesine yakın başka bir cezaevine naklinin değerlendirilmesi hususlarında Adalet Bakanlığına tavsiyede bulunulmasına karar (tavsiye kararı) verilmiştir (KDK, 2022, para. 17).

KDK’nın 2023/3438 sayılı dosyasındaki kararına konu başvuru, doluluk nedeni ile nakledilen başvuranın 3 çocuk babası olması, 2 çocuğunun eğitim görmesi, yakın zamanda kayınvalidesinin 4’ncü evre kolon kanseri olduğunun öğrenilmesi ve mesafe uzaklığından dolayı ziyaretine gelemeyeceği iddialarıyla ailesinin yaşadığı yere yakın olan ceza infaz kurumlarından birisine nakil talebine ilişkindir. Kararın değerlendirme kısmında; hükümlülerin dış dünyayla temaslarının makul düzeyde devam ettirilmesi, aileleriyle etkin bir iletişim kurmalarına yardımcı olunması, kişilerin rehabilitasyonuna destek olunması, aile bağlarının korunup geliştirilmesinin hükümlülerin psikolojisi açısından olumlu sonuçlar doğurması, yeniden sosyalleşmeleri ve tekrar suç işlemelerinin önlenmesi, hükümlülerin yakınlarıyla olan ilişkilerinin devamının sağlanmasının infaz rejiminin ıslah edici rolünün bir parçası olması hususlarına dikkat çekilmiştir. Bu çerçevede; başvuranın talep ettiği kurumlara nakledilmesi talebinin reddine, diğer taraftan başvuranın talep ettiği ceza infaz kurumlarında boşalma olması veya ailesine daha yakın illerde kapasitesi müsait ve durumuna uygun infaz kurumlarının olması durumunda nakil talebinin yeniden değerlendirilmesi hususunda Adalet Bakanlığına tavsiyede bulunulmasına karar (kısmen tavsiye kısmen ret kararı) verilmiştir (KDK, 2023, para. 18).

Başvuranın nakil talebinde bulunduğu ceza infaz kurumlarına ilişkin idarenin cevabı incelendiğinde; Denizli T Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumunun doluluk oranının %157, Dinar T Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumu doluluk oranının %139, Burdur E Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumunun doluluk oranının %140 olduğu, dolayısıyla kapasitelerinin üzerinde mahkûm barındırıldığı görülmüştür (KDK, 2023, para. 20). Ceza infaz kurumlarında barınma ve nakil koşullarını etkileyen en önemli faktörlerden biri, kalabalıklaşma sorunudur. 1 Haziran 2023 tarihi itibarıyla ülkemizde 296.202

kapasiteli toplam 407 ceza infaz kurumu bulunmaktadır (CTE, t.y.: 1). Ülkemiz ceza infaz kurumlarında 31 Mart 2022 tarihli veriler itibariyle, 314.502 mahpus bulunmakta (CTE, t.y.: 1) olup Haziran 2023 tarihi itibariyle bu rakamın 350.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir (Sözcü, 2023: 1). Dolayısıyla ceza infaz kurumlarında fazladan 50 bin kişinin tutulduğu ve ceza infaz kurumlarında “kalabalıklaşma sorunu” olduğu görülmektedir. Bu veriler ışığında kapasite yoğunluğunu gerekçe göstererek bir mahpusun nakil talebini reddetmek kamu yönetimi bağlamında iyi yönetim ilkelerine, hakkaniyete ve infazın temel amaçlarına aykırı olacaktır.

KDK'nın yukarıda yer verilen kararlarında; ilgili mevzuat başlığı ve değerlendirme kısımlarında; Herhangi Bir Şekilde Tutulan veya Hapsedilen Kişilerin Korunmasına İlişkin Prensipler Bütününe, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin Üye Devletlere Avrupa Cezaevi Kuralları Hakkında REC (2006) 2 Sayılı Tavsiye Kararına, İngiltere ve Galler Bölgesi Ceza İnfaz Kurumları Denetçiliği, Yetişkin Mahkûmların Rehabilitasyonu konulu Raporuna, AİHM kararlarına ve iç mevzuata yer verilmiştir. Bu çerçevede, KDK'nın iyi yönetim ve iyi uygulama örneği olarak gördüğü uluslararası insan hakları standartlarını iç hukuka kazandırmada önemli bir mekanizma olarak işlev üstlendiği ifade edilmelidir.

4.3. Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu

Başvuranın nakil talebini inceleyen hak arama mekanizmalarından bir diğeri TİHEK'tir. 6701 sayılı TİHEK Kanunu uyarınca; “Özgürlüğünden mahrum bırakılan ya da koruma altına alınan kişilerin ulusal önleme mekanizması kapsamındaki başvurularını incelemek, araştırmak, karara bağlamak ve sonuçlarını takip etmek” TİHEK'in görev ve yetkilerinden biridir (TİHEK Kanunu, 2016, m. 9).

TİHEK'in yapmış olduğu incelemeler, vermiş olduğu ihlal kararları, sağladığı uzlaşmalar dikkate alındığında, Türkiye'de insan haklarının korunmasında ve insan hakları ihlallerinin önlenmesinde TİHEK'in (her ne kadar Türk kamu yönetimi için yeni bir kurum olsa da) önemli bir rol üstlendiği ifade edilmelidir (Albayrak, 2020: 150).

TİHEK'e yapılan şikâyet başvurularında, nakil talebinin kabul edilmemesi sonucu özel ve aile hayatına saygı hakkı ile kötü muamele yasağının ihlal edildiği iddiaları yer almaktadır. TİHEK'in 2022/1212 başvuru numaralı dosyasındaki kararına konu başvuru, başvuranın başka ceza infaz kurumuna nakil edilme talebine ilişkindir. Başvuran; 4 yıldır ailesiyle görüşemediği, kendisinin doğuştan duyma ve konuşma engeli olması nedeniyle ailesi ile uzaktan iletişim kuramadığı, nakil taleplerinin kabul edilmemesi sebebiyle ailesinin ve kendisinin psikolojik olarak yıprandığı, birçok kez nakil talebinde bulunmasına ve taleplerinin gerçekleşmemesi üzerine KDK'ya başvurarak Adalet Bakanlığına yönelik tavsiye kararı almasına rağmen nakil talebinin hala kabul edilmediği iddialarında bulunmuş, söz konusu iddialar insan hakları açısından incelenmiştir (TİHEK, 2023, para. 2). TİHEK kararında; mahpusların mümkün olduğunca evlerine veya sosyal rehabilitasyon ortamlarına yakın cezaevlerine yerleştirilmesi, ilk yerleştirme ve sonradan yapılacak bir cezaevinden diğerine nakil konusunda mahpusa danışılması ve hükümlülerin yaşam hakları ile beden ve ruh bütünlüklerini korumak üzere her türlü koruyucu tedbirin alınması gibi ulusal mevzuat ve uluslararası standartlar yer almıştır. TİHEK'in Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü ile yürüttüğü yazışmalar sonucunda başvuranın dilekçesinde gitmek istediği ceza infaz kurumlarından birine (Tekirdağ 2 No.lu F Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumu) nakli sağlanarak “uzlaşma” kararı verilmiştir (TİHEK, 2023, para. 12).

TİHEK'in 2019/1289 başvuru numaralı dosyasındaki kararına konu başvuru, 29 aydır ceza infaz kurumunda tutuklu olduğu, çocuğunun farklı bir ilde ikamet ettiği, eşinin de çocuğunun bulunduğu ildeki bir ceza infaz kurumunda tutulduğu, uzun süredir eşi ve çocuğu ile görüşemediği iddiaları ile eşinin bulunduğu ceza infaz kurumuna nakil talebini içermektedir (TİHEK, 2020, para. 1). TİHEK kararında; ziyaretler için yapılan düzenlemelerin mahpuslara aile ilişkilerini mümkün olduğunca normal bir düzeyde sürdürmelerine ve geliştirmelerine izin verecek bir tarzda olması, hapsolmanın getirdiği zarar verici etkilere karşı koyma, mahkûmların başarılı bir şekilde toplumla bütünleşmelerini sağlama ve tahliyelerinden sonra yasalara uyarak yaşama olasılıklarını artırma ve geliştirme, mahpusların ailelerine veya yakın akrabalarına en yakın cezaevlerine yerleştirilmesi gibi uluslararası standartlar yer almıştır. TİHEK'in Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü ile yürüttüğü yazışmalar sonucunda nakil işlemleri gerçekleşmiş ve başvuru konusu nakil talebinin, muhatap tarafça yerine getirildiğinin anlaşılması üzerine “uzlaşma” kararı verilmiştir (TİHEK, 2020, para. 28).

TİHEK'in 2021/545 başvuru numaralı dosyasındaki kararına konu başvuru, nakil esnasında havalandırma sağlanmadığı, nakil süresince öğle yemeği verilmediği ve diğer bedensel ihtiyaçların karşılanmadığı iddiaları bakımından incelenmiştir (TİHEK, 2022, para. 1). Karar, İnfaz Kanunu'nun 58'inci maddesinde düzenlenen "nakilde alınması gereken tedbirler" kapsamında örnek teşkil etmektedir. İdarenin cevabı ve TİHEK değerlendirmesi kapsamında; mahpusların kısa süreli bir yolculuk yaptıkları, saat 13:21'de ceza infaz kurumuna teslim edildikleri ve başvurana ve birlikte nakledildiği diğer mahpuslara Kuruma geldikten sonra öğle yemeği verildiği, kahvaltı ile öğle yemeği arasında geçen sürenin kötü muamele düzeyine varan bir mağduriyete neden olduğunu değerlendirmenin mümkün olmadığı, nakil aracının havalandırma sistemi ve klimalarının başvuranın nakli esnasında çalıştırılıp çalıştırılmadığının tespitinin mümkün olmadığı ancak kısa süreli ve arada bir yapılan nakillerde, yetersiz alan gibi fiziksel koşullar nedeniyle kötü muamele yasağının ihlal edildiğine dair bir varsayımın kabulünün zor olduğu tespit ve sonuçlarına yer verilerek kötü muamele yasağının ihlali olmadığı kanaatine varılmıştır (TİHEK, 2022, para. 34).

TİHEK'in yukarıda yer verilen kararlarında; uluslararası hukuk ve değerlendirme kısımlarında; Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin ilgili maddelerine, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin Üye Devletlere Avrupa Cezaevi Kuralları Hakkında REC (2006) 2 Sayılı Tavsiye Kararına, Birleşmiş Milletler Mahpusların Islahı için Asgari Standart Kurallarına (Nelson Mandela Kuralları), Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin Üye Devletlere Ömür Boyu Hapis ve Diğer Uzun Süreli Cezalara Mahkûm Olanların Cezaevi İdaresince Yönetimi Hakkında R (2003) 23 Sayılı Tavsiye Kararına, Avrupa İşkence ve İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Muamele ya da Cezayı Önleme Komitesi Standartlarına, AIHM ve AYM kararlarına ve iç mevzuata yer verilmiştir. Dolayısıyla, TİHEK tarafından alınan kararların uluslararası standartlar nezdinde değerlendirildiği vurgulanmalıdır.

Tavsiye niteliğinde olsa da TİHEK, kararlarında ve yayımladığı raporlarda insan haklarıyla ilgili sıkıntıları gidermek ve işkence ve kötü muamele teşkil edebilecek hususların önüne geçmek üzere çalışmalar yürütmektedir. Nakil konusu dâhil uluslararası standartlara referansla verilen kararların hayata geçmesi hem TİHEK'in kararı takip etmesine hem de muhatap kamu kurumlarının kararı hayata geçirme konusunda azami hassasiyetle konuya yaklaşmasına bağlıdır (Yazar, 2023: 230).

Sonuç ve Öneriler

İnfaz Kanunu uyarınca mahpusların, kendi talebinin yanı sıra; toplu sevk, asayiş ve güvenlik, disiplin, hastalık, suç ve yargılama yeri, eğitim, öğretim nedenleriyle başka bir kuruma nakil işlemlerinin gerçekleştirilebileceği düzenlenmiştir. Nakilde alınması gereken tedbirler kapsamında ise; mahpusların kuruma veya başka bir yere sevki sırasında, halkla bir araya gelmelerine ve başkaları tarafından görülmelerine engel olacak mahiyette tüm tedbirlerin alınması ve ayrıca havalandırma ve ışık durumu yetersiz araçlarda naklin yapılması gibi eziyet verici veya onur kırıcı şekilde naklin yasak olduğu hüküm altına alınmaktadır.

Uluslararası standartlar çerçevesinde mahpusların nakil hakkı, Nelson Mandela Kuralları ile Herhangi Bir Şekilde Tutulan veya Hapsedilen Kişilerin Korunmasına İlişkin Prensipler Bütünü ve Avrupa Konseyi'nin Avrupa İşkenceyi Önleme Komitesi Standartları ile Avrupa Cezaevi Kuralları çerçevesinde incelenmiştir. Söz konusu metinlerde yer alan standartlar çerçevesinde dikkat edilmesi gereken insan hakları standartları belirlenmiştir. Bu kapsamda ilk olarak bir mahpus mümkün olduğu ölçüde ikamet ettiği yere makul uzaklıktaki bir tutukevinde veya hapisanede tutulmalıdır. İkinci olarak, ilk yerleştirme ve sonrasında yapılacak nakiller sırasında, mümkün olduğunca mahpuslara danışılması uygun olacaktır. Üçüncü olarak, nakil ve ziyaretlerin mahpuslara aile ilişkilerini mümkün olduğunca normal bir düzeyde sürdürmelerine ve geliştirmelerine izin verecek bir tarzda olmasına özen gösterilmelidir. Dördüncü olarak cezaevi yetkililerinin mahpuslara dış dünyayla yeterli ve anlamlı bir iletişim sürdürmelerinde yardımcı olması ve gerekli desteği sunması gerekmektedir. Beşinci olarak, gerçekleştirilecek bir naklin her zaman insancıl, güvenli ve emniyetli bir şekilde yapılmasına özen gösterilmelidir. Altıncı olarak sürekli gerçekleştirilecek nakillerde mahpusun psikolojik ve fiziksel durumunun zarar görebileceği ve ailesi ve avukatıyla gerekli teması devam ettirmekte zorlanabileceği hususlarına dikkat edilmelidir.

Yedinci olarak, mahpusların nakli konusunda maddi/fiziksel koşullara, güvenlik önlemlerinin alınmış olmasına ve sağlık/hijyen konusuna özel önem verilmelidir. Fiziksel koşullar kapsamında;

aracın güvenliği, kabinlerin büyüklüğü, yeterli düzeyde aydınlatma, havalandırma ve uygun şekilde ısınmaya özen gösterilmesi, uygun dinlenme araçlarıyla donatılması, uygun aralıklarla yiyecek ve gerektiği kadar içme suyu sağlanması, düzenli aralıklarla dinlenme imkânı sağlanması örnek verilebilir. Güvenlik önlemleri kapsamında; aracın güvenlik gereklilikleriyle donatılması, kapasiteye dikkat edilmesi, yolculuk sırasında mahpuslara oturma yeri sağlanması, kelepçe veya vücut kemeri takılmasından mümkün olduğunca kaçınılması ve sağlık konusunda da ulaşım araçlarının mahpusların tıbbi durumlarını dikkate alacak tasarımda tercih edilmesi, mahpusların tıbbi verilerinin gizliliğine saygı gösterilmesi, HIV pozitif tutukluları ayırmaya yönelik her türlü uygulamanın durdurulması örnek verilebilir.

Mahpusun talep etmesi ve idarenin talebi reddetmesi durumunda doğan uyuşmazlıklarda, mahpusların konuyu insan hakları açısından değerlendirmek üzere iletebileceği kurumlar arasında; AYM, KDK ve TİHEK gelmektedir. Bu kurumlardan AYM'nin kararları kesin ve bağlayıcı bir mahiyet taşıırken diğer iki hak arama mekanizmasının kararı tavsiye niteliğindedir. Kurumlar kararlarında, devletin pozitif yükümlülüklerine atıfta bulunmakta ve uluslararası standartlardan yararlanmaktadır. Örneğin AYM, hukuka uygun bir tutulmadan kaynaklanan kaçınılmaz sonuçlar nedeniyle aile hayatı kapsamındaki temasın sınırlandırılmasının doğal olduğunu, ancak ceza infaz kurumu yönetiminin mahpusların ailesi ve yakınlarıyla temasını devam ettirecek nitelikteki tedbirleri alması konusunda pozitif yükümlülükleri bulunduğuna işaret etmektedir. Nakle ilişkin uyuşmazlık muhatabının hasta bir mahpus olması AYM'nin tutumunu etkilemekte ve gerekli tedavilerin uygulanması yoluyla bir mahkûmun sağlığı ve rahatlığı için uygun tedbirler almanın devletin görev ve sorumluluğunda olduğu hatırlatılmaktadır.

Naklin Adalet Bakanlığı tarafından reddedilmesi durumunda hak arama mekanizmaları; mahpusun ailesi tarafından ziyaretinin güçleşmesi durumunda dış dünya ile bağının yegâne unsurunun zedelenmesine, mahpusun eş ve çocuğuna ilişkin durumunu dikkate alarak çocuk ebeveyn bağının devamının önemine vurgu yapılmıştır. Kurumlar nakil konusunun değerlendirilmesi sürecinde; mahpusun rehabilitasyonuna destek olunması, aile bağlarının korunup geliştirilmesi, naklin hükümlülerin psikolojisi açısından olumlu sonuçlar doğurması, yeniden sosyalleşmeleri ve tekrar suç işlemelerinin önlenmesi konularının dikkate alınması gerektiğini belirtmektedir.

İnfaz Kanunu uyarınca infazdan öngörülen temel amaç, genel ve özel önlemeyi sağlama, mahpusun yeniden suç işlemesini engelleyici faktörleri güçlendirme, toplumu suça karşı koruma, mahpusun yeniden sosyalleşmesini teşvik etme, hukuk ve toplumsal kurallara saygılı, sorumluluk taşıyan bir yaşam biçimine mahpusun uyumunu kolaylaştırmadır. Söz konusu amacın pratiğe dönüşmesinde, mahpusun nakil taleplerinin öncelikli ele alınmasının uygun olacağı değerlendirilmektedir. Ceza infaz kurumlarında fazladan 50 bin kişinin tutulduğu ve ceza infaz kurumlarında "kalabalıklaşma sorunu" olduğu dikkate alındığında, kapasite yoğunluğu nedeniyle bir mahpusun nakil talebini reddetmenin iyi yönetim ilkeleri, hakkaniyet ve infazın temel amaçlarına uygun olmadığı ifade edilmelidir.

Mahpusun nakil talebinin değerlendirilmesi sürecinde insan hakları merkezli bir bakış açısının olması ve kamusal faydayla beraber mahpus hakları arasında iyi bir denge kurulması mahpusun sosyal ve psikolojik olarak iyilik halinin temel bir bileşeni olarak işlev görebilecektir. İçermeci bir biçimde taleplerinin dikkate alındığını hisseden mahpus yeniden sosyalleşme konularına daha fazla yönelebilecektir. Örneğin, aile bağlarını sürdürmek istediği için ailesinin bulunduğu ile nakli gerçekleşen bir mahpus açık ve kapalı görüşler sayesinde ailesiyle daha sık bir araya gelebilecek, ceza infaz kurumundan sonraki hayatına daha kolay uyum sağlayabilecektir. Bu sayede suça karışmamış aile bireyleri de, sorunların bir parçası olmaktan bir nebze olsun uzaklaşabilecektir. Dahası, nakil konusunun değerlendirilmesi sürecinde mahpusla beraber aile unsurunun da dikkate alınarak sosyal bir politika benimsenmesinde yarar görülmektedir.

Kaynakça

- Adalet Bakanlığı. (2021). İnsan Hakları Eylem Planı ve Uygulama Takvimi: Özgür Birey, Güçlü Toplum; Daha Demokratik Bir Türkiye, Ankara: Adalet Bakanlığı Yayını.
- Adalet Bakanlığı. “Hukuk Sözlüğü”, <https://sozluk.adalet.gov.tr/Default.aspx>, E.T. 31.08.2023.
- Albayrak, H. (2020). Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumunun Türk Kamu Yönetiminin Denetimindeki Yeri ve İşlevi, *Sayıştay Dergisi*, 31(119), 129-153.
- Aras, B. (2022). Hükümlü ve Tutukluların Nakil Esasları ve Güncel Sorunlar, *Ankara Barosu Dergisi*, 80(4), 223-282.
- Avrupa Konseyi. (2016). Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin Üye Devletlere Avrupa Cezaevi Kuralları Hakkında (2006) 2 Sayılı Tavsiye Kararı.
- Aygün Eşitli, E. (2013). Suçların ve Cezaların Kanuniliği İlkesi, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 1(4), 225-246.
- AYM, Ahmet Kılıçelli Kararı, Başvuru No: 2017/31069, Karar Tarihi: 30/9/2020.
- AYM, Mehmet Zahit Şahin Kararı, Başvuru No: 2013/4708, Karar Tarihi: 20/4/2016.
- AYM, Mete Dursun Kararı, Başvuru No: 2012/1195, Karar Tarihi: 18/11/2015.
- BM Genel Kurulu. (1088). Herhangi Bir Şekilde Tutulan veya Hapsedilen Kişilerin Korunmasına İlişkin Prensipler Bütünü, 9 Aralık 1988 tarih ve 43/173 sayılı Karar.
- BM Genel Kurulu. (2019). Mahpuslara Muameleye Dair BM Asgari Standart Kuralları (Nelson Mandela Kuralları).
- CPT, Azerbaijan: 2002 Visit Report.
- CPT, Azerbaijan: 2006 Visit Report.
- CPT, Belgium: 2017 Visit Report.
- CPT, Bulgaria: 1995 Visit Report.
- CPT, Cezaevleri: 2. Genel Rapor'dan alıntı [CPT/Inf (92) 3].
- CPT, Greece: 2005 Visit Report.
- CPT, Greece: 2013 Visit Report.
- CPT, Hungary: 2009 Visit Report.
- CPT, Ireland: 2006 Visit Report.
- CPT, Ireland: 2014 Visit Report.
- CPT, Lithuania: 2000 Visit Report.
- CPT, Lithuania: 2004 Visit Report.
- CPT, Lithuania: 2008 Visit Report.
- CPT, Moldova: 2007 Visit Report.
- CPT, Netherlands: 2016 Visit Report.
- CPT, Romania: 2006 Visit Report.
- CPT, Serbia: 2015 Visit Report.
- CPT, Slovenia: 2012 Visit Report.
- CPT, Switzerland: 1996 Visit Report.

- CPT, Transport of detainees Factsheet: CPT/Inf(2018)24.
- CPT, Tutuklular arası şiddet: 11. Genel Rapor'dan alıntı [CPT/Inf (2001) 16].
- CPT, Ukraine: 2009 Visit Report.
- CPT, United Kingdom: 2005 (November) Visit Report.
- CTE, "Ceza İnfaz Kurumlarımız/Genel Bilgi", <https://cte.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/cik-genel-bilgi>, E.T. 10.06.2023.
- CTE, "Cinsiyete ve İnfaz Durumuna Göre Ceza İnfaz Kurumları Mevcutları", <https://cte.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/istatistik/istatistik-1.pdf>, E.T. 10.06.2023.
- Güngör, F. (2018). Hakkın Elinden Tutmak: İnsan Haklarını Yeniden Düşünmek, <https://fethigungor.net/hakkın-elinden-tutmak/hakkın-elinden-tutmak-insan-haklarını-yeniden-dusunmek/>, E.T. 10.08.2023.
- Habertürk, Bingöl'de deprem açısından riskli olduğu tespit edilen kapalı cezaevi boşaltıldı, 10.03.2023, <https://www.haberturk.com/bingol-de-kapali-cezaevine-deprem-tahliyesi-3572546>, E.T. 10.06.2023.
- KDK, Başvuru No: 2017/12517, Karar Tarihi: 02/02/2018.
- KDK, Başvuru No: 2022/17637, Karar Tarihi: 08/03/2023.
- KDK, Başvuru No: 2022/4210, Karar Tarihi: 16/09/2022.
- KDK, Başvuru No: 2023/3438, Karar Tarihi: 07/06/2023.
- Kuçuradi, İ. (2016). İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları: İnsan Hakları ve Hukuk-Devlet-Siyaset Felsefesi Yazıları, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- NTV, Çankırı Kapalı Cezaevi'ne 'deprem' tahliyesi, 11.03.2023, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/cankiri-kapali-cezaevine-deprem-tahliyesi.gzbz3tBPjU29hJjZS0fYqA#>, E.T. 10.06.2023.
- Özen İnci, Z. (2014). Tutukluluk ve Hükümlülük Arasındaki Araf: Hükmen Tutukluluk ve Uygulamada Yaşanan Sorunlar, Ceza Hukuku Dergisi, 9(25), 103-123.
- Sözcü, "Tutuklu ve hükümlü sayısında yeni rekor!", 23.01.2023, <https://www.sozcu.com.tr/2023/gundem/tutuklu-ve-hukumulu-sayisinda-yeni-rekor-7566559/>, E.T. 10.06.2023.
- Tanör, B. (1994). Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, İstanbul: BDS Yayınları.
- TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu. (2015). Ceza İnfaz Kurumlarında Hükümlü ve Tutuklulara Sunulan Sağlık Hizmetleri Hakkında İnceleme Raporu, 24. Dönem 5. Yasama Yılı, Ankara: TBMM Yayınları.
- TBMM, CMK, (2004, 4 Aralık), Resmi Gazete (Sayı: 5271).
- TBMM, İnfaz Hâkimliği Kanunu, (2001, 16 Mayıs), Resmi Gazete (Sayı: 4675).
- TBMM, İnfaz Kanunu, (2004, 13 Aralık), Resmi Gazete (Sayı: 5275).
- TBMM, KDK Kanunu, (2012, 14 Haziran), Resmi Gazete (Sayı: 6328).
- TBMM, TİHEK Kanunu, (2016, 20 Nisan), Resmi Gazete (Sayı: 6701).
- TBMM, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, (1982, 9 Kasım), Resmî Gazete (Sayı: 2709).
- Tepe, H. (2019). İnsan Hakları Felsefesi, Din ve İnsan Dergisi, 4(1), 67-72.
- TİHEK, Başvuru Numarası: 2019/1289, Karar Numarası: 2020/6.
- TİHEK, Başvuru Numarası: 2021/545, Karar Numarası: 2022/476.

TİHEK, Başvuru Numarası: 2022/1212, Karar Numarası: 2023/10.

Yazar, E. (2023). Mültecilerin İnsan Haklarının Korunmasında Anayasa Mahkemesinin Rolü, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 26(4), 313-350.

Yazar, E. (2023). Nezarethanelerin Avrupa İşkenceyi Önleme Komitesi Standartları Bağlamında Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Tarafından İzlenmesi ve Raporlanması, Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Akademik Dergisi, 6(10), 197-251.

Özelleşen Savaş ve Askeri Şirketlerin İnsan Hakları Sorumlulukları

Mehmet Özyürek¹

Araştırma Makalesi

Öz

Geleneksel olarak ulus devletlerin sorumluluğu altında değerlendirilen hizmetler bugünün küresel dünyasında birçok ülkede özel işletmeler tarafından yerine getirilmektedir. Bazı özel işletmeler ulusal hükümetlere silah, silahlı personel ve güvenlik hizmetleri sağlayacak bir konuma gelmişlerdir. Son yıllarda yaşanan savaşlar bu özel işletmelerden olan özel askeri şirketlere (ÖAŞ) olan talebi artırmaktadır. Bununla birlikte ÖAŞ'lerin son yıllarda karıştığı insan hakları ihlalleri tüm dünyanın dikkatini çekmektedir. ÖAŞ personellerinin karıştığı hak ihlalleri ÖAŞ'lerin uluslararası denetimi önünde birçok engel bulunduğu için çoğu zaman cezasız kalmaktadır. Bu doğrultuda ÖAŞ'lerin faaliyetlerini denetleyecek bir uluslararası sözleşmenin yokluğu söz konusu cezasızlığın önemli bir nedenini oluşturmaktadır. Diğer taraftan söz konusu şirketlerin kontrolünü sağlamak adına bağlayıcı olmayan bazı kılavuz ilkeler ortaya çıkmaktadır. Söz konusu ilkeler ÖAŞ'leri piyasa mekanizmaları aracılığıyla düzenleyerek bu şirketlere insan hakları ile ilgili sorumluluklar yüklemeyi hedeflemektedir. Bu gelişmeler ve ÖAŞ'lerin küresel faaliyetlerinin denetimindeki zorluklar ÖAŞ'lerin insan hakları sorumluluklarının tartışılmasını elzem kılmaktadır. ÖAŞ'lerin bazı sorumluluklar üstlenebileceği iddia edilmiş olsa da bu çalışmada söz konusu sorumlulukların devletlerin politik tutumları üzerinden şekilleneceği vurgulanmaktadır. Bu çalışma, günümüz küresel dünyasında savaşın özelleşmesini incelemenin yanı sıra ÖAŞ'lerin bağlayıcı olmayan yumuşak hukuk ilkeleri ile uluslararası yönetiminde ortaya çıkabilecek sorunlara odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Küreselleşme,
Uluslararası Hukuk,
İnsan Hakları,
Özelleşme,
Paralı Askerler

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
31.08.2023
Kabul Tarihi
28.09.2023

Privatised War and Responsibilities of Military Companies

Abstract

In today's global world, a myriad of services, traditionally known as the responsibilities of nation states, are being fulfilled by private entities in different countries. Some private entities have become the suppliers of weapons, armed combat, and security services for national governments. The wars in recent years have increased the demand for such entities like Private Military Companies (PMCs). Moreover, human rights violations of PMCs also attract the attention of the world. The mercenaries of the PMCs, responsible for these human rights violations, are mostly unpunished. The absence of an international treaty regulating PMCs may be a substantial obstacle in this regard. However, some non-binding guidelines, also aim to control the activities of PMCs. Such soft law guidelines focus on improving the behaviour of PMCs through market mechanisms. These developments and the difficulties in regulation of global activities of PMCs make the discussion of human rights responsibilities of PMCs significant. Even though it is claimed that PMCs may have some responsibilities, this study asserts that such responsibilities are likely to be affected by the political interests of governments. Besides investigating the privatisation of war in today's global world, this study aims to analyse the difficulties in the international governance of PMCs through soft law norms.

Keywords

Globalisation,
International Law,
Human Rights,
Privatisation,
Mercenaries

Article Info

Received
31.08.2023
Accepted
28.09.2023

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, mehmet.ozyurek@yalova.edu.tr, 0000-0002-7980-4655.

Giriş

Şirketler savaşlarda birçok role sahip olabilirler. Şirketlerin oynadığı bu rollerin etik yönü de büyük tartışmaların konusu olmuştur. Amerikan şirketlerinin Nazilerle olan ilişkileri buna bir örnek olarak verilebilir. Ford ve General Motors gibi şirketlerin Nazi Almanya'sında oynadıkları önemli rol bu tartışmalardan belki de en bilineni olmuştur (Dobbs, 1998). Bu büyük Amerikan şirketlerinin iştiraklerinin o dönemde zorla çalıştırılan işçilerden nemalandığı iddia edilmiştir. Ama çok daha önemlisi bu şirketlerin ülkedeki faaliyetleri Nazilerin, çevre ülkeleri işgal etmesine katkı sağlamıştır (Dobbs, 1998).

Bugünün dünyasında ise özel şirketler hem savunma endüstrisinde üretim yapmakta hem de paralı askerler ile çatışma bölgelerinde devletlere silahlı personel desteği vermektedirler. Bu şirketler geleneksel olarak devletlerin üstlendiği faaliyetlerden olan ulusal savunma sistemlerine eklenmektedirler. Söz konusu şirketler sadece kuruldukları ülkeye destek vermekle kalmamakta aynı zamanda başka ülkelerdeki hükümetlere de hizmet sunmaktadırlar. Dahası bu şirketler, ulus devletlerin yanı sıra birçok özel işletmenin uluslararası faaliyetleri için de koruma hizmetleri sağlamaktadır.

Bu çalışmanın odağında söz konusu şirketler ve özelleşen savaş yer almaktadır. Çalışmada ÖAŞ kavramı ile 'muharebe harekâtları konusunda uzmanlaşmış, silahlı personel eğitimi veren, stratejik planlama, istihbarat, operasyonel ve teknik destek servisleri sağlayan kurumsal şirketler' kastedilmektedir (Singer, 2004b: 1). Savaşın özelleşmesi ile uzmanlığı doğrudan savaşmak olan ÖAŞ'ler önemli aktörler haline gelmiştir. Bu şirketlerden bazıları söz konusu uzmanlıkları ile kurumsallaşmış, hatta bazıları dünyanın önemli borsalarında işlem görür olmuşlardır (McFate, 2019: 7).

ÖAŞ'lerin tarihi her ne kadar daha önceki yıllara uzansa da isimlerinin duyulmasına neden olan dönem 1990'lı yıllara denk gelmektedir (McFate, 2019: 17). Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) 11 Eylül 2001 terör saldırıları sonrasında Afganistan ve Irak'ta giriştiği operasyonlarda ÖAŞ'lerin rolü yadsınamaz düzeydedir. İki ülkede faaliyet gösteren ÖAŞ personelinin oranı kısa sürede ABD silahlı kuvvetler personelini yakalamıştır (Al-Marashi, 2023; Lu, Redwood ve Van De Velde, t.y.: 9). Ancak ÖAŞ'leri uluslararası kamuoyunun odağına taşıyan asıl önemli konu bu şirketlerin insan hakları ihlalleri olmuştur. ÖAŞ'lerin, ABD'nin Irak ve Afganistan işgali sırasında karıştığı birçok insan hakları ihlali ulusal ve uluslararası hukuk müeyyidelerinden muaf kalmıştır (Mayer, 2009: 390-394). ÖAŞ'lerin ceza sorumluluğu ve hatta hukuki sorumlulukları ile ilgili taraf olduğu davalar 'devlet sırrı, hükümet tasarrufu ve ulusal güvenlik' ilkeleri nedeniyle sonuçsuz kalmıştır (Mayer, 2009: 392).

ÖAŞ'lerin insan hakları ihlalleri ile ilgili tartışma Afganistan ve Irak işgalinde yer alan Amerikan şirketleri ile de sınırlı değildir. Son dönemde bir başka ÖAŞ olan Wagner Group'un faaliyetleri ve karışmış oldukları insan hakları ihlalleri uluslararası kamuoyunda en çok konuşulan konulardan olmuştur (Kirby, 2023). 2014 yılında Ukrayna'nın doğusunda Rus yanlısı ayrılıkçıların desteklenmesi ve Rusya'nın Kırım'ı ilhakı sırasında görünür olan Wagner Group sonraki dönemde dünyanın farklı bölgelerine yayılmıştır. Rusya'nın Ukrayna işgali sonrasında Wagner Group tekrar gündeme gelirken tartışmaların odağına ÖAŞ'lerin denetlenmesi yerleşmiştir. Bu tartışmalardan bir kısmı da Wagner'in diğer ÖAŞ'lerden çok daha kötü ve doğrudan insan hakları ihlallerine meyilli olduğu ile ilgilidir (Reynolds, 2019; Hayri, 2022).

Peki ÖAŞ'ler arasında insan haklarına saygılı, sosyal sorumluluk sahibi veya etik kurallara riayet edenler şeklinde bir ayırım yapmak mümkün müdür? Savunma endüstrisi içinde yer alan şirketler gibi ÖAŞ'lerin de Çevresel, Sosyal ve Kurumsal Yönetişim konularında değerlendirmeye tabi tutulması pek kolay değildir. Örneğin yatırımlarında etik yatırımcıların yöneldiği sürdürülebilirlik endekslerinde silah, alkol ya da tütün şirketlerinin işlem yapmasına izin verilmez. Bu şirketler kurumsal sosyal sorumluluk kriterlerine uyumsuz olarak değerlendirilirler (Byrne, 2007; Mayer-Sommer ve Roshwalb, 1996). Dolayısıyla silah şirketleri sosyal sorumluluk sahibi şirketler olarak nitelenmez.

Ancak geçtiğimiz günlerde Citi Group analistlerinden Charles J. Armitage ve Samuel Burgess Ukrayna'nın Rusya'ya karşı desteklenmesinde bazı savunma şirketlerine yapılacak yatırımların sosyal sorumluluk olarak değerlendirilmesi gerektiğini savundular (Sommer, 2022). Bu analistler söz konusu

şirketlerin liberal demokrasilerin savunmasına katkıda bulunduğu için etik bazı rollere sahip olduğu ve bu şirketlere yapılacak yatırımların çevre ve sosyal konulara duyarlı şirketlere yapılacak etik yatırımlar gibi değerlendirilebileceğini vurguladılar. İlginç olsa da savunma endüstrisinde faaliyet gösteren şirketlerin sosyal sorumluluk sahibi olabileceklerini savunan iddialar akademik yazında da mevcuttur (Halpern ve Snider, 2012). Benzer bir şekilde ÖAŞ'lerin de etik ve/veya sosyal sorumluluklar adına hizmet edebileceği bazı yazarlar tarafından tartışılmıştır (Mayer, 2009).

Her ne kadar ÖAŞ'ler insan hakları ihlalleri ile anılan organizasyonlar olsa da insan haklarının korunması yolunda rol de oynayabilme potansiyeline sahiptir (McFate, 2014: 1). Örneğin, iç savaşın yaşandığı bir ülkede uluslararası bir sivil toplum örgütü tarafından kiralanıp söz konusu ülkedeki insanların can güvenliğinin sağlanmasına katkı sağlayabilirler. Teorik olarak yukarıdaki önerme mümkün olsa da ÖAŞ'ler kar maksimizasyonu odaklı kuruluşlar olduklarından insan hakları ihlallerine yol açabilecek birçok gelişmenin de parçası olma potansiyeline sahiptir. Örneğin ÖAŞ'ler diktatörler, terör örgütleri, uyuşturucu kartelleri tarafından da kiralanıp birçok hak ihlalinin tarafı olmuştur. (Singer, 2004a: 523).

Bu çalışma özelleşen savaşa odaklanmanın yanı sıra bu önemli aktörlerin uluslararası denetiminde ortaya çıkan bağlayıcı olmayan mekanizmaları incelemeyi hedeflemektedir. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın ilk bölümü savaş mefhumunun şirketleşmesini irdelemektedir. Bu bölüm 'paralı asker' kavramının tarihsel gelişiminin yanı sıra neoliberal küreselleşme içinde özelleşen orduların kısa bir tanımını sunmaktadır. İkinci bölüm birçok insan hakları ihlalinin sorumlusu olan ÖAŞ'lerin uluslararası hukuk tarafından düzenlenmesinin zorluklarına odaklanmaktadır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise temel amacı kar maksimizasyonu olan ÖAŞ'lerin piyasa mekanizmaları tarafından şekillenen öz yönetimi analiz edilmektedir.

1. Özelleşen Savaş ve Şirketler

Paralı askerler tarih boyunca çeşitli yönetimlerce kullanılmışlardır. Paralı askerlik Antik Yunan ve Roma'ya kadar uzanan eski bir tarihe sahiptir (McFate, 2019: 11). Paralı askerlerin köklü bir tarihi olsa da bu savaşçılara genellikle eleştirel bir perspektiften yaklaşmıştır. Bu hususta belki de en bilinen eleştiri ünlü siyaset felsefecisi Niccolo Machiavelli'den gelmiştir. Machiavelli'ye göre paralı askerler gönüllü milis gruplarla karşılaştırıldığında güvenilmez birliklerdir (Machiavelli, 2019: 43-46). Prens adlı çok bilinen eserinde Machiavelli, bu grupların monarklar için birçok olumsuz sonuç yaratacağını iddia etmiştir (Machiavelli, 2019: 43-44).

Machiavelli sonrası dönemde, özellikle 1648 Westphalia Barışı ardından önemi hızla artan modern devlet, düzenli orduların oluşmasını mümkün kılmıştır (Liu, 2015: 133). Düzenli orduların ortaya çıkması ve vatandaşların orduların personel ihtiyacını karşıladığı yapının oluşması ulus devlet kavramının gelişmesiyle eş zamanlı olmuştur (Torroja, 2017:130). Milliyetçilik fikrinin giderek güçlendiği dünyada gönüllülerden oluşan savunma hizmetleri yaygınlaşmıştır. İki Dünya Savaşı arasında milliyetçilik fikri en katı tezahürlerine ulaşmış ve vatandaşlık görevi olarak savaşmak insanlar tarafından kanıksanmıştır. Şüphesiz bu durum Soğuk Savaş'ın gerilimli atmosferinde düzenli orduların ve istihbarat teşkilatlarının kritik role sahip olması nedeniyle devam etmiştir.

Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla güvenlik hizmetlerinin özelleşmesi hız kazanmıştır. Soğuk Savaş döneminde güvenlik personeli ihtiyacının Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla azalması bazı devletlerin silahlı personel sayısını azaltmasına sebep olmuştur (Spearin, 2017: 4). Devletlerin düzenli ordularında görev yapan bu personel aynı dönemde sayıları artan ÖAŞ'lerin personel ihtiyacını karşılamıştır. Bununla birlikte, aynı dönemdeki bazı diğer gelişmeler ÖAŞ'lerin güçlenmesine temel oluşturmuştur. Örneğin Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan güç boşluğunda düşkün ve zayıf devletlerin güvenliği sağlama konusundaki yetersizlikleri bunlardan biri olarak nitelendirilebilir (Brayton, 2002: 308-309).

Sonraki dönemde ÖAŞ'lerin önemi giderek artmıştır. ÖAŞ'lerin sayısındaki artış ile ilgili birçok neden sayılabilir. Ancak 1980'li yıllarda hızla artan özelleştirme politikaları ve devletin sosyal ve ekonomik alanda varlığının sınırlandırılmasını amaçlayan neoliberal ekonomi anlayışının tüm dünyaya

yayılması bunlardan belki de en önemlisidir. Ekonomik küreselleşme kamu kuruluşları tarafından yerine getirilen birçok hizmetin özel sektör tarafından üstlenilmesine neden olmuştur (Cohen ve Mikaelian, 2021). 1980’li yılların neoliberal ikliminde özel işletmeler tarafından üstlenilen kamu hizmetlerinin ekonomik olarak daha verimli olacağı inancı birçok hükümet tarafından benimsenmiştir (Mayer, 2009: 389). Kuşkusuz bu neoliberal bakış açısının altında ‘görünmez elin’ toplumsal olarak herkesin çıkarına olan, en ideal sonucu doğuracağı piyasa inancı yatmaktadır. İşte belki de bu yüzden şirket gibi yönetmek mantığı ile geleneksel olarak ulusal hükümetlerin sorumluluğunda olan kurumlar özelleştirilmiştir (Cohen ve Mikaelian, 2021: 10). Tarihsel olarak merkezi yönetimlerin kontrolünde bulunan sağlık, eğitim, su ve elektrik dağıtımı gibi kamu hizmetlerinin özelleşmesi bunlardan bazıları oluşturur. Son dönemde ise bu hizmetlere hapisane, yerel güvenlik ve savunma hizmetleri de eklenmiştir. Bunlardan kuşkusuz en dikkat çeken ise devletlerin kendi sınırlarının ötesinde giriştiği çatışmalarda destek aldığı ÖAŞ’lerdir. Son dönemde Blackwater (Akademi), DynCorp International, Wagner Group, Titan ve CACI şirketleri bunlardan en dikkat çekenleridir.

Özelleşmenin verimliliğinin altını çizen neoliberal düşünce diğer taraftan düzenli ulusal orduların verimsizliğine vurgu yapar (Mayer, 2009: 389). Aslına bakılırsa ÖAŞ’lerin devletler için savaşların ekonomik maliyetini düşürdüğünü iddia etmek pek de yanlış değildir (McFate, 2019: 25). Düzenli ulusal ordular hükümetler için birçok maliyeti doğurur. Örneğin düzenli orduların devletler için barış döneminde de maliyetleri mevcutken, ÖAŞ’lerin maliyeti sadece sözleşme süresince (Pieper, 2023). Bir ÖAŞ ile sözleşme yapan ulus devlet, ilgili sözleşme sona erdiğinde herhangi bir ücret ödemez. Ancak ulusal ordular hem barış hem savaş döneminde bir maliyete sahiptir. Aynı zamanda ulusal ordu mensupları maliyetli bir eğitim sürecinden geçerler. Ulusal ordu personelinin eğitim sürecindeki masraflar göz önünde bulundurulduğunda ÖAŞ’ler devletler için çok daha az maliyetli gözükmektedir. ÖAŞ’lerin verimliliği ile ilgili bir örnek vermek gerekirse ‘Executive Outcomes’ isimli ÖAŞ’in 1990’lı yıllarda Sierra Leone’da elde ettiği başarısı öne çıkar. Ülkedeki isyanın bastırılmasında başarılı olan Güney Afrika merkezli Executive Outcomes’ın bir aylık maliyeti 1,2 milyon Amerikan doları iken, aynı görevin Birleşmiş Milletler’e maliyeti 47 milyon Amerikan doları olarak hesaplanmıştır (McFate, 2019: 25).

Öte yandan, bazı ÖAŞ’lerin ulusal hükümetlerin diğer ülkelerdeki çıkarlarını olumlu yönde etkilediğini de unutmamak gerekir. ÖAŞ’lerin faaliyet gösterdiği ülkelerde, ülkede yer alan altın madenleri, petrol kuyuları ve diğer doğal kaynaklardan nemalandığı düşünüldüğünde bu şirketlerin bazı devletler için ekonomik katkı sağladığı bile iddia edilebilir. Orta Afrika Cumhuriyeti’nde altın madenlerinin, Suriye’de petrol kuyularının güvenliğini sağlamak vasıtasıyla Wagner Group’un Putin hükümetine sağladığı gelir bunun en güzel örneğidir. Wagner, Suriye Hükümeti ile petrol ve doğalgaz anlaşmaları yapılmasında, bazı maden ve liman işletmelerinin Ruslar tarafından işletilmesinde rol oynamıştır (Petkova, 2020). Bu ülkede petrol endüstrisinin getirilerinden nemalanmaya odaklanan şirket benzer bir şekilde iç karışıklıklar yaşayan farklı ülkelerde de yer altı kaynaklarının kontrolünü sağlayamayan hükümetlere güvenlik hizmeti vermeye başlamıştır (Kirby, 2023). Örneğin Orta Afrika Cumhuriyeti’nde Faustin-Archange Touadéra rejiminin isyancı gruplara karşı giriştiği mücadelede Wagner, rejime verdiği desteğin karşılığında altın ve pırlanta madenlerinin kontrolünü elde etmeyi hedeflemiştir (Salih ve Burke, 2022). Wagner, özellikle Afrika’da yer altı kaynakları zengin ama temel devlet kurumlarının oluşmadığı, siyasi anlamda istikrarsız olan ülkelerdeki yönetimlere güvenlik hizmeti vermektedir. Bu durum bugün bile Ukrayna’da yaşanan savaşta Rusya için önemli bir gelir kaynağı yaratmaktadır (Patta ve Carter, 2023).

Tüm bunların yanında ÖAŞ’lerin ulusal ordular ile karşılaştırıldığında hükümetler için bazı siyasi avantajları da vardır. Makul inkâr edilebilirlik bunlardan belki de en önemlisidir (McFate, 2019: 29). Gelişen teknoloji ve iletişim çağında her türlü politik ve askeri gelişmenin görünür olduğu bir dünyada hükümetler giriştikleri çatışmalardan siyasi olarak olumsuz etkilenebilmektedir. Başarısız bir askeri operasyonun olumsuz siyasi sonuçlarını ortadan kaldırmak ve söz konusu operasyona dahil olduğunu inkâr etmek adına hükümetler ÖAŞ’ler ile çalışmayı tercih edebilirler (McFate, 2019: 25). Ayrıca olası insan hakları ihlalleri ile ilgili eleştirilerden kaçınmak için de ÖAŞ’ler bazı hükümetlerin tercihi olabilmektedir. Bununla birlikte çatışmalarda hayatını kaybeden ÖAŞ personelleri ile ilgili şeffaf

olmayan süreçler de ulusal hükümetlere bazı siyasi faydalar sağlamaktadır (UNHRC, 2008: parag. 43). Resmi kayıtları tutulan düzenli ordu mensubu askerlerin ölümü kamuoyunda daha büyük bir tepki yaratacağından ulusal hükümetler ÖAŞ'lere yönelebilmektedir (Armstrong, 2006).

2. ÖAŞ'ler ve İnsan Hakları İhlalleri

Son 20 yılda ÖAŞ'lerin insan hakları ihlalleri tüm dünyanın dikkatini çekmiştir. ÖAŞ personellerinin karıştığı bu hak ihlalleri çoğu zaman cezasız kalmaktadır. Örneğin, Amerikalı Blackwater şirketinin silahlı güçleri 2007 yılında Irak'ta Nisur Meydanı'nda sivillerin üzerine ateş açmış ve 17 kişinin ölümüne neden olmuştur (Singer, 2007). Bu olayın sorumlusu ÖAŞ görevlilerinin yargılanmasına başlanmış ve bunlardan bazıları hapis cezası almış olsa da bu cezalar daha sonra ABD Başkanı Donald Trump tarafından affedilmiştir (Euronews, 2020). Bunun dışında ABD merkezli birçok ÖAŞ personeli insan kaçakçılığı, taciz ve çeşitli hak ihlallerine karışmakla suçlanmıştır (Risen, 2008). Örneğin DynCorp, CACI International ve Titan gibi ÖAŞ'lerin personelleri, Irak'taki Ebu Gureyb hapisanesinde mahkumlara işkence etmekle suçlanmıştır (Chatterjee ve Thompson, 2004). DynCorp şirketi yönetici personellerinin Kosova ve Bosna'daki karıştığı birçok hak ihlali olmuştur (Singer, 2004b: 525).

24 Şubat 2022'de, Rusya'nın saldırısı üzerine Ukrayna'da başlayan savaş ÖAŞ'lere olan ilgiyi ve talebi artırmıştır (Debusmann, 2022). ÖAŞ'lere olan talep artarken savaşın geleceğinde bu şirketlerin rolünün artacağı tahmin edilmektedir (Cancian, 2022). Savaş alanında hem Ukrayna hem de Rusya tarafında yer alan ÖAŞ'ler faaliyet göstermektedir. Rusya-Ukrayna savaşı ile dünyanın gündemine oturan ve insan hakları sicili oldukça kötü olan Wagner Group bunlar içinde belki de en tartışmalı olanıdır. Wagner birçok ülkede insan hakları ihlaline karışmıştır. Örneğin Suriye'de Wagner savaşçılarının vahşi bir şekilde işkence ile öldürdüğü insanların videoları tüm dünyada şok etkisi yaratmıştır (Roth, 2019). Orta Afrika Cumhuriyeti'nde (OAC) aktif olarak faaliyetleri süren Wagner bu ülkede muhalif kesimlerin sesini şiddet kullanarak kesmiş ve altın madeni işletmesinin kontrolünü ele geçirmiştir. Ülkede Wagner'in karıştığı tecavüz, işkence ve diğer ciddi insan hakları ihlalleri ile ilgili OAC hükümeti herhangi bir adım atmamakla suçlanmaktadır (Office of the High Commissioner for Human Rights [OHCHR], 2021). Dahası Wagner'in OAC'deki faaliyetlerini araştıran üç Rus gazeteci de infaz edilmiştir (BBC News, 2018).

Peki tüm bu insan hakları ihlallerinin uluslararası denetimi hususunda ÖAŞ'ler hangi kurallara tabidir? ÖAŞ'ler ve paralı askerler arasında ne gibi farklar vardır? Uluslararası hukuk ve uluslararası yumuşak hukuk normları ÖAŞ'lerin insan hakları ihlallerinin azaltılmasında ne gibi roller oynayabilir?

Uluslararası insancıl hukuk silahlı çatışmalara odaklanan bir hukuk dalıdır. Paralı askerler uluslararası insancıl hukuk tarafından yasaklanmıştır (International Convention Against the Recruitment, Use, Financing and Training of Mercenaries, 1989). Ancak uluslararası insancıl hukuk altında paralı askerleri düzenleyen kurallar olsa da bu kurallarda ÖAŞ'lere doğrudan atıf yapıldığı söylenemez. Bununla beraber paralı asker kavramını anlamak, bu kişileri düzenli ordu mensuplarından ayırt etmek hususunda önem taşır. 1949 Harp Zamanında Sivillerin Korunmasıyla ilgili Cenevre Sözleşmesi'nin (Cenevre Sözleşmesi) 1977 tarihli ek (I) protokolü m.47(2)'ye göre; 'yurt içinde ve yurt dışında silahlı çatışmalara katılmak üzere kiralanan, taraflar arasındaki husumetin doğrudan parçası olan, bu husumet içerisinde maddi kazanç uğruna taraflardan birinin saflarında silahlı mücadeleye katılan, taraflardan herhangi birinin vatandaşı olmayan, taraflardan birinin kontrolü altındaki topraklarda ikamet etmeyen, taraflardan herhangi birinin silahlı kuvvetlerinde yer almayan, çatışmaya taraf olmayan bir başka devletin silahlı kuvvetleri üyesi olarak resmi görevi bulunmayan' kişiler paralı asker olarak nitelendirilmektedir (Additional Protocol (I) to the Geneva Conventions, 1977: m.47). Görüldüğü üzere bir savaşçının paralı asker olarak nitelendirilmesi yukarıdaki koşulların hepsini gerektirdiğinden oldukça zordur (McFate, 2019: 16). Örneğin, bu tanımdan yola çıkarak Ukrayna'da ya da Suriye'de yer alan Wagner savaşçılarını paralı asker olarak nitelendirmek mümkün değildir (Pieper, 2023).

Öte yandan ÖAŞ'ler dağınmık paralı asker gruplarından farklı olarak kurumsal bir şirket yapısına sahiptir. Yukarıda da ifade edildiği gibi ÖAŞ'ler, askeri eğitim ve birçok farklı teknik destek sağlayan kurumsal şirketler oldukları için farklı bir konuma sahiptir (Singer, 2004b: 1). 1989 yılında Cenevre'de kabul edilen, 'Paralı Askerlerin İstihdamı, Kullanımı, Finansmanı ve Eğitimine Karşı Uluslararası Sözleşme' paralı askerleri hukuk dışı ilan etse de ÖAŞ kavramı bu metnin içinde de yer almamıştır. Bunun dışında bugün ÖAŞ'lerin önemli bir çoğunluğunun kurulduğu Birleşik Krallık, ABD ve Rusya gibi devletler 2001 yılında yürürlüğe giren bu sözleşmeye zaten taraf da değildir.

Buna karşın ÖAŞ'lerin denetlenmesi hususunda ÖAŞ'nin kurulduğu, ÖAŞ'ler ile sözleşmeciler olan ve ÖAŞ'lerin faaliyet gösterdiği devletlerin uluslararası insan hakları hukuku, uluslararası insancıl hukuk ve uluslararası teamül hukukundan kaynaklanan bazı yükümlülükleri vardır (Silahlı Çatışma Sırasında Özel Askeri ve Güvenlik Şirketlerinin Operasyonlarına İlişkin Devletler için Uluslararası Yasal Yükümlülükler ve İyi Uygulamalar Hakkında Montrö Belgesi [Montrö Belgesi], 1. Bölüm). ÖAŞ personelinin işlediği suçlardan dolayı suçun işlendiği ülkedeki devlet otoritesinin ve yargı mekanizmalarının söz konusu suç ile ilgili işlemesi beklenir (Mayer, 2009: 395). Suçun soruşturması, kovuşturması ve en önemlisi mağdurun zararlarının tazmini konusunda devletlerin yükümlülükleri bunlardan bazılarıdır. Ancak ABD'nin Irak işgali sırasında Ebu Gureyb cezaevindeki insan hakları ihlallerine karışanların yargılanması örneğinde görüldüğü gibi, ÖAŞ personelinin ÖAŞ'nin faaliyetlerinin yer aldığı ülkede cezasız kalma olasılığı yüksektir (Mayer, 2009: 390-394).

Devletlerin uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülükleri 2008 yılında Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı ve İsviçre hükümetinin öncülüğünde hazırlanan Montrö Belgesi'nin ilk bölümünde vurgulanmıştır. Montrö Belgesi, devletlerin hali hazırda uluslararası hukuk yükümlülüklerini tekrar ediyor olsa da özü itibarıyla bağlayıcı olmayan bir doküman niteliğindedir (Montrö Belgesi, Giriş Bölümü). Montrö Belgesi'nin ikinci bölümü ise devletlerin ÖAŞ'ler ile ilişkilerinde izleyebileceği iyi uygulamalar ile ilgilidir. Montrö Belgesi herhangi bir bağlayıcı icra mekanizması öngörmemektedir (White, 2011: 134). Bununla birlikte Montrö Belgesi'ne devletlerin desteği 'Paralı Askerlerin İstihdamı, Kullanımı, Finansmanı ve Eğitimine Karşı Uluslararası Sözleşme' ile kıyaslandığında daha fazla olmuştur (Ralby, 238: 236).

Öte yandan 2005 yılında, Birleşmiş Milletler (BM) bünyesinde paralı askerlerin uluslararası denetimi ile ilgili bir çalışma grubu kurulmuştur. (BM Genel Kurulu, 2010). Bu çalışmalar daha sonra ÖAŞ'lerin uluslararası hukuki çerçevede düzenlenmesi, gözetimi ve yönetimi ile ilgili ucu açık bir başka hükümetlerarası araştırma grubunun kurulmasına ve taslak bir uluslararası sözleşmenin oluşturulmasına öncülük etmiştir. Söz konusu hükümetlerarası çalışma grubu ÖAŞ'lerin kontrolünü mümkün kılan uluslararası hukuki bir çerçevenin oluşturulması için faaliyetlerini sürdürmüştür. Şüphesiz ÖAŞ'lerin denetiminin sağlanmasında uluslararası bir sözleşmenin ortaya çıkması büyük önem taşımaktadır. Ancak şimdiye kadar ÖAŞ'lerin bir uluslararası sözleşme ile sınırlandırılmasını sağlayacak, BM bünyesindeki girişimler, ÖAŞ'lerle en çok iş birliği yapan ülkelerden olan ABD, Birleşik Krallık, İsrail ve Güney Afrika tarafından engellenmiştir (Pieper, 2023).

Diğer yandan devletlerin ÖAŞ'leri denetleme konusundaki yükümlülüklerini yerine getirmesi önünde bazı engeller olduğu aşikardır. Her şeyden önce yukarıda bahsedilen makul inkâr edilebilirlik, siyasi ve ekonomik çıkarlar devletlerin ÖAŞ'lere yönelmesinde önemli bir faktör olduğundan, ÖAŞ'ler ile devletler arasındaki ilişkiler çoğu zaman şeffaflık kurallarına uygun olmamaktadır. Rusya-Ukrayna savaşı esnasında Putin hükümetinin Wagner grubu ile olan ilişkisi buna bir örnektir. Rusya ile Wagner arasında doğrudan bağlar olduğu ile ilgili emareler olsa dahi Putin hükümeti birçok kez Wagner ile olan ilişkisini reddetme yolunu seçmiştir (Hodge, 2023). Benzer ilişkiler diğer ÖAŞ'ler için de söz konusu olabilmektedir. Örneğin Blackwater şirketi ile ilgili ABD'de yürütülen soruşturmada bazı devlet yetkililerinin Blackwater'un denetlenmesini engelleyen yolsuzlukları gündeme gelmiştir (Singer, 2007).

ÖAŞ'lerin denetlenmesi önündeki bir başka engel ÖAŞ personellerinin olası hak ihlallerine karışması durumunda devletlerin güvenlik söylemidir. Yukarıda da ifade edildiği gibi ulusal güvenlik ve devlet sırrı gibi nedenler insan hakları ihlallerine karışan kişilerin cezalandırılmasında engel teşkil

etmektedir (Mayer, 2009: 392). Blackwater şirketinin Irak'ta karıştığı hak ihlalleri ve yargılama sürecinde yaşananlar buna örnek teşkil eder (Singer, 2007).

ÖAŞ'lerin denetlenmesi konusunda üçüncü engel ise bu şirketlerin çoğu zaman devlet örgütlenmesinin zayıf olduğu, demokratik kontrol mekanizmalarının oluşmadığı, askeri yönetimlerin darbeye başa geldiği ülkelerde faaliyet göstermesidir. Hatta bazı durumlarda söz konusu ülkede egemen bir iktidarın olmadığı durumlar da karşımıza çıkar (Mayer, 2009: 390). Hal böyle olunca ÖAŞ'lerin faaliyet gösterdiği ulusal hükümetlerin bu şirketlerin hak ihlallerini kontrol altına alması olanaksızlaşmaktadır.

Öte yandan ÖAŞ'lerin uluslararası kontrolü, bu şirketlerin ulusötesi yapısından dolayı karmaşık ve zor bir hal almaktadır (UNHRC, 2008: parag. 51). Devletler kendi sınırları içinde kurulmuş olan ÖAŞ'leri düzenleme ve bu şirketlere yaptırım uygulama girişiminde bulunsalar dahi söz konusu şirketlerin faaliyet gösterdiği ülkede bunu uygulama olanağı sınırlıdır. ÖAŞ'lerin gözetlenmesi zaman zaman olanaksızlaşır. Uluslararası hukukun ülkesellik ilkesi devletleri bu hususta sınırlamaktadır (Zerk, 2006: 105-106). Örneğin bir ÖAŞ, kurulduğu ülkenin dışında, kurulduğu ülkenin taraf olmadığı bir savaşta, yabancı bir hükümete güvenlik hizmeti sağlayabilmektedir. Bu hizmeti sağlarken istihdam ettiği personel ne ilgili ÖAŞ'nin kurulduğu ne de hizmet sunduğu ülkenin vatandaşı olmak zorundadır. Hatta söz konusu ÖAŞ çok uluslu başka bir şirkete hizmet veriyor dahi olabilir. Hal böyle olunca bir devlet kendi ülkesinde kurulmuş ÖAŞ'lerin uluslararası denetimini sağlamak istese bile bu oldukça zordur. Burada tekrar Blackwater şirketi personellerinin karıştığı 2007 yılında 17 sivilin öldüğü Nisur Meydanı hadisesi üzerinden örnek verilebilir. Bu olayda ilgili ÖAŞ'nin çalışanları Irak'ta yargılanamamıştır. Olaya karışan personeller ABD vatandaşı olduğu için yargı süreci ABD'de başlayabilmiştir ancak personeller başka bir ülkenin vatandaşı olmuş olsaydı durum çok daha zor ve karmaşık olabilirdi (Mayer, 2009: 396).

ÖAŞ'lerin denetlenmesi ve insan hakları ihlallerinin sınırlandırılmasında karşılaşılan tüm bu engeller uluslararası arenada bağlayıcı olmayan ve piyasa mekanizmalarının rol aldığı yumuşak hukuk normlarının oluşmasına neden olmaktadır. Bu durum doğası gereği savaşın bir parçası olan ÖAŞ'lerin düzenlenmesinin de özelleşmesi anlamına gelmektedir.

3. Sosyal Sorumluluk, Öz Yönetim ve ÖAŞ'ler: Oksimoron?

Çok uluslu şirketler ulusal sınırları aşarak dünyanın farklı bölgelerinde bazen doğrudan bazen de tedarik zincirleri aracılığıyla çeşitli faaliyetlerde bulunurlar. Bu faaliyetler sırasında söz konusu şirketlerin karıştığı insan hakları ihlalleri son dönemde oldukça görünür olmuştur. Modern kölelik, çocuk işçi kullanımı, kötü çalışma koşulları gibi konular bunlardan bazılarıdır (Ruggie, 2013: 13). Ancak ulusal sınırları aşan çok uluslu şirketlerin uluslararası insan hakları hukuku altında kontrolünü sağlayan herhangi bir uluslararası sözleşme bulunmamaktadır. Şirketler kuruldukları ülkenin yasalarına tabi olsalar da genellikle uluslararası hukuk süjesi olarak kabul edilmezler (Kinley ve Tadaki, 2004: 944).

Diğer yandan son yıllarda şirketlerin insan haklarına olan olumsuz etkilerini azaltmayı hedefleyen, gönüllülük esasına dayalı birçok yumuşak hukuk kuralı ortaya çıkmıştır. Çok Uluslu Şirketler için OECD İlkeleri ([OECD İlkeleri], 2011), BM İş Dünyası ve İnsan Hakları Rehber İlkeleri ([BM Rehber İlkeleri], 2011) ve BM Küresel İlkeler Sözleşmesi'nin On İlkesi bunlardan bazılarıdır. Bağlayıcı olmayan bu kurallar genel hatlarıyla piyasa aktörlerinin söz konusu şirketlere uygulayacağı ekonomik yaptırımlara bağlıdır.

Öte yandan günümüz dünyasında her geçen gün popülaritesi yükselen kurumsal sosyal sorumluluk, etik ve sürdürülebilirlik kavramları şirketlerin sınıflandırılmasında ve insan haklarına olan olumsuz etkilerinin sınırlandırılmasında sıkça sözü edilen unsurlar olmuştur. Şirketler kendi ekonomik çıkarları uğruna bazı etik ve sosyal sorumluluklar üstlenmektedir. Bu sorumluluklar şirketlerin ekonomik çıkarları üzerine kurulur. Örneğin insan hakları ihlalleri bazı şirketler için ekonomik zararlar yaratabilmektedir. Şirket paydaşlarının ekonomik gücünü kullanarak uygulayacağı bazı yaptırımlar şirketi olumsuz veya olumlu yönde etkileyebilir.

Bu konuda ilk paydaş olarak yatırımcılardan bahsedilebilir. Şirketlerin insan hakları siciline ve sosyal sorumluluklarına odaklanan yatırımcılar söz konusu şirketlere bazı yaptırımlar uygulayabilirler (O'Rourke, 2013: 228). Örneğin bir şirketin insan hakları performansı yatırımcıların o şirkete yatırım yapmasına ya da ilgili şirketten yatırımlarını çekmesine neden olabilmektedir. İkincisi, tüketiciler de etik hassasiyetler ile bazı şirketleri yapacakları tercihler ile ödüllendirebilir ya da cezalandırabilirler (Creyer, 1997: 432). Örneğin bazı tüketiciler insani çalışma koşullarına sahip şirketlerin ürünlerini, bu ürünlerin fiyatları görece fazla olsa bile tercih etme eğilimine sahiptir (National Consumers League, 2012). Üçüncü önemli paydaş ise iş piyasasında yer alan veya ilgili şirkette hali hazırda çalışan personeldir. Örneğin, kalifiye çalışanlar insan hakları sicili temiz şirketlerde çalışmak isteyebilirler (Riordan, Gatewood ve Bill, 1997: 410). Şüphesiz nitelikli çalışanlardan nemalanmak isteyen şirketler için bu durum şirketin karlılığını etkileyebileceğinden ehemmiyet arz etmektedir. Son olarak bir başka önemli paydaş olarak devletlerden bahsedilebilir. Devletler insan hakları sicili temiz şirketleri kamu ihalelerinde tercih edebilir (McCrudden, 2007: 117). Dolayısıyla farklı paydaşlar şirketler üzerinde piyasa aktörleri olarak ekonomik müeyyideler yaratabilirler. Tüm bu piyasa yaptırımları söz konusu şirketlerin faaliyetlerini gönüllü olarak denetlemesine neden olabilmektedir.

Yukarıda bahsedilen paydaşların şirketlere yaklaşımı şirketlerin imajı ile yakından ilgili olduğu için bazı şirketler bağlayıcı olmayan etik ilkelere riayet etme yolunu seçebilmektedir. Peki ÖAŞ'ler için de benzer bir durum söz konusu olabilir mi? Bazı yazarlar sosyal ve etik sorumluluklara sahip bir özel güvenlik şirketinin taşınması gereken kriterleri tasvir ederken 'ulusal ve uluslararası hukuk kurallarına uyan, şeffaflık ve hesap verebilirlik gibi değerlere bağlı, insan haklarına, etik ilkelere ve tüm paydaşlarının haklarına saygılı şirketler tanımını kullanmaktadır (Acheson, 2016: 149). Bu tanımdan yola çıkarak ÖAŞ'lerin de aynı özelliklere sahip olması beklenebilir mi? Bir ÖAŞ'nin piyasa aktörleri tarafından denetlenmesi mümkün olabilir mi?

Kuşkusuz ulusal hükümetler, sivil toplum örgütleri, çalışanlar, yatırımcılar ve diğer özel işletmeler piyasa aktörleri olarak tercihleri ile ÖAŞ'lerin karlılığını etkileyebilecek paydaşlardır. Örneğin devletler özellikle insan hakları sicili temiz ÖAŞ'ler ile sözleşme yapmayı tercih edebilirler (Montrö Belgesi, 2008: 2. Bölüm, A.II.2.). Yukarıda bahsedilen Montrö Belgesi'nin ikinci bölümü devletlerin ÖAŞ'ler ile ilişkilerinde izleyebileceği 'iyi uygulamalar' ile ilgilidir. İlgili bölümde, özelleşen savaşın tıpkı özel sektörün diğer kollarında olduğu gibi bazı iyi uygulama ilkeleri tarafından denetlenebileceği vurgulanmakta ve tavsiye niteliğinde standartlar sıralanmaktadır. Diğer bir deyişle, ÖAŞ'lerin en önemli müşterisi durumunda olan ulusal hükümetlerin söz konusu şirketlerle ilişkisini hangi temeller üzerinde inşa etmesi gerektiği tavsiye edilmektedir.

ÖAŞ'lerin uluslararası faaliyetleri ile ilgili bir başka bağlayıcı olmayan denetim mekanizması olarak İsviçre Hükümeti'nin oluşturulmasında rol aldığı 'Özel Güvenlik Hizmetleri Tedarikçileri için Uluslararası İyi Uygulama İlkeleri'nden (International Code of Conduct [ICOC])' bahsedilebilir. ICOC, imzacı ÖAŞ'lerden hukukun üstünlüğü ve insan hakları gibi bazı ilkelere uymalarını beklemektedir. Rehber'de yer alan kıstaslar, ÖAŞ'ler dışındaki diğer şirketlerin insan hakları konusunda piyasa mekanizması kurallarına göre kontrolüne odaklanan BM Rehber İlkeleri, OECD Rehberi gibi bağlayıcı olmayan yumuşak hukuk kurallarına benzemektedir. Bununla birlikte, ICOC'un uygulanmasını sağlamak üzere 2013 yılında Uluslararası İyi Uygulama İlkeleri Birliği (International Code of Conduct Association [ICOCA]) kurulmuştur. ICOCA çok paydaşlı bir yapıya sahiptir. Şirketlerin dışında hükümetlerin ve uluslararası organizasyonların bir araya geldiği bir platformdur. ICOCA, Uluslararası İyi Uygulama İlkeleri'nin uygulamak, sertifikalandırmak, üye ÖAŞ'leri gözetlemek ve insan hakları ihlalleri ile ilgili şikayetleri değerlendirmek amacıyla kurulmuştur (Van Amstel ve Rodenhäuser, 2016: 9).

Peki gerçekten tüm bu bağlayıcı olmayan ilkelerle ÖAŞ'leri sınırlamak mümkün olabilir mi? Ya da ÖAŞ'ler etik ve insan haklarının korunması yönünde roller üstlenebilir mi? Örneğin, Amerikan Dışişleri Bakanlığı Uluslararası İyi Uygulama İlkeleri'ne riayet edeceğini ve güvenlikle ilgili ihalelerinde bu ilkelere riayet eden şirketlerle çalışacağını duyurmuştur (U.S. Department of State, 2013). ABD'li ÖAŞ'lerle ilgili yukarıda bahsedilen tüm insan hakları ihlalleri iddialarına rağmen bir

Amerikan kurumu ÖAŞ'lerden bazı normlara uymasını beklemektedir. Amerikan Savunma Bakanlığı da sözleşme yapacağı ÖAŞ'lerden Uluslararası İyi Uygulama Standartlarına uygun olmasını beklemektedir (Davenport, 2014). Burada altı çizilmesi gereken önemli bir husus Uluslararası İyi Uygulama İlkeleri'nin yaptırımlarının sadece piyasa mekanizmaları üzerinden olduğu ve üye bir ÖAŞ'nin bu ilkeleri ihlal etse bile bunun hukuki bir yaptırımının olmadığıdır.

Bazı yazarlar diğer şirketler gibi ÖAŞ'lerin de hukuki zorunlulukların ötesinde bağlayıcı olmayan sosyal sorumluluk normları yoluyla düzenlenebileceğini iddia etmişlerdir (MacLeod ve McArdle, 2009). Kuşkusuz ÖAŞ'ler insan haklarının korunması yönünde bazı pozitif roller üstlenebileceği de iddia edilebilir. Çalışmanın giriş bölümünde de ifade edildiği gibi bir sivil toplum örgütü tarafından kiralanıp ciddi insan hakları ihlallerinin yaşandığı bir çatışma bölgesinde fayda sağlayabilirler (Mcfate, 2014: 1). Ancak böyle bir anlaşma nadir karşılaşılabilecek bir durum olduğundan ÖAŞ'lerin kuruluş amacının çok küçük bir kısmını oluşturma potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte unutulmamalıdır ki ÖAŞ'ler yeterli ödeme yaptıkları takdirde diktatörler veya terör örgütleri ile de iş yapabilirler (Singer, 2004a: 523). Daha da önemlisi ÖAŞ'lerin çoğu durumda insancıl misyona sahip organizasyonlar olduklarını iddia etmeleri, kar odaklı ÖAŞ'ler ile kar amacı gütmeyen insani kuruluşlar arasındaki ayrımı bulanıklaştırmaktadır (UNHRC, 2008: parag. 51).

Bağlayıcı olmayan yumuşak hukuk kurallarının oluşması ÖAŞ'ler için bazı normlar ortaya çıkarsa da bu kuralların uygulanması hususunda gözetleme mekanizmalarının ve caydırıcı müeyyidelerinin olmaması söz konusu kuralların etkisinin cılız kalmasına sebep olmaktadır. Bununla birlikte uluslararası, hatta küresel bir yapı yerine, farklı kurumlar tarafından oluşturulan tavsiye niteliğindeki normlar, ÖAŞ'lerin denetlenmesinde yeknesak bir uluslararası sistemin oluşmasını engellemektedir (Liu, 2015: 322). Örneğin devletler kendi ulusal iyi uygulama kurallarını belirleyebilirler. Aynı ülkedeki farklı bakanlıklar bile, ÖAŞ'lere farklı standartlar uygulayabilmektedir (Davenport, 2014). Hatta ÖAŞ'lerin kendileri bazı öz yönetim kuralları belirleme yolunu seçebilmektedir (Ranganathan, 2014). Şüphesiz bu kurallar çoğu zaman ÖAŞ'lerin çıkarlarına hizmet etme eğilimindedir.

ÖAŞ'lerin piyasa aktörleri tarafından denetlenmesi ile ilgili ilk sorun ulusal hükümetler ile ilişkilerinin şeffaf olmamasıdır. İyi uygulama ilkelerinin işlenmesi için ulusal hükümetler ve ÖAŞ'ler arasındaki ilişkilerin şeffaflık kriterlerine uygun olması gerekir. Fakat çoğu zaman bir ulusal hükümet ile ÖAŞ'nin ilişkisi şeffaflıktan uzaktır. Makul inkâr edilebilirlik, ulusal hükümetlerin insan hakları ihlallerine neden olacak kirli işlerini bu şirketlere yaptırırken şeffaflıktan uzak davranmaya zorlamaktadır (Mcfate, 2019: 29). Böyle bir durumda ulusal hükümetler üzerinde kurulabilecek kamuoyu baskısı da azalmaktadır.

Yumuşak hukuk normlarının başarılı olabilmesinin önündeki bir başka engel ÖAŞ'lerin faaliyetlerinin gözetlenmesindeki zorluklardır. ÖAŞ'ler çoğu zaman ulus ötesi bir karaktere sahiptir. Çoğu zaman kuruldukları ülkeden farklı bir ülkede faaliyet gösterirler. ÖAŞ'lerin insan hakları ihlallerini gözetlemek neredeyse imkansızdır. Silahlı çatışmalara katılan bu şirketlerin faaliyetlerini gözetleyen sivil gazeteciler bile hayatlarını tehlikeye atarak bu işi yapmaktadır. Wagner'in OAC'deki faaliyetlerini araştıran gazetecilerin bunun bedelini hayatları ile ödemesi bu konuda verilebilecek en açık örnektir (BBC News, 2018). Diğer yandan söz konusu şirketlerin insan haklarını ihlal ettiği tespit edilse dahi bu durumun cezasız kalması kuvvetle muhtemeldir. Bu hususta ABD'nin Irak işgali sırasında yaşanan insan hakları ihlalleri ve cezasızlık önemli bir örnek teşkil eder.

Tüm bu engellerden daha da önemlisi her ne kadar görünürde ÖAŞ'ler ile sözleşmeciler devletler arasında piyasa mekanizması ilişkisi olsa da söz konusu şirketler ile devletler arasında şeffaf olmayan birçok bağlantı mevcuttur. Bu şirketlerle yapılan sözleşmelerde şirketlerin insan hakları sicilinden ziyade ilgili şirketle hükümet arasındaki yozlaşmış bağlar belirleyici olur (Singer, 2007). Hatta bu şirketlerin bazıları piyasa mekanizmalarına tabi özel bir şirketten çok bir devlet yapılanmasını andırır. Bu yüzden ÖAŞ'nin kurulduğu, faaliyet gösterdiği ya da sözleşmeciler olduğu ülkenin siyasi yapısı piyasa mekanizmaları yoluyla ÖAŞ'lerin denetlenmesi yolunda büyük önem arz eder. Örneğin, Batı demokrasileri ÖAŞ'ler ile yaptığı sözleşmelerde bu şirketlerin insan hakları siciline dikkat etse bile bazı

hükûmetler bu durumu dikkate almayabilir. Örneğin anti-demokratik yönetimler ÖAŞ'lerin insan hakları performansı ile ilgilenmeyebilir. Bir sonraki bölümde incelenen Wagner Group'un hem Putin yönetimi hem de farklı coğrafyalardaki çeşitli hükûmetlerle olan ilişkisi bu hususta önemli bir örnek teşkil etmektedir.

4. Wagner ve Diğerleri

Kuşkusuz tüm ÖAŞ'leri aynı kategoride değerlendirmek pek doğru olmayacaktır. ÖAŞ'lerin bazıları çeşitli lojistik hizmetler vermekte ya da aktif olarak cephede savaşacak personel hizmetlerinin dışında gıda, sağlık ve eğitim gibi hizmetlere odaklanabilmektedir. Ancak bu çalışmada ÖAŞ'lere savaşın şirketleşmesi ve özelleşmesi perspektifinden yaklaşıldığı için ÖAŞ'ler tüm güvenlik ve askeri şirketleri kapsayacak şekilde tanımlanmıştır.

Her ne kadar tüm ÖAŞ'ler savaşın özelleşmesi ve neoliberal sistemin aktörleri olarak değerlendirilseler de bu ÖAŞ'ler arasında bazı farklar göze çarpar. Bu farklılığı anlamak için değerlendirilmesi gereken en güncel örnek belki de Wagner Group'tur. Rusya-Ukrayna savaşında öne çıkan Wagner, Batı medyası tarafından çoğu zaman diğer ÖAŞ'lerden farklı bir yere konumlandırılmıştır.

Wagner'i diğer ÖAŞ'lerden ayıran birçok fark bulunduğu aşikardır. Her şeyden önce şirketin isminin anıldığı ülke olan Rusya'da yasalar ÖAŞ kurulmasına izin vermemektedir. Bu durum kuşkusuz şirketin varlığının bile tartışmalı olduğunu gösterir. Diğer yandan Rus hükûmeti ve Wagner arasındaki ilişki Wagner'i diğer ÖAŞ'lerden farklı kılar. Wagner'in baş yatırımcısı ve lideri olarak karşımıza Yevgeny Prigozhin çıkmıştır (Walker ve Sauer, 2023). Sabıkalı bir öz geçmişe sahip olan Prigozhin, 1990'lı yıllarda girdiği restoran sektöründe hızlı bir yükseliş kaydetmiş, Putin'in Şefi lakabını almış ve sonraki dönemde Rus Devleti'nin büyük ihalelerini alan güçlü bir oligark haline gelmiştir. Rus yetkililer ile Wagner arasındaki ilişkinin de varlığı oldukça karanlıktır (Reynolds, 2019). Uzun süre varlığı bile gizlenmiş olan Wagner çok yakın bir tarihte St. Petersburg'da karargâh merkezini kurmuş ve varlığını açıklamıştır (Al Jazeera, 2022).

Wagner'in, 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi ile Ukrayna'nın doğu bölgesinde yer alan Donetsk ve Luhansk'taki ayrılıkçı hareketlerin içinde görünür olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu faaliyetlerde çoğu zaman Wagner'in ismi bile zikredilmemiştir. Örneğin Donetsk ve Luhansk bölgesinde ayrılıkçıların yanında faaliyetlerde bulunan ve Rus bağlantıları sürekli yalanlanan 'küçük yeşil adamlar' sonrasında Wagner'in oluşmasında rol oynamıştır (Reynolds, 2019: 2). Sonraki dönemde Wagner'in faaliyetleri Ukrayna ile sınırlı kalmamıştır. Wagner Suriye'de, Venezuela'da ve değerli yer altı kaynaklarına sahip birçok Afrika ülkesinde faaliyet göstermiştir. Wagner, bu faaliyetlerin çoğunda Rus ordusunun imkanlarından faydalanmıştır.

Şirketi diğer profesyonel askeri şirketlerden ayıran en önemli özelliği ise birçok personelinin geçmişte askeri tecrübeye sahip olmayan kişilerden oluşmasıdır. Dahası bu kişilerin bazıları hüküm giymiş mahkumlardır. Wagner lideri Prigozhin, hapishanelerden topladığı mahkumlara savaşmaları karşılığında özgürlüklerini alacaklarını vadetmiştir (Lebedev ve Light, 2023). Bu durum profesyonel harp eğitimi almış eski ordu mensuplarının görev yaptığı ÖAŞ'ler ile cinayet, yaralama, hırsızlık gibi suçlardan hüküm giymiş mahkumların parçası olduğu Wagner'in karşılaştırılmasını imkânsız kılmaktadır. Vasıfsız mahkumların çatışma alanında yer alması birçok insan hakları ihlalinin yaşanmasının da önünü açmaktadır. Söz konusu durum aynı zamanda Wagner'e katılan mahkûmların ölüme atılması anlamına gelmektedir. Nitekim Ukrayna'da ölen Wagner savaşçıları için açılan binlerce mezar bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bakhmut ve Soledar bölgesinde öldüğü düşünülen Wagner savaşçılarının mezarlarındaki doğum tarihi ve isimler mahkûm isimleriyle eşleşmektedir (Triebert ve Khavin, 2023).

Kuşkusuz yukarıda sayılan bağlayıcı olmayan yumuşak hukuk normları göz önünde bulundurulduğunda bir ulusal hükûmet ya da uluslararası örgüt insan hakları siciline bakıp Wagner ile çalışmayı tercih etmeyebilir. Örneğin Wagner birçok özelliği ile Montrö Belgesi'nde yer alan normlara aykırılık içerir. Ayrıca Wagner'in birçok faaliyeti Uluslararası İyi Uygulama İlkeleri'ne de aykırıdır.

Mahkumların çatışma alanlarında Wagner üyesi olarak yer alması ve Wagner'in karıştığı insan hakları ihlalleri bunlardan bazılarıdır. Ancak Wagner'in insan hakları sicilinin ya da itibarının lekelenmesi Wagner'e ekonomik olarak herhangi bir olumsuz sonuç yaratmayacaktır. Söz konusu şirketin zaten en önemli müşterisi Rus hükûmetidir. Ancak burada vurgulanması gereken husus Rusya'nın Wagner için bir ekonomik kaynak olduğundan ziyade Wagner'in Rusya için bir ekonomik kaynak olduğu gerçeğidir (Kirby, 2023). Yukarıda da ifade edildiği üzere Rusya, Wagner'in faaliyet gösterdiği ülkelerdeki değerli madenlerden nemalanmaktadır.

Bununla birlikte Wagner'in Kremlin'in kontrolü altında olduğu yorumunu yapmak yanlış olmayacaktır (Reynolds, 2019). Wagner'in lideri Prigozhin'in Rusya'da bir helikopterle bir hapisaneyeye inip mahkumları savaşıma davet etmesi devlet otoriteleri ile ilişkisini gösterir niteliktedir (Kirby, 2023). Tüm bunlar Wagner'in piyasa aktörleri tarafından denetlenmesinin ne kadar zor olduğunun da bir bakıma kanıtıdır.

Diğer yandan sadece ev sahibi Rus hükûmeti değil, sözleşmeci diğer hükûmetler için de durum farksızdır. Wagner faaliyet gösterdiği birçok ülkede baskıcı ve anti-demokratik yönetimlerle iş birliği içindedir (Kirby, 2023). Kendi iktidarını korumak gayesinde olan bu yönetimlerin insan hakları sicili temiz bir ÖAŞ ile çalışmak öncelikli tercihi olmayabilir. Uluslararası hukuk altında devletlerin ÖAŞ'lerin denetlenmesini engelleyen faktörlerin birçoğu devletlerin bir piyasa aktörü olarak Wagner'i denetleyebilmesi önünde de engeldir.

Öte yandan, ÖAŞ'ler ile iş birliği içinde olan hatta bu ÖAŞ'lerin gizli kontrolünü sağlayan ulusal hükûmetler zaman zaman ÖAŞ'lerin kontrolünü kaybedebilirler. Wagner savaşçılarının geçtiğimiz aylarda Kremlin'e karşı giriştikleri ayaklanma buna en güzel örnektir (Yaffa, 2023). Ancak bu kalkışmanın ardından kısa bir süre sonra Wagner'in Prigozhin'in de aralarında bulunduğu önemli isimlerinin bir uçak kazasında ölmesi söz konusu kişilerin Kremlin tarafından infaz edildiği şüphelerini artırmıştır (Gordon, Strobel, Luxmoore ve Cullison, 2023).

Sonuç

Bu çalışma ilk olarak özelleşen savaş ve ÖAŞ'lerin tarihsel gelişimine odaklanmıştır. Neoliberal küreselleşme ile eski bir gelenek olan 'paralı askerlik' kavramını ÖAŞ'ler ile tekrar popüler hale gelmesi beraberinde bazı sorunların da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunlardan en önemlisi son yirmi yılda bu şirketlerin karıştığı insan hakları ihlalleridir.

Bu hak ihlalleri ile ilgili ÖAŞ'lerin denetlenmesi ve şirket çalışanlarının ulusal/uluslararası yargılamalarının önündeki engeller ne yazık ki söz konusu şirketlerin insan hakları ihlallerinin sürmesine neden olmaktadır. Dahası ulusal ordulara destek sunan ve askeri operasyonların bir parçası olan ÖAŞ'lerin karıştığı ihlaller, ulusal güvenlik ve devlet sırrı gibi sebeplerden ötürü cezazsız kalmaktadır. ÖAŞ'lerin uluslararası faaliyetlerinin kontrolünde karşılaşılan zorluklar, ÖAŞ'lerin özel sektörde faaliyet gösteren diğer şirketler gibi piyasa mekanizmalarıyla kontrolünü gündeme getirmektedir. Bu doğrultuda ortaya çıkan Montrö Belgesi, Uluslararası İyi Uygulama İlkeleri ve Uluslararası İyi Uygulama İlkeleri Birliği gibi oluşumlar ÖAŞ'lerin düzenlenmesinde bağlayıcı olmayan etik ilkeleri ön plana çıkarmıştır.

Tüm bunların dışında ÖAŞ'lerin iç savaş, çatışma, soykırım gibi dünyanın çeşitli yerlerinde yaşanabilecek büyük insan hakları ihlallerini doğurabilecek olayları engelleyebilme ya da söz konusu olayların zararlarını azaltabilme potansiyeli de vardır. Dolayısıyla bu şirketlerin etik ve sosyal sorumluluk bakımından bazı roller üstlenebileceğini iddia etmek yanlış olmayacaktır.

Bu doğrultuda bazı paydaşların insan hakları sicili temiz olan ÖAŞ'ler ile çalışmayı tercih etmesi mümkündür. Montrö Belgesi, Uluslararası İyi Uygulama İlkeleri ve Uluslararası İyi Uygulama İlkeleri Birliği ÖAŞ'lerin ulusal hükûmetler, uluslararası örgütler, yatırımcılar ve hatta bu şirketlerin çalışanları bile ÖAŞ'lerin insan hakları geçmişine bakarak tercihlerini gerçekleştirebilirler. ÖAŞ'lerle ilişkilerin şeffaflık ilkelerine tabi olduğu yerlerdeki halk ÖAŞ'lerle sözleşme yapacak iktidarlar üzerinde baskı kurma potansiyeline sahip olabilir.

Buna rağmen ulusal hükümetler kendi siyasi çıkarları doğrultusunda söz konusu ilişkileri gizli tutma yolunu seçebilmektedir. ÖAŞ'ler ve devlet kurumları arasındaki yakın ilişkiler, yolsuzlukların ve bu şirketlerle olan ilişkilerin çok daha karanlık bir hal almasına neden olmaktadır. Amerikan hükümeti ve Blackwater gibi ÖAŞ'ler arasındaki ilişkiler buna en güzel örnektir. Diğer yandan ulusal ordularla ÖAŞ'lerin beraber gerçekleştirdiği operasyonlarda devlet sırrı, ulusal çıkar gibi kavramlar bu şirketleri faaliyetlerinde yaşanan insan hakları ihlallerinin cezasız kalmasına neden olmaktadır.

Dahası yönetimlerin şeffaf olmadığı anti demokratik rejimler, ÖAŞ'ler ile girdiği ilişkilerde bu şirketlerin insan hakları ihlallerini azaltacak piyasa mekanizmalarının işlemesini olanaksız kılmaktadır. Rus hükümeti ile Wagner Group arasındaki ya da Wagner Group ile sözleşme yapan ulusal hükümetler ile söz konusu ÖAŞ arasındaki ilişkiler bunun en açık örneğini oluşturmaktadır.

Tüm bunlardan belki de daha önemlisi de savaşın özelleşmesine ek olarak söz konusu şirketlerin düzenlenmesinde kullanılan hukuki mekanizmaların özelleşmesi, gelecekteki çatışmaların derinleşmesine neden olma ve yeni çatışmaları tetikleme potansiyeline de sahiptir.

Kaynakça

- Acheson, A. (2016). Socially Responsible Security Providers? Analysing Norm Internalisation among private security providers. Joakim Berndtsson ve Christopher Kinsey (ed.). the Routledge Research Companion to Security Outsourcing içinde. London: Routledge.
- Al Jazeera. (2021, 13 Aralık). EU slaps sanctions on Russian mercenary group Wagner. Erişim adresi <https://www.aljazeera.com/news/2021/12/13/eu-slaps-sanctions-on-russian-mercenary-wagner-group>
- Al Jazeera. (2022, 5 Kasım). Russian mercenary force Wagner opens first official headquarters. Erişim adresi <https://www.aljazeera.com/news/2022/11/5/russian-mercenary-force-wagner-opens-first-official-headquarters>
- Al-Marashi, I. (2023, 12 Ağustos). Blackwater paved the way for Wagner. Erişim adresi <https://www.aljazeera.com/opinions/2023/8/12/blackwater-paved-the-way-for-wagner>
- Armstrong, S. (2006, 20 Mayıs). The enforcer. the Guardian. Erişim adresi <https://www.theguardian.com/commentisfree/2006/may/20/comment.military>
- BBC News. (2018, 2 Ağustos). Russia shocked by mysterious murder of three journalists in CAR. Erişim adresi <https://www.bbc.com/news/world-europe-45030087>
- BBC News. (2020, 7 Mayıs). Wagner, shadowy Russian military group, 'fighting in Libya'. Erişim adresi <https://www.bbc.com/news/world-africa-52571777>
- Byrne, E. F. (2007). Assessing arms makers' corporate social responsibility. Journal of Business Ethics, 74, 201-17.
- Cancian, M. F. (2022, 2 Mayıs). The Next Step in U.S. Aid to Ukraine: Operational Contractors. Center for Strategic & International Studies. Erişim adresi <https://www.csis.org/analysis/next-step-us-aid-ukraine-operational-contractors>
- Chatterjee, P. ve Thompson, A. C. (7 Mayıs 2004). Private contractors and torture at Abu Ghraib, Iraq, CorpWatch. Erişim adresi <https://www.corpwatch.org/article/private-contractors-and-torture-abu-ghraib-iraq>
- Cohen, D. ve Mikaelian, A. (2021). The Privatization of everything: How the plunder of public goods transformed America and how we can fight back. New York: The New Press.
- Creyer, E. H. (1997) The influence of firm behavior on purchase intention: do consumers really care about business ethics? Journal of Consumer Marketing, (14), 421-432.
- Davenport, C. (2014, 26 Kasım). Pentagon imposes strict standards on private security firms. Washington Post. Erişim adresi https://www.washingtonpost.com/business/economy/pentagon-imposes-strict-standards-on-private-security-firms/2014/11/26/4b018ff8-7421-11e4-9c9f-a37e29e80cd5_story.html?wprss=rss_business
- Debusmann, B. (2022, 9 Mart). Private military firms see demand in Ukraine war. BBC News. Erişim adresi <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-60669763>
- Dobbs, M. (1998, 30 Kasım). Ford and GM Scrutinized for Alleged Nazi Collaboration. Washington Post. Erişim adresi <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/national/daily/nov98/nazicars30.htm>
- Euronews. (2020, 23 Aralık). Trump'ın Irak'ta sivil katliamına karışan 4 eski paralı askeri affetmesi tepki çekti, Erişim adresi <https://tr.euronews.com/2020/12/23/trump-tan-rusya-sorusturmas-nda-suclu-bulunan-isimler-de-dahil-20-kisiye-ozel-af>
- Gordon, M. R., Strobel, W. P., Luxmoore, M. ve Cullison, A. (2023, 24 Ağustos) Early Intelligence Suggests Prigozhin Was Assassinated, U.S. Officials Say. Washington Post. Erişim adresi <https://www.wsj.com/world/russia/wagner-prigozhin-russia-assassinated-intelligence-3e456fab>

- McFate, S. (2014). *The modern mercenary: Private armies and what they mean for world order*. New York: Oxford University Press.
- McFate, S. (2019). *Mercenaries and War*. Washington, D.C.: National Defense University Press.
- National Consumers League. (2012). Survey says consumers willing to sacrifice for humane factories. Erişim adresi <http://www.natlconsumersleague.org/worker-rights/105-worker-safety/647-survey-says-consumers-willing-to-sacrifice-for-humane-factories>
- O'Rourke, A. (2013). A new politics of engagement: Shareholder activism for corporate social responsibility. *Business Strategy and the Environment*, (12), 227, 228.
- OECD. (2011). *OECD Guidelines for multinational enterprises on responsible business conduct*. OECD Publishing. Erişim adresi <https://doi.org/10.1787/81f92357-en>.
- OHCHR. (2021, 27 Ekim). CAR: Russian Wagner Group harassing and intimidating civilians – UN experts. Erişim adresi <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2021/11/car-russian-wagner-group-harassing-and-intimidating-civilians-un-experts>
- Patta, D. ve Carter, S. (2023, 16 Mayıs). How Russia's Wagner Group funds its role in Putin's Ukraine war by plundering Africa's resources. Erişim adresi CBS News. <https://www.cbsnews.com/news/russia-wagner-group-ukraine-war-putin-prigozhin-africa-plundering-resources/>
- Petkova, M. (2020, 1 Ekim). What has Russia gained from five years of fighting in Syria?. Al Jazeera. Erişim adresi <https://www.aljazeera.com/features/2020/10/1/what-has-russia-gained-from-five-years-of-fighting-in-syria>
- Pieper, O. (2023, 28 Haziran). Wagner Group: what are private military companies?. DW. Erişim adresi <https://www.dw.com/en/wagner-group-what-are-private-military-companies/a-66062061>
- Ralby, I. (2016). *The Montreux Document: the legal significance of a non-legal instrument*. Gary Schaub Jr. ve Ryan Keltz (ed.). *Private military and security contractors: Controlling the corporate warrior içinde* (s. 235-264). London: Rowman & Littlefield.
- Ranganathan, S. (2009). Between complicity and irrelevance? Industry associations and the challenge of regulating private security contractors. *Georgetown Journal of International Law* (41), 303, 310-17.
- Reynolds, N. (2019). Putin's Not-So-Secret Mercenaries: Patronage, Geopolitics, and the Wagner Group. Carnegie Endowment for International Peace. Erişim adresi https://carnegieendowment.org/files/GlobalRussia_NateReynolds_Vagner.pdf
- Riordan, C. M., Gatewood, R. D. ve Bill, J. J. (1997). Corporate image: employee reactions and implications for managing corporate social performance. *Journal of Business Ethics*, (16), 401, 410.
- Risen, J. (2008, 24 Mayıs). Controversial contractor's Iraq work is split up. *New York Times*. Erişim adresi <https://www.nytimes.com/2008/05/24/world/middleeast/24contract.html>
- Roth, A. (2019, 21 Kasım). Man who filmed beheading of Syrian identified as Russian mercenary. the Guardian. Erişim adresi <https://www.theguardian.com/world/2019/nov/21/man-filmed-killing-torture-syrian-identified-russian-mercenary-wagner>
- Ruggie, J. G. (2013). *Just Business: Multinational Corporations and Human Rights*. New York: W. W. Norton & Company
- Salih, Z. M. ve Burke, J. (2023, 2 Şubat). Wagner mercenaries sustain losses in fight for Central African Republic gold. the Guardian. Erişim adresi <https://www.theguardian.com/world/2023/feb/02/wagner-mercenaries-sustain-losses-in-fight-for-central-african-republic-gold>

- Singer, P. W. (2004a). War, profits, and the vacuum of law: privatized military firms and international law. *Columbia Journal of Transnational Law* (42) 521, 522.
- Singer, P. W. (2004b). The private military industry and Iraq: What have we learned and where to next? Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF) Policy Paper. Erişim adresi https://www.files.ethz.ch/isn/14132/pp4_singer.pdf
- Singer, P. W. (2007, 2 Ekim). The dark truth about Blackwater. Brookings. Erişim adresi <https://www.brookings.edu/articles/the-dark-truth-about-blackwater/>
- Sommer, J. (2022, 5 Mart). Russia's War Prompts a Pitch for 'Socially Responsible' Military Stocks. *New York Times*. Erişim adresi <https://www.nytimes.com/2022/03/04/business/military-stocks-russia-ukraine.html>
- Spearin, C. (2017). *Private military and security companies and states: Force divided*. Cham: Springer International Publishing.
- Torroja, H. (2017). Ideas on the International Minimum Standard for the Privatization, Export, and Import of Armed Coercion. Helena Torroja (Ed.). *Public International Law and Human Rights Violations by Private Military and Security Companies*. Cham: Springer
- Triebert, C. ve Khavin, D. (2023, 24 Ocak) Imagery Shows How a Cemetery for Russian Mercenaries Is Expanding, *New York Times*. Erişim adresi <https://www.nytimes.com/2023/01/24/world/europe/wagner-group-cemetery-russia-ukraine.html>
- U.S. Department of State. (2013, 16 Ağustos). State Department to Incorporate International Code of Conduct into Worldwide Protective Services Contracts. Erişim adresi <https://2009-2017.state.gov/r/pa/prs/ps/2013/08/213212.htm>
- UN Global Compact. (t.y.). The Ten Principles. Erişim adresi <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>.
- UNGA. (2010). Report of the Working Group on the Use of Mercenaries as a Means of Violating Human Rights and Impeding the Exercise of the Right of Peoples to Self-Determination with the Draft of a Possible Convention on Private Military and Security Companies (PMSCs) for Consideration and Action by the Human Rights Council. A/HRC/15/25.
- UNHRC. (2008) Report of the Working Group on the Use of Mercenaries as a Means of Violating Human Rights and Impeding the Exercise of the Right of People to Self-Determination. del Prado, G. (Rapporteur). A/HRC/7/7.
- UNHRC. (2011). Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations 'Protect, Respect and Remedy' Framework. Report of the Special Representative of the Secretary-General on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and other Business Enterprises. A/HRC/17/31 Erişim adresi <http://www.business-humanrights.org/media/documents/ruggie/ruggie-guiding-principles-21-mar-2011.pdf>.
- United Nations. (1989). International Convention Against the Recruitment, Use, Financing and Training of Mercenaries. Vol.2163, Status.17(37). Erişim adresi https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XVIII-6&chapter=18&clang=_en
- Van Amstel, N. ve Rodenhäuser, T. (2016). The Montreux Documents and the International Code of Conduct: Understanding the relationship between international initiatives to regulate the global private security industry. A Centre for Security, Development and the Rule of Law. (DCAF). Working Paper No.1. Erişim adresi <https://ssrn.com/abstract=2763932>.
- Walker, S. ve Sauer, P. (2023, 23 Ağustos). Yevgeny Prigozhin: the hotdog seller who rose to the top of Putin's war machine. *the Guardian*. Erişim adresi

<https://www.theguardian.com/world/2023/jan/24/yevgeny-prigozhin-the-hotdog-seller-who-rose-to-the-top-of-putin-war-machine-wagner-group>

White, N. D. (2011). The privatisation of military and security functions and human rights: comments on the UN Working Group's Draft Convention. *Human Rights Law Review*, 11(1), 133-151.

Yaffa, J. (2023, 31 Temmuz). Inside the Wagner Group's Armed Uprising. *Newyorker*. Erişim adresi <https://www.newyorker.com/magazine/2023/08/07/inside-the-wagner-uprising>

Zerk, J. A. (2006). *Multinationals and Corporate Social Responsibility: Limitations and Opportunities in International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.

Düşmanlıkların Yürütülmesinde Orantılılık İlkesi: Teorik ve Pratik Zorluklar

Adem Özer¹

Araştırma Makalesi

Öz

Düşmanlıkların yürütülmesi esnasında sivil kayıpların ve sivil nesnelere verilen zararın azaltılmasının alternatif yollarını arayan devletler, silahlı çatışma esnasında uluslararası silahlı çatışma hukuku olarak da bilinen uluslararası insancıl hukuk kurallarının ehemmiyetine özel bir önem atfetmektedirler. Orantılılık ilkesi ise uluslararası insancıl hukuk ile askeri hukukun birleştiği noktayı temsil etmektedir. Hedefleme döngüsü esnasında orantılılık ilkesine ilişkin hukuki analiz, saldırıdan elde edilmesi beklenen askeri avantaj ile beklenen ikincil zararın karşılaştırılmasını sağlamaktadır. Ancak askeri avantaj ile ikincil hasarın ölçülmesi ve karşılaştırılmasının zor ve tartışmalı olduğu hem teorik hem de pratik uygulamalarda kendisini göstermektedir. Bu bağlamda söz konusu zorlukların ele alınması ve analiz edilmesi çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Uluslararası İnsancıl Hukuk, Orantılılık İlkesi, İkincil Zarar, Askeri Fayda, Aşırılık

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
11.09.2023
Kabul Tarihi
20.09.2023

The Principle of Proportionality in the Conduct of Hostilities: Theoretical and Practical Challenges

Abstract

States are seeking alternative ways to reduce civilian casualties and damage to civilian objects during the conduct of hostilities and attaching special importance to international humanitarian law, also known as international law of armed conflict. The principle of proportionality represents the point where international humanitarian law and military law meet. Legal analysis of the proportionality principle during the targeting cycle provides a comparison of the expected military advantage from the attack with the expected collateral damage. However, it is difficult and controversial to measure and compare military advantage with collateral damage, which shows itself in both theoretical and practical applications. In this context, addressing and analyzing these difficulties constitutes the main purpose of the study.

Keywords

International Humanitarian Law, Principle of Proportionality, Collateral Damage, Military Advantage, Excessiveness

Article Info

Received
11.09.2023
Accepted
20.09.2023

¹ Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ademmozerr@gmail.com & adem.ozer@hbv.edu.tr, 0000-0002-6443-1032.

Giriş

Savaşların doğasındaki yıkım, günümüzde şekil ve boyut değiştirerek artmaktadır. Bilhassa silahlı çatışmaların yoğun olarak meydana geldiği bölgelerdeki askerî harekâtlar, sivil can kayıplarına ve sivil nesnelere tahrip edilmesine ve yok edilmesine neden olmaktadır. Sivilleri ve sivil nesnelere korumak için silahlı kuvvetlerin, düşmanlıkların yürütülmesine ilişkin uluslararası silahlı çatışma hukuku olarak da bilinen uluslararası insancıl hukuk ilke ve kurallarına riayet etmesi gerekmektedir. Bu insicamda, askerî gereklilik ve insani mülahazalar arasındaki dengenin bir tezahürü olarak da zikredilen orantılılık ilkesi, hem uluslararası nitelikte olan ve uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarda uygulanabilir bir uluslararası teamül hukuku normudur; hem de uluslararası insancıl hukukun temel bir ilkesi olmakla birlikte, uluslararası hukukun temel bir kaynağıdır (Henckaerts ve Doswald-Beck, 2005: 49). Orantılılık ilkesine atfedilen bu hususiyet ise, söz konusu ilkenin uluslararası hukuktaki boşlukları doldurmaya yönelik bir araç ya da uluslararası hukukun diğer kurallarını yorumlamanın veya hukukî muhakemeyi desteklemenin bir aracı olmasından ve uluslararası hukuk sisteminin temeli veya onun sistematik karakterini güçlendirmenin bir enstrümanı olmasından kaynaklanmaktadır (Maroonian, 2022).

Beklenen ikincil zararın, beklenen askerî avantaja göre, aşırı olmamasını gerektirerek düşmanlıkların yürütülmesi esnasında sivillerin ve sivil nesnelere korunmasına ilişkin temel bir kural olarak beliren orantılılık ilkesi (Pomson, 2021), 1949 Cenevre Sözleşmeleri ve 1977 tarihli Ek Protokollerde düzenlenmiş olsa da söz konusu ilkeye ilişkin hükme, zımnen rastlanmaktadır. Bu nedenle, hükmün orantılılığa bağlılığının gerçekleşmesi dört kriterden (biri temel, üçü yardımcı kriter) birinin vücut bulması ile mümkündür: Bunlardan *ilki ve temel olanı*, uluslararası insancıl hukuk kurallarında yer alan yükümlülüğün niteliği ile ilgilidir; diğer bir ifadeyle, bir hükmün davranış yükümlülüğü içermesi durumunda söz konusu ilke kendiliğinden uygulanmaktadır; *ikincisi*, yeterli, aşırı, gerekli ve zorunlu gibi bazı kavramlar, orantılılığın uygulanmasını dolaylı yoldan ima etmektedir; *üçüncüsü*, bazen hüküm, bağlama bağı olarak uygulanmasını belirtmektedir; *dördüncüsü* ise uluslararası hukukun muhtelif alanlarında –insan hakları hukuku gibi- bir kuralın istisnası veya derogasyonu olduğunda, orantılılık bir koşul olarak devreye girmektedir (Maroonian, 2023). Ancak orantılılık ilkesinin anlaşılması teorik kapsamda sunulan çerçevenin aksine farklı denge ve dinamiklerin test ve tespit edilmesini gerektirmektedir. Bir yandan askerî harekâtın amaçlanan hedefi siviller değil, düşman güçleridir. Düşmanlıklara katılanlar, sivillere ve sivil nesnelere zarar verileceğine ilişkin bilgi sahibi olsa bile, ikincil zararların olası harekâtın sağlayacağı askerî avantaja göre aşırı olmaması halinde, askerî harekât sürdürülebilmektedir. Öte yandan da meşru bir hedefe harekât düzenlendiğinde ve harekâtın sivillere aşırı zarar vereceği durumlarda, askerî harekât sınırlandırılmakta ve askerî avantajdan vazgeçilmektedir. Bu nedenle, her iki durumda orantılılık ilkesinin nasıl dengeleneceğini tam olarak belirlemek hem normatif açıdan hem de uygulama açısından son derece karmaşık bir hal almakta ve haklar ile çıkarların dengelenmesi silahlı çatışmaların doğasından kaynaklanan belirsizlik ile olanaksız hale gelmektedir (Cohen, 2010: 8-10). Bütün belirsizliğe rağmen, düşmanlıklara katılan taraflar, orantılılık ilkesine uymak ve mümkün olan her türlü önlem almak zorundadır (Gillard, 2018: 3)

İnsan yaşamına ve onuruna atfedilen değer, askerî avantajlar karşısında değerlendirilmesi zordur. Bu çerçevede orantılılık ilkesi, modern silahlı çatışma hukukunun kutsal üçlüsünün yani ayırım gözetme ilkesi ve askerî gereklilik ilkeleriyle bir parçasını oluşturan ahlaki ve hukuki bir norm olarak ortaya çıkmaktadır (Kilcup, 2016: 247). Ancak söz konusu zorluk aşılrsa dahi, sivil hedefleri etkileyen saldırılarla ilgili olarak orantılılık ilkesinin uygulanmasına ilişkin teorik ve pratik zorluklar mevcudiyetini sürdürmektedir. Söz konusu zorlukların ele alınması ve tetkik edilmesi çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu kapsamda öncelikle, orantılılık ilkesinin tarihsel süreç içerisindeki değişimi ve dönüşümü ele alınacak ve ilgili ilkenin karakteristik unsurları üzerinde ayrıntılı bir tartışma yapılacaktır. Akabinde ise devlet uygulamalarında ve yargı kararlarında orantılılık ilkesinin pratikte nasıl ele alındığı örnekler dâhilinde incelenecektir.

1. Orantılılık İlkesinin Tarihsel Değişim ve Dönüşümü

Tarihsel referanslar, silahlı çatışma hukukunun karakteristik bir yapısı olarak askerî gereklilik ve ayırım gözetme ilkelerinin yansira orantılılık ilkesinin zuhur ettiği spesifik tarihi belirlemede farklılık göstermektedir. Ancak, orantılılık ilkesinin tarihsel değişim ve dönüşümünün anlaşılması, ilkenin normatif yönünün tespit edilmesinde ve devlet uygulamalarında nasıl karşılık bulunduğu belirlenmesinde büyük önem taşımaktadır. Tıpkı St. Petersburg Deklarasyonu'nda vurgulandığı üzere,

savaşta tek meşru amaç düşmanın askerî güçlerini zayıflatmak ve düşmanı, mümkün olan en az sayıda kişi kaybıyla ve maddi hasarla teslim olmaya zorlamaktır. Bu vurgu üzerinden orantılılık ilkesi, savaşan tarafların takdir yetkisini sınırlandırmak için hususi geliştirilmiş bir refleks olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak, sivillere yönelik kayıpların ve sivil nesnelere yönelik hasarların önlenmesine ilişkin modern orantılılık nosyonu James Kilcup'a göre, yeni bir tarihe sahiptir ve günümüzde kabul edilen modern orantılılık ilkesinin normatif çerçevesi, 1970'lerde ortaya çıkmıştır (Kilcup, 2016: 250). Nitekim savaş yöntemi olarak yüksek irtifa bombardımanın silahlı çatışmalarda kullanılmasıyla sivillerin ve sivil nesnelere silahlı çatışmalarda doğrudan askerî hedef haline gelmesi, ilkenin tarihsel koşullara yanıt olarak formüle edilmesine olanak tanımıştır.

Bir askerî harekâtta kaynaklanan kayıpların, beklenen askerî avantaja göre, aşırı olmamasını gerektiren orantılılık ilkesini spesifik olarak ilk düzenleyen sözleşme, 1977 tarihli I Numaralı Ek Protokol'dür (UK Military of Defence, 2004: 25). Keza, saldırıda orantılılık ilkesi, I Numaralı Ek Protokol Madde 51(5)(b) ve Madde 57(2)(b)'de yinelenmiştir:

“Elde edilmesi beklenen somut ve doğrudan askerî avantaja kıyasla aşırı olarak kabul edilebilecek miktarda sivil halkta insan hayatının kaybına, yaralanmalara ve sivil nitelikteki mallara zarar verilmesine ya da bu kayıp ve zararların hepsinin birlikte oluşmasına arızî şekilde sebep olması beklenebilecek saldırılar.” (I Numaralı Ek Protokol, 1977, Madde 51(5)(b))

“Bir saldırı, hedefin beklenen somut ve doğrudan askerî avantaja kıyasla aşırı olarak kabul edilebilecek miktarda sivil halkta insan hayatının kaybına, yaralanmalara ve sivil nitelikteki mallara zarar verilmesine ya da bu kayıp ve zararların hepsinin birlikte oluşmasına arızî şekilde sebep olması beklenebilecek saldırılara karar vermekten kaçınmalıdır.” (I Numaralı Ek Protokol, 1977, Madde 57(2)(b))

İlgili maddelerde ilkenin içeriği, sivillere ve sivil nesnelere yönelik saldırıları yasaklamaktadır (International Law Association Study Group, 2017: 351). Ayrıca askeri hedeflere olan saldırılar, eğer beklenen doğrudan askeri avantaja göre, aşırı derecede can ve mal kaybına neden olacaksa ilgili maddeler dâhilinde saldırıların yasaklanması gerektirmektedir (Thürer, 2011: 14). Orantılılık ilkesi elzem olan zihinsel işlem, koşulların bütünlüğü içinde ölçülmesi gereken karmaşık, değere dayalı ve duruma göre karar almayı içermektedir (Geiß, 2015: 14). Şayet orantılılık ilkesine aykırı bir durum söz konusu olursa, askerî karar alıcı saldırıları iptal etmeli veya askıya almalı ya da yeniden planlamalıdır (UK Military of Defence, 2004: 25).

Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) Roma Statüsü Madde 8(2)(b)(iv) *“beklenen somut ve doğrudan askerî –genel- avantajlara kıyasla açıkça aşırı olacak şekilde sivillerin yaralanmasına veya ölmesine veya sivil nesnelere zarar görmesine yol açacağı ve geniş çapta, uzun vadeli ve ağır bir biçimde doğal çevreye zarar vereceğinin bilincinde olarak saldırı başlatılması(...)*(Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü, Madde 8(2)(b)(iv))” ifadesiyle orantılılık ilkesine yer vermiş, bu ilkenin ihlali ise *“savaş suçu”* olarak değerlendirilmiştir (Gisel, 2018: 8). Diğer bir ifadeyle, sivil kayıplarla sonuçlanan saldırılar kendi başlarına savaş suçu oluşturmamaktadır; ancak, gerekli olanın ötesinde gerçekleştirilen saldırılar, sivillerin açıkça hayatına ve sivil nesnelere yıkımına neden oluyorsa orantılılık ilkesi ihlal edilebilmekte ve söz konusu eylemler ise savaş suçlarına sebebiyet verebilmektedir (Sandoz, Swinarski ve Zimmermann, 1987: 685; Vogel, 2011: 124). Bu minvalde orantılılık ilkesinin ihlal edilmesi neticesinde devletlerin sorumluluğu ve askerî komutanlar/karar alıcılar için de bireysel cezaî sorumluluk gündeme gelmektedir (Kilcup, 2016: 249).

Hem I Numaralı Ek Protokol hem de UCM Roma Statüsü'nde orantılılık ilkesine ilişkin yapılan tanımlar yapısal olarak benzer olsa da, Roma Statüsü'nün şartları i) niyet ve bilgi gereklilikleri yoluyla daha yüksek bir eşik değeri yaratmakta; ii) *“somut ve doğrudan”* -genel bir- askerî avantaj bağlamında sivillerin yaralanma veya zarar derecesini ölçmekte ve iii) *“genel”* teriminin kasıtlı olarak dâhil edilmesiyle orantılılık hesaplamalarında daha fazla esneklik sağlanmaktadır (Kilcup, 2016: 254).

Uluslararası Adalet Divanı (UAD), 1996 tarihli Nükleer Silahların Kullanımına İlişkin İstişarî Görüşü'nde, askeri hedeflere ulaşmak için elzem olandan daha büyük bir yıkım ve zayıyata neden olan silahların kullanılmasının yasak olduğu vurgulanmış ve orantılılık ilkesinin teamül hukukundan kaynaklandığını, dolayısıyla sözleşmelere devletlerin taraf olup olmadığına bakılmaksızın ilkenin bütün

tarafarla eşit bir şekilde uygulanacağı ve bağlayıcı bir kural olduğu belirtilmiştir (Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, 1996: 35, prg. 78, 79). UAD'nin İstişari Görüşü'ne paralel olarak Enzo Cannizzaro, belirli bir durumda davranışı öngören belirli bir kuralın bulunmaması, her zaman tarafların istediklerini yapma özgürlüğüne sahip oldukları anlamına gelmediğini, tehdit tutarlılığının ve hatta nükleer silah kullanımının değerlendirilemeyeceğini, her özel durumun ancak somut durumların ışığında değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Cannizzaro, 2006: 786).

Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı tarafından hazırlanan “*Uluslararası İnsancıl Teamül (Örf-Adet Hukuku)*” adlı çalışmada Kural 14'te “*Beklenen doğrudan ve somut askerî avantaja göre, sivil halk arasında aşırı düzeyde yaşam kaybına, yaralanmaya, sivil malların zarar görmesine ya da bunların hepsine birden neden olabilecek saldırılarda bulunmak yasaktır*” (Henckaerts ve Doswald-Beck, 2005: 49) açıklamasıyla orantılılık ilkesine yer verilmiştir. Orantılılık ilkesi, askerî hedeflere saldırıldığında geçerlidir -askerî gereklilik olan yıkımı yasaklamaz veya siviller veya sivil nesnelere yokluğunda düşman askerî kuvvetlerinin angajman derecesini sınırlamaz- (Field Manual 3-24 MCWP 3-33.5, 2014: prg. 13.27), öte yandan saldırılardan kaynaklanan beklenen can kaybı ve mülke verilen zararın, kazanılması beklenen somut ve doğrudan askerî avantajla ilgili olarak aşırı olmaması gerekmektedir (Kolb ve Hyde, 2008: 48). Bu yönüyle orantılılık ilkesi bağlamında sivil kişilerin ve sivil nesnelere askerî bir amaca yönelik bir saldırıdan tesadüfen etkilenebileceği kabul edilmektedir; dolayısıyla, bir saldırının hukuka uygun olabilmesi için askerî komutan ölüm, yaralanma ve hasarın “*beklenen somut ve doğrudan askerî avantajla ilgili olarak aşırı olmadığını*” belirlemelidir (Jensen, 2013: 205).

Ulusal, stratejik ve taktik düzeyde karar vericiler tarafından uygulanan orantılılık ilkesi, sonuçtan ziyade süreç odaklıdır. Öte yandan, orantılılık ilkesi, devam eden kümülatif bir temelden yoksundur; bu nedenle ilke, belirli bir saldırıya göre hesaplanmalıdır (Dinstein, 2004: 123). Bu çerçevede, askerî bir harekâtın orantılılığı belirlenirken genel resmin tamamına ve bağlama büyük önem verilmelidir, diğer bir ifadeyle saldırıdaki orantılılık, duruma göre ve her olay için ayrı ayrı ele alınan ve doğası gereği öznel bir tespittir (Boogaard, 2015: 261). Dolayısıyla, sivillere ve sivil nesnelere yönelik olası ikincil zararın ne olacağına ilişkin değerlendirme, fiili saldırı başlatılmadan önce tanımlanmalıdır (Gunawan et al., 2019: 358).

Askerî operasyonları planlarken mümkün olan tüm önlemleri almaları beklenen askerî karar alıcılar, operasyonların sivil nüfus için oluşturabileceği riski ölçebilmek için o esnada mevcut olan bilgilere bağlı kalmalıdır. Bu nedenle orantılılık, askerî karar alıcıların ve komutanların, bir saldırının istenmeyen ikincil zararlarına karşı, söz konusu saldırının meşru yıkıcı etkisini tartmaları gereken bir dayanak noktası olarak görülmelidir (Field Manual 3-24 MCWP 3-33.5, 2014: prg. 13.26). Öte yandan, hukukî çerçeve, askerî karar alıcılar için birtakım prosedürleri zorunlu kılmaktadır. Söz konusu prosedürler, saldırıların yalnızca meşru hedeflere yönlendirilmesini ve saldırının askerî bir hedefe planlı olarak gerçekleştirilmesini öncelemektedir (Crowe ve Scheuber, 2013: 56). Başka bir ifadeyle, söz konusu prosedür, ayırım gözetme ilkesiyle “*hangi şeylere saldırılabileceği*”, orantılılık ilkesiyle de “*hangi şeylere nasıl saldırılabileceği*” ile ilgilidir (Chengeta, 2016: 111). Böylelikle orantılılık ilkesinin gerekleri yerine getirilebilecek, ancak orantılılık ilkesinin “*bir tür tartışma ve ihtilaflı çağrıştıran*” (Watkin, 2005: 4) bir kavram olduğu; nicel unsurlar ile nitel unsurlar arasında yani, “*ölçülebilen sivil kayıplar ile ölçülemeyen askerî avantajlar farklı olduğunda makul ölçüde mutlak bir denge kurulamayacağı*” (Fenrick, 1982: 91) ve belirli bir eylem tarzından beklenen askerî avantajlar ile sivillere ve sivil nesnelere, bundan kaynaklı zararlar arasında “*denge kurmanın korkunç ve imkânsız olduğu*” (Amoroso et al., 2018: 14) da muhtelif kesimlerce öne sürülmektedir. Söz konusu iddiaların arka planının ele alınması ise orantılılık ilkesinin karakteristik unsurlarının detaylandırılması ile mümkündür.

2. Orantılılık İlkesinin Karakteristik Unsurları ve Kavramsal Tartışmalar: İkincil Zarar, Askerî Avantaj ve Aşırılık

Orantılılık ilkesinin düşmanlıkların yürütülmesinde uygulanabilir olması, ilkenin karakteristik unsurlarının ayrıntılı bir şekilde ele alınmasını elzem kılmaktadır. Ancak bu hususa ilişkin akademik çevreler arasında çeşitli tartışmalar ve iddialar söz konusu olmaktadır: Daniel Thürer, çeşitli hukuk dallarında –bilhassa anayasa hukukundaki temel haklar ve uluslararası insan hakları- kullanılan araç ve metotlar aracılığıyla, orantılılık ilkesinin yapılandırılmasını önemsemekte ve üç aşamalı bir test önermektedir (Thürer, 2011: 75):

- *Birinci aşamada*, söz konusu askerî harekât, askerî gerekliliği temsil eden bir hedefe ulaşmak için yeterli ve makul bir araç olmalıdır;
- *İkinci aşamada*, askerî harekât sırasında meydana gelen ikincil zarar aşırı olmamalıdır;
- *Üçüncü aşamada* ise orantılılık ilkesi, askerî gereklilik ve insanî mülahazalar arasında bir denge oluşturmalıdır (Thürer, 2011: 75-76).

Öte yandan Michael N. Schmitt ise orantılılık ilkesinin uygulanabilirliği ve anlaşılmasındaki zorlukların giderilmesinde metnin ayrıştırılmasını ve münferit bir şekilde ele alınmasını gerekli görmektedir:

- Bir saldırının orantılılığının değerlendirilmesi asla nihaî sonuçlara dayalı olarak yapılmamalı, bunun yerine, “*beklenen veya tahmin edilen*” gibi kavramlara ilişkin değerlendirme saldırganın saldırıyı planlarken, karar verirken ya da gerçekleştirirken ikincil zarar ile askerî avantajla ilgili makul beklentilere odaklanmalıdır; ancak, beklenti veyahut tahminlerin beklenenin ötesinde sonuçlar ortaya çıkarabilme potansiyeline sahip olduğu da göz ardı edilmemelidir (Schmitt, 2020: 153);

- Orantılılık ilkesinde vurgulanan beklenen ikincil zarar ile askerî avantajın dengelenmesi gerekliliği, ilkenin yanlış yorumlanmasına ve farklı şekillerde uygulanmasına neden olmaktadır. Böyle bir yorum ve uygulama, ilkenin içeriğindeki bazı gerçekliklerin yadsınmasına neden olmaktadır (Schmitt, 2020: 154). Diğer bir ifadeyle, orantılılık ilkesi gereği olan saldırıdan beklenen ikincil zarar, askeri avantaja göre “*aşırı*” olduğunda, silahlı saldırının yasaklanması veya askıya alınması ya da iptal edilmesi gerçekliği bu nedenle göz ardı edilmektedir;

- Orantılılık ilkesi, saldırı üzerinde bir dereceye kadar kontrol uygulayanlar için geçerlidir; bu durum bilhassa askerî karar alıcılar, saldırıyı planlayanlar ve operasyonu yürüten kişilere kadar uzanmaktadır (Schmitt, 2020: 155).

Orantılılık ilkesinin uygulanabilirliği, diğer bir ifadeyle uygunluk testinin yapılması yukarıdaki ve önceki paragraflarda belirtilen hususiyetlere azamî özen gösterilmesini gerekli kılmakta ve ikincil zarar, askerî avantaj ve aşırı gibi müphem ve tartışmalı olan kavramların tahlil edilmesi, teorik tartışmalar hakkında bir çerçeve sunmaktadır.

2.1. İkincil Zarar (Collateral Damage)

Orantılılık ilkesi, ikincil zarar kavramından da anlaşılabilceği üzere, askerî harekâtların siviller ve sivil nesnelere üzerinde oluşturabileceği ikincil etkilerle alakalıdır. Yves Sandoz, Christophe Swinarski ve Bruno Zimmermann’a göre, sivillerin ve sivil nesnelere maruz kaldığı tehdit/tehlike, sivilleri ya da sivil nesnelere konumlarından (muhtemelen askeri bir hedefin içinde veya yakınında), araziden (toprak kaymaları, seller vb.), hava koşullarından (görüş mesafesi, rüzgâr vb.), kullanılan silahların hedeflenmesinden (yörünge, menzil, kullanılan cephanes vb.), ilgili askerî hedeflerin özel niteliğinden (mühimmat depoları, yakıt tankları/depoları, yerleşim alanlarında veya yakınında askerî öneme sahip ana yollar vb.) ve savaşın teknik yetilerinden (amaçlanan hedefe ulaşamadığında rastgele bomba atılması) kaynaklanmaktadır (Sandoz, Swinarski ve Zimmermann, 1987: 684, prg. 2212).

Orantılılık ilkesine göre, “*beklenen somut ve doğrudan askerî avantaj*” ile “*sivillerin kaybı, yaralanması ve sivil nesnelere verilen hasar veya bunların kombinasyonunun mukayesesi*” gerekli bir parametredir (Melzer, 2016: 19; Gisel, 2018: 9). Keza, I Numaralı Ek Protokol Madde 51 ve 57’de belirtilen orantılılık ilkesi kapsamında aşırı ikincil zarara neden olabilecek saldırılar yasaklanmıştır. Yasağın lafzı, nesnel bir standardı yansıtmış olmasına rağmen, hangi saldırının bu yasağa gireceğinin belirlenmesi öznel; ancak, bunun askerî karar alıcı tarafından özverili ve iyi niyetli bir şekilde yapılması gerektiği konusunda yaygın bir kanaat vardır (Gardam, 2009: 106). Diğer yandan, I Numaralı Ek Protokol’de sivillerin ölümü, sivillerin yaralanması ve sivil nesnelere zarar görmesi gibi üç tür zarar kategorize edilmiştir. Dolayısıyla ikincil zarar hem sivillere hem de sivil nesnelere verilen zararı kapsayan bir kavramdır; ancak, birtakım belirsizlikler kavramın anlaşılmasında tartışmalara neden olmaktadır. Söz konusu tartışmalar şu şekilde kategorize edilebilmektedir:

Birincisi, sivillerin yaralanmasına ilişkin ifadede belirtilen yaralanmanın ne olduğuna ilişkin ortak bir tanım yoktur.

Türkçe Sözlükte “*canlı üzerinde beden ve ruh açısından önemli ve kapsamlı incinme ve yaralanma belirtileri bırakan yaşantılar*” (TDK, 2023) olarak tanımlanırken, Oxford Learner’s Dictionaries’te de benzer bir tanım söz konusu iken, esas vurgu “*zarar ve hasar*” kavramları üzerinde yapılmıştır (Oxford Learner’s Dictionaries, 2023). Öte yandan saldırı olarak değerlendirilebilecek bir askerî operasyon için herhangi bir yaralanmanın geçerli olduğuna ilişkin tartışmalarda Tallinn El Kitabı’nda” (...) *yaralanmaya eş değer ciddi bir hastalığı ve ciddi zihinsel ıstırapı*” kapsayacak şekilde genişletmenin makul olduğu iddia edilmektedir (Schmitt et al., 2017: 417, Kural 92). Görüldüğü üzere yaralanmaya ilişkin içeriğin dar kapsamlı mı yoksa geniş kapsamlı mı olacağına ilişkin belirsizlik, farklı değerlendirme ve tartışmalara neden olmaktadır.

İkincisi; I Numaralı Ek Protokol Madde 52(1) uyarınca, askeri hedef olarak nitelendirilmeyen nesnelere sivil nesnelere dir.

Sivil amaçlar için kullanılan nesnelere, askerî hedefler olarak telakki edildiğinde birtakım zorluklar ortaya çıkmaktadır; zira bunlar aynı anda hem sivil hem de askerî amaçlar –bilhassa şehir ve gerilla savaşlarında- için kullanılabilirlerdir. Nesnelere bu tür kullanımı “*çift kullanımlı nesnelere* (dual-use objects)” olarak adlandırılmaktadır. Çift kullanımlı nesnelere ne 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri’nde ne de Ek Protokoller’de bahsedilmiştir (Chakrabarty, 2019). Çift kullanımlı nesnelere hem sivil hem de askerî işlevlere hizmet etmektedir; örneğin, nehir üzerindeki köprüden, çiftçinin ürettiği ürünleri pazara götürmesi ve aynı zamanda tankın geçmesinde bu köprü’nün kullanılması, nesnenin bu niteliğe sahip olduğunu göstermektedir (Shue ve Wippman, 2022: 562). Hâlihazırda sivil altyapı, askerî amaçlarla kullanılmakla birlikte, sanayileşmiş ülkelerde elektrik üretim istasyonları ve petrol arıtma tesisleri gibi birçok temel altyapı, ekseriyetle hem sivil hem de askeri amacı yerine getirmektedir (Shue ve Wippman, 2022: 562). Bu niteliği haiz nesnelere ilişkin farklı yorumlar ve tartışmalar söz konusu olmuştur: Marc Sassoli, I Numaralı Ek Protokol’ün lafzına göre, saldırının siviller üzerindeki etkisi amaçlanıyorsa, çift kullanımlı bir nesneye saldırı, hukuka aykırıdır; ancak, bu özel kurala uyulmasının savaşın dinamik doğasından dolayı imkânsız olduğu da bir gerçektir (Sassoli, 2003: 7). Henry Shue ve David Wippman ise bir nesnenin doğası, konumu, amacı veya kullanımı nedeniyle askeri bir operasyonda etkili bir katkı ve askeri avantaj sağlıyorsa, o zaman bu nesnelere meşru hedef haline gelmektedir; dolayısıyla, sivil nesnelere sivil hayata katkısına dikkat edilmesine gerek yoktur ve bu durum ise, kuvvet kullanılmasına yol açacaktır (Shue ve Wippman, 2022: 562-563). Bu duruma ilişkin tartışmalar yaygın olsa da literatürde yaygın kullanıma sahip muhteviyat Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı tarafından oluşturulmuştur. Buna göre, çift kullanımlı nesne, askerî bir hedeftir; saldırının, nesnenin sivil kısmı veya bileşeni üzerindeki etkisi veya eş zamanlı kullanımı veya işlevi, orantılılığın değerlendirilmesinde dikkate alınmalıdır (Gisel, 2018: 37-38).

Üçüncüsü; bir saldırının etkilerini ya da ikincil zararları doğrudan ve dolaylı/uzun vadeli sonuçlar olarak kategorize etmek mümkündür.

Yukarıdaki tanımlarda da belirtildiği gibi “*sivil can kaybı, sivillerin yaralanması veya sivil nesnelere zarar görmesi*” doğrudan ikincil zarar olarak ele alınmaktadır. Doğrudan etkiler, saldırının birinci dereceden sonuçlarıdır ve araya giren olaylar veya mekanizmalar tarafından değiştirilmez/değiştirilemezler (Schmitt et al., 2017: 473, Kural 113). Silahlı çatışma esnasında sivillerde meydana gelen ölüm veya yaralanma, diğer yandan sivil nesnelere meydana gelen yıkım ya da maddi hasar, bu kategoride ele alınabilmektedir. Yani ikincil zararlar, bir saldırıyı ilk bakışta orantısız hale getirmeyecektir; keza silahlı çatışma hukuku askerî harekâtın bir neticesi olarak bazı sivil kayıpların görülme sıklığını kabul etmektedir (Crawford ve Pert, 2015: 37). Öte yandan, bazen orantılılık analizine dâhil edilecek ikincil zararın, saldırının doğrudan neden olduğu zararın ötesine geçip geçmediği, bazen de dolaylı zarara neden olup olmadığı sorgulanmaktadır. Yoram Dinstein’a göre, orantılılık ilkesi, askerî bir hedefin doğru bir şekilde tanımlanmış olması ve münhasır saldırı hedefi olması, sivillerin ve sivil nesnelere vurulması olasılığını ortadan kaldırmamaktadır. Çünkü siviller, hedefin içerisinde bulunabilir; siviller, askerî bir hedefin yakınında ikamet edebilir, çalışabilir veya o an oralarda bulunabilir; siviller, teknik bir arıza, olumsuz hava muhalefeti, eksik bilgi, hatalı istihbarat gibi nedenlerle de hedef haline gelebilirler (Dinstein, 2004: 119). Bu türden kayıplar istenmeyen ancak, dolaylı yoldan meşru ikincil zararları oluşturmaktadır. Uluslararası Hukuk Derneği Çalışma Grubu (International Law Association (ILA) Study Group) tarafından hazırlanan raporda “*devletlerin çeşitli askerî el kitapları ve beyanlarından mülhem, uzun vadeli etkilerin, yani fiili saldırıdan çok sonra meydana gelen dolaylı etkilerin, makul olarak öngörülebilir olduğu ölçüde dikkate alınması gerektiği*”

belirtmiştir (International Law Association Study Group, 2017: 354). Örneğin, su dağıtım tesislerine yapılan bir saldırı neticesinde, sivil nüfusa su dağıtımını gerçekleştirilemiyorsa, saldırının ortaya çıkardığı etkiler netice itibarıyla dolaylıdır. Dolaylı ikincil hasar, sivil nüfus açısından korku, panik, huzursuzluk ve rahatsızlık gibi etkiler içermez; ancak, silahlı çatışma esnasında askeri karar alıcılar, saldırının tüm etkilerini analize dâhil etmeleri gerekmektedir (Schmitt, 2020: 154).

2.2. Askerî Avantaj (*Military Advantage*)

Orantılılık ilkesinin merkezinde yer alan askeri avantaj kavramının, uluslararası insancıl hukukta tanımı yapılmamıştır (Gisel, 2018: 8). Kavram, orantılılık ilkesinin hem bir bileşeni hem de nesnenin, sivil bir nesne olup olmadığını belirleyen askeri hedef tanımının bir parçasıdır. Kavramın bu yönü, sivil-muharip ve sivil nesne-askeri nesnenin nasıl ve ne şekilde tanımlanması gerektiğine ve çeşitli faktörlere atfedilmesi gereken birçok faktörün değerlendirilmesine olanak tanımaktadır (Boogaard, 2015: 261).

Askerî olan avantajlar, orantılılık ilkesinin amaçlarına uygundur ya da uygun olmalıdır. Askerî avantaj, sadece saldırının doğrudan etkilerinden değil, bir saldırının askeri harekât üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır. Askerî avantaj, doğası gereği, politik, psikolojik, sosyal, ahlaki ve ekonomik bir avantaj değildir, ayrıca sivil nüfusun moral ve motivasyonu üzerindeki etki de orantılılık anlamına gelmemektedir; dolayısıyla, askeri avantaj mutlak surette “askerî” olmalıdır (International Law Association Study Group, 2017: 363).

Orantılılığa ilişkin değerlendirmeler söz konusu iken, “*somut ve doğrudan*” askeri avantaj dikkate alınmalıdır. Kavramın müphem doğasına rağmen, söz konusu askeri avantaj tanımlanabilir, ayırt edilebilir ve yakın zamanlı olmalıdır. Askerî avantajın “*somut, doğrudan ve askerî*” olma zorunluluğu sınırlandırıcı hüviyete sahip olmakla beraber, çok önemli işlevleri yerine getirmektedir. Buna göre, “*somut*” kavramı, ölçülebilir, diğer bir ifadeyle, gerçek bir etkinin varlığını öngörmekte; “*doğrudan*” kavramı ise nedensellik bağlantısını ifade etmektedir (Schmitt, 2020: 154-155). Somut ve doğrudan kavramlarının kullanımı varsayımsal ve spekülatif bir avantajdan ziyade, somut ve algılanabilir bir avantaj fikrini yansıtmakta ve bir saldırının hukukî açıdan etkileri, askeri avantajın somut ve doğrudan doğası ile ilgilidir (Schmitt et al., 2017: 474, Kural 113; Watkin, 2005: 19, 22). Somut ve doğrudan askeri avantajın değerlendirilmesi, izin verilen ikincil hasar düzeyine etkisini ve bir saldırının orantılılık ilkesini ihlal edip etmediğini, bu nedenle uluslararası insancıl hukuk kural ve ilkeleri kapsamında saldırının yasak olup olmadığını belirlediği için önem taşımaktadır (Gisel, 2018: 9). Şayet, askeri harekât, muhtemel askeri avantajla orantısız ikincil zarara neden oluyorsa ya da belirsiz ise, askeri avantaj ölçülememekte, dolayısıyla söz konusu orantısızlık hedefleme olanağını ortadan kaldırmaktadır (Vincze, 2017: 28). Ayrıca, askeri avantajın değerlendirilmesi, geçerli bir zamansal ve coğrafi sınırlar dahilinde dikkate alınmalı ve saldırıların uzun vadeli kümülatif etkisinin dahil edilmesine izin vermek yerine, askeri avantajın nispeten kısa vadede olması sağlanmalıdır (Gardam, 2009: 102). Hülasa, askeri avantaj değerlendirmesi, o esnada geçerli olan koşullara göre yapılmalıdır.

Avantajın askeri olma şartı, hedeflemeyi düzenleyen hukuki çerçevede en önemli kısıtlayıcı faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Askerî avantaj, silahlı çatışmanın yalnızca izole edilmiş ya da belirli bir bölümünden değil, bir bütün olarak kabul edilen eylemlerden beklenen avantajı ifade etmektedir (Schmitt et al., 2017: 442-443, Kural 100). Genel olarak, askeri avantaj taktik kazançlarla sınırlı değildir; ancak, bir savaş stratejisinin tüm bağlamıyla, diğer bir ifadeyle askeri avantaj, operasyonel ve stratejik etkilerle ilgilidir (Gisel, 2018: 12-13). Kısacası, bir bütün olarak ele alınan saldırı kavramının, tüm savaşa değil, belirli bir operasyona veya bir dizi ilgili operasyona atıfta bulunmaktadır. Bu tür bir saldırı hakkında herhangi bir karar verirken, mevcut bilgiler ışığında, sorumlu askeri komutan tarafından askeri avantaj değerlendirilmelidir (Vincze, 2017: 27). Diğer yandan bir saldırı esnasında askeri karar alıcı tarafından beklenen, askeri avantaj, yalnızca kazanılan bir zeminde ve düşman silahlı kuvvetlerini zayıflatmaktan ya da yok etmekten ibarettir (Sandoz, Swinarski ve Zimmermann, 1987: 685, prg. 2218).

Askerî avantajla ilgili tartışmaların diğer bir boyutunu da “*bir ordunun kendi kuvvetlerini korumasına*” ilişkin konu oluşturmaktadır. Bir ordunun kendi kuvvetlerini korumaya çalışması meşru olsa dahi, bu doğrultuda gerçekleştirilen hukuka aykırı eylem ve davranışlar kabul edilebilir değildir. Öte yandan askeri harekâta katılanlar, sivillerin korunmasına özen gösterirken, kendileri için bazı risk unsurlarını kabul etmelidir. Bu nedenle, ordunun ya da silahlı kuvvetlerin korunması, orantılılık ilkesine uyulmaması için bir gerekçe oluşturmamaktadır. Başka bir ifadeyle, düşmanlıklara katılan tarafların,

kendi kuvvetlerini korumasını askeri bir avantaj olarak hesaba katmak, uluslararası insancıl hukukun sivillere ve sivil nesnelere sağladığı korumayı zayıflatmak için bir neden olamaz. Bu durum, silahlı kuvvetlerin korunması hususunu, orantısız bir saldırıyı haklı çıkarmak için kullanılmayacağını ilan etmektedir (Gisel, 2018: 23). Saldıran kuvvetlerin korunması hiçbir zaman orantılılık ilkesinin temeli olmamasına rağmen, gerçekte, saldıran kuvvetlerin güvenliği, saldırı ile elde edilebilecek avantaja dâhildir (Boogaard, 2015: 274).

2.3. Aşırılık (*Excessiveness*)

Meşru ile meşru olmayan bir saldırı arasında farkı belirlemek için orantılılık ilkesi bağlamında kodlanan kavram “aşırılık”dır. Askeri karar alıcının değerlendirmeleri kapsamında aşırılığın kategorize edilmesi, askeri karar alıcıya mutlak bir takdir yetkisi bıraksa da bu durum objektif bir standarttır (Crotofof, 2015). Orantılılık ilkesi, operasyonel gerçeklikleri bünyesinde barındırmakta ve kurallara riayeti belirli bir karar yelpazesinde izin vermektedir. Aynı zamanda askeri karar alıcı tarafından beklenen ikincil zararları aşırı olacak şekilde değerlendirme potansiyeli, ilkeye ilişkin objektif sınırların belirlenmesinde etkili olmaktadır (International Law Association Study Group, 2017: 369). Neyin aşırı ikincil zarar olduğuna dair askeri karar alıcı tarafından karar vermek, orantılılık ilkesi kapsamında en az değinilmiş ve ele alınmış bir kavram olarak ortaya çıksa da söz konusu olabilecek karar, belirleyici bir aktör olarak askeri komutanlar tarafından talep edilmekte ve uygulanmaktadır. Bu bağlamda, hedef doğrulama bir süreçtir, saldırı esnasında hedef askeri değilse ya da koşullar değişmişse ve aşırı ikincil zarar tespit edilmişse askeri komutan, saldırıyı ya askıya almalı ya da iptal etmelidir.

Uluslararası insancıl hukukta “aşırılık” kavramının kabul edilmiş bir tanımı yoktur; ancak, mutlak bir matematiksel karşılaştırma içermediği de aşıkardır (Schmitt et al., 2017: 473, Kural 113). Bu nedenle, uluslararası insancıl hukuk kapsamında orantılılık ilkesi değerlendirilirken, nicel ve nitel faktörler “aşırılığın” belirlenmesi noktasında önemli rol oynamaktadır (International Law Association Study Group, 2017: 368). Ancak aşırı kavramına ilişkin literatürde yapılan referanslar, yanlış nitelendirmelerden kaynaklanmaktadır; yani orantılılık ilkesi çerçevesinde ele alınmak istenen ikincil zararın derecesi değildir, daha ziyade ikincil zarar ile askeri avantaj arasındaki ilişkidir (Schmitt, 2020:154). Diğer yandan unutulmamalıdır ki, sivil ve sivil nesnelere dönük ağır sonuçların olması silahlı çatışmalarda bazen kaçınılmazdır; ancak, bu durum beklenen askeri avantajın çok yüksek olduğu zamanlarda söz konusu olabilmektedir. Nitekim Uluslararası Adalet Divanı, 1996 tarihli Nükleer Silahların Kullanımına İlişkin İstisnâ Görüşü’nde “(...) bir bütün olarak ele alınan uluslararası hukukun mevcut durumu ve emrindeki olgunun unsurları göz önünde bulundurulduğunda Divan, hayatta kalmanın tehlikede olduğu bir durumda, bir devlet tarafından nükleer silahların kullanımının hukuka aykırı olup olmayacağı konusunda kesin bir sonuca varamadığını” bildirmiştir (ICJ, Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, 1996: 35, prg. 96, 97).

Orantılılık ilkesine ilişkin kavramsal tercihler belirli tartışmaların ürünü olarak özellikle I Numaralı Ek Protokol müzakereleri sırasında kendisini göstermiştir: “Aşırılık” kavramı tercih edilerek, “orantısız (disproportion)” ifadesinin öznelliği bertaraf edilmeye çalışılmış; ancak, aşırılık kavramı “gereğinden fazla” anlamına geldiği için öznellik sorunun çözülüp çözülmediği ise pek açık değildir (Watkin, 2005: 8). Aşırılık kavramı, I Numaralı Ek Protokol Madde 51 ve 57’de yinelenmiş, UCM Roma Statüsü’nün bir savaş suçu standardı olarak orantılılık kuralının ifade edilmesinde aşırılık kavramına “açıkça (clearly)” sıfatını eklemesi, ilgili kuralın beklenen somut ve doğrudan askeri avantajla ilgili olarak aşırılık derecede ikincil zarara neden olması beklenebilecek saldırıları yasaklar yorumunu yansıtmaktadır (Schmitt, 2006: 293). Öte yandan, “aşırılık” kavramı “kapsamlı (extensive)” kavramı ile karşılaştırılmaktadır; bunun nedeni ise kavrama ilişkin yanlış imalardan kaynaklanmaktadır (Dinstein, 2004: 121).

Önceki paragraflarda yer alan tartışmalar gösteriyor ki neyin “aşırılık ikincil zarar” anlamına geldiğini belirlemek basit bir analiz olmadığı gibi böyle bir belirlemede izlenecek sistematik de net değildir. Bu hususta belirleyici olan dinamik, askeri karar alıcının aşırılığın değerlendirirken temel aldığı parametrelerdir. Ancak aşırılığın belirlenmesinde nitel ve nicel unsurların değerlendirmeye tabi tutulması gerekmektedir. Bu noktada sübjektif değerlendirme ve yorumların ortaya çıkma olasılığı, askeri karar alıcılar tarafından iyi niyet ve sağduyu aracılığıyla aşılabilecek ve objektif bir yaklaşım söz konusu olabilecektir (Sandoz, Swinarski ve Zimmermann, 1987: 683-684, prg. 2208; Gisel, 2018: 52-53).

3. Orantılılık İlkesinin Uygulanmasındaki Zorluklar: Devlet Pratikleri ve Yargı Kararları

Orantılılık ilkesi, düşmanlıkların yürütülmesine ilişkin tüm kurallar arasında en belirsiz ve hem yorumlama hem de uygulama açısından uluslararası insancıl hukukun en karmaşık ve yanlış anlaşılabilir ilkelerinden biridir (Boogaard, 2015: 260). Başka bir ifadeyle, orantılılık ilkesi, sivil kaybın beklenen askeri avantajla bağlantılı olarak aşırı olmayacağına dair hızla değişen koşullarda, durum bazında niteliksel bir yargı gerektiriyor olmasından, uluslararası insancıl hukuk kapsamında yorumlanması ve uygulanması en muğlak olanlar ilkelerden biridir (ICRC, 2014: 82). Bu nedenle orantılılık ilkesinin uygulanması, bir saldırının hukukîliğine ilişkin değerlendirmede farklı komplikasyonlar içermektedir (Schmitt, 2020: 153). Orantılılık ilkesinin uygulanmasındaki söz konusu komplikasyonlar, ilkenin muhteviyatından ziyade, ölçülebilir olmayan faktörlerin değerlendirilmesinde ve karşılaştırılmasında yatmaktadır (Dost, 2018: 366).

Uluslararası insancıl hukukun temel bir normu olma statüsüne rağmen orantılılık ilkesi, farklı sözleşmelerde kodlanmış ve formüle edilmiş olsa da bu ilkenin geçerliliği reddedilmeksizin muhtelif eleştirilere tabi tutulmuştur. Bu eleştiriler ise, ilkenin uygulanabilirliğine ilişkindir. Önceki paragraflarda belirtilen hususiyetlerin yanı sıra “*beklenen, askeri avantaj ve aşırı*” gibi anahtar kavramların tanımları yapılmamıştır (Henderson ve Reece, 2018: 837) ve bu kavramlar, sürecin doğası gereği öznel ve kesin olmayan tartışmalı kavramlardır (Gardam, 2009: 98-99). Bu koşullarda, bu kavramların içeriğinin tahlili ve tasnifi çok zor bir standart olarak ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan, bütüncül bir değerlendirme yapmanın önünde önemli bir engel teşkil eden bu müphemlik, ilkenin farklı mülahazaları ele alan zihinsel bir süreç olduğu gerçeğinin ve mutlaklık ve objektiflik boyutunun reddi anlamına gelmektedir; bu durum ise, ilkenin subjektivitesine dair öğeleri ön plana çıkarmaktadır (Dinstein, 2004: 122). Benzer yaklaşıma sahip olan Michael N. Schmitt, askeri avantajın değerini, ikincil zarar ve tesadüfi yaralanmayla objektif olarak değerlendirmenin imkânsız olduğunu vurgularken, bu zorlukların i) değerlendirmenin doğasından kaynaklı zorluktan, ii) yasaklayıcı standardın, ikincil zarar ve tesadüfi yaralanmadan ziyade kapsamlı tanımlanmasından, iii) “*somut ve doğrudan*” askeri avantaj kriterinin müphemliğinden ve iv) “*aşırılık*” kavramından kaynaklandığını iddia etmektedir (Schmitt, 2006: 294). Ayrıca Schmitt, silahlı çatışmalarda aşırılığa odaklanmanın ikincil zarar, tesadüfi yaralanma ve askeri avantajın kesin olarak ölçülebileceği şeklindeki hukukî kurguyu önlediği ve nihayetinde temel meselenin o esnada geçerli koşullar ışığında uygunluk olduğunu vurgulamaktadır (Schmitt, 2006: 294-295). Öte yandan Laurent Gisel ise orantılılık ilkesinin genel terimlerle ifade edildiğini ve bu nedenle, ilkeyi belirli koşullar kümesine uygulamanın zor olduğunu, bunun ise nicelikler ile değerler arasında karşılaştırmanın meşakkatli olmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir (Gisel, 2018: 8). Gisel ek olarak, askeri karar alıcılar tarafından ilkenin uygulanmasının büyük ölçüde değişebileceğini ve ilkenin kesinlikten yoksun olduğunu da yadsımamaktadır (Gisel, 2018: 8-9). Hedef tamamen askeri ise orantılılık ilkesinin gerekli olmadığını vurgulayan Vivek Sehrawat, ilkenin uygulanmasından kaynaklı zorlukların minimize edilmesi için tüm seçeneklerin göz önünde bulundurulmasını, yani hedefleme kararları verilirken hedefin tespit edilmesini, doğrulanmasını, zamanlamasını, kullanılan savaş araç ve yöntemlerinin seçilmesini ve sivillere uyarı yapılmasını gerekli görmektedir (Sehrawat, 2017: 8).

Orantılılık ilkesinin normatif düzenden kaynaklı birtakım zorluklarına önceki paragraflarda değinilmişti. Ancak bu zorlukları teorik olmanın ötesinde devlet uygulamalarında ve yargı kararlarında da müşahade etmek mümkündür:

NATO tarafından Federal Yugoslavya Cumhuriyeti'nin bombalamasına ilişkin oluşturulan Komite'nin hazırlanmış olduğu nihaî raporda, orantılılık ilkesiyle alakalı tespitler dikkat çekicidir: “*Orantılılık ilkesiyle ilgili temel sorunsal, orantılılığın var olup olmadığı değil, orantılılığın ne anlama geldiği ve nasıl uygulanacağıyla ilgilidir. Meşru yıkıcı etki ile istenmeyen ikincil zararlar arasında kabul edilebilir bir ilişki olması gerektiğini söylemek nispeten basittir. (...) Orantılılık ilkesini genel terimlerle formüle etmek, orantılılığı belirli koşullar bağlamında uygulamaktan çok daha kolaydır. Zira karşılaştırma ekseriyetle nicel veriler ve değerler arasında farklılık göstermektedir. Sivil bir insan hayatının değeri, bir askeri hedefi ele geçirmekten daha kolay değerlendirilemez* (NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia, 2000: prg. 48)”. Ayrıca ilgili kararda orantılılık ilkesinin uygulanmasına karar verildiğinde belirsiz/çözümüzsüz kalan birtakım soruların belirdiğini Komite göz ardı etmemektedir. Buna göre; i) kazanılan askeri avantaj ve muharip olmayanların yaralanması ve/veya sivil nesnelere zarar görmesi için verilecek göreceli değerler nelerdir? ii)

Maliyetlerin toplamına ne dâhil edip ne hariç tutulacaktır? iii) Zaman ve mekândaki ölçüm standardı nedir? iv) Bir askeri karar alıcı, sivil ve/veya sivil nesnelere verilen zararı sınırlamak için kendi kuvvetlerini tehlikeye atmakla/maruz bırakmakla ne ölçüde sorumludur? (NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia, 2000: prg. 49). Komite, yukarıda zikredilen sorulara verilecek yanıtların zorluğuna değinerek, bu zorlukların duruma göre, çözülmesi gerektiği, cevapların ise askeri karar alıcının geçmişine ve değerlerine bağlı olarak farklılık gösterebileceği tespitinde bulunmuştur (NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia, 2000: prg. 59). Dolayısıyla, farklı doktrinel geçmişe ve farklı derecelerde savaş deneyimine veya ulusal askeri geçmişe sahip askeri karar alıcılar, her durum ve koşulda aynı fikirde olmaları ihtimal dâhilinde değildir. Ancak, görelî değerlerin belirlenmesi, makul askeri komutanın varlığıyla mümkün olabilecektir.

Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi “*Prosecutor v. Galić*” Davası’nda Yargılama Dairesi “(...) *ayırım gözetme ilkesinin pratik uygulaması, bir saldırıyı planlayan veya başlatanların, sivilleri olabildiğince korumak ve saldırıya uğrayan hedeflerin sivil ve/veya sivil nesnelere olduğunu doğrulamak için mümkün olan tüm önlemleri almalarını gerektirir. (...) Bu tür kayıpların meydana gelmesi bekleniyorsa, saldırıya devam edilmemelidir. Sivilleri ve sivil nesnelere olabildiğince korumak/ayırt etmek için, bir saldırının orantılılığını değerlendirirken saldıran tarafa yol göstermelidir. (...)* (Prosecutor v. Galić, IT-98-29-T, Trial Judgement, 2003: prg. 58)” ifadesiyle I Numaralı Ek Protokol’de yer alan ayırım gözetmeyen saldırıların açık bir şekilde yasaklanmasının tüm çatışmalarda geçerli olan teamül hukuku kuralını yansıttığına ve bu tür eylemlerin orantılılık ilkesini ihlal ettiğine karar vermiştir (Henderson ve Reece, 2018: 837). Ayrıca kararda, bir hedefin askeri niteliği belirlendikten sonra, askeri karar alıcıların orantılılık ilkesine mutlak tabiiyeti en önemli unsurlardan biri olarak ifade edilmiştir.

“*The Public Committee against Torture in Israel et al. v. The Government of Israel et al.*” davasında İsrail Yüksek Mahkemesi, orantılılık ilkesinin varlığını gözetmiştir: “*Orantılılık ilkesi, silahlı çatışmalarla ilgili uluslararası hukukun önemli bir parçasıdır. Bu ilke, teamül kuralı niteliğindedir. Orantılılık ilkesi, askeri operasyon muhariplere ve askeri nesnelere yönelik olduğunda veya silahlı çatışmalarda sivillerin doğrudan yer aldıkları sırada zuhur eder; ancak, siviller de zarar görür. Kural, askeri operasyonlar esnasında masum sivillere verilen ikincil zararın orantılı olması gerektiği yönündedir. Bir ordu üssünde çalışan siviller gibi askeri bir hedefin içinde bulunmaları nedeniyle siviller de zarar görebilir; siviller, askeri hedeflere yakın yerlerde yaşadıklarında, çalıştıklarında veya bu hedeflere yakın yerlerden geçtiklerinde zarar görebilirler; bazen bir hata nedeniyle siviller askeri hedeflerden uzakta olsalar dahi zarar görebilirler; bazen siviller askeri bir hedefe saldırıya karşı “canlı kalkan” olarak hizmet etmeye zorlanabilir ve bunun neticesinde zarara maruz kalabilirler. Tüm bu durumlarda ve diğer benzer durumlarda kural, masum sivillere verilen zararın, diğerlerinin yansırı, orantılılık ilkesinin gerekliliklerini yerine getirmesidir*” (The Public Committee against Torture in Israel et al. v. The Government of Israel et al., 2006: prg. 42). Ayrıca Mahkeme, kararın devamında orantılılık ilkesine ilişkin geleneksel testin değerlendirme kriterlerini zikretmiştir. “*Orantılılık testi, (...) Diğer bir ifadeyle, uygun askeri hedefe ulaşmanın sağladığı avantaj, zarar gören masum sivillere verilen zararla orantılı ise, saldırı orantılıdır. Bu değerlere dayalı bir testtir. Çatışan değerler ve çıkarlar arasındaki dengeye dayanmaktadır. (...) Masum sivillere verilen zarar, saldıran tarafın avantajı ile orantılı olmadığında, saldırı orantısız ve yasaktır*” (The Public Committee against Torture in Israel et al. v. The Government of Israel et al., 2006: prg. 45). Öte yandan Mahkeme, sivillere verilecek zararda orantılılığa dikkat kesilirken, belirli durumlarda da orantılılık ilkesinin uygulanmasındaki zorluklardan da bahsetmektedir: “*(...) Nitekim düşmanlıklarda yer alan bir sivil, hayatını tehlikeye atmakta ve bir savaşan gibi ölümcül bir saldırının hedefi olabilmektedir. O öldürmeye izin verilir. Ancak, masum bir sivilin zarar gördüğü her durumda orantılılık gereklidir. Bu nedenle, teröriste verilen zararın, yakındaki masum sivillere verilen ikincil zararı da beraberinde getirdiği bir durumda, orantılılık şartları yerine getirilmelidir. Orantılılık kuralı, masum sivillere zarar verme konusunda geçerlidir. (...) Bu dengeyi gerçekleştirmek zordur. Burada da anlaşmazlık alanını daraltıp, duruma göre ilerlemek gerekir. (...) Nitekim iç hukukta olduğu gibi uluslararası hukukta da amaçlar araçları haklı çıkarmamaktadır. Devletin gücü sınırsız değildir. Tüm savaş araçlarına izin verilmemektedir*” (The Public Committee against Torture in Israel et al. v. The Government of Israel et al., 2006: prg. 46).

Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi “*Prosecutor v. Boskoski and Tarculovski*” davasında mülkiyetin tahrip edilmesinin askeri gereklilik ile gerekçelendirilip gerekçelendirilmediğini değerlendirirken, I Numaralı Ek Protokol Madde 51’de vücut bulan orantılılık ilkesini referans

göstermiş ve ilkenin uygulanabilirliğine ilişkin saptama da bulunmuştur: “Orantılılık ilkesi, askeri gerekliliğe özgüdür ve askeri gerekliliğin ilk tanımlarında zaten yansıtılmıştır. Mülke verilen zarar, saldırıdan önce somut ve doğrudan askeri avantajla orantısız olmamalıdır. Diğer bir ifadeyle, kişilere ve mülke karşı gereksiz ve akıldışı kuvvet kullanımı yasaktır. Askeri hedeflere yönelik bir saldırının orantılı olmadığını belirlerken, failin saldırıyı planlaması ve elindeki bilgileri makul bir şekilde kullanması/değerlendirmesi içinde bulunduğu koşullarda sahip olduğu bakış açısını yansıtmaktadır” (Prosecutor v. Boskoski ve Tarculovski, 2008: prg. 357).

İsrail tarafından “Gazze Yardım Filosu”na yapılan saldırının akabinde dönemin BM Genel Sekreteri Ban Ki Moon’un talimatıyla oluşturulan “Soruşturma Paneli”, hazırlamış olduğu raporda orantılılık ilkesinin karakteristik yapısına vurgu yapmıştır: “Aynı zamanda, gelecekte benzer olaylardan kaçınılacaksa ablukanın uygulanma şekli özel dikkat gerektirir. Önlem ve orantılılık ilkeleri dâhil olmak üzere uluslararası insancıl hukukun temel normlarına saygı gösterilmelidir. Çok sayıda yolcu taşıyan askeri olmayan bir gemiye, doğrudan kuvvet kullanımı düşünüldüğünde, askeri karar alıcılar ve planlamacılar yasal yükümlülüklerini göz önünde bulundurmalı ve bu gerçekler ışığında sağduyulu ve ihtiyatlı davranmalıdır. (...) Kuvvet, bir kez kullanıldığında, gerekli, orantılı ve ikincil zarar riskine karşı özen gösterilmiş olmalıdır. Riskin büyük olduğu bu tür durumlarda, kuvvet seviyesinin aşırı boyutlara ulaşmaması önemlidir” (Report of the Secretary-General’s Panel, 2011: prg. 162).

Nihayetinde kapsamlı bir hukuk ilkesi olan orantılılık ilkesi için bir dereceye kadar belirsizlik makul karşılanabilir; ancak orantılılığın mevcut normatif yapısının bu denli müphem olması, uluslararası mahkemelerinin henüz konuyla ilgili doğrudan içtihat sağlamamış olmasına dayanmaktadır.

Sonuç

Uluslararası insancıl hukukta orantılılık hem kural hem de ilke biçimini almaktadır. Orantılılık ilkesinin kapsamı geniştir ve çeşitli biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Orantılılık ilkesinin bir norm olarak mevcudiyeti tartışılmazdır, küresel ölçekte beliren silahlı çatışmalarda ekseriyetle askeri karar alıcılar tarafından orantılılık ilkesi gözetilmekte ve uygulanmakta ya da uygulanmaya çalışılmaktadır. Ancak silahlı çatışmalarda orantılılık ilkesinin uygulanması her zaman kolay bir durumu ifade etmemektedir. Bazen sivillere ve sivil nesnelere yönelik riski minimize etmeye yönelik yapılacak bir saldırı yöntemi, saldıran tarafa dönük riskin boyutunu arttırabilme potansiyeline sahiptir. Nitekim bu hususa ilişkin belirsizlik, yani saldırganın kabul etmesi gereken riskin derecesi konusunda normatif düzen net değildir. Ancak hem uluslararası anlaşmalar hukuku hem de uluslararası teamül hukuku uyarınca, askeri karar alıcının orantılılık değerlendirmesi kaçınılmazdır.

Uluslararası insancıl hukuk düşmanlıklara katılan taraflara, kontrolleri altındaki kuvvetlerin her düzey ve koşulda, orantılılık ilkesinin gerekliliklerine uymalarını sağlamak için gerekli olan önlemleri almalarını zorunlu tutmaktadır. Söz konusu zorunluluk ise hem uluslararası insancıl hukukun hem de özelde orantılılık ilkesinin bağlayıcı olmasından kaynaklanmaktadır. Orantılılık ilkesine düşmanlıklara katılan taraflar adına görev icra eden herkes tarafından uyulması da zorunludur, aksi durumda ise söz konusu ihlaller, savaş suçlarına varan eylemlere dönüşebilmektedir. Saldırı esnasında orantılılık ilkesinin ihlal edileceğine ilişkin kanı söz konusu olursa, askeri komutan saldırıları ya iptal etmeli ya da askıya almalıdır.

Kaynakça

- 12 Ağustos 1949 Tarihli Cenevre Sözleşmeleri ve Protokolleri (Cenevre Sözleşmeleri) (2008). (Yay. Haz.) Melike Batur Yamaner; Emre Öktem; Bleda Kurtdarcan; Mehmet C. Uzun (Yay. Haz.), İstanbul: Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No:42.
- Amoroso, D. et al.(2018). “Autonomy in Weapon Systems: The Military Application of Artificial Intelligence as a Litmus Test for Germany’s New Foreign and Security Policy”, Heinrich Böll Foundation.
- Boogaard, J. V. D. (2015). “Proportionality and Autonomous Weapons Systems”. *Journal of International Humanitarian Legal Studies*, (6), 247-283.
- Cannizzaro, E. (2006). “Contextualizing proportionality: jus ad bellum and jus in bello in the Lebanese war”. *International Review of the Red Cross*, 88(864), 779-792.
- Chakrabarty, I. (September, 2019). “Reformulating Rules on Dual Object Targeting”. *The Groningen Journal of International Law*, Erişim adresi: <https://grojil.org/2019/09/30/reformulating-rules-on-dual-object-targeting/>.
- Chengeta, T. (2016). “Measuring Autonomous Weapon Systems against International Humanitarian Law Rules”, *Journal of Law and Cyber Warfare*, 5(1), 63-137.
- Cohen, A. (2010). *Proportionality in Modern Asymmetrical Wars*. Jerusalem: Jerusalem Center for Public Affairs.
- Crawford, E. ve Pert, A. (2015). *International Humanitarian Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crootof, R. (2015). “Autonomous Weapon Systems and Proportionality”. *Völkerrechtsblog*. Erişim adresi: <https://voelkerrechtsblog.org/autonomous-weapon-systems-and-proportionality/>
- Crowe, J. ve Scheuber, K. W. (2013). *Principles of International Humanitarian Law*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Dinstein, Y. (2004). *The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dost, S. (2018). “Uluslararası Hukukta Orantılılık İlkesi”. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 6(12), 361-399.
- Fenrick, W. (1982). “The Rule of Proportionality and Protocol I in Conventional Warfare”, *Military Law Review*, (98), 102-107.
- Field Manual 3-24 MCWP 3-33.5 (May, 2014). *Insurgencies and Countering Insurgencies*.
- Gardam, J. (2004). *Necessity, Proportionality and the Use of Force by States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geiß, R. (2015). *The International-Law Dimension of Autonomous Weapons Systems*. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Gillard, E. C. (2018). *Proportionality in the Conduct of Hostilities: The Incidental Harm Side of the Assessment*. London: Chatham House: The Royal Institute of International Affairs.
- Gysel, L. (2018). *The Principle Of Proportionality in the Rules Governing the Conduct of Hostilities Under International Humanitarian Law (International Expert Meeting 22–23 June 2016 – Quebec)*. International Committee of the Red Cross and Social Sciences and Humanities Research Council of Canada.
- Gunawan, Y., Aulawı, Mohammad Haris Aulawi, Andi Rizal Ramadhan (2019)., “Command Responsibility of Autonomous Weapons Systems under International Humanitarian Law”. *Indonesian Law Journal*, 7(3), 351-368.

- Henckaerts, J. M. ve Beck, L.D. (2005). Uluslararası İnsancıl Teamül (Örf-Adet) Hukuku Cilt 1: Kurallar. (Çev.) A. Emre Öktem ve Diğerleri, İstanbul: Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Henderson, I. ve Reece, K. (2018). "Proportionality under International Humanitarian Law: The "Reasonable Military Commander" Standard and Reverberating Effects". *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 51(3), 835-856.
- ICJ Rome Statute (1998). Erişim adresi: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>.
- ICRC (2014). "Applying International Humanitarian Law", Expert Meeting Autonomous Weapon Systems Technical, Military, Legal And Humanitarian Aspects Geneva, Switzerland 26 to 28 March 2014.
- ICTY, Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia, 2000.
- ICTY, Prosecutor v. Galić, IT-98-29-T, Trial Judgement, 5 December 2003.
- International Court Of Justice (ICJ), Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion of 8 July 1996.
- International Court Of Justice (ICJ), Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion of 8 July 1996.
- International Law Association (ILA) Study Group (2017). "The Conduct of Hostilities and International Humanitarian Law: Challenges of 21st Century Warfare". *International Law Studies*. (93), 322-388.
- Jensen, E. T. (2013). "Cyber Attacks: Proportionality and Precautions in Attack". *International Law Studies*, 89(1), 198-217.
- Kılıcup, J. (2016). "Proportionality in Customary International Law: An Argument Against Aspirational Laws of War". *Chicago Journal of International Law*, 17(1), 244-272.
- Kolb, R. ve Hyde, R. (2008). *An Introduction to the International Law of Armed Conflicts*. Oxford—Portland Oregon: Hart Publishing.
- Maroonian, A. (March, 2023). "Contextualization of The Principle of Proportionality in IHL: Criteria and Examples". *Articles of War*, Erişim adresi: <https://lieber.westpoint.edu/contextualization-principle-proportionality-ihl-criteria-examples/>.
- Maroonian, A. (October, 2022). "Proportionality in International Humanitarian Law: A Principle and a Rule". *Articles of War*, Erişim adresi: <https://lieber.westpoint.edu/proportionality-international-humanitarian-law-principle-rule/>.
- Melzer, N. (2016). *International Humanitarian Law: A Comprehensive Introduction*. Geneva: International Committee of the Red Cross.
- Oxford Learner's Dictionaries, "Injury", Erişim adresi: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/injury?q=%09injury>.
- Pomson, O. (2021). "Proportionality and Civilian Use of a Military Objective". *Opinio Juris*, Erişim adresi: <http://opiniojuris.org/2021/06/24/proportionality-and-civilian-use-of-a-military-objective/>.
- Prosecutor v. Boskoski ve Tarculovski (Trial Judgment), IT-04-82-T, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), 10 July 2008.
- Report of the Secretary-General's Panel of Inquiry on the 31 May 2010 Flotilla Incident September 2011.

- Sandoz, Y., Swinarski, C. ve Zimmermann, B. (Eds.) (1987). Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949, Geneva: International Committee of the Red Cross & Martinus Nijhoff Publishers.
- Sassòli, M. (2003). Legitimate Targets Of Attacks Under International Humanitarian Law. Harvard: Program on Humanitarian Policy and Conflict Research at Harvard University.
- Schmitt, M. N. ve diğerleri (eds.) (2013). Tallinn Manual 2.0 on the International Law Applicable to Cyber Operations: Prepared by the International Group of Experts at the Invitation of the NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schmitt, M. N. (2006). "Faultlines in the Law of Attack". S. Breau and A. Jachec-Neale (eds.), Testing the Boundaries of International Humanitarian Law. British Institute of International & Comparative Law.
- Schmitt, M. N. (2013). "Autonomous Weapon Systems and International Humanitarian Law: A Reply to the Critics". Harvard National Security Journal Features, 1-37.
- Schmitt, M. N. (2020). "International Humanitarian Law and the Conduct of Hostilities". Ben Saul and Dapo Akande(Eds.). The Oxford Guide to International Humanitarian Law. Oxford: Oxford University Press.
- Sehrawat, V. (2017). "Autonomous weapon system: Law of armed conflict (LOAC) and other legal challenges". Computer Law & Security Review, 33(1), 315-337.
- Shue, H. ve Wippman, D. (2002). "Limiting Attacks on Dual-Use Facilities Performing Indispensable Civilian Functions". Cornell International Law Journal, 35(3), 559-579.
- The Public Committee against Torture in Israel et al. v. The Government of Israel et al., Supreme Court of Israel, 14 December 2006.
- Thurer, D. (2011). International Humanitarian Law: Theory, Practice, Context. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers Publishing.
- Türk Dil Kurumu (2023). "Yaralanma". Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/yaralanma>.
- UK Military of Defence (2004). The Joint Doctrine and Concepts Centre (JDCC): The Joint Service Manual of The Law of Armed Conflict. Joint Service Publication 383.
- Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü. (2002). Erişim adresi: https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/mevzuat_CDRS.htm.
- Vincze, V. (2017). "The Role of Customary Principles of International Humanitarian Law in Environmental Protection". Pécs Journal of International and European Law. (II), 19-39.
- Vogel, R. J. (2011). "Drone Warfare and the Law of Armed Conflict". Denver Journal of International Law and Policy, 39(1), 101-138.
- Watkin, K. (2005). "Assessing Proportionality: Moral Complexity And Legal Rules". Yearbook of International Humanitarian Law, (8), 3-53.

Birinci İzmir İktisat Kongresi ve Hukukî Etkileri¹

Ubeydullah Türkyılmaz²

Araştırma Makalesi

Öz

Bu çalışma 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihlerinde gerçekleştirilen Birinci İzmir İktisat Kongresi'ni ve Kongre'de alınan kararların ne ölçüde hayata geçirildiğini ele almaktadır. Bu bağlamda; öncelikle Kongre'ye hazırlık çalışmalarına temas edilmiş, akabinde Kongre düzenine sadık kalınarak meslek grupları temelinde alınan kararlar özetlenmiştir. Son olarak, kararların hayata geçirilmesi noktasında Kongre sonrasında hukuk ve ekonomi dünyasında ve siyasal alanda gerçekleşen olay ve olgular temel alınmıştır. Böylece, oldukça kritik gelişmelerin yaşandığı tarihsel süreç içerisinde gerçekleştirilen Kongre'nin önemi, burada alınan kararların ortaya çıkardığı sonuçlarla desteklenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Birinci İzmir İktisat Kongresi,
Hukuk ve Ekonomi,
İktisat Tarihi

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
25.09.2023
Kabul Tarihi
07.10.2023

The First İzmir Economic Congress and Its Legal Effects

Abstract

This study examines the First İzmir Economic Congress held between 17 February – 4 March 1923 and to what extent that the decisions taken therein were executed. In this regard, firstly, the preparatory work for the Congress were touched upon, and then the decisions taken on the basis of professional groups were summarised by adhering to the order of the Congress. Finally, the analysis of execution of the decisions is based on the instances and facts that occurred after the Congress in both economic and political arena. Thus, the importance of the Congress, which was held in a historical process in which very critical developments took place, has been tried to be corroborated by the results of the decisions taken there.

Keywords

The First İzmir
Economic Congress,
Law and Economy,
Economic History

Article Info

Received
25.09.2023
Accepted
07.10.2023

¹ Bu çalışma, yazarın aynı başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Arş. Gör. Dr., Yalova Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, u.turkyilmaz@yalova.edu.tr, 0000-0002-2300-4077.

Giriş

Birinci İzmir İktisat Kongresi; asırlara uzanan büyük bir imparatorluğun bakiyesi üzerine kurulmuş, ilan edilmiş bir rejimi olmayan, sosyal, hukukî ve toplumsal yapı olarak hedeflerinin ne olduğu hususunda kafa karışıklıkları yaratan ve tüm bunların yanında üst üste yaşadığı savaşlarla yıpranmış bir milletin üzerinde yükseltilmeye çalışılan yeni bir devletin ekonomik, toplumsal, ideolojik ve dolayısıyla hukukî anlamda hangi istikamette olacağını ilan edildiği büyük bir toplantıdır.

Kongre farklı mesleklerle iştigal eden kişilere, kendi sektörlerine ilişkin problemlerini, tecrübelerini ve nihayet yeni kurulan devletin izlemesini istedikleri ekonomi politikalarını tartışma imkânı sunmuştur. 17 Şubat – 4 Mart 1923 tarihleri arasında gerçekleşen toplantı boyunca çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi temsilcileri kendi meslek kollarına ilişkin bir dizi kararlar almışlardır. Hayata geçirip geçirilmediğinden bağımsız olarak söz konusu kararlar ve bu kararların alınması safhasında yapılan tartışmalar ekonomi, sosyoloji ve tarih gibi çeşitli bilim alanları için ilgi çekici içeriklere sahiptir. Bununla birlikte kongreyi izleyen süreçte meydana gelen siyasî ve hukukî bir dizi gelişme ile kongrede alınan kararlar arasında kurulması muhtemel bağlar siyaset bilimi ve hukuk gibi alanların da bu tarihi toplantıya dikkat kesilmesi gerektiğini göstermektedir.

Okumakta olduğunuz satırların yazarı bir iktisat uzmanı değildir; dolayısıyla bu çalışmada yapılacak değerlendirmelerin iktisadî ölçekte olması beklenmemelidir. Gelgelelim iktisadî tercihlerin siyasal iktidar ve dolayısıyla hukuk sistemi ve içeriği bakımından ne ölçüde belirleyici olduğu izahtan vareste olup, buradaki kısa değerlendirme siyasal iktidar ve hukuk sınırları içerisinde kabul edilmelidir. Dolayısıyla bu çalışma bakımından, Birinci İzmir İktisat Kongresi'nin iktisadî açıdan ne ölçüde başarılı bir girişim olduğu değil, Türk Hukuku'nda ne kadar yer bulduğu önemlidir ve hedeflenen de çeşitli hukuk düzenlemeleri ve siyasî gelişmeler ile kongre arasındaki bağlara işaret etmektir. Kongrede hedef olarak gösterilen ekonomi programı ile hukuk arasında kurulması muhtemel bağ aynı zamanda yeni inşa edilen devletin ideolojik tercihlerini de açığa çıkaracaktır.

1. Kongreye Doğru

Birinci İzmir İktisat Kongresi'nin toplanması Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en kritik virajlarının dönüldüğü tarih aralıklarından birine tekabül etmektedir. Kongre, Osmanlı'nın son döneminde, özellikle İttihat ve Terakki önderliğinde, girişilen kapitalist ekonomik düzenle uyumlu millî iktisat politikalarının etkisi altında, saltanatın kaldırılması gibi oldukça önemli bir siyasî adımın akabinde ve Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı tarihlerde gerçekleştirilmiştir. Üstelik dönülen keskin viraj Birinci Meclis'in dağıtılması, Lozan Antlaşması'nın imzalanması ve cumhuriyet rejimine geçiş ile sürecektir.

Kongrede alınan kararların ve bu kararların ne ölçüde hukuk dünyasına yansıdığına tespitinden önce hazırlık çalışmalarına temas etmek yerinde olacaktır.

1.1. Kongre Hazırlıkları

Birinci İzmir İktisat Kongresi dönemin İktisat Vekili olan Mahmut Esat (Bozkurt) tarafından gündeme getirilmiştir. Bu haliyle resmî bir kongre olarak nitelendirilebilir. Gelgelelim kongrenin toplanmasına ilişkin herhangi bir Meclis kararı bulunmamaktadır. Kongrenin gündeme gelmesine ilişkin gelişmeleri Mahmut Esat Bey'in Meclis kürsüsünde yaptığı konuşmanın şu bölümünde izlemek mümkündür: “...*Ve 21 Teşrinisanide Başkumandan Paşa Hazretlerine de İzmir'den telgraf çektim, dedim ki: Memleketin iktisadiyatı uzun senelerden beri unutulmuştur, İktisat amilleri dinlenmemiştir. Bu meslek adamlarını dinlemek ve onların dileklerine göre bir İktisat Programı vücuda getirmek, doğrudan doğruya memleketin vicdanını ve kalbini dinleyerek bir program vücuda getirmek lazımdır ve bu çok hayırlı olur. Bu hayırlı işin riyaseti fahriyesini kabul eder misiniz? diye sordum. Başkumandan Paşa Hazretlerinden cevap aldım. Maalmemnuniye muvafakat ediyorlardı.*” (TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem 1: 171)

Kongre kararının İktisat Vekâleti tarafından alınmasının akabinde, illere gönderilen genelgeyle kongrenin duyurusu yapılmış ve ilçeler ve meslekler bazında temsilciler gönderilmesi emredilmiştir. Temsil edilmesi istenen meslek grupları tüccarlar, sanayiciler, çiftçiler, şirket yöneticileri, banka temsilcileri ve işçilerdir (Ökçün, 1997: 153). Bu meslek gruplarının dışında yüze yakın milletvekili de kongre için görevlendirilse de (Ökçün, 1997: 169; Boratav, 2006: 40) kongreye kırk civarı milletvekili ve çeşitli daire başkanları katılım sağlamıştır (Ökçün, 1983: 1062). Kongrede talepleri dinlenecek ve

çeşitli kararlar alacak meslek grupları ve görevlendirmeler dışında kongreye davet edilenler Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi Semyon Aralov ve Azerbaycan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi İbrahim Abilov'dur (Ökçün, 1997: 175).

Kongrenin katılımcılar bakımından hazırlıkları bu yönde olurken bir başka hazırlık programın içeriğine ilişkindir. Bu çerçevede olmak üzere hem resmî hem de gayri resmî çabaların olduğu görülmektedir.

1.1.1. Heyet-i Faale (Yürütme Kurulu) Raporu

İktisat Kongresi'nde tartışılabilir konuları kararlaştırmak üzere (Alibekov, 1996: 846) bir Heyeti Faâle oluşturulmuş, bu kurula dönemin belirli milletvekilleri, Posta ve Telgraf Genel Müdürü ve tüccar adına bir kişiden müteşekkil temsilciler davet edilmişlerdir (Ökçün, 1997: 54).

Toplanan Heyet-i Faâle beş ana başlık halinde bir rapor hazırlamıştır. Söz konusu rapor verilere dayanmaktan ziyade kişisel tecrübeler ışığında ele alınmış izlenimi vermektedir. Zira kullanılan az sayıda verinin büyük bir kısmının kaynağı belirli değildir. Yapılan tespitler oldukça yüzeysel olduğu gibi, tespit edilen sorunlara yönelik sunulan çözüm önerileri, uygulamaya dair iktisadî yöntemler belirlemekten uzak genel geçer tavsiyeler görünümündedir.

Söz konusu raporun içeriği incelendiğinde çeşitli başlıklar altında meselelerin ele alındığı görülmektedir. Bu başlıklar Türkiye'de kredi meselesi, istihsalin (üretim) tazmini, gümrük meselesi, vergiler ve vesait-i nakliye şeklinde düzenlenmiştir. Her bir başlık altında, heyetin raporuna ilişkin yukarıda yapılan değerlendirmeyi haklı çıkaran ifadeler görmek mümkündür.

“Türkiye’de kredi meselesi” başlığı altında, Türkiye’deki girişimcilerin karşılaştığı en büyük problemin kredi bulma noktasında yaşandığına dikkat çekilmiş ve ekonomik teşebbüslerin dar bir alanda kalması ve yavaş büyüme bir kredi kurumunun mevcut olmamasına bağlanmıştır. Yapılması gereken açıktır; kredi sağlamak üzere yeni bankalar açılmalı ve bütün bu bankaların üzerinde düzenleyici bir devlet bankasının kurulmalıdır (Ökçün, 1997: 55-58).

Raporun sonraki bölümü istihsalin yani üretimin tanzimine ilişkindir. Bu başlık altında hem ziraat üretime hem de sınaî üretime dair birtakım tespitler ve bu alanlarda gelişme kat edilebilmesi için yapılması gerekenler ifade edilmiştir. Ayrıca ticaret de üretimin bir aşaması olarak değerlendirilmiş ve bu bölümde ele alınmıştır. Rapora göre Türkiye, tarımda köylü üretimini, sanayi de imalathane düzeyini ve ticarete küçük iç ticareti aşabilmiş durumda değildir. Bu haliyle her üç tür üretim de ihtiyaçları karşılamaktan uzak kalmakta ve ithalata yönelmeye zorlanmaktadır. Heyet-i Faale çözümü kooperatifçilikte bulmuştur. Hem kredi sağlamada hem üretimin gerçekleştirilmesi aşamasında hem de ortaya çıkan ürünlerin satışa sunulmasında kooperatifçilikten faydalanılması bir reçete olarak sunulmuştur. Kooperatifçiliğe ek olarak; herhangi bir üretim sürecine katkı sağlamayan kişilerin tarıma yönelmelerinin sağlanması, sınaî üretimde hammaddesi yerli kaynaklardan elde edebilen alanlara öncelik verilmesi, devletin kılavuzluk yapmak, teşvik politikaları sunmak ve yatırımcılara ortak olmak gibi politikalar üretmesi ve dış ticaretin ülke faydasına olacak şekilde millileştirilmesi ekonomik atılımlar için gerekli görülmüştür (Ökçün, 1997: 58-64).

Raporda izleyen kısımların “gümrük meselesi” ve “vergiler” konularına ayrılmış olduğu görülmektedir. Her ne kadar iki ayrı mesele olarak ele alınmış olsa da gümrük konusunda yapılan değerlendirmelerin de bir kısmı vergilere ilişkindir. İthalat ve ihracat faaliyetleri sebebiyle alınan vergilerin, ticarete konu olan mallara göre kalem kalem belirlenmesi, bazı mallar için dış ticaretin yasaklanması ve teşvikler gümrük meselesinin başlıca konularını oluşturmaktadır. Vergiler bahsinde ise devlet bir iktisadî kurum olarak hareket etmeye davet edilmektedir. Böylece tahsil edilecek vergiler ile toplumsal faydanın artırılması mümkün olacaktır. Bunun dışında hâlihazırda toplanan özellikle aşar vergisinin yeniden düzenlenmesi gerektiği raporda kendine yer bulmuştur (Ökçün, 1997: 64-67).

Heyet-i Faale'nin değindiği son mesele ise nakliyeye ilişkindir. Ulaşım yollarının geliştirilmesinin ekonomiye yapacağı katkıya dikkat çekilerek, özellikle demiryolu yatırımlarının hayati olduğu vurgulanmıştır. Öte yandan ulaşım yollarına yatırım yapma kudretinden yoksun olan devletin yabancı yatırımcılara yöneldiği takdirde siyasî etkilere karşı uyanık olması gerektiği de ifade edilmiştir (Ökçün, 1997: 67-69).

1.1.2. Diğer Hazırlıklar

Birinci İzmir İktisat Kongresi için gerekli en kapsamlı hazırlık çalışmaları İktisat Vekâleti tarafından gerçekleştirilse de bir kongre yapılacağına duyurulması ülkenin farklı bölgelerindeki ilgilileri harekete geçirmiştir. Kongrenin yürütme kurulu olan Heyet-i Faale dışında, kongrede dile getirilecek talepleri belirlemek üzere çeşitli meslek gruplarınca hazırlanmış rapor ve çalışmalara rastlamak mümkündür.

İktisat Vekaleti bir kenara bırakıldığında kongreye ilişkin en kapsamlı hazırlıkların Millî Türk Ticaret Birliği (MTTB) tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. 1922 yılında kurulan MTTB kongreye katılan en hazırlıklı ve en etkili grup olarak göze çarpmaktadır (Boratav, 2006: 38). Üstelik MTTB'nin kongre üzerindeki etkisi, kongre öncesinde ve kongre sırasında etkinliklerle de sınırlı değildir. İzmir'de bir kongre yapılması kararından hemen önce MTTB'nin Ticaret-i Hariciye Kongresi adında bir toplantı tertip etme kararı aldığı bilinmektedir. MTTB'nin bu girişiminin İzmir İktisat Kongresi'nin düzenlenmesi fikrini doğurmuş olabileceği düşünülmektedir (Avcıoğlu, 2001: 340; Koraltürk, 2011: 97-98; Varlı ve Koraltürk, 2010: 132).

İzmir İktisat Kongresi için rapor hazırlayan MTTB, on iki maddelik bir talep listesi oluşturmayı başarmıştır. Söz konusu rapor ile Heyet-i Faale'nin hazırlamış olduğu rapor arasında, MTTB'nin raporunun daha ziyade ticarete ilişkin olması bir kenara bırakılacak olursa, içerik olarak büyük benzerlikler bulunmaktadır. Ekonominin millileştirilmesi temelinde gümrükler, imtiyazlar ve yabancı sermayeye ilişkin düzenlemeler ile ticaret dünyasına ilişkin mevzuat çalışmaları ve vergiler en temel talepler olarak göze çarpmaktadır (Ökçün, 1997: 118-119).

Kongreye hazırlık çerçevesinde yapılmış daha küçük ölçekte kalan başkaca çalışmalar da bulunmaktadır (Ökçün, 1997: 131-153). İstanbul Vilayeti Esnaf Cemiyetleri Heyet-i Müttehidesi, İstanbul sanayicileri, İstanbul Umum Amele Birliği, Zonguldak madencileri ve Kocaeli livası (sancağı) adına toplanan kurul (Alkan, 1992: 395-402) çeşitli toplantılar ve raporlar düzenleyerek temsil ettikleri gruplar adına kongrede dile getirecekleri talepleri belirlemeye çalışmışlardır. Bu raporlara genel bir bakış atıldığında ekonominin millileştirilmesi, gümrüklerin ve vergilerin düzenlenmesi, kredi ve teşvikler sağlanması, meslek gruplarını ilgilendiren konularda mevzuat çalışmalarının yapılması ve meslek örgütlenmelerine ilişkin adımlar atılması gibi konulara yoğunlaşıldığı görülmektedir. Diğerlerinden farklı olarak işçi grubunun ekonomik, sosyal ve kültürel haklar içerisinde sayılan birtakım taleplerinin de olduğunun altı çizilmelidir. Bu çerçevede işçiler; asgari ücret, ücretsiz eğitim, konut, çalışma saatleri ve sendikal faaliyetlere ilişkin bir dizi talebi hazırladıkları raporlarda dile getirmişlerdir.

1.2. Kongrenin Toplanması

Kongreye ilişkin yukarıda zikredilen resmî ve gayri resmî hazırlıkların tamamlanmasının akabinde, katılımcılar daha önce ilan edilen 17 Şubat 1923 tarihinde toplanmıştır. 4 Mart'a kadar süren kongreye toplam 1135 kişi katılmış (İnan, 1989: 12), çok sayıda sivil toplum kuruluşu temsilci göndermiş (Koraltürk, 2011: 99) ve kongre, Kazım Karabekir'in başkanlığında (Ökçün, 1997: 225) Mustafa Kemal'in, İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in ve Kazım Karabekir'in açılış konuşmaları ile başlamıştır. Gerek Mustafa Kemal'in gerekse de Mahmut Esat Bey'in konuşmaları, izleyen süreçte Türkiye'nin uygulamaya çalışacağı ekonomi politikaları bakımından ipuçları taşımaktadır ve bu sebeple hayli önemlidir.

Kongreye katılanlara ilişkin bir isim listesi veya herhangi bir kayıt bulunmamaktadır (Alkan, 1992: 395). Hatta illerden istenilen temsilcilerin, il bazında hangi oranda katıldıklarını tespit etmek de mümkün değildir. Ancak her hâlükârda il bazında gelmesi gereken temsilci sayısının altında kaldığı açıktır. Katılımın olması gerekenden düşük oluşuna dönemin insanların içinde bulunduğu olumsuz ekonomik koşulların sebep olduğunu iddia etmek mümkündür.

2. Kongrede Alınan Kararlar

İki hafta süren kongre boyunca mesleki temelde ve coğrafi bazda bir araya gelen temsilciler, henüz cumhuriyeti ilan etmemiş olan Türkiye'nin ilerleyen yıllardaki ekonomi politikalarına yön vermek adına çeşitli tartışmalar yürütmüş ve bu tartışmalar ışığında birtakım kararlar almıştır. Hemen bir genelleştirmeye ifade edilebilir ki alınan kararlara hâkim olan politik söylem, farklı değerlendirmeler söz konusu olsa da liberal bir renk taşımaktadır (Koraltürk, 2011: 100-105).

Alınan kararları çeşitli şekillerde kategorize etmek mümkündür. İlk olarak kongrenin düzeninde olduğu gibi Misak-ı İktisadî Esasları, meslekler ölçeğinde ortaya çıkan kararlar ve yabancı sermayeye ilişkin kararlar olarak gruplandırılmalar yapılabilir. İkinci bir kategorizasyon hazırlık çalışmalarıyla ortaya çıkan, başta Heyet-i Faale'nin hazırlamış olduğu, raporların içeriklerinin ne ölçüde iktisadî esaslara yansıdığı baz alınmasıyla mümkündür. Bir başka kategorizasyon ise kongre sonrasında hayata geçirilen veya geçiril/e/meyen esaslar şeklinde olabilir. Bunlardan sonuncusu kısmen de olsa bu çalışmanın son bölümünde yapılacaktır. Şimdi ise kongrenin resmî düzenine tâbi olmak anlaşılabilirliği arttıracığı için tercih edilecektir.

2.1. Misak-ı İktisadî Esasları

Misak-ı İktisadî Esasları başlığı ile alınan kararlar, kongreye katılım sağlayan meslek gruplarının tamamının katılımı ile ortaya çıkmış, doğrudan ekonomik hedefleri işaret etmeyen, Türk halkının sahip olması gerektiğine inanılan ahlakî standartları belirleyen ve bu şekilde dolaylı biçimde ekonomi sahasına temas eden bir belgedir.

Katılımcıların oybirliği ile kabul ettiği bu esaslar şu şekilde özetlenebilir: Türk halkı çalışmaya ve üretmeye teşvik edilmiş, yerli malı kullanmanın önemine işaret edilmiş, doğal kaynakların tüketiminde dikkatli olunması gerektiği hatırlatılmış ve faaliyetlerinde kanunlara riayet ettiği müddetçe yabancı sermayeye karşı olunmadığı ilan edilmiştir (Ökçün, 1997: 323-325).

Misak-ı İktisadî Esasları'nın - ve bu yolla aslında kongrenin de - önemini ortaya çıkaran bir mesele olarak değinilmelidir ki hükümet, söz konusu kararların ulusal çapta duyurulması ve burada kabul edilen ahlakî ilkelerin hayata geçirilmesi için çeşitli eylemler sergilemiştir. Esasları içeren metinlerin dükkânlara asılması, camilerden halka duyurulması ve basılacak kitapların ilk sayfalarına eklenmesi yönündeki hükümet kararları Misak-ı İktisadî Esasları'na verilen kıymeti göstermektedir (Ülken, 1986: 15).

2.2. Katılımcı Meslek Gruplarına Dair Kararlar

Misak-ı İktisadî Esasları ile belirlenen ahlakî ilkelerden sonra Türk hükümetinin izlemesi talep edilen ekonomi haritasının asıl unsurları mesleki temelde oluşturulan gruplar özelinde ortaya çıkarılmış kararlarla ortaya konmuştur. Kongreye davet edilen çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi meslek kollarına ilişkin kararları ayrı ayrı ele almak olası bir karışıklığı önlemek adına yerinde olacaktır. Bu noktada şu bilgi de paylaşılmalıdır ki her ne kadar meslekler temelinde ayrı kararlar alınmış olsa da bunlar bütün katılımcı grupların oyuna sunulmuştur. Aşağıda yeri geldiğince bu bilgiye referans verilecektir.

2.2.1. Çiftçi Grubunun İktisadî Esasları

Kongreye katılanların listesine ulaşılabilmesi nedeniyle hangi grubun ne ölçüde temsil edildiğini tespit etmek mümkün olmasa da hem dönemin toplumunun geçim kaynaklarının halen tarımsal üretimde yoğun olmasından hem ilçelerden talep edilen temsilciler içinde çiftçilere ağırlık verilmesinden hem de alınan kararların ekseriyetinin çiftçilerle alakalı olmasından kongredeki en kalabalık grubun çiftçiler olduğunu söylemek mümkündür. Çiftçilerin tartışmaya açtığı taleplerin büyük bir çoğunluğunun ittifakla kabul edildiğini not etmek de önemlidir.

Çiftçilere ve dolayısıyla tarımsal faaliyetlere ilişkin özetle şu konularda kararlar alınmıştır: Reji ilga edilmeli, devlet eliyle açılacak okullarda topluma ziraî eğitim verilmeli, tarım alanlarının ve ürünlerin korunması için asayiş birimleri oluşturulmalı, Ziraat Bankası'na ilişkin mevzuat gözden geçirilmeli ve Banka bütçesi kuruluş amaçlarına uygun şekilde kullanılmalı, demiryolu başta olmak üzere nakliye araçları yaygınlaştırılmalı ve geliştirilmeli, toprağın verimli kullanılmasını sağlayan kişilere vergi muafiyetleri sağlanmalı, hayvanların ıslahı ve çoğaltılması için çalışmalar yapılmalı, modern ziraî araçlar temin edilmeli, şeker fabrikaları kurulmalı ve arıcılık ve balıkçılık teşvik edilmelidir. Bunların dışında tartışmalı geçen ve fakat sonunda karara bağlanan hususlar da bulunmaktadır. Örneğin aşar vergisinin tamamen kaldırılmasını isteyen çiftçiler, sanayicilerin ve tüccarların muhalefeti sonunda aşar vergisinin yeniden düzenlenmesine rıza göstermek zorunda kalmıştır. Devlete ait olup da üzerinde tarım yapılan arazilerin mülkiyetinin mutasarrıflara bırakılması teklifi ise işçilerin yoğun muhalefeti ile karşılaşmıştır (Ökçün, 1997: 326-338).

2.2.2. *Tüccar Grubunun İktisadî Esasları*

Yukarıda MTTB'nin kongre hazırlıkları kapsamında yaptığı çalışmalara değinilmiş ve bu çerçevede en hazırlıklı grubun tüccar sınıfı olduğu ifade edilmişti. Kongre metinlerine bakıldığında ve diğer grupların talepleri ile kıyas edildiğinde tüccarların derslerine çalışarak geldikleri hemen fark edilmektedir.

Tüccar grubunun başlıca taleplerini şu şekilde özetlemek mümkündür: Bir ticaret ana bankası kurulmalı ve hisseleri kademeli olarak vatandaşlara ve Türk şirketlerine devredilmeli, borsa ıslah edilerek millileştirilmeli, ticaret merkezlerinde yeni borsalar kurulmalı ve düzenleyici kurumlar ihdas edilmeli, Türkiye'nin maden haritası oluşturulmalı ve madenler millî taliplilerinin işletmesine bırakılmalı, aynı şekilde oluşturulacak orman haritalarının akabinde ormanlardan yararlanma konusunda teşvikler verilmeli, limanlar millileştirilmeli ve ülke yeni limanlarla donatılmalı, deniz ticaretine kaynak sağlamak üzere ayrı bir banka kurulmalı, deniz ticaretinin gelişimini sağlamak üzere tersaneler kurulması için arazi tahsisleri yapılmalı, deniz ticaretinde farklı kalemlerde vergi muafiyetleri sağlanmalı, ticaretin emniyeti için asayiş sağlayan birimler güçlendirilmeli, gümrük vergileri düzenlenmeli, tekelleşme önlenmeli, Ticaret Kanunu başta olmak üzere ilgili mevzuat gözden geçirilmeli, keyfi faiz uygulamalarına engel olunmalı, sigorta şirketleri denetlenmeli, bağımsız meslek odaları kurulmalı, dış ticaretin gelişimi için konsolosluklar açılmalı ve yerli mallarının yurt dışında pazarlanması için imkânlar oluşturulmalı ve anonim şirketler başta olmak üzere şirketlere ilişkin ayrıntılı düzenlemeler yapılmalıdır. Bunların dışında eğitim, vergi, nakliye araçları ve iletişim araçlarına yönelik çeşitli talepler ve kararlar kayda geçmiştir (Ökçün, 1997: 339-354).

2.2.3. *Sanayi Grubunun İktisadî Esasları*

Kongrede sanayicilerin temsilci sayısı itibarıyla en düşük grup olduğu görülmektedir. Gündeme getirdikleri taleplerin sayıca az oluşu da bu duruma delil olarak gösterilebilir. Sanayideki gelişim problemleri, mevcut imalathane kapasiteleri ve sınaî üretiminde yabancıların etkinlikleri bir arada düşünüldüğünde temsilci sayısının yüksek olması beklenmemelidir.

Sanayi grubunun dile getirdiği talepler kısaca şöyledir: Sanayi grubunun ilk dikkat çektiği husus gümrük meselesidir. Yurtiçinde muadili olan ürünlerin daha yüksek oranlarda vergilendirilmesi sağlanmalı, ülkede üretilen hammaddelerin ithali zorlaştırılmalıdır. İhtiyaç olan makine ve makine parçalarının ithali ile yerel kaynaklardan elde edilemeyen hammaddelerin ithali ise vergiden muaf tutulmalıdır. Sanayi grubunun diğer talepleri içerisinde; Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun revizyona tâbi tutulması, vergi muafiyetlerinin genişletilmesi, kamu ihtiyaçlarının giderilmesinde yerli üretime öncelik tanınması, sanayi müesseselerinin kurulabilmesi için arazi tahsislerinin yapılması, nakliye araçlarına ve yollara yapılacak yatırımların artırılması, kredi sağlayacak sanayi bankasının kurulması, kalifiye işçi yetiştirmek üzere eğitim kurumlarının açılması ve sanayi odalarının oluşturulması bulunmaktadır (Ökçün, 1997: 355-357).

2.2.4. *İşçi Grubunun İktisadî Esasları*

İşçi grubunun talepleri diğer gruplarla kıyaslandığında pek çok farklılık göze çarpmaktadır. Öncelikle, sanayi grubu bir kenara bırakılacak olursa, en kısa talep listesi işçi grubuna aittir. İkincisi diğer grupların talepleri belirli bir tertip içerisinde düzenlenmişken bu grubun talepleri dağınıktır. Son olarak ise diğer grupların taleplerine nispetle çok daha sert muhalefet gördükleri, diğer grupların hemen hemen bütün talepleri oybirliği ile kabul edilmiş olmasına karşılık işçi grubunun taleplerinin ancak yarısının ittifakla kabul edildiği göze çarpmaktadır.

İşçi grubunun iktisadî esasları; "amele" tabiri yerine çalışanların "işçi" olarak isimlendirilmesi, sağlık kurumlarına yatırımlar yapılması ve bunun için sıhhat vergisi adında bir vergi toplanması, sendikal hakların tanınması, çalışma saatlerinin sekiz saat ile sınırlanması, madenlerde çocuk ve kadınların çalışmasının yasaklanması, 12 yaşını doldurmamış çocukların hiçbir şekilde çalıştırılmaması – ki tartışma yaratan bu talep dört saati aşmayacak şekilde hafif işlerde çalışabilecekleri şeklinde sonuçlanmıştır, kadınlara doğum izni verilmesi, evlilik izninin yasalaşması, her üç ayda bir asgari ücretin güncellenmesi, haftalık tatil günü belirlenmesi, senelik izin hakkı, 1 Mayıs'ın işçi bayramı olarak kutlanması, izin günlerinde ücretin tam ödenmesi, riskli işlerde hayat sigortası zorunluluğu, ticaret serbestisinin sağlanması ve tekelleşmenin önlenmesi, Tütün Rejisi'nin ilga edilmesi, hammadde

ihracının zorlaştırılması ve vergiler konusunda düzenlemeler yapılması şeklinde sıralanmaktadır (Ökçün, 1997: 358-362).

2.3. Yabancı Sermayeye İlişkin Kararlar

MTTB'nin Kongre'ye hazırlık çerçevesinde kaleme aldığı metinlerden biri de yabancı sermayeye ilişkin rapordur. Söz konusu raporun kongrede okunduktan sonra herhangi bir değişiklik yapılmaksızın hükümete sunulmasına karar verilmiştir.

Söz konusu metinde; yabancı sermayenin top yekûn dışlanamayacağı tespit edilerek ancak siyasî ve ekonomik açıdan zararlı olmayacak şekilde girişlerine izin verilmesi gerektiği, yerli sermayenin tamamını karşıladığı alanlara yabancı sermayenin girişinin yasaklanması, Türk şahıslar ve şirketleri – ki bir şirketin Türk şirketi olarak sayılabilmesinin koşulları da açıkça teklif edilmiştir – dışında muafiyet ve imtiyaz tanınmaması ve merkezleri yurtdışında olan yabancı şirketlere ilişkin millî menfaatleri gözetilen mevzuat çıkarılması talepleri yer almaktadır (Ökçün, 1997: 363-364).

2.4. Kongre'ye Dair Değerlendirmeler

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923-1929 yılları arasındaki ekonomi politikalarının liberal bir içerikte olduğu genel olarak kabul edilmektedir (Boratav, 2006: 26; Altan, 2004: 35; Hamitoğulları, 1978: 760; Ahmad, 2011: 195; Akat, 1983: 1060; Tanör, 2002: 336; Çavdar, 1983: 1060). Şüphesiz ki bu dönemin sonu olan 1929 yılı "Büyük Buhran" olarak anılan gelişmeye işaret etmektedir ve özellikle 1932 sonrasında ekonomiye müdahalelerini arttıran devletin "devletçilik" adı verilen bir ekonomik modele geçtiği görülmektedir (Kuruç, 2011: 391). Bununla birlikte bir kısım yazar bu dönemde karma ekonomik sistemin uygulandığını öne sürmekte (Hiç, 1970: 85; Zeytinoğlu, 1992: 275; Parasız, 1998: 3), bu iddia ise karma ekonominin de liberalizme dâhil olduğu cevabı ile karşılanmaktadır (Hamitoğulları, 1980: 169). Devletin sınırlı olarak yaptığı müdahalelerdeki amacın özel yatırımcıları desteklemek olduğu, Lozan'da getirilen kısıtlamalar, toplumdaki ekonomi bilincinin sınırlı oluşu, işçi sınıfının bir baskı grubu olarak işlev görebilecek seviyede olmayışı gibi sebeplerden ötürü devletin istese de bu dönemde fazla müdahaleci davranamayacağı için karma ekonomik sistemin uygulamasının mümkün olmadığı dolayısıyla Türkiye'nin bu dönemde izlediği iktisadî sistemin liberal-kapitalist bir sistem olduğu iddia edilmektedir (Hamitoğulları, 1978: 767-768). Temas edilen bu iktisadî değerlendirmelerin farklı yollardan da olsa liberal-kapitalist ekonomi düzleminde buluştuklarını söylemekte bir beis yoktur. Kongre'nin bu noktada oynadığı rol ise milat olmasıdır (Boratav, 2009: 46; Hamitoğulları, 1978: 760; Altun, 2008: 56).

Kongreye dair yapılan değerlendirmelerin bir diğer yönünü ekonomik iktidar odaklarıyla siyasal iktidarın kaynaşma çabası olduğu yönündedir. Alınan kararlar ve tartışmalara yaptıkları etkiler sebebiyle özellikle çiftçilerin ve tüccarların hâkimiyetinde geçen kongrenin (Boratav, 2006: 41-43), büyük sermaye sahibi burjuva sınıfı yaratma politikasıyla (Çavdar, 2003: 164) koşut olduğu ve bu politikanın küçük ölçekli bir görünümünün kongrede yaşandığı görülmektedir. Kongrede söz konusu grupların hâkimiyetini perçinleyen husus ise hâkim grupları dengeleyecek bir unsur olan işçi grubunun dışı dokunur taleplerine yönelik yoğun muhalefettir.

3. Kongrede Alınan Kararların Hukuk Dünyasında Görünüm Kazanması

Birinci İzmir İktisat Kongre'sinde yapılan yoğun tartışmalar, alınan çok sayıda karar ve bütün sürecin en başından itibaren hükümetin girişim ve desteğiyle sürdürülmüş olması hiç şüphesiz ki kongreyi başarılı kılmaya yetmeyecektir. Gerek yukarıda atfedilen önem ve gerek bir önceki cümlede geçen "başarı"nın ölçütü söz konusu sonuçların ne kadar hayata geçirilebildiğiyle belirlenebilir. Bunun yolu ise hukuk metinlerinde kongrenin izlerinin sürülmesi ile mümkündür.

3.1. Lozan Barış Antlaşması

Kongrenin Türk hukukundaki izlerinin sürülmesine Lozan'dan başlamak abes gibi görünse de Lozan ile kongre arasında bulunan çok boyutlu bağımlı ilişkiler gerekçeyi oluşturmaktadır. Söz konusu boyutlardan ilki, doğrudan veya yalnızca ekonomi ile ilişkili olmasa da barışın sağlanması ve bağımsızlığı kabul edilmiş bir devletin doğuşunun uluslararası kamuoyu tarafından kabulüdür. Bu kabul hem ekonomi politikaları üretebilmenin hem de kongrede sıklıkla dile getirilen millileşme taleplerinin karşılanabilmesinin ön koşuludur. İkinci boyutu kongrede gündeme getirilen birtakım taleplerin iç siyasete yahut iç hukuka konu edilmesine gerek kalmaksızın Lozan ile gerçekleşmesidir. Bunların

başında ise hiç şüphesiz ki kapitülasyonlar gelmektedir. Üçüncü boyut ise kongrenin etkinliğini kıran yönüdür. Lozan'da kabul edilen gümrük vergilerinin arttırılmayacağı, ithalat ve ihracatın yasaklanmayacağı taahhüdünün Türk tarafınca kabulü kongrede kabul edilen birçok kararın hayata geçirilmesini doğrudan yahut dolaylı olarak etkilemiştir. Üstelik Lozan'ın tek olumsuz etkisi gümrüklere ilişkin hükümler de değildir; yanı sıra Osmanlı borçlarının bir bölümünün yeni devlet üzerine bırakılması da özellikle devlet tarafından gerçekleştirilmesi talep edilen yatırımların ve teşviklerin önünde büyük bir engel olarak doğmuştur (Boratav, 2006: 34).

Antlaşma ile kongre arasında doğrulanabilir olmayan ve fakat kendisini hissettiren bir de bağ bulunmaktadır. Yukarıda ifade edildiği üzere kongre, Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı dönemde gerçekleştirilmiş, Lozan görüşmeleri kongreden çok kısa bir süre sonra yeniden başlamıştır. Bu kronolojiden yola çıkan bir kısım yazar (Tunçay, 1999: 69; Toprak, 1993: 69; Akat, 1983: 1102; Çavdar, 1983: 1060) kongre ile Avrupalı devletlere izlenecek ekonomi politikalarına dair güvence verilmiş olduğu kanaatindedir. Sovyetler Birliği ile süregiden ilişkiler, 18 Eylül 1920 tarihinde Meclis'e sunulan ve "emperyalist ve kapitalist" düşmanlarla mücadele edileceğini, Türk halkının "*emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden*" kurtarılacağını ifade eden anayasa tasarısının ilk dört maddesinin Meclis'te bir beyanname olarak kabul edilmesi (Özbudun, 1992: 75-78) ve aynı yıl Ankara'da 1 Mayıs'ın ve Paris Komünü'nün yıldönümlerinin kutlanması (Kipal ve Uyanık, 2001: 41) gibi gelişmelerin liberal blokta kaygı ile karşılandığı muhakkaktır. Dolayısıyla kongrenin, Lozan görüşmelerinin bir antlaşma ile sonuçlanması için Türkiye'nin söz konusu kaygıları ortadan kaldıran adımı olarak yorumlamak tabiidir.

Sonuç itibariyle her ne kadar bu çalışma kongrenin Türk hukuk düzeni üzerindeki olası etkilerine yönelmişse de yukarıdaki bağlar sebebiyle öncelikli olarak Lozan'a temas etmek gerekmiştir. Öte yandan bu temas, çalışmada bir sapma olarak da nitelenemez. Zira Lozan bir barış antlaşmasıdır, dolayısıyla hukukî bir metindir; aynı zamanda Türkiye bu antlaşmanın tarafidir, dolayısıyla Türk hukuku içerisinde değerlendirilmesi kaçınılmazdır.

3.2. Hukuk Düzenlemelerinde Kongrenin İzleri

3.2.1. Anayasalar

Kongrenin düzenlendiği dönemden başlayıp, ekonomi politikaları üzerindeki etkililiğinin sona erdiği kabul edilen 1929 krizine kadar olan tarihi süreçte Türkiye'de biri 1921, diğeri 1924 tarihli iki anayasa yürürlük kazanmıştır. Her ne kadar ilki kongreden önce hazırlanmış ve yürürlük kazanmış, dolayısıyla kongrenin etkilerinden uzaksa da yeni devletin kongrede ortaya koyduğu ekonomik ve siyasi programla uyumu tartışılmaya değerdir.

Millî egemenliği içeren ilk Türk anayasası olması ayrıcalığına sahip olan (Tanör, 2001: 225) 1921 Anayasası, Kurtuluş Savaşı ve izleyen süreçte yeni bir devletin doğuşuna şahitlik eden temel hukuk metni olması sebebiyle olağanüstü koşulların ihtiyaçlarıyla sınırlıdır. Söz konusu sınırlılığın görünüm kazandığı en önemli konuların başında hak ve özgürlükler bahsi gelmektedir (Tanör, 2001: 252-253). Hak ve özgürlükler ideolojik bir arka plana sahip olduğu için, hak ve özgürlükler kolonuna yer vermeyen 1921 Anayasası'nın bu anlamda ve fakat uç bir yorumla ideolojisiz bir anayasa olduğunu söylemek mümkündür. Kongreden çıkan sonucun liberal bir tutum olduğuna dair yukarıda ele alınan yaklaşım ile birlikte değerlendirildiğinde söz konusu ideolojik boşluğun kongre ile doldurulduğunu söylemek mümkündür.

1924 Anayasası'na gelindiğinde ise kongre ile ilan edilen ideolojik perspektifin söz konusu temel hukuk metnine rengini verdiği görülmektedir (Tanör, 2001: 311). 1924 Anayasası'nda gerek düzenlenen hak listesi bakımından; gerek hakların düzenleniş biçimi ve gerekse sınırlandırılması gibi konularda liberal yaklaşımın tercih edildiği görülmektedir (Tanör, 2001: 308). Anayasa'da liberal-burjuva hak kataloğunda yer alan; kanun önünde eşitlik, mülkiyet, kişi özgürlüğü ve güvenliği, işkence ve angarya yasağı, düşünce, din, vicdan ve ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü, özel yaşamın korunması, seyahat, seçme, seçilme ve adil yargılanma hakları düzenlenmiştir. Bununla birlikte ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin bir düzenleme ile karşılaşmamaktadır. Oysaki yakın dönemli liberal anayasalarda ikinci kuşak hakların da düzenlendiği örnekler mevcuttur (Gemalmaz, 2012: 262-282). Kongrede işçi grubunun talepleri içerisinde yer alan sağlık, konut, çalışma gibi hakların göz ardı edilmiş olması yeni devletin ideolojik yönünü yansıtan meselelerdendir. Benzer şekilde işçilerin en çok

muhalefet edilen grup oluşunun kongrenin liberal yüzünü faş eden unsurlardan olduğu da hatırlanmalıdır.

Kongreyle ideolojik olarak paralel olmasının yanı sıra 1924 Anayasası İzmir’de alınan kararların daha somut izlerini de taşımaktadır. Örneğin, mülkiyet hakkına devlet tarafından yapılabilecek muhtemel müdahaleleri düzenleyen 74. madde aynı zamanda büyük toprak sahiplerinin korunması işlevini görmüştür. Söz konusu maddenin son fıkrası, özetle ve mealen, olağanüstü hallerde kanunla getirilen mükellefiyetler ayrı olmak üzere hiç kimsenin herhangi bir fedakârlığa zorlanamayacağını düzenlemektedir. Anayasa’nın bu hükmü toprak reformu gibi müdahalelerin önünü kapatmakta (Tanör, 2001: 311) ve aynı zamanda tarımsal üretimin büyük arazilerde yapılması gerektiği yönündeki kongre kararlarını desteklemektedir.

3.2.2. Türk Medenî Kanunu ve Borçlar Kanunu

Türk hukuk devriminin başlangıcı kabul edilen eylem 1926 yılında sırasıyla Türk Medenî Kanunu’nun ve Borçlar Kanunu’nun kabul edilmesidir (Mumcu, 1996: 56-57). Özellikle Medenî Kanun’un kabulü Avrupa ile yakınlaşma bakımından oldukça önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir (Schwarz, 1952: 109).

Her iki kanuna da liberal ideolojik perspektif hâkimdir (Schwarz, 1952: 125). Özel mülkiyetin tanınmış olması, sözleşme serbestisi ilkesinin bulunması ve ölüme bağlı tasarruflarda bulunabilme imkânı ile söz konusu kanunlar liberal geleneğin üç sacayağı üzerinde yükselmektedirler (Tercier, 1996: 74-75).

Özellikle bu son tespitinin yapılması ile söz konusu kanunlarda ayrıntılı inceleme yapılarak kongrenin etkilerini takip etmeye gerek yoktur. Zira kongreye katılan grupların taleplerini doğrudan karşılayacak mevzuat medenî kanun yahut borçlar kanunu değildir. Bu kanunlar, kongrenin liberal havasını yansıtmaması ve başkaca mevzuat ile karşılanacak taleplere zemin oluşturması bakımlarından değinilmeyi gerektirmektedir. Bu sebeple kongredeki taleplerin daha somut halde yansıdığı mevzuata yönelmek yerinde olacaktır.

3.2.3. Reji’nin Kaldırılması

Kongrede çiftçiler ve işçiler tarafından ayrı ayrı gündeme getirilen ve bütün grupların ittifakla kabul ettiği Reji’nin kaldırılması talebi 1925 yılında çıkarılan 558 sayılı Tütün İdare-i Murakatesi ve Sigara Kağıdı İnhisarı Hakkında Kanun ile yerine getirilmiştir. Söz konusu kanundan önce Reji’nin ne olduğunun anlaşılması gerekmektedir.

19. yüzyılın ortalarında başlayan Osmanlı Devleti’nin dış borçlanmaları, aynı yüzyılın son çeyreğinde ödenemez hale gelmişti (Avcıoğlu, 2001: 126). Borçların ödenemeyeceğinin ilan edilmesi üzerine, Duyun-u Umumiye İdaresi adı verilen ve yerli ve yabancı alacaklıların temsilcilerinden teşekkül eden bir meclise devlet gelirlerinin bir kısmı üzerinde tasarrufta bulunma yetkisi verilmiştir (Blaisdell, 1940: 14). Böylece Duyun-u Umumiye İdaresi belirli vergileri toplayan kurum halini almıştı.

Duyun-u Umumiye İdaresi’nin yetkili kıldığı vergileri toplamak dışında bir başka yetkisi tütün ve tuz ürünleri üzerinde tekel olmasıydı. 1884’te tütün ve tuz ürünlerindeki tekel yetkisi kısaca “Reji” olarak bilinen “Müşterekülmenfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye” isimli bir şirkete 30 yıllığına devredilmiş, 1913’te savaş giderleri sebebiyle imtiyaz 15 yıl daha uzatılmıştır (Tekin, 1974: 86-87). Reji, kârlılığı arttırmak adına üreticiden düşük fiyatla aldığı ürünleri fahiş fiyatlardan piyasaya sürmüştür. Şirket o denli güçlüdür ki alım-satımda uyguladığı fiyat politikası sebebiyle ortaya çıkan kaçakçılıkla mücadele için kolluk kuvveti dahi kurabilmiştir. Söz konusu kolluk kuvvetleri rejiden bağımsız kaçak tütün ticareti yapan çok sayıda kişiyi çatışmalar sırasında öldürmüştür (Avcıoğlu, 2001: 134-135). Dolayısıyla Reji’nin, gerek çiftçiler ve gerekse işçiler bakımından yalnızca maddi külfet getirmekle kalmadığı ama aynı zamanda yaşamları için de bir tehdit olduğu için kaldırılması talep edilmiştir. Nitekim yukarıda zikredilen kanun ile Reji idaresine son verilmiş ve tütün ve sigara imal, satış ve tütüne ilişkin sair işlerde tekel yetkisi önce 1 yıllı sınırlı olarak sonrasında ise 5 yıla çıkarılarak devlete bırakılmıştır.

3.2.4. Teşvik-i Sanayi Kanunu

Sanayi grubunun kongrede dile getirdiği en temel hususların başında Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun tadil edilmesi gelmekteydi. Dönemin resmi devlet politikalarının da sanayileşme yönünde olmasının (Georgeon, 2006: 187) desteğiyle sanayicilere taleplerinden daha fazlası olarak yorumlanabilecek şekilde tadil yerine 1927'de yeni bir kanun verilmiştir.

Söz konusu kanunun içeriğine bakıldığında, kongrede sanayi grubunun talep ettiği birçok hususun tek başına mezkûr kanunca karşılandığı görülmektedir. Kazanç ve gümrük vergileri çerçevesinde çeşitli muafiyetler, uygun bedelle arazi satışları, arazi tahsisleri, tesis kurmak için ithal edilen araç ve gereçlerin taşınmasında indirimli tarifeler uygulanması, kamu tarafından üretilen ürünlerin müteşebbislere daha uygun fiyattan satılması ve yıllık üretimde belirli oranlarda devlet alımı garantileri gibi düzenlemeler, sanayi grubunun doğrudan ya da dolaylı olarak talep ettikleri meseleler içerisinde bulunmaktadır.

Kanunda diğer gruplarca farklı gerekçelerle dile getirilen taleplerle uyumlu düzenlemeler de görmek mümkündür. Örneğin teşvik sağlanan işletmelerde, belirli işler dışında yalnızca Türklerin çalışabileceği, yurtdışından getirmek zorunda kalan nitelikli işçilere ise Türklere aynı işi öğretmek ve kısa süreli olarak çalışmak kaydıyla müsaade edileceğine dair düzenlemeyi, farklı gruplar tarafından dile getirilen ekonominin millileştirilmesi gerektiği yönündeki taleplerin bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Benzer şekilde farklı grupların talepleri arasında görülebilecek olan yerli üretime önem verilmesi ve tüketimde yerli malların tercih edilmesi, iletişim araçlarının iyileştirilmesi ve yaygınlaştırılması gibi düzenlemeler kanunda yer bulmuştur.

3.2.5. Vergi Düzenlemeleri

Osmanlı Devleti'nin temel gelir kaynakları arasında yer alan (Tunçer, 1962: 48) aşar, genel olarak tarımsal faaliyetlerden alınan ve tarihsel süreç içerisinde oranı farklılaşan (Velay, 1978: 453) bir vergi türüdür. Aşar hem ürün üzerinden alınan bir vergi olması sebebiyle hem de iltizam sistemindeki toplanma usulü sebebiyle (Keyder, 1982: 52) her zaman tartışmalara ve hatta çatışmalara sebep olmuştur (Cin, 1981: 385). Bu sebeple aşarın kaldırılması talebinin ilk defa kongrede dile getirildiği düşünülmemelidir. Özellikle Duyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasından sonra aşar vergisi uygulamalarında ortaya çıkan problemler, daha Osmanlı döneminde başlayan tepkileri doğurmuştur (Akalin, 2008: 39-40).

17 Şubat 1925 tarihinde çıkarılan 552 sayılı "Aşarın İlgasıyla Yerine İkame Edilecek Vergi Hakkında Kanun" ile aşar vergisi kaldırılmış ve farklı ürünlere farklı oranlarda vergi uygulanacağı hükme bağlanmıştır. Aşarın kaldırılmasındaki amaç tarımsal üretimin büyümesi olarak açıklanmıştır. Nitekim başkaca önlemlerle de desteklenen tarımsal üretimde 1929'a kadar her yıl ortalama %16'lık büyüme oranının yakalandığı görülmüştür (Oyan, 1999: 54). İltizam sisteminin terk edilmiş olmasının da bu büyümede katkısı olduğu unutulmamalıdır (Keyder, 1982: 53). Aşarın ve iltizam sisteminin ortadan kaldırılması aynı zamanda çiftçileri doğrudan pazarla buluşturmuş ve çiftçileri kapitalist ekonomi ile tanıştırmıştır (Boratav, 2009: 54). Bu son gelişme yaratılmak istenen millî burjuvazi hedefleri ile birlikte değerlendirildiğinde aşarın kaldırılması farklı bir anlam daha kazanmakta ve kongreyle de hedeflenen genel programla uyum yakalamaktadır.

Kongrede gündeme getirilen ve yeni düzenleme talep edilen vergilerden bir diğeri temettü yani kazanç vergisidir. 1863 yılından itibaren uygulamaya konulan temettü vergisi, karine olarak belirlenmiş olan ticaret, sanayi ve serbest meslek kazanç ve ücretleri üzerinden alınmaktaydı (Öner, 2001: 425). 1926 yılında temettü vergisi kaldırılarak yerine kazanç vergisi getirilmiştir. Kazanç vergisi ile karine olarak kabul edilen kazanç değil gerçek kazanç vergilendirilmeye başlanmıştır. Bu düzenleme de kongrede dile getirilen ve içerik olarak vergide düzenleme ve adalet isteyen taleplerin hayata geçirilmesi şeklinde yorumlamak mümkündür.

3.2.6. Diğer Gelişmeler

Kongre sonrasında görülen ilk siyasi gelişme Meclis'in seçim kararı almasıdır. Bu karar ile kongre arasında açık ve doğrudan bir bağ olduğunu ileri sürmek ilk bakışta zor ise de Meclis'i seçim kararı almaya iten sebepler (Atatürk, 1995: 404) ve sonrasında Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kuruluşunu hazırlayan ilkeler kongrenin görüldüğünden daha fazlası olduğunu ortaya koymaktadır. Anadolu ve

Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal imzasıyla yayınlanan ilkeler “dokuz umde” olarak bilinmektedir. Söz konusu metnin girişinde Mustafa Kemal şu ifadeleri kullanmaktadır: “Bu umdeler memleketin en müstacel ihtiyacı ve birçok erbabı ihtisasın mütalâatı ve bilhassa İzmir’de bütün memleket mümessillerinden müteşekkil olarak in’ikat eden iktisat kongresi mesaisi dahi nazarı dikkate alınarak tespit edilmiştir.” Söz konusu ifadelerin de açıkça gösterdiği üzere cumhuriyeti ilan edecek, devletin ideolojik temellerini atacak sürece hâkim olan ilkelerin ortaya çıkmasında kongre açıkça etkili olmuştur. Kongrenin ilkesel belirleyiciliği yanında alınan kararların söz konusu ilkeler içerisinde somutlaşması da söz konusudur. Kararların bir özeti niteliğinde olan 5. umde yeni dönemde izlenecek ekonomi politikalarını ilan ederken kongrenin önemini bir kez daha ortaya çıkarmaktadır. Ekonomiye ilişkin olmamakla birlikte, örneğin asayiş gibi konulara ilişkin, ilkelerin sunulduğu diğer umdelerde de kongrenin izlerini görmek mümkündür.

Kongrede alınan kararların hayata geçirilmesi yönünde bir başka gelişme demiryollarına ilişkindir. Kongreden yaklaşık bir ay sonra çıkarılan Şarkî Anadolu Demiryollarına Dair Kanun ile hayata geçirilmeye çalışılan ve fakat başarılı olunamayan (Yavuz, 1999: 552) “Chester Projesi” olarak bilinen girişim, kongrede tekrar tekrar gündeme getirilen demiryolu ağının genişletilmesi taleplerinin hayata geçirilmesinde önemli bir adımdır. Tartışmalı Chester Projesi her ne kadar gerçekleştirilememiş olsa da 1924’ten itibaren demiryolu yatırımlarının giderek arttığı görülmektedir. Anadolu Demiryollarının Mübâyı’asına Müdiriyyet-i Umûmiyyesinin Teşkilât ve Vezâifine Dâir Kânûn ile birden fazla güzergâhın hükümetçe satın alınmasına karar verilmiştir. İzleyen süreçte yapılan yatırımlar ile 1923-1929 yılları arasında yaklaşık 1000 kilometrelik yeni demiryolu kullanıma açılmış, bir o kadarının da inşasına başlanmıştır (Keyder, 1982: 47-48). Kongrede farklı grupların nakliye araçlarına yönelik talepleri hatırlanırsa söz konusu yatırımlar ile kongre arasındaki bağ da ortaya çıkmış olacaktır.

Yine nakliye yollarına ilişkin taleplerde gündeme gelen limanların işletilmesi ve geliştirilmesi yönündeki taleplerin de yerine getirildiği görülmektedir. 1925 yılında çıkarılan Limanlar Kanunu ile Türkiye’de bulunan limanların işletmesi ve bakımları devlete yüklenmiş, limanlarda faaliyet göstermek üzere kurulacak Türk anonim şirketleri tarafından gerekli işlemlerin yürütüleceği. 1926 yılında ise Türkiye Sahillerinde Nakliyat-ı Bahriyye (Kabotaj) ve Limanlarla Karasuları Dâhilinde İcrâ-yı San’at ve Ticaret Hakkında Kanun çıkarılmıştır. Söz konusu kanun ile Türkiye sahillerinde nakliye, kılavuzluk ve sair işlerin görülmesi hakkına yalnızca Türk bayrağı taşıyan deniz araçlarının sahip olduğu düzenlenmiştir.

Sayılan hukukî düzenlemeler dışında kongrede alınan kararların hayata geçirilmesi yönünde yapılanlar içerisinde 1924 yılında Türkiye İş Bankası’nın kuruluşu da anılmalıdır. Söz konusu bankanın internet sitesinde de görülebileceği üzere İş Bankası, Birinci İzmir İktisat Kongre’sinde alınan kararların bir neticesidir (“Türkiye İş Bankası”, t.y.: par. 7). Her ne kadar 1931 yılında faaliyetlerine başlamış olması sebebiyle kongrenin etki döneminin dışında kalmış dahi olsa Merkez Bankası’nın hayata geçirilmesinin fitilinin kongrede yakıldığı not edilmelidir. Keza doğrudan kongreyle bağlantılı olan İzmir Fuarı da hayata geçen talepler arasında sayılmalıdır.

Sonuç

Birinci İzmir İktisat Kongresi düzenlendiği tarihi süreç, sonrasında meydana getirdiği sonuçlar ve yeni kurulmakta olan bir devletin ideolojik temelleri için oldukça önemli bir organizasyon olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir. Yukarıda özetle gösterildiği üzere kongrede alınan kararların birçoğu atılan hukukî, siyasî ve ekonomik adımlarla hayata geçirilmiş, dolayısıyla bir hayal olarak kalmamıştır.

Kongre çeşitli açılardan değerlendirmeye tâbi tutulabilir. Şüphesiz ki bu değerlendirmelerin başında ekonomik perspektif gelmektedir. Bu anlamda teknik bir analizin bu çalışmanın konusu olmadığı ise ortadadır. Ekonomi programına ilişkin genel geçer bir değerlendirme yapılması halinde ise hukukî zemine de kavuşmuş birkaç husus göze çarpmaktadır. Yabancı müteşebbislere daha önce tanınan imtiyazların kaldırılması, Lozan’daki ilgili hükümlerle hareket kabiliyeti sınırlanmış olsa da gümrüklere ilişkin girişimlerde bulunulması, liman, demiryolu gibi işletmelerin devlet idaresinin uhdesine alınması, Türk çiftçi, sanayici ve tüccarların korunmasını ve gelişmesini sağlayan teşvik politikalarının geliştirilmesi, Türk işçilere öncelik verilmesini vazedenden hukukî düzenlemelerin hazırlanması gibi çok sayıda örnek, ekonomide millileşme çabasının birer ürünü olarak okunmalıdır.

Diğer taraftan ekonominin millileştirilmesinde izlenen yol haritası olarak Müslüman Türk burjuvazisi yaratma yöntemi seçilmiş görünmektedir. Kongrede alınan kararların liberal özünün de başkaca bir yola imkân tanınması mümkün değildir. Yukarıda millileşme çabası olarak sayılan birçok unsur aynı zamanda özel teşebbüsün geliştirilmesi amacı taşımaktadır. Özellikle teşvikler, tahsisler ve vergi muafiyetleri bu hedefin gerekleridir.

Kongreyle ortaya çıkan ideolojik seçimin hukuka yansıyan sonuçlarının bir diğer yönünü hak ve özgürlükler oluşturmaktadır. Özellikle 1924 Anayasası'nda düzenlenen hakların yalnızca liberal haklardan, yani medeni ve siyasî haklardan oluşması dönemin ekonomik, sosyal ve kültürel hakları da içeren anayasalarının göz ardı edildiğini göstermektedir. Çalışmanın ilgili bölümlerinde değinildiği gibi kongrede işçi grubunun taleplerine yönelik muhalif tavır adeta aynı şekilde anayasa düzlemine de taşınmış görünmektedir.

Netice itibarıyla Birinci İzmir İktisat Kongresi; farklı disiplinler için oldukça ilgi çekici araştırma alanları sunan, tarihi açıdan çok kritik bir noktada oturan, sonuçlarının oldukça temel meselelerde etkili olduğu ve fakat akademik olarak gerektiği kadar ilgiyi görememiş önemli bir girişim olarak değerlendirilmeyi beklemektedir.

Kaynakça

- Ahmad, F. (2011). İttihatçılıktan Kemalizme (6. bs.). İstanbul: Kaynak.
- Akalın, G. (2008). Atatürk Dönemi Maliye Politikaları. Ankara: Maliye Bakanlığı.
- Akat, A. S. (1983). İktisadi Politikalar. Türkiye Ansiklopedisi içinde. (Cilt 4, 1090-1112). İstanbul: İletişim.
- Alibekov, İ. V. (1996). 1923 Yılı İzmir İktisat Kongresi ve Onun Türkiye Cumhuriyeti İktisadi Tarihindeki Yeri. Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu 9-11 Eylül 1991 içinde (845-861). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Alkan, M. Ö. (1992). Türkiye İktisat Kongresi – 1923 – İzmir’e Katkı – 2: Kocaeli Livası Namına İzmir İktisat Kongresi’ne Tevdi Edilen Rapor. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 47 (1-2), 395-402.
- Altan, M. (2004). Bürokrasi mi, Burjuvazi mi?. Ankara: Liman.
- Altun, Ş. (2008). Atatürk, İnönü, Bayar’ın İktisat Kavgası. İstanbul: Hayal Et Kitap.
- Atatürk, M. K. (1995). Nutuk: 1919 – 1927. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- Avcıoğlu, D. (2001). Türkiye’nin Düzeni Dün – Bugün – Yarın. İstanbul: Tekin.
- Blaisdell, D. C. (1940). Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü. (Çev. Hazim Atıf Kuyucak). İstanbul: İstanbul Arkadaş Matbaası.
- Boratav, K. (2006). Türkiye’de Devletçilik (2. bs.). Ankara: İmge.
- Boratav, K. (2009). Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2007 (13. bs.). Ankara: İmge.
- Cin, H. (1981). Atatürk’ün Toprak ve Tarım Politikası. Akif Erginay’a 65. Yaş Armağanı içinde (363-387). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Çavdar, T. (1983). Devralınan İktisadi Miras, İktisadi Düzen ve Sorunları. Türkiye Ansiklopedisi içinde (Cilt 4, 1048-1060). İstanbul: İletişim.
- Çavdar, T. (2003). Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900 – 1960: Yirminci Yüzyıl Türkiye İktisat Tarihi. Ankara: İmge.
- Gemalmaz, M. S. (2012). Devlet, Birey ve Özgürlük (Genişletilmiş 2. bs.). İstanbul: Legal.
- Georgeon, F. (2006). Tütün Rejisi’nden Tekel’e, Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Tütün Sorunu. Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930): Seçilmiş Makaleler. (Çev. Ali Berktaş). İstanbul: Yapı Kredi.
- Hamitoğulları, B. (1978). Çağdaş İktisadi Sistemler: Oluşum ve Değişim Aşamaları ile Strüktürel ve Doktrinal Bir Yaklaşım. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Hamitoğulları, B. (1980). Karma Ekonomi, Planlama ve Büyümeye İlişkin Bazı Yanılgılar Üzerine. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 35 (1-4), 167-186.
- Hiç, M. (1970). Kapitalizm, Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- İnan, A. A. (1989). İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat – 4 Mart 1923 (2. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Keyder, Ç. (1982). Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929). Ankara: Yurt.
- Kıpal, U. ve Uyanık, Ö. (2001). Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik). İstanbul: Kaynak.
- Koraltürk, M. (2011). Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi. İstanbul: İletişim.
- Kuruç, B. (2011). Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi Büyük Devletler ve Türkiye. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Mumcu, A. (1996). Türk Medeni Kanunu’na Giden Yol. Milli Egemenlik Sempozyumları 1996 içinde (56-65). Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu.
- Oyan, O. (1999). Meiji-Osmanlı-Türkiye: Vergi Politikasına İktisadi Kalkınma Sorunsalından Bakış. Bilanço 1923 – 1998: “Türkiye Cumhuriyeti’nin 75 Yılına Toplu Bakış” Uluslararası Kongresi II. Cilt: Ekonomi – Toplum – Çevre içinde (41-57). İstanbul: Tarih Vakfı

- Ökçün, A. G. (1983). İzmir İktisat Kongresi. Türkiye Ansiklopedisi içinde (Cilt 4, 1061-1064). İstanbul: İletişim.
- Ökçün, A. G. (1997). Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir Haberler – Belgeler – Yorumlar (4. bs.). Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu.
- Öner, E. (2001). Mali Olaylar ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare. Ankara: Maliye Bakanlığı.
- Özbudun, E. (1992). 1921 Anayasası. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- Parasız, İ. (1998). Türkiye Ekonomisi 1923'ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları Uygulamaları. Bursa: Ezgi.
- Schwarz, A. B. (1952). Medeni Kanunların Hayati Kuvveti ve Tadili. (Çev.: Halid Kemal Elbir) İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 18 (1-2), 109-128.
- Tanör, B. (2001). Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980) (7. bs.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Tanör, B. (2002). Kurtuluş Kuruluş (Genişletilmiş 4. bs.). İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- TBMM Zabıt Ceridesi. Dönem 1. Cilt 27. Oturum 187.
- Tekin, F. (1974). Mali Tekeller ve Türkiye'de Tütün Tekeli. Eskişehir: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.
- Tercier, P. (1996). Türkiye ve İsviçre Özel Hukuku. Milli Egemenlik Sempozyumları 1996 içinde (66-85). Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu.
- Toprak, Z. (1993). 70. Yılında İzmir İktisat Kongresi. Görüş (8), 64-69.
- Tunçay, M. (1999). Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması: 1923-1931. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tunçer, H. (1962). Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları. Ankara: Gürsoy.
- Ülken, Y. (1986). Atatürk Döneminde İktisadi Arayışlar – Eylemler – Olaylar. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 42 (1-4), 13-25.
- Varlı, A. ve Koraltürk, M. (2010). II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyete Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 9 (20-21), 127-142.
- Velay, A. d. (1978). Türkiye Maliye Tarihi, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı.
- Yavuz, B. S. (1999). Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 6 (24), 527-561.
- Zeytinoğlu, E. (1992). Ekonomik Doktrinler ve Ekonomik Sistemler. İstanbul: Mim.

Moderator Role of Word of Mouth Marketing on The Impact of Public Relations on Purchase Intention From an Integrated Marketing Communications Perspective

Hande Ayhan Gökçek¹, Hilal Kılıç², Onur Türker³

Research Article

Abstract

Marketing-oriented Public Relations within the scope of Integrated Marketing Communication, which is also accepted as one of the marketing tools of businesses, has an important place in consumer communication. In this context, it is known that businesses mostly manage this communication with corporate social responsibility activities. Especially today, profit-oriented businesses aim to affect the purchasing intentions of consumers by establishing emotional bonds with the consumers through their corporate social responsibility activities. In this research, it has been investigated whether corporate social responsibility activities within the scope of Public Relations have an effect on consumers' purchase intention and whether Word of Mouth Marketing has a moderating role in this effect. The research results have shown that corporate social responsibility activities have a positive effect on the purchasing intentions of consumers of fuel companies, but the moderating role of word of mouth marketing in this effect is significant and negative.

Keywords

Consumer Behavior,
Public Relations,
Word of Mouth,
Marketing,
Purchase Intent

Article Info

Received
14.09.2023
Accepted
10.10.2023

Bütünleşik Pazarlama İletişimi Perspektifinden Halkla İlişkilerin Satın Alma Niyeti Üzerindeki Etkisinde Ağızdan Ağıza Pazarlamanın Aracı Rolü

Öz

İşletmelerin bütünleşik pazarlama iletişimi kapsamındaki pazarlama araçlarından biri olarak kabul gören pazarlama odaklı halkla ilişkiler, tüketici iletişiminde önemli bir yere sahiptir. Bu çerçevede işletmelerin bu iletişimi çoğunlukla kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleriyle yönettikleri bilinmektedir. Özellikle, günümüzde kâr odaklı işletmeler kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ile tüketici ile duygusal bağ kurarak tüketicilerin satın alma niyetlerini etkilemeyi hedeflemektedir. Bu araştırmada halkla ilişkiler kapsamındaki kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin tüketicilerin satın alma niyeti üzerinde etkisinin olup olmadığı ve ağızdan ağıza pazarlama yönteminin bu etkide aracılık rolünün bulunup bulunmadığı araştırılmıştır. Araştırma sonuçları akaryakıt firmaları tüketicilerinin satın alma niyetleri üzerinde kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin pozitif etkili olduğu buna karşın bu etkide ağızdan ağıza pazarlamanın moderatör rolünün anlamlı ve negatif olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tüketici Davranışı,
Halkla İlişkiler,
Ağızdan Ağıza
Pazarlama,
Satın Alma Niyeti

Makale Bilgileri

Received
14.09.2023
Accepted
10.10.2023

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, hayhan@gelisim.edu.tr, 0000-0001-6349-3923.

² Dr., phd1468@gmail.com, İstanbul Beykent Üniversitesi, 0000-0002-6628-4080.

³ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, oturker@gelisim.edu.tr, 0000-0002-5119-0323.

Introduction

Competition-based changes in the field of marketing force businesses to develop new strategies for communication with the target audience. The synchronized use of Integrated Marketing communication elements such as Public Relations, Advertising, Sales Promotion, and Personal Sales is considered a strategy for this purpose. Especially in the customer-oriented marketing approach, determining the messages that will have an impact on the target audience and creating effective communication programs have an important place.

Integrated marketing communications (IMC) emerged in the 1980s due to the need for businesses to strategically use their communication tools in an integrated manner (Kliatchko, 2005: 21). Businesses started to use marketing communication tools with personal sales in the 1800s. With the use of mass media in the 1950s, advertising emerged as the main marketing communication tool. In the 1970s, sales promotion and public relations became frequently used marketing communication tools besides advertising. In the 1980s, businesses needed to use all marketing communication tools strategically, and this situation led to the emergence of integrated marketing communication (IMC). Businesses have started to carry out marketing communication activities in integrity with each other to meet the needs of the market they are involved in faster and to provide more comprehensive services in communication activities (Barker, 2013: 107). With the use of integrated marketing communication (IMC) by businesses, marketing communication tools work in full coordination with each other, allowing businesses to have a monophonic and single-view brand image (Schultz and Schultz, 1998: 12). Integrated marketing communication (IMC) enables them to make communication plans holistically, transfers consumer information to common databases, ensures that the messages to be given are suitable for the consumer, and ensures that all communication activities are carried out in strategic consistency (Kliatchko, 2005: 24).

In this context; Public Relations activities, one of the integrated marketing communication elements, have an important place in the communication of public and private institutions with the target audience. Social responsibility projects carried out by local and global brands and in some cases jointly with non-governmental organizations are considered within the scope of these activities. It has also emerged through literature studies that consumers attach importance to corporate social responsibility projects, especially when choosing a brand. However, it has been determined that there is no previous research in the literature on whether consumers share information about corporate social responsibility activities through word of mouth marketing. In this study, the mediating role of word of mouth marketing in the effect of public relations on purchase intention was examined from the perspective of integrated marketing communications. In this context, the data obtained from the consumers of 2 fuel companies, which stand out with their social responsibility activities within the scope of Public Relations, were analyzed.

Literature Review

1.1. Public Relations in the Context of Integrated Marketing Communications

In the Context of Integrated Marketing Communications, Integrated Marketing Communications (IMC) offers many advantages for businesses. First of all, businesses that can effectively perform integrated marketing communication (IMC) ensure synergy by using marketing communication tools in a synchronized manner and eliminating the messy and inconsistent image that may occur in the consumer's mind. Secondly, it is ensured that the messages given from different communication tools create the same perception of the target audience through integrated marketing communication (IMC). Thirdly, integrated marketing communication (IMC) ensures that all communication activities are coordinated that the departments within the organization work in corporate integrity with each other (Odabaşı and Oyman, 2002:71-73).

The concept of corporate social responsibility, which is one of the Integrated Marketing Communication activities, also constitutes an important part of the Public Relations discipline, which is an important element of the promotion mix of marketing science. When viewed from this angle; The concepts of public relations and social responsibility are closely related to each other. In this relationship, social responsibility constitutes the operational side of Public Relations and plays an important role in the communication of institutions with the target audience.

The reason for the existence of Public Relations is expressed as gaining the trust of the public by influencing public opinion (Asna, 2006: 37). Based on this definition; The concept of public opinion can be expressed as the target audience for Public Relations. It is known that the announcements planned to affect the target audience, especially in marketing communication studies, are made through social responsibility projects

1.2. Brand Communication and Corporate Social Responsibility

When the definitions in the literature are examined, it is stated that social responsibility is a social activity that takes place mutually between businesses and society. In a broader definition, social responsibility is explained as a set of procedures, actions and policies that lead businesses to take measures within the scope of possible harm caused by their activities, prioritize the welfare of the society, and lead them to make decisions to carry out their activities from the production stage to the consumption stage without harming the society. (Korkmaz, 2009: 20-21) Based on these definitions, it can be said that social responsibility activities are a feature that shapes the activities of profit-oriented or non-profit-oriented institutions. It is a fact that the social responsibility activities carried out by the institutions also affect the image and reputation management of the institutions.

Campaigns and announcements made by institutions on many issues that concern the society, especially education, health and the environment, create a social benefit when they receive public support and are planned for a long time, and this increases the prestige of institutions. (Özgen, 2017: 63)

Philip Kotler suggested the following definition to describe all efforts under the umbrella of corporate social responsibility: “Corporate social initiatives are major activities undertaken by a corporation to support social causes and to fulfill commitments to corporate social responsibility.” (Kotler and Lee, 2005: 3).

Corporate social responsibility activities also have an important place in the reputation management of institutions. It is a part of reputation management for brands to feel responsible towards society and to produce various projects in this direction. Especially in line with the sustainability goals of the brands, these projects take place in a very wide range from education to culture and environmental protection under the environmental, social and economic headings. Considering the compelling effect of competition to make a difference in the marketing strategies of brands, corporate social responsibility projects can be considered as an important strategy in terms of creating loyalty in the target audience. For example; İşbank's “Önceliğimiz Çevre” campaign, “Bir Usta Bin Usta” campaign, endorsement of Istanbul Foundation for Culture and Arts Foundation and GSM operator Turkcell's “Kardelenler” campaign and “Aradığın Ağaç Olsun” campaign can be shown as corporate social responsibility projects of profit-oriented businesses.

Written by Ulu in 2009; In the master's thesis titled "Corporate Social Responsibility Projects Effects on Brand Perception: A Research", it was concluded that there is a significant link between social responsibility practices and brand perception and that consumers' purchasing behaviours can be changed by considering the social responsibility activities of brands.

In another research in the literature, it has been concluded that businesses that carry out corporate social responsibility activities can be a reason for consumers to create brand awareness (Akkoyunlu and Kalyoncu, 2014: 142).

Corporate social responsibility activities have an important place in the marketing communication strategies of brands as a title that operates under the umbrella of Public Relations.

1.3. Purchase Intention

Purchasing intention is defined as purchasing a certain product from a certain brand within a certain period of time (Keller, 2004). In other words, it is expressed as the intention of consumers to purchase a certain product or service (Lin et al.: 2013). The intention to buy is because it defines the consumer's need for a certain product or service, or even the perception of the product and the product. it means that they prefer to buy a product or service. In other words, the intention to buy means that the consumer buys the product again after evaluating the product and realizes that the product is worth

buying. When consumers choose a particular product, the final decision to purchase or reject a product depends on the intention of the consumer. In addition,

Many external factors that may affect the purchase intention have been identified (Keller, 2004). Consumers' evaluations and attitudes about the product or service are important in their purchasing intentions. The consumer value given to the purchase of a product or service leads to the purchase of that product or service (Madahi and Sukati, 2012).

Sometimes consumers may not have completed the purchase, and this is also included in the literature as a behavioral intention. Consumers primarily benefit from their own value judgments and experiences in their pre-purchase evaluations (Zeithaml et al.: 1996). According to the results of Çevuşoğlu et al. (2021) is the relationship between brand image and perceived price and purchasing intention in his research (Çavuşoğlu et Dec.: 2021).

In studies on public relations practices and purchasing intention, consumers generally stated that they are willing to buy the products of companies that attach importance to corporate social responsibility activities. However, there is also a perception on the consumer side that conducting corporate social responsibility activities will increase prices. As it is known, price perception is greatly influenced not only by internal factors but also by the activities of enterprises (Ünsalan and Bayraktar, 2017). Therefore, the perception that prices will increase may negatively affect the purchasing intention. Negative or positive emotional states of consumers affect their purchasing preferences.

It is important to explain the between the concepts of intention and behavior before the consumer purchasing behavior. Although these concepts are Decipherentially different from each other, there is a close relationship between them. Intention is defined as planning something in a person's mind, thinking in advance, making self-decisions, the desire, and thought to direct to a purpose within a person (TDK, 2019). Behavior is the result of agreed intentions. Therefore, the attitudes of consumers are determined by intentions, and intentions reveal behaviors (Fishbein and Ajzen, 1977). There is an intention behind every human behavior related to that behavior. For example, crying is a behavior. The reason for this behavior is the desire to cry. In the same way, the consumer's intention to buy is also at the bottom of consumer purchasing behavior. Consumer purchasing intention can be defined as the consumer's desire to purchase a product or service.

Intention, which plays an important role in the relationship between attitude and behavior and means consciously planning something in advance, is an important indicator of the true will to Decipher any behavior. The purchasing intention is one of the most critical stages of the purchasing decision process, which reveals the decisive reaction of the consumer to stimuli (Tek, 1999: 215). The intention is to achieve any pre-agreed outcome. Behavior is the result of agreed intentions. Therefore, it determines the attitudes and intentions of consumers, and intentions reveal behaviors (Fishbein and Ajzen, 1975: 385). To Howard (1994: 41) according to the purchase intention, it is a mental phenomenon that affects the buyer's decision to purchase certain parts of a certain brand. Product evaluation, attitude, purchase intention, and purchase constitute the four stages of consumers' purchasing decision-making process. The comprehensive evaluation of the product by the consumer is the first step of product evaluation. The consumer's feelings and thoughts about a particular product enter the second stage, known as attitude. The consumer's desire to buy that product constitutes the third stage. After all, the customer buys the product. Therefore, purchasing behavior arises as a result of the intention to purchase during the purchasing decision process. Purchasing intention, which is intertwined with the decision stage in the consumer purchasing process, is often used to predict sales of existing and new products and regularly collects data on purchasing intention by enterprises. Demand forecasts are made with these collected data and some strategic decisions are made based on them.

Purchase intention manifests itself in the following ways (Odabaşı and Barış, 2002: 375):

Identifying the product and brand

Determining the category of the product

Determination of the product class

Identifying a general need

Identifying a need

Factors affecting purchase intention are as follows:

Figure 1: Factors Affecting Purchase Intent (Solomon, 2013: 323)

1.4. Word of Mouth Marketing

Consumers often share their opinions and information. They constantly exchange information with each other about their service experiences with mobile phones, computers, clothes, etc, and cinemas, restaurants etc. The widespread use of social media tools like Facebook, Twitter etc. has increased the number of shares that consumers share. Word of mouth marketing is defined as the informal sharing of positive or negative experiences of consumers about products or services with each other (Berger, 2014: 587). Within the framework of word of mouth, consumers informally share their experiences about brands with each other. Word of mouth marketing has an extremely important effect in persuading consumers to buy. A comment made about a brand on social media can affect consumers all over the world (Moore and Lafreniere, 2020: 35). Consumers can be affected by the positive comments made by a family member about a brand, and they can also be affected by the comments made by a stranger they do not know. Studies have shown that word of mouth marketing is effective in the product preference of consumers, especially in clothing, food, automotive, electronics and skin care products (Bughin, Doogan and Vetvik, 2010: 5).

The main reason why consumers are affected by word of mouth marketing efforts of businesses is that they act with a rational purchasing behaviour motive. Consumers can decide to buy faster by being influenced by the positive opinions of people they know about brands (Godes and Myzlin, 2004: 545). Word of mouth marketing can affect brands positively as well as negatively. Individuals' product performance, service quality, reliability, etc. In case of the rapid spread of negative comments made on these issues, brands may experience a loss of reputation and image. For this reason, brands should examine even the smallest negative comments about themselves and eliminate the situations that cause negativity. Studies have shown that negative opinions affect the consumer more than positive opinions (Charlett, Garland, and Marr, 1995: 43). Managing negative reviews from consumers is an important task for brands. The main reason for this situation is that negative comments highly affect consumer preferences. Negative criticism can cause the consumer to be more easily directed to other brands (Allard, Dunn and White, 2020: 103).

Many studies have shown that word of mouth marketing is more reliable and persuasive than other methods like advertising, personal selling, etc. these days. In particular, positive or negative comments made on social media, blogs, forums and forums operating on the internet affect the way consumers perceive brands. The main reason why comments about brands on the internet affect consumers is that the information here spreads quickly and can be viewed for a long time if they are not deleted (Cheung and Thadani, 2012: 462). Consumers spend a lot of time, especially on social media. For this reason, consumers take every message they receive from these channels very seriously. According to a study conducted by Anderson Analytics on US social network users in 2009, it was concluded that 46% of social media users are affected by positive consumer comments about brands, while 23% are affected by negative consumer comments about brands. Positive or negative comments about brands, especially by well-known people on social media, can create a word of mouth marketing effect more quickly. Many brands cooperate with well-known people to create this effect (Baretto, 2014: 635). The consumer comments made on social media are most effective on the customers of the restaurant, accommodation, and transportation services sectors. For example, in research conducted, Travbuddy.com, TravelerSpout, Wayn and Tripadvisor.com etc. hotels, hostels, etc. on their website.

It is seen that 87% of consumers' positive comments about accommodation services are effective in their purchasing preferences. Many accommodation service providers make investments to get positive comments on these websites (Zhang, Ye, Law and Li, 2010: 695). What important brands on word of mouth marketing activities is given in Table 1 below.

Table 1: Activities of Important Brands on Word of Mouth Marketing

Brand	Means	Activity
BBC	BBC Boards	To promote their activities by creating specific discussion topics about themselves in the forums.
Citysearch	Entertainment Quizzes	Ensuring that businesses such as hotels, shops and restaurants are evaluated by giving points from 1 to 10 with entertainment quizzes created over the internet.
Ebay	Online Auction Houses	To enable consumers to see product reviews through online auctions.
Epinions	Online Evaluation Tests	Creating tests to see the evaluations of consumers with scores between 1-5.
Google	Search Engine Optimization	To see which product types consumers are interested in through the Google search engine.

Source: Dellarocas, C. (2003). The digitization of word of mouth: Promises and challenges of online feedback mechanisms. *Management science*, 49 (10), 1408.

2. Implementation

2.1. Purpose and Importance of the Research

This research aims to investigate the effect of corporate social responsibility projects, which is one of the public relations activities of businesses, on consumers' purchasing intentions and also to determine the role of word of mouth communication in this relationship.

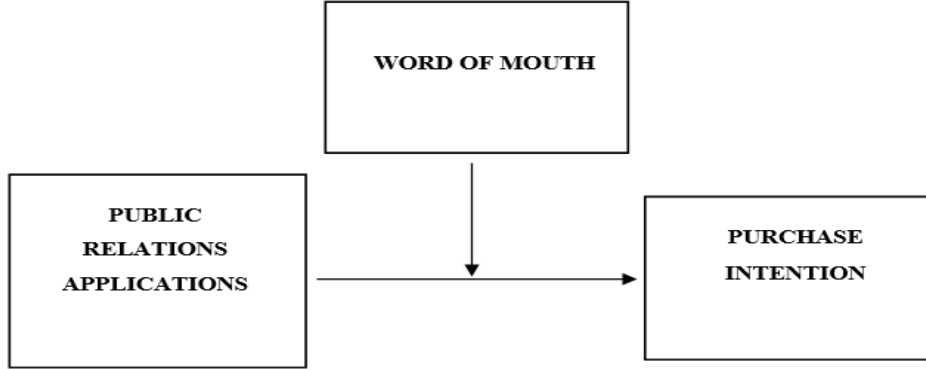
The importance and originality of the research lie in determining the role of word of mouth communication in the research model.

Studies on public relations practices, purchase intention, word of mouth communication and purchase intention were examined, and the difference and effect of word of mouth communication in this modelling were tried to be determined.

For this study, ethics committee approval was received from stanbul Gelişim University Ethics Committee Presidency with the decision numbered 2020-32-45 at the meeting dated 13.01.2021

2.2. Research Model, Used Scales

Figure 2: Research Model

2.3. Research Methodology

In this study, data were collected by survey method. To make the research data healthier and more reliable and to minimise the errors that may arise from the research process, 30 people were pre-tested with the prepared survey questions. If a question was not understood or such feedback was given to the person conducting the survey, those questions were determined and revised. The research survey consists of 4 parts.

These are;

- 1- Measuring the consumer's attitudes about Public Relations Practices
- 2- Measuring consumer attitudes towards Word of Mouth Marketing
- 3- Measuring the consumer's attitudes about Repurchase Intent
- 4- Questions about the demographics of consumers

To measure their attitudes towards Public Relations Practices, the article "The moderating effect of brand image on public relations perception and customer loyalty" written by An-Thieh Hsieh and Chung-Kai Li is used. There are 8 questions on the scale. To measure their attitudes toward Word of Mouth Marketing, the article "Extreme Makeover: Short- and Long-Term Effects of a Remodeled Servicescape" written by Elisabeth Bruggen, Bram Foubert and Dwayne Gremler is used. There are 4 questions on the scale.

To measure their attitudes towards purchase Intent, the articles "Impact of contextual factors, brand loyalty and brand switching on purchase decisions" and "The Impact on Purchase Intention and Brand Preferences-the Moderating Effects of Country of Origin Image" written by Shukla Paurav, Hadi Moradi ve Azim Zarei - which was also used in Mehmet Sağlam's "Müşteri Temelli Marka Denklği Unsurlarının Tüketici Satın Alma Niyeti Üzerine Etkisi: Gsm Sektöründe Bir Uygulama" - and used widespread besides being adapted in this survey. There are 3 questions on the scale.

The items in the scales were scaled with a five-point Likert scale and the participants were asked to answer the items in the range of "1 = strongly disagree", "2 = disagree", "3 = neither agree nor disagree", "4 = agree" and "5 = strongly agree".

This study was carried out on gas stations. The main body of the research consists of people who have visited and experienced gas stations even once. The Snowball sampling method was preferred in the study.

The main body of the research is quite large. If the number of individuals in the research population is one million or more, a sample size of 384 with a reliability of 0.95 is considered sufficient (Sekeran, 1992). In addition, since the structural equation model will be used in this study, the sample size has been tried to be kept as high as possible. In the structural equation model, it was stated that each parameter in the scale should be answered by at least 10 respondents (Hair et al.: 1998). According to this rule, since the number of variables (questions) in the research model is 15, the sample size was determined as 150 (15*10). As the snowball sampling method was chosen as the method, the expected number of 150 surveys was exceeded and 354 usable surveys were collected and the data collection process was terminated at this stage.

2.4. Hypotheses

Main Hypotheses 1: Public Relations Practices have a significant effect on Purchase Intention.

For Main Hypothesis 1, the sub-hypotheses to be tested statistically are:

H1a: Public Relations Practices have no statistically significant effect on Purchase Intention.

H1b: Public Relations Practices have a statistically significant effect on Purchase Intention.

Main Hypotheses 2: Word of mouth marketing has a moderating role in the effect of Public Relations Practices on Purchase Intention.

For Main Hypothesis 2, the sub-hypotheses to be tested statistically are:

H2a: Word of mouth marketing does not have a moderating role in the effect of Public Relations Practices on Purchase Intention.

H2b: Word of mouth marketing has a moderating role in the effect of Public Relations Practices on Purchase Intention

3. Analyzes

3.1 Frequency Analysis

Table 2. Frequency Analysis

Variant Name	N	%
Gas Brand Preference	Opet	41,0
	Petrol Ofisi	14,7
	Shell	33,9
	Other	10,5
	Total	354
Gender	Women	50,8
	Men	49,2
	Total	354
Age	18-25	43,8
	26-35	19,8
	36-45	19,8

Age	46-55	43	12,1
	56-65	11	3,1
	65 and Over	5	1,4
	Total	354	100,0
Profession	Public Sector	74	20,9
	Private Sector	131	37,0
	Other	149	42,1
	Total	354	100,0
Marital Status	Married	116	32,8
	Single	213	60,2
	Other	25	7,1
	Total	354	100,0
Educational Status	Elementary	8	2,3
	Junior High	10	2,8
	High	29	8,2
	Bachelor	188	53,1
	Master's	119	33,6
	Total	354	100,0
Income Status	under 1000 TL and	67	18,9
	1001-2500 TL	47	13,3
	2501-5000 TL	50	14,1
	5001-7500 TL	100	28,2
	7501 TL and higher	90	25,4
	Total	354	100,0

10.8% of the participants are women and 49.2% are men. 43.8% of the respondents are 18-25, 19.8% are 26-35, 19.8% are 36-45, 12.1% are 46-55, 3.1% are 56 -65, and 1.4% are in the age range of 65 and over. 20.9% of the participants work in the public sector, 37.9% in the private sector, and 42.1% in other sectors. Of the respondents, 32.8% are married, 60.2% are single, and 7.1% have another marital status. 18.9% of the respondents 1000 TL or less, 13.3% 1001-2500 TL 14.1% of them stated that they have a household income of 2501-5000 TL, 28.2% of them 5001-7500 TL, and 25.4% of them have a household income of 7501 TL and above. The educational status of the participants varies between junior high school and master levels. 2.3% of the participants have an elementary school, 2.8% junior high school, 8.2% high school, 53.1% bachelor and 33.6% master's education. In addition, 41.0% of the participants use Opet, 33.9% Shell, 14-7% Petrol Ofisi and 10.5% other gas brands.

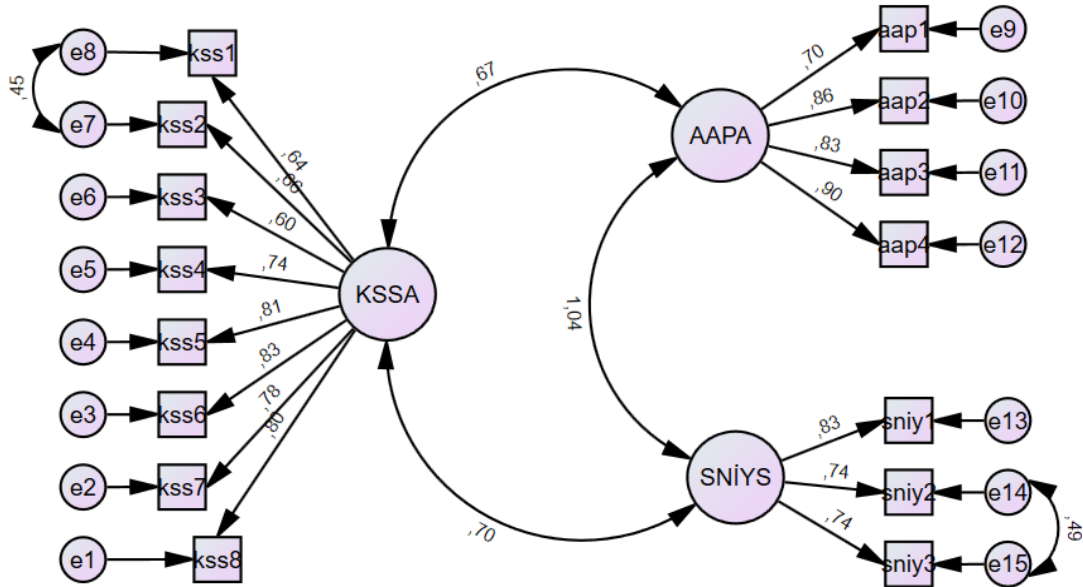
	Factor Loadings
Corporate Social Responsibility (Disclosed Variance = 60,406, KMO= 0.899, α = 0.905)	
Csr1. The corporate social responsibility projects of this brand are featured in the media more than its competitors.	0,739
Csr2. I think that the budget allocated by this brand for corporate social responsibility activities is higher than its other competitors.	0,758
Csr3. This brand carries out its public relations activities to arouse positive feelings in consumers about itself and its products.	0,678
Csr4. I believe that this brand carries out its corporate social responsibility activities to provide solutions to the problems that concern society.	0,775
Csr5. I believe that this brand plans corporate social responsibility activities by taking into account the issues that consumers are sensitive to.	0,820
Csr6. This brand carries out various corporate responsibility activities.	0,830
Csr7. This brand continuously carries out corporate social responsibility activities.	0,789
Csr8. I believe that this brand really gives importance to social responsibility activities.	0,918
Word of Mouth Marketing (Disclosed Variance =75,655, KMO= 0.829, α = 0.891)	
Wom1. I share the positive thoughts I have about this brand with other people.	0,791
Wom2. I would recommend this brand to people I know.	0,901
Wom3. I have heard positive things from people about this brand.	0,871
Wom4. I encourage my family and friends to buy this brand.	0,911
Purchase Intention (Disclosed Variance = 77,516 KMO= 0.705, α = 0.855)	
Pi 1. I recommend this brand to my friends and I will continue to recommend it.	0,911
Pi 2. If I require a similar service again, I will choose this brand.	0,897
Pi 3. I will continue to buy the services of this brand.	0,831

Reliability analyzes of the 3 dimensions to be used in the research were made and Cronbach's Alpha ratios, which gave internal consistency results, were found to be at an appropriate level for each scale. According to the results, it was determined that the data were reliable and the internal consistency between the variables was high. Exploratory factor analysis was carried out to determine the suitability of the structures in the study to the scale and to reveal their validity. Common method variances were examined to test the validity of the data. A single factor test was used to test the existence of the problem in the common method variance. The validity of the data was determined

because the common method variances in the study consisted of a single factor structure and the factor variances were above 0.5 in general. A KMO value above 0.50 is interpreted positively. It was determined that the Kaiser-MeyerOlkin values for each variable were not below the required limit value and the Bartlett sphericity test was also significant for each variable ($P= 0.000$). According to the results of the analysis, it was concluded that the data were valid since all variables were single-factorial and all factor loadings and explained variances were above 0.50.

Confirmatory factor analysis was performed on the factors found after exploratory factor analysis. Figure 3 shows the AMOS statistics program image.

Figure 3: Confirmatory Factor Analysis AMOS image of the Model

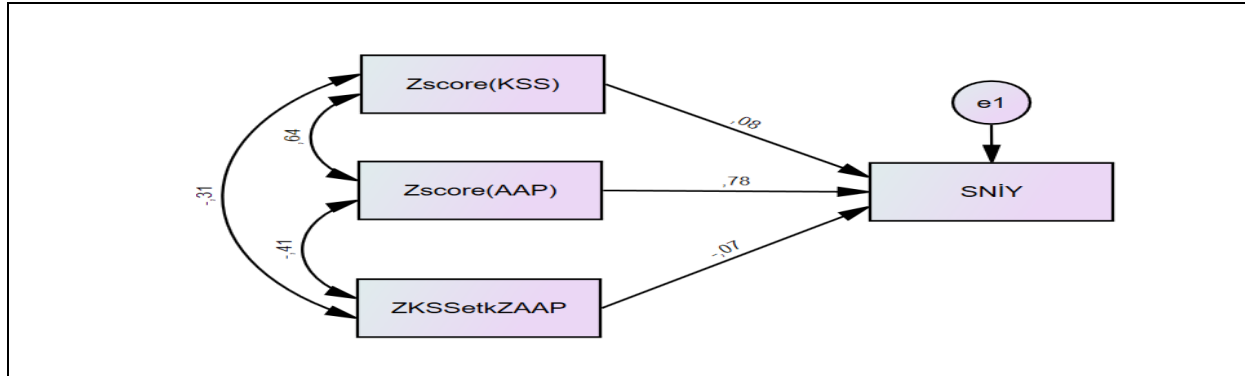
Table 4: Confirmatory Factor Analysis Positive Compliance Values of the Model

Compliance Index	Structural Equation Model	Perfect Fit Criteria	Acceptable Compliance Criteria	Evaluation
$\chi^2/ (df)$	280,174/(85)= 3,296	$0 \leq \chi^2/df \leq 3$	$3 < \chi^2/df \leq 5$	Acceptable
RMSEA	0.081	$0 \leq RMSEA \leq 0,05$	$0,05 < RMSEA \leq 0,08$	Acceptable
CFI	0.948	$0,95 \leq CFI \leq 1,00$	$0,90 \leq CFI < 0,95$	Acceptable
NFI	0.928	$0,95 \leq NFI \leq 1,00$	$0,90 \leq NFI < 0,95$	Acceptable

Table 4 shows the positive compliance values of confirmatory factor analysis. The χ^2 value was determined as 280,174, the χ^2/df ratio was found as 3,296 and it is at an acceptable level of compliance according to the criteria. In addition, RMSEA, CFI and NFI values were found to be at acceptable compliance levels. These data indicate that the overall compliance of the measurement model is very good (Schumacker and Lomax, 2010; Waltz, Strickland, and Lenz 2010; Wang and Wang, 2019).

3.3. The Moderating Role of Word of Mouth Marketing in the Relationship Between Corporate Social Responsibility and Purchase Intention

Figure 4: Standard Regression Values for the Moderator Role of Word of Mouth Marketing in the Relationship between Corporate Social Responsibility and Purchase Intention (AMOS27 Statistical Program)

Table 5: Standardized Regression Weights and Significance Values

			Estimate	S.E.	C.R.	P
SNİY	<--	ZKSS	,082	,031	2,325	,020
SNİY	<--	ZAAP	,777	,033	21,242	***
SNİY	<--	ZKSSetkZAAP	-,066	,019	-2,216	,027

As a result of the analysis, all p values were found to be significant.

Consumers' perceptions of corporate social responsibility affect the purchase intention by 0.082, and word of mouth marketing affects the purchase intention by 0.777. Moreover; The moderator effect of word of mouth marketing was found to be significant in the effect of corporate social responsibility on purchase intention, and this interaction has a negative effect of -0.66 on purchase intention.

Both of our hypotheses are valid.

Conclusion and Recommendations

When the Regulatory Role of Word-of-Mouth Marketing in the Impact of Corporate Social Responsibility Activities on Purchasing Intention is examined from the perspective of Integrated Marketing Communication, it is concluded that Corporate Social Responsibility activities in the context of Public Relations have an impact on purchasing intention. According to the analyzed data. On the other hand, it is seen that ear-to-ear marketing does not have a regulatory effect on the relationship between corporate social responsibility and purchasing intention. Dec. It is understood that consumers who prefer the brand do not share information with each other about corporate social responsibility activities that enable the brand to establish an emotional connection with the consumer.

The research results show that consumers attach importance to the corporate social responsibility projects carried out by fuel brands when purchasing the products and services offered by the brand. It is seen that the brands that are the subject of the research create their public relations campaigns as a means of communication with the consumer within the framework of corporate social responsibility activities. The Troya Tefikiye Archeo-Village Project realized by Opet was realized with an emphasis on respect for history. Cooperation with local governments was also made in this project, which was met with interest in terms of preserving cultural values and moving historical

values to the present day. Again, the brand's Green Jul Project, Clean Toilet Campaign and the Power of Women Project are other well-known corporate social responsibility activities of the brand. In addition, the Shell brand has managed to raise public awareness with the Shell Women's Energy, Barrier-Free Service Area and Plastic Cover Collection projects. When other studies in the literature are examined, it is seen that there are similar results. Huang and others. (2014) in their study on university students, they concluded that corporate social responsibility activities conducted by enterprises positively affect the quality of service, corporate image and purchasing intention.

At the same time, the research results reveal that the corporate social responsibility activities carried out by gaz brands are not shared intensively among consumers through word-of-mouth marketing. Dec. It is thought that the main reason for this situation is that the brand does not adequately announce its corporate social responsibility activities through social media platforms. In 2021, Zhuang et al. it has been concluded that the corporate social responsibility activities of technology brands on social media are spreading rapidly through word-of-mouth marketing and positively affecting the purchasing intention of consumers.

In other words, corporate social responsibility activities lead consumers to prefer the brand, although it is not mentioned much among consumers, the result shows that it has an impact on consumers' purchasing intention, which shows that corporate social responsibility activities are a factor. Dec. it mediates the emotional connection of the consumer with the brand and influences his/her preference. he was considered to have an important place.

References

- Akkoyunlu, Ş. G. and Kalyoncuoğlu, S. (2014). İşletmelerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Çalışmalarının Marka Algısı Üzerine Etkisinin Değerlendirilmesi, Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,7(3), 125-144
- Allard, T., Dunn, L. H. and White, K. (2020). Negative reviews, positive impact: Consumer empathetic responding to unfair word of mouth. *Journal of Marketing*, 84(4), 86-108.
- Asna, A. (2006) Kuramda ve Uygulamada Halkla İlişkiler. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Barker, R. (2013). Strategic integrated communication: An alternative perspective of integrated marketing communication? *Communicatio: South African Journal for Communication Theory and Research*, 39(1), 102-121.
- Barreto, A. M. (2014). The word-of-mouth phenomenon in the social media era. *International Journal of Market Research*, 56(5), 631-654.
- Berger, J. (2014). Word of mouth and interpersonal communication: A review and directions for future research. *Journal of consumer psychology*, 24(4), 586-607.
- Brüggen, E. C., Foubert, B. and Gremler, D. D. (2011). Extreme makeover: Short-and long-term effects of a remodeled servicescape. *Journal of marketing*, 75(5), 71-87.
- Bughin, J., Doogan, J. and Vetvik, O. J. (2010). A new way to measure word-of-mouth marketing. *McKinsey Quarterly*, 2(1), 113-116.
- Carter Jr, L. L. (2009). Consumer receptivity of foreign products: The roles of country-of-origin image, consumer ethnocentrism and animosity.
- Charlett, D., Garland, R. and Marr, N. (1995). How damaging is negative word of mouth. *Marketing Bulletin*, 6(1), 42-50.
- Cheung, C. M. and Thadani, D. R. (2012). The impact of electronic word-of-mouth communication: A literature analysis and integrative model. *Decision support systems*, 54(1), 461-470.
- Çavuşoğlu, S., Demirağ, B., Durmaz, Y. and Çıkmaz, G. (2021). The impact of brand image and brand conscious on perceived price and purchase intention. *Transnational Marketing Journal*, 9(2), 389-405.
- Dellarocas, C. (2003). The digitization of word of mouth: Promise and challenges of online feedback mechanisms. *Management science*, 49(10), 1407-1424.
- Fishbein, M. and Ajzen, I. (1975). *Intention and Behavior: An introduction to theory and research*.
- Fishbein, M. and Ajzen, I. (1977). *Belief, attitude, intention, and behavior: An introduction to theory and research*.
- Godes, D. and Mayzlin, D. (2004). Using online conversations to study word-of-mouth communication. *Marketing science*, 23(4), 545-560.
- Hair, J. F. Jr., Andreson, R. E., Tahtam, R. L. and Black, W.C. (1998). *Multivariate data analysis*, Fifth Ed. New Jersey: Prentice Hall Inc.
- Howard, J. A. (1994). *Buyer Behavior in Marketing Strategy* (2. ed.). New Jersey: Prentice Hall.
- Hsieh, A. T. and Li, C. K. (2008). The moderating effect of brand image on public relations perception and customer loyalty. *Marketing intelligence & planning*. 26(1), 26-42.

- Huang, C. C., Yen, S. W., Liu, C. Y. and Huang, P. C. (2014). The relationship among corporate social responsibility, service quality, corporate image and purchase intention. *International Journal of Organizational Innovation*, 6(3), 68-84.
- Keller, K. L. (2004). Building Customer-Based Brand Equity creating brand resonance requires carefully sequenced brand-building efforts, *Marketing Management*, Vol. 10.
- Kliatchko, J. (2005). Towards A New Definition Of Integrated Marketing Communications (IMC). *International Journal of Advertising*. 24(1), 7-34.
- Korkmaz, S. (2009). *İşletmelerin Sosyal Sorumlulukları*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları
- Kotler, P. and Lee, N. (2005). *Corporate social responsibility: Doing the most good for your company and your cause*. John Wiley & Sons.
- Lin, C., Wu, Y. S. and Chen, J. C. V. (2013, May). Electronic word-of-mouth: The moderating roles of product involvement and brand image. In *Proceedings of 2013 international conference on technology innovation and industrial management*, 29-47.
- Madahi, A. and Sukati, I. (2012). The effect of external factors on purchase intention amongst young generation in Malaysia. *International Business Research*, 5(8), 153.
- Moore, S. G. and Lafreniere, K. C. (2020). How online word-of-mouth impacts receivers. *Consumer Psychology Review*, 3(1), 34-59.
- Moradi, H. and Zarei, A. (2011). The impact of brand equity on purchase intention and brand preference-the moderating effects of country of origin image. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 5(3), 539-545.
- Odabaşı, Y. and Barış, G. (2002). *Tüketici Davranışı*, İstanbul: MediaCat Kitapları.
- Odabaşı, Y. and Oyman, M. (2002). *Pazarlama iletişimi yönetimi (9. Baskı)*. Eskişehir: Mediacat Yayınları.
- Özgen, E. (2017) *Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projeleri*. İstanbul: Profil Kitap
- Sağlam, M. (2014). Müşteri temelli marka denkliği unsurlarının tüketici satın alma niyeti üzerine etkisi: GSM sektöründe bir uygulama (Master's thesis, İstanbul Ticaret Üniversitesi).
- Schultz, D. E. and Schultz, H. F. (1998). Transitioning marketing communication into the twenty-first century. *Journal of marketing communications*, 4(1), 9-26.
- Schumacker, R. E. and Lomax, R. G. (2010). *A beginners guide to structural equation modeling*. New York: Routledge
- Sekeran, U. (1992). *Research methods for business, a skill building approach*, USA: John Wiley&Sons Inc.
- Shukla, P. (2009). Impact of contextual factors, brand loyalty and brand switching on purchase decisions. *Journal of Consumer Marketing*, 26(5), 348-357.
- Solomon, M. R. (2013). *Consumer Behavior-Buying, Having and Being*, 10. ed., Upper Saddle River, NJ: Pearson International Edition.
- Tek, Ö. B. (1999). *Pazarlama İlkeleri*, Beta Basım Yayım, 8. Baskı, İstanbul.
- Ulu, L. (2009). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projelerinin Marka Algısına Etkisi: Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Ünsalan, A. G. M. and Bayraktar, A. (2017). Tüketici Etnosentrizminin Tüketici Fiyat Algısına Etkisi *International Journal of Academic Value Studies*, 3(9), 2017, 258-272.

- Waltz C. F., Strickland O. L. and Lenz E. R. (2010). *Measurement in Nursing and Health Research*. New York: Springer Publishing Company, 176-178.
- Wang, J. and Wang, X. (2019). *Structural equation modeling: Applications using Mplus*. John Wiley & Sons.
- Zeithaml, V. A., Berry, L. L. and Parasuraman, A. (1996). The behavioral consequences of service quality. *Journal of marketing*, 60(2), 31-46.
- Zhang, Z., Ye, Q., Law, R. and Li, Y. (2010). The impact of e-word-of-mouth on the online popularity of restaurants: A comparison of consumer reviews and editor reviews. *International Journal of Hospitality Management*, 29(4), 694-700.
- Zhuang, M., Zhu, W., Huang, L. and Pan, W. T. (2022). Research of influence mechanism of corporate social responsibility for smart cities on consumers' purchasing intention. *Library Hi Tech*, 40(5), 1147-1158.

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nde Tayyareler İçin Rasıtların Yetiştirilmesi

Derya Geçili¹

Araştırma Makalesi

Öz

İnsanoğlu uçmak için ilk önce doğadaki bazı canlıların kanatlarını kullanmıştır. Ancak kanatlar, insan gücünü taşımaya yeterli gelmediğinden tayyareler yapılmıştır. Avrupalı devletlerin sanayileşmesiyle birlikte tayyareler ve buna bağlı olarak havacılıktaki gelişmeler hız kazanmıştır. Havacılık yolunda başlayan gelişmelerden zamanla Osmanlı Devleti de etkilenmiştir. Birinci Dünya Savaşı, Avrupalı devletler arasında başlayıp tüm dünyaya yayılan ilk küresel savaştır. Başta, Osmanlı Devleti bu büyük savaşa tarafsızlığını ilan etmiştir. Ancak, Almanya ile gizli ittifak anlaşmaları imzaladıktan sonra savaşa dâhil olmuştur. Osmanlı Devleti, savaş sırasında tayyarelerin önemini fark ederek personel ve diğer ihtiyaçları karşılamaya çalışmıştır. Havacılık faaliyetlerinin daha sağlıklı ve verimli yürütülmesi amacıyla 1916 yılı sonlarında Harbiye Dairesine bağlı Umur-ı Havaiye Müfettişliği (Hava Müfettişliği) açılmıştır. Hava Müfettişliği özellikle deniz tayyarelerine rasıtlı sınıfının yetiştirilmesi amacıyla Almanya Hava kuvvetlerinde incelemeler yapmıştır. Ayrıca, rasıt ihtiyacının karşılanabilmesi için kurslar açılmasına karar verilmiştir. Kursların idaresi ve talebelere verilecek eğitim üzerine bir nizamname uygulamaya geçirilmiştir. Aşağıda tayyare rasıtlarının yetiştirilmesi için yapılan çalışmalar anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Rasıt,
Tayyare,
Osmanlı Devleti,
Dünya Savaşı

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
20.09.2022
Kabul Tarihi
04.04.2023

Training Air Observers for Aircraft in the Ottoman State During the First World War

Abstract

Humans first used the wings of some living creatures in nature to fly. However, airplanes were built because the wings were not enough to carry humans. The developments related to airplanes and aviation gained momentum after the industrialization of European states. The Ottoman State was also affected by the developments that started on the aviation road over time. The First World War was the first global war that started between European states and spread all over the world. The Ottoman State declared its neutrality in this great war at first. However, it was later involved in the war after signing secret alliance agreements with Germany. Realizing the importance of airplanes during the war, the Ottoman State tried to meet personnel and other needs. To perform aviation activities accurately and more efficiently, the Air Affairs Inspectorate was opened at the end of 1916 under the War Office. The Air Affairs Inspectorate performed investigations in the German Air Force, especially to train air observers for seaplanes. Also, it was decided to open courses to meet the need for students. A regulation on the administration of the courses and the training to be given to the students was then put into practice. The efforts for training air observers are explained below.

Keywords

Air Observer,
Aircraft,
Ottoman State,
World War

Article Info

Received
20.09.2022
Accepted
04.04.2023

¹ Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, degecili@hotmail.com, 0000-0002-1579-9578.

Giriş

İnsanlar, basit bir mekanik hareketle veya hareketsiz havada süzülüp gitmek için hafif uçuş vasıtaları yapmaya başlamıştır. Bazıları uçmak ve süzülme için kuşlar gibi kanatlara ihtiyaçları olduğunu düşünürken bazıları da havadan daha hafif olunmasını gerektiğini savunmuştur. Bu ayrı ayrı esaslar sonucunda havacılık ortaya çıkmıştır (Tayyareler ve Tayyarecilik, 1927: 3). Avrupa’da sanayileşmeyle birlikte havacılık alanında çalışmalar hız kazanmıştır. Devletlerin nasıl kara ve deniz kuvvetleri varsa zamanla, hava kuvvetleri de olmuştur (Tayyare Cemiyeti Mecmuası, 1925: 3). Osmanlı Devleti’nde havacılık alanında ilk kesin adımlar, 1911 yılında atılmıştır. Bu tarihte İtalya’nın Trablusgarp’a saldırması ile On İki Ada kaybedilmiştir. Trablusgarp Savaşı sırasında keşifler yapılamadığından, Kuzey Afrika ile bağlantı sağlanamamıştır. Bu savaştan sonra, yurt savunmasında yararlanmak üzere havacılıkla ilgilenilmeye başlanmıştır (As, 2013: 556). Özellikle Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, havacılığın önemini fark ederek incelemelerde bulunmuştur. 1911’de havacılık eğitim ve öğretimi görmek üzere, Fransa’daki Bleriot Fabrikasının hava okuluna Süvari Yüzbaşı Fesa ile İstihkâm Teğmeni Yusuf Kenan efendiler pilot adayı olarak gönderilmiştir. Böylece, havacılığın önemi anlaşıldığından balon ve tayyare satın almak, pilot yetiştirmek ve hava tesislerini yaptırmak için Fen Kıtaları Müstahkem Mevkiler Genel Müfettişliğinin İkinci Şubesine bağlı bir Havacılık Komisyonu oluşturulmuştur (Uçarol, 1988: 20).

Birinci Dünya Savaşı, İttifak ve İtilaf devletlerinin arasında küresel bir savaştır. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra İngiltere ile görüşmeler yaparak boğazlar ve toprak bütünlüğü konusunda güvence verilirse, savaşa girmeyeceğini bildirmiştir. Fakat İngiltere bu yaklaşıma sıcak bakmamıştır. Çünkü İngiltere ve Rusya, yapılan gizli antlaşmalarla Osmanlı Devleti topraklarını kendi aralarında paylaşmıştır. Osmanlı Devleti’nin Almanya’nın yanında savaşa girmekten başka çaresi kalmamıştır. Goben ve Breslav zırhlılarının Osmanlı Devleti tarafından satın alınması ve bunların Karadeniz’e çıkarak Rusya’nın limanlarını bombardımana tutması sonucunda savaşa dâhil olmuştur (Sükan, 2001: 7). Osmanlı Devleti’nin kara, deniz ve hava kuvvetleri cephelerde etkili rol oynamıştır. (BN. 96/2027-21: 1917).

Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla Osmanlı Devleti’nde ıslahatlarla kara ve deniz kuvvetlerini geliştirme çalışmaları olmuştur. Teknolojik alanda yapılan askeri değişimler havacılıkta da kendisini göstermiştir. Havacılığın geliştirilebilmesi için yenilikler ve değişimlerin takip edilmesi gerektiği düşünülmüştür. Böylece bu alanda müfettişler görevlendirilerek havacılıkta uzmanlaşma çalışmalarına başlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte harp komutanı yerine, müfettiş unvanı kullanılmıştır. Harbiye Nezareti tarafından Osmanlı Devleti harp müfettişlerinin görevleriyle ilgili bir talimatname hazırlanmıştır (MV. 215/133). Bu talimatnameye göre müfettişler doğrudan doğruya Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine bağlı olmuştur. Müfettişlerin başlıca görevleri savaş hazırlıkları, eğitim, talim ve terbiye hakkında daimî surette incelemelerde bulunarak gördüklerini ve görüşlerini düzenli bir şekilde rapor etmektir. Müfettişlere teftişleriyle görevli oldukları genel konulara dair kumandanlıklara ve müessese amirlerine verilen emir ve talimatların içeriği düzenli bir şekilde tebliğ edilmiştir. Müfettişler teftişiyle görevli oldukları konular hakkında ilgili kumandanlık ve amirlere gerekli tavsiye ve açıklamalarda bulunmuşlardır (U. BM II, 17/312-3).

Osmanlı Devleti’nde hava kuvvetleri Harbiye Nezaretine bağlı olarak Kıtaat-ı Fenniye ve Mevâki-i Müstahkeme Müfettişliğinin kontrolü altında bulunuyordu. 1914’te hava kuvvetleri, bu müfettişliğin emrinden alınıp Muhabere ve Muvasala Şubesine bağlanarak Teşkilat-ı Havaiye Müfettişliği adı verilmiştir (MV. 215/133). 1915 yılında ise tayyarelerin sayısının artmasıyla beraber Hava Şubesi açılmış, bir süre sonra Umur-ı Havaiye Müfettişliği adını almıştır. Buna bağlı olarak hemen Umur-ı Havaiye Müfettişliği Talimatnamesi hazırlanarak uygulamaya geçirilmiştir. Umur-ı Havaiye Müfettişliğiyle tayyareler hakkındaki gelişmeler ve değişiklikler takip edilmeye başlanmış, ayrıca tayyarelerin bakımları yapılabilmıştır. Umur-ı Havaiye Müfettişleri (Hava Müfettişleri) bir fırka kumandanı yetkisine sahiptiler. Hava Müfettişliği şube müdürü binbaşı, kaymakam ile mirliva rütbesinde olurdu. Heyette ise erkân reisi, yüzbaşı, binbaşı, bir yaver ile iki mülazım ve tayyareci yüzbaşı bulunurdu. Teknik konular için sivil veya askeri bir mühendis de görevlendirilirdi. Ayrıca dört kâtip (biri üçüncü sınıf mümeyyiz, biri birinci, ikisi de ikinci sınıf kâtip), iki amir ve bir odacı bulunurdu. Hava Müfettişliğinin emri altında Tayyare ve Balon Kıtaatı, Fotoğraf-Fotoğrafmetre ve Hava Rasadı şubeleri bulunuyordu. Bu şubeler, doğrudan doğruya müfettişliğin emri altında bulunmakla beraber

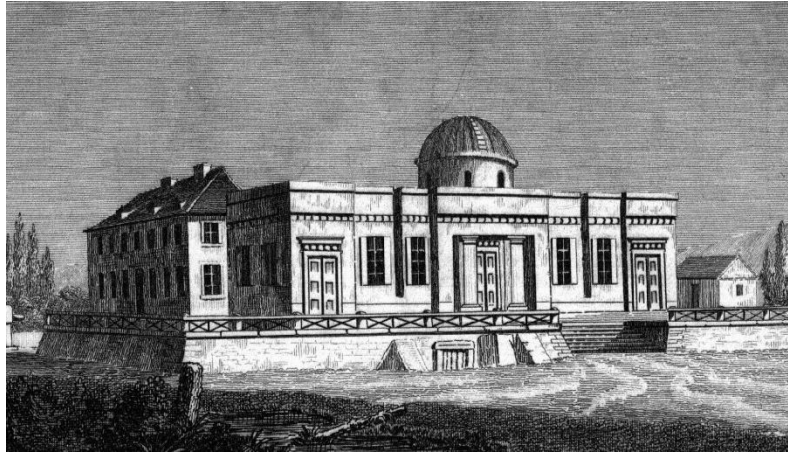
gerek giyim, maaş, tayinat, ikamet gibi idari ve gerekse seferberlik, askeri mahkemelerle efrad-ı cedide tedariki gibi diğer konular açısından dairesinin bulunduğu kolordu kumandanına bağlıydı. Müfettiş, emri altında bulunan bütün şubelerin görevlerini yerine getirip getirmediğini yılda iki defa teftiş edebilirdi. Bu teftiş sırasında havacılığa dair araç gereçlere ihtiyaç olduğunu bildirip satın alınmasına dair teklifler sunabilirdi. Bütün havacılık bütçesini Harbiye Dairesine bağlı Hava Şubesiyle ortaklaşa hazırlardı. Hava kıtaatının eşya, malzeme, alet, araç-gereçlerinin tamamlanmasına ve tedarik edilmesine ihtiyaç olduğunu bildirebilirdi. Tayyare merkezlerinin temellerinin tamirinin ve inşaatının yapılmasını teklif edebilirdi. Sivil amelenin istihdamıyla kayıtları gibi konuları hazırlamakla da mükellefi. Müfettiş, tayyare zabitlerinin talim ve terbiyesiyle devamlılığına dair esasları belirleyerek sonbahar manevralarına Hava Şubesinin katılmasını sağlardı. Havacılığa dair kanun ve nizamnamelerin hazırlanması, yeniliklerin takip edilmesi, incelenmesi ve uygun olanlarının tecrübeleri, bu konuda teklifler yapılması, yabancı orduların tayyarelerindeki değişikliklerin takip edilmesi, mesahanın yapılması, Hava Şubesine ait otomobillerin idare işleri Hava Müfettişliğinin sorumluluğu altındaydı (İ. DH, 20/1, 1335/1917). Deniz tayyareleri hakkında da 8 Nisan 1917 tarihinde Umur-ı Havaiye-i Bahriye Müfettişliği açılmıştı. Bu müfettişlik, Alman Korvet Kaptanı Goltz Efendinin emri altında olup her konuda doğrudan Bahriye Nezaretine bağlıydı. Gerek Goltz Efendi gerekse Deniz İhtiyat Yüzbaşısı Port Efendi, 29 Haziran Cumartesi gününden itibaren görevlerine başlamıştı. Goltz Efendi, kısa süre sonra müfettişliğin açılmasına ve Deniz Tayyare Mektebinin eğitim programına dair iki ayrı rapor sunmuştu. Bu rapora göre, müfettişliğin teşkili hakkında bir talimatname hazırlanarak uygulamaya geçirilmişti. Umur-ı Havaiye-i Bahriye Müfettişliğinde Bahriye Nezaretinden Kıdemli Yüzbaşı İbrahim Efendi müfettiş muavinliğine ve Mülazım Serhat Efendi ise müfettiş yaverliğine tayin edilmişti. Bahriye Nezareti tarafından açılan deniz hava istasyonları ile Deniz Tayyare Mektebi, müfettişliğin emri altındaydı. Yüzbaşı Port Efendi, İstanbul Deniz Tayyare Mektebi müdüriyetine tayin edilmişti. Mektebin gerek talim, terbiye gerekse iâşe konularında Umur-ı Havaiye-i Bahriye Müfettişliğine karşı sorumluydu. Muavinliğe ise mektep müdüriyetinde bulunan Sami Efendi görevlendirilmişti. Umur-ı Havaiye-i Bahriye Müfettişliği deniz hava istasyonlarını sıkı bir şekilde teftiş ediyor ve bunların gerek mürettebat gerekse malzeme olarak eksiklikleri için Bahriye Nezaretine müracaatta bulunuyordu. Müfettiş, teftiş raporlarının bir suretini istasyonun dâhilinde bulunduğu kolordu veya ordu kumandanına da takdim ediyordu (BN. 96/2027-22, 1917).

Havacılık teşkilatında talim, terbiye ve seferberlik konusunda yapılması gereken değişiklik ve yenilikleri etraflıca düşünerek teklif edilmesinden Hava Müfettişliği sorumlu olmuştu. Hava Müfettişliğinin incelemeleri sırasında tayyarelerde rasıtlara ihtiyaç olduğu fark edilmişti. Tayyarelerde rasıtlık yapılan iş, görev ve sorumlulukları açısından oldukça zordu. Ayrıca, rasıtlık gibi bir görevin kalifiye elemanlarla yapılması da mümkün değildi. Birinci Dünya Savaşı sırasında hava rasıtlarının eksikliğinden dolayı iyi bir eğitim alabilmeleri amacıyla Almanya'ya talebeler gönderilmişti. Eğitimlerini tamamlayan rasıtlar, tayyarelerde görevlendirilmeden önce sınava tabi tutulmuşlardır. Sınavda başarılı olanlar, hava rasıdı olarak istihdam edilmeye başlanmıştır. Aşağıda, hava rasıtlarının yetiştirilmesi için yapılan çalışmalar anlatılmıştır.

1. Rasat (Gözlem) Amacıyla Yapılan Çalışmalar

İnsanların gökyüzünü rasat etmek (gözlemlemek) fikri çok eskilere dayanmaktadır. Özellikle zaruri ihtiyaçlar doğrultusunda geçim araçları tedarik edilmeden gökyüzüne hayran olunduğundan uzay gözlemlenmiştir. Kısa süre içinde rasathaneler açılarak rasat aletleri icat edilmiştir. Bu konu üzerinde, özellikle Babil İmparatorluğu önemli çalışmalarda bulunarak mükemmel rasathaneler meydana getirmiştir. Dünyanın en eski rasathanesi Babil'deki Balos Kulesi olmuştur. Babil Rasathanesi'nde ilk gözlemler yapıldıktan sonra Mısır, Yunan, Roma, Fenike ve Kartaca gibi eski medeniyetlerin merkezlerinde de rasat kuleleri inşa edilmiştir. Avrupa'da ilk defa inşa edilen rasathane ise İngiltere'de adalarda yapılsa da en meşhuru Fransa'nın Paris Rasathanesi (1667) ile Londra'nın Greenwich Rasathanesi'dir (1675). Rasat aletlerinin bulunmasıyla farklı yerlerde ve aynı zamanda ölçümler yapıp birbiriyle karşılaştırılarak önemli bilgiler elde edilmiştir (Mektep, 1891: 63). 1780'de Mannheim Meteoroloji Cemiyeti, bir rasat şebekesi kurarak istasyonlar açmıştır. 1780-1792 yılları arasında ait hava basıncı, sıcaklık, rutubet ve rüzgâr bu istasyonlarda mukayeseli bir şekilde tespit edilebilmiştir (Uslu, 1968: 123). Bunlardan sonra Resim 1'de görüldüğü üzere Almanya'da Göttingen Üniversitesi Rasathanesi, Amerika'nın Cambridge Rasathanesi ve daha sonra bütün başkentlerle Ümit Burnu'nda

rasathaneler inşa edilmiştir. Her hükümet, kendi rasathane merkezini oluşturarak buna önem vermeye başlamıştır. (Servet-i Fünûn, 1891: 32).

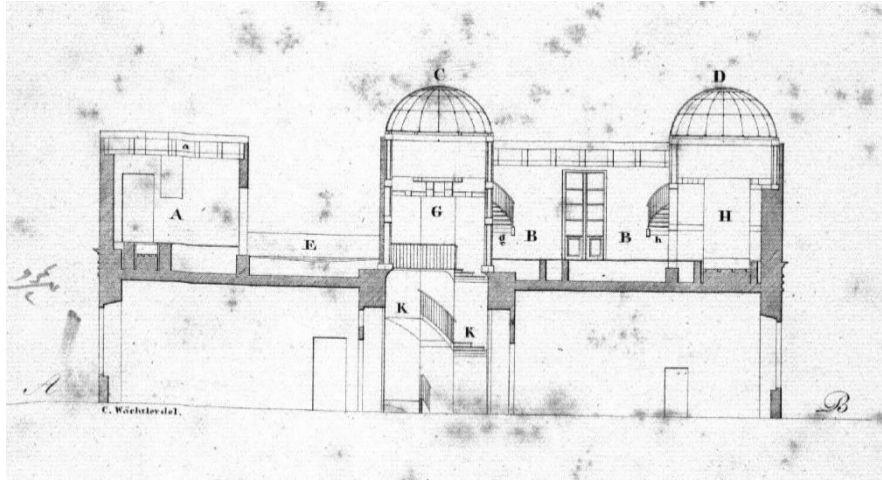
Resim 1: Almanya Göttingen Rasathanesi (İ. HR. 71/3436-19-4)

Osmanlı Devleti'nde rasathanelerle ilgili ilk çalışmalar, Fatih Sultan Mehmet zamanında Ali Kuşçu'nun Sahnı-ı Seman Medresesi'ne müderris olarak atanmasıyla başlamıştır. Ali Kuşçu, medresede hem talebe yetiştirmiş hem de astronomi üzerine eserler kaleme almıştır. Ali Kuşçu'nun vefatından sonra uzun süre rasathanelerle ilgili bir atılım olmamıştır (Gökdoğan, 1983: 1). III. Murad döneminde ortaya çıkan bir kuyruklu yıldız ise astronomiye merakı artırmıştır. Bunun üzerine İstanbul'da bir rasathane kurulmasına karar verilmiştir (Kurtoğlu, 1932:4). 1577'de Molla Takuyiddin, senede 3.000 duka altın maaşla Rasathane-i Amire'nin inşasına başlamıştır. Sonunda Takuyiddin tarafından Tophane üstünde Kule-i Cebel'de Rasathane-i Amire açılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin ilk rasathanesi Beyoğlu'nda çalışmalara başlayarak dokuz büyük rasat aletiyle gökyüzünün her tarafı incelemeye alınmıştır. Bir süre sonra Şeyhülislam Kadızade Rasathane-i Amire'nin kapatılması için bazı ağır sözler söyleyerek padişahı etkilemiştir. Rasathane-i Amire şeyhülislamın etkisiyle Kılıç Ali Paşa tarafından denizden topa tutularak yerle bir edilmiştir. Bunun üzerine bir süre rasathanelerle ilgili çok fazla çalışma ve inceleme yapılmamıştır (Milli Nusal, 1339/1923: 157).

19. yüzyılda Avrupa'da modern rasathanelerin açılmaya başlamasından Osmanlı Devleti de etkilenerek yeniden incelemeler yapılmıştır. 1850'de Rasathane-i Amire'nin inşası için Viyana Rasathanesinden Mösyö Litrof ile görüşmeler yapılarak bir risale hazırlanmıştır. Bu risaleye göre; Rasathane-i Amire'nin inşa edileceği yer araba ve hayvanların gidip geldiği yollardan uzak olup çevresinde dağ ve tepeler bulunmamalıydı. Hava ile ilgili tecrübelerin yapılabilmesi için rasathane binasının dört tarafında gözlemlere engel olabilecek büyük ağaçlar olmamalıydı. Gözlem sırasında dürbünler bina içine yerleştirileceğinden bunların güvenli bir şekilde kullanılması için uygun bir bina inşa edilmeliydi. Bir takım hareketli rasat araç-gereçlerinin ihtiyaca göre güvenli şekilde dışarıya çıkarılması için pencereler geniş bir şekilde yapılmalıydı. Ayrıca her yöne doğru kolayca gözlemde bulunulabilmesi için binanın tavanı hareketli olmalıydı. Dışarıda yapılması gereken gözlemler için de rasathane girişine gayet müstahkem bir set inşa edilmeliydi. Gece ve gündüz rasat yapılmasına kolaylık sağlamak üzere görevli olanların ikametgâhları rasathaneye yakın olmalıydı (İ.HR, 71/3436-6). Rasathane için büyük rasat dürbünü, derecelere taksim edilmiş bir meridyen üzerinde dikey yüzeyde hareket eder dürbün, kuyruklu yıldızları gözlemlemek için ayrı bir dürbünle kronometre gibi araç-gereçler de bulunmalıydı. Bütün bu ihtiyaçlardan özellikle rasat dürbünleri Viyana'dan getirilebilirdi. Sadece Rasathane-i Amire'nin inşaatı tamamlanıp araç-gereçler temin edilse bile rasat olmadığından çalışmalara hemen başlanamazdı. Bu nedenle Viyana'ya rasathane üzerine eğitim almaları için Hamdi ve Ali efendilerin gönderilmesine karar verilmişti. Hamdi ve Ali efendiler eğitimlerini tamamladıktan sonra Rasathane-i Amire açılabilirdi (İ.HR, 71/3436-1-12).

1868 yılında Osmanlı Devleti'nde bir meteoroloji rasathanesi kurulmuştu. Bu rasathanenin ilk müdürü Aristide Coumbary adında bir Fransız uzman olmuştu. Rasathane-i Amire Tünel civarında bir binadaydı. Bu binanın tamiri ve bakımı sırasında Taksim'e yakın bir yere taşınmıştı. (Gökdoğan, 1983: 2). 1881'de Mektebi Sultani arsasının uygun bir tarafına inşası düşünülen rasathane için 1.050 altına

ihtiyaç duyulmuştu. Erkan-ı Harbiye zabitanı tarafından yeniden incelemeler yapılarak rasathane binası, rasat aletleriyle ilgili harita ve keşif defterlerinin hazırlanmasına karar verilmişti. Bunun üzerine rasathane müdürü Coumbary tarafından verilen resim ile bir tane defter gönderilmişti. Mekteb-i Sultani arsasının uygun bir tarafına rasathane inşasıyla bunun masrafına dair rapor hazırlanarak şehremanete gönderilmişti (İ.HR, 71/3436-3, 1299/1881).

Resim 2: Rasathane-i Amire Planı (İ.HR. 71/3436)

1881’de bir mimarla görüşmeler yapılmış, rasathane inşasıyla rasat aletleri, nakliye ve diğer masraflarının 1.100 altınla yapılabileceği bildirilmişti. Rasathane-i Amire’ye gayet mükemmel teleskoplar yerleştirilerek gökyüzü incelenmeye başlanmıştı. Resim 3’te olduğu gibi kubbe şeklinde inşa edilen rasathaneyle dürbünlerin istenildiği gibi kullanılması ve gökyüzünün incelenmesi sağlanmıştı. Rasathane-i Amire daha sonra iyi gözlemler yapılabilmesi amacıyla Maçka Kışlasına nakledilmişti. Burada 41 yıl gözlemler yapılsa da 31 Mart Olayı sonucunda Rasathane-i Amire’nin bütün araç-gereçleri yok edilmişti. 1910 yılında Rasathane-i Amire’nin, İstanbul’un en yüksek noktasına inşa edilip ufkun her tarafının gözlemlenmesine karar verilmişti. Bu amaçla Rasathane-i Amire boğaz içinde Çengelköy üstünde İcadiye denilen yerde tesis edilmişti. Bunun için de gayet mükemmel teleskoplar ve dürbünler yerleştirilmişti. Dairevi şekilde inşa edilen rasathane, dürbünlerin istenildiği gibi kullanılıp gökyüzünün incelenmesine çok uygun hale getirilmişti (Sebülürreşâd, 1913: 209).

Resim 3: Rasathanelerde Döner Kubbe Çatı (İ. HR. 71/3436).

2. Tayyare Rasitlerinin Özellikleri

Rasit; meteorolojik gözlem ve ölçüm yapan, kayıt tutan, kodlama yapan, verileri işleyen, gözlem raporlarını ileten, hava analizi ve tahmini yapan, tahminlerin ilgili yerlere iletilmesini sağlayan gözlemcidir. Havadan ve yerden bilgileri alıp bunları belli bir standart içinde hazırlayıp sunmaktadır. Rasittan önce ziraatçı, kaptan ve havacılar, barometre ve buna benzer aletlerle, buldukları mahallin havasını anlayabilir, ancak havanın ne gibi değişikliklere uğrayacağını bilemezlerdi. Bunun sonucunda,

aniden havanın etkisi altında kalıp zarar görebiliyorlardı. Bu gibi durumlar da önlemler almaya zaman kalmıyordu. Bir gemi, havayı uygun bulup denize açıldığında aniden şiddetli bir fırtınaya tutulabilir, bunun sonucunda karaya ve kayalıklara sürüklenebilirdi. Gemicilik ve ziraat için çok önemli olan bu teşkilat, bir süre sonra havacılığın da emrine verilmişti. 1911'den sonra havacılıktaki gelişmeler dolayısıyla seyirler, uzak mesafeler arasında yapılmaya başlanarak havanın durumunun öğrenilmesi önem kazanmıştı. Havanın olumsuz etkileri, yüksek süratleri dolayısıyla özellikle seyir sırasında tayyareleri daha fazla etkilemişti. Rasit raporu almadan hareket eden bir tayyare, birkaç saat sonra çok farklı bir mevkiye gelebilirdi. Böylece hareket ettiği yer ile geldiği bölge havası birbirinden çok farklı olabilirdi. Uçuş hattı havasının nasıl olduğunu ve ne gibi değişikliklere uğrayabileceğinin daha önceden öğrenilmesi şarttı. Havacılık ile ilgili yapılan yenilikler sonucunda seyir aletleri, telsiz ve radarlar geliştirilmeye başlanmıştı. Bunun sonucunda tayyarelerin havalanamayacakları kötü hava durumu çok azalmıştı. Bu azalmada hava rasit teşkilatının önemli rolleri olmuştu. Bir seyirde askeri, ticari, fenni ve zirai bir iş görülmesi gerektiğinden havanın hem seyir için hem de bu işler için uygun olup olmadığı, rasit raporlarıyla belirlenirdi. Havacılık seyir aletleri ve usulleri ne kadar gelişirse gelişsin rasit teşkilatına her zaman ihtiyaç duyulmuştu. Her ülkenin havacılık teşkilatına, arazisinin genişliğine, iklimi ile araç ve malzemelerine göre uygun yerlerde rasit merkezleri açılmış, bu merkezler gittikçe çoğalmıştı. Bulunduğu mahalin görüşe uygun yerlerine tesis edilen bu merkezlerde, uzmanlarla ellerinde havayı gözlemlemekte kullandıkları araçları vardı. Rasit merkezleri, telefon veya doğrudan telgrafhanelere bağlanırdı. Önemli rasit merkezlerinin telsizleri olur veya en yakın telsizlerden istifade edilirdi. Günün belli saatlerinde havanın durumu ölçülerek alınan neticeler kendilerine mahsus usul ve şifrelerle genel merkeze bildirilirdi. Genel merkez, günün hava hallerini bir harita üzerinde tespit ederek genel hava durumunu, bilimsel açıdan belirlerdi. Ülkenin çeşitli yerlerinde rasit merkezlerinden gelen bilgileri yayınlamak ve ilan etmek bu genel merkezin göreviydi (Celasin, 1946: 6).

Havanın gözlem ve tahminini yapmak tayyarelerin hareketlerinde büyük bir öneme sahipti. Bunun fark edilmesi üzerine tayyareci rasitler yetiştirilmeye başlanmıştı. Rasitlik için yüksekten görebilme gücüne sahip olunması şarttı, bu güç herkeste bulunmasa da yetenek ve kabiliyetin uyandırılmasıyla ortaya çıkarılabılırdı. Bakış açısında bir zayıflık varsa gözlük kullanılarak telafi edilebilirdi. Tahmini görüşleri noksan olanlar, gece uçuşlarına elverişli değildi. Bu özellikleri olamayan rasit, uçuşun üzerine yaptığı olumsuz etkilerin altında kalır ve büyük çabalarla kazandığı bilgilerini kaybederdi. Büyük zorluklarla çalışarak kazanılan yön belirleme ve görme gücü bulutlarla kötü hava durumundan dolayı dikkati başka bir noktaya yönelttiği zamanlarda büsbütün azalır ve hatta biterdi. Harita üzerine talimler ve pusulayla yön tayini üzerine alıştırmalar yapılmadan yolun belirlenmesi hatalı olup güvenli değildi. Rasit iyi, güçlü ve en zor zamanlarda güvenli bir şekilde görevini yapabilecek iradeye sahip olmalıydı. Doğru hareket edebilmeleri ve işlevleri açısından rasitlik, tayyareler için çok önemli bir yerdedi. Bu nedenle rasitlerin, görevlerini başarılı bir şekilde yapabilmeleri için bazı eğitimleri almaları gerekiyordu. Rasitler, meteorolojik veya klimatolojik bilgileri almak ve derlemek, sıcaklık, rüzgâr ve nem gibi değerleri ölçmek üzerine uzmanlaşırdı. (İ. DH, 578/40243-6-1: 1869).

Tayyarelerin kullanılmaya başlaması ile rasitlere büyük görevler düşüyordu. Tayyarelerde rasitlerin esas görevleri; bomba atmak, silah kullanmak ve keşif yapmaktı. Hava rasıdı, düşman donanmasının yerini, teşkilatını, süratini ve hangi sınıf gemilerden oluştuğunu doğrudan rapor edebilmeliydi. Sadece, düşman hakkında yanlış bilgilerin çok ağır sonuçları olacağından zor bir görev olarak kabul edilmişti. Buna göre hava rasıdının görevleri;

1. Keşif uçuşları hazırlamak
2. Doğrudan yön belirlemek konusunda tayyareciye yardımcı olmak
3. Filo uçuşlarında diğer tayyarelerle irtibatta bulunmak
4. Düşman tayyarelerini dikkatten ayırmamak ve kaçırmamak
5. Zor durumlarda keşif yapabilmek ve keşif durumlarını önemine göre tasnif ederek neticesini kumandanlığa bildirmek
6. Tayyareci ile birlikte tayyaredeki silahları kullanmak ve hava muhaberatını yapmak
7. Bomba atmak

8. Tayyaredeki telsiz, telgraf veya telefon malzemesi ile işaretleri kullanmak
9. Hava fotoğrafları çekmek
10. Tayyarecinin görevine yardımcı olmaktır.

Tayyareci rasıttan talep edilen diğer konular; görev ve sorumluluğunu tam olarak bilmeli, uçuş için büyük bir hevesi ve yukarıdan bakmaya alışkın iyi gözlere sahip olmalıydı. Yönü belirleme konusunda bilgi sahibi ve yeterli olup büyük ruhi hâkimiyet ile hızlı karar verebilecek gücü bulunmalıydı. Her yönden sağlıklı olup vücut ağırlığı 75-80 kiloyu geçmemeliydi. Görevini tam olarak anlamalı ve kavramalıydı. Sahra istihkâmları ile topçu saldırıları hakkında bilgi sahibi olmalıydı. Tayyarelerin inşaatı sırasında uçuş ve motor konusuna vakıf olmalıydı. Silah, bomba, telgraf ile diğer malzemelerin kullanım tarzında ustalığı bulunmalıydı. Hava durumunu belirleyecek kadar yeterliliği olmalıydı. Hava bölüklerinde görevlendirilen rasıtlar, aynı mıntika içinde piyade tayyaresi rasıtlığına tayin edilirse daha önce gözlem fotoğrafı alıp makineli tüfek kullanılması sırasında aldıkları bilgileri kaydedirdi. Ayrıca, uçuşlarında harita veya krokilerinde bulunmayan karışık avcı hatları ve yeni tahkimat gibi noktaları bildirirdi. Tayyareleri, fırka (grup) hava kıtaatından ayrıldığında rasıtlar durumları hakkındaki malumatları kaydedirdi (Tayyare Keşfi, Rasıd ve Pilotun Evsafi ve Vezâifi, 1920: 5).

2.1. Tayyare Rasıtlarının Uçuş Hazırlıkları

Tayyarelerden talep edilen görevlerin iyi bir şekilde yapılması, ancak rasıtların çok yüksek fikir ve görüşlere sahip olmalarıyla mümkündür. Rasıtlar önemli olan ve olmayan konuları birbirinden ayırabilmeli, kıtaat ile kumandanlığın kendilerinden ne gibi hizmetler talep ettiğini bilmeliydi. Uçuşa geçilmeden önce Erkan-ı Harbiye Kumandanlığı tarafından rasıtlar, dost ve düşman arazisi hakkındaki harita, kroki ve tayyare resimleriyle aydınlatılırdı. Ön bilgileri kazanan rasıtların, Piyade Hava Bölüğü (müfrezesi) kumandanı mevcut raporlar, krokiler ve en yeni fotoğraflarla kesin surette istifade edebilmelerini sağlardı. Ayrıca o zamana kadar tespit edilen (ileri hatlar ve düşman ateş kuvveti, makineli tüfek, bomba ve topçu kıtaatı mevzileri gibi konular), krokiler veya mat kâğıtlara çekilmiş mevzi fotoğrafları üzerine renkli kalemlerle işaretlenirdi. Rasıtların 1/25.000 mikyasındaki haritalardan fotoğraf vasıtasıyla küçültülmüş yaftaları yanlarına almaları genel bilgiler edinebilmeleri için faydalıydı. Rasıtlar, uçuşa başlamadan makineli tüfek, fotoğraf ve diğer muhabere araçlarının iyi bir durumda olup olmadığını inceleyerek her türlü eksiklikleri tamamlardı. Uçuş emrini alan rasıt, aşağıdaki sorulara cevap verebilmeliydi;

1. Görevim nedir? Keşif mıntikasının hangi kısmı ve hududu bana aittir? Hangi hatta kadar keşif yapılacaktır?
2. Kıta kumandanının arzu ve kararı nasıldır? Hangi arazi ve durum önemlidir? İlk önce ne keşfedilecektir?
3. Bizim hattımız ve düşman hattı nerededir? Düşman topçu mevzileri hakkında malum olan konular nelerdir? Düşmanın karargâhları, çadırılı ordugâhları, depoları, erkab ve ihraç istasyonları nerededir? Evvelki keşiflerde neler tespit edilmiştir?
4. Düşman nasıl top ateşine tutulabilir? Ben olsam topçu mevzileri olarak nereleri seçerim? İhtiyatları nerede istihdam ederim? Süvari nerede bulunur?
5. Cadde, demiryolu, iskele, köy, nehir ve ağır topçu mıntikası ile muhtelif kolların buldukları noktalarda incelemelere göre hangi yollar düşmanın yürüyüşe başlaması ve devamında nazarı dikkate alınabilir? Geri mevziler nerede olabilir? İhbar edilen düşman kuvvetleri şimdi nerede bulunabilir?
6. Rüzgârın yönü, güneşin bulunduğu nokta ve alınan görev nazarı dikkate alınmak suretiyle en iyi uçuş yolu hangi istikametten olabilir? (Tayyare Keşfi, Rasıd ve Pilotun Evsafi ve Vezâifi, 1920: 5).

Rasıt, uçuştan önce her şekilde görevine hazır olmalıydı. Dost ve düşmanın durumu ile harekâtı hakkında topladığı bilgilere ek olarak yapılması muhtemel saldırıları nazarı dikkate almalıydı. Düşman tarafında cereyan eden olaylar hakkında açık ve net fikirler edinmeliydi. Bunun için uçuştan önce savaş durumunu gösteren haritaları dikkatli bir şekilde incelemesi gerektiği gibi, daha önce rasıtlar tarafından

hazırlanan raporları ve fotoğrafları da gözden geçirmeliydi. Düşman mevzilerini, istasyonlarını, çadırılı ordugâhlarıyla cephe gerisindeki tesislerini gösteren haritaların incelenmesi, durum hakkında gerçek ve açık bilgi elde edilmesine yardımcı olurdu. Uçuştan önce belirlenen konular, kroki ile gösterilirse keşif görevi oldukça kolaylaşırdı. Mevzii muharebelerinde düşman topçu mevziinin tam olarak belirlenmesi çok önemliydi. Uçuştan önce yapılan bu esaslı hazırlıklar, başarılı bir şekilde keşfin tamamlanmasını sağlardı (Şakir bin Feyzullah, 1917: 9).

2.2. Tayyare Rasıtlarının Uçuş Sırasındaki Görevleri

Keşif ve gözlem için yapılan uçuşlarda gereken emri, hava kıta kumandanı verirdi. Hava kıta kumandanı, düşmanın ve kendi kıtasının durumu hakkında bilgi sahibi olması gerektiği gibi çeşitli istikametlere yapılacak keşif ve gözlemlerin önemi, amacıyla ilgili havacıları aydınlatırdı. Kumanda heyetlerinden alınan genel talimata dayalı hava kıta kumandanı tarafından verilmesi gereken uçuş emirleri gayet sade ve açık olup ne gibi konularda keşif yapılacağı açıklanırdı. Talep edilen keşif hakkında yeterli bilgiler alınmadan uçuşa geçilemezdi. Daha önce yapılan bir keşif sonunda şüpheli bir durum görülürse ve bu durumun yok edilmesi için aynı mahallin yeniden keşfi istenebilirdi. Böyle bir durumda daha önceki keşfin etkisinde kalacakları düşüncesiyle sonuçları pilot ve rasıttan gizlemek uygun değildi. Rasıda konu hakkında bilgi vererek gözlemlerini daha büyük bir dikkatle yapması sağlanabilirdi. Tayyare için keşif mıntıkası olarak geniş bir saha verilmeyip dar ve derin bir mıntika tahsis edilirdi. Havadan fotoğraf alınmasının çok büyük önemi vardı, durum ve zaman müsait oldukça daima bundan istifade edilirdi. Gözle yapılan keşiflerde rasıt tahminlerinde hata yapabilir, fakat fotoğrafla her zaman gerçekler tespit edilebilirdi.

Tayyareci, deniz ve kara üzerinde kozmografyaya göre yönün belirlenmesini rasıttan isterdi. Mesela; güneş bir saatte arz üzerinde doğudan batıya doğru belli bir mesafe kat ederdi. Güneş, herhangi bir noktada görünüp bir saat sonra yine gözlemlenirse o noktadan itibaren bu zaman zarfında belli bir mesafeyi kat ettiği anlaşılırdı. Yazın doğuya doğru gidildikçe güneşin ufkun üzerinde kaldığı sürede uzardı. Petersburg'da yazın gün dönümü zamanlarında ancak iki üç saat kadar gece vardı. Kış gün dönümünde günde dört beş saatlik aydınlık olurdu. Cenuba doğru inildikçe gece ile gündüzün süresi devamlı birbirine yaklaşırdı. Süveyş Kanalı'nda veya Irak'ta senenin her bir mevsiminde gece ve gündüz birbirine çok yakındı. Uçuşlar sırasında rasıt ülkelerdeki bu saat farklarını nazarı dikkate almak zorundaydı. Ayrıca yaz dolayısıyla saatlerin ileri alındığı da unutmamalıydı. Rasıt, yönünü belirlemek için güneşten istifade edebilirdi. Gündüz, rasadın yönü belirlemek konusunda en iyi yardımcısı güneşti. (Tayyare Keşfi, Rasıd ve Pilotun Evsafi ve Vezafi, 1920: 5).

Rasıdın bütün faaliyeti, tayyarenin sevk ve idaresi ile tayyarecinin zekâ ve kabiliyet derecesine dayalıydı. Rasıt, tayyare motorlarının gücünü düşünerek seyre hâkimdi. Talimat dairesindeki dikkat ve hizmetiyle tayyareyi fiilen himaye ve muhafaza ederdi. Tayyarenin her çeşit durumdaki hareket kabiliyeti (uçuş ve iniş kabiliyeti, yükleme derecesi, telsiz faaliyeti) hakkında tam bir fikir sahibi olurdu. Böylece, bu konularda bir uzman sıfatıyla doğru ve uygulanabilir emirler verip bir hava müfrezesini başarıyla sevk ve idare edebileceği gibi tayyarenin kumandanlık mevkiini de doldurabilirdi. Rasıt; ziya, telgraf ve sada muhaberatına tamamıyla vakıf olmalıydı. Ziya, telgraf ve sada işaretlerinin alınması ve verilmesindeki başarı, sadece keşiflerle topçu atışlarının isabet mahallerini bildirmek için değil, bütün uçuşlar için gerekiyordu. Rasıdın, hava durumu hakkındaki malumatı da büyük önem taşırdı. Hava cereyanlarını veya bulutları nazarı dikkate alarak uçuş istikameti değiştiğinde, bu değişikliğin neden olduğunu anlayabilirdi. Uçuş sırasında hava durumu hakkında aldığı malumatı, tayyare için faydalı bir şekilde kullanabilirdi. Rasıt büyük bir tayyarenin kumandanlığına istihdam edilirse bütün idare onun eline geçmiş sayılabilirdi. Özellikle uzun hava yolculuklarında rasıdın hava durumu hakkındaki bilgisi büyük önem taşırdı. Rasıt, çeşitli büyük ve zor görevler sırasında tayyarede çok etkili kararlar alıp uygulayabilmeliydi. Bunun için hava mürettebatının doğru ve uygun olarak seçilmesi gerekirdi. Pilot, kendisine verilen talimat dairesinde yalnız tayyareyi sevk ve idare etmekle kalmayıp, yön tayini, gözlem ve hava muharebelerinde rasıda yardım ederdi. Böylece rasıt ve pilot birbirinin yardımcısı olurlardı. Askeri tayyarelerin önemi sürekli arttığından ilmi ve fenni yeniliklere ve değişikliklere ihtiyaç duyulmuştu. Mürettebat (uçuşa iştirak eden makineli tüfek avcılarıyla monitörler dâhil) dikkatli bir şekilde seçilmeli, birbirlerinin bedenî ve manevî kuvvetlerine itimat etmeliydi. Zabit, küçük zabit ve müdür, rasıt meslekî olarak birlikte hareket edebilmeliydi. Zabitin görev ve sorumluluğu daha esaslı olduğundan en zor bir anda emrin layığıyla yerine getirilmesi ondan beklenebilirdi. Pilot, rasıdın özel

görevi ile ilgili olmayan genel meselelerde daha baskındı. Logaritmali ve sürgülü bir cetvel vasıtasıyla her istenilen zaman ve mesafe için bir tayyarenin sürati hemen bulunabilirdi. Takvimdeki doğma ve batma zamanlarını bilmek uçuş ve inişte çok faydalıydı. Uçuş sırasında güneş veya gölgenin istikameti pusulaya göre kaydedilirdi. Böylece pusula, yönün belirlenmesi konusunda düşman arazisi üzerindeki uçuşlarda rasit için yardımcı olabilecek bir vasıtaydı. (Tayyare Keşfi, Rasıd ve Pilotun Evsafi ve Vezaifi, 1920: 5).

Bir müstahkem mevki veya bir kale üzerinde uçuş yapıldığı zaman her şeyin çok açık olarak görüleceği ve keşiflerin gayet doğru ve kesin olacağı düşünülürdü. Ancak bu mevkiin gözle ve fotoğrafla yapılan keşifleri, birbirleriyle mukayese edilince sonucunun düşünülmediği gibi olmadığı ve her iki keşif arasında birtakım farkların bulunduğu anlaşılırdı. Havadan alınan fotoğraflar, rasıda uçuştan sonra düşman tayyare toplarının etkisi dışında ve bir sakinlik içinde düşman mevzilerini görüp incelemek imkânını verirdi. Bundan başka rasit uçuş sırasında gözle gördükleriyle, bu fotoğrafları karşılaştırdığında uçuş sırasındaki sürat dolayısıyla göremediği diğer birçok konuları da ortaya çıkarırdı. Fotoğraflarla düşman hududunun uygun bölümlerini veya askeri durumunu belirlemek mümkündü. Düşmanın faaliyetlerini mükemmel ve kesin bir şekilde takip edebilmek için aynı mahal veya kıtanın muhtelif zamanlarında fotoğrafı çekilirdi. Havacının fotoğrafları, haritaların düzenlenmesi konusundan büyük bir öneme sahipti. Hava fotoğraf makinelerinin tanzim ve kullanımı hakkındaki şartları, rapor ve haberlerin yazılma şekli gibi konuları rasıdın öğrenmesi gerekirdi. Hava fotoğraflarını her zabıt ve kumandanın maiyetindeki askerlerle inceleyebilmesi gerekiyordu (Tayyare Keşfi, Rasıd ve Pilotun Evsafi ve Vezaifi, 1920: 5).

Saldırı sırasında da rasit, gözlemler yaparak pilota yardımlarda bulunurdu. Pilot tarafından görülemeyen infilak noktalarını rasit haber verirdi. Havacılar, işaret vasıtasıyla kendi bataryalarını ateş açan düşman topçusu üzerine yönelerek kendilerini savunurdu. Bunun için atışa hazır çeşitli çaplarda topların özellikleri çok iyi bilinmeli, hedeflerin yerini gösteren işaretler gayet sade ve basit olup tayyarecilerle batarya kumandanları tarafından birlikte kararlaştırılmalıydı.

Tayyareye yapılabilecek ani bir saldırı gibi durumlara karşı rasıtların güvenliklerini sağlamak için buldukları yere, bir çanta içine konulmuş ve rasıdın vücuduna göre uydurulmuş bir kemerle hazırlanan paraşüt bulunurdu. Paraşüt, uygun bir yere rasıdın arkasına, ancak şilte çantası halinde ise altına gelecek surette yerleştirilirdi. Sadece her iki duruma göre rasıdın yerinde bazı düzenlemeler yapılırdı. Bu durum, sadece rasit için değil, pilot içinde geçerliydi. Pilot ve rasit mevkiğinde oturulacak mahalin arka tarafında 60 cm yükseklik, 35 cm genişlik ve 12 cm derinlikte olmak üzere bir yer hazırlanırdı. Şilte çantası için ise oturulacak yerde 40 cm uzunluk, 35 cm genişlik ve 15 cm derinliğinde bir yuva yapmak yeterliydi. Bu özelliklere dikkat edilirse güvenli bir şekilde paraşütler kullanılabilirdi. Tayyarede tehlikeli hal durumunda derhal kemerler takılarak çantalar vücut üzerinde bulunacağı vaziyeti alır ve uygun bir anda tayyareden atlanırdı (Askeri Hava Mecmuası, 1920: 6).

2.3. Tayyare Rasıtlarının Yetiştirilmesi için Almanya'ya Öğrenci Gönderilmesi

1916 yılına kadar rasıtlar için ayrı bir eğitim verilmiyor, doğrudan tayyarelerde göreve başlıyorlardı. Bir süre sonra rasıtlara verilecek eğitimin öneminin fark edilmesi üzerine kurslar açılmıştı. Ayrıca, hava rasıtları, sadece harp sınıfı subaylarıyla sınırlandırılmıştı. Yüzbaşılar başta hava rasıtlığı görevi için Erikli'ye gönderilseler de hemen göreve başlamamalarına karar verilmişti. Hava rasıtlığı eğitimi için önce havacı namzetliğine tayin edilmeye başlandılar. Kara hava istasyonunda rasıtlık eğitimi aldıktan sonra Tayyare Mektebine gönderilen Kadıköylü Çarkçı Yüzbaşı Mustafa Tefvik Efendinin kontrolü altında rasıtlık eğitimi, havacı namzetliği olarak değiştirildi. Bahriye yoklaması tarafından bu konuda düzeltmeler yapıldığının Tefvik Efendiye bildirilmesi hakkında Tayyare Mektebi Müdüriyetine hatırlatıldı. Tayyare Mektebinde talim tayyaresi olsa da rasit eğitimi verebilecek bir muallim yoktu. Birinci hava bölümünde bulunan havacı yüzbaşılardan muallimlik vasıflarına sahip olanların seçilmesi talep edildi. Bir süre sonra Tayyare Mektebinde rasıtlık üzerine talimler yaptırmak amacıyla İzmir'den bir muallim gönderildi. Sadece, rasit yetiştirilmesi için yapılan bütün çalışmalara rağmen yine de ihtiyacı karşılamamıştı.

Osmanlı Devleti askeriyenin ihtiyacı olan elemanların daha iyi yetiştirilebilmeleri için özellikle Almanya'ya talebe göndermeye başlamıştı (DH. EUM. SSM, 55/76). Almanya'da modern askeri eğitimle askerlerin teknolojik gelişmeleri doğrudan görüp öğrenmeleri amaçlanmıştı. 3 Aralık 1916

tarihinde Birinci Dünya Savaşı sırasında tayyarelerde görev alacak rasıtların da Almanya’da bir aylık eğitim almalarına karar verildi. Rasıtların eğitimleri sırasında Üçüncü Kalem Amiri Havacı Yüzbaşı Selahaddin Efendi memur olarak görevlendirilmişti (BN. 380/13820-86: 1917). Rasıtlar seçilirken özellikle askeri eğitimlerinde iyi bir dereceye sahip olmalarına dikkat edilmişti. Almanya’ya gitmek için talepte bulunanların sayısı fazla olursa sınava tabi tutularak başarılı olanlara öncelik verilmişti. 9 Haziran 1917 tarihinde Almanya’ya gönderilen yedi rasıt, Kiel Hava İstasyonunda eğitime başlamıştı. Rasıtların Almanya’da doğrudan görevleriyle ilgili eğitim almaları sağlanarak teknolojik gelişmeleri öğrenmelerine çalışılmıştı. Ancak, Almanca bilmemelerinden dolayı eğitimlerinden beklenen sonuç alınamıyordu. Almanya’ya gönderilen rasıtların bir ay içinde Almancayı öğrenebilmeleri de mümkün değildi. Bunun üzerine Alman Bahriye Dairesi tarafından Almanca bilen bir bahriye zabitanın gönderilmesi talep edildi. Berlin Ateşnavilliginden gönderilen bu yazı üzerine incelemeler yapıldı. Böylece, rasıtların sorun yaşamamaları için tercüman gönderilmesi talebi kabul edilmişti. Hem havacı olup hem de Almancayı iyi bilen Tayyare Mektebi Müdürü Kıdemli Yüzbaşı Sami ve İzmir Tayyare İstasyonu Kumandanı Kıdemli Yüzbaşı Savmi Efendiden başka bir zabıt yoktu. İzmir Tayyare İstasyonunda fazla tayyareler bulunmamasından dolayı Savmi Efendinin gönderilmesine hiçbir mahzur yoktu (BN. 380/13280-87: 1917). Böylece Birinci Deniz Hava Bölüğü Kumandanı Rasıt Kıdemli Yüzbaşı Savmi Efendi, Almanya’ya tercüman olarak gönderilmişti. Yüzbaşı Savmi Efendinin Almanya’daki hizmeti süresince İzmir’deki görevi, Rasıt Güverte Yüzbaşısı Raşid Şevket Efendiye teslim edilmişti. (BN. 380/13280-90: 1917).

20 Mart 1916 tarihinde siparişi verilen dört deniz tayyaresinin inşasında bulunmak ve bu süre zarfında havacılık eğitimi almak amacıyla Mülazım Kâmil ile Ali Mehmed efendiler, Almanya’ya gönderilmişti. Bu eğitimden güzel sonuçlar elde edilmesi üzerine İzmir’de beşinci ordunun emri altında bir deniz hava müfrezesi oluşturuldu. Bir süre sonra Deniz Tayyare Mektebi Müdüriyetinde Mülazım Ahmed Ali ve Recep efendiler, 6 Nisan 1916 tarihinde bir aylık rasıt eğitimi kursu için Almanya’ya gönderildi. 27 Mayıs 1916 tarihinde yine eğitim amacıyla Almanya’ya gönderilen Rasıt Mülazım Ali ve Mehmed efendiler ise talim sırasında kaza geçirerek makinistle birlikte vefat ettiler. Mülazım Ali ve Mehmet efendilerin 25 Eylül 1916 tarihinde Berlin’de defnedildiklerine dair Harbiye Nezareti’ne şifreli telgraf gönderilmişti (BN. 380/13280-91: 1917).

4 Nisan 1917 tarihinde Yüzbaşı Mustafa Tevfik, Amasyalı Şerafeddin ve Cemal efendiler hava rasıdı olarak Almanya’da hava istasyonuna sevk edilmişti. Programa göre birçok uçuş yaptıkları gibi fotoğrafçılık, telsiz-telgraf gözlemi, pusula, hava durumu, hava tabyası, topçu endahat gözlemi, harita hazırlanması, bomba, makineli tüfek ve motor derslerini tamamlayarak rasıt şehâdetnâmesi aldılar. Sadece rasıtlık eğitimini tamamlayan zabıtlar hakkında herhangi bir sınav evrakı gelmemişti. Bu evrak ile sınav belgelerinin en kısa sürede gönderilmesi talep edilmişti. Almanya’da rasıtlık eğitimini başarılı bir şekilde tamamlayanlar, İstasyon Kumandanlığı Müfettişliği tarafından kontrolden geçirildi. Bunun sonucunda ikinci bölüğe rasıt mülazım Amasyalı Şerafeddin ile Cemal efendiler atanmıştı. Şerafettin ve Cemal efendilerin rasıtlık görevine başlamalarından kısa süre sonra gözlüklerinin olmadığı bildirildi, bunun üzerine bölük kumandanlığının aracılığıyla altı adet gözlük temin edildi. Rasıt Mülazımı Şerafeddin Efendi görevi sırasında büyük başarı ve fedakârlık gösterdi. Bu durum donanma ikinci bölük kumandanı tarafından birinci kumandana bildirilmiş ve Şerafettin Efendiye kıdem verilmişti (BN. 380/13280-92: 1917). 10 Ekim 1917 tarihinde Deniz Hava Rasıdı Yüzbaşı Cemal Efendi, rahatsızlığı nedeniyle iki aylık raporla bir ay hava değişikliği için İstanbul’a gönderildi. Yüzbaşı Cemal Efendi sağlık durumu düzeldikten sonra yeniden görevine başlamıştı. 20 ile 30 Ekim arasında ise Yüzbaşı Mustafa Tevfik Efendi bir aylık hava değişikliği için İstanbul’da bulunuyordu. Bu süre sonunda sağlık kontrolü tamamlanarak deniz tayyarelerinde staj yaptırılıp görev yerine gönderilmişti (BN. 380/13280-93: 1917).

2.4. Tayyare Rasıtlarının Kıyafetleri ve Alametleri

5 Haziran 1916 tarihinde Meclis-i Mebusan’da pilot ve rasıtların kıyafetlerinde kullanılan özel işaretlerle (alamet-i mahsusa) ilgili görüşmeler yapılmıştı. Böylece, hava rasıtlığına yeterli oldukları sınav sonucunda anlaşılanlara verilmek üzere işaretler belirlenmiş ve layiha hazırlanmıştı (MV. 243/52-1-1: 1917). Bu layihaya göre; hava rasıtlarının işareti gümüşten imal edilerek etrafına kurdele yerleştirilmişti. Bu işaretin yukarısında sorguçlu kavuk bulunarak defne dalı ile çerçevelemişti (BN. 380/13820-94: 1917). Çerçevenin ortasında ise bir tayyareyle Çanakkale Boğazı kabartması vardı. Bu

özel işaretin ve hatıranın uzunluğu yetmiş, genişliği kırk altı milimetre olmuştur. Bunun etrafındaki kabartma defne dalı üç milimetre ve tayyare ile Çanakkale Boğazı'nın kabartma yüksekliği ise yarım milimetre şeklinde yapılmıştır. Ayrıca, bu özel işaret ve hatıranın arkasına rasıdın ismi ile bunun verilme tarihi yazıldı. Rasıt işareti ve hatırası, resmi elbisede pantolon ve ceketin sol tarafına, yukarıdan itibaren ikinci ile üçüncü düğmenin orta hizasında ve sivil elbise de sol göğsün dört parmak altında bulunurdu. Sınavlarında başarılı olarak eğitimlerini tamamlayabilen havacılar sefer zamanı 1.000 kilometre uçuş yapabilen rasıtlara mektep müdürü veya istasyon kumandanı tarafından talep edilmesi üzerine nezaretlerinin onaylaması ile birer vesika verilirdi. Özel alamete ve hatıraya sahip olanlar, bunları ancak hava kıtaatında görevli buldukları süre boyunca taşıma hakkına sahipti. Hava kıtaatından ayrıldıklarında kendilerinden bu özel alamet ve hatıra geri alınarak rütbe zinciri silsilesine uyularak nezarete iade olunurdu (BN. 380/13820-95: 1917). Fakat en az dört sene havacılık veya rasıtlık hizmetinde bulunanlar, görevleri sırasında başarı gösterenler, hatırayı daima muhafaza etmek için izin verilenler, savaş sırasında iyi hizmette bulunanlar, tayyareleriyle görev sırasında kazazede olanlar, sağlık durumu, terfi veya benzer durumlar dolayısıyla hava kıtaatından ayrılanlar, özel alamet ve hatırayı her zaman taşıyabilirdi. Rasıtlar, görevleri sırasında vefat ederlerse bu özel alamet ve hatıra, onların erkek çocuklarına ancak, çocukları yok ise büyük kardeşlerine verilirdi (Rasıdlara Alamet-i Mahsusa ve Hatıra Nizamnamesi, 663: 1917).

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nde tayyarelerin kullanılmaya başlanmasıyla personel ve bazı yetersizlikler fark edilmiştir. Hava Kuvvetlerinin teftiş, denetim ve kontrolünü sağlamak amacıyla askeri bazı düzenlemeler ve yenilikler yapılmıştır. Buna bağlı olarak Umur-ı Havaiye-i Müfettişliği Talimatnamesi hazırlanarak uygulamaya geçirilmiştir. Bütün bu yenilikler sonucunda hava rasıtlarına ihtiyaç olduğu fark edilmiştir. Tayyarelerde bu konularda ehliyetli olmayan kişilerden dolayı, kazalar yaşanmıştır. Rasıt eksikliğinden yaşanan bu sorunların etkisi ile kurslar açılarak personel ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Ayrıca tayyare rasıtlarının yetiştirilebilmesi amacıyla Almanya'ya talebeler gönderilmiştir. Eğitimlerini tamamlayan talebeler, tayyarelerde görevlendirilmeden önce sınava tabi tutulmuşlardı. Sınavda başarılı olanlar hava rasıdı olarak istihdam edilmeye başlamıştır. Hava kuvvetlerinin eğitim ve öğretim sisteminin temel amacı, görevlerini iyi bir şekilde yapacak, ihtiyaçları en iyi karşılayabilecek personel yetiştirmektir. Askeri okullar sadece devletin askeri ihtiyaçlarına cevap vermekle kalamayıp bilimsel ve teknolojik gelişmeleri de kavrayarak mühendislik hizmetlerini de yerine getirmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Seyrüsefer Kalemi (DH. EUM. SSM), 55/76-2, 2 Muharrem 1332 (1 Aralık 1913).

İrâde Dâhiliye (İ. DH), 578/40243-6-1, 21 Şevval 1285 (4 Şubat 1869).

İrâde Dâhiliye (İ. DH), 20/1, 19 Rebülevvel 1335 (13 Ocak 1917).

İrâde Hariciye (İ. HR), 71/3436-19-1, 71/3436-2, 71/3436-3, 71/3436-4, 71/3436-5, 12 Muharrem 1267 (17 Kasım 1850).

Meclis-i Vükela (MV.), 243/52-1-1, 7 Şaban 1334 (9 Haziran 1916).

Maliye Vekâleti (MV.), 215/133, 27 Şaban 1337 (28 Mayıs 1919).

Şûra-yı Devlet (ŞD.), 209/6-2-1, 24 Şaban 1299 (11 Temmuz 1882).

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Bahriye Nezâreti (BN.), 380/13820-86, 380/13820-87, 380/13820-90, 380/13820-91, 380/13820-92, 9 Kanûnisâni 1334 (9 Ocak 1918), 380/13820-93, 380/13820-94, 380/13820-95, 27 Ekim 1917.

Bahriye Nezâreti (BN.), 96/2027-22.

Umûr-ı Bahriye Müfettişliği (U.BM), 17/312, 1917.

Diğer Kaynaklar

Askerî Hava Mecmûası. (1920). 1 (38).

Celasin, İ. B., (1946). Hava Anlamı, Tuna Basımevi, İstanbul.

Düstûr, Cilt 9, Numara: 278, Bahriye Tayyareleriyle Rasıtlarına İtâ Olunacak Alâmet-i Mahsûsa ve Hatıra Hakkında Nizâmname, 14 Muharrem 1336 (30 Ekim 1917), 1 Teşrinisâni 1332, 31 Teşrinievvel 1333, Evkâf Matbaası, İstanbul 1928.

As, E., (2013). Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları, Atatürk Araştırma Merkezi.

Gökdoğan, N., (1982). Cumhuriyet'in Altmışınıcı Yılında Astronominin Gelişimi. Cumhuriyet Dönemi Astronomi Çalışmaları Sempozyumu. Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

İslam'da İlmi Heyet ve Rasathaneler. (5 Haziran 1913). Sebülreşad, 10 (247).

Kıtaat-ı Havaiyeden Mehmed Şakir bin Feyzullah, (1335/1917). Piyade Tayyareleri ve Piyade Balonları, Kıtaat-ı Fenniye ve Kuva-yı Havaiye Müfettişliğine Memur ve Erkân-ı Harbiye Mektebi Vesâit-i Havaiye Muallimi Tayyareci Yüzbaşı, Matbaa-i Askeriye, İstanbul.

Kozmoğrafya, Rasadat, Alât-ı Rasadiye, Rasathaneler. 19 Ağustos 1307 (31 Ağustos 1891). Mektep, 2 (57).

Kurtoğlu, F., Türklerin Deniz Muharebeleri, İstanbul.

Milli Nusal, İstanbul Kanaat Matbaa ve Kütüphanesi, 1339 (1923), İstanbul Rasathanesi ve İstintacatı.

Servet-i Fünûn, 1 (3), 30 Kanûnisâni 1306 (11 Şubat 1891).

Sükan, Ö., (2001). 21.nci Yüzyıl Başlarında Balkanlar ve Türkiye. Harp Akademileri, Basımevi, İstanbul.

Sühûnet Rasadatı Talimatnâmesi. (1928). Yeniğün Matbaası, Ankara.

Tayyare, 15 Eylül 1341 (15 Eylül 1925). Tayyare Cemiyeti Mecmuası, 10 (6).

Tayyare Keşfi, Rasad ve Pilotun Evsâfi ve Vezâifi, Tayyarede Tayin Ciheti ve Mahal, Gece Uçuşları, Tayyare Meydanları, Raporları, 1339 (1922). Kuvayı Havaiye Müfettişliği Tarafından Neşr Olunmuştur. Matbaa-i Askeriye, Dersaadet.

Tayyareler ve Tayyarecilik, Avrupa'da ve Bizde Tayyarecilik Tarihi ve İnkişafı, (1927). 28 Nisan Perşembe ve 5 Mayıs Perşembe 1927 tarihlerinde Ankara'da Tayyareci Şakir Bey tarafından iki konferans verilmiştir.

Uslu, S., (1968). Meteoroloji İlminin Doğuşu ve Tarihsel Gelişimi. İstanbul Üniversitesi, Orman Fakültesi Dergisi, 19 (2).

Uçarol, R., (1988). Tarihsel Gelişim İçinde Hava Harp Okulu, İstanbul.

EKLER

Ek 1:

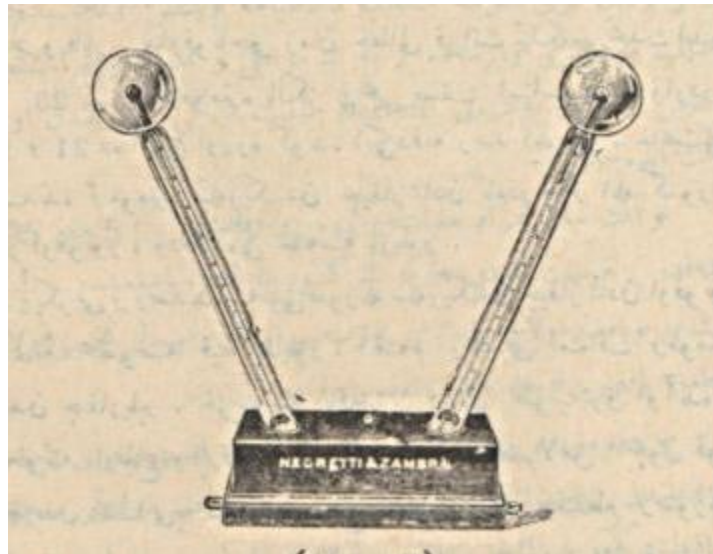
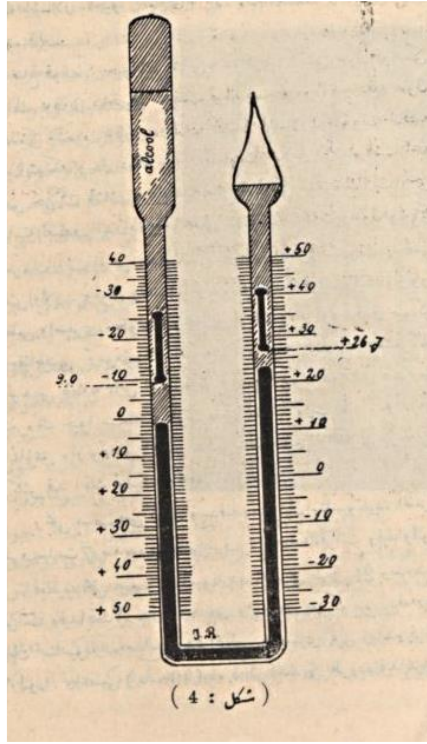
Dersaadet Merkez Kumandanlığına

Sûreti masdukası merbût emr-i nezâretpenâhi mûcibince Almanya'da Rasıtlık Kursuna dâhil olmak üzere 4/9/1917 tarih Salı günü Balkan treniyle hareket edecek olan Tayyare Rasadı Yüzbaşı Salahaddin ve Mülâzım-ı evvel Sami efendilere iktiza eden pasaportun itâsı zımında muhtıradır. (DH. EUM. SSM, 55/76, 1917).

Ek 2: Bahriye Tayyareci Zabitleri Almanya'da (Mecmua-i Fünun-ı Bahriye, (Ağustos 1903). 15, İstanbul.

Ek 3: Termometre ve Actino Metre (Sühûnet Rasadatı Talimatnamesi, 1928).

Net Working Capital Prediction with Holt's Linear Method: Evidence from Turkey

Tolga Tuzcuoğlu¹

Research Article

Abstract

This research paper introduces a predictive methodology for forecasting net working capital to allow companies to proactively monitor their optimal net working capital levels from a future-oriented perspective. Additionally, it aims to assist organizations in identifying their ideal net working capital that aligns with their operational goals. The analysis of the net working capital data for the BIST-30 corporations in Turkey from the second quarter of 2016 to 2023 revealed that Turkey's 24 largest publicly traded companies had diverse net working capital values, encompassing both negative and positive figures. The projected future trends suggested that net working capital values will persist and undergo modifications during the following four quarters within the expected timeframe.

Keywords

Corporate Finance,
Net Working Capital
Management,
Financial Forecasting,
Time Series Analysis,
Holt's Linear Model

Article Info

Received
26.09.2023
Accepted
12.10.2023

Holt'un Doğrusal Yöntemi ile Net İşletme Sermayesi Tahminlemesi: Türkiye'den Kanıtlar

Öz

Bu araştırma makalesi, işletmelerin optimal net işletme sermayesi seviyelerini geleceğe yönelik bir perspektiften proaktif olarak izlemelerine olanak sağlamak amacıyla tahmine dayalı bir metodoloji sunmaktadır. Buna ek olarak çalışma, firmaların operasyonel hedeflerine uygun ideal net işletme sermayelerini belirlemelerine destek olmayı amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında Türkiye'deki BIST-30 şirketlerinin 2016 ikinci çeyreğinden 2023 ikinci çeyreğine kadar net işletme sermayesi verileri analiz edilmiştir. Çalışma, Türkiye'nin halka açık en büyük 24 şirketinin hem negatif hem de pozitif değerleri kapsayan çok çeşitli net işletme sermayesi değerlerine sahip olduğunu ortaya çıkarmıştır. Gelecek için öngörülen trend, net işletme sermayesi değerlerinin önümüzdeki dört çeyrekte hem benzer eğilimde devam edeceğini hem de değişikliklere uğrayacağını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

İşletme Finansı,
Net İşletme Sermayesi
Yönetimi,
Finansal Tahminleme,
Zaman Serisi Analizi,
Holt'un Doğrusal Modeli

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
26.09.2023
Kabul Tarihi
12.10.2023

¹ Dr., tolga.tuzcuoglu@tau.edu.tr, 0000-0002-5269-9701.

Introduction

Companies have grown interest in net working capital (NWC) as a key financial performance indicator, along with sales, profitability, and cash flow metrics. NWC refers to the difference between the current assets and short-term liabilities, precisely the sum of trade receivables and inventories deducted by trade payables. Major corporations increasingly focus on working capital to generate substantial cash flow streams, highlighting its potential as a competitive advantage (Boisjoly et al.: 2020). In addition, it is consistently prioritized as one of the critical factors in assessing liquidity (Apak et al.: 2016) since it enables firms to free up cash and improve solvency (Dhole et al.: 2019).

Working capital management (WCM) pertains to the immediate financial resources needed to support day-to-day business operations. Enhanced WCM is associated with improved performance, particularly in more giant corporations, resulting in subsequent enhancements in the overall value of these organizations (Barros et al.: 2022). Moreover, effective WCM is crucial for businesses' long-term performance and sustainability. It is pivotal in facilitating seamless operations, capitalizing on growth prospects, maintaining enough liquidity, mitigating risks, and bolstering resilience against economic downturns (Tarkom and Ujah: 2023). Managing working capital involves determining the optimal investment amount and effectively managing the duration required to transform working capital into liquid cash. Choosing the appropriate level of investment in working capital is a crucial decision since an excessive allocation in this area can lead to idle investment, diminishing overall value (Dhole et al.: 2019). The effectiveness of WCM arises from the simultaneous management of inventory, receivables, and payables (Banerjee and Deb: 2023). In other words, effective working capital administration involves optimizing financial resources allocated to stocks, trade receivables, and payables, which impacts an organization's valuation and performance. Maintaining an inventory balance serves as a means of safeguarding against price volatility, reducing supply costs, and ultimately fostering customer pleasure. In a similar vein, trade credit serves to augment both sales and earnings (Dhole et al.: 2019). Implementing effective WCM is a strategic approach that can significantly improve a firm's performance and overall value. This is especially true for financially challenged organizations, as generating internal funds helps alleviate financial limitations (Afrifa et al.: 2022). Inadequate WCM can result in heightened reliance on external finance, constraining potential investment prospects and elevating credit risk (Banerjee and Deb: 2023). WCM is closely related to a corporation's cash conversion cycle (CCC). CCC is a metric used to assess the effectiveness of WCM, whereby a shorter CCC is associated with enhanced sustainability and profitability. Successful WCM is of utmost importance for organizations' operational activities, encompassing several aspects such as procurement, revenue creation, receivable collection, and payment administration. Managers strive to reduce CCC to enhance financial performance (Sawarni et al.: 2023). In addition to minimizing the duration of the CCC, strategies such as expediting inventory turnover, deferring payments to creditors, and promptly collecting receivables can be considered other strategies to manage WCM efficiently (Hassan et al.: 2023).

The optimization of NWC investment is a central concern in corporate finance, as evidenced by a growing body of research emphasizing the importance of maintaining an optimal level of NWC investment for efficient resource management (Ben-Nasr, 2016). Firm performance can be enhanced by reducing unnecessary working capital, which can be accomplished by reallocating underutilized resources to more valuable purposes. This reallocation process contributes to an overall improvement in performance (Aktas et al.: 2015). Positive and negative NWC levels and increasing and decreasing trends may have different implications for business enterprises. According to Jędrzejczak-Gas (2017), positive NWC denotes the practice of a corporation utilizing long-term capital to finance a portion of its current assets. This approach establishes an operational cushion that ensures a secure operating environment, effectively managing the balance between liabilities and receivables. A higher level of NWC contributes to enhanced financial stability. However, it also increases the weighted average cost of capital (WACC) due to elevated expenses associated with servicing. In contrast, a negative NWC situation arises when a firm utilizes short-term capital to finance its fixed assets. While cost-effective, this approach has a higher risk as the company may face operational challenges between its obligations and receivables due to insufficient buffer. Çelik et al. (2016) argued that a positive NWC signifies that a firm possesses adequate assets to sustain its operational activities and facilitate expansion, surpassing its outstanding debts. Conversely, a negative NWC suggests the company cannot fulfill its short-term obligations upon maturity. A negative trend indicates diminished

productivity, whereas elevated levels of negative NWC can precipitate a corporation's financial insolvency. A positive NWC enables the company to sustain its production activities by utilizing the residual current assets after settling its short-term liabilities. Baños-Caballero et al. (2019) related NWC increases to financial distress by reporting that an increase in NWC may result in higher financing requirements and opportunity costs for firms, which, in turn, leads to more financing charges and an elevated credit risk for the firms, ultimately increasing the likelihood of bankruptcy. Enterprises must maintain optimal working capital to ensure enough liquidity and promote operational efficiency (Hassan et al.: 2023). Investing in working capital can offer companies the advantage of maintaining liquidity, thereby safeguarding against the negative consequences of a cash deficit. Nevertheless, an excessive allocation of resources toward working capital may provide challenges for businesses concerning their profitability. This is because idle investments diminish returns and escalate financing costs. Hence, it is advantageous to make an optimal investment in working capital. Additionally, it is imperative for companies to effectively transform their working capital accounts into cash (Dhole et al.: 2019). On the other hand, calculating the ideal level of NWC requires a proactive and future-oriented strategy. Especially during periods of uncertainty, it becomes imperative to engage in proactive financial planning, as policy ambiguity has been correlated with a rise in the number of working capital days (Tarkom and Ujah: 2023). Hence, the proactive consideration of future NWC requirements is an integral component of an effective WCM approach.

In conclusion, NWC is a commonly employed metric in corporate settings, closely linked to maintaining day-to-day business activities, guaranteeing financial stability, and facilitating future expansion and profitability. Determining the appropriate level of NWC for companies is not universally agreed upon. This suggests that positive and negative NWC values can have beneficial and detrimental consequences. Consequently, it is crucial to maintain an ideal level of NWC that aligns with other indicators of corporate finance. Therefore, it is imperative for companies to consistently assess the requirements of their NWC in a forward-looking way. This study aims to provide a predictive methodology for companies operating in Turkey to manage their NWC. Given the present financial circumstances, challenges, and future priorities, using a predictive method might assist organizations in actively overseeing their ideal levels of NWC and furnish them with a forward-looking outlook, enabling them to utilize it as an early warning tool.

The study is structured as follows: Section 2 analyzes existing scholarly research on NWC, its relevance with key financial performance metrics in companies, and WCM. Section 3 provides an overview of the data utilized and the research technique implemented in the study. The empirical analysis is elucidated in Section 4 of the study. The final part concludes the study.

1. Literature Review

The existing literature on NWC has predominantly concentrated on two distinct strands. The initial body of literature mainly examined the relationship between working capital and various aspects of corporate performance, such as profitability and firm value. In this context, Deloof (2003) investigated the interaction between working capital and the operational performance of companies in Belgium. The findings of the study revealed a negative association between these two variables. In their research, Baños-Caballero et al. (2010) examined the link between NWC and company value in 30 countries. Their findings indicated that nations with robust investor protection mechanisms and higher financial and economic growth levels experienced increased shareholder value. The study conducted by Aktas et al. (2015) explored the relationship between excess NWC and stock performance. The study's findings disclosed that a lower level of NWC investment was associated with increased stock performance and vice versa. Tsuruta (2019) examined the relationships between working capital and firm performance in Japan throughout the global financial crisis. The study's findings revealed that the adverse relation between excessive working capital and firm performance showed heightened significance during the crisis. The study conducted by Chambers and Cifter (2022) examined the impact of working capital on firm performance within the hotel and tourism sector. The researchers discovered a curved link between working capital and firm performance, precisely an inverted U-shaped pattern. Hassan et al. (2023) investigated the relationship between WCM and business performance across Scandinavian markets. Their findings revealed a negative association between WCM and firm performance.

The subsequent body of literature has directed its attention toward managing working capital and developing techniques to sustain an optimal level of NWC. Jędrzejczak-Gas (2017) surveyed enterprises in the construction sector listed on the NewConnect market to identify the management strategies employed for NWC. The findings indicated that the prevailing strategies were moderate and aggressive, suggesting that these companies opted for a relatively higher proportion of short-term liabilities to obtain capital at a lower cost. In their study, Dhole et al. (2019) investigated the relationship between effective WCM and financial limitations within Australian enterprises. They proposed that implementing efficient WCM practices was linked to reduced financial constraints in firms over two to three years. Afrifa et al. (2022) employed stochastic frontier analysis to estimate the efficiency of WCM. The authors investigated the impact of many factors, including business size, firm age, cash holding, industry competition, export intensity, short-term bank credit, and sales growth, on WCM. The researchers concluded that working capital efficiency is associated with several characteristics: larger firm size, older firm age, cash reserves, and short-term bank credit. On the other hand, decreased working capital efficiency was observed concerning industry competition, export intensity, and sales growth. In a study by Tarkom (2022), the researcher investigated the effects of the COVID-19 pandemic on enterprises' WCM. The study's findings indicated that the pandemic had a noteworthy negative influence on WCM. However, the study also suggested that increased investment possibilities and government incentives may alleviate this impact. Researching US transportation and logistics companies, Banerjee and Deb (2023) discovered that managerial skills boosted WCM efficiency. In their study, Tarkom and Ujah (2023) investigated the impact of global economic policy uncertainty on the working capital decisions of enterprises. Additionally, they examined the potential moderating effect of national culture, focusing on uncertainty avoidance. The researchers concluded that policy uncertainty has a detrimental impact on enterprises' capacity to manage their working capital efficiently.

The current literature has not thoroughly addressed using predictive techniques in NWC management. In this work, our primary objective was to solve the gap by utilizing a time series model for predicting NWC.

2. Data and Method

The dataset used in this study was obtained from the Public Disclosure Platform in Turkey (Public Disclosure Platform, 2023). The Platform grants users access to the financial reports of companies registered on Borsa Istanbul (BIST), the stock exchange market in Turkey. The acquirement of the dataset started with the determination of the largest 30 publicly traded firms in Turkey, known as the BIST-30 index companies, according to the recent information provided in the Platform. Accordingly, the initial dataset encompassed the financial statements of the BIST-30 companies for the period spanning from the second quarter of 2016 through the second quarter of 2023, resulting in 29 data points. On the other hand, the analysis of the extracted financial statement files revealed that out of 30 companies, the reports of 5 companies were not available in the whole research period; hence, these companies were taken out of scope (ASTOR, GARAN, ISCTR, KRDM, YKBNK). As for another refinement step, one further company (AKBNK) was omitted due to a lack of inventories, rendering the firm irrelevant for a comprehensive calculation of NWC. The final dataset consisted of 24 firms, encompassing 696 observations. The listed entities in the final dataset in alphabetical order were ALARK, ARCLK, ASELS, BIMAS, EKGYO, ENKAI, EREGL, FROTO, GUBRF, HEKTS, KCHOL, KOZAA, KOZAL, ODAS, PETKM, PGSUS, SAHOL, SASA, SISE, TAVHL, TCELL, THYAO, TOASO, and TUPRS, respectively.

The methodology employed in the study was fivefold. Initially, the descriptive statistics of 696 observations were presented. Following that, the NWC values for each company and period were computed in the following manner:

$$NWC = TR + Inv + TP \quad (1)$$

where TR stands for trade receivables, Inv represents inventories, and TP denotes trade payables derived from selected companies' balance sheets.

Following the calculation of the NWC metric, the average values of all four indicators were examined at the company level. Thirdly, 24 time series were constructed for each company covering

the research period between the second quarters of 2016 and 2023. Accordingly, each series covered 29 observations. The series were afterward graphed to assess the presence of trend and seasonality visually. In this context, the data series of companies were partitioned into two distinct sub-datasets. These sub-datasets were utilized to train and test the time series model. The training sub-dataset consisted of the initial 25 periods, while the testing sub-dataset comprised the latter four. In the fourth stage, the validity of the time series model was examined by comparing the calculated root mean square error (RMSE) value of the naïve forecast. The fifth and last step entailed estimating the NWC for each series in a prediction horizon of four upcoming quarters.

3. Empirical Analysis

The empirical analysis started with obtaining a basic understanding of the dataset under consideration. In this sense, a high-level descriptive analysis was conducted to examine trade receivables, inventories, trade payables, and NWC values of the companies in scope. The summary statistics of the dataset are presented in Figure 1, in which the trade receivables, inventories, trade payables, and NWC values are expressed in units of million Turkish Lira (M TRY).

Table 1: Descriptive Statistics of NWC Components in M TRY, 2016-2023

Metric	Count	Mean	Std. Dev.	Min	Median	Max
Trade Rec.	696	4,919.66	9,556.19	0.10	2,041.96	106,948.00
Inventories	696	5,518.97	10,731.77	12.67	1,600.43	95,396.00
Trade Pay.	696	6,158.59	13,557.84	5.63	2,232.02	130,563.00
NWC	696	4,280.04	8,991.74	-9,569.93	954.22	71,781.00

According to Figure 1, the NWC values ranged from - 9,569.93 to 71,781.00 M TRY. The mean and median values for NWC were calculated as 4,280.04 and 954.22 M TRY, respectively. Negative values within the range can be attributed to firms' operational size and diverse strategies for managing NWC, specifically concerning their decision-making regarding the optimal level of NWC. Following this, the examination was further advanced by directing attention towards the indicators at the company level. The mean values of four metrics at the firm level are depicted in Table 2.

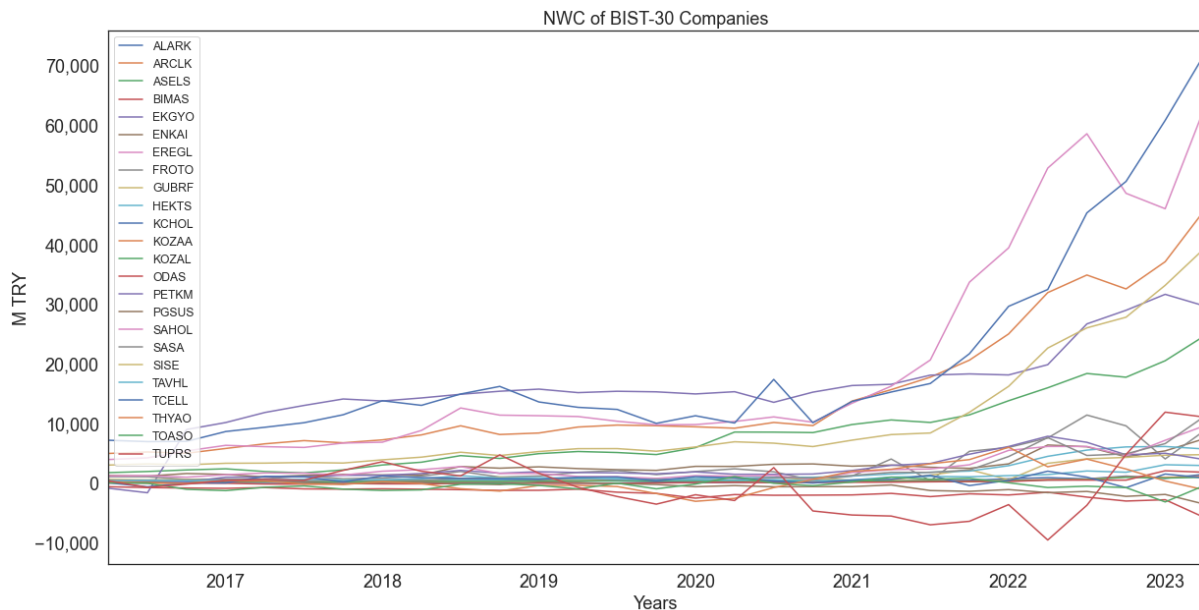
Table 2: Average Values of NWC Components in M TRY, 2016-2023

Company	Trade Receivables	Inventories	Trade Payables	NWC
ALARK	392.06	262.58	357.45	297.19
ARCLK	15,481.42	11,279.17	12,141.40	14,619.20
ASELS	5,768.55	5,659.97	3,389.17	8,039.35
BIMAS	2,754.03	5,304.06	9,789.36	-1,731.27
EKGYO	2,255.81	15,847.85	2,318.83	15,784.83
ENKAI	2,762.90	2,584.84	2,528.52	2,819.23
EREGL	6,069.12	17,299.75	4,286.06	19,082.81
FROTO	7,494.31	4,859.65	9,538.92	2,815.04
GUBRF	1,042.55	2,100.63	1,927.46	1,215.71
HEKTS	1,179.48	709.07	306.26	1,582.30
KCHOL	32,063.48	30,160.00	42,465.26	19,758.22
KOZAA	27.37	451.73	96.58	382.52
KOZAL	2.44	423.36	83.82	341.97
ODAS	301.79	203.98	330.56	175.21

PETKM	2,336.25	1,855.52	1,712.53	2,479.24
PGSUS	618.72	149.82	1,380.39	-611.84
SAHOL	2,973.98	5,446.50	5,844.93	2,575.55
SASA	1,389.80	2,367.38	1,798.36	1,958.82
SISE	6,843.59	6,438.78	3,333.36	9,949.01
TAVHL	1,274.34	241.17	583.29	932.21
TCELL	4,183.02	243.69	3,836.92	589.79
THYAO	6,879.10	2,458.07	8,834.10	503.07
TOASO	4,742.52	1,894.51	7,079.68	-442.65
TUPRS	9,235.21	14,213.17	23,842.86	-394.49

The comparison of the BIST-30 companies in scope between the second quarters of 2016 and 2023 revealed that, on average, KCHOL maintained the highest positive NWC value with 19,758.22 M TRY. In contrast, ODAS had the lowest positive with 175.21 M TRY. In addition, BIMAS, PGSUS, TOASO, and TUPRS continued their operation with negative NWC on average. The plot in Figure 1 illustrates the progress of the NWC for the companies included in the BIST-30 index throughout the research period.

Figure 1: NWC Plot of BIST-30 Companies, 2016-2023

Based on the visual analysis of Figure 1, it can be inferred that a discernible trend was observed in most of the data series. In contrast, seasonality was hardly observed within the specified research timeframe. The time series model selection for NWC forecasting followed the visual analysis. The predictive model employed in the study was Holt's Linear Model, which is also known as double exponential smoothing. Holt's model was selected because the exponential smoothing approach is widely utilized in various domains, including commercial operations and environmental research, owing to its notable advantages in simplicity and effectiveness. The model's effectiveness can be attributed to its localized nature, which enables automatic parameter adaptation based on the available data, effectively compensating for structural changes (Maia and De Carvalho: 2011). The approach involves preprocessing raw data to mitigate the influence of random variations and enhance the significance of more recent data in the prediction process. The data that undergo processing is referred

to as smoothing values. These values create the forecasting model and ultimately predict the target values (Jiang et al.: 2020).

The model is represented as follows (Holt, 2004; Hyndman and Athanasopoulos, 2018)

$$\ell_t = \alpha y_t + (1-\alpha)(\ell_{t-1} + b_{t-1}) \quad (2)$$

$$b_t = \beta^*(\ell_t - \ell_{t-1}) + (1-\beta^*)b_{t-1} \quad (3)$$

$$y_{t+h|t} = \ell_t + h b_t \quad (4)$$

where:

ℓ_t : estimate of the level of the series at time t

b_t : estimate of the trend (slope) of the series at time t

α : level smoothing factor, $0 \leq \alpha \leq 1$

β^* : trend smoothing factor, $0 \leq \beta^* \leq 1$

In Holt's model, updating two components, the level (Eq. 2) and the trend (Eq. 3), is necessary. After each period, the level represents a smoothed estimation of the data's value. In contrast, the trend represents a smoothed estimation of the average growth at the end of each period (Maia and De Carvalho: 2011).

During the prediction phase, the series was partitioned into two sub-series: the train sub-series, consisting of the first 25 data points, and the test sub-series, consisting of the remaining four observations. Holt's model was implemented on the train sub-series, and subsequently, the implemented model was utilized to forecast the test data points. Afterward, a comparison was made between the predicted and actual values to calculate the RMSE for the test series. The RMSE value obtained from the derived approach was subsequently compared to the RMSE of the naïve method, which served as the baseline. The baseline RMSE value computation used the same final data point value in the train sub-series over the test period horizon. The RMSE values of the naïve forecast and Holt's technique for 24 series are presented in Table 3.

Table 3: RMSE Values of Trained Exponential Smoothing Models versus Naïve Forecasts

Series (Company)	Naïve Method	Holt's Linear Method
ALARK	327	334
ARCLK	7,510	9,089
ASELS	5,119	2,323
BIMAS	2,357	2,187
EKGYO	9,559	8,139
ENKAI	1,230	1,816
EREGL	7,033	29,189
FROTO	2,858	4,473
GUBRF	1,174	1,271
HEKTS	1,400	3,039
KCHOL	26,673	11,965
KOZAA	416	350
KOZAL	350	298
ODAS	1,022	910
PETKM	2,915	7,188

PGSUS	1,024	816
SAHOL	1,959	2,677
SASA	2,734	8,882
SISE	10,333	7,262
TAVHL	1,172	990
TCELL	1,589	1,694
THYAO	2,368	2,261
TOASO	1,220	1,330
TUPRS	16,755	16,935

According to the findings presented in Table 3, it can be observed that Holt's model demonstrated superior performance compared to the naïve method in about 50% of the series. This was evident from the reduced RMSE values reported by Holt's model compared to the baseline approach. In the concluding stage, Holt's model was retrained using the entire dataset to predict the forthcoming four quarters commencing from September 2023. The subsequent figure, Figure 2, represents an extended version of the preceding Figure 1. Figure 2 includes the predictions for the following four time periods as extra data points.

Figure 2: NWC Forecast Plot of BIST-30 Companies, 2016-2024

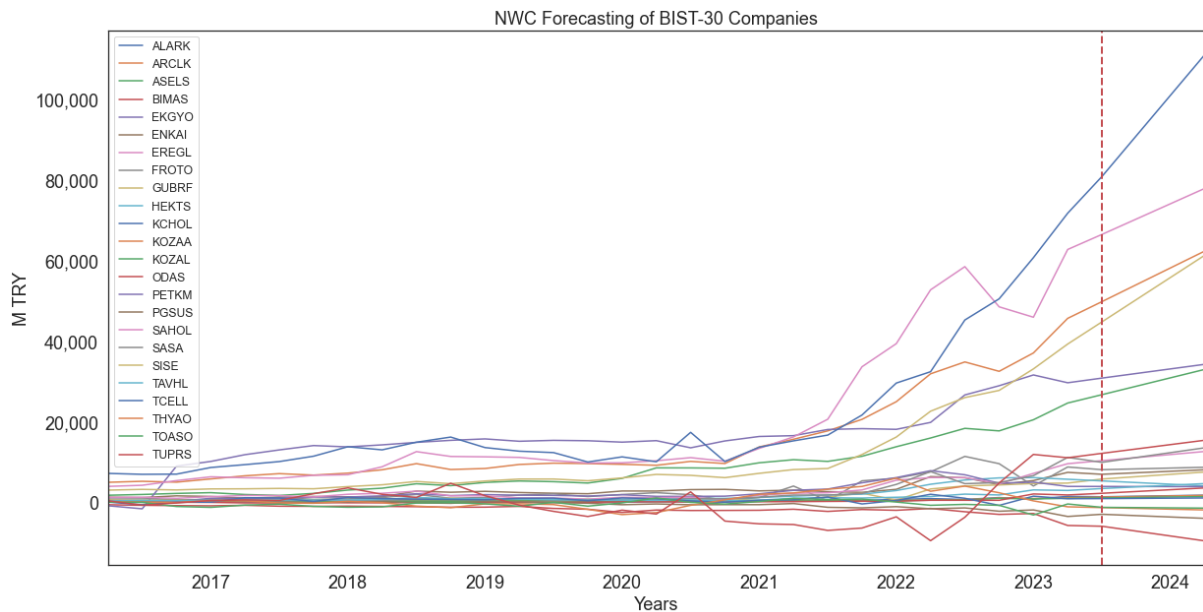

Table 4 presents the NWC figures for the BIST-30 enterprises during the two most recent quarters and the point estimates for the subsequent four periods, denominated in M TRY. Accordingly, the given information revealed that among the 24 companies under consideration, it was forecasted that 14 of them would experience a positive trend in their NWC during the upcoming year. In contrast, it was stated that five companies would experience a decline in their NWC values within the projected time frame. Four firms were projected to have a declining tendency followed by a subsequent period of consistent NWC growth. One company was reported to increase and then decrease the NWC stock in the following one-year period.

Table 4: Actual and Forecast NWC Values for Selected Companies in Scope (M TRY)

Company	Actual NWC			Forecast NWC		
	2023 Q1	2023 Q2	2023 Q3	2023 Q4	2024 Q1	2024 Q2
ALARK	762.18	1,435.17	1,335.33	1,469.11	1,602.89	1,736.67
ARCLK	37,061.96	45,659.36	49,818.08	54,006.65	58,195.22	62,383.79
ASELS	20,469.84	24,624.11	26,703.63	28,796.69	30,889.75	32,982.81
BIMAS	-2,819.69	-5,788.71	-5,980.32	-7,193.75	-8,407.19	-9,620.62
EKGYO	31,599.08	29,660.95	30,820.20	31,962.03	33,103.86	34,245.69
ENKAI	5,366.78	7,400.85	6,923.61	7,298.09	7,672.58	8,047.06
EREGL	45,939.44	62,773.06	66,511.30	70,323.19	74,135.08	77,946.97
FROTO	4,017.16	8,738.28	8,064.32	8,266.70	8,469.07	8,671.45
GUBRF	4,642.35	4,735.39	5,750.13	6,330.02	6,909.90	7,489.79
HEKTS	6,100.74	5,687.64	5,279.54	4,869.00	4,458.46	4,047.92
KCHOL	60,742.00	71,781.00	80,905.58	90,997.98	101,090.38	111,182.79
KOZAA	919.66	1,111.09	1,266.41	1,405.85	1,545.29	1,684.74
KOZAL	808.23	940.24	1,064.55	1,169.97	1,275.38	1,380.80
ODAS	2,038.00	1,787.39	2,205.44	2,649.17	3,092.89	3,536.62
PETKM	4,970.54	3,912.52	3,900.74	3,883.77	3,866.80	3,849.82
PGSUS	-1,930.71	-3,555.41	-3,009.08	-3,347.01	-3,684.94	-4,022.87
SAHOL	7,139.20	9,557.47	10,309.58	11,070.82	11,832.05	12,593.28
SASA	6,585.35	11,123.65	9,892.15	11,097.09	12,302.02	13,506.95
SISE	33,105.26	39,277.82	44,787.17	50,305.71	55,824.24	61,342.78
TAVHL	3,044.83	2,910.31	3,386.26	3,795.91	4,205.56	4,615.21
TCELL	1,486.05	849.04	882.79	936.90	991.00	1,045.10
THYAO	319.00	-1,157.00	-1,346.12	-1,541.69	-1,737.25	-1,932.82
TOASO	-3,184.77	-450.35	-1,288.88	-1,352.24	-1,415.59	-1,478.95
TUPRS	11,855.56	11,033.93	12,128.91	13,213.55	14,298.19	15,382.83

Conclusion

Based on their quarterly financial statements, this study explored the NWC development of Turkey's 24 largest publicly listed firms from June 30, 2016, to June 30, 2023. The descriptive analysis revealed that the companies under consideration exhibited negative and positive values for NWC. Following the descriptive analysis, the data series related to firms was divided into two sub-datasets. These sub-datasets were used to train and evaluate the selected Holt's Linear model compared to the naïve forecast. The findings indicated that the model had superior performance compared to the baseline forecast in about 50% of the series. Holt's technique was utilized to forecast the NWC of each organization for the subsequent four quarters in the concluding part. It can be highlighted that there is no definitive answer to the question of what level of NWC a company ought to have. This suggests that positive and negative NWC values may have beneficial and detrimental impacts. Because of this, it is essential to keep a level of NWC that is both ideal and complementary to the other corporate finance indicators. The empirical results substantiated that Turkey's largest 24 publicly traded firms showed diverse NWC levels, spanned negative and positive values. The anticipated future trends indicated that the values of NWC were expected to persist and undergo changes during the next four

quarters. The practical consequences of this study for enterprises lie in recognizing the importance of predictive methodologies in managing working capital, specifically in determining an ideal NWC that aligns with operational objectives.

Regarding the study's limitations, it should be noted that the analyzed firm data encompassed a limited number of sectors even though these companies constituted the largest group of listed companies in Turkey. Furthermore, the time series prediction methodology only incorporated Holt's linear technique. These constraints simultaneously provide opportunities for future study, which could involve increasing the sample size to include a more comprehensive array of sectors and doing a sector-specific analysis. Furthermore, it is possible to employ additional prediction models and evaluate their efficacy through a comparative methodology to offer the best possible predictive model for sector-specific future insights.

References

- Afrifa, G. A., Tingbani, I., and Adesina, O. O. (2022). Stochastic frontier modelling of working capital efficiency across Europe. *Technological Forecasting and Social Change*, 184, 122012. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.122012>
- Aktas, N., Croci, E., and Petmezas, D. (2015). Is working capital management value-enhancing? Evidence from firm performance and investments. *Journal of Corporate Finance*.
- Apak, S., Açıkgöz, A. F., Erbay, E. R. and Tuncer, G. (2016). Cash vs. Net Working Capital as Strategic Tools for the Long-term Relation between Bank Credits and Liquidity: Inequalities in Turkey. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 235, 648–655. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.11.046>
- Banerjee, P., and Deb, S. G. (2023). Capital investment, working capital management, and firm performance: Role of managerial ability in US logistics industry. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 176, 103224. <https://doi.org/10.1016/j.tre.2023.103224>
- Baños-Caballero, S., García-Teruel, P. J., and Martínez-Solano, P. (2019). Net operating working capital and firm value: A cross-country analysis. *BRQ Business Research Quarterly*, S2340943618300963. <https://doi.org/10.1016/j.brq.2019.03.003>
- Baños-Caballero, Sonia and García-Teruel, Pedro and Solano, Pedro. (2010). Working capital management in SMEs. *Accounting and Finance*. 50. 511-527. 10.1111/j.1467-629X.2009.00331.x.
- Barros, V., Falcão, P. F. and Sarmiento, J. M. (2022). Are more sustainable firms able to operate with lower working capital requirements? *Finance Research Letters*, 46, 102407. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2021.102407>
- Ben-Nasr, H. (2016). State and foreign ownership and the value of working capital management. *Journal of Corporate Finance*, 41, 217–240. <https://doi.org/10.1016/j.jcorpfin.2016.09.002>
- Boisjoly, R. P., Conine, T. E. and McDonald, M. B. (2020). Working capital management: Financial and valuation impacts. *Journal of Business Research*, 108, 1–8. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.09.025>
- Çelik, R., Bilen, B. and Bilen, Ö. (2016). The Impacts of Changes in Macro-Economic Data on Net Working Capital: The Case of Turkey's Industrial Sector. *Procedia Economics and Finance*, 38, 122–134. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(16\)30184-8](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(16)30184-8)
- Chambers, N. and Cifter, A. (2022). Working capital management and firm performance in the hospitality and tourism industry. *International Journal of Hospitality Management*, 102, 103144. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2022.103144>
- Deloof, M. (2003). Does Working Capital Management Affect Profitability of Belgian Firms?. *Journal of Business Finance Accounting*, 30: 573-588. <https://doi.org/10.1111/1468-5957.00008>
- Dhole, S., Mishra, S. and Pal, A. M. (2019). Efficient working capital management, financial constraints and firm value: A text-based analysis. *Pacific-Basin Finance Journal*, 58, 101212. <https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2019.101212>
- Holt, C. C. (2004). Forecasting seasonals and trends by exponentially weighted moving averages. *International Journal of Forecasting*, 20, 5–13.
- Hyndman, R.J. and Athanasopoulos, G. (2018) *Forecasting: principles and practice*, 2nd edition, OTexts: Melbourne, Australia.
- Hassan, M. K., Aysan, A. F., Kayani, U. N. and Choudhury, T. (2023). Working capital as a firm performance savior? Evidence from Scandinavian countries. *Research in International Business and Finance*, 65, 101959. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2023.101959>

- Jędrzejczak-Gas, J. (2017). Net Working Capital Management Strategies in the Construction Enterprises Listed on the New Connect Market. *Procedia Engineering*, 182, 306–313. <https://doi.org/10.1016/j.proeng.2017.03.098>
- Jiang, W., Wu, X., Gong, Y., Yu, W. and Zhong, X. (2020). Holt–Winters smoothing enhanced by fruit fly optimization algorithm to forecast monthly electricity consumption. *Energy*, 193, 116779. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2019.116779>
- Maia, A. L. S. and De Carvalho, F. D. A. T. (2011). Holt's exponential smoothing and neural network models for forecasting interval-valued time series. *International Journal of Forecasting*, 27(3), 740–759. <https://doi.org/10.1016/j.ijforecast.2010.02.012>
- Public Disclosure Platform (2023). Financial Statements [database]. <https://www.kap.org.tr/>
- Sawarni, K. S., Narayanasamy, S. and Padhan, P. C. (2023). Impact of earnings management on working capital management efficiency. *Finance Research Letters*, 54, 103778. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.103778>
- Tarkom, A. (2022). Impact of COVID-19 exposure on working capital management: The moderating effect of investment opportunities and government incentives. *Finance Research Letters*, 47, 102666. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2021.102666>
- Tarkom, A. and Ujah, N. U. (2023). Global policy uncertainty and working capital management: Does national culture matter? *Technological Forecasting and Social Change*, 196, 122869. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.122869>
- Tsuruta, D. (2019). Working capital management during the global financial crisis: Evidence from Japan. *Japan and the World Economy*, 49, 206–219. <https://doi.org/10.1016/j.japwor.2019.01.002>

Muhâsibî'ye Göre Kur'ân'ı Anlamada Allah Tasavvurunun Etkisi

İsmail Kılıç¹

Araştırma Makalesi

Öz

Kur'ân'ı anlamada Allah tasavvurun önemli bir etkisi vardır. Bundan dolayı hicrî üçüncü asırda yaşamış âlimlerinden biri olan ve bazı mezhep mensuplarıyla Kur'ân'ın anlaşılması hakkında tartışmalara giren Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) eserlerinde bu konu incelenmiştir. Araştırmanın amacı, Allah tasavvurunun Kur'ân'ı anlamaya etkisini Muhâsibî'nin eserlerinde inceleyip değerlendirmektir. Araştırmanın, Kur'ân'ı anlama çalışmalarına önemli katkı sunacağı umulmuştur. Çalışmada Muhâsibî'nin konuyla alakalı olan *Fehmü'l-Kur'ân ve ma'nâhu* adlı eseri ile *Mâhiyyetü'l-akl ve ma'nâhu ve ihtilâfu'n-nâs fîhi* adlı iki eseri esas alınmıştır. Bu eserlerde Muhâsibî'ye göre Kur'ân'ın anlaşılmasına etki eden Allah tasavvuru ve Allah tasavvuru ile şekillenen Kur'an tasavvuru araştırmanın kapsamına alınmıştır. Araştırmada literatür tarama yöntemi kullanılmıştır. Muhâsibî'nin, Kur'ân'ı anlamada Allah tasavvurunun önemini ve ne şekilde olması gerektiğini ortaya koyma arayışında olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tefsir,
Muhâsibî,
Kur'ân'ı Anlamak,
Allah Tasavvuru,
Kur'ân Tasavvuru

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
31.08.2023
Kabul
Tarihi 13.10.2023

The Effect of the Imagination of God in Understanding the Qur'an According to al-Muhâsibî

Abstract

The imagination of God has an important impact on understanding the Qur'an. For this reason, this subject was examined in the works of Hâris al-Muhâsibî (d. 243/857), who was one of the scholars who lived in the third century Hijri and who had discussions with some members of the sect about the understanding of the Qur'an. The aim of the research is to examine and evaluate the effect of the imagination of God on understanding the Qur'an in al-Muhâsibî's works. It is hoped that the research will make a significant contribution to the study of understanding the Qur'an. In the study, two of Muhâsibî's works, which are related to the subject, named *Fehmü'l-Kur'ân ve ma'nâhu and Mâhiyyetü'l-akl ve ma'nâhu ve ihtilâfu'n-nâs fîhi*, were taken as basis. In these works, according to Muhâsibî, the imagination of God that affects the understanding of the Qur'an and the imagination of the Qur'an shaped by the image of God are included in the scope of the research. The literature review method was used in the research. It has been determined that Muhâsibî is seeking to reveal the importance of the imagination of God and how it should be in understanding the Qur'an.

Keywords

Tafsir,
Muhâsibî,
Understanding the
Qur'an,
Imagination of God,
Imagination of the
Qur'an

Article Info

Received
31.08.2023
Accepted
13.10.2023

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, ismailkiloc@karatekin.edu.tr, 0000-0003-2364-3212.

Giriş

Kur'ân'ı anlama çabası, tefsir faaliyetinin ilk aşamasıdır. Zira tefsir, kelime olarak açıklamak demektir (İbn Manzûr, 1414: 55). Anlama olmadan açıklama olmayacağı için Kur'ân'ı anlama, Tefsir ilminin aynı zamanda en önemli bir parçasıdır (Kırca, 2010: 8). Bu açıdan Kur'ân'ı anlama, tefsir faaliyetiyle uğraşanları öncelikle ilgilendirmekle birlikte Kur'ân okuyan onu dinleyen her Müslüman bu konunun muhatabıdır. Her Müslümanın onu anlaması ve yaşaması gerekir. Zira Hz. Muhammed (s.a.s) kendisine nazil olan Kur'ân'ı anlıyor ve yaşıyordu. Nitekim Hz. Aişe, bir rivayete göre şöyle demiştir: “Kur'ân onun ahlakıydı.” (Müslim, 1413: “Salâtü'l-Müsâfirin ve Kasruhâ”, 8).

Kur'ân'ın anlaşılmasında ve manalarının hayata yansıtılmasında Allah tasavvurunun önemli etkisi vardır. Bundan dolayı hicrî üçüncü asırda yaşamış olan Haris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) eserlerinde Allah tasavvurunun Kur'ân'ı anlamaya etkisi incelenecektir. Çünkü Muhâsibî, mezheplerin teşekkül ettiği bir dönemde yaşamış ve zühd yaşantısıyla tanınmış olup tefsir usulüne dair ilk eser olduğu kabul edilen *Fehmü'l-Kur'ân* adlı kitabında Kur'ân'ın anlaşılması hakkında bazı mezhep mensuplarıyla tartışmalara girmiştir. Bu durum onun eserlerinde bu konuyu incelemenin önemini artırmaktadır. Araştırmanın amacı, Muhâsibî'ye göre Allah tasavvurunun Kur'ân'ı anlamaya etkisinin incelenerek değerlendirilmesidir.

Konuyla ilgili benzer bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu araştırmanın Kur'ân'ı anlama çalışmalarına önemli katkı sunacağı umulmaktadır. Çalışmada, Muhâsibî'nin konuyla alakalı olan *Fehmü'l-Kur'ân* ve *ma'nâhu* adlı eseri ile *Mâhiyyetü'l-akl ve ma'nâhu ve ihtilâfu'n-nâs fihi* adlı eserleri esas alınacaktır. Bu eserlerde Muhâsibî'ye göre Kur'ân'ın anlaşılmasına etki eden Allah tasavvuru ve Allah tasavvuru ile şekillenen Kur'an tasavvuru araştırmanın kapsamına dâhil edilecektir.

1. Yöntem

Araştırmada literatür tarama yöntemi kullanılacaktır. Muhâsibî'nin *Fehmü'l-Kur'ân* ve *ma'nâhu* adlı eseri ile *Mâhiyyetü'l-akl ve ma'nâhu ve ihtilâfu'n-nâs fihi* adlı eseri *el-Akl ve Fehm'ül-Kur'ân* adıyla Hüseyin Kuvvetli tarafından yayımlanmış olup araştırmada bu çalışma kullanılacaktır. Bunun dışında konuyla ilgili eserlerden istifade edilecektir.

2. Bulgular

Elde edilen bulgular, “Muhâsibî ve Yaşadığı Dönem”, “Kur'ân'ı Anlamanın Allah Tasavvuruyla İlişkisi” ve “Muhâsibî'ye Göre Allah Tasavvurunun Kur'ân'ı Anlamadaki Etkisi” ana başlıkları altında verilecektir.

2.1. Muhâsibî ve Yaşadığı Dönem

Sûfî kimliğiyle tanınmış olan Hâris b. Esed Ebû Abdullah el-Muhâsibî, 165/781 veya 170/786 yılında Basra'da dünyaya gelmiştir. Rebîa kabilesinin Aneze koluna mensuptur. Çokça nefis muhasebesi yaptığı için “Muhâsibî” diye tanınmıştır (İbnü'l-Esîr, t.y.: 171; Sem'ânî, 1981: 76; Kızılgöçer, 2015: 16-17; Erginli, 2020: 13). Muhâsibî ihlâsa önem veren bir bilinci ve yaşantıyı marifet olarak benimsemiştir (Erginli, 2020: 14).

Genç yaşta Bağdat'a giden Muhâsibî, orada Vekî' b. Cerrâh, Süleyman b. Dâvûd, Şüreyh b. Yûnus, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm gibi âlimlerden dinî ilimler tahsil etmiştir. İmam Şâfî'nin de öğrencisi olmuştur (Kuvvetli, 1982: 14-17; Erginli, 2020: 13). Muhâsibî 243/857 yılında vefat etmiştir (İbnü'l-Esîr, t.y.: 171; Aydın, 1976: 21; Zehebî, 1983: 112; Mahmud, 2005: 16).

Muhâsibî'nin yaşadığı bölge (Basra, Bağdat ve Kûfe), o dönem İslam dünyasının siyasi merkezi olduğundan dinî, siyasî ve ilmî hareketliliğin yaşandığı bir yerd. Burada çeşitli fırkalar tedris faaliyetlerini yürütüyorlardı ve özellikle Mutezile ile Ehl-i sünnet arasında fikirsel çatışmalar vardı (Kuvvetli, 1982: 12; Çalışkan, 2009: 200, 209). Bu durum Muhâsibî'nin eserlerine de yansımış, Muhâsibî, bu dönemde yazdığı *Fehmü'l-Kur'ân* adlı eserinde Ehl-i sünnet akidesine aykırı gördüğü fikirlere karşı çıkmıştır. Mutezilî, Râfizî ve Hâricîlerin görüşlerini aktararak onları eleştirmiştir. Ayrıca Ehl-i sünnetten olduğunu iddia eden bazılarının Ehl-i sünnete aykırı görüşlerini tenkit etmiştir.

Muhâsibî'nin yaşadığı dönemde “halku'l-Kurân” tartışmalarının öne çıktığı görülmektedir. Bu dönemde Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı tartışılmış ve bu yüzden Abbasi halifeleri tarafından mihne² politikası yürütülmüştür. Abbasî halifesi Me'mûn'un (ö. 218/842), âlimlerin “halku'l-Kur'an” hakkında sorguya çekilmelerini istemesiyle başlayan süreçte Kur'an'ın mahlûk olmadığını savunan âlimlere eziyetler yapılmıştır. Bu süreç, Mütevekkil (ö. 247/861) dönemine kadar devam etmiş ve hicri 237 yılında son bulmuştur (Yücesoy, 2009: 26, 27). Bu durum Muhâsibî'nin yaşadığı dönemde Allah ve Kur'an tasavvuru hakkında farklı fikirlerin olduğunu ve bu konuda sert tartışmaların yaşandığını göstermektedir. Muhâsibî bu konuda sessiz durmamış ve tartışmalara katılmıştır. O, *Fehmü'l-Kur'an* adlı eserinde “halku'l-Kur'an” düşüncesini reddetmiştir (Muhâsibî, 1982a: 363-369). Ancak bundan dolayı baskıya maruz kalıp kalmadığı hususunda kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmamıştır.

2.2. Kur'an'ı Anlamanın Allah Tasavvuruyla İlişkisi

Kur'an'ı anlamada Kur'an'ın tasavvuru meselesi önemli sorunlardan biridir (Albayrak, 1995: 165-166; Duman, 2005: 30, 31; Kırca, 2010: 110; Topuz, 2013: 194-238; Kırca, 2014:10; Paçacı, 2017: 11; Şimşek, 2017: 304; Çalışkan, 2021: 101-102) ve Kur'an tasavvuru Allah tasavvuruna göre şekillenmektedir. Örneğin, Ehl-i sünnetin Kur'an tasavvurunda Kur'an, kadîm bir kelimedir. Mutezilenin Kur'an tasavvurunda ise Kur'an, mahlûktur. Bu farklılık Allah tasavvurunun farklılığından kaynaklanmaktadır (Kırca, 2010: 113).

Kur'an nedir, nasıl bir kitaptır? Kur'an bir söz müdür veya metin midir? Bu tür sorulara vereceğimiz cevaplar bizim Kur'an tasavvurumuzu ortaya koymaktadır. Allah nasıl bir varlıktır? Hangi sıfatlara sahiptir? gibi sorulara verilecek cevaplar da bizim Allah tasavvurumuzu göstermektedir.

Kur'an'ın tanımı, onun ne şekilde tasavvur edilmesi gerektiğini belirlemektedir. Kur'an şu şekilde tanımlanmaktadır: “Kur'an; Hz. Muhammed'e (s.a.s.) indirilen, Mushaflarda yazılı, tevâtüren nakledilmiş, tilaveti ile ibadet edilen Allah'ın mu'ciz kelimadır (Sâlih, 1981: 21). Bu tanımda Kur'an'ın Allah kelamı olduğunun ifade edilmesi, Kur'an'ı anlamada onun Allah kelamı olduğunun dikkate alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu durumda Allah'ın ve Kur'an'ın nasıl tasavvur edildiği önemli olmaktadır.

Kur'an tasavvuru, Kur'an'ı anlamanın temelidir (Çalışkan, 2009: 102; Kırca, 2014: 116). Bundan dolayı Kur'an'ı anlamada sahih bir Allah tasavvuruyla şekillenen sahih bir Kur'an tasavvuruna ihtiyaç vardır. Bu sayede Kur'an'ı anlama arzusunun artması, Kur'an'ın doğru bir şekilde anlaşılması ve manalarının hayata yansıtılması mümkündür.

2.3. Muhâsibî'ye Göre Allah Tasavvurunun Kur'an'ı Anlamadaki Etkisi

Muhâsibî, yaşadığı asırda Kur'an'ı bazı kimselerin anlama talebi olmadan tilavet ettiklerini veya doğru anlamadıklarını gündeme getirmiştir. O, bunun bir sorun olduğunu düşünerek eserlerinde Allah tasavvurunun Kur'an'ın anlaşılmasına etkisi hususuna yer ayırıp Kur'an'ı tam olarak anlamak için nasıl bir Allah tasavvuru olması gerektiğini Kur'an temelinde anlatmaya çalışmıştır. Muhâsibî'nin bu konudaki görüşleri başlıklar altında incelenip değerlendirilecektir.

2.3.1. Kur'an'ın, Allah'ın Hitabı Olduğunu Dikkate Almak

Muhâsibî Kur'an'ı anlamak için Allah'ı ve O'nun hitabı/sözü olan Kur'an'ı ta'zim etmek gerektiğini anlatmıştır. Bunun yanında, Kur'an'ın bir söz/hitap olduğuna dikkat çekerek onu anlamak için dinlemek gerektiğini, Allah'ın hitabı/sözü olduğu için de onu saygıyla dinlemek gerektiğini ayrıca vurgulamıştır. Bu sebeple bu hususlar ayrı başlıklar altında incelenecektir.

2.3.1.1. Allah'ı ve O'nun Hitabını Ta'zim Etmek

Muhâsibî'ye göre bir sözü anlamak için onu sevmek gerekir. Söze olan sevgi de sözün sahibine olan sevgi ile eşdeğerdir. Sözün sahibi ne kadar sevilir ve kendisine saygı duyulursa söz de o kadar sevilir ve kendisine saygı duyulur. Bu sebeple sevilen ve kendisine saygı duyulan kişilerin sözleri sahibine duyulan sevgi ve saygının gereği olarak anlaşılmaya çalışılır. Çünkü insanlar fitratı gereği sevdikleri ve saygı duydukları kişilerin sözlerine daha çok ilgi gösterirler, onların sözlerini

² Geniş bilgi için bk. (Yücesoy, 2009: 26-28).

tekrarlayıp anlamaya çalışırlar. Bu yüzden Allah'ın hitabını/sözünü anlamak için Allah'ı sevmek ve ta'zim etmek gerekir. Allah'ı hakkıyla seven ve ta'zim eden, O'nun hitabı/sözü olan Kur'an'ı anlamaya daha çok gayret eder (Muhâsibî, 1982a: 302-303, 306, 309-314). Allah'a saygısı az olan ise Kur'an'ı anlamaya gayret etmez ve onu anlamaz (Muhâsibî, 1982a: 328).

Müellife göre Kur'an'la meşgul olup onu anlamayan kişi, Allah'a ve O'nun hitabına/sözüne yeterince değer vermeyendir (Muhâsibî, 1982a: 309-310). Allah'ın hitabı/sözü olan Kur'an'ı sevip ona değer veren, onu anlamak ve anladıklarının gereğini hakkıyla yerine getirmek için diğer her söze ve bilgiye tercih eder (Muhâsibî, 1982a: 302, 313-314). Kur'an'ın manaları olan Allah'ın muradını anlamayı talep etmeksizin onu okumaz (Muhâsibî, 1982a: 304, 322).

Kur'an'ı anlamak için Allah'ın yüce varlık olarak tasavvur edilmesinin mutlaka gerekli olduğunu vurgulamaya özen gösteren Muhâsibî, Allah ve Kur'an tasavvuru ile ilgili konularda Ehl-i sünnetin görüşlerini savunarak Allah'ın yüceliğine ve sıfatlarına uygun olmadığını düşündüğü fikirleri reddetmiştir. Örneğin haber bildiren ayetlerde nesih olduğunu caiz gören Râfizileri sert bir şekilde eleştirmiş ve bunu iddia etmenin küfür olduğunu ifade etmiştir (Muhâsibî, Fehmü'l-Kur'an ve me'ânîhi, 1982a: 333). Muhâsibî haberlerde nesih iddiasıyla Allah'ın ilim sıfatına hanel getirilmesi endişesini taşımıştır (Tay, 2019: 66). Yine Muhâsibî, neshin haber bildiren ayetlerde olmadığı, hüküm bildiren âyetlerde olduğu hususunda Ehl-i sünnetle aynı görüşte olmakla beraber dalalet ehlinde bazılarının bu görüşü Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrine delil olarak sunduklarını aktararak Kur'an'ın mahlûk olmadığını izah etmeye çalışmıştır. Muhâsibî Allah'ın kendi sözünü kendi sözüyle neshetmediğini, böyle bir şeyi yalancıların ve sözünden dönenlerin yaptığını söyleyerek Kur'an'ın mahlûk olduğu iddiasının, Allah'ın yüceliğine aykırı olduğu endişesi taşıdığını göstermiştir. Bu konuda o, özetle şöyle demiştir: “Allah ancak emrolunan bir hususu emrolunan bir hususla nesheder ve yerine diğeri geçmek üzere bunlardan birini iptal eder. Her ikisi de Allah kelamı olup her ikisi de farklı iki zaman için geçerli yükümlülüklerdir. Mensûh âyette neshedilen, sadece âyetin hükmüdür. Âyetin kendisi neshedilmemiştir.” (Muhâsibî, 1982a: 363-367).

Muhâsibî Allah'ın yüce bir varlık olarak nasıl tasavvur edilmesi gerektiği konusunda ise şunları söylemiştir: “Biz müminlere göre Allah'tan daha değerli ve daha şerefli bir varlık yoktur. Üstelik Allah'ın değer vermediği ve şerefli kılmadığı kimsede değer ve şeref yoktur. Allah'tan daha âlim, bize daha yakın, daha merhametli ve daha büyük hiç kimse yoktur.” (Muhâsibî, 1982a: 303, 305-306).

Allah'ın tüm noksanlıklardan münezzehe olduğunu vurgulayan Muhâsibî, Allah'ın ilim sıfatına ayrıca yer ayırmıştır. Muhâsibî, Allah âlimlerin en âlimidir ve hatta Allah'ın öğrettiği dışında hiç kimse bir bilgiye sahip değildir, diyerek (Muhâsibî, 1982a: 306) şu ayetin bunu anlattığını ifade etmiştir:

وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ... “... Her ilim sahibinin üzerinde daha iyi bir bilen vardır.” (Yûsuf, 12/76).

Müellife göre Kur'an yüce olan Allah'ın kelamı olduğundan Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652) ifadesiyle onda öncekilerin ve sonrakilerin ilmi vardır. Bu böyle bilince Allah'ın kelamına hiçbir ilim tercih edilmez. Allah'ın kelamını okuyup anlamak Allah'a olan sevgi ve ta'zimden dolayı diğer ilimleri okuyup anlamaktan daha cazip olur (Muhâsibî, 1982a: 306).

Allah'ın bütün sıfatlarıyla yüce bir varlık olması, Muhâsibî'ye göre Kur'an'ı sevmeyi ve onu anlayarak okumayı gerekli kılmaktadır. Çünkü Kur'an Allah'ın sözüdür. Dolayısıyla Kur'an'ı sevmek Allah'ı sevmektir. Nitekim Abdullah b. Mes'ûd bir rivayete göre şöyle demiştir: “Kim Allah'ı sevip sevmediğini bilmek istiyorsa Kur'an'ı sevip sevmediğine baksın.” Başka bir rivayete göre de o şöyle demiştir: “Bir kimsenin kalbinde Allah ve peygamber sevgisi olup olmadığını bilmek istiyorsan bak, eğer Kur'an'ı seviyorsa Allah'ı ve resulünü de seviyordur.” (Muhâsibî, 1982a: 303-304).

Muhâsibî Allah'ın yüce bir varlık olmasından dolayı O'nun hitabı olan Kur'an'ın da yüce olduğunun düşünülmesi gerektiğini anlatarak Kur'an'ı anlamak için Kur'an'ın da yüceliğinin farkında olmak gerektiğini şöyle ifade etmiştir: Kur'an, ilk varlık olup varlığının başlangıcı ve öncesinde başka herhangi bir varlık olmayan Allah'ın hitabı/sözüdür. O bizzat konuşmuş ve hitabında/sözünde bir eksilme veya ilave şüphesi olmasın diye güvenilir olan Cebrâil ile birlikte yeryüzünün en güvenilir insanı olan Hz. Muhammed'e (s.a.s) indirmiştir (Muhâsibî, 1982a: 309). Yine Kur'an öyle bir kitaptır ki Allah, Kur'an'ı anlamadığımız bir dille indirmiş olsa ve okunduğunda manalarını anlamasak,

sadece Allah'ın hitabı/sözü olduğunu bilsek sonra biz yok olsak yeridir. Bundan da öte varlıklar daha önce duymadıkları halde Allah'ın hitabını/sözünü zikretseler sonra onu konuşanın yüceliği sebebiyle Allah'a olan saygılarından dolayı baygın düşseler şaşılacak bir şey olmaz. Çünkü o hitabın/sözün sahibi olan Allah öyle bir varlıktır ki hiçbir şey O'na benzemez ve hiçbir şey O'na denk değildir. Allah'ın ve O'nun hitabı/sözü olan Kur'an'ın yüceliğinin bilincinde olup Kur'an'ı dinleyen Allah'a olan saygısından dolayı içi ferahlar ve böylece bu kişi Kur'an'ı anlamaya gayret eder. Çünkü eğer Kur'an'ı dinleyen, kendi nezdinde Allah'ın ve Kur'an'ın bir değeri varsa Kur'an'ı anlamaya çalışır (Muhâsibî, 1982a: 308-310).

Muhâsibî'ye göre Kur'an'ı anlayan âlimler, Allah'a olan saygılarından dolayı O'nun kelamı olan Kur'an'a da saygı göstermişlerdir (Muhâsibî, 1982a: 282). Çünkü onlar Kur'an'ın yüceliğini anlatan Allah'ın şu sözüne kulak vermişlerdir:

“Eğer okunan bir kitapla dağlar yürütülseydi veya onunla yer parçalansaydı yahut onunla ölümler konuşturulsaydı (yine o kitap bu Kur'an olurdu).” (er-Ra'd, 13/31).

Müellif, Kur'an'ın yüceliğini anlatan yukarıdaki ayeti dinleyen âlimlerden biri olarak Katâde'yi örnek vermiş ve onun bu âyetle ilgili olarak Kur'an'ın yüceliği hakkında şunları dediğini aktarmıştır: “Bize anlatıldığına göre Kureyş, Hz. Muhammed'e (s.a.s) demiştir ki ‘Eğer sana tabi olmamız seni sevindirecekse Tihâme dağı bizim için yürüt. Kendimize çiftlik ve bahçeler edinebileceğimiz bir alan olması için Harem'de alanımızı genişlet. Cahiliye döneminde ölmüş olan insanlardan falan falan kişileri dirilt. Onlar dirilip sana iman ederlerse biz de sana iman ederiz. Bunun üzerine bu ayet nazil olmuştur. Allah eğer bir kitapla bunları yapsaydı elbette Kur'an ile yapardı ve onunla ölümleri konuştururdu. Allah Kur'an'ı “burhan” (en-Nisâ, 4/174), “nûr” (en-Nisâ, 4/174; el-A'râf, 7/157; el-Enâm, 6/66; Yûnus, 10/108; el-İsrâ, 17/105; el-Mü'minûn 23/70; es-Secde, 32/3; Sebe', 34/6; Fâtır, 35/31; Fussilet, 41/53; Muhammed, 47/2; et-Teğâbun, 64/8), “rahmet” (el-Enâm 6/157; el-A'râf, 7/52, 203; Yûnus, 10/57; Yûsuf, 12/111; en-Nahl, 16/64, 89; el-İsra, 17/82; en-Neml, 27/77; el-Kasas 28/86; el-Câsiye, 45/20), “öğüt” (Yûnus, 10/57; Âl-i İmrân, 3/138), “beyân” (Âl-i İmrân, 3/138), “gerçek” (Bakara 2/91, 119, 176; el-Enâm, 6/5, 66; Yûnus, 10/108; Hûd, 11/17; er-Ra'd, 13/1; es-Secde, 32/3; Sebe', 34/6; Fâtır, 35/31; es-Sâffât, 37/37; Fussilet, 51/53; ez-Zuhruf, 43/29; Muhammed, 47/2), “mecid” (Kâf, 50/1; el-Burûc, 85/21), “besâsir” (el-A'râf, 7/203; el-Câsiye, 45/20), “hidayet rehberi” (Âl-i İmrân, 3/138; el-Enâm 6/157; el-A'râf, 7/52, 203; Yûnus, 10/57; Yûsuf, 12/111; en-Nahl, 16/64, 89; el-İsra, 17/82; Fussilet, 41/44; el-Câsiye, 45/20), “furkân” (el-Furkân, 25/1) ve “kalplerdeki dertlere şifa” (Yûnus, 10/57; el-İsra, 17/82; Fussilet, 41/44) olarak isimlendirdi.” (Muhâsibî, 1982a: 282).

Muhâsibî Allah'a ta'zimin yeterince olmamasından dolayı Kur'an'ın anlaşılmadığını Kur'an'ın ilk muhataplarından bir sahâbînin onu ilk duyduğunda gösterdiği tavır ve davranışı aktararak anlatmaya çalışmıştır: Sa'saa b. Muâviye bir gün Hz. Peygamber'e (s.a.s) geldiğinde Hz. Peygamber (s.a.s) Zilzâl sûresinde yer alan şu âyetleri okudu:

“Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür.” (el-Zilzâl 99/7, 8).

Hiz. Peygamberin (s.a.s) okuduğu ayetleri dinleyen Sa'saa “Bana yeter. Başka bir söz dinlememe gerek yok.” dedi. Bu şahıs, hicret edenlerden değildi. Hiz. Peygamber'in (s.a.s) yanında da olmamıştı. O, daha önce Kur'an okumamış bir bedavidir. Peygamberimiz (s.a.v) ona iki ayet okumuştur. O da bunlarla yetinmiştir. O ayetler ona Allah'tan hayâ etmeyi öğretmiştir. İslam topraklarında büyüüp Kur'an'ı öğrenen, onun tefsirini işiten, Hiz. Peygamber (s.a.s) ve İslam âlimlerinden gelen rivayetleri toplayıp eser yazan bazı insanlar Kur'an'ı baştan sona okudukları halde onu tam olarak anlamıyorlar. Bunun sebebi, ilâhî hitabın/sözün sahibi olan Allah'a olan ta'zimin eksik olmasından dolayı Kur'an'a da ta'zimin az olması sebebiyle aklın başka şeylerle meşgul olması ve anlama talebiyle okunmamasıdır (Muhâsibî, 1982a: 314). Buna göre Muhâsibî, Hiz. Sa'saa b. Muâviye'nin sadece iki ayet dinleyip “Bana yeter. Başka bir söz dinlememe gerek yok.” demiş olmasını onun okunan ayetleri ilk defa duyduğu halde onların manalarını anladığına delil saymıştır. Çünkü Muhâsibî'ye göre bu kişinin okunan ayetleri anladığını gösteren bir eyleminden söz edilmese de onun “Bana yeter. Başka bir söz dinlememe gerek yok.” sözü bu ayetleri anladığını ve anladıklarını yaşayacağını gösterir. Onun bu ayetleri anlamış olması ise Allah'a saygısı sebebiyle Kur'an'a saygı

göstermesi ve bu sayede onu anlamaya odaklanmasındandır. Bundan dolayı Muhâsibî'ye göre Allah'ın ve Kur'an'ın yüceliğinin bilincinde olmamak Kur'an'ın tam olarak anlaşılmasına engeldir.

Muhâsibî Kur'an'ın yüceliğini anlatan birçok âyeti (Yûsuf, 12/3; el-Kehf, 18/109; Fussilet, 41/42; el-Kamer, 54/5; el-Haşr, 59/21) zikrederek Kur'an'ın değerinden dolayı mutlaka anlaşılması gereken bir kitap olduğunu da izah etmiştir. Bu âyetlerden biri şudur:

“Eğer biz bu Kur'an'ı bir dağa indirseydik, muhakkak ki onu, Allah korkusundan baş eğerek, parça parça olmuş görürdün. Bu misalleri insanlara düşünsünler diye veriyoruz.” (el-Haşr, 59/21).

Müellife göre Allah, yukarıdaki ayette Kur'an'ın kıymetinin büyüklüğünü haber vermiştir. Allah, akıllarını çalıştırıp ayetlerini anlayanlara, onu dinleyip düşünenlere ve ondaki üstün gerçekleri anlamaları için onu dinleyenlere dağı misal göstermiştir. Bu darb-ı meselden anlaşılmalıdır ki Allah'ın kitabındaki ayetleri anlamayanların kalpleri taştan daha katı ve daha sağırdır. Dağlar bile şayet Kur'an'ı anlasalar Allah'a olan saygı gereği parçalanır. Allah bununla kitabın değerini yüceltmektedir (Muhâsibî, 1982a: 283).

Muhâsibî'ye göre Allah tüm noksanlıklardan münezze olup en değerli, en şerefli, en âlim, bize en yakın, en merhametli, en âlim ve en büyük varlıktır. Hiçbir şey O'na benzemez ve O'na denk değildir. Kur'an da hem Allah'ın hitabı/sözü olması sebebiyle hem de onun değerli olduğunu Allah'ın bildirmesiyle yüce bir kitaptır. Bu sebeple Kur'an'ı anlama faaliyetinde Allah'ın ve onun hitabı/sözü olan Kur'an'ın yüceliğinin bilincinde olunmalıdır. Bu bilinç gerçekleşmeden Kur'an'ı tam olarak anlamak mümkün olmaz.

2.3.1.2. Allah'ın Hitabı Olduğu Bilinciyle Kur'an'ı Dinlemek

Kur'an'ın yazılı bir metin olarak nazil olmadığına dikkat çeken Muhâsibî'ye göre Kur'an bir hitaptır/sözdür (Muhâsibî, 1982a: 272). Bu hitap/söz, yüce yaratıcı olan Allah'ın hitabıdır/sözüdür. Bir sözü anlamak için nasıl dinlemek gerekirse Allah'ın hitabını/sözünü anlamak için de onu dinlemek gerekir. Çünkü Allah, Kur'an ile konuşur. Kur'an'ı dinleyen Allah'ı dinlemiş olur (Muhâsibî, 1982a: 302, 318-321).

Müellif, Kur'an'ın dinlemeyle anlaşılacağına şu ayeti delil getirmiştir:

“Muhakkak ki bunda akıllı olan veya şahit olarak kulak veren kimseler için bir öğüt vardır.” (Kâf, 50/37).

Yukarıdaki ayetin tefsirinde Mücâhid'in (ö. 103/721) “Kur'an, dinleme olmadan kendisini konuşturamaz.” (Muhâsibî, 1982a: 318) dediğini nakleden Muhâsibî'ye göre Kur'an'ı anlamak için onu dinlemek gerekir. Bu yüzden Kur'an'ı anlamak isteyen kişi, onu ya kendisi okumalı ve okuduklarını dinlemeli ya da başkasının okuduklarını dinlemelidir (Muhâsibî, 1982a: 318-319). Ancak Muhâsibî, Kur'an'ı dinlerken onun sıradan söz olmayıp Allah'ın hitabı/sözü olduğunu dikkate alarak saygıyla dinlemek gerektiğini söylemiştir. O, Kur'an'ı dinleyip anlayan cinlerin tavır ve davranışlarını anlatan bir ayeti bu görüşüne delil göstermiştir. Mezkûr ayette Allah, anlamak için Kur'an'ın tilavetini dinleyenleri şöyle övmektedir:

“Hani cinlerden bir gurubu, Kur'an'ı dinlemeleri için sana yöneltmiştik. Kur'an'ı dinlemeye hazır olduklarında (birbirlerine) ‘Susun’ demişler, Kur'an'ın okunması bitince uyarıcılar olarak kavimlerine dönmüşlerdi.” (el-Ahkâf, 46/29).

Yukarıdaki ayeti tefsir eden Muhâsibî Allah'ın cinleri şu sebeplerle övdüğünü anlatmıştır: Cinler, “Susun! Allah'ı dinlemeyecek miyiz?” diyerek konuşmayı terk edip Kur'an okuyan Hz. Peygamberi (s.a.s) dinlediler. Onlar tilavet bittikten sonra Hz. Peygamberin (s.a.s) kendilerine okuduğu ayetleri anladılar. Dinlediklerinin Allah'tan geldiğini kavradılar ve kavimlerine uyarıcılar olarak döndüler (Muhâsibî, 1982a: 319-320). Muhâsibî'nin bu anlattıklarına göre âyette açıkça belirtilmese de cinler, kendilerine okunanın, Allah'ın hitabı/sözü olduğu bilinciyle Kur'an'ı dinlemişler ve bundan dolayı onu anlamışlardır. Kur'an tilaveti bitince kavimlerine uyarıcılar olarak dönmeleri Muhâsibî'ye göre onların Kur'an'ı anladıklarını gösterir. Çünkü onlar anladıklarının gereğini yapmışlardır.

Muhâsibî Kur'ân'ı hıfz edip ömrü boyunca Kur'ân okuduğu halde onu anlayıp gereğini yapmayan bazı insanlar olduğuna dikkat çekerek bu insanları yukarıda sözü edilen cinlerle kıyaslamış ve Kur'ân'ı anlamayan bu insanların onu saygıyla dinlemedikleri için anlamadıklarını ifade etmiştir. Bu hususta şunları anlatmıştır: Cinler bir yerde bir saatten az bir süre içinde ayetleri dinleyip anlamışlardır. Hal böyle iken küçüklüğünden itibaren Kur'ân'ın tamamını ezberleyen ve çocukluğundan ihtiyarlığına kadar tilavetini sürekli tekrar eden, nasıl olur da Allah'ı düşünmez, ilahi emirleri anlayıp gereğini yapmaz? Cinler, Allah'ın hitabını/sözünü dinlemeye engel olan konuşmayı birbirlerine yasaklamakla Hz. Peygamberin (s.a.s.) kendilerine okuduğu Kur'ân'ı dinlemek için öncelikle birbirlerini edebe çağırılmışlardır. Binaenaleyh Kur'ân Allah'ın hitabı/sözü olduğu için onu saygıyla dinlenmek gerekir. Nitekim Allah, el-A-râf sûresi 204. ayette bize rahmetini vaat etmiş ve okunan Kur'ân'ı dinleyerek bu rahmeti talep etmemizi emretmiştir (Muhâsibî, 1982a: 320-321). Allah sözü edilen ayette şöyle buyurmaktadır:

وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ
“Kur'ân okunduğu zaman onu dinleyin ve susun ki size merhamet edilsin.” (el-A-râf, 7/ 204).

Öyle anlaşılmaktadır ki Muhâsibî'ye göre Kur'ân bir hitap/söz olduğundan nasıl bir sözü anlamak için dinlemek gerekirse Kur'ân'ı anlamak için de dinlemek gerekir. Kur'ân'ın, Allah'ın hitabı/sözü olduğu düşünüldüğünde ise onu dinleme arzusu artar ve anlamak için tam bir konsantrasyon sağlanır. Böylece Kur'ân anlaşılır ve onun manaları hayata yansıtılır.

2.3.2. Akıl Allah'ın Lutfu Olduğu Bilinciyle Kullanmak

Akla önem veren Muhâsibî'ye göre Allah, kullarına akıl vermiş ve insanlar bu akıl sayesinde kendileri için faydalı ve zararlı olan şeyleri anlamışlardır. Allah akılı imtihan ettiği kullarına lütfederek onların akıllarına uygun hitap etmiş; vaat etmiş, tehdit etmiş, emretmiş, nehyetmiş, teşvik etmiş ve görev vermiştir (Muhâsibî, 1982b: 202-203). Ayrıca Allah Kur'ân'la akla hitap etmiştir. Nitekim Allah Kur'ân'da meâlen *“Ancak akıl sahipleri düşünür.”* (er-Ra'd, 13/19), *“Düşünen bir kavim için...”* (el-Bakara, 2/164; er-Ra'd, 13/4; en-Neml, 27/12, 67; el-Ankebût, 29/35; er-Rûm, 30/24, 28; el-Câsiye, 45/5) ve *“Akıllarını çalıştırıp iyi düşünen bir topluluk için...”* (Yûnus, 10/24; er-Ra'd, 13/4; e-Nahl, 16/11, 13, 69; er-Rûm, 30/21; ez-Zümer, 39/42; el-Câsiye, 45/13; el-Enâm, 6/126) ifadelerini kullanmıştır (Muhâsibî, 1982a: 266). Bütün bunlar aklın, Allah'ın lutfu olduğu bilinciyle kullanılmasının Kur'ân'ı anlama açısından önemini vurgulamaktadır.

Muhâsibî aklın Kur'ân'dan ayrı düşünülemediğini ifade etmekle birlikte Kur'ân'ın asıl olduğunu savunmuştur. Ona göre üstün haber olan Kur'ân ayetleri ile akıl arasında karşılıklı uyuma anlamında bir iç içe olma durumu vardır. Akıl yürütmede temel unsur, Allah'ın yarattığı âlem ve Kur'ân'dır. Bu ikisi akıl yürütmenin temel unsurudur. Akıl ise ferî unsurdur (Muhâsibî, 1982b: 232; Kuvvetli, 1982: 164-165). Dolayısıyla Muhâsibî'ye göre akıl bunların varlığıyla önem kazanmakta ve gerçek anlamda iş görmektedir. Bundan dolayı Kur'ân akıldan önce gelir.

Aklın Allah tarafından insana lütfedildiğini belirten Muhâsibî'ye göre insan, bu şuurda olup aklıyla Allah'ı düşünerek Kur'ân'ı anlar. Allah'ı düşünerek Kur'ân'ı anlamının nasıl gerçekleşeceğini ise Muhâsibî şöyle ifade etmiştir: İnsan aklını kullanarak kendisini ilme adadığında Allah'ın yüceliğini, onun sevap ve azabını düşünür. Bunun üzerine akıl yürüttüğünde basiretli olur ve Kur'ân'ın manalarının hakikatlerini anlar. Kur'ân'ı anladığında ise Allah'ın büyüklüğünü, sevabını ve cezasını düşünür. Böylece O'na karşı gelmekten sakınır, korkar, bağışlanmayı umar, arzu ve iştiaqla O'na yönelir ve bunları sanki gözüyle görüyormuş gibi yapar (Muhâsibî, 1982b: 210-211). Muhâsibî'nin bu düşüncesinden anlaşılmaktadır ki ona göre Kur'ân'ı anlamak, onun manalarını keşfetmekten ibaret değildir. Onu anlamak, onun manalarını anlamak ve bu manaların tesirinde kalarak gereğini yerine getirmektir. Bunun gerçekleşmesi için de akılla Allah'ın yüceliğini, sevap ve azabını düşünerek Kur'ân'ı anlamaya çalışmak gerekir.

Muhâsibî'ye göre Allah'ı ve O'nun yüceliğini açıklayan ayetleri akıllarıyla düşünmeyenler, Kur'ân'ın manalarını anladıkları halde tahrif ederler ya da Kur'ân'ı anlamazlar. Çünkü bu kişiler akıllarıyla Allah'ı düşünmemişlerdir. Nitekim Ehl-i kitaptan bazıları, Allah'ı düşünmediklerinden Allah'ın kelamını anladıkları halde tahrif etmişlerdir (el-Bakara, 2/75). Müşrik Araplar ise bildikleri dille nazil olduğu halde Kur'ân'ın manalarını anlamamışlardır (el-Furkân, 25/44). Çünkü onlar da ne Allah'ı ne de O'nun kelamı olan Kur'ân'ı düşünmüşlerdir. Onlar kendi görüşlerini beğenmişler,

atalarını ve liderlerini taklit etmişlerdir (el-Kehf, 18/104; Fâtır, 35/8; el-Mücâdele, 58/18). Akılları ile sadece dünya işlerini düşünmüşlerdir. Bu yüzden sadece dünya işlerini bilmişlerdir (Muhâsibî, 1982b: 212-214).

Muhâsibî bazı insanların akıl sahibi oldukları halde Allah'ı ve O'nun kelamını düşünmemelerini Allah'ın şu sözüyle anlatmaya çalışmıştır:

وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ “*Ve dediler ki: ‘Eğer işitseydik ya da düşünseydik, şu çılgın ateşin halkı arasında bulunmazdık!’*” (el-Mülk, 67/10).

Muhâsibî'ye göre yukarıdaki ayette Allah, cehennem ehliyle ilgili şunu bildirmektedir: Onlar Allah'ın azabının büyüklüğü hakkındaki kelamını anlayarak Allah'ı düşünmemişlerdi. Bu sebeple pişman olmuşlardı. Onlar akılsız değillerdi. Ancak, onlar sadece dünya işlerini düşünüyorlardı. Allah'ı, O'nun bildirdiklerini, vaad ve vaadini düşünmüyorlardı (Muhâsibî, 1982b: 218).

Muhâsibî, Kur'an'ı anlamada aklın önemli bir fonksiyonu olduğunu vurgulamıştır. Ancak, ona göre Kur'an'ı anlama faaliyetinde aklın Allah tarafından verildiği, Allah'ın yüceliği, insanlara sevap ve azap veren bir varlık olduğu düşünülmelidir. Bunun da Muhâsibî'nin akla önem vermekle birlikte tasavvufî bir bakış açısına sahip olması ile ilgili bir durum olduğu ifade edilebilir.

2.3.3. Kur'an'ın, Allah'ın Bir Hidayet Rehberi Olması

Muhâsibî'ye göre Kur'an, Allah'ın gönderdiği bir hidayet rehberidir (Muhâsibî, 1982a: 307). Allah insanları yarattıktan sonra başıboş bırakmamıştır. Allah insanlara onların ileri sürebileceği bahaneleri olmasın diye ve onları uyarmak için Kur'an'la hitap etmiştir (Muhâsibî, 1982a: 311).

Muhâsibî'ye göre Kur'an sadece ezberlenip tilavet edilen bir kitap değil, akıl kullanarak üzerinde derin düşünülüp anlaşılması gereken bir kılavuzdur. Sâd sûresi 29. ayet Kur'an'ın akılla düşünülerek okunması ve ona tabi olunması gerektiğine delil olan ayetlerden biridir (Muhâsibî, 1982a: 275). Bu ayette şöyle buyrulmaktadır:

كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ “*Sana bu mübarek Kitab'ı, ayetlerini düşünsünler ve akli olanlar öğüt alsınlar diye indirdik.*” (Sâd, 38/ 29).

Müellif, Kur'an'ın düşünülüp anlaşılacak rehber edinilmesi gereken bir kitap oluşu ile alakalı olarak Hasan el-Basrî hakkında şunu aktarmıştır: Hasan el-Basrî bize Sâd sûresinin 29. ayetini okumuş ve “Kur'an ayetlerini düşünmek, akli kullanarak ona tabi olmakla mümkün olur. Allah'a yemin olsun ki Kur'an'ın koyduğu sınırları yitirdiği halde ayetleri ezberleyip ‘Ben Kur'an'ı okur ve bir harfini bile atlamam’ demekle olmaz. Allah'a yemin ederim ki bu kişi Kur'an'ın tamamını atlamıştır. Onun ahlakında ve amelinde Kur'an'ın eseri görülmez.” demiştir (Muhâsibî, 1982a: 275-276). Muhâsibî'nin verdiği bu örnek, Kur'an'ın sadece tilavet edilen bir kitap olmadığını, anlaşılıp hayata tatbik edilmesi gereken ilâhî bir rehber olduğunu izah etmektedir.

Kur'an'ın hidayet rehberi olduğunu ifade eden Muhâsibî'ye göre Kur'an'ı anlayan onunla izzet bulur ve her türlü zilletten kurtulur (Muhâsibî, 1982a: 307). Yakînî bilgi ancak Kur'an'la elde edilebilir ve güzel ahlakın tamamı onunla gerçekleştirilebilir. Bundan dolayı hikmet ehlinin sözleriyle yetinilmemelidir. Çünkü Kur'an'ı tilavet ettiği halde onun lafız ve manalarından uzak kalanlar hikmetle konuşan ve güzel öğütler veren hikmet ehlinin sözlerine ihtiyaç duyarlar. Hâlbuki Kur'an'ın metnini düşünerek okuyup manalarını anlamaya çalışanlar onların sözlerine ihtiyaç duymazlar. Onlar hikmetle konuşan ve takvayı öğütleyen âlimlerden biri gibi olur (Muhâsibî, 1982a: 286-287). Muhâsibî'nin bu görüşlerinden anlaşılmalıdır ki o, her Müslümanın Kur'an'ı tilavetle yetinmemesini, onu doğrudan anlamaya çalışarak rehber edinmesini gerekli görmüştür. Muhâsibî'den asırlar sonra Muhammed Gazalî (ö. 1996) de buna benzer bir soruna değinerek Kur'an'ı tilavet ile Allah'ın kelamını düşünüp anlamayı birbirinden ayırmamak gerektiğini ifade etmiştir (Gazalî, 2002: 50). Bu da sonraki dönemlerde yaşayan bazı insanların Kur'an'ı doğrudan rehber edinmekten uzak kalmaları durumunun erken dönem olan hicrî üçüncü asırdaki bazı insanlarda da olduğunu ve Muhâsibî'nin bunu gündeme getirerek eleştirdiğini göstermektedir.

Muhâsibî'ye göre Allah'ın huzuruna çıkacağımız zaman gönderdiği kitabı nasıl anladığımız, onunla nasıl amel ettiğimiz, ona gereken değeri verip vermediğimiz, ondaki emirleri yerine getirip getirmediğimiz ve onda yasaklanan şeylerden kaçınıp kaçınmadığımızdan sorguya çekileceğiz.

Nitekim el-Enâm sûresi 130. ayetinde kıyamet günü bütün insanların ve cinlerin dünyada peygamberleri tarafından kendilerine okunan ayetleri dinleyip dinlemediklerinden hesaba çekilecekleri ifade edilmiştir (Muhâsibî, 1982a: 317). Allah bu ayette şöyle buyurmaktadır:

... *“Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size ayetlerimi anlatan ve bu günle karşılaşacağınıza dair sizi uyarayan peygamberler gelmedi mi?...”* (el-Mâide, 6/130).

Muhâsibî, Kur’ân’ın hidayet rehberi olarak Allah tarafından hangi gayeler için gönderildiğini de açıklamaya çalışmıştır. Ona göre bu gayeler; kendisini insanlara tanıtmak, nimetlerini hatırlatmak, gaflette olanları uyandırmak, kalpleri ihya etmek, gözlere ışık vermek, gönüllere şifa vermek, cehalet ve şüpheli gidermek, kirleri temizlemek, doğru yolu göstermek, muamma ve şüpheleri aydınlığa çıkarmak, şeytanın hile ve vesveselerini boşa çıkarmak, Kur’ân’ı anlayanı başka bir bilgiye muhtaç etmemek ve akılla onu düşünmeye sevk etmek, Kur’ân’ı tekrar tekrar okuyup ona tabi olanları hoşnut etmek (Muhâsibî, 1982a: 306-307) şeklinde sıralanabilir.

Kur’ân’ın hidayet rehberi olduğunu ifade eden müellife göre Allah bunun için onu anlaşılması güç olan bir kitap olarak indirmemiştir. Allah, Kur’ân’daki bütün ayetlerle kastettiği manaları ilk muhatap olan Araplar anlasınlar diye onların diliyle indirmiştir (Muhâsibî, 1982a: 493). Nitekim Allah Kur’ân’ın apaçık bir Arapça ile indirildiğini bildirmiştir (eş-Şuarâ’, 26/195).

Müellif hidayet rehberi olan Kur’ân’ın iyi anlaşılması için onu Arapça indirmenin yanında Allah’ın onda tekrarlar da oluşturduğunu ifade etmiştir. Ona göre Zümer sûresi 23. ayette tekrarlar sayesinde Kur’ân’ın daha iyi anlaşıldığı ifade edilmektedir (Muhâsibî, 1982a: 276-277). Sözü dilen âyette Allah şöyle buyurmaktadır:

... *“Allah, sözün en güzelini; âyetleri, birbirine benzeyen ve tekrarlanan bir kitap olarak indirmiştir...”* (Zümer, 39/23).

Muhâsibî yukarıda zikredilen görüşünü destekleyen birtakım rivayetler de aktarmıştır. Bunlardan bir kısmı şöyledir: Kur’ân’daki müteşâbih ve mesânî hakkında Hasan el-Basrî şöyle demiştir: Allah Kur’ân’da hükmünü iki kez tekrar etmiştir. Bir sûrede bulunan bir ayeti başka bir sûrede tekrar zikretmiştir. Müteşâbih hakkında Mücâhid de “Bir kısmı bir kısmını tasdik eder.” demiştir (Muhâsibî, 1982a: 277-278).

Allah’ın Kur’ân’ı hidayet rehberi olarak gönderdiğini belirten Muhâsibî, Kur’ân’ın bu yüzden anlaşılması gereken bir kitap olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Kur’ân’ı anlayan, onunla izzet bulur, her türlü zilletten kurtulur ve güzel ahlak sahibi olur. Allah’ın huzurunda Kur’ân’ı nasıl anladığımızdan ve onu rehber edinip edinmediğimizden sorguya çekileceğiz. Allah Kur’ân’ı gaflette olanları uyandırmak, cehalet ve şüpheli gidermek ve doğru yolu göstermek gibi gayelerle göndermiştir. Muhâsibî’ye göre Kur’ân’ın Arapça nazil olmasının ve içinde tekrarların bulunmasının sebebi, onun hidayet rehberi olmasından dolayı kolay anlaşılmasını sağlamaktır.

2.3.4. Kur’ân’ı Anlamada Allah’ın Yardımı

Muhâsibî’ye göre Kur’ân, Allah’ın yardımıyla anlaşılacak bir kitaptır. Allah’ın yardımı olması için de bütün dikkati toplayıp akli kullanmalı ve samimiyetle Kur’ân’ın manasını anlamak istenmelidir. Bunun yanında Allah’ın sevdiği davranışlara koşmalı, sevmediği davranışlardan kaçınmalı, sadece O’nun rızası istenmeli, Kur’ân’dan anlaşılacaklarla kulların yanında gösteriş yapmak istenmemelidir. Allah bunları yapan kişinin gönlünden gelerek yaptığını bilir. Ona lütufatla bulunur ve Kur’ân’ı anlaması için aklına kuvvet verir. İşte o zaman bu kişi Kur’ân’ı anlar (Muhâsibî, 1982a: 322).

Müellife göre Allah’ın yardımı olması için samimi olarak Kur’ân’ı anlama talebi de olmalıdır. Zira Allah şöyle buyurmaktadır:

... *“Çünkü Allah, günahlardan sakınanlar ve güzel amel edenlerle beraberdir.”* (en-Nahl, 16/128).

Yukarıdaki ayet, Muhâsibî’ye göre şunu ifade etmektedir: Allah, bütün dikkatini toplayıp doğru bir niyet ve samimi olarak Kur’ân’ı okuyana onu anlamayı nasip eder. Aklını dinlemeye kapatanlara ise onu anlamak ağır gelir (Muhâsibî, 1982a: 322-323). Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır:

وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ *“Allah onlarda bir hayır görseydi elbette onlara işittirirdi. Fakat onlara işittirseydi bile yine onlar yüz çevirip dönerlerdi.”* (el-Enfâl, 8/23).

Müellife göre yukarıdaki ayette kastedilen kişiler sağır değillerdi ve Hz. Peygamber’in (s.a.s) kıraatini dinliyorlardı. Ancak, onlarda hayır olmadığından Allah onların Kur’ân’ı anlamalarını sağlamamıştır. Çünkü onlar, el-A·râf sûresi 179. âyette bildirildiği³ üzere anlama arzusunu yitirmişlerdi (Muhâsibî, 1982a: 323).

Muhâsibî’ye göre Kur’ân’ı anlamada Allah’ın yardımı olması için Allah’a güvenmek ve On’a yönelmek de gerekir. Böyle yapan kişi kendisine değil, anlamasını sağlayacağı hususunda Allah’a güvenip O’na yönelirse Allah onun Kur’ân’ı anlamasını sağlar (Muhâsibî, 1982a: 323-234).

Öyle anlaşılmaktadır ki Muhâsibî’ye göre Kur’ân’ı anlamak için Allah’ın, Kur’ân’ı anlamaya yardım eden yüce bir varlık, O’nun hitabı/sözü olan Kur’ân’ın da Allah’ın yardımıyla anlaşılacak bir kitap olarak tasavvur edilmesi gereklidir. Ancak Allah’ın yardımının gerçekleşmesi için de O’nun rızasını gözetmek, Kur’ân’dan anlaşılanla gösteriş yapmamak, akli kullanmak, samimi olarak Kur’ân’ı anlamayı talep etmek, Allah’a güvenmek ve O’na yönelmek gibi hususlara dikkat etmek gerekir. Muhâsibî’nin bu düşüncesinin, onun tasavvufi bakışını yansıttığı ifade edilebilir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Hicrî üçüncü asırda yaşayan Muhâsibî özellikle tefsir usûlünün ilk örneği olarak kabul edilen *Fehmü’l-Kur’ân* adlı eserinde Kur’ân’ın anlaşılması ile ilgili konularda birçok mezhep mensubuyla tartışmalara girmiştir. Kur’ân’ın bazı kimseler tarafından anlama talebi olmadan tilavet edilmesi veya doğru anlaşılması meselesini gündeme getirerek Allah tasavvurunun Kur’ân’ın anlaşılmasına etkisi hususuna yer ayırmıştır. Bu durum hicrî üçüncü asırda da Kur’ân’ın anlaşılmadan tilavet edilmesi ya da Kur’ân’ın yanlış anlaşılması gibi sorunların varlığı ve bu sorunlarda o döneme kadar oluşan Kur’ân tasavvurlarının etkisinin olduğunu göstermektedir.

Muhâsibî’ye göre Kur’ân’ı anlamak, onun manalarını anlamak ve bu manaların etkisinde kalıp gereğini yapmaktır. Muhâsibî, bu şekilde anlama olması için Allah tasavvurunu ve bu tasavvurla şekillenen Kur’ân tasavvurunu önemli görmüştür.

Muhâsibî, Kur’ân’ın, Allah’ın hitabı/sözü olduğunu vurgulayarak Kur’ân temelinde öncelikle Allah’ın nasıl yüce bir varlık olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Yine, Kur’ân’ın da Allah’ın hitabı/sözü olarak nasıl yüce bir kitap olduğunu ayetlerle izah etmeye gayret etmiştir. Ona göre Allah’ın ve Kur’ân’ın yüceliği tasavvur edilmediğinde Kur’ân, ya anlaşılmadan tilavet edilir ve dinlenilir ya da anlaşılmaz veya anlaşıldığı halde anlaşılan manaların gereği yapılmaz. Çünkü Allah’ın ve Kur’ân’ın yüceliği tasavvur edilmeden Kur’ân sıradan bir kitap olarak algılanır. Bu şekilde algılandığında da Kur’ân’ın insanlara tesiri zayıf kalır. Böylece anlama arzusu olmaz ya da az olur, tam konsantrasyon gerçekleşmez ve Kur’ân tam olarak anlaşılmamış olur.

Kur’ân’ın bir hitap/söz olduğuna dikkat çeken Muhâsibî’ye göre bir söz dinlemeyle anlaşıldığından bir hitap/söz olan Kur’ân da dinlemeyle anlaşılır. Kur’ân Allah’ın hitabıdır/sözüdür, Allah onunla konuşur. Bu durum Kur’ân’ı anlamak için onu saygıyla dinlemeyi gerektirir. Muhâsibî Kur’ân’ın, Allah’ın hitabı/sözü olduğuna ve Allah’ın onunla konuştuğuna vurgu yaparak Kur’ân’ın hitap/söz unsurları taşıdığı düşüncesinde olduğuna işaret etmiştir. Ancak o, Kur’ân’ın saygı içinde dinlemeyle anlaşılacak bir kitap olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Bunun dışında Kur’ân’ın hitap/söz unsurları taşıdığı hususunda açık bir beyanı olmamıştır.

Muhâsibî’ye göre Kur’ân, akıllı Allah tarafından insana verilmiş bir lütuf olduğu bilinciyle Allah’ın yüce olduğu düşünülerek anlaşılmaya çalışılmalıdır. Çünkü asıl olan, Allah’ın kelamı Kur’ân ve Allah’ın yarattığı âlemdir. Akıl da bunlara bağlıdır. Dolayısıyla akılla Allah düşünülerek Kur’ân anlaşılmaya çalışılmalıdır. Böyle olursa Kur’ân’ın manaları anlaşılır ve bu manalar insanın hayatında yerini bulur.

³ Ayette şöyle buyrulmaktadır: وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْعَاقِلُونَ *“Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte onlar gaflete düşenlerin ta kendileridir.”* (el-A·râf, 7/179).

Muhâsibî Allah'ın insanları yarattıktan sonra onları başıboş bırakmadığını, onlara hidayet rehberi olan Kur'ân'la hitap ettiğini ifade etmiştir. Ona göre Kur'ân, anlaşıldığı takdirde Allah'ın gönderdiği bir hidayet rehberi olarak insanı tutum ve davranış değişikliğine sevk eden bir kitaptır. Bu sebeple kolay anlaşılabilir diye Allah onu ilk muhatapların dili olan Arapça nazil etmiş ve onda tekrarlar oluşturmuştur.

Muhâsibî'ye göre Kur'ân'ı anlamada Allah'ın yardımını da düşünmek gerekir. Zira Kur'ân Allah'ın yardımıyla anlaşılan bir kitaptır. Allah'ın yardımının olması için de samimi olarak Kur'ân'ı anlama talebinin olmasının yanında Allah'a yönelmek ve O'na güvenmek de gerekir. Muhâsibî'nin bu yaklaşımı tasavvufî bir bakış açısına sahip olduğunu gösterir.

Hicrî ikinci ve üçüncü asırda yaşamış âlimlerin eserlerinin Kur'ân tasavvuru açısından incelenmesinin Kur'ân'ın anlaşılması hakkında yapılan çalışmalara katkı sağlayacağı umulmaktadır. Çünkü bu asırlar İslâmî ilimlerin telif edildiği ve mezheplerin teşekkül ettiği zaman dilimidir ve o dönemin eserleri günümüz çalışmalarına kaynak olmaktadır. Bundan dolayı o dönem âlimlerinin Kur'ân tasavvuru konusundaki düşüncelerinin ortaya çıkarılıp günümüz Kur'ân tasavvurları ile kıyaslama yapılarak Kur'ân tasavvuru konusundaki problemlerin giderilmesi, Kur'ân'ın doğru anlaşılmasına fayda sağlar.

Kaynakça

- Albayrak, H. (1995). "Kur'an'ı Anlamak, Kur'an'ın Ne Olduğunu Anlamak". 1. Kur'an Haftası: Kur'an Sempozyumu, Ankara: Fecr Yayınevi, 20-21.
- Aydın, H. (1976). Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi: İnsan-Psikoloji-Bilgi-Ahlâk Görüşü. Ankara: Pars Matbaası.
- Çalışkan, İ. (2021). Tefsir Usûlü. Ankara: Ankara Okulu.
- Çalışkan, İ. (2009). Tefsir Usûlünün İlk kaynakları Üzerine Bir Tetkik-Abdullah b. Vehb (v. 197/812) ve Muhâsibî (v. 243/857) Örneği-. B. Gökkır içinde, Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü, İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi,193-211.
- Duman, M. Z. (2005). "Asr-ı Saadet'te ve Günümüzde Kur'an'a Bakış Açısı". Kur'an'ı Nasıl Anlamalıyız?". Kur'an'ı Nasıl Anlamalıyız?, Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri, Bursa: KURAV Yayınları, 21-32.
- Erginli, Z. (2020). Muhâsibî. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 31, Ankara: TDV Yayınları, 13-16.
- Gazalî, M. (2002). Kur'an'ı Anlamada Yöntem (3 b.). (E. İşler, Çev.) İstanbul: Şule Yayınları.
- İbn Manzûr, E.-F. M.-E. (1414). Lisânü'l-Arab. Beyrut: Dâru's-Sâdır.
- İbnü'l-Esîr. (t.y.). el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb, (Cilt 3). Beyrut: Dâru Sâdır.
- Kırca, C. (2014). "Kur'an'ı Anlama Sorunları ve Yöntemleri". Bilimname: Düşünce Platformu , 7-26.
- Kırca, C. (2010). Hayatın İçinde Hayatla Birlikte Kur'an'ı Anlama (Sorunlar Yöntemler). İstanbul: Marifet Yayınları.
- Kızılgöçer, M. (2015). Hâris el-Muhâsibî'de Dini Davranışın Psikolojik Temelleri. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kuvvetli, H. (1982). el-Aklu ve Fehmü'l-Kur'an (3 b.). y.y.: Dârü'l-Fikr.
- Mahmud, A. (2005). Muhâsibî: Hayatı, Eserleri ve Fikirleri. (M. B. Eryarsoy, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Muhâsibî, H. b. (1982a). Fehmü'l-Kur'an ve me'ânîhi (3 b.). y.y.: Dârü'l-Kindî, Dârü'l-Fikr.
- Muhâsibî, H. b. (1982b). Mâhiyyetü'l-akl ve ma'nâhu ve ihtilâfu'n-nâs fihî (3 b.). y.y.: Dârü'l-Kindî, Dârü'l-Fikr.
- Müslim, E.-H. M.-H. (1413). Sahîhu Müslim (2 b.). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Paçacı, M. (2017). "Çağdaş Dönemde Kur'an'a Ne Oldu? Yöntem Üzerine Bir Konuşma". Kur'an'ı Anlama Yolunda: Kuramer Konferansları -I, İstanbul: KURAMER Yayınları,11-20.
- Sâlih, S. (1981). Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an. Beyrut: Dârü'l-İlim.
- Sem'ânî, E. S. (1981). el-Ensâb (Cilt 9). Beyrut: y.y.
- Şimşek, M. S. (2017). Kur'an'ı Anlamada Geçmişte ve Günümüzde Yaşanan Sorunlar. Kur'an'ı Anlama Yolunda: Kuramer Konferansları -I, İstanbul: KURAMER Yayınları,303-316.
- Tay, H. (2019). Kur'an İlimleri Bağlamında Erken Dönemde Nesh Algısı: Hâris el-Muhâsibî Örneği = The Perception of Naskkh in the Context of the Qur'anic Sciences in the Early Period: The Case of Haris el-Muhasibi. İlahiyat Tetkikleri Dergisi, (51), 49-82.
- Topuz, A. (2013). Sorunsallığı Açısından Kur'an Tasavvurları. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Yücesoy, H. (2009). Mihne. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları,26-28.
- Zehebî, Ş. M. (1983). Siyeru a'lâmi'n-nübelâ (Cilt 12). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Vaccine Rejection Reasons and the Role of Digital Media and Word of Mouth: Do Income and Education Level Matter?

Merve Būşra Erbil Aydođdu¹
Asude Yasemin Zengin²

Research Article

Abstract

The main aim of the research is to uncover the reasons behind parents vaccine rejection. Additionally, the secondary goal is to determine whether there are differences in the role of word-of-mouth communication and media based on income and education levels. In line with the objective, a questionnaire was conducted on 122 parents living in Aksaray province who refused to have their babies/children vaccinated in the year 2022. According to the results, individuals who refused vaccination had a middle to high level of education and income. It was found that all of the vaccine refusers thought that vaccines were not safe, more than 75% said that someone else said they were not safe, and more than 25% were influenced by digital media. Chi-square analysis results indicate that there is a statistically significant difference in the role of negative reports from the media and negative word of mouth influencing parents vaccine rejection in terms of income and education levels.

Keywords

Vaccine Rejection
Word of Mouth,
Digital Media,
Health Services,
Demographics

Article Info

Received
30.09.2023
Accepted
18.10.2023

Aşı Reddi Sebepleri ve Dijital Medya ve Ağızdan Ağıza İletişimin Rolü: Gelir ve Eğitim Seviyesi Önemli mi?

Öz

Araştırmanın temel amacı ebeveynlerin aşı reddinde bulunma sebeplerini ortaya koymaktır. Ayrıca gelir ve eğitim seviyesi itibarıyla ağızdan ağıza iletişim ve medyanın etkisinde farklılaşma olup olmadığını tespit etmek ikincil amaçtır. Amaç doğrultusunda Aksaray ilinde yaşayan ve 2022 yılında bebeklerine/çocuklarına aşı uygulamalarını reddeden 122 ebeveyn üzerinde anket uygulanmıştır. Sonuçlara göre aşı reddinde bulunan bireylerin eğitim durumunun ve gelir seviyesinin orta-yüksek olduğu görülmüştür. Aşı reddedenlerin tamamının aşılardan güvenli olmadığını düşündükleri, %75'ten fazlasının bir başkasının güvenli olmadığını söylediği, %25'ten fazlasının dijital medyadan etkilendikleri tespit edilmiştir. Ki-kare analizi sonuçları, ebeveynlerin aşı reddini etkileyen medyadaki olumsuz haberlerin ve olumsuz ağızdan ağıza iletişimin rolünde gelir ve eğitim düzeyleri açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

Aşı Reddi,
Ağızdan Ağıza İletişim,
Dijital Medya,
Sağlık Hizmetleri,
Demografik Özellikler

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
30.09.2023
Kabul Tarihi
18.10.2023

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sağlık Kurumları İşletmeciliği Tezli Yüksek Lisans Programı, mervebusra.erbil@saglik.gov.tr, 0009-0009-9481-9917.

² Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, asudeyaseminzengin@gmail.com, 0000-0002-3147-7958.

Introduction

A vaccine is a biological product developed by eliminating the disease-causing properties of viruses, bacteria, or other microorganisms that can cause disease in humans and animals, or by neutralizing the effects of certain toxins produced by microorganisms. The body recognizes the weakened microbes or toxins it has acquired from the outside and forms a defense system to fight against them, thus gaining immunity against the disease (Aşı Portalı, 2023).

The immune system is weak in newborns, children, and the elderly. In children, the immune system only develops fully up to the age of six. Therefore, individuals in infancy/childhood are more prone to getting infected. Vaccination prevents viral and infection-related diseases in infants, children, and adults, and it is also easy to administer. Ensuring immunity is also highly important for the preservation and improvement of public health (Argüt, Yetim and Gökçay: 2016).

In cases of vaccine rejection, the high risk of disease becomes apparent, and the significant role of vaccines in disease prevention soon becomes a priority factor for parents to have their children vaccinated (Rosenstock, Derryberry and Carriger: 1959). Furthermore, it has been determined that parents being knowledgeable about vaccination during infancy and childhood, along with having a higher level of education, is of great importance in understanding the significance and seriousness of the matter and increasing vaccination rates (Yiğitalp and Ertem: 2008). As a result of previous studies, it was observed that the vaccination process was decided based on factors related to the infant/child (illness, premature birth, etc.), the perspective or knowledge of the parents, the socio-demographic status of the parents and their satisfaction with the health services (Dombkowski, Lantz and Freed: 2004; Fadnes et al., 2011).

The negative perspective of parents towards vaccination has been attributed to factors such as ignorance or misinformation about the preventive nature of vaccines against diseases, concerns about vaccine side effects, lack of trust in vaccine content, the belief that vaccines are not beneficial, or the belief that they may cause long-term health issues. Additionally, previous negative experiences with healthcare services have played a role (Özkan and Çatıker: 2006).

Digitalization is having a stronger impact on the purchasing decision process of consumers every day. In the marketing literature, the impact of digitalization and word of mouth communication on consumer behavior has been examined from various perspectives multiple times. However, limited studies addressing the impact of media and word of mouth communication on healthcare services consumption. It has been pointed out that word of mouth communication is one of the most important factors influencing the decision-making process in healthcare services to understand the preferences of consumers whose pre-purchase experience is limited to the services they receive (East, Hammond and Wright: 2007; Yorulmaz and Kuşcu: 2023).

According to the definition made by the World Health Organization (WHO), a vaccine is expressed as a 'biological product that enhances immunity against a specific disease. However, there are individuals today who refuse to use this product considered important for health. Moreover, in recent times, among parents, there were also noticeable shares related to vaccine rejection for their babies and/or children in digital media. Based on the gap in the literature, this study aims to determine the reasons for vaccine rejection in infants and children and to determine whether there are differences in the impact of word of mouth communication and digital media among parents who refuse vaccination, based on their education level and income status.

1. History of Vaccination and Vaccine Rejection

The history of vaccination dates back to ancient times. During the Ottoman Empire, it was understood that samples obtained from the skin cells of those infected with the chickenpox virus were dried and vaccinated by applying them to the scratches opened on the skin of people who had not previously had this disease. Vaccine laboratories were established for the first time in 1885 in the Ottoman Period. In the Republic era, vaccine production was centralized in one place at the Hıfzıssıhha Institute, which was established in 1928. In 1974, the World Health Organization aimed to immunize newborns according to a vaccination schedule before they reach one year of age with the Expanded Programme on Immunization (EPI) (Aşı Rehberi, 2018).

In vaccine rejection, an individual has the right to choose not to receive all vaccines of their own free will. Vaccine rejection movements started in the mid-19th century and have continued to the present day. Although there has been an increase in education, information, and technological advancements in the 20th century, negative perspectives on vaccines and vaccine rejection movements have persisted. The emergence of hesitations and debates is due to the mistrust that has arisen regarding vaccines. First of all, in the 1970s, international anti-vaccination sentiment emerged concerning the safety of diphtheria, pertussis, and tetanus vaccines. Subsequently, in 1998, allegations were made by Andrew Wakefield in *The Lancet* journal that measles, rubella, and mumps vaccines could be linked to autism. These studies, which were covered in the press, increased fear, and when these studies were on the agenda through the media, people's confusion and insecurity increased (Yavuz, 2018).

2. Word of Mouth Communication

Word of mouth communication is when a consumer independently exchanges information about a particular product or service with their distant or close circle, separate from the producer (Ennew, Banerjee and Li: 2000). In this communication, consumers convey their experiences about a product or service to other consumers and influence them positively or negatively about that product or service (Yakın, 2011). In word of mouth communication, individuals tend to rely more on the experiences of those who have previously experienced a product or service, rather than reading and researching about it, placing greater trust in their experiences (Silverman, 2001). Word of mouth communication, as a result of consumers' experiences, can influence their purchasing decisions by sharing their experiences with others through face-to-face meetings, over the phone, or via the internet (Gün, 2020).

The fact that health care is a personal and private service makes trust, personal recommendations, and advice more important. Consumers need word of mouth marketing and recommendations to find competent doctors and healthcare professionals more than in other sectors (Uzun and Uydacı: 2010).

There is intensive information sharing in the process of purchasing healthcare services. A patient who is satisfied with the services provided in a hospital can later return to the same hospital when they need healthcare services and can recommend the hospital to others in their circle (Şener and Behdioğlu: 2014). In the field of healthcare, word of mouth communication is also very common. Healthcare service consumers can use a medication they hear about or see from their surroundings without a doctor's prescription, or even if a doctor has prescribed it, they may refuse to use that medication or treatment if they hear from someone in their circle who has used it and was not satisfied.

Due to the importance of services offered in the healthcare sector, the healthcare industry is suitable for word of mouth marketing. As the information in the field becomes more subjective and the potential risks increase, there is a greater need for word of mouth marketing (Öz and Uyar: 2014). In the context of healthcare service marketing, it has been determined that word of mouth communication has a greater impact on consumers' purchasing decisions (Öz, 2016).

Today, vaccine refusals still occur for a variety of reasons, and both the media and word of mouth are driving parents who are undecided about vaccination towards vaccine rejection. The rapid dissemination of questionable information through online media leads to confusion and mistrust among people, creating concerns about vaccines. While many disease factors have been neutralized with the strategy of the Ministry of Health on vaccination, the same diseases are coming back to the agenda with vaccine refusals (Özata and Kapusuz: 2019).

Parents are constantly exposed to an excessive number of opinions from others about vaccines. All this information can be overwhelming for some parents and make it difficult for them to make their own informed decisions. Many of the reports and opinions directed at parents that cause uncertainty target the safety of vaccines (McKee and Bohannon: 2016).

3. Anti-Vaccination in Digital Media

Fredrickson et al. (2004) found that the most commonly reported reason for parents refusing one or more vaccines is other people or media reports. While it is commonly believed that vaccine rejection is primarily associated with individuals with low levels of education, it is observed that individuals with higher levels of education also engage in vaccine refusal to a considerable extent from a societal perspective. In a news article published in a national newspaper in Türkiye in 2009 with the

headline 'Celebrities Are Cold Towards Vaccination,' a question was posed to a group of 16 participants, including doctors, members of parliament, muftis, academicians, writers, and well-known individuals: 'Would you have your child vaccinated against swine flu?' Fourteen of the participants answered 'No' (Milliyet, 2009).

The potential biggest reason for parents refusing to have their children vaccinated is concerns related to the safety of vaccines. Most of these concerns are based on information that parents discover in the media or receive from people they know (McKee and Bohannon: 2016). It is stated that the behaviors and vaccination rates of politically prominent figures, celebrities, and influential individuals, including religious leaders, who address and influence society, can directly impact people's acceptance of vaccines and their attitudes towards vaccines (Argüt et al., 2016).

In today's digital age, with the effective use of the online platform, it is observed that the views of vaccine-opposing individuals can quickly reach large audiences. People who use social media can publish their thoughts, and all internet users can easily access these opinions. People, especially in matters related to health content, use digital platforms effectively both to educate themselves and to form opinions. Manipulative thoughts with scientific content lead to confusion, change individuals' perspectives on diseases preventable through vaccination, and negatively influence many people's attitudes towards immunization (Ataç and Aker: 2014).

Social media offers a wide range of opportunities for individuals to discuss healthcare services (Taşcı and Gökler: 2021). Furthermore, stories in the media, such as social media and large-scale news sources, are often sensationalized to achieve higher ratings. Often, statements that draw attention to a rare event where a child suffers due to an unforeseen side effect of a vaccine create fear in the hearts and minds of parents regarding vaccination (McKee and Bohannon: 2016).

Today, some claims about vaccines are spreading more through the internet and social media, negatively affecting parents who lack information about vaccines. This situation is pushing individuals towards vaccine hesitancy or rejection (Özata and Kapusuz: 2019). It was determined that 65% of the 87 videos related to vaccines on YouTube had an anti-vaccine tendency (Basch, Zybert, Reeves and Basch: 2017). Taşcı and Gökler (2021) examined 10 accounts on Instagram and found that the emphasis on distrust in the content of vaccines was frequently included in the posts.

UNICEF's research in Eastern Europe has determined that blogs, forums, and social media are actively used to express anti-vaccination views. In the research, it is observed that blogs are heavily involved in disseminating anti-vaccine theses, while the number of people influenced by social media is increasing. Anti-vaccine advocates in English publications often include conspiracy theories related to side effects and religious/ethical concerns, while in Russian publications, they inform people about religious/ethical concerns, and in Polish publications, they cover unwanted effects of vaccines and toxic substances (Ataç and Aker, 2014).

4. Methodology

4.1. Data Collection Tools

4.1.1. Participant Information Form

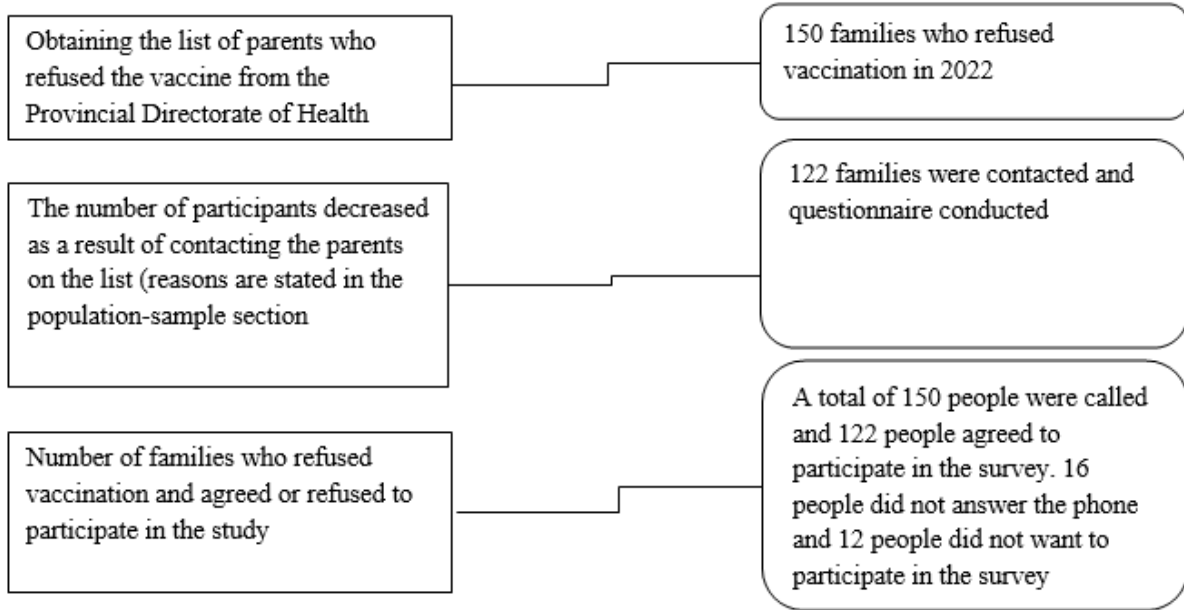
The participant information form developed by researchers contains questions related to the socio-demographic characteristics of parents who refuse to vaccinate their children, such as age, gender, education level, and income status.

4.1.2. Vaccine Rejection Reasons Form

The Vaccine Rejection Reasons Form, developed by Hasar, Özer, and Bozdemir (2021), was used. The form includes questions aimed at determining parents' thoughts on vaccination practices and the reasons for refusing vaccines for their children.

4.2. Population and Sample of the Study

The population of the study consisted of 150 parents living in Aksaray province who refused vaccination in 2022. A total of 122 people were contacted by telephone, the participants were informed about the subject and the survey form was applied to all of them. 16 people were called and no response was received and 12 people did not want to participate in the study.

Figure 1: Flow Diagram of Sample and Participants Status

4.3. Ethical Aspects of the Research

The research was conducted in accordance with the principles of the Declaration of Helsinki, and prior to the start of the research, approval was obtained from the Directorate of Aksaray Provincial Health (on April 27, 2023) and the Human Research Ethics Committee of Aksaray (protocol decision number 2023/01-85, dated April 25, 2023). In addition, individuals within the scope of the sample were informed about the study, and their consent was obtained.

4.4. Evaluation of Data

The data obtained from the research were analyzed in SPSS 24 package program. Descriptive statistics such as percentages were used to analyze socio-demographic characteristics. Chi-Square analysis was used to test the relationship between the criteria chosen by the participants and their demographic characteristics. In statistical decisions, $p < 0.05$ level was accepted as an indicator of significant difference.

5. Findings

Number of rejected vaccines in 2022 in Aksaray presented in Table 1.

Table 1: Number of Rejected Vaccines in Aksaray Province in 2022

DTaB-IPA	DTaB-IPA-Hib	BCG	OPA	HEP B	HEP A	KPA	KKK	CHICKENPOX	TD
43	10	7	10	15	60	13	68	16	19

The numbers of rejected vaccines are presented in Table 1. Accordingly, the highest vaccine rejection is seen in MMR (measles, rubella, mumps) followed by Hepatitis A, and the least vaccine rejection is seen in BCG (Bacillus Calmette-Guerin) and then OPA (Oral Polio Vaccine) vaccine.

Table 2: Socio-Demographic Characteristics of Participants (n=122)

Age Groups	N	%
25 years of age or younger	16	13,1
26-35 years	70	57,4
36-45 years	36	29,5
Total	122	100,0
Gender		
Male	42	34,4
Female	80	65,6
Total	122	100,0
Education Level		
High school or below	45	36,9
Associate Degree	33	27,0
Bachelor's Degree or Higher	44	36,1
Total	122	100,0
Income Level		
Between 8500-11000 TL	11	9,0
12000-20000 TL	27	22,1
20000-30000 TL	48	39,3
30001 TL and above	36	29,6
Total	122	100,0

The socio-demographic characteristics of the 122 parents who refused vaccination in Aksaray province in 2022 and participated in the research are presented in Table 2. When examining the distribution of participants in terms of being a mother or father, out of the 122 individuals who refused vaccination, 80 are mothers, and 42 are fathers. In terms of age distribution, 16 individuals are 25 years or younger, 70 individuals are in the 26-35 age group, and 36 individuals are in the 36-45 age group. In terms of education level, 45 individuals have high school education or below, 33 individuals have associate degrees, 41 individuals have bachelor's degrees, and 3 individuals have postgraduate education.

Table 3: Reasons for Participants' Vaccine Rejection (n=122)

Reasons For Vaccine Rejection	YES		NO	
	n	(%)*	n	(%)*
I don't think vaccines are safe/I have concerns about their side effects.	122	100	0	0
Negative things I read or heard about vaccines from the media	31	25.4	91	74.6
I didn't think it was necessary	121	99.1	1	0.9
I don't think vaccines are effective (in preventing diseases)	121	99.1	1	0.9
Bad experiences or reactions I had with previous vaccines	0	0	122	100
Belief-related/religious reasons	52	42.6	70	57.4
Someone else told me that the vaccine is not safe	92	75.4	30	24.6
Someone else told me that their child had a bad reaction after getting the vaccine	9	7.4	113	92.6
Other beliefs/traditional medicine	0	0	122	100
Bad experiences with healthcare personnel or healthcare institutions where I previously received vaccines	0	0	122	100
Fear of needles (injections)	15	12.3	107	87.7
Other reasons	0	0	122	100

* Row percentage

When the reasons for vaccine rejection (Table 3) are examined, all participants stated that they did not get vaccinated because they did not find vaccines safe. In addition, almost all of them stated that they refused vaccines because they did not believe vaccines were effective and necessary, and they had concerns about their content. A significant portion of the participants (42.6%) cited religious reasons as influencing their decision. The rate of those who refused to have their baby/child vaccinated due to being influenced by someone else (word of mouth communication) is 92%.

Table 4: Reasons for Vaccine Rejection by Education Level (n=122)

Reason	Negative Things I Have Read and Heard in the Media About the Vaccine					
	Yes		No		Total	
	N	%	N	%	N	%
Education Level						
High school or below	2	4,4	43	95,6	45	100
Associate Degree	7	21,2	26	78,8	33	100

Bachelor's Degree or Graduate	22	50	22	50	44	100
Total	31	25,4	91	74,6	122	100
$x^2=24,780$ p=0,000						
Someone else told me that the vaccine is not safe						
High school or below	39	86,7	6	13,3	45	100
Associate Degree	26	78,8	7	21,2	33	100
Bachelor's Degree or Graduate	27	61,4	17	38,6	44	100
Total	92	75.4	30	24.6	122	100
$x^2=7,960$ p=0,019						
Someone else told me that their child had a bad reaction after vaccination						
High school or below	4	8,9	41	91,1	45	100
Associate Degree	1	3	32	97	33	100
Bachelor's Degree or Graduate	4	9,1	40	90,9	44	100
Total	9	7,4	113	92,6	122	100
$x^2=1,252$ p=0,535						

x^2 = Chi-Square Test, Bold p values show significant differences

It is seen that the effect of negative news in the media differs statistically significantly in terms of the level of education. Accordingly, negative news in the media is more effective as a reason for vaccine rejection in the group with bachelor's and master's degrees. Regarding word of mouth communication, the statement "someone else told me that the vaccine is unsafe" differs statistically significantly according to educational status. The rate of vaccine rejection for this reason was higher among parents with high school education or less compared to other groups. On the other hand, no statistically significant relationship was found between the level of education and rejection of vaccination based on someone else's report of a negative experience with their child.

Table 5: Reasons for Vaccine Rejection by Income Level (n=122)

Reason	Negative things I have read and heard in the media about the vaccine				Total	
	Yes		No		N	%
Income Level	N	%	N	%	N	%
8500-11000 TL	1	9,1	10	90,9	11	100
12000-20000 TL	3	11,1	24	88,9	27	100
20000-30000 TL	8	16,7	40	83,3	48	100
30001 TL and above	19	52,8	17	47,2	36	100
Total	31	25,4	91	74,6	122	100

$\chi^2=20,621$ $p=0,000$

Someone else told me that the vaccine is not safe						
8500-11000 TL	10	90,9	1	9,1	11	100
12000-20000 TL	22	81,5	5	18,5	27	100
20000-30000 TL	39	81,3	9	18,8	48	100
30001 TL and above	21	58,3	15	41,7	36	100
Total	92	75,4	30	24,6	122	100

 $\chi^2=8,506$ $p=0,037$

Someone else told me that their child had a bad reaction after vaccination						
8500-11000 TL	1	9,1	10	90,9	11	100
12000-20000 TL	2	7,4	25	92,6	27	100
20000-30000 TL	3	6,3	45	93,8	48	100
30001 TL and above	3	8,3	33	91,7	36	100
Total	9	7,4	113	92,6	122	100

 $\chi^2=0,185$ $p=0,980$

χ^2 = Chi-Square Test, Bold p values show significant differences

It is seen that those who refuse vaccination due to the influence of negative news in the media differ statistically significantly according to income level. Accordingly, negative news in the media is more effective as a reason for vaccine rejection in the group with the highest income level. It is understood that individuals in the group with the lowest income group are predominantly those who refused vaccination because someone else told them it was unsafe. However, there was no statistically significant relationship between income level and refusal of vaccination when someone else said that they had experienced a negative experience in their own child.

Discussion and Recommendations

One of the most attention-grabbing issues of recent times is vaccine rejection. At a time when consumers are becoming more aware of the need to live a healthier and longer life, there is also an increase in anti-vaccination sentiment. It is interesting to note that these two seemingly contradictory trends were experienced in the same period. Therefore, the main aim of this research is to identify the reasons for vaccine refusals among parents who refuse to vaccinate their children and to examine whether there is a difference in word of mouth communication and digital media's influence on the rejection decision based on income and education levels.

According to the research results, 92 out of 122 parents (75.4%) answered "Yes" to the statement "Someone else told me that the vaccine is not safe." This result shows that word of mouth communication is quite common in vaccine rejection. As a matter of fact, in vaccine rejection in infants and children, there are many parents who are influenced by word of mouth communication and do not vaccinate their baby/child. In word of mouth communication, patients accept the information they receive from family, relatives, and friends as more reliable (Lim and Chung, 2011). Therefore, even if they or someone they know has not had a negative experience with vaccines, parents tend to place more trust in the statements of those around them who consider vaccines unsafe, leading them to refuse vaccination.

In terms of the impact of digital media on vaccine rejection, the results show that 25.4% of the participants refused vaccination based on negative news in the media. This result is in line with what was mentioned by Aydemir, Köse, and Yaşar (2023), indicating that participants generally use social media tools and various communication channels in the virtual environment to track information about health services. In addition, a similar finding was reached by Özceylan, Toprak, and Esen (2020), who stated that 23.84% of the participants cited hearing that vaccines are harmful from television and the internet as a reason for vaccine rejection. The finding that negative information about vaccines acquired from the media leads to vaccine rejection in 86.9% of cases is consistent with the study conducted by Hasar et al. (2021), which identified the proportion of participants who cited the media among the top three reasons for vaccine rejection as 81%. It can be said that there are similar findings to those expressed by Dredze, Broniatowski, Smith, and Hilyard (2016), indicating that a lack of trust in vaccine companies is one of the most important reasons for vaccine rejection and that social media plays a significant role in the spread of this mistrust.

Similar results were obtained with Orak (2018), Ayaydın (2019), Gün (2020), and Yorulmaz and Kuşcu (2022), who found a significant difference in word of mouth communication activities according to educational status among the studies that addressed word-of-mouth communication within the framework of health services. In addition, in this study, it was found that parents in the group with the lowest income were more likely to rely on the comments of others that the vaccine was unsafe. These results are in line with Gürcü (2018), Ayaydın (2019), and Gün (2020), who point to a statistically significant difference in word of mouth activities according to income status.

The study also found a difference in the impact of word of mouth communication and media on vaccine rejection according to income status. In the group with the highest income level among the participants (30000 TL and above), it is seen that digital media comes to the forefront in vaccine rejection. In terms of demographic characteristics, the results are in line with Aydemir, Yaşar, and Çelik (2020), who stated that as the level of education improves and individuals in the high income group have more constructive health services seeking behaviors and that they actively search information about the institutions they receive services. The results are in line with the findings of Erchick et al. (2022) and Hayat Öktem, Karaoğlu, and Kul Uçtu (2023), both of which indicate that vaccine rejection is influenced by socioeconomic status.

The influence of social media and communication tools is of great importance on people due to the effective use of existing technology by individuals and groups influential in religious and philosophical issues in refusing vaccination (Avcı, 2017). In the study, it was found that social networks and reference groups were the sources that individuals frequently consulted, and health personnel and individuals' own service experiences had a significant impact on service purchasing (Ataç and Aker, 2014).

Regarding vaccine rejection, scientists should conduct social studies on the causes of vaccine refusal, engage in societal studies related to vaccination, and develop recommendations that will raise awareness in this direction and appeal to all segments. Research shows that effective communication between health personnel and the people vaccinated and their parents, as well as ensuring reliability, have a very high impact on eliminating uneasiness about vaccination (Bozkurt, 2018). Therefore, it is of great importance that all healthcare professionals, primarily nurses/midwives involved in immunization services, ask parents about the reasons for vaccine refusal and inform families about immunization in a clear and detailed manner (Çıtak and Aksoy, 2020).

The results of the study provide clues to the vaccine-related communication policies developed by the Ministry of Health. The results of the study point to the guiding power of the media in health services in general and the vaccine products in particular. Moreover, this highlights important aspects of social marketing activities conducted by the Ministry of Health. Social marketing is defined as the use of evidence-based marketing methods and practices to influence a specific audience to voluntarily accept, reject, change or abandon a behavior for the benefit of the personal, social, and environmental health of individuals, groups or society (Kotler and Lee, 2008; Luca and Suggs, 2013; Zengin and Özsaçmacı, 2021). When well-designed, it is possible to develop and maintain positive health behaviors in the target audience and society through social marketing programs (Andreasen, 2006; Zengin and Özsaçmacı, 2021). Considering the impact of digital media within the framework of social marketing activities, it is essential to pay attention to the careful use of digital media for effective communication.

Social media should be used more effectively for vaccination campaigns and information. Develop communication language appropriate to the income and education levels of vaccine refusers and use marketing communication messages that emphasize the safety of vaccines. Particular emphasis should be placed on activities that encourage positive word of mouth behavior through digital media. At this point, the use of influencers, which has recently gained prominence on social media and is known to have an impact on consumer purchase decision-making processes, can be evaluated. With short video content, the focus should be on effective and purposeful information transfer on social media. By choosing to use various social media channels for social marketing activities, social media can be used to reach large segments of the population at a very low cost. Therefore, it can be beneficial for social health awareness (Zengin and Özsaçmacı, 2021).

The study was conducted on parents who refused to vaccinate their infants and/or children in a specific province in the Central Anatolia Region and in a specific year. The fact that there has not been a study to determine vaccine rejection and its reasons for Aksaray province within the scope of health services makes this study pioneering. Furthermore, in the future, designing research studies that cover longer and specific periods or that encompass multiple provinces in a particular region will enable the attainment of more generalizable results.

References

- Andreasen, A. R. (2006). *Social marketing in the 21st century*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Argüt, N., Yetim, A. and Gökçay, G. (2016). Aşı kabulünü etkileyen faktörler. *Çocuk Dergisi*, 16(1), 16-24.
- Aşı Portalı (2023). Sağlık Bakanlığı, <https://asi.saglik.gov.tr/genel-bilgiler/49-a%C5%9F%C4%B1-nedir,-nas%C4%B1-etki-eder.html>. Erişim Tarihi 20.05.2023.
- Aşı Rehberi (2018). Birinci Basamak Sağlık Çalışanları İçin Aşı Rehberi. https://www.ttb.org.tr/kutuphane/asi_rehberi.pdf adresinden erişim sağlandı. Erişim Tarihi 25.05.2023.
- Ataç, Ö. and Aker, A. A. (2014). Aşı karşıtlığı. *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, 30(1), 42-47.
- Avcı, E. (2017). Çocukluk dönemi aşılara ilişkin karşılaştırmalı bir analiz: Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye. *Özgürlük Araştırmaları*, 2017; 9, 5-35.
- Milliyet Gazetesi (2009). Ünlüler aşıya soğuk duruyor. <https://www.milliyet.com.tr/pembelar/unluler-asiya-soguk-duruyor-1164553>. Erişim Tarihi 23.05.2023.
- Ayaydın, Z. (2019). Ağızdan ağıza pazarlama iletişiminin sağlık hizmetlerinden yararlanan Tüketicilerin satın alma kararına etkisi: Şanlıurfa örneği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Aydemir, İ., Yaşar, M. E. and Çelik, Ş. (2020). Ağızdan ağıza iletişimin tüketicilerin sağlık hizmetlerini satın alma ve kullanma davranışlarına etkisi. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(20), 311-330.
- Aydemir, İ., Köse, H. and Yaşar, M. E. (2023). Sağlık hizmetleri kullanıcılarının sanal ortamdaki iletişim boyutlarına yönelik algılarının tüketici tercihinin etkisi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (33), 103-118. DOI: 10.15182/diclesosbed.1245077
- Basch, C. H., Zybert, P., Reeves, R. and Basch, C. E. (2017). What do popular youtubetm videos say about vaccines?. *Child: Care, Health And Development*, 43(4), 499-503.
- Bozkurt, H. B. (2018). An overview of vaccine rejection and review of literature. *Kafkas Journal of Medical Sciences*, 8(1), 71-76.
- Chephra McKee, PharmD and Kristin Bohannon BS. (2016). Exploring the reasons behind parental refusal of vaccines; *Journal of Pediatric Pharmacology and Therapeutics*, 21(2):104-109.
- Çıtak, G. and Aksoy, Ö. D. (2020). Aşılamada önemli bir engel: Aşı reddi. *ERÜ Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 7(2), 15-20.
- Dombkowski, K. J., Lantz, P. M. and Freed, G. L. (2004). Risk factors for delay in age-appropriate vaccination. *Public Health Reports*, 119(2), 144-155.
- Dredze, M., Broniatowski, D. A., Smith, M. C. and Hilyard, K. M. (2016). Understanding vaccine refusal: Why we need social media now. *American Journal of Preventive Medicine*, 50(4), 550-552.
- Ennew, C. T., Banerjee, A. K. and Li, D. (2000). Managing word of mouth communication: Empirical evidence from India. *International Journal of Bank Marketing*, 18(2), 75-83.
- East, R., Hammond, K. and Wright, M. (2007). The relative incidence of positive and negative word of mouth: A multicategory study. *International Journal of Research in Marketing*, 24 (2), 175-184.
- Erchick DJ, Gupta M, Blunt M, Bansal A, Sauer M, Gerste A, et al. (2022). Understanding determinants of vaccine hesitancy and acceptance in india: A qualitative study of government officials and civil society stakeholders. *PLoS ONE* 17 (6): e0269606. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0269606>. <https://doi.org/10.1016/j.jpmed.2018.01.008>.
- Fadnes, L. T., Jackson, D., Engebretsen, I., Zembe, W., Sanders, D., Sommerfelt, H. and Tylleskär, T. (2011). Vaccination coverage and timeliness in three South African areas: A prospective study. *BMC public health*, 11(1), 1-12.
- Fredrickson, D. D., Davis, T. C., Arnould, C. L., Kennen, E. M., Humiston, S. G., Cross, J. T. and Bocchini, J. A. (2004). Childhood immunization refusal: provider and parent perceptions. *Family Medicine-Kansas City-*, 36, 431-439.

- Gün, İ. (2020). Sağlık sektöründe ağızdan ağıza iletişimin tüketicilerin demografik özelliklerine göre incelenmesi: Mardin ilinde bir araştırma. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 85-102.
- Gürcü, M. (2018). Ağızdan ağıza iletişimin sağlık hizmetleri pazarlamasındaki önemi ve tüketicilerin sağlık hizmeti kullanım tercihi üzerindeki etkisi. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hayat Öktem, Ö., Karaoğlu, F. N. and Kul Uçtu, A. (2023). Aşı Reddi. *YOBÜ Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 4(2), 204-211. <https://dergipark.org.tr/en/pub/yobusbf/issue/79535/1191508>
- Hasar, M., Özer, Z. Y. and Bozdemir, N. (2021). Aşı reddi nedenleri ve aşular hakkındaki görüşler. *Cukurova Medical Journal*, 46(1), 166-176.
- Kotler, P., Lee, N. (2008). *Social marketing influencing behaviors for good*. Los Angeles, CA: Sage.
- Larson, HJ, Jarrett, C., Schulz, WS, Chaudhuri, M., Zhou, Y., Dube, E., ... and Wilson, R. (2015). Aşı kararsızlığının ölçülmesi: Bir anket aracının geliştirilmesi. *Aşı*, 33 (34), 4165-4175.
- Lim, B. C. and Chung, C. M. (2011). The impact of word-of-mouth communication on attribute evaluation. *Journal of Business Research*, 64(1), 18-23.
- Luca, N. R., Suggs, L. S. (2013). Theory and model use in social marketing health interventions. *Journal of Health Communication*, 18, 20-40.
- McKee, C. and Bohannon, K. (2016). Exploring the reasons behind parental refusal of vaccines. *The journal of pediatric pharmacology and therapeutics : JPPT : the official journal of PPAG*, 21(2), 104-109. <https://doi.org/10.5863/1551-6776-21.2.104>
- Orak, H. (2018). Sağlık hizmetleri pazarlamasında tüketicilerin demografik verilerine göre ağızdan ağıza iletişimin etkililiği üzerine bir araştırma. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Öz, İ. D. (2016). The effects of word-of-mouth communication on purchasing decision in healthcare marketing. *Unpublished Master Thesis*. Bahçeşehir University, Graduate School of Social Sciences, İstanbul.
- Öz, M. and Uyar, E., (2014). Sağlık hizmetleri pazarlamasında algılanan hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyeti üzerinde ağızdan ağıza pazarlamanın etkisini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2014(1), 123-132.
- Özata, F. Z. and Kapusuz, S. (2019). Aşı kararsızlığı ve aşı reddi konusuna sosyal pazarlama bakış açısından çözüm önerileri. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 65-83.
- Özceylan, G., Toprak, D. and Esen, E. S. (2020). Vaccine rejection and hesitation in Turkey. *Human vaccines & immunotherapeutics*, 16(5), 1034-1039.
- Özkan, Ö. and Çatıker, A. (2006). Bolu il merkezi'ndeki çocukların aşıllık durumları ve engelleri. *STED/Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*.
- Rosenstock, I. M., Derryberry, M. and Carriger, B. K. (1959). Why people fail to seek poliomyelitis vaccination. *Public Health Reports*, 74(2), 98.
- Silverman, G. (2001). The power of word of mouth. *Direct Marketing*, 64(5), 47-52.
- Şener, Y. and Behdioğlu, S. (2014). Ağızdan ağıza pazarlamanın Ki-Kare testiyle hastaların hastane ve hizmetlerini değerlendirmesindeki etkisi: Eğitim ve araştırma hastanesinde bir uygulama. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 2014 13(2):315-341.
- Taşçı, Ö. and Gökler, M. E. (2021). Aşı karşıtlarının sosyal medya platformlarındaki paylaşımlarının incelenmesi: Instagram örneği. *Medical Research Reports*, 4(2), 23-30.
- Uzun, B. and Uydacı, M. (2010). Sağlık kurumlarında ağızdan ağıza pazarlama ve bir pilot çalışma-word of mouth marketing in health care organizations and a pilot study. *Öneri Dergisi*, 9(34), 87-95.
- Yakın, V. (2011). İnternet perakendeciliği ve ağızdan ağıza pazarlama ilişkisi; tuğla duvarlar yıkılabilir mi. *Akademik Bakış Dergisi*, 27, 1-18.
- Yavuz, M. (2018). Aşı karşıtlığının tarihçesi. *Toplum ve Hekim*, 33(3), 187-194.

- Yiğitalp, G. and Ertem, M. (2008). Reasons for drop out of immunization in children aged between 0–12 months in Diyarbakır. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 7(4), 277-284.
- Yorulmaz, M. and Kuşcu, F. N. (2023). Sağlık Sektöründe Ağızdan Ağıza Pazarlamanın Marka Güveni Üzerine Etkisi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (54), 125-146.
- Zengin, A. Y. Özsaçmacı, B. (2021). Sağlık Hizmetlerinde Sosyal Pazarlama ve Sosyal Medya Pazarlaması. S. Divanoğlu, A.Y Zengin (Ed.), In *Sağlık Kurumları İşletmeciliği-Güncel Konular* (pp. 107-124). Nobel Yayın Evi, Ankara/Türkiye.

A Critical Research of the Dispute Matters through the Planetary Politics Perspective: The Arctic Case

Adnan Dal¹, Ebru Caymaz²

Review-Research Paper

Abstract

The concept of the global commons has paved a resilience-based approach to vulnerable regions. At the nexus of geopolitics and economics, the atmosphere, Antarctica, the High Seas, and outer space are in crisis due to the negative effects of climate change. Therefore, this research questions the current anthropocentric approach to international relations. It attaches importance to a systematic process of reconstruction, especially against the states and institutions that cannot provide a solution to the ecological crises. In this reformation process, planetary politics has been dominant in the international relations literature. Planetary politics arguments can be adapted into the Arctic international relations literature, which argues that the existing international institutions and politics as insufficient in the region, where ecological change is destructive. Besides, the concept of planetary politics over the Arctic region raises similar arguments, especially when considering studies associated with the green theory. It is a well-established fact that the green theory emerged as a solution-providing paradigm in the Arctic international relations literature. Accordingly, by adopting the planetary politics perspective and a critical vantage point, this research tries to outline how the environmental and developmental issues and disputes are settled in the Arctic.

Keywords

Arctic,
Global Commons,
Green Theory,
Planetary Politics

Article Info

Received
19.09.2023
Accepted
18.10.2023

Gezegensel Siyaset Perspektifi Üzerinden Anlaşmazlık Konularının Eleştirel Bir Araştırması: Arktik Meselesi

Derleme-Araştırma Makalesi

Öz

Küresel müşterekler kavramı, hassas bölgelere dirençlilik temelli bir yaklaşımın yolunu açmıştır. Jeopolitik ve ekonominin kesiştiği noktada atmosfer, Antarktika, açık denizler ve uzay, iklim değişikliğinin olumsuz etkileri nedeniyle krizde. Bu nedenle, bu araştırma uluslararası ilişkilere yönelik mevcut insan merkezli yaklaşımı sorgulamaktadır. Özellikle son yıllarda yaşadığımız ekolojik krizlere çözüm üretemeyen devlet ve kurumlara karşı sistemli bir yeniden yapılanma sürecine önem verilmektedir. Bu yeniden yapılanma sürecinde gezegensel siyaset, sistemik bir değişim önerisiyle uluslararası ilişkiler literatürüne hakim olmuştur. Ekolojik değişimin yıkıcı olduğu Arktik bölgesinde mevcut uluslararası kurum ve politikaların yetersiz olduğunu düşünen Arktik uluslararası ilişkiler literatürü de gezegensel siyaset argümanlarına uyarlanabilir. Ayrıca Arktik bölgesi üzerindeki gezegensel siyaset düşüncesi de, özellikle yeşil teori ile ilgili çalışmalar göz önüne alındığında, benzer argümanlara sahiptir. Yeşil teorisinin Arktik uluslararası ilişkiler literatüründe çözüm sağlayıcı bir paradigma olarak ortaya çıktığı bilinmektedir. Buna göre, gezegensel siyaset perspektifini benimseyen bu araştırma, çevre ve kalkınma sorunlarının ve bunlarla bağlantılı ihtilaf konularının Arktik'te nasıl çözümlendiğini özetlemeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Arktik,
Küresel Müşterekler,
Yeşil Teori,
Gezegensel Siyaset

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi:
19.09.2023
Kabul Tarihi
18.10.2023

¹ Asst. Prof., Hatay Mustafa Kemal University, adnan.dal@mku.edu.tr, 0000-0002-3633-9044.

² Assoc. Prof., Çanakkale Onsekiz Mart University, ebru.caymaz@comu.edu.tr, 0000 0002 9119 7659.

Introduction

As a prominent region that is listed among the global commons, the dispute matters about the Arctic are often examined under eight titles; territorial disputes, maritime disputes, Beaufort Sea dispute, disputes regarding the extension of the continental shelf, disputes regarding alternative shipping routes, environmental protection, protecting the rights of the indigenous peoples, and international security. However, the central dispute matter in the Arctic region can be asserted as the continental shelf problem that exists throughout the region (Byers, 2013: 6). Being home to powerful states such as the United States (US) and Russia, the continental shelf disputes have become even more complex considering the power competition or transition in the Arctic.

Although there are many studies examining the dispute matters in the region, the current studies usually provide analyses within the framework of the realist theory. In today's world, where actors are diversified due to globalization, it is possible to address the dispute matters in terms of many different variables that occur between powerful Arctic actors. The multinational Arctic region holds great potential in terms of both natural resources and maritime trade routes, which have caused many disputes in the past. While geopolitical changes, increasing demand for energy resources, migration, and transportation needs have become the major factors of change within the Arctic, several social-ecological regimes deal with a wide variety of stressors concurrently. Therefore, analyzing the dispute matters in the context of pure realism has caused current analyses to be limited in scope. Accordingly, from a wider point of view, this research interrogates the anthropocentric approach to international relations. By adopting the planetary politics perspective, this research tries to outline how the environmental and development issues and their associated dispute matters are being settled in the Arctic. The next session explains the concept of the global commons and its interconnected relations to the region.

1. The Concept of the Global Commons

The global commons, as an environmental term, is defined as the Earth's limited natural resources that lie beyond national jurisdictions (Dauvergne, 2012: 3). The term refers to international and supranational resource domains with common-pool resources. Unlike global public goods, these resource domains are subject to problems of overuse, congestion, and degradation (Ostrom, 1990: 280).

There are several essential differences between governing the common resources and resources of the global commons (Stern, 2011: 213). First of all, many resources of the global commons are non-renewable and not immediately observable. Secondly, externalities between the uses of global resources and local resources are significantly different in terms of costs, benefits, and interests. Moreover, the dynamics of the global commons' resource pools are less easily understood and the unintended consequences of resource degradation can be unforeseen (Hardin, 1968: 1243; Kanie, 2007: 67). For instance, carbon dioxide emissions heavily affect the atmosphere and lead to climate change but its associated effects on sea ice also offer economic opportunities that cause a paradox in terms of development. Therefore, ensuring sustainable use of global commons' resource pools has become one of the priorities of the United Nations (UN) as well (2015: 1).

Since the global commons are often referred to as the "common heritage of mankind" (Baslar, 1998: 3) and the effects of human-induced climate change now clearly be seen in glaciers, sea ice, and thawing of permafrost, mitigation of climate change has become one of the major goals at a planetary level with a special emphasis on the Arctic in Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) Reports. Founded by the UN in 1988, the IPCC guides all stakeholders by supplying them with the latest scientific data against the negative effects of climate change. The Paris Agreement has further reinforced the environmental governance of the global commons. Since the term resilience is highly interconnected to the management and governance of resources as well as the people of the Arctic, enhancing the resilience of the Arctic Ocean has been added to the UN agenda (2015: 1). The next section discusses the environmental and development issues within the Arctic from a planetary politics perspective.

2. Planetary Politics: A Resolution or An Exaggeration?

According to several scientific studies, the world is not only faced with ecological crises such as changing weather conditions, rising temperatures, rising water levels, and the decimation of biodiversity; it is also facing a generalizing crisis of the Earth system. As a result, while scientists stress the importance and urgency of a fundamental shift to halt the destruction and safeguard the environment, discussions about how social sciences should be constructed in the context of this reality have begun. The ecological crisis, which started to intensify after the 1970s, turned into one of the problems that occupied global politics in the 1990s. As a result of several socio-ecological developments—such as the deepening of the ecological crisis in the 1990s, the end of the Cold War, the neoliberal world order and the globalization of capital, and the emergence of new social movements—the structure of the IR discipline has changed (Erçandırılı, 2014: 495).

In the last few years, humanity has witnessed the downfall of human civilization as a result of pandemics and climate change. Furthermore, the idea of ‘globalization’, a totalizing and capitalist-centric concept that homogenizes the entire planet into a territory to conquer, is no longer capable of providing a sufficient explanation for the events occurring on the planet (Mould, 2023: 1). As Elias and Moraru (2015: 11) assert, a ‘planetary turn’ is timely to indicate. Thus, a shift in the languages of IR discipline is highly needed to fundamentally criticize the current conceptions of globalization, which are growing more problematic and connected with colonial, hegemonic, and capitalist discourses, in order to move toward an emancipatory planetary ontology (Mould, 2023: 2). In this context, the term ‘planetary’, has already vigorously mobilized (Clark and Szerszynski, 2020: 13).

Scientific debates have already declared that humanity is living in a new geological era, where the biosphere is changing radically through its activities (Vaughan, 2016: 1). Some scientists have called it the ‘Anthropocene’ (Crutzen and Steffen, 2003: 251-257). The Anthropocene concept is used to illustrate how the Earth's potential for self-renewal has been drastically reduced and how it has entered a difficult-to-reverse process (Crutzen and Steffen, 2003: 251-257). In the social sciences literature, it emphasizes the necessity of many physical, cultural, and social changes. However, the concept has been widely criticized for being anthropocentric, since the social reality is not only limited to humans. The social reality consists of more than one type, subject, and object. Non-human lives, relationships, and ecological cycles have contributed to the production of civilization in certain times and places. Thus, the agency of non-humans also ought to be evaluated. This counter-argument comes particularly from post-humanists and planetary politics scholars.

Currently, the traditional IR and international politics -driven by a Cartesian assumption that distinctly separates humans and nature- have been criticized by proponents of planetary politics (Burke et al., 2016: 12). They refer to an ontological shift that combines both humanity and nature and evaluates them as an indistinguishable whole. A shift is needed since planetary politics entails decolonizing the anthropocentrism of capitalist culture in order to create a term for the entire world as if all life was, is, and always will be of equal importance (Manners, 2023: 4). Litfin (2003: 481), defines planetary politics as planetary relations of causality, which can only be comprehended and treated as a whole. In addition, she asserts that characterizing the Earth holistically as a self-regulating system is a key component of planetary politics (Litfin, 2009: 198). Moreover, as a new phenomenon, planetary politics requires considering a situation holistically in which every win is a win for everyone and every defeat is a loss for everyone (Manners, 2023). Thus, anthropocentric, eurocentric, and ethnocentric understandings of the Globe must be rejected since they are symptoms of the issue according to planetary politics (Manners, 2023, p. 8). At this point, Burke et al. (2016: 499) perceive the Anthropocene as responsible for the rapid reduction of biodiversity, and its implications on the biosphere. Now that the literature of the Anthropocene devotes a special focus to climate change because we have reached a record level of carbon dioxide in the atmosphere, a structural change is required.

The perspective of planetary politics over the Arctic region introduces that structural change, especially considering studies associated with green theory. It is known that green theory—which is not state-centric, emphasizes the correlation between society and nature, and tries to overcome the problems underlying environmental problems with its unique ontological structure—emerged as a solution-providing paradigm in the Arctic IR literature in the 1990s (Dyer, 2018). Green politics, which tries to find solutions to the threats to climate change and the biosphere in general through a

socio-ecological correlation, has emerged as an ethical counterargument to the human-centric systemic structure. It examines how social relations affect nature and focuses on the environmental problems caused by the neoliberal policies adopted in the 1970s. In this context, it can be deduced that the relationship between society and nature is being evaluated for the first time in international relations.

In parallel with the demand for a structural change by planetary politics, green theory scholars seek a fundamental, paradigmatic transformation. First of all, the security areas that are being examined by green theorists are not limited to the individual and society, in addition to these, the state, humanity, and even the planet Earth itself are also considered as subjects. Herein, it should be clearly stated that the aspect that makes the security understanding of the green theory differs from other theories since it deals with the concept of security in an ecocentric way, rather than in an anthropocentric way. The need for a global-scale political revolution is emphasized rather than renovating the existing institutions. According to Eckersley (1992), one of the notions of green theory, *ecocentrism*, is the refusal of the anthropocentric worldview that positions moral value solely on humans in favor of one that positions independent value on ecosystems and all living beings. On the other hand, the '*limits to growth*' argument concerning the nature of the environmental catastrophe, according to Dobson (1990), is a second essential component of green politics. Proponents of '*limits to growth*' try to indicate that the rising economic and population growth of human societies causes some intercorrelated crises (Meadows et al., 1972). In other words, green thinking argues that the existing environmental disaster is caused by the rising economic growth that has occurred over the last two centuries (Paterson, 2005). Thus, many scholars criticize the necessity of ecological modernization and rising economic growth within the Anthropocene.

At this point, an oxymoron between economic growth and sustainable development objections arises. The content of sustainable development itself has remained ambiguous. At first, it was a political strategy for global environmental and resource management, ecological modernization, and an attempt to reconcile environmental and developmental issues. Yet, it has failed because of the lack of necessary socio-economic actors to implement its strategy. Considering the cyclical relationship between climate change and fossil fuel consumption, there is a crucial point to be noted here in connection with the Arctic paradox. Increased fossil fuel consumption in the Arctic region means that the sustainable development goals also reinforce and intensify the existing ecological destruction. As an essential instance, Russia has significantly advanced its investments to enhance its infrastructure within the Arctic territory in recent years. In addition to opening up new oil and gas pipelines, Russia has been building new icebreakers, as well as enhancing railway infrastructure to connect Siberia to the Arctic. Besides, the Russian Ministry of Arctic Development has further announced new megaprojects (Jordan, 2021: 1; Trutnev, 2021: 2). Moreover, aside from China, Russia also works together with several countries such as Italy and Türkiye (i.e. Arctic LNG-2 Project). All of these international mega-development projects have aroused environmental concerns while Turkish ship builders are increasingly involved in the projects of the Northern Sea Route surprisingly (Bronder, 2021: 1). In addition to economic sanctions against Russia due to the Russia-Ukraine conflict, their ability to bid the lowest offers puts forward Turkish shipyards as salient alternatives for future large-scale projects.

Herein, we may accept that sustainable development generally presupposes growth is compatible as long as the environmental issues are being successfully addressed. Yet, evaluations come from the motto of planetary politics offer a more holistic perspective than current political analyses. The next session critically examines the dispute matters in the region based on the planetary politics background.

3. A Critical Examination of the Disputes in the Arctic Region

In the 20th century, due to the negative effects of global warming on sea ice, the Arctic has become more accessible. In addition to the discovery of the fossil fuel potential of the region, increasing numbers of maritime transportation, establishing strategic bases, mining, seafood diversity, and conducting scientific activities cause a struggle for political and legal sovereignty in the region (Dal, 2020: 287). Herein, owing to its special emphasis on the interconnectivity of society, ethics, justice, and nature, green theory may open alternative channels for dialogue via its unique ontological structure that tries to overcome the underlying environmental problems by assisting the solution process of the apparent ones. Since green theory redefines climate change in terms of economic

competition while asserting that as a result of indifference to cooperation, green theory scholars examine the role of the economic, political, and cultural variables in their environmental conflict analyses (Denis 2021; Dyer, 2017; Dryzek, 1997).

Byers (2013: xviii) has conducted one of the most comprehensive studies examining the disputes within the Arctic. He discusses the international legal situation in the Arctic under eight titles: terrestrial disputes, maritime disputes, Beaufort Sea dispute, disputes regarding the extension of the continental shelf, disputes regarding alternative routes, environmental protection, indigenous peoples, and security. And yet, the effects of global warming on the legal situation are excluded from the scope of his study. Therefore, the planetary politics perspective can present even a broader perspective for dispute settlement in the Arctic.

In order to enhance the governance process among the Arctic nations the Arctic Council was established as a “*high-level forum*” in 1996. Although the Council is not a formal organization established by an international treaty, it is significant in terms of being a principal intergovernmental venue for environmental protection. Since the Council consists of scientific institutions, a network of regulators, media, and non-governmental organizations alongside governments its effective working groups can conduct multi-dimensional projects. During the Swedish Chairmanship of the Arctic Council (2011-2013), in line with the necessity of establishing a common ground for the unification of resilience efforts, the resilience concept has been emphasized as a priority and the Arctic Resilience Action Framework (ARAF) was developed in May 2017. Furthermore, *The Arctic Scientific Cooperation Agreement* can be perceived as a milestone reaffirming the essential role of science which provides a framework for propelling the efforts of scholars studying cutting-edge issues. In order to ensure continuous collaboration among scientific and diplomatic communities under the umbrella of the Agreement, official meetings have been conducted to evaluate and discuss common Arctic issues. The main aim of the Agreement can be summarized as ensuring a holistic; international, inclusive, and interdisciplinary science cooperation process. Composed of international institutions and northern residents working in research as well as operational and local observing, Sustaining Arctic Observing Networks (SAON) can be given as a prominent example of how the green theory perspective reconstructs existing institutions. As a legacy of the International Polar Year (IPY), SAON was founded in 2007 upon the request from the Arctic Council Ministers to cooperate and coordinate an Arctic Observing Network that addresses identified societal needs mentioned in the Salekhard Declaration (SAON-IG, 2007: 1).

Being adopted in 1982 as an incorporative body of treaties, customs, and international agreements to maintain order, the UNCLOS provides the legal basis for negotiating sovereignty-related issues in the Arctic Ocean. It is stated that no state can claim sovereignty in the High Seas and that the High Seas will be open to every state, whether it has a coast or not. What freedoms the High Seas will bring for each state are listed in six articles. On the other hand, the Convention provides the possibility for littoral states to expand their continental shelf as long as they advocate their claims with solid scientific proof (Caymaz and Büyüksağnak, 2021: 80). In addition, the Convention is also criticized since its implementation relies on national legislation of the Parties and they need to set certain provisions as their priorities within national legislation. Albeit its support for national autonomy, some states such as Canada and Russia have preferred different priorities as well. Furthermore, seabed mining regimes and profit sharing are also heavily criticized. Besides, the Convention does not offer an effective framework for border disputes since not all states have become parties to the Convention.

Rothwell (2008: 272) further criticizes Article 76 of the UNCLOS as one of the major drawbacks. While the definitions and terms used in Article 76 are referred to as unclear or ambiguous, the status of ice in international law and the assertion of maritime jurisdiction over ice-covered waters have been ignored in the Convention. As a result, the major dispute matter revolves around expanding the continental shelf. While unilateral or bilateral agreements of states are sufficient to determine the section up to 200 miles related to the continental shelves of the states, this is not sufficient for 200 miles beyond; they have to apply to the Commission established under UNCLOS. If the area claimed by a state before the Commission is accepted as its natural extension, then the borders agreed by the Commission and the state become binding on the state (Matz-Lück, 2009: 236). Due to bilateral disputes between Russia-Norway, US-Canada, Denmark-Canada, and Russia-Denmark, it is possible

to see that every political player is clustered around the UN Convention on Law of the Sea (UNCLOS) over time. Denmark, which started to expand its sovereignty over Greenland in 1916, applied to the United Nations on 14 December 2014 to expand the continental shelf, like other littoral states and claimed an area of 895,000 square kilometers (Honneland, 2017: 61). In 2007, the Danish government took its place in the struggle for sovereignty in the Arctic to prove that the Lomonosov Mountain Ridge is an extension of Denmark. Canada has also applied to expand its continental shelf while Russia planted a flag on the bottom of the sea (McDorman and Schofield, 2015: 207).

Another major dispute matter is based on maritime routes in the Arctic. While Russia has sovereignty over the Northern Sea Route (NSR), the legal status of the Northwest Passage (NWP) is controversial. Canada claims that the NWP belongs to its internal waters while the US objects to that claim and alleges that the passage is within international waters. Therefore, natural resources in the disputed areas cause disagreements (Migeed, 2022: 35).

The other major dispute matter arises from the freedom of navigation. Russia has not allowed the US to enter its exclusive economic zone in the Arctic Ocean for research since 1998. After ratifying UNCLOS on 12 March 1997, Russia took advantage of the sovereign rights it offered to the littoral states according to the 1st and 2nd paragraphs of Article 246 of the Convention. Although the 3rd paragraph constitutes an obstacle for unjustified refusals, Russia is hesitant to allow other states to conduct even scientific activities. Russia also does not present a justified reason for this situation while Article 77 of UNCLOS creates a relevant contradiction. Paragraph 2 of Article 77 accepts all permits and approvals regarding the continental shelf within the sovereignty of the littoral state. It does not seem appropriate in terms of international law for the US to engage in the specified activities unless it has the approval of Russia. In the dispute regarding the determination of the Bering Sea borderline, negotiations were held in 1976 to determine the line, but due to the differences in the method used, a disputed area of 15,000 nautical miles emerged. In 1990, it was possible to sign an agreement between the two states. Although this agreement was not approved by the Duma, there was no de facto development contrary to this agreement (Gül, 2014: 3).

And yet, as an exemplary actor for dispute settlement, Norway presents high dedication to the settlement of disputes through bilateral agreements. For example, in addition to the bilateral agreements with Russia on the legal maritime border in 1957, 2007, 2010, and 2011, Norway signed agreements with Denmark on the continental shelf and fisheries border in 1995 and 2006, and with Iceland on fishing and continental shelf in 1980 and 1981 (McDorman and Schofield, 2015: 207). Upon the agreement signed with Russia on the delimitation of maritime areas in 2010, Norway has undertaken an important mission in the transition to the cooperation process, especially in the Barents Sea, where there are significant hydrocarbon energy reserves (Honneland, 2017: 61).

Although the COVID-19 pandemic halted scientific projects pertaining to the Arctic, even Russia maintained its scientific collaboration with its international partners, especially through the Arctic Council. As a successful working group within the Council, the Sustainable Development Working Group (SDWG) proceeds with its scientific research on sustainable development with an essential focus on environmental, social, as well as economic issues including the human dimension. Being one of the most active members of the SDWG, Russia submitted seven projects in 2020 despite the challenges related to the pandemic. Constructed as joint international scientific projects in diverse fields, these projects can be enlisted as 'Digitalization of the Linguistic and Cultural Heritage of the Indigenous Peoples; The Arctic: Territory, Environment and Culture', 'the Arctic Demography Index (AIM)', 'Sustainable Financing in the Arctic', 'Arctic Hydrogen Energy Applications and Demonstrations (AHEAD)', 'Biosecurity in the Arctic', and 'Gas Hydrates and Their Role in the Sustainable Development and Climatic Transformation of the Arctic' (Lavelle, 2021: 4).

In addition to existing dispute matters, newly emerging economic activities in the region are perceived both as an economic opportunity and a potential threat to security that would accelerate regional militarization between NATO and Russia in return. In the past, owing to the unusual degree of scientific cooperation and collaboration among the Arctic actors, the region was highlighted as a unique isolated area marked by geopolitical stability (Saxena, 2020). However, often referred to "Arctic exceptionalism", that stability condition has been disrupted due to Russia's revival of militarization strategy along the NSR and NATO's enlargement in return. In addition to a high number of economic sanctions, Russia's Arctic Council Chairmanship was protested by the other Arctic states

(Rehman, 2022: 1) which significantly impeded mega infrastructure projects and sustainable development in the Arctic. The Arctic science diplomacy process has also been disrupted since the other Arctic states have paused their participation in the projects conducted by the Arctic Council. As a result, the region is no longer isolated from the global geopolitical shifts which further means that its position as a global common is also threatened.

On the other hand, Arctic science diplomacy managed to offer an alternative channel for communication between Russia and the North Atlantic Treaty Organization (NATO) in the past. The first formal dialogue initiated between Russia and NATO was on 'Environmental Security in the Arctic Ocean' in 2010 (Berkman and Vylegzhanin, 2012: 1). Thereafter, hosted by Cambridge University, the Russia-NATO dialogue expands to seventeen nations involving eight Arctic states as well as representatives of indigenous communities and an interdisciplinary mixture of scientists. In order to establish the balance between mutual interests and nations regarding the Arctic High Seas, representatives from Russia, the US, Norway, Canada, Finland, Iceland, Greenland, the UK, Germany, France, and China contributed to the ambassadorial panels in 2015 and 2016 (Reykjavik University, 2016: 1).

Conclusion

In this study, the dispute matters are examined from the perspective of planetary politics, which presents a unique framework by synthesizing the traditions of both problem-solving and critical theories. It is obvious that only a state-oriented international politics or distinctive Cartesian philosophical assumption will be insufficient against global threats such as climate change. However, the validity of the assessments on planetary politics seems to depend more on whether analysts and political decision-makers can transcend the prevailing paradigm of the traditional anthropocentric perspective in the face of global threats. Accordingly, based upon multidisciplinary dimensions for the resolution of disputes among security actors, this study is conducted to address the need for a more in-depth understanding of the Arctic region as a global common.

Developing the Polar Code in 2014 and still working to enhance the legal framework of it indicates that the legal involvement of the UN in the Arctic will further continue. Grounded on environmental concerns, the Polar Code introduces applicable solutions for ship owners while navigating through ice-covered waters, unpredictable harsh weather conditions, and dark periods in the Arctic. In order to minimize the ecological footprint, it also prescribes limits on oil, sewage, and chemical discharge, as well as suitable ship designs for preventing accidents. Therefore, from a planetary politics point of view, the UNCLOS comes forward as the prominent legal structure that provides efficient solutions for the most of dispute matters.

While the contradictory articles of the UNCLOS lead to disputes between states, aside from the littoral states, it is highly significant that the international community to develop policies which assist Arctic science diplomacy and prioritize measures that will increase the socio-economic conditions and human development levels of indigenous peoples and communities living in the region, rather than being a commercial and economic center of profit offered by the rich energy resources and new maritime transportation/trade routes that have emerged due to global warming. Since climate change poses a global risk to the environment and enemy states have managed to continue scientific communication in all other conflicts within the 21st century, even in the Cold War period, international scientific communities may become the essential key to improving at least scientific communication in the Arctic. They have made several calls to resume collaborations with Russian scholars. Norway's Chairmanship of the Arctic Council promises a high potential to establish a common ground in the Arctic considering the previous experiences of Norway as a dispute settler.

It is also recommended that the use of diplomatic mediators such as Türkiye and India may become an alternative channel for establishing dialogue and resolving disputes. It is envisioned that the Russia-Ukraine conflict will not be resolved in the near future. Therefore, by adopting a planetary politics perspective, diplomatic mediators may help to assist Arctic states in transforming that hot conflict into a frozen one.

References

- Baslar, K. (1998). *The Concept of the Common Heritage of Mankind in International Law*, The Hague-Boston-London, Martinus Nijhoff Publishers.
- Berkman, P. A. and Vylegzhanin, A. N. (2012). *Environmental Security in the Arctic Ocean*. Springer.
- Bronder, P. L. (2021). Turkish Yard Wins Bid to Build Nuclear Icebreaker Dock, June 13. <https://thebarentsobserver.com/en/industry-and-energy/2021/06/turkish-yard-wins-bid-build-nuclear-icebreaker-dock> (Accessed on 20.08.2023).
- Byers. M. (2013). *International Law and the Arctic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dal, A. (2020). Kuzeydeki Asırlık Çatışma: Arktik Bölgesi'ndeki Çıkarlar Algılaması ve Egemenlik Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30(2).
- Caymaz, E., Büyüksağnak, Y. B. (2021). An Analysis from the English School Perspective on conflict issues in the Arctic Region of the Russian Federation and the United States, *International Journal of Human Sciences*, 18 (1).
- Dauvergne, P. (2012). *Handbook of Global Environmental Politics*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- Dryzek, J. S. (1997). *The Politics of the Earth: Environmental Discourses*, New York: Oxford University Press.
- Dyer, Hugh C. (2017) *Green Theory In McGlinchey, S., Walters, R. and Scheinpflug, C., (eds) International Relations Theory*. pp. 84-90. England: E-International Relations Publishing.
- Dyer, Hugh C. (2018). *Introducing Green Theory in International Relations*. <https://www.e-ir.info/2018/01/07/green-theory-in-international-relations/> (Accessed on 22.08.2023).
- Erçandırılı, Y. (2014). "Yeşil Teori" in *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Ramazan Gözen (ed.): 493-514. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gül, T. (2014). "Arktikte'ki Rusya: Sorun ve İşbirliği Arasındaki Gel-Git", *Bilgesam Analiz*, No.1167.
- Hardin, G. (1968). "The Tragedy of the Commons". *Science*. 162 (3859): 1243–1248.
- Honneland, G. (2017). *Arctic Euphoria and International High North Politics*. Palgrave Macmillan.
- Jordan, J. (2021). *Russia's Coercive Diplomacy in the Arctic*, The Arctic Institute, <https://www.thearcticinstitute.org/russia-coercive-diplomacy-arctic/> (Accessed on 21.08.2023).
- Kanie, N. (2007). "Governance with Multilateral Environmental Agreements: A healthy or ill-equipped fragmentation?" *Global Environmental Governance: Perspectives on the Current Debate*, Walter Hoffmann and Lydia Swart (eds.), 67-86. New York: Center for UN Reform Education.
- Lavelle, K. C. (2021). Regime, climate, and region in transition: Russian participation in the Arctic Council. *Problems of Post-Communism*. Vol. 69, Issue 4-5.
- Matz-Lück, N. (2009). *Planting the Flag in Arctic Waters: Russia's Claim to the North Pole*, *Göttingen Journal of Public International Law*, 2009, <https://ssrn.com/abstract=1416682>. Accessed on 22.08.2023.
- McDorman, T. L. and C. Schofield. (2015). *Maritime Limits and Boundaries in the Arctic Ocean: Agreements and Disputes*. L. C. Jensen ve G. Honneland (Editörler). *Handbook of the Politics of the Arctic*. Edward Elgar Publishing. (207-226)
- Migeed, R. R. (2022). *Ending the Game of Environmental Politics in the Arctic: How the Arctic States Can Achieve Dispute Resolution Using Existing Legal Frameworks*. *Ocean & Coastal L. J.*, 35.
- Ostrom, Elinor (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Rehman, M. (2022). *Changing contours of Arctic politics and the prospects for cooperation between Russia and China*. The Arctic Institute. URL: <https://www.thearcticinstitute.org/changing-contours-arctic-politics-prospects-cooperation-russia-china/> (Accessed on 20.08.2023).

- Reykjavik University (2016). Arctic high seas, ambassadorial panel on building common interests in the Arctic Ocean. URL: <https://en.ru.is/news/building-common-interests-in-the-arctic-ocean-1> (Accessed on 22.08.2023).
- Rothwell, R. D. (2018). Arctic Ocean Shipping: Navigation, Security and Sovereignty in the North American Arctic. Leiden: Brill.
- SAON_IG (Sustained Arctic Observing Networks Initiating Group) (2007). The SAON process Annex 4. URL: https://www.arcticobserving.org/images/pdf/Workshops/2nd_edmonton/saon_ig.pdf (Accessed on 20.08.2023).
- Stern, P. C. (2011). "Design principles for global commons: natural resources and emerging technologies". International Journal of the Commons. 5 (2): 213.
- The UN (2015). The 2030 Agenda for sustainable development. URL: <https://sdgs.un.org/goals>
- Trutnev, Y. (2021). Yuri Trutnev Held a Meeting of the State Commission for the Development of the Arctic, <https://minvr.gov.ru/press-center/news/yuriy-trutnev-provyel-zasedanie-gosudarstvennoy-komissii-po-voprosam-razvitiya-arktiki-32076/> (Accessed on 20.08.2023).
- Vaughan, A. (2016). Human impact has pushed Earth into the Anthropocene, scientists say. The Guardian. <https://www.theguardian.com/environment/2016/jan/07/human-impact-has-pushed-earth-into-the-anthropocene-scientists-say>. Accessed on 22.08.2023.

Türkiye ve Küba'nın Sağlık Göstergelerinin Karşılaştırılması

Meltem SARI¹

Araştırma Makalesi

Öz

Sağlık göstergeleri bir ülkenin sağlık sisteminin başarısını göstermedeki en önemli araçlardır. Sağlık göstergeleri sayesinde ülkeler sağlık politikalarını planlayabilmektedir. Bu çalışmada, Türkiye ve Küba'nın sağlık göstergelerinin karşılaştırılması amaçlanmıştır. Karşılaştırmada Dünya Bankasından elde edilen verilerden yararlanılmıştır. Çalışmada; Türkiye'nin nüfus yapısının Küba'ya göre çok daha genç olduğu tespit edilmiştir. Türkiye'deki hastane yatağı, hekim ve ebe-hemşire oranının Küba'dan düşük olduğu tespit edilmiştir. İki ülkede de sağlık hizmetinin devlet güvencesine alınarak tüm vatandaşlara ulaştırılması amaçlanmıştır. Türkiye'de sağlık finansmanı primlerle sağlanırken Küba'da ise tamamen devlet tarafından karşılanmaktadır. Bu çalışmanın sağlık göstergelerinin karşılaştırılmasından yola çıkarak sağlık sistemlerinde yapılacak olan iyileştirme çalışmalarında ve kendinden sonra ülkelerin sağlık göstergelerinin karşılaştırılmasını çalışacak araştırmacılara yol gösterir nitelikte olması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler

Türkiye,
Küba,
Sağlık Göstergeleri

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
04.09.2023
Kabul Tarihi
23.10.2023

Comparison of Turkey and Cuba's Health Indicators

Abstract

Health indicators are important in showing the success of a country's health system. Thanks to health indicators, countries can plan their health policies. In this study, it was aimed to compare the health indicators of Türkiye and Cuba. Data obtained from the World Bank was used in the comparison. In the study; It has been determined that Turkey's population structure is much younger than Cuba. It has been determined that the ratio of hospital beds, physicians and midwives-nurses in Turkey is lower than in Cuba. In both countries, it is aimed to ensure that healthcare services are provided to all citizens by being guaranteed by the state. In both countries, it is aimed to ensure that health care is guaranteed by the state and delivered to all citizens. While health financing in Turkey is provided by premiums, in Cuba it is completely covered by the state. It is expected that this study will guide the improvement studies to be carried out in health systems based on the comparison of health indicators and will guide future researchers who will study the comparison of health indicators of countries.

Keywords

Turkey,
Cuba,
Health Indicators

Article Info

Received
04.09.2023
Accepted
23.10.2023

¹ Sağlık Yönetimi Bilim Uzmanı, meltemtasli@hotmail.com, 0000-0001-5091-5987.

Giriş

Sağlık sistemi, sağlığı geliştirmek ve sürdürmek amacıyla yapılan tüm faaliyetleri içermektedir. Toplumun sağlığının korunması, hastalıkların önlenmesi ve iyilik halinin devam edebilmesi için sağlık kurum ve kuruluşlarınca sunulan hizmetlerin tümü olarak tanımlamak mümkündür (Can, 2014: 21). Sağlık sistemleri sağlığın geliştirilmesinde önemli rol oynamaktadır. İyi işleyen sağlık sistemi mevcut kaynakların verimli kullanılmasıyla iyi bir sağlığa ulaşılmasını sağlamaktadır. Sağlık sistemleri, sağlığın etkili bir şekilde üretilmesine yardımcı olarak ekonomik büyümeye de katkıda bulunmaktadır (Atun, 2012: iv4). Ülkelerin sağlık sistemleri sağlık harcamalarını ve sağlık çıktıları etkilemektedir. Ülkeler farklı sağlık sistemlerini benimsemektedir. Sağlık hizmetlerinin sunumu, finansmanı, değerlendirmeler sağlık sistemleri içerisinde çözümlenmeye çalışılmaktadır. Sağlık göstergeleri bir ülkenin sağlık sisteminin başarısını göstermedeki en önemli araçlardır. Sağlık göstergeleri sayesinde ülkeler sağlık politikalarını planlayabilmektedir. Sağlık göstergeleri sağlık politikası yapıcılara kaynakların nereye ve nasıl dağılacığı konusunda yol gösterir niteliğe sahiptir. Bu çalışmada da sağlık göstergelerinden yola çıkılarak sağlık sistemlerinin ne derecede başarılı olduğu üzerinde durulacaktır.

Küba, iki ana ada ve birçok küçük adadan oluşan Karayip bölgesindeki en büyük ülkedir. Toplam yüzölçümü 110.860 km²'dir. Toplam nüfus 11.333.483 olup bunun %75,5'i kentsel alanlarda yaşamaktadır. Ülkenin başkenti Havana'dır. Resmî dili İspanyolca olup para birimi Küba pesosudur (WHO, 2001; MINSAP, 2002). Türkiye'nin toplam yüzölçümü 783.562 km²'dir. Toplam nüfus 83.429.607 olup bunun %88,5'i kentsel alanlarda yaşamaktadır. Ülkenin başkenti Ankara'dır. Resmî dili Türkçe olup para birimi Türk lirasıdır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2021).

Küba, sosyalist (Merkezi Planlama Tipi) sağlık sistemine sahiptir. Bu sisteme göre sağlık hizmetlerinin güvencesi ve kapsama alınması, tüm ihtiyaçların sağlık kurumları tarafından ücretsiz karşılanması esastır (Sargutan, 2005: 424). Gelişmiş halk sağlığı stratejisiyle sanayileşmiş ülkelerin sağlık durumu ölçütleriyle karşılaştırılabilir bir sağlık sistemine sahiptir. Sağlık sistemlerinin başarı alanları arasında bulaşıcı hastalıkların kontrolü, bebek ölümlerinin azaltılması ve kronik hastalıkların kontrolü gösterilebilir (Cooper, Kennelly ve Garcia, 2006: 817). Sağlık sisteminin en önemli unsuru aile hekimliği sistemidir. Sağlık hizmetleri ve sunumu tam kapsayıcı ve tamamen (%10 ilaç katkı payı hariç) ücretsizdir (Belek, 2019: 3).

Türkiye'nin sağlık sistemi refah yönelimli sağlık sistemlerine benzemektedir. Sisteme göre hastalık hallerini kapsayan zorunlu, işçi ve işveren tarafından prim ödeme esastır (Sargutan, 2005: 417). Sağlık hizmet sunumunda sağlık reformlarının etkisi önemli yere sahiptir. Aile hekimliği sistemi ile birinci basamak sağlık hizmetlerinin sunumu gerçekleştirilmektedir (Erol ve Özdemir, 2014: 16). Sağlık reformunun bir diğer önemli unsuru ise genel sağlık sigortası sistemidir. Bu sistem ile finansman ve sunum birbirinden ayrılmıştır. Finansman prim, katkı payı ve katılım payları ile sağlanmaktadır (Erol ve Özdemir, 2014: 3-15).

Küba ulusal gelir olarak fakir ülkeler arasında yer alsa da sağlık performansı en yüksek ülkelerden biridir. Bunun en önemli nedeni ulusal gelirden sağlık harcamalarına ayırdığı paydan kaynaklanmaktadır. Küba insan gücü bakımından oldukça iyidir. Tıp eğitimi üst düzeydedir.

Bu çalışmada, Türkiye ve Küba'nın temel sağlık ve sosyodemografik göstergeleri açısından karşılaştırma yapılması amaçlanmıştır. Bu karşılaştırma yapılırken ülkelerin Dünya Bankası (World Bank – WB)'nda yayınlanan sağlık göstergelerinden yararlanılmıştır.

1. Sağlık Sistemleri

1.1. Küba

Küba'nın sağlık sistemini iki şekilde incelemek mümkündür: Devrim öncesi ve devrim sonrası. Devrim öncesi dönemde Küba sağlık sistemi bazı unsurlar bakımından diğer Latin Amerika ülkeleri ve Türkiye ile benzerlik göstermektedir. Şehirlerde orta sınıflar için özel hastaneler bulunmaktaydı. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından yoksullar için işletilen hastaneler mevcuttu. Bu hastaneler işveren ve çalışanların primleriyle finanse ediliyordu. Ordunun kendine ait bir tıp fakültesi bulunmaktaydı. 1916 yılında Küba'da ilk sosyal sigorta yasası çıkarılmıştır. Bu sigortalar hizmet başı ödeme yöntemiyle işlemekteydi. Hekimlerin dağılımı kentsel kesimde daha yoğundu. Hekimlerin %23'ü Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına bağlıydı. Hastane yataklarının üçte biri bakanlığa bağlıydı (Belek, 2015: 55-56).

Devrim sonrasında ciddi ilerleme sağlayan Küba'nın sağlık sisteminde Sağlık Bakanına bağlı bir bakan danışmanı, altı yardımcı bakan ve 22 ulusal sağlık yöneticisi yer almaktadır. Devrim sonrası Halk Sağlığı Bakanlığı olarak örgütlenmiştir (Altındağ ve Sevin, 2017: 87-88). Devrim sonrası standartlar merkezleştirilmiştir. Her bölgeye en az bir hastane kurulmuştur. Bölgeler içinde sağlık alanları oluşturulmuştur. Her alana da kırsal hastaneler kurulmuştur. Devrim sonrası dönemde ilaç sektörünün dağıtım ve denetiminin ulusallaştırılması kademe kademe gerçekleşmiştir. Küba'da sağlık hakkı yasaların güvencesi altına alınmıştır (Belek, 2015: 59-60).

Küba gelişmekte olan ülkelerden biridir. Buna rağmen sağlık hizmetlerinde gösterdiği performans diğer ülkelerden daha iyi seviyededir. Devrim sonrası halk sağlığı hedeflerine kısa sürede ulaşmıştır. Yüksek aşılama oranına sahiptir. Eczacılıkta ileri seviyededir. Sağlık hizmetleri devlet tarafından finanse edilmektedir. Sağlık hizmetleri ücretsiz ve evrenseldir. Cepten harcama oranları düşüktür. Toplam sağlık harcamalarının %90'ı genel bütçeden karşılanmaktadır. Aile hekimliği sistemi bulunmaktadır. Aile hekimlikleri koruyucu, sağlığı geliştirici ve iyileştirme hizmetleri sunmaktadır (Ateş, 2013: 111; Başol, 2015: 134). Aile hekimliği sistemine Fidel Castro'nun önerisiyle geçilmiştir. Aile hekimlerinin eğitiminde toplum tabanlı yaklaşımlara ve ekip çalışmasına önem verilmiştir (Belek, 2019: 4).

Sağlık harcamaları ele alındığında 1994'ten 2000'e kadarki süreçte %59 oranında artmıştır. Bu artışla birlikte devlet bütçesinin %11'i sağlık harcamaları oluşturmuştur (PAHO, 2002: 210). 2016 UNDP raporuna göre sağlık harcamalarına ayrılan pay %10,6 olarak gerçekleşmiştir.

Küba çoğu yüksek gelirli ülkelerden daha iyi sağlık göstergelerine sahiptir (Belek, 2019: 6). Bebek ölüm oranına (BÖO) bakıldığında gelişmekte olan ülkeler arasında Küba en düşük BÖO olduğu görülmektedir. UNDP'nin 2016 verilerine göre BÖO 1000'de 4 olduğu görülmektedir (Altındağ ve Sevin, 2017: 90). Çocuk felcinin yanı sıra kızamık hastalığını da ortadan kaldıran ilk ülkedir (Belek, 2019: 5). Küba'da 13 farklı bulaşıcı hastalığı önleme adına zorunlu aşılama sistemi bulunmaktadır. Verem aşısında %99 oranında bir başarı elde etmesinin yanı sıra difteri, boğmaca ve tetanosta %100, poliodya %93 ve kızamıkta %94'lük bir başarı oranına sahiptir. Aşılama dünya çapında başarılı ülkelerden biridir (Altındağ ve Sevin, 2017: 90; WHO, 2009). Amerika kıtasında yer alan ülkeler içinde en düşük AIDS hızına sahiptir. Anneden bebeğe HIV ve Sfilis geçişini önleyen ilk ülkedir (Belek, 2019: 6).

Küba'nın sağlıkta başarılı olduğu alanlardan biri de biyoteknolojidir. Ülkenin ihracat kalemleri arasında ikinci sırada yer almaktadır. Küba'nın biyoteknoloji alanındaki başarıları ülkenin sağlık turizmini de canlandırmıştır. Dünya genelindeki kanser hastalarının büyük çoğunluğu tedavi için Küba'ya gelmektedir

Ülkede sağlık açısından olumlu gelişmeler olmasının yanı sıra yaşlı nüfusun giderek artması gibi olumsuz gelişmeler de yaşanmaktadır. Bu gelişmeler bazı sıkıntıları da sebep olmaktadır. Bu sıkıntılar arasında yaşlılığa bağlı kronik hastalıkların artması ve beraberinde bu kronik hastalıklara ayrılan payın artması yer almaktadır (Altındağ ve Sevin, 2017: 91).

1.1.1. Türkiye

Sağlık sistemleri finansmanda kullanılan ödeme şekline göre kamu yardım sistemi, sağlık sigortası sistemi ve ulusal sağlık sistemi olarak üç başlık altında incelenmektedir. Türkiye bu üç sistemi karma olarak bünyesinde bulundurmaktadır. Sağlık sisteminin örgütlenmesi ise kamu, yarı kamu, özel ve sivil toplum örgütleri olarak faaliyet gösteren kurum ve örgütlerden oluşmaktadır (Okursoy, 2010: 70-71). Türkiye'nin sağlık sistemi Bismark modeline (Refah Yönelimli) dayanmaktadır ancak karma bir sağlık sistemi hakimdir (Akman ve Tarım, 2020: 304).

Anayasaya göre sağlık hizmeti kamu malı niteliğindedir. Sunumundan sağlık bakanlığı sorumludur. Finansmanı vergiler, primler ve cepten ödemeler ile sağlanmaktadır. 2008 yılında genel sağlık sigortası sistemi yürürlüğe konulmuş ve 2012 yılında tüm nüfus dahil edilmiştir. Kendi gelir grubundaki ülkelerden daha iyi sağlık göstergelerine sahip olmasına rağmen OECD üyesi ülkelerle karşılaştırıldığında en olumsuz ülkeler arasında yer almaktadır (Daştan ve Çetinkaya, 2015: 109).

Türkiye’de sağlık reformları sağlık hizmetleri sunumuna köklü bir değişiklik getirmiştir. Sağlık reformları ile sağlık ocağı aile hekimliği olarak tekrardan yapılandırmıştır. Aile hekimlikleri ile kişiye yönelik koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetlerinin sunulmaktadır (Erol ve Özdemir, 2014: 16).

Türkiye’de sağlık hizmet sunumu üç basamaktan oluşmaktadır. Birinci basamak sağlık hizmetleri aile hekimliği ve koruyucu sağlık hizmetlerinden oluşmaktadır. İkinci basamak sağlık hizmetleri ayaktan tanı ve tedavi hizmetlerini kapsamaktadır. Üçüncü basamak sağlık hizmetleri ise uzmanlaşmanın fazla olduğu hastaneleri kapsamaktadır (Akman ve Tarım, 2020: 305).

Genel sağlık sigortası, Türkiye’de yapılan sağlık reformunun önemli bir ayağıdır. 2012 yılı itibariyle zorunlu genel sağlık sigortası uygulamasına geçilmiştir. Finansman ve sağlık hizmeti sunumu birbirinden ayrılmıştır. Finansman, primlerle sağlanmakla birlikte katılım payı ve katkı payı alınmaktadır (Erol ve Özdemir, 2014: 13-15).

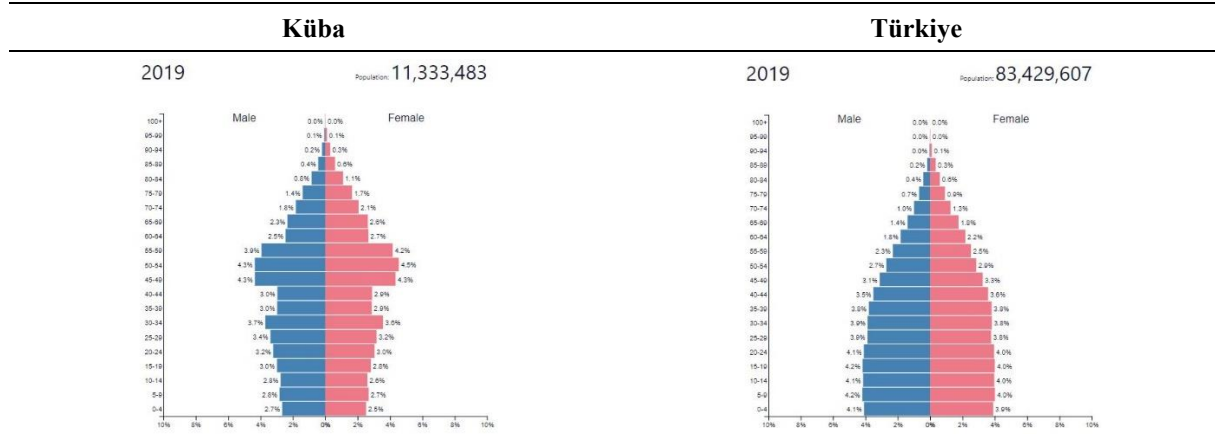
2. Gereç ve Yöntem

Çalışmada Türkiye ve Küba’nın sağlık sistemi, nüfus piramitleri, sosyodemografik göstergeleri, sağlık göstergeleri, kaynaklara erişimi ve kapsama göstergeleri karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma yapılırken kullanılan veriler Dünya Bankası veri setinden elde edilmiştir. Karşılaştırılan ülkelerin farklı göstergelerde daha yeni verileri bulunmaktadır. Ancak ülkelerin aynı yıla ait daha yeni verileri her göstergede mevcut değildir. Tablolarda yer alan verilerin aynı yıla ait verilerdir. Araştırmanın aynı yıla ait verileri içermesinin araştırmanın güvenilirliğini ve nesnelliğini arttıracakı düşünülmektedir.

3. Bulgular

Ülkelerin sağlık göstergelerine ilişkin verilerin ele alındığı bu bölümde nüfus piramitleri, sosyodemografik göstergeler, sağlık göstergeleri, sağlık hizmetlerine erişim ve kapsamaya ilişkin verilere yer verilmiştir. Ülkelerin sağlık göstergelerini incelemeye önce nüfusu hakkında genel bilgilere sahip olabileceğimiz nüfus piramitlerine bakmak gerekmektedir. Şekil 1’de ülkelerin nüfus piramitleri verilmiştir.

Şekil 1: Nüfus Piramitleri, 2019

Kaynak: Populationpyramid Cuba, 2019; Populationpyramid Turkey, 2019.

Şekil 1 incelendiğinde Küba’nın nüfus piramidinin tabanının giderek daraldığı görülmektedir. Bu daralma ortalama yaşam süresinin arttığını göstermektedir. Doğum oranlarının giderek azaldığı görülmektedir. Türkiye’nin nüfus piramidine göre ise yaşlı nüfusun arttığı ve ortanca yaşın yüksek olduğu tespit edilmiştir. Doğum oranının az ve nüfus artışının fazla olduğunu piramide bakarak söylemek mümkündür.

Ülkelerin sosyodemografik göstergeleri ülkelerin sağlıktaki gelişmişlik düzeyleri hakkında bilgi edinmede önemli rol sahibidir. Bu çalışmada sosyodemografik göstergeler olarak nüfus, 0-14 yaş nüfus oranı, 65 yaş üstü nüfus oranı ve 15-49 yaş arası kadın başına düşen çocuk sayısı ele alınmıştır. Ülkelerin sosyodemografik göstergeler Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Türkiye ve Küba'nın Sosyodemografik Göstergeleri

Değişkenler	Küba	Türkiye
Nüfus	11.326.616	84.339.067
65 yaş ve üstü nüfus oranı (%)	15,89	8,98
0-14 yaş nüfus oranı (%)	15,92	23,94
15-49 yaş kadın başına düşen çocuk sayısı	0,7	2,1

Kaynak: The World Bank Data, 2020.

Tablo incelendiğinde Türkiye'nin nüfusu (84.339.067) Küba'nın nüfusunun (11.326.616) yaklaşık olarak 7,5 katı olduğu görülmektedir. Bu fark ülkelerin yüz ölçümünden ve doğurganlık oranlarından kaynaklandığı düşünülmektedir. 65 yaş ve üstü nüfusun Küba'da %15,89 olduğu verisine ulaşılmıştır. Bu veriden yola çıkarak Küba'daki sağlık sistemlerinin daha iyi seviyede olduğu söylenebilir. Türkiye'de %8,98 olduğu, 0-14 yaş arası genç nüfus oranının ise birbirine yakın olduğu belirlenmiştir. Bakanlık tarafından yayınlanan Küba'ya ait sağlık verileri ülkenin sağlık düzeyinin iyi seviyede olduğunu göstermektedir. Yayımlanan bakanlık verileri ile kuruluşların yayımladıkları verilerin uyumlu olduğu görülmüştür. Bu durumu Küba sağlık sisteminin olumlu yönlerinden biri olarak ele almak mümkündür.

Ülkelerin sağlık göstergeleri olarak kişi başı sağlık harcaması, tütün kullanım oranı, alkol kullanım oranı, doğumda beklenen yaşam süresi, anne ölüm hızı, bebek ölüm hızı ve 15-49 yaş arası AIDS'li hasta oranı ele alınmıştır. Ülkelerin sağlık göstergelerine ilişkin verilere Tablo 3'te yer verilmiştir.

Tablo 2: Türkiye ve Küba'nın Sağlık Göstergeleri

Değişkenler	Küba	Türkiye
Kişi başına düşen toplam sağlık harcaması (2017, World Bank)	987 \$	1.124 \$
Doğumda beklenen yaşam süresi (2018, World Bank)	78,73	77,44
Bebek ölüm hızı (1000 canlı doğumda) (2018, World Bank)	4,3	9,2
Anne ölüm hızı (100.000 canlı doğum) (2017, World Bank)	36	17
Tütün kullanımı (%) (2018, World Bank)	27,1	29,3
Alkol kullanımı (%) (2018, World Bank)	5,83	2,05
15-49 yaş arası AIDS (1.000 nüfusta) (2018, World Bank)	0,28	0,1

Kaynak: The World Bank Data, 2020.

Tabloda yer alan doğumda beklenen yaşam sürelerine bakıldığında iki ülkenin beklenen yaşam süresinin birbirine yakın olduğu görülmektedir. 15-49 yaş arası kadınlarda kadın başına düşen çocuk sayısı Küba'da 0,7 ve Türkiye'de 2,1'dir. Bu veriden yola çıkarak Türkiye'deki doğurganlığın Küba'dan daha yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Bebek ölüm hızı incelendiğinde ise 1000 canlı doğumda Küba'da 4,3 olduğu ve Türkiye'nin (9,2) bu oranın iki katından daha fazla bebek ölüm oranına sahip olduğu görülmektedir. Bebek ölüm hızı ülkelerin halk sağlığı düzeyini belirleme de önemli bir sağlık göstergesidir (Belek, 2019:5). Bebek ölüm hızı ele alındığında Küba'nın sağlıkta Türkiye'den daha başarılı olduğu sonucuna varılmaktadır. Anne ölüm oranı incelendiğinde ise tam tersi bir durum olduğu Küba'nın anne ölüm oranının Türkiye'den daha yüksek olduğu görülmektedir. Kişi başı sağlık harcamalarına incelendiğinde Küba 987 \$ ve Türkiye'nin 1.124 \$ olarak belirlenmiştir. Tütün ve alkol kullanımına bakıldığında iki ülkenin tütün kullanımı birbirlerine yakın oranda olmasına karşın alkol kullanımında Küba'nın %5,83 olduğu ve Türkiye'nin (%2,05) iki katı bir orana sahip olduğu görülmektedir. Verilerin tamamı değerlendirildiğinde Küba'nın sağlığa Türkiye'den daha az pay ayırarak daha başarılı sağlık göstergeleri elde ettiğini söylemek mümkündür.

Ülkelerin sağlık sistemlerinin değerlendirilmesinde sağlık kaynaklarına ulaşım ve kaynakların kapsama oranları da önemli yere sahiptir. Ülkelerin kaynaklara erişimine ilişkin veriler Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Ülkelerin Kaynaklara Erişimi ve Kapsama Göstergeleri

Değişkenler	Küba	Türkiye
1.000 kişiye düşen hastane yatağı	5,33	2,85
1.000 kişiye düşen toplam hekim sayısı	8,42	1,85
100.000 kişiye düşen dış hekimi sayısı	-	35
1.000 kişiye düşen ebe-hemşire sayısı	7,56	2,71

Kaynak: The World Bank Data, 2020.

Tabloya bakıldığında Türkiye'de 1000 kişiye 2,85 hastane yatağı düşerken Küba'da ise 5,33 hastane yatağı düşmektedir. Bu veri Küba'nın 1000 kişiye düşen hastane yatağı oranında başarılı olduğunu göstermektedir. Toplam hekim sayısı incelendiğinde 1000 kişiye Türkiye'de 1,85 hekim düşerken Küba'da bu sayının yaklaşık 8 katı daha fazla hekim düşmektedir. Bu veriye göre Küba'nın sağlığa ve hekim yetiştirmeye Türkiye'den daha fazla önem verdiği söylenebilir. Ebe-hemşire sayısına bakıldığında ise 1000 kişiye düşen ebe hemşire sayısının Küba'da 7,56 iken, Türkiye'de 2,71 olduğu görülmektedir. Bu farklılığın da nüfus ve fakültelerin mezun sayılarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Kaynağa erişim ve kapsamaya ilişkin veriler göz önünde bulundurulduğunda bu göstergelere göre Küba'nın Türkiye'den daha başarılı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç

Ülkelerin sağlık sistemlerinin yapısı, finansmanı ve işlevi açısından farklı durumlara sahiptir. İki ülkenin sağlık sistemleri incelendiğinde sağlık hizmet sunumunun iki ülkede de devlet tarafından gerçekleştirilmekte olup finansman şeklinin farklı olduğu görülmektedir. Küba'da sağlık hizmeti finansmanı tamamen devlet tarafından karşılanırken Türkiye'de finansman primlerle sağlanmaktadır. İki ülkenin sağlık sisteminde de aile hekimliği sistemi yer almaktadır.

Küba'nın ortalama yaşam süresinin arttığı, doğum oranlarının giderek azaldığı görülmektedir. Türkiye'nin yaşlı nüfusun arttığı ve ortanca yaşın yüksek olduğu görülmektedir. Türkiye'nin nüfus yapısının Küba'ya göre çok daha genç olduğu tespit edilmiştir. Türkiye'deki hastane yatağı, hekim ve ebe-hemşire oranının Küba'dan düşük olduğu tespit edilmiştir. Doğumda beklenen yaşam süreleri incelendiğinde iki ülkenin beklenen yaşam süresinin birbirine yakın olduğu görülmektedir. 15-49 yaş arası kadın başına düşen çocuk sayısının, bebek ölüm hızının Türkiye'de daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Anne ölüm oranı incelendiğinde ise tam tersi bir durum olduğu görülmektedir.

Bu çalışmanın sağlık göstergelerinin karşılaştırılmasından yola çıkarak sağlık sistemlerinde yapılacak olan iyileştirme çalışmalarında ve kendinden sonra ülkelerin sağlık göstergelerinin karşılaştırılmasını çalışacak araştırmacılara yol gösterir nitelikte olması beklenmektedir.

Kaynakça

- Akman, E. ve Tarım, M. (2020). Türkiye ve İngiltere'nin sağlık sistemleri: Birinci basamak sağlık hizmetlerinin karşılaştırılması. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 6(2), 303-316.
- Altındağ, Ö. ve Sevin, Ç. (2017). Küba'da sağlık sisteminin ve sosyal hizmetlerin gelişimine bir bakış. *Ufuk Ötesi Bilim Dergisi*, 17(1), 84-106.
- Ateş, M. (2013). *Sağlık Sistemleri*. İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Atun, R. (2012). Health systems, systems thinking and innovation. *Health Policy and Planning*, 27(4), iv4-iv8.
- Başol, E. (2015). Gelişmekte Olan Ülkelerde Strateji: Sağlık Sisteminde Sevk Zinciri. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), 128-140.
- Belek, İ. (2015). Küba'da Sağlık Sosyalizmin Başarısı. İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Belek, İ. (2019). Küba sağlıkta neden ve nasıl başarılı oldu?. *Madde, Diyalektik ve Toplum*, 2(1), 3-7.
- Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP). (2016). İnsani Gelişme Raporu 2016. http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/human_development-report-20161.html adresinden 04.10.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Can, E.N. (2014). Hastane İşletmeciliğinde İç Kontrol Sisteminin Etkinliği. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Muhasebe Finansman Bilim Dalı, İstanbul.
- Cooper, R.S., Kennelly, J.F. ve Garcia, P.O. (2006). Health in Cuba. *International Journal of Epidemiology*, 35, 817-824.
- Daştan, İ. ve Çetinkaya, V. (2015), OECD Ülkeleri ve Türkiye'nin Sağlık Sistemleri, Sağlık Harcamaları [Ve](#) [ve](#) Sağlık Göstergelerinin Karşılaştırılması. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 5(1), 104-134.
- Dünya Sağlık Örgütü (WHO). (2001). *The World Health Report 2001. Mental health: new understanding, new hope*. Geneva.
- Erol, H. ve Özdemir, A. (2014). Türkiye'de Sağlık Reformları ve Sağlık Harcamalarının Değerlendirilmesi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 4(1), 9-34.
- MINSAP. Anuario Estadístico (2001), Retrieved April 8, 2002 from: <http://www.sld.cu/anuario/indice.html> adresinden 25.08.2021 tarihinde erişilmiştir
- Okursoy, A. (2010). Türkiye'de Sağlık Sistemi ve Kamu Hastanelerinin Performanslarının Değerlendirilmesi. Doktora Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Aydın.
- Sargutan, A.E. (2005). Sağlık sektörü ve sağlık sistemlerinin yapısı. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergi*, 8(3), 400-428.
- Populationpyramid Cuba, [populationpyramid.net](http://populationpyramid.net/cuba/2019) içinde 25 Ağustos 2022 tarihinde www.populationpyramid.net/cuba/2019 adresinden erişildi.
- Populationpyramid Turkey, [populationpyramid.net](http://populationpyramid.net/turkey/2019) içinde 25 Ağustos 2022 tarihinde www.populationpyramid.net/turkey/2019 adresinden erişildi.
- T.C.Sağlık Bakanlığı (2021), *Sağlık İstatistik Yıllığı 2019*, Ankara.
- The World Bank Data, 2020 data.worldbank.org/country/cuba, data.worldbank.org/country/turkey adresinden 25.08.2021 tarihinde erişilmiştir.

Yeni Toplumsal Hareketler Bağlamında Birleşik Krallık'ta Engelli Hakları Hareketi

Meryem Serdar¹

Derleme Makale

Öz

Bu çalışmada engelli hakları hareketi yeni toplumsal hareketler teorisi üzerinden ele alınmıştır. 1960'lardan sonra kimlik, katılım ve sivil haklara odaklanarak yükselişe geçen yeni toplumsal örgütlenmeler içinde engelli bireylerin oluşturduğu gruplar bilhassa kamusal alana eşit katılım ve hak temelli yaşama erişme vurgularıyla yer almışlardır. Bu örgütlenmeler yeni toplumsal hareketler içerisinde özel olarak engelli hakları hareketini doğurmuştur. Birleşik Krallık, engelli hakları hareketinin ve "engelliliğin sosyal modeli" fikrinin oluşması ve küresel düzeyde yayılmasında kilit role sahiptir. Literatür çalışması olarak tasarlanan bu çalışmanın amacı; Birleşik Krallık'taki engelli hakları hareketinin çıkış nedenlerini, gelişimini, kazanımlarını ve bugünkü durumunu tarihsel seyir içerisinde anlamaktır. Çalışmanın problemi, bir yeni toplumsal hareket olarak engelli hakları hareketinin Birleşik Krallık'ta nasıl bir ortamda ortaya çıktığının, neyi amaçladığının, hareketin yönlendirici gruplarının hangileri olduğunun, hareketin engellilik çalışmalarına katkılarının neler olduğunun keşfedilmesidir. Yapılan çalışma sonucunda; Birleşik Krallık'ta engelli haklarına yönelik oluşumların tarihi oldukça eskiye dayansa da hareketin ilk temsilcisi olarak UPIAS'ın kabul edildiği görülmüştür. UPIAS'ın engellilik tanımı uluslararası düzeyde sosyal model anlayışının gelişmesinde etkili olmuştur. Birleşik Krallık'taki engelli hakları hareketinin hedefleri; medeni haklar, bağımsız yaşam, eğitim, ulaşım, istihdam, eşit katılım üzerinde yoğunlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler

Yeni Toplumsal Hareketler, Engelli Hakları Hareketi, Birleşik Krallık'ta Engelli Hakları Hareketi

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
21.09.2023
Kabul Tarihi
06.10.2023

The Disability Rights Movement in the UK in the Context of New Social Movements

Abstract

The disability rights movement is discussed through the new social movements theory in this study. Groups of disabled individuals took part in the new social organizations that rose after the 1960s, focusing on identity, participation and civil rights, with an emphasis on equal participation in the public sphere and access to rights-based life. These organizations have given birth to the disability rights movement within new social movements. The United Kingdom (UK) has a key role in the creation and global dissemination of the disability rights movement and the "social model of disability" on which it is based. This study designed as a literature study. The aim is to understand the reasons for the emergence, continuity, achievements and current situation of the disability rights movement in the UK in a historical context. As a result of the study; although the history of disability rights organizations in the UK dates back to ancient times, UPIAS was accepted as the first representative of the movement. UPIAS's definition of disability has been influential in the development of social model understanding at the international level. Disability rights movement in the UK focuses on independent living, education, transportation, employment, civil rights, and equal participation.

Keywords

New Social Movements, Disability Rights Movement, Disability Rights, Movement in the UK

Article Info

Received
21.09.2023
Accepted
06.10.2023

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Hamidiye Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü, meryem.serdar@sbu.edu.tr, 0000-0002-1488-3241.

Giriş

Toplumsal yapılanmalarda yaşanan memnuniyetsizliklerin veya ihtiyaçların dile getirilmesini içeren toplumsal hareketler oldukça eski tarihlerden itibaren önemli olmuştur. Bu hareketlerde öne çıkan husus grup halinde hareket etme bilincidir. Toplumsal gruplar, kolektif bilincin oluşmasında son derece etkin bir rol üstlenmektedir. Grubu oluşturan bireylerin kimlikleri, kişilikleri, karakterleri, hayat tarzları, siyasi görüşleri, zekâları ne olursa olsun, kalabalık haline gelmeleri kendilerine bir anlamda kolektif ruh aşılacaktır (Le Bon, 1997: 23). Grup halinde ortaya çıkan ruh, bireylerin tek başlarına iken yapabileceklerinden çok daha fazlasını yapabileceği doğrudur. Birbirleri ile dayanışma halinde olan, ortak fikir ve duyguları paylaşan toplumsal grupların, haksızlık veya eşitsizlik olarak ifade ettikleri bir sorunun çözümü için bir araya gelip sorunun kaynağı olarak gördükleri aktör veya kurumlara yönelik protestolar düzenlemeleri toplumsal hareketleri oluşturmaktadır. Sosyolojinin nesnesinin artık “toplum”dan “toplumsal davranış” ve ilişkilere doğru kaymakta olduğu günümüzde toplumsal boyuttaki hareketler kültür ve kimlik eksenine taşınarak *yeni* sıfatıyla anılmaya başlanmıştır. Yeni toplumsal hareketlerin temel özelliği bir kimlik etrafında toplanan bireylerin oluşturduğu bir aktivist hareket olmalarıdır. Bu bağlamda Oliver (1990) engelli hareketinin de yeni toplumsal hareketlerden olduğunu belirtmiştir. Zira engelli kimliğini görünür kılmak ve sırf bu kimlik nedeniyle yaşanan ayrımcılıklarla mücadele etmek engelli hareketinin temel motivasyonu olmuştur.

Dünyada yaşanan savaşlar, salgınlar, insan ömrünün uzaması, yaşlı nüfus oranının artması gibi gelişmeler engelli bireylere ilişkin sorunları gün yüzüne çıkarmıştır. Engelli nüfusunun çoğalması ve engelliliğin tıp kurumunun denetiminde medikal düzeyde ele alınması, engelli bireylerin birleşerek sosyal haklara eşit erişim talep etmeleriyle sonuçlanmıştır. Yaşadıkları sorunların bireysel değil sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik etmenlere bağlı olduğunu savunan engelli grupları uğradıkları dışlanma ve ayrımcılığa karşı haklarını öncelikli olarak yasalar nezdinde kurmaya çalışmışlardır. Böylece ulusal ve uluslararası düzeyde engelli hakları kanunları oluşturulmuştur.

Engelli hakları hareketinin ortaya çıkışında sosyal modelin de yükseldiği bölge olan Birleşik Krallık büyük rol oynamaktadır. Birleşik Krallık'taki engelli hakları hareketinin yükselişi, söylemleri, talepleri ve kazanımları bu hareketin geniş ölçekte anlaşılmasına katkı sunacaktır. Zira diğer ülkelerdeki hareketlerin esinlendiği noktanın burası olduğu, Birleşik Krallık orijinli çıkan hareketlerin daha sonra diğer ülkelere sıçradığı görülmektedir. Birleşik Krallık'taki engelli hakları hareketini literatür taraması yoluyla mercek altına alan bu çalışma, yeni toplumsal hareketler teorisiyle ilişkisi çerçevesinde hareketin çıkış nedenleri, devamlılığı, kazanımları gibi yönlerini tarihsel seyir içerisinde anlamayı amaçlamaktadır. Çalışmanın problemi, bir yeni toplumsal hareket olarak engelli hakları hareketinin Birleşik Krallık'ta nasıl bir ortamda ortaya çıktığı, neyi amaçladığı, hareketin yönlendirici gruplarının hangileri olduğu, hareketin engellilik çalışmalarına katkılarının neler olduğu hususlarının keşfedilmesi olarak ifade edilebilir. Bu bağlamda çalışmada öncelikle yeni toplumsal hareketlerin çıkış noktası, klasik sosyal hareketlerden ayrılan yönü üzerinde durulacak ve engelli hakları hareketinin neden yeni toplumsal hareket olarak değerlendirildiği açıklığa kavuşturulacaktır. Ardından engelli hakları hareketinin dünya genelinde yükselişi tarihsel bütünlük içinde aktarılacaktır. Akabinde Birleşik Krallık'ta engelli hakları hareketinin başlangıcı, öncüleri, temel dinamikleri, kazanımları ve bugünkü durumu üzerinde durulacaktır.

1. Yeni Toplumsal Hareketler Teorisi

Toplumsal hareketler, “belirli bir sayıdaki insanın, toplumun temel özelliklerinden birini ya da birkaçını değiştirmek veya değiştirilmesine karşı direnmek için örgütlü çaba harcamalarını tanımlayan” bir kavramdır. Terim olarak ilk kez Saint Simon tarafından 18. yüzyılın başlarında Fransa’da ve daha sonraları başka yerlerde görülen sosyal protestoları tanımlamak amacıyla, mevcut düzene karşı duran yeni siyasi güçlerin bir özelliği olarak kullanılmıştır (Marshall, 1999: 746). Bugün bildiğimiz manada toplumsal hareketler eylem olarak 18. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere’de baş göstermiş, 19. yüzyılda ise Avrupa, Kuzey Amerika ve başka bölgelerde de oluşmaya başlamıştır (Tilly, 2008: 25). Toplumsal hareketler ve kolektif kimlikler alanlarında çalışmalarıyla tanınan Alberto Melucci toplumsal hareketi; “dayanışmaya dayalı, bir çatışma taşıyan ve yer aldığı sistemin sınırlarını zorlayan bir kolektif hareket biçimi olarak” ele almıştır (Melucci 1999: 87). Bu bağlamda toplumsal hareketi, “belirli bir amaç doğrultusunda ve bu amaca ulaşmak hedefiyle bireylerin kolektif olarak ve

rasyonel biçimde organize ettikleri eylem olarak” tanımlamak mümkündür (Lelandais, 2009: 66). Toplumsal hareketler, insanlar arasındaki doğal ilişkilerden ziyade ortak bir amaç doğrultusunda atılan ortak bir adımı ifade etmektedir. Yeni bir dünyanın mümkün olduğunu ve alternatif bir dünya idealinin gerçekleştirilebileceğini savunan bu hareketler, toplumsal özgürleşmeyi hedefleyerek, mevcut toplumsal yapıya/sisteme karşı verdikleri mücadelede eşitlikçi ve özgür bir dünya kurgulayarak geleceği tüm insanlık için umutlu kılmaya çalışırlar (Çoban, 2009: 9). Toplumsal hareketler üzerine yapılan çalışmalar 1960’lı yıllara kadar Marksist teorilerin etkisiyle sürmüştür. 1968’e gelindiğinde gerçekleşen eylemler ve öğrenci hareketleriyle beraber toplumsal hareketlere yaklaşımda bir dönüm noktası yaşanmış, bu hareketlerin analizinde Marksist teorilerin etkisi zayıflamıştır. Bu dönemden itibaren klasik sınıf mücadelesini esas alan işçi hareketi sosyal hareketlerdeki önemini kaybetmeye başlamış, bunun yerine kimlik ve kültür odaklı ‘yeni toplumsal hareketler’ ön plana çıkmaya başlamış, bu hareketler 20. yüzyılın sonlarında giderek siyasal değişimin önemli kaynakları arasında yer almaya başlamışlardır (Marshall, 1999: 746).

Yeni toplumsal hareketler teorisi, hareket kültürü ve kimlik temalarına eğilerek hareketlerin kültür, kimlik, politika ve ideoloji ile ilişkilerine odaklanır. Tanımından da anlaşılacağı gibi kimlik yönelimli analizlere ağırlık verir. *Kimlik Yönelimli Paradigma* için en kapsamlı teorik çerçeve Elaine Touraine tarafından oluşturulmuştur. Touraine’e göre yeni toplumsal hareketler post endüstriyel toplum paradigmasıyla bütünleşmektedir. Zira yeni toplumsal hareketlerin uğraşısı post endüstriyel toplumun sivil toplum eliyle açtığı alanda gerçekleşmektedir. Dolayısıyla yeni hareketler, devlet gücünü kontrol etmekten ziyade sivil ilişkileri dönüştürmeyi amaçlamaları bakımından yenidirler (Çayır, 1999: 16). Endüstriyel toplumdaki post-endüstriyel topluma geçişle eş zamanlı olarak gündeme gelen ve genelde kültürel ve kimliksel özellikler taşıyan sosyal hareketleri anlatmak amacıyla kullanılan *yeni toplumsal hareketler* (Lelandais, 2009: 65), küreselleşme süreciyle birlikte gelişen sivil toplum politikalarının yeni biçimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu hareketler çatışmaların tümünü ve toplumsal değişim güçlerini bir ulusal toplum içinde tanımlamamakta (Touraine, 1999: 50), küresel dünyaya hitap etmektedir. Bu hareketlerin *yeni* sıfatıyla anılmasının nedeni, klasik işçi hareketlerinin ortaya çıkışı ve örgütlenme biçimlerinden ayrılmak istenmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca *yeni* sıfatı bu hareketlerin toplumsal alandaki yeni siyasal ve sosyal hareketlere örnek oluşturmasını da içermektedir. Martin (2008: 5-6) yeni hareketlerin kapitalizme şiddetle karşı duran özelliklerine atıfla da “sistem karşıtı hareketler” tabirini kullanır ve toplumsal hareketler ile kapitalizmin sonuçları arasında ciddi bir bağlantı kurarak; yeni toplumsal hareketlerin çok uluslu ve kıtalar üstü özelliğine dikkat çeker. Ve bu hareketlerin kapitalizme dünya çapında karşı çıkmasının, istikrarlı, post liberal, kapitalist bir dünya ekonomisine yol açma ihtimalinin de bulunduğu altını çizer. 1960’lar öncesindeki klasik sosyal hareketler, değişimin dinamiğini toplumda değil tarihte aramış ve eski tip endüstri toplumuna ait oldukları için eski hareketler olarak tabir edilmişler, 1960’lı ve 1970’li yıllarda Amerika ve Avrupa’da ortaya çıkan birçok kültürel zeminli hareketlerle de (*engelli hakları hareketi*, kadın hareketleri, çevrecilik hareketleri, barış hareketleri, dinî hareketler vd.) sorgulanmışlardır. Zira bu yeni hareketler çoğulculuk, demokrasi ve güçlü bir sivil topluma sahip bulunan toplumlarda ortaya çıkmış ve ekonomik temelli olmanın ötesinde kimliği rahatça ifade edebilme, katılım ve sivil haklar gibi temalar çerçevesinde kültürel anlamda gerçekleşmeleri nedeniyle *yeni* olarak anılmaktadır (Çayır, 1999: 14-15). Kültürel temelli hareketler olan yeni toplumsal hareketlerde en belirleyici olan unsur, adalet, eşit katılım ve hakları temel alan hareketlerin ön planda olmasıdır (Offe, 1999: 56,59). Yeni sosyal hareketler hükümet dışı bir özellik göstermekle birlikte hükümet kararlarını etkilemeyi amaçlamaktadır. Bunun için hükümetle pazarlık yapmak yerine doğrudan eylem yoluyla kamuoyunu etkilemeye çalışmaktadırlar (Onar Çambay, 2015: 955). 1970’lerden bu yana ortaya çıkan farklı örgütlenmeler geleneksel siyasî katılıma ya da tek sorunu hedef alan baskı grubu çalışmalarına dayanmadıklarından yenidir. Ayrıca sosyal eşitlik, adalet ve katılımcı demokrasiyi isteyen bu örgütlenmeler kültürel olarak yenilikçidirler (Oliver, 1990).

Yeni toplumsal hareketlerde çıkarları çelişen gruplar içindeki ‘kolektif aktörler’in varlığı önemlidir (Cohen, 1999: 114). Bu gruplarda yer alan aktörlerin üstlendikleri görev, topluma belirli bir alanda temel bir problemin mevcudiyetini göstermektir. Fakat bunu yaparken yalnızca maddî hedeflerini ön planda tutmamakta, aynı zamanda kültürel ve sembolik menfaatleri için de mücadele vermekteler. Yukarıda da değinildiği gibi yeni toplumsal hareketlerin çıkış noktasının temelinde kimliğin kurgulanması süreci yatmaktadır. *Engelli hakları hareketi*, çevreci hareketler, etnik ve dinî hareketler, feminist hareketler gibi çeşitli hareketlerin, dışlanmış ve yok sayılmış kimlikleri kamusal

alandaki görünür ve tanınır kılma mücadelesi, sosyal teoriyi kimliğin bir siyasal mücadele aracı olarak da kullanılabileceği gerçeğiyle yüzleştirmiştir. Her hareket kendinden önce çıkan hareketi model almıştır. Örneğin engelli hakları hareketinde kullanılan yöntemlerin, sloganların anti-apartheid gibi hareketlerden esinlenilerek oluşturulduğu görülmektedir. Yeni toplumsal hareketlerin birbirini besleyen ve ilişkili yönü burada açığa çıkmaktadır. Bu hareketlerde bağlamlar ve özellikler farklı olsa da çıkış noktası, varılmak istenen hedef, kullanılan yöntem ve kazanımlar ortak özellikler taşıyabilmektedir.

2. Engelli Hakları Hareketi

Yeni toplumsal hareketler içinde önemli bir yere sahip olan Engelli Hakları Hareketinin çıkış noktası da yukarıda özetlenmeye çalışılan süreçte gelişmiştir. Buradaki *hak* kavramının neden kullanıldığı engellilik tarihi bağlamında anlaşılabilir bir husustur. Engellilik tarih boyunca farklı tanımlamalar ve bakış açılarıyla açıklanmıştır. Bu tanımlamalar engelli bireyi suçlayıcı ve dışlayıcı bir bakıştan, engelli bireyin yeti yitiminden kaynaklı erişilebilirlik sorunlarının bireysel ve medikal bir sorun olduğu bakışına kadar uzanmaktadır. Dolayısıyla bu tanımlamalarda engellilik bireysel bir trajedi olarak sosyal/siyasal bağlamın dışında tutulmuş, engellilerin temel haklarının yapısal unsurlar aracılığıyla kısıtlayıcılığı göz ardı edilmiştir.

Engelli hakları hareketi, engellilerin bireysel deneyimlerinin, sorunlarının görünür ve bilinir hale gelmesini sağlamak, ötekileştirilmelerinin ve dışlanmalarının kökünde yatan sebepleri incelemek ve yurttaşlık haklarını savunmak amacıyla 1960'lardan itibaren Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'de başlayarak bütün dünyaya dalga dalga yayılan bir hareket olmuştur (Yelçe, 2020: 4). Engelli hakları hareketi, engelli bireylere yönelik yapılan sosyal dışlanma, ayrımcılık ve ötekileştirme noktasındaki toplumsal bariyerlere ve kültürel kabullere getirilen eleştirilerin temsilcisi olmuş, engelli bireylerin deneyimledikleri sorunlar, toplumsal bağlam içinde değerlendirilmiştir (Kaldık, 2022: 677). Doğrudan eylem sayesinde engelli hareketi, engellilik baskısının nedenini direkt olarak ifade etme imkânı bulmuştur. Örneğin; ulaşım sistemleri, erişilmez binalar, bir lütuf gibi yapılan yardımlara karşı çıkmıştır. Ayrıca engelli hareketi, engellileri uzuvlarının işlevsizliği nedeniyle acınası olarak gören egemen anlayışa meydan okumuş ve engelliliğin siyasi bir mesele olduğunu kabul ettirmeye odaklanmıştır (Shakespeare ve Watson, 2011: 388). Böylece engelli hakları hareketi tıbbileştirilen engellilik paradigmasının değişimi için de elverişli bir zemin oluşturmuş, medikal modelin sorgulanıp sosyal modelin benimsenmesinde etkili olmuştur.

Sanayileşmenin, çalışma ortamını fabrikalara taşınması bu ortamlarda çalışmaya elverişli olmayan birçok engelli bireyin işgücü dışında kalmasına yol açmıştır. Engellilik bu dönemlerde tıbbî bir sorun kategorisinde, tıbbî uzmanın müdahalesini gerektiren bireysel bir trajedi olarak medikal (tıbbî) model çerçevesinde ele alınmaya başlanmıştır. Medikal model engelliliğin aşırı tıbbileştirilmesini sağlayarak sosyal ve yapısal sorunlar yerine birey sorunu kategorisine indirgenmesi felsefesine dayanmaktaydı. Engelliliği bireysel sağlık sorununa indirgeyen medikal model engelli aktivistlerce eleştirilmeye başlanmıştır. Engelli bireylerin çok çeşitli engellerle karşılaştıkları ve bu engellerin sıklıkla kimliklerine bağlı olarak geliştiği belirtilmiştir. 1960'lı yıllarda başlayan hareketlerde; engellileri bağımlı hale getiren istihdam sorunları, yoksulluk, kötü barınma ortamları, düşük eğitim oranları gibi yapısal faktörlerin biyolojik nedenlerden kaynaklanmadığı, bilakis engeli olan bireyleri toplumsal hayattan sistematik olarak dışarı iten, toplum tarafından inşa edilmiş soyut engellerden kaynaklandığı ifade edilerek medikal modele yönelik güçlü bir karşı çıkış başlamıştır. Bununla birlikte engelliliğin bireysel değil toplumsal bir sorun olduğu vurgusu engelliliğe bakışta sosyal model anlayışının gelişmesini doğurmuştur (Oktar, 2020: 159). Dolayısıyla sosyal modelin ortaya çıkışında engelli bireylerin mücadelesinin katkısı büyük olmuştur. Sosyal model kendi hakları için çalışan, güçlü, etkili ve düşüncelerini savunan yeni bir engellilik kültürünün oluşmasına katkı sunmuştur. Denilebilir ki sosyal değişimin öncüleri; bizzat engelliler, aileleri ve yakınları olmuştur. Engellilere yönelik hizmetler, politikalar vb. uzmanların görüşlerinden ziyade doğrudan engellilerin talepleri aracılığıyla yönlendirilmektedir. Bu hizmetlerdeki temel hedef engelli bireylerin yaşam kalitelerini yükseltmek olmaktadır (Burcu, 2007: 10). Bugün Birleşmiş Milletler (BM) ve uluslararası engelli hakları aktivistlerinin liderliğini yaptığı engelli hakları yaklaşımı sosyal modeli temel alarak ilerlemiştir. "Engelliliği yardım gerektiren tıbbî bir durum değil, toplumsal zenginliğin bir unsuru olarak değerlendiren bu yaklaşım, engelli bireylerin tüm hizmet ve fırsatlara toplumun diğer kesimleri ile eşit şartlar altında erişme hakkı olduğunu savunmaktadır" (Yelçe, 2020: 5). Böylece engelli hareketi

engellilik tanımının yeniden yapılmasını sağlayarak kimlik politikaları açısından engelli kimliğinin tanınması noktasında yararlı işlev görmüştür (Hughes ve Pateerson: 1997).

II. Dünya Savaşını izleyen yıllarda engellilik akademik çalışmalara daha fazla konu olmuştur. Savaşların ardından birçok ülkede engelli birey sayısı artmış, artan engelli nüfusuyla birlikte tüm mekanizmanın ‘normal’ vatandaşlara göre kurgulandığı toplumlarda sosyal sorunlar da artmıştır. Bu sorunların başında engelli bireylerin damgalanma ve marjinalleştirilme yoluyla toplumdan soyutlanmaları/dışlanmaları gelmektedir. Eğitim, istihdam, tam katılım, erişim, ulaşım sorunları engellilerin topluma tam katılım noktasında bariyerlerle karşılaştıkları temel konulardır. Bu ortamda engelli haklarına yer verilen ilk uluslararası belge Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyanname’si olmuştur. Beyanname’nin 25. Maddesi’nde engellilerin insan olmalarından kaynaklı temel haklara sahip olduklarının altı çizilerek “herkes işsizlik, hastalık, engellilik, dulluk, yaşlılık ve kendi iradesi dışında koşullardan doğan geçim sıkıntısı durumunda güvenlik hakkına sahiptir” ifadesine yer verilmiştir. İlerleyen yıllarda engelliler ve hakları ulusal ve uluslararası platformlarda daha fazla gündem olmuş, engelli bireylerin engelli olmayanlarla eşit haklara sahip oldukları ve temel haklara erişimlerinin eşit şekilde sağlanması gerekliliği kabul görmeye başlamıştır. Böylece engelli hakları yasal düzenlemelerle güvence altına alınmaya başlanmıştır (Aköğretmen, 2023: 138). Buradan da anlaşılacağı gibi engelli hakları hareketi insan hakları hareketinin kazanımlarından biri olmuştur. II. Dünya Savaşı’nın ardından yükselişe geçen İnsan Hakları Hareketi Engelli Hakları Hareketini de tetiklemiştir. İnsan hak ve özgürlüklerinin yoğun şekilde ihlâli, hakların güvence altına alınması ihtiyacını doğurmuş, 26 Haziran 1945’te Birleşmiş Milletler Antlaşması yapılmış, akabinde 10 Aralık 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda yapılan oylamayla İnsan Hakları Evrensel Beyanname’si kabul edilmiştir. İnsan hakları; temel hak ve özgürlüklerin yanı sıra sosyal haklar ve katılım haklarını içerecek şekilde ele alınmıştır (United Nations, 1948).

Engelli hakları hareketinin temel vurgusu; engelli bireyleri dezavantajlı hale getirenin yeti yitimleri değil toplum olduğuna yöneliktir (Pfeiffer, 2000). Engelliliğin sosyal ilişkilerle ilgili bir durum olduğunu savunan engellilik hareketi engelli bireylerin kendi özerkliklerini, bağımsızlıklarını ve güçlerini kazanmaya odaklanmıştır (Shakespeare, 1993). Engelli hakları hareketinin en temel amaçlarından biri de engellilerin hukuk mücadelesinin kazanımı olmuş, yasalarla kendilerini güvence altına almak (eğitim, istihdam vb. konularda) birincil amaçları olarak belirlemiştir. Bu bağlamda engelli hakları hareketinin talepleri ve sonuçları engellilere dair oluşturulan ulusal ve uluslararası yasalar üzerinden takip edilebilir. Yasal düzenlemelerin talep edilmesiyle Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) ilk ulusal engelli hakları kanunu olan 1973 yılı Rehabilitasyon Kanunu’nun 504. Maddesi yürürlüğe girmiştir. Akabinde 1990 yılı Amerikan Engelliler Kanunu (ADA) yürürlüğe girmiştir (Kahraman Güloğlu ve Serdar, 2023). 2008 yılında revize edilen ADA engelli hakları konusunda birçok ülkede öncü kabul edilen bir yasa olmuştur.

3. Birleşik Krallık’ta Engelli Hakları Hareketi

Birleşik Krallık’ta engellilerin ilk toplumsal hareketliliğinin görülmesi iki savaş arası döneme dayanır. Ulusal Körler ve Sağırılar Birliği (British Deaf Association, National League of the Blind) engellilerin yaşadığı yoksulluğu protesto etmek için yürüyüş yapmışlardır. 1890’da British Deaf Association’ın kurulması daha önce engelli olduğunun farkında bile olmayan engelli bireylerin hak mücadelesi için kampanyalar düzenlemesini başlatmıştır. 1920’li yıllarda protestolarda öne çıkan konu daha iyi çalışma koşulları ve daha iyi ücretlerdi. Ancak engelli hareketinin ilk filizlenişi 1965’te iki engelli kadın tarafından oluşturulan Disablement Income Group (DIG) [Engellilik Gelir Grubu] aracılığıyla olmuştur. DAG, üyeliğin spesifik bir engellilik veya duruma özgü olmaması, yalnızca kendi üyeleri tarafından yürütülmesi ve kontrol edilmesi açısından diğer engelli gruplarından ayrılmaktaydı. DAG engelli grubu bir bütün olarak ele alarak yaşanan sosyal ve ekonomik dezavantajlara odaklanmaktaydı (Barnes, 2020: 9). DAG engelli bireyleri kapsadığı gibi engelli olmayanları da kapsamaktaydı ve sosyal yardımlardaki ilerlemeler etrafında dönen sınırlı hedefleri bulunmaktaydı. 1970’lerde toplu taşıma araçlarının engelliler için erişilebilir olmaması nedeniyle Engelli Sürücüler Derneği üyeleri engelli bireylerin daha iyi hareketlilik elde edebilmeleri için kampanyalar başlatmıştır (Shakespeare ve Watson, 2011: 392; Greater Manchester Coalition of Disabled People, 2010). Engelli bireyler ve engelli grupları, hayatta kalabilmek için yatılı kurumlara kapatılmalarına, işgücünün dışında kalmalarına ve yoksulluk çemberinin içinde bırakılmalarına karşı direniş göstererek birleşmeye başlamışlardır. Bu hareketler engelliler “için” değil engelliler

“tarafından” yürütülen hareketler olmaları bakımından önemlidir. Bu sıralarda önemli bir katkı Paul Hunt’ın editörlüğünü yaptığı derleme bir kitabın (*Stigma, The Experience of Disability*) (1966) basılmasıyla olmuştur. Engelli olmayan aktivistlerin makalelerinden oluşan bu kitapta yerleşik engellilik algısı eleştirilmiştir. Engelliliğin yalnızca yeti yitiminden kaynaklı bireysel sorun değil aynı zamanda ve daha da önemli olarak sosyal işlevsellikteki kısıtlama olduğu dile getirilmiştir. Engelli bireylerle engelli olmayan bireyler arasında ciddi şekilde sosyal hayata katılım konusunda fark bulunduğu ifade edilmiştir (Barnes, 2020: 8).

İngiltere’de engelli bireyler “engelliliğin, engelli insanların karşılaştığı sosyal bariyerlerden kaynaklandığını fark etmişlerdir. Engelli bireyler tamamen katılımcı bir yaşam sürmedikçe, doğuştan gelen insanlıklarının ve bu insanlığa ait hakların asla tanınmayacağını anlamışlardır” (Hurst, 2003: 573). Böylece Birleşik Krallık’taki engelli hareketi sadece sokaklardaki yürüyüşlerle sınırlı kalmamış, engelli kimliğine odaklanan ve toplumsal bariyerlere vurgu yaparak engelliliği fiziksel sorunun ötesinde toplumsal dinamiklerle açıklayan UPIAS (Union of the Physically Impaired Against Segregation) [Ayrımcılığa Karşı Fiziksel Yeti Yitimi Olanların Birliği] oluşmaya başlamıştır. UPIAS böylece İngiltere’de engelli hakları hareketinin ilk temsilcisi sayılan bir birlik olmuştur. UPIAS, bir hayır kurumu olan Lee Court Cheshire Yurdunun eski sakinlerinden Paul Hunt’ın (1937-1979) *The Guardian* gazetesinde ve Engelli Sürücüler Derneği’nin *Magic Carpet* haber bülteninde basılan ve temel haklar için mücadele etmek ve ayrımcılığa karşı durmak üzere engelli insanlardan oluşan radikal bir birliğe çağrıda bulunan bir mektubunun ardından oluşmaya başlamıştır. UPIAS’ın pek çok üyesi, büyük hayır kurumları tarafından yönetilen yatılı kurumlarda yaşamaktaydı ve üyeliklerinin ve görüşlerinin, hayatlarını kontrol eden kuruluşlar tarafından öğrenilmesi durumunda misilleme veya ayrımcılıkla karşı karşıya kalacaklarından endişe ediyorlardı. Böylece kuruluşun özel ve gizli yapısı oluşturulmuştu (Baldwinson, 2016). Hunt mektubunda bahsettiği ideolojisini geliştirirken, 1968’de apartheid karşıtı faaliyetlerinden ötürü sürülerek İngiltere’ye gelmiş olan Güney Afrikalı psikolog Vic Finkelstein’la tanışmış ve birlikte UPIAS’ı kurmuşlardır. UPIAS, Disablement Income Group (Engellilik Gelir Grubu) ve Disability Alliance (Engelliler İttifakı) gibi ana akım engelli birliklerinin liberal ve reformist kampanyalarını reddeden, Marksizmden etkilenmiş küçük bir grup engelli bireyden oluşmaktaydı. UPIAS, Mike Oliver’ın 1983’te geliştirdiği “engellilik sosyal modeli”ni formüle eden radikal bir taban hareketi olmuştur (Shakespeare, 2011: 51; Shakespeare ve Watson, 2011).

UPIAS, 1976 yılında İngiliz engelli hareketi için adeta bir manifesto ve ufuk açıcı bir belge haline gelen *Engelliliğin Temel İlkelerini* (Fundamental Principles of Disability) yayınlamış, böylece engelliliği bireysel alandan sosyal alana çekmede kilit bir rol oynayarak, sosyal modelin ortaya çıkışına öncülük etmiştir (Thomas, 2011: 32). Bu bildiriye; engelliğin sosyal şartlar tarafından oluşturulduğu, dolayısıyla fiziksel engellileri soyutlayan mekanizmanın toplum olduğu ifade edilmiştir. Engelin bireylerin fiziksel yetersizliğinden değil, toplumsal organizasyonun kısıtlayıcılığından ileri geldiği fikri savunulmuştur. Ayrıca engellilik alanındaki çalışmalarda/örgütlerde engelli bireylerin daha aktif rol almaları üzerinde durulmuştur. Engelli bireyler ezilen grup olarak tanımlanmış ve ayrımcılığa uğradıkları beyan edilmiştir (UPIAS, 1976). Sosyal model engellileri ezilen grup olarak ele alırken bunun temel nedeninin, engelli olmayanlara göre düzenlenmiş bir dünyada yaşamak zorunda kalmaları olduğuna vurgu yapılır. Ezilen grubu ezenin toplum olduğunu göstermek için Finkelstein, örneğin ortopedik engellilere göre düzenlenmiş, her yerin rampa, tezgahların alçak olduğu bir bölgede engeli olmayan insanların zorluk yaşayacağını ve böylece o bölge için engelli duruma düşeceklerini belirterek asıl engelin toplum tarafından oluşturulduğunu ifade etmiştir (Açıkgöz ve Özil: 2023).

UPIAS’ın öncülük ettiği İngiltere engelli hakları hareketi engellilerin aktif rol aldığı başka engelli birliklerinin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bunlardan biri Liberation Network of People with Disabilities [Engelli Bireyleri Özgürleştirme Ağı] olmuştur. Özgürleşme Ağı’nın en temel argümanı, engelli bireylerin engelliliklerinden dolayı içkin sorunlar yaşadığıydı. 1981 yılında yayınladıkları Özgürleşme Bildirisinde ele aldıkları konular; engelli bireylerin birbirlerine desteği için diğer engelli bireylerle bağlantılar kurmak ve kapsayıcı bir engelliler topluluğu oluşturmak, sosyal koşulların ve pozitif öz farkındalık araştırması yapmak, ayrımcılığın her çeşidinin ortadan kaldırılması, medyanın engelliliği temsili üzerinde denetim kurmaya çalışmak, adil bir ekonomi politikası hazırlamak, engelleri olan insan gruplarının kurulmasını teşvik etmek konularından oluşmaktaydı. UPIAS, katı,

erkek egemen ve değişime kapalı bir yapıya sahipken Özgürleşme Ağı diyalog üzerine kurulu, dahil edici ve feminist bir yapıya sahipti. Ancak İngiltere engelli hareketinin sonraki gelişiminde belirleyici olan örgüt UPIAS olmuştur (Shakespeare, 2011: 52). Aynı zamanda Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 1976'daki toplantısında 1981 yılını Uluslararası Engelliler Yılı (IYDP) olarak ilan etmesi engelli hakları hareketinin önünü açmıştır. IYDP'nin temel teması tam katılım ve eşitlik olarak belirlenmişti. Engelli bireylerin yaşadıkları sorunların büyük ölçüde sosyal tutumlara bağlı olduğu vurgusu yapılmış, bu tutumların engellilerin topluma eşit ve tam katılımının önünde bir engel oluşturduğu ifade edilmiştir. Yılın diğer hedefleri arasında; kamuoyunun farkındalığının artırılması, engelli bireylerin anlaşılması ve kabul edilmesi, engelli bireyleri görüşlerini ifade edebilecekleri ve durumlarını iyileştirmeye yönelik eylemler gerçekleştirebilecekleri örgütler kurmaya teşvik etmek adımları yer almıştır (UN). Birleşmiş Milletler'in bu eylem planı, engelli hareketlerini hızlandırırken aynı zamanda uluslararası düzeyde UPIAS'ın savunduğu engellilik sosyal modelinin kabul edilmesi anlamına gelmekteydi.

Engelliliğin bu yeniden tanımlanmasından ve başta ABD olmak üzere dünya genelindeki çeşitli sivil haklar mücadelelerinden ilham alan İngiliz örgütleri, 1970'lerin sonlarında ve 80'lerin başlarında engelli bireyler tarafından kontrol edilen ve yönetilen kuruluşlar olarak çoğalmaya başlamıştır. Bunlar arasında 1981 yılında kurulan Derbyshire Engelliler Koalisyonu (şu anda Derbyshire Kapsayıcı Yaşam Koalisyonu: DCIL olarak bilinmektedir) gibi yerel gruplar ve Omurga Yaralanmaları Derneği (SIA) gibi ulusal kuruluşlar yer almaktadır (Barnes, 2020: 12). Daha sonra ortaya çıkan çeşitli engelli birlikleri de engelliliğin bir toplumsal baskı olduğu fikrini geliştirmişlerdir. Direct Action Network (DAN) [Doğrudan Eylem Ağı], Sisters Against Disablement (Engelliliğe Karşı Kızkardeşler), bunlardan bazılarıdır. Erişilebilir ulaşımı hedefleyen DAN'ın eylemleri Amerika'daki engelli bireyleri bakım kuruluşlarından ve diğer kurumlardan kurtarma mücadelesinden esinlenen "Halkımızı Özgürleştirin" kampanyasına doğru kaymıştır. DAN, doğrudan siyasal eyleme girişen engelli gruplarından birisidir (Shakespeare ve Watson, 2011: 400). 1981 yılında bu kuruluşlardan yedisinin bir araya gelmesiyle ulusal bir şemsiye organ olan The British Council of Organisations of Disabled People (BCODP) [İngiliz Engelli Örgütleri Konseyi] kurulmuştur. Bu örgütlerin temel amacı, İngiliz toplumunda engelli yaşama deneyimini karakterize eden kurumsal ayrımcılığa ve önyargıya karşı kampanya yürütmektir. Bu, kapsamlı ayrımcılık karşıtı mevzuat talebi ve engelli bireylere yönelik hizmetlerin geliştirilmesi ve sunulmasına kullanıcıların daha fazla dahil edilmesi talebine odaklanmaktaydı. Dolayısıyla BCODP da engellilik konusunda UPIAS yaklaşımını benimsemiştir (Barnes, 2020: 12).

1980'lerde engelli örgütü koalisyonları ve ortak yaşam merkezleri ülke geneline yayılmıştır. Engellilik siyaseti, erişim ve temsille ilgili konularda kampanya yürüterek ve doğrudan eylem taktiklerinden yararlanarak ülkenin dikkatini çekmiştir. Yeni gruplar engellileri temsil kabiliyeti olmayan hayır kuruluşlarının engelli bireyler adına konuşma hakkına sahip olmalarına karşı çıkmışlardır. Bu yıllarda engelli grup ve organizasyonları "biz olmadan bize dair hiçbir şey olmamalı" yaklaşımını benimsemişlerdir. Engelli bireylerin oluşturduğu örgütler, toplum temelli bakım anlayışına geçilerek yerel yönetimlerin bağımsız yaşam hizmetleri sunmaya başlamasını sağlamıştır (Shakespeare ve Watson, 2011: 392-393). 1985 yılında Büyük Manchester Engelliler Koalisyonu (GMCDP) engelli kişilerin topluma dahil edilmesini teşvik etmek amacıyla kurulmuştur. GMCDP'nin çalışmaları şunları içermektedir; kampanya yapmak, eğitim vermek, bilgi sağlamak ve özellikle genç engellilerle çalışmak (Greater Manchester Coalition of Disabled People, 2010). Oliver'a göre (1997: 250) İngiltere'deki engellilik hareketi hem devrimci hem de reformist siyaseti bünyesinde barındıran bir harekettir. Birleşik Krallık'taki Entegre Yaşam Merkezleri de engelli bireylerin kendi ihtiyaç duydukları hizmetleri yine kendilerinin şekillendirdikleri, böylece destek hizmetlerinin kullanıcılarıyla hizmet sağlayıcılarının ihtiyaçlarının uyumlu olması için fırsatlar sunduğu merkezler olmuştur (Finkelstein, 2007).

1990'lar İngiltere'de birçok engelli grubunun oluştuğu ve hareketin zirve noktasına ulaştığı yıllar olmuştur. Bu dönemlerde Birleşik Krallık'ta engelliler tarafından yönetilen ve giderek artan yerel, ulusal ve uluslararası engelli örgütlenmeleri aktif olmuş ve böylece hareket politik ve sosyal değişim üzerinde güçlü bir etkiye sahip olmuştur (Oliver ve Barnes, 2006). Önceki yılların birikimi üzerine güçlenen engelli hakları hareketinin en büyük siyasal talebi, bir medenî haklar yasası çıkartılması olmuştur. Hem geleneksel hem de radikal engelli grupları "haklar şimdi" sloganıyla

yürütülen kampanya altında birleşmiştir. Engelli bireylere yönelik ayrımcılığa karşı çıkan yasanın kabulü için girişimlerde bulunulmuştur. Muhafazakâr hükümetler döneminde engelli bireylerin ayrımcılık yaşadıkları kabul edilmemiş ve yasa çıkarma girişimleri üst üste başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Nihayet 1995 yılında Engelli Ayrımcılığı Yasası (Disability Discrimination Act) Parlamentoda kabul edilmiştir (Greater Manchester Coalition of Disabled People, 2010). Yasanın kapsamlı ve uygulanabilir medenî haklar getirmediği ifade edilse de ilk kez yazılı bir yasanın kabul edilmiş olması önemli bir adım olarak görülmüştür. Yasa, engelliliği kişinin normal günlük aktivitelerini yerine getirme yeteneği üzerinde önemli ve uzun vadeli olumsuz etkiye sahip fiziksel veya zihinsel bozukluk olarak tanımlamış ve istihdam, meslek, eğitim, ulaşım, malların sağlanması, kamu işlevlerinin yerine getirilmesi gibi konularda ayrımcılığa karşı koruma sağlamıştır. 1976 tarihli Irk İlişkileri Yasası ve 1975 tarihli Cinsiyet Ayrımcılığı Yasası, ırk ve cinsiyet temelli ayrımcılığa karşı yasal koruma sağlarken, engelli kişiler yasada yer alan benzer korumadan yoksundu. Dolayısıyla yasa engelli bireyleri çeşitli ayrımcılık biçimlerinden koruyan türünün ilk örneği olma özelliğini taşımaktaydı. Bu ayrımcılık türleri üç başlık altında şöyle ifade edilebilir: i) doğrudan ayrımcılık; engelli bir kişiye, engelliliği nedeniyle başka bir kişiye göre daha az olumlu muamele edilmesi; ii) makul bir düzenlemenin yapılmaması; işyerindeki herhangi bir uygulamanın veya tesisin özelliğinin engelli çalışanı dezavantajlı duruma düşürmesi; iii) mağduriyet; Bir kişinin, engelli bir birey olarak gördüğü ayrımcılıkla ilgili şikâyette bulunması nedeniyle olumsuz muameleye maruz kalması (Lewis, 2020). Yasadan sonra da engelliler binaların erişilebilir hale getirilmesi için kampanya yapmaya devam etmişlerdir. Engelli Ayrımcılığı Yasasının 1995 yılında kabulünün ardından, ulaşım sağlayıcılarının engelli bireylerin erişimini ciddiye almaya başlaması zaman almıştır. 1996 yılında engelli bireyler, Leeds tren istasyonunun engelliler için daha erişilebilir hale getirilmesi gibi bir sorun varken, istasyonun dışında bir bahçe yapılmasına para harcanması karşısında tepki göstermişler, açılış etkinliğinde protesto yaparak görüşlerini dile getirmişlerdir. 1990'larda engelli bireylerin sendikalara katılma eğilimleri artmıştır ancak engellilere yönelik sendika binalarının da engelliler için erişilebilir olmaması bunun için de ayrı kampanya yürütülmesine yol açmıştır (Greater Manchester Coalition of Disabled People, 2010).

1990'lar ve 2000'ler hem engellilerin toplumdan dışlanmasını ve karşılaştıkları ayrımcılığı vurgulamanın, hem de engellilerin farkını ve bu farklılığın dünyaya getirdiği zenginliği kutlamanın bir aracı olarak engelli sanatının gelişmesine tanık olmuştur. 1990'larda ve 2000'lerin başında Birleşik Krallık'ta engelli insanlar tarafından Bağımsızlık Festivalleri düzenlenmiştir. 2000'li yıllara gelindiğinde engellilerin kampanya yapma ihtiyacı devam etmiştir. Ücretli çalışmayan engellilere verilen maddi desteğin korunmasının yanında yaşama hakkı için bile kampanya yürütülmüştür. Engelli Ayrımcılığı Yasası, insanların engelli bireylere yönelik olumsuz tutumlarını bir gecede değiştirmedikleri gibi, hükümetin engelli bireylerin hayatları üzerinde daha fazla kontrol kurmasına olanak tanıyan maliyetli yardımlar ve hizmet sunumu olarak gördüğü şeyleri azaltma arzusunu da değiştirememiştir. İşitme engelliler, İngiliz İşaret Dili'nin (BSL) başlı başına resmi bir dil olarak tanınması için uzun yıllar mücadele etmiş, kampanya, 17 Mart 2003'te Parlamento tarafından BSL'nin resmi dil olarak tanınabileceği konusunda anlaşmaya varıldığında başarılı olmuştur. Buna rağmen, okullarda diğer dillerin yanı sıra BSL'nin de öğretilmemesi ve işitme engellilerin hâlâ yeterli tercüman hizmetleri için mücadele etmesi nedeniyle kat edilmesi gereken daha çok yol bulunmaktadır. Ayrıca, 2009 ve 2010 yıllarında İngiliz medyasının "ölme hakkı" (yardımlı intihar yoluyla) üzerine yoğunlaşması yaşama hakkına sahip olmak için çağrıda bulunan engelli bireylerin sesini genellikle bastırmıştır. Refah Reformu, 2000'lerde hükümetin gündeminin üst sıralarında yer almıştır. Bu reform, çalışmayan engelli bireylere yönelik yardım türlerinde ve kimlerin hangi yardımları alabileceğine ilişkin uygunluk kriterlerinde değişiklik içermektedir. Bu durum, işyerinde engelliliklerinin etkilerini telafi edecek makul düzenlemelerin mümkün olmaması veya işverenlerin süregelen önyargısı nedeniyle gerçekten çalışmayan engelli kişiler için çok fazla endişe ve sıkıntıya yol açmıştır (Greater Manchester Coalition of Disabled People, 2010).

2009 yılında Birleşmiş Milletler Engelli Bireylerin Haklarına İlişkin Sözleşme (UNCRDP) Birleşik Krallık'ta onaylanmıştır. Sözleşmenin 4. Maddesi, tüm imzacıların engelliliğe dayalı ayrımcılığı ortadan kaldırmaya yönelik genel yükümlülüklerini içermekteydi. 1995 tarihli Engelli Ayrımcılığı Yasası, İngiltere, İskoçya ve Galler'de 2010 Eşitlik Yasası ile değiştirilmiştir. 2010 Eşitlik Yasası kapsamında engellilik, korunan dokuz özellikten biri olmuştur. Kanun hükümlerine göre engelliler doğrudan ve dolaylı ayrımcılıktan, engelliliğe bağlı tacizden ve mağduriyetten korunmaya

devam etmektedir. 1995 Kanunu'nun orijinal metninin büyük bir kısmı doğrudan 2010 Kanunu'na dahil edilmiştir (Lewis, 2020).

Günümüzde engelli hakları grupları, engelli bireylerin daha iyi korunması için kampanya yürütmeye devam etmektedir. Zira engellilerin tam katılımının önündeki engeller hâlâ varlığını korumaktadır. Barınma, ulaşım, eğlence tesisleri, eğitim ve istihdam konularında devam eden engeller nedeniyle pek çok engelli insan hâlâ topluma tam katılımdan mahrum durumdadır. İstihdamın ve temel hizmetlerin önündeki engellerin kaldırılması kadar önemli olan husus, engelli bireylerin sivil, siyasî ve kamusal yaşama diğerleriyle eşit temelde etkin ve tam olarak katılabilmelerinin sağlanmasıdır (Holmes, 2015). Bu amaç için çalışan engelli grupları Birleşik Krallık genelinde mücadelelerine devam etmektedir. Engelli bireyler tarafından yönetilen ve yine engelliler için çalışan Birleşik Krallık'ın önde gelen kuruluşlarından biri olan Disability Rights UK, engelli bireyler için daha iyi sosyal haklar, yaşam kalitesi ve ekonomik fırsatlar sağlamak, bölgesel ve ulusal değişimi etkilemek amacıyla Birleşik Krallık genelinde engelli örgütleri ve hükümet ile birlikte çalışan kuruluşlardan biri olarak bugün hizmet vermektedir (Disability Rights UK, t.y.).

Sonuç

Farklı toplumsal kesimlerin kamusal alanda kendini ifade etmesine daha sık tanık olunan 1960'lardan sonra yeni kimlik politikaları da ortaya çıkmıştır. Kimlik kurgulanma süreçleri bir takım yeni toplumsal hareketi şekillendirmiş ve aynı zamanda bu yeni toplumsal hareketler tarafından da şekillendirilmiştir (Çayır, 1999: 27). Diğer aktörlerle eşit biçimde kamusal alanda var olabilmek talebini dile getiren bu kimlik politikaları, yeni toplumsal hareketlerin en önemli niteliğini oluşturmuştur. Bu çerçevede engelliler, feministler, çevreciler, etnik azınlıklar gibi yeni toplumsal hareketlerin sözcüleri farklı bir toplumsal muhalefet ve demokratik toplum anlayışını dile getirip farklı toplumsal taleplerle ortaya çıkmışlardır. Diğer yeni toplumsal hareketler gibi engelli hakları hareketinin de uzun bir geçmişi vardır. Aktivizmin örneklerine, geçmişi 1800'lü yıllara dayanan çeşitli engelli grupları arasında rastlamak mümkündür. Bu gelişmeyi pek çok olay, yasa ve kişi şekillendirmiştir. Diğer yeni toplumsal hareketler gibi engellilik hareketi de hükümetlerin yanıtlarıyla, kişilerarası düzeyde ilişkilerle ve bireysel düzlemde kimlikleri değiştirmeye ilgilenebilir.

Engelliliğe tıbbî bakışın yol açtığı ayrımcılık ve sosyal dışlanmaya karşı olarak güçlenen Engelli Hakları Hareketinin temel amacının, engellilerin eşit güce, haklara ve fırsat eşitliğine sahip olduğu bir toplum yaratmak olduğu ifade edilebilir. Bunun için öncelikli hedef, engelli haklarının kazanımı ve bu hakların hayatın her alanına dâhil olması için mücadele etmektir. Nitekim engelli hakları hareketinin söylemleri; bağımsız yaşam, eğitim, ulaşım, istihdam, insan hakları, eşit katılım, “yardım değil haklar” vb. üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda engelli hakları hareketi oluşumları kapsayıcı bir toplum için çalışmaktadır. Engelliler “için” çalışan geleneksel hayır kuruluşlarından ziyade engelliler “tarafından” oluşturulan hak temelli grupların varlığı engellilik hareketi için temel konulardan birini oluşturmuştur.

Engellilik hareketi küresel bir olgudur. Yirminci yüzyılın sonlarında harekete geçen engelli bireyler hemen her ülkede toplumsal değişim talep etmişlerdir. Ancak şunu göz ardı etmemek gerekir ki engelli bireylerin statüsü, toplumların engelliliğe yaklaşım tarzları, toplumsal yapı ve gelenekleriyle ilişkili olarak gelişmiştir.

Birleşik Krallık'ta engelliliğin toplumsal baskı sonucu oluşan bir duruma işaret ettiğine yönelik tartışmalar 1970'lerde başlamış ancak engelli hakları hareketinin talep ettikleri hakka sahip olmaları kolay olmamıştır. Birleşik Krallık'ta engelli bireyler için medenî haklar fikrine uzun süre muhalefet edilmiş, siyasetçiler uzun bir süre engelli bireylerin ayrımcılığa maruz kaldığını kabul edememişlerdir (Shakespeare ve Watson, 2011: 388). Birleşik Krallık'ta engelli hakları hareketinin tarihine genel olarak bakıldığında engelli vatandaşların ciddi mücadelesi sonucu birtakım hakların kazanıldığı, günümüzde hala bazı haklar için mücadelenin devam ettiği görülmektedir. Hakların zorlu ve radikal olan eylemlerle kısmen alınmış olması engelli bireylerin sorunlarının idrak edilmesinden değil hareketlerin yoğunluğundan kaynaklı olduğunu düşündürmektedir. Oliver (1997) İngiltere'de engellilik hareketinin ortaya çıkışında sivil haklar hareketi ile feminizmin ayrımcılıkla baş etme konusunda gösterdikleri başarının iyi birer örnek olduğunu ifade etmektedir. Engelli bireyleri çeşitli ayrımcılığa karşı koruyan ilk Birleşik Krallık mevzuatı 1995'te kabul edilen Engelli Ayrımcılığı Yasası olmuştur. Yıllar süren kampanyalar ve protestolar, sivil itaatsizlik olayları da dahil olmak üzere

yasanın yürürlüğe girmesinde etkili olmuştur. Kanun, engellileri istihdam, mal ve hizmet sunumu, eğitim ve ulaşım gibi alanlarda ayrımcılığa karşı koruyan türünün ilk örneği olmuştur. Daha sonra bu yasanın yerini, orijinal yasayla aynı hükümlerin çoğunu koruyan Eşitlik Yasası 2010 almıştır.

Engelliler çeşitliliğe sahip bir gruptur ve hiçbir engellinin dışlanmadığından emin olmak için; engelli mülteciler, engelli yaşlılar, engelli çocuklar, engelli kadınlar, engelli hükümlüler, engelli evsizler gibi birçok grubun ayrı ayrı ele alınması gerekmektedir. Büyük Manchester Engelliler Koalisyonu yıllık toplantılarında farklı engelli gruplarının (engelli mülteciler gibi) yaşadıkları sorunlara dair konferanslar düzenlemektedir. Engelli bireylerin temel yaşam hakkı ve kurumlar yerine topluluk içinde bağımsız yaşama hakkı, yeni yüzyılın başından bu yana hareketlere damgasını vurmuştur. Arkadaşların, ailenin ve hayır kurumlarının ücretsiz yardımlarına bel bağlamak zorunda olmak, engelli bir kişinin mahremiyetini, hayatını istediği gibi yaşama şansını ve aileden bağımsızlık düzeyini olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla Birleşik Krallık'ta engelli hakları hareketi engelli bireylerin en başta medenî hakları elde ederek eğitim, ulaşım ve diğer tüm insani haklarını başkasına bağımlı olmadan kullanabilmeleri, diğer bireyler gibi toplumsal kaynaklara rahat erişebilmelerine odaklanmıştır. Engelli bireylerin sahip oldukları yeti yitiminin değil toplumsal bariyerlerin engelli bireyleri kısıtladığı, bunlar ortadan kalktığında ise sosyal içerme ile toplumsal katılımın sağlanacağını savunmaktadır. Birleşik Krallık'ta engelli hakları hareketinin gelişiminden itibaren engelli bireylerin toplumsal katılımına yönelik başarılı adımlar atılmış olmasına rağmen günümüzde hala eğitim, istihdam, erişim, sağlık hizmetlerinden yararlanma anlamında ayrımcılığa uğradıklarını ve sosyal katılımı tam gerçekleştiremediklerini ifade eden engelli bireyler örgütlenmeye devam etmektedir.

Kaynakça

- Açıkgöz, R. ve Özil, H. (2023). Sakatlık sosyal modelinde sosyolojik perspektifler. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 68-87.
- Aköğretmen, M. (2023). Batı'da engelli emeğinin kısa tarihi: Engellilik modelleri bağlamında bir değerlendirme, *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 12(32), 129-144.
- Baldwinson, T. (2016). A public history of Manchester UPIAS – the union of the physically impaired against segregation. <https://tonybaldwinson.com/2016/11/29/a-public-history-of-manchester-upias-the-union-of-the-physically-impaired-against-segregation/> Erişim tarihi: 31.10.2022.
- Barnes, C. (2020). Disability activism and the price of success: A British experience. *Intersticios: Revista Sociológica De Pensamiento Crítico*. 14(2/2) (Especial sobre Discapacidad), 7-28.
- Burcu, E. (2007). Türkiye'de özürlü birey olma temel sosyolojik özellikleri ve sorunları üzerine bir araştırma, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Cohen, J. (1999). Strateji ya da kimlik: Yeni teorik paradigmlar ve sosyal hareketler. K. Çayır (Ed.). *Yeni sosyal hareketler*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 109-129.
- Çayır, K. (1999). Toplumsal sahnenin yeni aktörleri: Yeni sosyal hareketler. K. Çayır (Ed.). *Yeni sosyal hareketler*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 13-33.
- Çoban, B. (2009). Yeni toplumsal hareketler, sınıf mücadelesi ve ütopya. B. Çoban (Ed.). *Yeni Toplumsal Hareketler içinde*, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Disability Rights UK. (t.y.). About us. Disability Rights UK. <https://www.disabilityrightsuk.org/about-us>. Erişim tarihi: 05.08.2023.
- Finkelstein, V. (2007). The 'social model of disability' and the disability movement . University of Leeds. <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/finkelstein-The-Social-Model-of-Disability-and-the-Disability-Movement.pdf>. Erişim tarihi: 03.10.2022.
- Greater Manchester Coalition of Disabled People. (2010). A brief history of disabled people's self-organisation. Historic England: <https://historicengland.org.uk/content/docs/research/brief-history-disabled-peoples-self-organisation-pdf/>. Erişim tarihi: 03.08.2023.
- Holmes, L. C. (2015). 20 years on from the Disability Discrimination Act disabled people's rights are still not fully realised. Equality and Human Rights Commission: <https://www.equalityhumanrights.com/en/our-work/blogs/20-years-disability-discrimination-act-disabled-people%E2%80%99s-rights-are-still-not-fully>. Erişim tarihi: 05.08.2023.
- Hughes, B., Paterson, K. (1997). The social model of disability and the disappearing body: Towards a sociology of impairment. *Disability ve Society*, 12(3), 325-340.
- Hurst, R. (2003). The international disability rights movement and the ICF. *Disability and Rehabilitation*, 25(11-12), 572-576.
- Kahraman Güloğlu, F., ve Serdar, M. (2023). Amerika Birleşik Devletleri'nde engellilik: Kavramsal gelişim ve yasal çerçeve, *Turkish Studies*, 18(1), 113-134.
- Kaldık, B. (2022). Engelli hakları hareketi: Bir aktivist hareket olarak gelişimi, talepleri ve toplumsal bağlamı, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31(2), 674-688.
- Le Bon, G. (1997). *Kitleler psikolojisi*. İstanbul: Hayat Yayınları.
- Lelandais, G. E. (2009). Sosyal hareketler teorileri ve küreselleşme. B. Çoban (Ed.) içinde, *Yeni Toplumsal Hareketler*, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Lewis, P. (2020). Disability Discrimination Act: 1995 and now. UK Parliament: <https://lordslibrary.parliament.uk/disability-discrimination-act-1995-and-now/#:~:text=The%20Disability%20Discrimination%20Act%201995,inclu%20of%20civil%20disobedience>. Erişim tarihi: 06.08.2023.

- Marshall, G. (1999). Sosyoloji sözlüğü, O. Akınhay ve D. Kömürçü (Çev.), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Martin, W. G. (2008). Sistem karşıtı hareket arayışı, D. Keskin, (Çev.), Toplumsal Hareketler içinde, Versus Kitap, İstanbul.
- Melucci, A. (1999). Çağdaş hareketlerin sembolik meydan okuması. K. Çayır (Ed.). Yeni Sosyal Hareketler, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 81-107.
- Moore, J. (2023). Disabled people have been at the heart of ‘direct action’ protest for years – what do we do now? Independent: <https://www.independent.co.uk/voices/anti-protest-laws-disabled-wheelchair-users-b2263588.html>. Erişim tarihi: 01.08.2023.
- Offe, C. (1999). Yeni sosyal hareketler: Kurumsal politikanın sınırlarının zorlanması, K. Çayır (Ed.) Yeni Sosyal Hareketler, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 53-79.
- Oktar, M. N. (2020). Engelliler, M. Serdar (Ed.), Dezavantajlı Gruplar ve Sosyal Hizmet, Ankara, Grafiker, 149-185
- Oliver, M. (1990). The politics of disablement, Palgrave Macmillan, New York.
- Oliver, M. (1997). The disability movement is a new social movement! Community Development Journal, 32(3), 244-251.
- Oliver, M., ve Barnes, C. (2006). Disability politics and the disability movement in Britain: where did it all go wrong? <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.464.6659verep=rep1vetype=pdf>. Erişim tarihi: 12.04.2023.
- Onar Çambay, S. (2015). Küresel yüzyılda yeni sosyal hareketler ve toplumsal katılımın teşvik edici aracı olarak yazılı basın, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8(37), 954-963.
- Pfeiffer, D. (2000). The devils are in the details: The ICIDH2 and the disability movement, DisabilityveSociety, 15(7), 1079-1082.
- Pring, J. (2023). DAN returns to London streets with message that ‘disabled people are not disposable’. Disability News Service: <https://www.disabilitynewsservice.com/dan-returns-to-london-streets-with-message-that-disabled-people-are-not-disposable/>. Erişim tarihi: 01.08.2023.
- Shakespeare, T. (1993). Disabled people’s self-organisation: a new social movement? Disability, Handicap and Society, 8(3), 249-264.
- Shakespeare, T. (2011). Sakatlık sosyal modeli, D. Bezmez, S. Yardımcı ve Y. Şentürk (Ed.) Sakatlık Çalışmaları içinde, F. B. Aydar (Çev.), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 51-62.
- Shakespeare, T. ve Watson, N. (2011). Farkı yaratmak: Sakatlık, siyaset ve tanınma. D. Bezmez, S. Yardımcı, ve Y. Şentürk (Ed.). Sakatlık Çalışmaları içinde, F. B. Aydar (Çev.), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 387-414.
- Thomas, C. (2011). Sakatlık kuramı: Kilit fikirler, meseleler ve düşünürler, D. Bezmez, S. Yardımcı, ve Y. Şentürk (Ed.), Sakatlık Çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak, F. B. Aydar, (Çev.), Koç Üniversitesi Yayınları, 31-50.
- Tilly, C. (2008). Toplumsal hareketler, O. Düz (Çev.), Babil Yayınları, İstanbul.
- Touraine, A. (1999). Toplumdan toplumsal harekete. K. Çayır (Ed.) Yeni Sosyal Hareketler içinde, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 31-50.
- UN. (1948). Universal declaration of human right. United Nation: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>. Erişim tarihi: 08.03.2023.
- UN. (tarih yok). the international year of disabled persons 1981. United Nations: <https://www.un.org/esa/socdev/enable/disiydp.htm>. Erişim tarihi: 04.04.2023.

UPIAS (1976). Fundamental principles of disability. London: Union of the Physically Impaired Against Segregation.

Yelçe, N. Z. (2020). Engellilik tarihi araştırmalarına genel bir bakış. A. R. Aydın, İ. Keskin, ve N. Yelçe (Ed.). Engellilik Tarihi Yazıları, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 3-19.

Göçmenlerin Sosyal Uyumlarının Ayrımcılığa Dönüşmesine Karşı Çokkültürcü Sosyal Hizmet

Nazan AYGUT¹
Fatma KAHRAMAN GÜLOĞLU²

Derleme Makale

Öz

Ulus aşırı göçlerle günümüz toplumları daha fazla çokkültürcü hale gelmiştir. Bu durum hâkim toplum içinde çeşitli kültürlerin bir arada var olmasını sağlarken bazı zorlukları da ortaya çıkarmıştır. Bu zorluklar arasında göç eden nüfusun geldiği bölgeye uyumunun sağlanmasında göçmenler açısından tek taraflı bir uyum süreci işletilmeye çalışılması da yer almaktadır. Son yıllarda göçmen grubun sahip oldukları farklılıkları koruyarak toplumsal bütünleşmeyi sağlayacak çokkültürcü politikalar üretilmeye başlanmıştır. Ancak karşılıklı etkileşimin varlığının iyi gözetilememesi nedeniyle, hâlâ sosyal uyum çoğu kez tek taraflı şekilde göçmenin sosyal uyumunu hedefleyen bir süreç olarak işlemeye devam etmektedir. Bu noktada sosyal hizmet bir misyon üstlenebilir. Zira sosyal hizmet mesleği dezavantajlı gruplardan biri olan göçmenlerin ve sığınmacıların karşılaştıkları ayrımcılığın önüne geçmek için mesleki müdahaleler uygulamaktadır. Bu kapsamda çalışmanın amacı, göçmenlerden beklenen sosyal uyumun ayrımcılığa dönüşmesi ihtimalleri ve bu ihtimallere karşı alınması gereken tedbirleri çokkültürcü sosyal hizmet bağlamında tartışmaktır.

Anahtar Kelimeler

Çokkültürcülük ve Göç,
Sosyal Hizmet,
Sosyal Uyum

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
17.03.2023
Kabul Tarihi
08.09.2023

Multiculturalist Social Work against Discrimination in Social Cohesion of Migrants

Abstract

With transnational migration, today's societies have become more multiculturalist. While this situation has enabled the coexistence of various cultures within the dominant society, it has also created some difficulties. Among these challenges is the unilateral adaptation process for immigrants in ensuring the adaptation of the immigrant population to the region they come from. In recent years, multiculturalist policies that will ensure social cohesion by protecting the differences of the immigrant group have started to be produced. However, due to the fact that the existence of mutual interaction is not well observed, social cohesion still continues to operate as a process that aims at the social cohesion of the migrant, often unilaterally. At this point, social work can undertake a mission. Because the social work profession applies professional interventions to prevent discrimination faced by immigrants and asylum seekers, who are one of the disadvantaged groups. In this context, the aim of the study is to discuss the possibilities of social cohesion expected from immigrants turning into discrimination and the measures to be taken against these possibilities in the context of multiculturalist social work.

Keywords

Multiculturalism and
Migration,
Social Work,
Social Cohesion

Article Info

Received
17.03.2023
Accepted
08.09.2023

¹ Doktora Öğrencisi, Yalova Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Sosyal Hizmet Ana Bilim Dalı, 197303004@yalova.edu.tr, 0009-0006-3666-6092.

² Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, fkahraman@yalova.edu.tr, 0000-0002-0786-7075.

Giriş

Göç literatürüne baktığımızda uyum kavramının çok tartışıldığı ve net bir sonuca varılmadığı görülmektedir. Uyum kişinin sahip olduğu özelliklerini devam ettirerek, çevresiyle kurduğu dengeli ve sürdürülebilir ilişki biçimidir (Avcı, 2006). Başka bir tanıma baktığımızda ise mikro analiz düzeyinde uyum, bireyin ait olduğu toplumun değerlerine göre şekillenmesi ve çevresindeki yeni durumlara adapte olma durumudur (Kızılçelik ve Erjem, 1994). Uyum literatürdeki hangi kavramlarla açıklamaya kalkarsak kalkalım en önemli hususlardan biri, kişinin kendi benliğinden vazgeçmeden sürece katılmasıdır. Toplumsal bağlamda ise kavrama baktığımızda; bireyin kendi çevresiyle iş birliğine dayanan ve süregelen olan ilişkiler kurma durumu olarak açıklanabilmektedir (Şirin, 2012).

Göçmenlerin uyumuna dair beklentiler her ülkenin politikalarına göre farklılaşmaktadır. Bu politikaların en belirleyici olanları yasal düzenlemelerdir. Göçmenlerin uyumu için yasal düzenlemelerin yapılması bir gerekliliktir. Ancak Şeker'in (2015) belirttiği gibi bu düzenlemelerde hem göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması hem de göç edilen toplumun beklentilerinin giderilmesinde bazı aksaklıklar yaşanabilmektedir. Örneğin; göçmenler açısından baktığımızda ev sahibi toplumla yaşarken sağlık, barınma, eğitim ve istihdam gibi alanlarda bir bütünleşme sağlanmadıkça, buldukları toplum içerisinde içe kapanarak kendi sahip olduklarını daha katı olarak savunacak duruma gelme ve bu kapsamda 'öteki'ne karşı sürekli savunma halinde olma durumu ortaya çıkabilmektedir. Bu durumda önyargının oluşması kaçınılmaz olmaktadır. Bu kapsamda uyum sağlanırken, toplumsal bütünleşmeden bahsedebilmemiz için, bütünleşmenin kaynağının yalnızca mülteci yahut sığınmacı grup değil, aynı zamanda ev sahibi topluluk olduğu unutulmamalıdır (Sözer, 2019).

Uyumun bir alt kategorisi olan sosyal uyum kavramı da uyum gibi üzerinde anlaşılması güç bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak en genel tanımına baktığımızda kültür, etnik grup, din ve dil gibi ayrışmalardan ortaya çıkan toplumun niteliği olarak tanımlanabilir (European Commission, 2005). Sosyal uyum ayrıca iki önemli bağlamda açıklanmaktadır: Birincisi sosyal dışlanmanın ve nüfusu oluşturan gruplar arasındaki uyumsuzlukların minimize edilmesidir. İkincisi ise gruplar arasında sosyal sermaye ve sosyal ilişkilerin güçlendirilmesidir (European Commission, 2005: 6). Göç bağlamında en temel anlamıyla sosyal uyum göç etmiş olan halk ile yerleşik halkın karşılıklı etkileşim içerisinde, kendi kültürlerini koruyarak ve birbirleriyle paylaşarak güven içinde sosyalleşebildikleri bir sosyal ortamın tesis edilerek her iki halkın da birlikte yaşamaya devam etmeleridir. Ancak sosyal uyumun gerçekleşmesi kolay değildir. Sosyal uyumun önünde güvensizlik, zenofobi, ırkçılık ve ayrımcılık gibi büyük engeller de bulunmaktadır (Rudiger ve Spencer, 2003). İşte bir toplumda sosyal uyumun sağlanması için o toplumdaki insanların birlikte nasıl hissettikleri, güvenli ve içten bir çevrede olup olmadıkları, birbirlerine saygı gösterip göstermediklerine bakılması gereklidir.

Göçmenlerin vardıkları ülkede sosyal uyumlarının gerçekleşmesi hem onların hem de yerel halkın günlük hayatlarını idame ettirebilmeleri açısından oldukça önemlidir. Bunun için hassas ve etkili müdahaleler gerekebilir, aksi takdirde göçmen için ayrımcılık ve dışlanma riski ortaya çıkabilmektedir. Bu durum göçmenleri dezavantajlı gruplardan biri yapmaktadır. Tüm dezavantajlı gruplarla çalışan sosyal hizmet disiplini, göçmenlerle de çalışarak o toplumdaki sosyal uyumun gerçekleşmesinde aktif faaliyet yürütmektedir. Özellikle çokkültürcü yaklaşımla sosyal hizmet mikro, mezzo ve makro düzeyde çalışma yürütürken kültürel yetkinlik bilgisiyle hareket etmektedir. Bu alanda sosyal hizmet uygulaması birey ve toplumların sosyo-kültürel davranışları ve yaşayış biçimleri hakkında temel bilgiye sahip olma becerisini kullanmaktadır. Bu bilgi ve beceri çerçevesinde ancak çokkültürcü toplumların dezavantajlı durumları ortadan kaldırabilir. Özellikle geldikleri topluma göre farklı yaşam biçimlerine sahip göçmen ve sığınmacılarla çalışan sosyal hizmet uzmanı bu alanda çokkültürcü sosyal hizmet yaklaşımı ile müdahale ederek birey, grup ve toplumların sorunlarını çözmektedir.

Literatüre baktığımızda çokkültürcü yaklaşımların daha çok sosyoloji alanında ele alındığı ve konunun çoğunlukla toplumsal boyutuyla incelendiği görülmektedir. Sosyal hizmet literatüründe ise çokkültürlülük daha çok kavramsal olarak ele alınmıştır. Göç kapsamında sosyal hizmet ve sosyal uyum ilişkisinde ayrımcılığın önlenmesine yönelik sınırlı araştırma bulunmaktadır. Bununla birlikte göçmenlerin sorunlarının çözülmesinde her alanda faaliyet yürüten sosyal hizmetin çokkültürcü yaklaşımının yeri giderek daha da öne çıkmaktadır. Bu derleme çalışmanın amacı sosyal uyumunun ayrımcılığa dönüşmesine karşı çokkültürcü sosyal hizmet uygulamasının önemini tartışarak, kültürel yetkinlik bilgisi kapsamında bu uygulamanın nasıl gerçekleşeceğini tartışmaktır. Bu amaca ulaşabilmek

için öncelikle sosyal hizmet ve göç ilişkisi irdelenmiş, ardından göç ve sosyal uyum ele alınmıştır. Son olarak da ayrımcılık riskine karşı çokkültürcü sosyal hizmet uygulaması ve mikro, mezzo makro düzeyde meslek elemanlarının uygulamaları ile tartışılarak detaylandırılmış ve çalışma sonuca bağlanmıştır.

1. Göç ve Sosyal Uyum

Göç insanların ekonomik, siyasi, çevresel ve sosyal nedenlerle yaşadıkları ülkeden başka bir ülkeye hareket etmesidir. Göç eden insanların yeni gittikleri yerlerde toplumla sosyal uyum süreci başlamaktadır. Bu süreç genel olarak göçmenlerin ve sığınmacıların kişisel gelişimlerine ve toplumsal katılımlarına yardımcı olarak, toplumla bütünleşmelerini kolaylaştırmaktadır. Sosyal uyum, göçmenlerin gittiği ülkedeki kültüre ve normlara uyum sağlamalarında, yerel halkla beraber karşılıklı gösterdikleri çaba olarak tanımlanabilir. Bu kapsamda göçmenin rolü kadar, yerel toplumun da sosyal uyum sürecindeki rolü öne çıkmaktadır. Yerel toplumun kültürel farklılıklara saygı duyarak sosyal uyumun karşılıklı kısmına dahil olarak, sosyal uyumu kolaylaştırması oldukça önemlidir. Bu kapsamda literatürde uyum sürecini anlatan birçok kavram bulunmaktadır. Bunlar arasında entegrasyon ve asimilasyon öne çıkmaktadır.

Avrupa Mülteciler ve Sürgünler Konseyi'ne göre göç eden kişinin entegrasyonu gittiği yerde ilk günden itibaren başlar. Bu süreç bir kurs ya da eğitim değildir. Bu kapsamda entegrasyon kavramı göç eden bireylerin gittikleri toplumun bir parçası olarak uyum içinde yerel toplumla yaşamalarını sağlayan devamlı bir süreç olarak tanımlanabilmektedir (ECRE, 2005: 14). Entegrasyon sosyalleşmeyi artırarak, yabancılaşma ise anomiyi azaltarak bireylere ortak kimlik kazandırabilmektedir (Erkal, 1998: 134). Başka bir araştırmacıya göre ise kültürel kimliği koruyarak baskın topluma katılmaya entegrasyon denmektedir. Buna göre büyük sistem içerisinde iş birliği yapan unsurun, etnik grup olduğu belirtilmektedir (Berry, 1997: 9). Entegrasyon sürecinin doğrusal yahut tek yönlü ilerlemediği (Garcés-Mascareñas ve Penninx, 2016: 16), çok kapsamlı ve boyutlu olduğu ortaya konmuştur (Demirava, 2021: 6). Başarılı bir entegrasyondan bahsetmek için göç eden bireyin ev sahibi toplumun iş ve hizmetlerine erişim sağlaması, sosyal etkileşimde yerel halk tarafından kabulünün olması gereklidir. Ager ve Strang'ın (2008) "Entegrasyonu Anlamak: Kavramsal Bir Çerçeve" adlı çalışmasında başarılı bir entegrasyon için gereken dört kilit unsurdan bahsedilmiştir: Bunlardan ilki sosyal ağlardır. Diğerleri kolaylaştırıcılardır. Bu kolaylaştırıcılar kültürel bilgi, dil ve güvenlik olarak detaylandırılmıştır. Bir diğeri ise eğitim, sağlık, istihdam ve konutu kapsayan araçlar ve işaretler başlığıdır. Son olarak kurumsallık altında haklar ve vatandaşlık gelmektedir. Bu kapsamda Ager ve Strang (2008) göçmenlerin dil öğrenmesinin, kurumlara erişimlerinin ve kendini güvende hissetmelerinin başarılı entegrasyon için önemli olduğunu vurgulamışlardır.

Entegrasyon süreci hak ve vatandaşlık üzerinden ele alınmaktadır. Ev sahibi toplumun ve göç eden bireyin aynı hak ve hizmetlere ulaşımı, hukuki güvence ve demokratik yaşama katılabilmesi göç eden bireyin kendini güvende hissetmesini destekler. Statü ev sahibi toplumun göçmene bakış açısını ortaya koymaktadır. Bu kapsamda entegrasyon kimin hak ve yükümlülüklerinin olacağı, kimin içeride ve kimin dışarıda olduğunu belirleyen bir sürece dönüşebilir. Bu doğrultuda vatandaş olmayanın entegre olmaya zorlanması, zorunlu kültürleşme ve asimilasyona neden olmakta, entegrasyon süreci asimilasyona doğru evrilmektedir (Carrera, 2006: 6). Göç eden bireyin gittiği yere uyum sağlarken kendi kültüründen tamamen vazgeçme ve yerel toplumun kültürünü tamamen benimseme sürecine asimilasyon diyebiliriz. Bu süreçte göçmenler gittikleri toplumun kültürünü, davranışlarını ve dilini benimserler. Bu olguda göçmenler kendilerine yabancılaşarak, kültür ve kimliklerini kaybetmiş hissedebilirler (Alba ve Richard, 2005; Gordon, 1964).

Türkçeye sosyal uyum yahut sosyal bütünleşme olarak çevirilen "social cohesion" kavramı; göç eden kişinin yerel toplumla toplumsal bütünlük içerisinde farklılıkların çatışma ve eşitsizliğe yol açmadığı, toplumsal huzurun hedeflendiği bir süreç olarak açıklanmaktadır. Kendiliğinden isteyerek ya da zorunlu olarak bir arada bulunan toplulukların, ortak bir aidiyet hususunda karşılıklı saygı ve kabulün olmasıyla huzur içinde bir arada oldukları duygu ve yaşam şeklini ifade etmektedir (Erdoğan, 2020: 12, 17). Kelime anlamıyla bir bütünü parçaları arasındaki ahenk olarak tanımlanmaktadır ("TDK Sözlük Anlamı," 2021). Tıpkı entegrasyon gibi sosyal uyumun da net bir tanımı olmamakla beraber genellikle birliktelik ve dayanışma olarak ele alınmaktadır (Demirava, 2021: 3). Ancak asimilasyon ve entegrasyonla kıyaslandığında, sosyal uyum kavramı baskın kültüre 'boyun eğici' durumu ifade

etmemektedir, ev sahibi toplumda göç eden bireyin kendi dilini ve kültürünü yaşayabileceği ve saygı görebileceği bir durumu akıllara getirmektedir. Entegrasyon genel olarak göç eden bireyin geldiği toplumun değer ve davranışlarını öğrenmeleri, topluma uymalarını gerektirir. Bu da ulus-devlet toplumların tek kültürlü yapısının devamını sağlamakta ve topluma uyum sağlamanın tek yolu olduğunu vurgulamaktadır (Castles ve diğerleri, 2002: 114).

Önceki paragraflarda açıklanan entegrasyon ve asimilasyon kavramlarının üzerinde anlaşılmış net tanımlarının olmadığı görülmektedir. Ancak asimilasyon kavramı doğrudan göç eden bireyin geldiği toplumun içinde benliğini yitirmesini hedeflemektedir. Bu haliyle en eski ve katı uygulama yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Entegrasyon kavramı ise çok farklı şekillerde açıklanmakta, ancak kavramın genel itibarıyla göç eden kişinin tek taraflı olarak geldiği topluma uyum sağlamasını ifade edecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu kavramlar içinde sadece sosyal uyum, göç eden bireyin ve yerel toplumun karşılıklı uyumu işaret etmektedir. Bu haliyle anlatılan kavramlar içinde en çağdaş ve uygulanabilir olan olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrımcılık içermemesi nedeniyle bu kavram, soruna doğru yaklaşılmasını ve ihtiyaçların tespitinin doğru yapılmasını sağlamaktadır. Ayrıca sosyal uyum kavramının kullanılması toplumda farkındalık yaratarak göçmenlere karşı önyargının azalmasına ve ayrımcılığın ortadan kalkmasına yardımcı olacaktır.

1.1. Göçmenlerden Beklenen Sosyal Uyum

Küresel dünyada hareketliliğin artmasıyla beraber göçmenlerin gittikleri yerlere uyumu hem kendileri hem de geldikleri ülke için önemli bir konu haline gelmiştir. Bu kapsamda her iki toplum için sosyal uyum sürecinde birçok sorun çıkmakta ve bu sorunların çözümü hususunda birçok araştırma yapılmaktadır. Göçmenlerden beklenen sosyal uyum konuları üzerine yapılan çalışmalar arasından, ülkeden ülkeye değişmekle beraber, genel olarak istihdam, eğitim, dil eğitimi, sosyal hizmet ve kültürel farklılıkların anlaşılması başta gelmektedir.

Yerel toplumla farklı kökenlere sahip olan göçmenler, diğer gruplar ve hakim toplumla bir arada yaşarken kültürleşme sürecine maruz kalmaktadır. Bu süreçte hakim toplum ve diğer azınlık grupları ile gerçekleşen sosyal etkileşim sonrası her iki toplumun temel farklılıkları olan değerler, dil, kültür, kimlik ve davranışlarında bazı değişiklikler meydana gelmektedir (Saygın-Hasta, 2018: 313). Berry'e (2001: 619) göre bu değişim dört temel yönelimle ortaya çıkar. Bunlar; ayrılma, asimilasyon, bütünleşme ve marjinalliktir. Bu kavramlardan ayrılma, göçmenlerin kendi kültürünü devam ettirip hâkim toplum ile sosyalleşmekten kaçınmasıdır. İkincisi olan asimilasyon kavramında, göçmenlerin kendi kültürünü devam ettirmeyip yerel toplumun kültürel özelliklerini benimsemesi sonucu yerel toplumun kültürüne tamamen benzemesi vurgulanmaktadır. Üçüncüsü olan bütünleşme ise göçmen grubun kendi kültürünü sürdürürken öte yandan yerel toplum ile etkileşim içinde olmasını ifade eder. Bu yönelimde göçmen hem kendi kültürünü sürdürürken hem de yerel toplumun kültürünü benimsemeye çalışmaktadır. Son olarak marjinallik kavramıyla göçmenin ne kendi kültürel grubuyla ne de hâkim toplumla sosyal temasının olmaması sonucunda ortaya çıkan durum anlatılmaktadır (Berry, 2001: 619; Berry ve diğerleri, 2006: 306). Görüldüğü gibi göçmenin yerel toplumla temasında birçok yeni davranış şekli ortaya çıkabilmektedir.

Göçmenlerin, yerel topluma uyumu bağlamında, kendi kültürleri, gelenek ve göreneklerinden tamamen vazgeçmeden sosyal temas ile sosyal uyumu sağlaması çokkültürcü modelle mümkün olabilmektedir. Bu süreç, göçmenin dinî, etnik ve kültürel bir sosyolojik azınlık gruba yönelik aidiyetini ve o gruba özdeşleşmenin sonucu olarak tanıma talebinin görülmesidir (Cuhe, 2004: 144). Şayet yerel toplumun sahip olduğu temel haklara göçmen toplum hâkim değilse, toplumsal eşitlikten bahsetmek oldukça güç olmaktadır. Çokkültürlük yaklaşımı kapsamında göçmenlerin yerel topluma uyumu oldukça kolaylaşmaktadır. Göçmenlerden beklenen sosyal uyumun gerçekleşmesi için, onların kendi kültür ve değerlerini de yaşayabilecekleri alanın kendilerine tanınması esastır. Bu sağlanırken aynı zamanda göçmenin de yerel halka uyum sağlayabilmesi için çeşitli sorumlulukları vardır. Bu kapsamda geldiği toplumun temel değer yargılarını, gelenek-göreneklerini ve temel hukuki bilgilerini bilmesi de göçmenden beklenmektedir. Bu durum gerçekleşmediği takdirde göçmenin yerel toplumla bütünleşmesi zorlaşmakta ve sosyal uyumu gecikmektedir.

Göçmenlerin yerel topluma uyumunu zorlaştıran birçok unsur vardır. Özellikle yerel halkın olumsuz tutumu nedeniyle göçmenden beklenen sosyal uyum gerçekleşmeyebilir. Yerel toplum üyelerinin göçmen toplumu ötekileştirmesi, aşağılayıcı ifadeler kullanması sonucu göçmenler,

toplumdan uzaklaşarak belli bir bölgede gettolaşmış bir yapı kurabilirler. Bu durum varoluşsal güvensizlik sorununu ortaya çıkarır. Bu özel alana sıkışma olarak da adlandırılır. Bu durum ayrılmaya yol açmaktadır. Ayrışma göç alan toplumlarda birlikte yaşam adına geliştirilen politikadır, bu durum bazı durumlarda göçmenin tercihiyle ortaya çıkmaktadır. Ayrışma göçmenlerin kendine benzer gruplarla toplumdan ayrı bir konumda örgütlenmesiyle ortaya çıkmaktadır (Göker, 2015: 141). Bu durumun ortaya çıkmasında birçok faktör etkili olmaktadır: Sosyal sermaye, dışlanma, güvenlik, içe kapanma, ayrımcılık ve kendi toplumuyla birlikte yaşama arzusu bu faktörler arasında yer almaktadır. Yerel toplum tarafından göçmenlerin mekânsal ayrılmaya tabi tutulması sonucunda ortaya gettolaşma çıkmaktadır. Avrupa'daki Çin mahalleleri bunun bir örneğidir. Aynı zamanda mekânsal ayrılık kültürel ayrılığa da yol açmaktadır. Mekânsal ve kültürel ayrılıkların iki toplumun temasını azalttığı ve kabulü olumsuz etkilediği de bilinmektedir. Bu tarz ayrışmalar toplum içinde, ayrışmış paralel toplumların ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Göker, 2015: 140). Göçmenlerin hâkim toplum içinde kendi kültürüne bağlı kalarak mekânsal ayrışma yaşaması durumunda yerel topluma uyum sağlanmamakta ve bütünleşme zorlaşmaktadır. Bu süreçte göçmenlerin hâkim toplumla uyum sağlaması mümkün olamamaktadır. Görüldüğü gibi göçmenden yahut yerel toplumdan kaynaklı çeşitli olumsuz tutumlar nedeniyle sosyal uyum sağlanamamakta, ayrışmış ve yabancılaşmış bir nüfus ortaya çıkabilmektedir.

Küreselleşmeyle birlikte çok dinli, çok etnikli ve çokkültürcü toplumlar ortaya çıkmaktadır. Bu artan küresel hareketlilik içinde göçmenlerin yerel topluma uyumu çokkültürlülük politikalarının tartışılmasına neden olmaktadır. Çokkültürlülük göçmen grupların kültür, tarih, dilini sürdürme isteğiyle ortaya çıkmaktadır. Uygulamada göçmenlerin farklılıklarını koruyarak uyum sürecini tamamlaması tamamen kabul görmemektedir. Özellikle yerel toplumla çatışmaya neden olabilecek farklılıklar kabul görmemektedir. Göçmenler topluluk içinde uyum ve bütünleşme süreci en zor olan gruplardandır. Özellikle travmatik deneyimi olan göçmenlerin yerel topluma uyumu oldukça zor olabilmektedir. Özellikle hem yerel toplum hem de göçmenin dinamiklerinin doğru ele alınmaması sonucu, bütünleşmeyi sağlamaya yönelik politikalar kimi zaman ayrışmaya neden olabilmektedir. Bu kapsamda göçmen ve yerel toplumun bütünleşmesini sağlayacak yaklaşımlardan en etkili olanı çokkültürcü yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yaklaşımla beraber göçmenin yerel topluma uyum sağlaması kolaylaşmaktadır.

Bu doğrultuda göçmenlerden beklenen sosyal uyum, yeni geldikleri toplumda sosyal, ekonomik, kültürel ve hukuki normlara uyum sağlamalarını kapsamaktadır. Bu durum sağlandığında göçmenlere karşı oluşan ayrımcılık ve önyargı azalmakta, sosyal hayata katılımları artmakta ve toplumun normlarına uyum sağlamaları kolaylaşmaktadır. Bunun gerçekleşmesinde yerel toplumla çatışmaya neden olabilecek farklılıklar göz önünde bulundurularak ve böyle bir çatışmadan kaçınılarak çokkültürcü yaklaşım ve politikaların hayata geçirilmesi gereklidir.

1.2. Göç Alan-Yerli Toplumun Sosyal Uyumdaki Rolü

Göçmenin geldiği topluma ekonomik ve kültürel olarak yeterince uyum sağlayamaması ekonomik yük ve tehdit olarak algılanmasına neden olmaktadır, ancak bunun aksine göçmen ekonomik anlamda güçlü ve sosyal anlamda uyum sağladığı zaman da yerel halk tarafından tehdit olarak algılanabilmektedir (Johnson, Farrell ve Guinn, 1997). Bu durum göç alan toplumun göçmenlere bakışının ne kadar önemli olduğunu da ortaya koymaktadır. Düzenleyici odak kuramı bu durumu analiz ederek, sığınmacı ve göçmenlerin uyumunda yerel halkın tutum ve davranışlarına odaklanmıştır (Higgins, 1997).

Düzenleyici odak kuramına göre, kişiler gelişim ve güvenlik konularında yükselme ve önleme olarak iki farklı tutum sergilemektedirler. Bu motivasyon yönelimleri bireyin psikolojik ihtiyacına göre farklı davranış kalpları kullanmasıyla seçilmekte ve farklı duygusal sonuçlara neden olmaktadır. Yükselme odaklı seçim genel olarak başarılı olma ihtiyacı içermektedir. Bu yaklaşımın seçilmesinde bireyin hem bireysel hem de gruplar arası ilişkilerde başarılı olma ihtiyacı yer almaktadır. Ancak önleme odaklı motivasyonda ise bireylerin güvenlik kaygıları etkili olmaktadır. Bu motivasyonda olan bireyler hem kişisel hem de gruplar arası ilişkilerde olumsuz sonuçlara odaklanırlar (Higgins, 1997).

Gruplar arası ilişkileri inceleyen araştırmalar ayrımcılık konusunda yükselme motivasyonunda olan kişilerin göç eden bireylerle yaşarken kaynakların dağılımında öteki olarak sınıfladıkları göç eden bireylere karşı ayrımcı davrandıklarını; önleme motivasyon odaklı bireylerin ise negatif kaynakların dağılımında göç eden bireylere karşı ayrımcılık gösterdiklerini ortaya çıkarmıştır (Sassenberg, Kessler, ve

Mummendey, 2003). Göç alanında yapılan çalışmalarda yerel toplumda önleme motivasyonlu bireylerin kültürel olarak kendine benzemeyen sığınmacı ve göçmenlere karşı olumsuz tutum sergiledikleri ortaya çıkmıştır. Ancak yükselme odaklı katılımcıların, kültürel olarak kendilerine benzememesine rağmen, ekonomik olarak güçlü sığınmacı ve göçmenlere karşı tutumlarının pozitif olduğu görülmüştür. Yapılan araştırmalarda vatanseverlik, çok kültürlülük ideolojisi ve milliyetçiliğin istatistiksel olarak yukarıda sonuçları değiştirebildiği ortaya çıkmaktadır (Peters, Boldero ve Kashima, 2010).

10 ülkede düzenleyici odak kuramına yönelik gerçekleştirilen araştırma sonuçları yerel halkın tutumunun göçmenlerin uyumunda etkin olduğunu göstermektedir (Sassenberg, Kessler ve Mummendey, 2003). Bu çalışmada ortaya çıkan sonuçlara göre göçmenlerin uyumunda yerel toplumun rolünde en önemli unsurlar şöyledir:

- Kişilerin yükselme ve önleme motivasyonları hem kişisel hem de gruplararası ilişkilerde değişken olarak karşımıza çıkmaktadır (Shah, Brazy ve Higgins, 2004).
- Bireylerin sosyal hedefleri sığınmacıları ve göçmenleri değerlendirmelerinde farklı motivasyona yönelmelerini etkiler (Peters, Boldero ve Kashima, 2010).
- Kişilerin farklı motivasyonlara yönelmeleri kalıcı bir unsur değildir, geçici etmenler olarak karşımıza çıkmaktadır (Shah, Brazy, ve Higgins, 2004).
- Sığınmacı ve göçmelere karşı tutumda vatanseverlik, çok kültürlülük, milliyetçilik gibi faktörler bireylerin motivasyon yönelmelerini doğrudan etkilemektedir (Peters, Boldero ve Kashima, 2010).

Yukardaki yaklaşımda da görüldüğü üzere yerel halk ve göçmen arasındaki temasta özetlenen sonuçlar çok etkin olmakla beraber, Türkiye’de bu durumu test eden bir araştırma henüz bulunmamaktadır. Son yıllarda çok fazla göç alan ve uzun süredir bu göçmenlere ev sahipliği yapan Türkiye’de göçmenlerin çoğunluğu şehir merkezlerinde yaşamaktadır. Dolayısıyla bir arada yaşayan yerel halk ve göçmenin uyumunda, yerel halkın tutumunun sosyal uyum üzerinde önemli rolü vardır. Bu kapsamda böyle bir araştırmanın Türkiye’de yapılması ve sonuçlarının sosyal politikalar üretme noktasında uygulanması desteklenmelidir. Böylece göçmenler konusunda yerel halka bilgi sağlanırken iki odaklı yönelme olan yükselme ve önleme odaklı bilgilendirmeler yapılmalıdır. Söz konusu eğitimler öncesinde de geçici olarak uygun düzenleyici odaklanmanın faaliyete geçmesi sağlanmalıdır. Bu bilgilendirmenin yerel halkın göçmenlere karşı tutumunda olumlu etki bırakacağı, göçmenlerin uyum sürecini kolaylaştıracağı düşünülmektedir. Sonuç olarak sosyal uyum süreci salt göçmenin uyum sağlamasıyla başarıya ulaşmamaktadır. Yerel halkın da göçmenlere karşı olumlu tutum içerisinde olması ve destekleyici biçimde yaklaşmasıyla başarılı bir sosyal uyum süreci gerçekleştirilebilir. Bu kapsamda çalışmamızın bir sonraki başlığında sosyal uyumun tek taraflılığı yahut diğer olumsuz faktörlerin sosyal uyumu nasıl ayrımcılığa dönüştürme riskinin olduğu ele alınmıştır.

1.3. Sosyal Uyumun Ayrımcılığa Dönüşme Riski

Göç belirli alanlarda uyum sürecini zorunlu kılmasına rağmen bu süreçler gerilim ve çatışmalara da yol açabilmektedir. Ülkeler sosyal uyum programları uygularken, yapılan program kapsamında göçmen için ayrımcılık riski de ortaya çıkabilmektedir. Göçmen ve yerel toplumun sosyal uyumda karşılıklı rolü bulunmaktadır, göçmenlerin yerel toplumun normlarına uyumu önemliken, yerel toplumun da göçmenlere karşı hoşgörülü, adil ve kabul edici yaklaşımlarının olması uyumu kolaylaştırmaktadır. Fakat bu faktörlerin sağlanması için her iki tarafın beklentilerinin karşılanması gerekmektedir, bu sağlanmadığında ayrımcılık ortaya çıkabilmektedir. Toplumda göçmenler temel hak ve hizmetlere erişim gibi alanlarda daha çok haksızlığa maruz kalmaktadırlar. Yerel toplumun bu konuda göçmeni desteklemesi toplumsal eşitliğin sağlanması ve ayrımcılıkla mücadele edilmesi için önem arz etmektedir. İki kültürün birbirini tanıması ve empati kurması, ayrımcılığın önlenmesinde başat rol oynamaktadır. Bu şekilde göçmenler kendi kültürüyle beraber yerel toplumda birlikte yaşam pratiklerine uyum sağlayabilir.

Şahin ve Şimşek (2018) yaptıkları çalışmada göçmenlerin yaşadığı ayrımcılık sorununun sosyal uyumun gerçekleşmesini büyük oranda engellediğini ortaya koymuşlardır. Bu kapsamda ayrımcılığın göçmenlerin topluma uyum sağlamalarının ve kabulünün önünde engel olduğunu belirtmişlerdir. Aynı zamanda iş bulma, eğitime devam etme ve sağlık vb. hak ve hizmetlere erişimde ayrımcılığın olmasının da sosyal uyumda oldukça olumsuz bir durum olarak karşımıza çıktığını

belirtmektedirler. Yine ayrımcılığın göçmenin kendi kültürel mirasının devamının önüne geçtiği, ayrımcılık nedeniyle kendi kültürünü ve kimliğini saklayabildiği, bu durumun sosyal uyumu zorlaştırdığı ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda yapılan araştırmada ayrımcılığın ortadan kaldırılması için göçmenlere yönelik pozitif ayrımcılığın sağlanması, ayrımcılığa karşı toplumsal farkındalığın artırılması, göçmenin eğitim ve iş piyasasına hızlı uyumu ve göçmenin kültürel haklarının korunmasının sağlanması gibi çalışmalar yürütülmesi önerilmiştir.

Göç süreci bilgi, beceri ve deneyimi ne olursa olsun kişinin iç dünyasında çeşitli değişiklikler meydana getirir. Yapılan bir araştırmaya göre boşluk, yalnızlık, özlem, yabancılık, kişilik sorunu, köksüzlük, aşağılık duygusu, kuşkuculuk, anadilinin aşağılanması, kırılabilirlik, suçluluk ve önyargı gibi duyguların göçmenlerde olabildiği ortaya çıkmıştır (Şahin, 2001: 6-65). Suriyeliler ve Türkler arasındaki tarihsel, coğrafi ve dinî bağların kolaylaştırıcı etkisi olmasına rağmen, Türkiye'deki sığınmacıların yerel halkla temasında çeşitli sorunlar da ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda kira, konut, kayıt dışı ekonomi, cinsel istismar, çok eşlilik, refakatiz ve ayrı düşmüş çocuklar problemi, yaşam tarzı ve tüketim alışkanlıklarına yönelik sorunlar gibi birçok sorunla karşılaşıldığı görülmektedir. Ayrıca dil öğreniminin gecikmesi ve dil bilmeme de ortak sorunların başında gelmektedir. Göçmenlerin dil bilmemesi, geldiği toplumun kültür, gelenek ve göreneklerini kolay öğrenememesine bunun yanı sıra hukukuna uzak olmasına yol açmaktadır. Bu durum da birçok sorunu beraberinde getirmektedir. Ayrıca bu durum kişinin topluma yabancılaşmasına neden olmaktadır ve de sosyal uyumu zorlaştırmaktadır. Sonuç olarak sosyal uyumun ayrımcılığa dönüşmesinde birçok unsur bulunmakla beraber iki farklı değere sahip olan toplumun birbirlerine karşı önyargılı olmaları, ayrımcı tutum sergilemeleri ve dışlayıcı olmaları bu ayrımcılığı artırmaktadır. Bunların oluşmasının nedeni korku, bilgisizlik ve kültürel çatışmalardır.

2. Sosyal Hizmet ve Göç

Sosyal hizmet toplumun dezavantajlı kesiminin desteklenerek güçlendirilmesini, iyilik ve refahlarının yükseltilmesini hedefleyen ve de insan hakları ve sosyal adalet kavramlarına dayanarak mesleki çalışmalar yürüten bir disiplindir. Göçmen ve sığınmacılar içinde buldukları olgunun zorluğu nedeniyle hak ve hizmetlere erişemediğinden dezavantajlı grup olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Hem geldikleri coğrafyadan ayrılmanın hem de vardıkları coğrafyaya uyum sağlamanın çeşitli zorluklarıyla karşılaşan göçmenlerle çalışmada içinde bulunulan boyutların tümüyle ele alınması gereklidir. Sosyal hizmet alanı hem bilgi birikimi hem de alan deneyimi ile göçmenlerin içinde buldukları duruma etkili bir şekilde müdahale edebilecek donanıma sahiptir. Araştırmacıların da belirttiği gibi göç eden her toplumun kendine has özellikleri ve geldikleri toplumda bu özelliklere ilişkin ihtiyaçları bulunmaktadır. Sosyal hizmet uzmanı göçmen bir müracaatçı ile görüşmeden önce onun içinde bulunduğu durumu, bütün boyutları ile ele alabilmelidir. Sosyal hizmet uzmanı hem göçmenin geldiği hem de göç edilen toplumun özelliklerini bilerek mesleki müdahalesini gerçekleştirmelidir. Bu kapsamda göç alanında çalışan sosyal hizmet uzmanı kültürel yetkinlik becerisine sahip olmalıdır (Akbaş, Zubaroglu Yanardağ ve Yanardağ, 2010).

Göçmenlerin ihtiyaçları geldikleri yere ve sosyo-kültürel yapılarına göre çeşitlenebilmektedir. Ancak ilk etapta temel ihtiyaçlar ve haklara olan talep karşımıza çıkmaktadır. Bu temel ihtiyaçlar ve haklar eğitim, sağlık, barınma, çalışma ve psikolojik ihtiyaçlar olarak sıralanabilir (Akbaş, Zubaroglu Yanardağ ve Yanardağ, 2010). Göçmenlerin ihtiyaçları çeşitlilik gösterse de sosyal hizmet müdahalesi bütüncül olmalıdır. Göçmenlerin ve sığınmacıların hak temelli hizmete erişimleri için sosyal hizmet uzmanı sorunları bütüncül olarak ele almalı ve tüm yönleriyle bu sorunları irdeleyerek, göçmen ve sığınmacının kaynaklara ulaşımını sağlamalıdır. Sosyal hizmet yaklaşımları bağlamında, göçmenlere ve sığınmacılara yönelik müdahalelerde, sosyal hizmet uzmanı birçok disiplinden faydalanmak zorunda olmakla beraber müdahalelerini bütüncül olarak gerçekleştirmesi gerekmektedir.

Göç durumunda insanlar bu zorlu süreçle başa çıkmak için depresyon, şok geçirme, reddetme, saldırganlık, suça yönelme ve intihar girişimi vb. çeşitli psiko-sosyal tepkiler verebilmekteler. Göç alanında yapılan araştırmalarda sosyal hizmetin bu alanda birçok sorun çözücü rolünün olduğu ortaya çıkmıştır. Bireylerin sorunlarını çözmeye yönelik olarak; danışmanlık, savunuculuk, güçlendirme, bütünleştirme ve kaynaklara ulaştırma önde gelen sosyal hizmet uzmanı rolleridir (BMMYK, 1994). Sosyal hizmet disiplini tüm bu roller kapsamında çalışırken mesleki müdahalesinin boyutları, ekosistem bağlamında mikro, mezzo ve makro olarak üç ana boyutta olmaktadır.

Göçmenlere ilişkin sosyal hizmet çalışmalarında bireyin kendi kendine yetebilirliğini, güçlendirilmesini mikro düzeyde yapılan sosyal hizmet uygulamaları sağlamaktadır. Bu hususta bireysel psikolojik çalışmaların da bireyin gelişimine etki edebileceği bilinmesi gereken bir durumdur. Mezzo düzeyde Sosyal hizmet müdahalesinde ise aile ve çeşitli toplumsal gruplarla eğitim, sağlık, ekonomik ve psikolojik alanda çeşitli çalışmalar yürütülerek, bireyin sorunlarının çözülmesini hedeflemektedir. Makro düzeyde ise göçmen adına bireysel hakların savunuculuğunun yapılması ve sosyal politikaların üretilmesi oldukça önemlidir. Göçmenlere yönelik yapılan örgütlenme çalışmalarının makro düzeyde yapılması, sorunların çözümünde büyük katkı sağlayacaktır (Beter, 2006). Bu yaklaşımdaki amaç göçmenlerin kendi sorunlarını çözebilir hale gelmelerini, tekrar aynı sorunla karşılaştıkları takdirde bu sorunu çözebilir yetiye sahip olmalarını sağlamaktır. Burada göçmenlerin ihtiyaçları karşılanırken aynı zamanda güçlenmeleri de hedeflenmektedir.

Göçmenlerin sorunlarına kalıcı çözüm bulmanın üç temel adımı vardır. İlk çözüm göç ettikleri coğrafyanın sorunlarına dönük çalışmalar üretmek ve ardından göçmenlerin geldikleri ülkeye gönüllü olarak dönmelerini sağlamaktır. İkincisi ise göçmenin gittiği ülkede kendi sorunlarını çözebilir duruma gelmeleri yönünde çalışmaktır. Kendilerine yetebilir hale gelmek çözüm odaklı bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Üçüncüsü ise göç edilen ülkede bütünleşmeleri sağlanamamış ve gönüllü geri gitme hedefine ulaşamamışsa, üçüncü bir ülkeye göç etme kriteri sağlamayı hedeflemektedir (Gedik ve Ünal, 2022). İşte bu mesleki müdahaleler sosyal hizmetin göç alanında çalışırken, mesleki yetkinliğini ortaya çıkarmada faydalanabileceği temel argümanlardır. Sosyal hizmet disiplininin göçmenlerin sosyal uyum sürecinde mesleki yaklaşımlarını kullandığı takdirde oldukça etkili olduğu söylenebilir. Böylece sosyal hizmet çalışmaları ve müdahaleleri ile göçmenlerin toplumla bütünleşmeleri ve toplumda kabul görmelerini sağlanabilir. Göçmenlerin yerel halkla temasa geçmeleri, çevreleriyle iletişim kurmaları, kültürel ve sosyal normları öğrenmelerinde sosyal hizmet disiplini bireysel, grup ve toplumsal düzeyde danışmanlık sağlayabilmektedir. Buradan yola çıkarak göçmenlerin temel hak ve hizmetler çerçevesinde topluma uyumu için Türkiye’de göç yönetimi ve sosyal hizmet ilişkisi aşağıda ele alınmıştır.

2.1. Türkiye’de Göç Yönetimi ve Sosyal Hizmet

2011 yılında başlayan Suriye’den Türkiye’ye doğru kitleler halinde gerçekleşen göç sonrası, sosyal hizmet ve göç ilişkisi küresel bir boyutta acil bir durum olarak karşımıza çıkmıştır. Sosyal hizmet bağlamında göç ve göç yönetimi özellikle insan hakları boyutuyla yeniden yapılanmayı bekleyen bir konu olarak güncelliğini korumaktadır. Göçmenlerin yaşamlarını idame ettirmeleri ve temel ihtiyaçlarını karşılamaları ile iyilik hallerini artırmaları sadece kamusal bir mevzu olmayıp, aynı zamanda yaşadıkları toplumdaki kabulü ve sosyal uyumu da etkileyen bir husustur. Türkiye’de göç sürecinde temel ihtiyaçlardan sonra, kalıcı bir çözüm olarak uyumun sağlanması mümkün gözükmemektedir. Bunun gerekçelerine baktığımızda ise birçok faktör karşımıza çıkmaktadır. Göç eden nüfusun sayısının oldukça yüksek olması, kaynakların sınırlı olması ve göç eden nüfusun dil bilmemesi bu faktörlerin önde gelenleridir. Özellikle göçmenlerle çalışan STK’ların kaynaklarının kısıtlı olması ve proje temelli çalışmaların yapılması sosyal uyumun sağlanamaması yahut gecikmesinin temel nedenlerindedir. Diğer bir husus ise göç krizine yönelik çalışmaların zamanında başlamaması, ayrıca bu konunun uzun süreli politikalar gerektirmesi ve maliyetli olmasından kaynaklanmaktadır (Gedik ve Ünal, 2022). Göçmene yönelik yürütülen faaliyetler ele alınırken, göçmenin geldiği ülkedeki sorunlardan başlanarak, göç edilen ülkedeki sorunları ve uyumlarına kadar sistemli çalışmalar planlanmalı, koruyucu ve önleyici çalışmalar yapılmalıdır.

Sosyal hizmet disiplini biyo-psiko-sosyal varlık olan insanın ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir disiplin olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda sosyal hizmet uygulamaları göç yönetiminde sadece ekonomik sorunlarla ilgilenmemektedir. Disipliner sosyal hizmet uygulamaları göçmen ihtiyaçlarının karşılanmasında bütüncül bir yaklaşımla, kişi, grup ve toplumların bütün ihtiyaçlarını kapsayacak şekilde; psikolojik, sosyal, dini ve manevi ihtiyaçları da ele alarak, sorunların çözümüne odaklanmaktadır. Ancak günümüzde göç alanında çalışma yürütüldüğünde, yoğunlukla göçmen sorunları maddi yönüyle ele alınmakta, göçmenin psiko-sosyal yönü göz ardı edilmektedir (Altun ve Birinci, 2015). Türkiye’ye düzensiz olarak yoğun şekilde göç uzun süredir devam etmektedir, bu sürecin uzunluğu ve göçün yoğunluğuna baktığımızda göç yönetimi ile ilgili disiplinler arası yaklaşımın önemi ortaya çıkmaktadır. Özellikle göçün karmaşıklığı ve çok yönlü oluşu nedeniyle sosyal hizmet yaklaşımlarını da kapsayan politikalara ihtiyaç duyulmaktadır. Sosyal hizmet mesleği bu

disiplinler arası çalışma pratiğinde, bir ağ gibi bütün disiplinlerin koordinasyonunu sağlayarak sığınmacıların sorunlarının çözümünde etkin rol alabilir.

Türkiye'deki göç yönetimi ve sosyal hizmet arasındaki ilişki göçmenlerin toplumsal uyumunu kolaylaştırma ve sorunlarının çözümü hususunda iş birliğini kapsamaktadır. Ancak bu ilişkinin daha fazla geliştirilmesi ve güçlendirilmesi göçmenlerin bireysel, grup ve toplumsal sorunlarının çözümü hızlandıracaktır. Bu kapsamda aşağıda sosyal uyum ve göç konusu ele alınarak, doğru sosyal uyum tanımının ne olduğu irdelenip akabinde ayrımcılık çerçevesinde doğru tanımın önemi tartışılmıştır.

3. Ayrımcılık Riskine Karşı Çokkültürcü Sosyal Hizmet

Çokkültürlülük göçmen grubu ve yerel toplumun çift yönlü bütünleşmesi gerekliliğini esas alır. Bu yaklaşım her toplumun kendine özgü bir uyum sürecinden geçtiğini ve her toplum için aynı şekilde uygulanacak bir uyum sürecinin olmadığını vurgulamaktadır (Modood, 2014). Bu kapsamda çokkültürlülük yaklaşımı her toplumun farklı olduğundan yola çıkarak, göçmen grupların uyum süreçlerinin değişebileceğinden hareketle, yerel toplumla aidiyet oluşturma yöntemlerinin çeşitlenmesini savunur. Çokkültürcü yaklaşımla farklı uyum yöntemlerinin varlığının kabul edilmesiyle, bu yaklaşımın uygulanmasıyla ancak göç eden toplumun yerel halkla bütünleşme süreci daha da kolaylaşabilmektedir. Bu şekilde göç eden nüfusun, yerel toplumla olan aidiyet duygusu çokkültürlü toplum yapısında kalıcı olabilmektedir. Çokkültürcü toplumların aksine asimilasyonist toplumlarda göçmenin getirdiği farklılıkları yerel toplum içinde eritme durumu, uyum için baskı oluşturur ve gerçekçi bir bütünleşme sürecinden bahsedilemez. Çokkültürcü yaklaşım göçmenin çoğulcu bir toplumda, kültürel, bedensel, dilsel, etnik, dinsel, cinsel farklılıklar temelindeki kimlik ve aidiyetlerin kabulüne ve bireylerin veya grupların bu tür farklılıklarından dolayı negatif ayrımcılığa maruz kalmalarının önlenmesine yönelik bir kimlik ve aidiyeti vurgulamaktadır, bu şekilde toplumsal uyum sağlanmaktadır (Anık, 2012: 76-77). Çokkültürcü yaklaşım farklı kökenden gelen grupların farklılıklarını koruyarak yerel topluma uyum sürecini vurgulasa da uygulamalar bu şekilde ilerlememektedir (Göker, 2015: 82). Bu kapsamda göçmen nüfustan beklenen durum şartları belirlenmiş, farklılık istenmeyen ve çoğu zaman ötekileştiren bir uyum sürecidir. Bu yaklaşım yerel toplum ve göçmenin uyum süreçlerini sekteye uğratmakta, farklılıkların zenginliğini göz ardı etmektedir. Bu şekilde ortaya çıkan anti-çokkültürcülük yaklaşımları kişilerin ayrımcı müdahalelere maruz kalmasına ve toplumdan dışlanmasına neden olmaktadır. Çokkültürcülük uygulanmadığı takdirde ayrımcılık ve dışlanmanın ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır.

Uyum ve bir alt kategorisi olan sosyal uyum uygulama ve politikalarına baktığımızda, ülkeler açısından bu politikalar oluşturulurken, bu politika ve uygulamaların maliyetli olduğu karşımıza çıkmaktadır. Ancak ülkeler huzurlu bir geleceğe yatırım yapmak istiyorsa uzun vadede uyum politikalarını çokkültürcü yaklaşım ile ele alması ve uygulaması gerekmektedir. Sosyal hizmette çoğulculuğun zemininde karşılıklı saygı ve kabul faktörlerinin bulunduğu ortamda, birlikte yaşam ve huzurlu bir gelecek için umut veren bir disiplin olarak faaliyet yürütmektedir (Erdoğan, 2018). Bu anlamda Sheafor ve Horejsi'nin (2016) belirttiği gibi sosyal hizmet uzmanları göç etmenin beklentileri ile gerçekleri arasındaki farklılıkları, göçün oluşturduğu muhtemel stres düzeyini, geride kalanlar üzerindeki muhtemel etkilerini düşünmesi ve anlayıp özümseyebilmesi için göçmenlere yardımcı olurlar. "Asıl kültürün önemli elemanlarını korurken yeni çevreye uyum sağlamanın gerilimi"ni (Sheafor ve Horejsi, 2016: 616) aşmada çokkültürcü sosyal hizmet çalışmaları yapan sosyal hizmet uzmanları etkili olacaklardır. Ayrımcılık riskinin ortadan kaldırılmasında, çokkültürcü sosyal hizmet uygulamaları göçmen ve yerel halkın bütünleşmesi ve sosyal uyumun sağlanmasında başat rol oynayabilir.

Sosyal hizmet disiplini sosyal adaleti sağlamak için dezavantajlı, incinebilir, baskı altındaki birey ve gruplarla beraber yahut onlar adına toplumsal değişimi yapabilmek için müdahalelerde bulunmaktadır. Dezavantajlı gruplardan biri olan göçmenler, mülteciler ve sığınmacılarla sosyal hizmet çalışmasında sosyal uyumun sağlanmasında meslekî yetkinliğini geliştiren sosyal hizmet uzmanları bu alanda söz sahibi olmuşlardır. Çünkü sosyal hizmet disiplini ayrımcılığa maruz kalmanın göçmen için geldiği topluma uyumunu engellediğini ve yeni bir stres kaynağı olabildiğini bilerek hareket etmektedir.

Sosyal hizmet uygulamasında ayrımcılığın önlenmesi için ayrımcılık karşıtı yaklaşım oldukça önemli bir yer kaplamaktadır. Ayrımcılık karşıtı sosyal hizmet uygulamalarında kişinin yeti yitiminin, yaşının, toplumsal cinsiyetinin, sosyal sınıfının, toplumsal statüsünün ve ırkının kişiyi dezavantajlı

duruma düşürmemesi gerektiğini savunulmaktadır. Ancak günümüzde ayrımcılık dünya genelinde yoğun olarak yaşanan bir durumdur. Avrupa komisyonunun yaptığı araştırma sonucunda Avrupa’da yaşayanların %64’ünde etnik kökeni kapsayan ayrımcılığın görüldüğü, %33’ünde ise dini inanca karşı ayrımcılığın kişilerin iş hayatına girişinde dezavantajlı duruma gelmesine neden olabileceği ortaya çıkmıştır (Eurobarometer on Discrimination, 2015).

Sosyal hizmet mesleği alanda dezavantajlı bireylerle çalışmakta bu kapsamda bireylerin yaşlı, engelli, kadın, erkek, çocuk, LGBTQ, göçmen, kronik hastalığa sahip vb. durumlarından dolayı dezavantajlı duruma gelmemeleri, bu kişilerin sorunlarının çözülmesi ve güçlenmeleri için çalışmalar yürütmektedir. Bu kişilerin sahip oldukları bir veya daha fazla dezavantajlılık nedeniyle kaynaklara erişememe riskiyle karşı karşıya oldukları bilinmektedir. Sosyal hizmet disiplini ayrımcılık ve önyargı konusunda bilinç yükseltme ve farkındalık artırıcı bireysel ve grup çalışmalarının düzenlenmesini hedeflemektedir. Bireyler bir grup ya da toplum içinde ayrımcılığa maruz kaldıklarında kendilerini “güçsüz ve kurban” olarak görmektedirler. Dolayısıyla bu bireylerle sosyal hizmet müdahalesi çerçevesinde çalışmak ve onların bu yaşadıkları duruma eleştirel bakmalarını sağlayacak beceriler edinmelerini sağlamak önemlidir. Ayrıca yine bu bireylerle çalışırken hem mikro düzeyde ayrımcılığın sonuçlarının ortadan kaldırılması hem de makro düzeyde ayrımcılığı önleme politikaları geliştirerek sosyal hizmet uygulamalarındaki savunuculuğun yapılması sağlanabilir. Sosyal hizmet müdahalesinden yararlananların arasındaki ilişki düzeyi de incelenerek ayrımcılık hususunda analizler yapılmalı ve hizmete erişemeyenler baz alınarak hizmetler sürekli geliştirilmelidir. Bu kapsamda toplumun her kesiminde potansiyel bir risk unsuru olarak bulunan ayrımcı pratiklerin nasıl her dönemde tekrarlandığı da ele alınarak, önlemeye dair çalışmalar ve politikalar ortaya konmalıdır. Bu minvalde ayrımcılığa maruz kalan kişi ve gruplarla çalışmada sosyal hizmet disiplininin başlıca çalışma alanlarından biridir. Sosyal hizmet eğitiminin amaçlarından biri de kişinin benlik algısını geliştirmek, bireysel ve kültürel farklılıklara saygı duymasını sağlamaktır. Dolayısıyla baskı altında bulunan birey ve grupların güçlenmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesi önemli bir durumdur (International Association of Schools of Social Work/ IASSW, 2004). Ancak sosyal hizmet profesyonellerinin kişisel önyargılarının olması bu sayılanların yapılmasının önünde bariyer oluşturmaktadır. Bu nedenle öncelikle sosyal hizmet uzmanlarının kendi ayrımcı tutum ve önyargılarından arınması gerekmektedir. Kişilerin, grupların ve toplulukların karşılaştıkları ayrımcılığın ortadan kaldırılması için sosyal hizmet çalışanları kolaylaştırıcılık, lobicilik, savunuculuk, bağlantı kuruculuk gibi rollerini ve meslekî becerilerini kullanmaktadırlar. Sosyal hizmet disiplini ayrımcılığa maruz kalanların başvuruda bulunabilecekleri yapılar geliştirerek, kişilerin mağduriyetlerinin ortadan kalkmasını sağlamalıdır. Bu kapsamda sosyal hizmet uzmanları ulusal ve uluslararası alanda mevzuat ve pratik bilgisini sürekli geliştirerek meslekî uygulamalarında kullanmalıdırlar.

3.1. Sosyal Uyum ve Ayrımcılık Riski Karşısında Çokkültürcü Sosyal Hizmet Yaklaşım ve Uygulamaları

Yukarıda da değindiğimiz üzere çokkültürlü sosyal hizmetin alanda birey ve toplumu, ayrımcılığa maruz bırakmadan, farklılıklarını baz alarak müdahale becerisi gerektirmektedir. Bu kapsamda bunun sağlanabilmesi adına çokkültürcü sosyal hizmet belirli unsurlara dikkat etmelidir. Bu unsurlar aşağıdaki gibi sıralanmaktadır;

- Toplumlar hızla çokkültürlü bir yapı kazanmaktadır,
- Sosyal hizmet mesleği çokkültürlü toplumlarla daha fazla çalışma pratiği kazanmaktadır,
- Sahada çalışırken çokkültürlü toplumların ihtiyaçlarının tespiti ve değerlendirilmesi daha zorlayıcı ve karmaşıktır,
- Çokkültürcü sosyal hizmet uygulaması, bulunduğu ülkedeki sosyo-politik sistemin durumuna göre ayrılıkçı yahut da asimilasyoncu yaklaşımlara uğrama riski bulunmaktadır,
- Çokkültürcü sosyal hizmet uygulamasına duyulan ihtiyaç, çokkültürcü toplum olmakla beraber büyümektedir (Padilla, 1997).

Bu unsurlar beraberinde kültürün dini ve ırkı olmadığı gerçeğiyle beraber toplumların kültürel özelliklerini değerlendirirken, kültürün “bireyin öznel(1)liğinin sosyal alanda karşılık bulduğu bir alan olarak” tanımlaması ayrımcılığın ortaya çıkmaması için başat unsurlardandır. Kültürü bu şekilde tanımlayarak ancak siyasal, toplumsal ve diğer haklara eşit katılım ve ulaşımı sağlayabiliriz (Özgül,

2010). Yukarıda da değinildiği üzere çokkültürcü sosyal hizmet uygulamalarının önemi toplumun temel dinamiklerini baz alarak, farklılıkların ayrımcılığa ve dışlanmaya neden olmasını engelleyerek meslekî müdahalede bulunmak önemlidir. Bu kapsamda toplumun pratiklerine ve yapısına irdeleyerek, her toplumun farklı olduğunu bilinerek gerekli aksiyonlar alınmalıdır.

3.1.1. Çokkültürcü Sosyal Hizmet Bilgi ve Beceri Temeli

Çokkültürlü sosyal hizmet uygulamasının kapsamında, saygı, hoşgörü ve kabul bulunmaktadır. Kültürel duyarlılık bilgisine sahip meslek elemanları müracaatçıların kültürel dünyasını öğrenmeye istekli ve sosyal hizmet değerlerini uygulamaya aktarabilen kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Çokkültürlü sosyal hizmetin bilgi temelini başında kültür bilgisi gelmektedir. Kültür bilgisinin kapsamına baktığımızda farklı grupların dünya görüşleri, iletişim kalıpları, inanç sistemleri ve değerler hakkında bilgiyi kapsamaktadır (Akbaş, Zubaroğlu Yanardağ ve Yanardağ, 2010).

Çokkültürlü sosyal hizmetin beceri unsurlarına göz attığımızda farklı bakış açılarının olduğu görülmektedir. Costantine ve diğerleri (2007) beceriyi tanımlarken, farklı gruplara yönelik bilgiden faydalanırken kültürel bilgiden yararlanabilme olarak açıklamaktadır. Sodowsky ve diğerleri (1994) kültürel beceriler, değer ve bilgi arasındaki ilişkiyi vurgulayarak değer ve öz farkındalığın bilgi ve beceriyi geliştirebileceğini söylemişlerdir. Bununla birlikte duygusal ve tutumsal bileşen olarak değer ve öz farkındalığın anlayışı da kapsayarak bilgi ve beceriden ayrılabilirliğini ifade etmişlerdir.

Weaver ise kültürel yetkinliği olan sosyal hizmet uygulayıcılarının iki temel becerisinden bahseder. Bunlar genel beceri olan; problem çözme ve iletişim becerisi olarak sıralanmaktadır. Kültürel yetkinlik becerisine sahip olan meslek elemanları, çokkültürcü sosyal hizmet uygulamasını güçlendirmekte ve empatinin oluşmasını sağlamaktadırlar. Çokkültürcü sosyal hizmet uygulaması gerçekleştirmeye çalışan sosyal hizmet uzmanı, bu kapsamda haklarından faydalanamayan birey veya toplumların hizmetlere ulaşmasını sağlarken sosyal adalet kapsamında toplulukların güçlenmesini de sağlayarak güçlendirme yaklaşımını kullanmaktadırlar (Akbaş, Zubaroğlu Yanardağ ve Yanardağ, 2010).

Waver'ın kategorik olarak ayırdığı ikinci beceri ise önleyici becerilerdir. Bu becerilerin tümüne baktığımızda; sessizlik, dinleme, sabırlı olma ve hoşgörülü olma becerisi gelmektedir. Sosyal hizmet uzmanları çokkültürcü toplumlarla çalışırken sağlıklı iletişim kurarak karşı tarafı anlama, iletişimde kültürel nedenlerle oluşan direncin ortadan kalkması için bu beceriden faydalanmalıdır. Çokkültürcü sosyal hizmet uygulamaları gerçekleştiren sosyal hizmet uzmanları kültürel yetkinliğe ulaşmaktadır. Sosyal hizmet uzmanları ait olmadığı kültürden bir müracaatçı ile çalışırken, müracaatçının kültürü hakkında bilgi, beceriye sahip ve duygusal değişimi üstlenecek konumda olmalıdır. Sosyal hizmetin temelinde bulunan bu bilgi ve becerilerle çalışan meslek elemanı farklı kültürlere müdahale planı uygularken gerekli desteği sağlayabilir.

Kültürler arasında eşitlik, insana saygı ve adalet gibi değerleri sağlayarak, farklı kültürlerden gelen insanların sorunlarını çözmeyi hedefleyen çokkültürcü sosyal hizmet bu amaçla sahada birçok bilgi ve beceriye sahip olmak durumundadır. Bu kapsamda temelde; kültürel yetkinlik, kültürel değerler ve normlar, iletişim becerileri ve çokkültürcü yöntem becerilerine sahip olmayı gerektirmektedir.

3.1.2. Çokkültürcü Sosyal Hizmetin Mikro, Mezzo ve Makro Düzeyde Uygulamaları

Çokkültürcü sosyal hizmet yaklaşımı farklı kültüre ait birey, grup ve toplulukların ihtiyaç ve değerlerini gözeterek, sosyal hizmet uygulama ve politikalarını çeşitlendirmeyi amaçlayan bir uygulama modeli olduğu makale boyunca ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Sosyal hizmet uzmanları farklı köken ve kültüre sahip grupların sosyal, psikolojik ve ekonomik ihtiyaçlarını anlamak ve çözümler sunmak için müdahalesini yürütmektedir. Çokkültürcü sosyal hizmet kültürel farklılıkların anlaşılması ve değerine odaklanmaktadır. Bu kapsamda sosyal hizmet müdahalesini kültürel çeşitlilik ile ilgili farkındalık oluşturma, kültürel farklılıkları anlamak, bireylerin kültürlerini anlatmak için fırsat yaratmak gibi çalışmalar yürütürler. Bu hususta sosyal hizmetin çokkültürcülük adı altında kültürel danışmanlık, kültürlerarası eğitim, iletişim ve kültürel uyum programlarının yapılması beklenmektedir (İrman ve Umayahara, 2012; Daley ve Wingard, 2015; Healy, 2012; Ortega, 2014).

Sosyal uyum ise bir toplumun üyelerinin birbiri ile uyum içinde yaşamasını hedeflemektedir. Tam da bu hususta uyum gerçekleşmediğinde ayrımcılık ve dışlanma riski ortaya çıkmaktadır. Bu riski ortadan kaldırmak için sosyal hizmet disiplini kültürel çeşitlilik ve farklılıkların kabulü hususunda

göçmen grupların ihtiyaçlarına yönelik sosyal hizmet uygulamalarının uygulanmasını sağlamaktadır. Ayrımcılık riski karşısında sosyal hizmet çokkültürcü uygulamasıyla müdahale planı uygulayarak sosyal uyumu sağlamaya çalışmaktadır. Bu yaklaşım farklı kültürdeki birey ve grupların ihtiyaçlarının anlaşılması ve sorunlarının çözülmesi için etkili bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal hizmet disiplini sosyal uyumun uygulanmasında rol alırken ayrımcılık riskiyle sıklıkla karşılaşabilmektedir. Bu kapsamda sosyal hizmet disiplini mikro, mezo ve makro düzeyde uygulamalarıyla bu ayrımcılığı ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. (İrman ve Umayahara, 2012; Daley ve Wingard, 2015; Healy, 2012; Ortega, 2014).

Mikro düzeyde yapılan uygulamalar;

Sosyal hizmet müdahalesi mikro düzeyde birey ve ailesine odaklanmaktadır. Bu boyutta göçmen topluluktaki birey ve ailelerin kültürel farklılıklarını anlamak, göçten kaynaklanan bireysel ve ailesel ihtiyaçlarını karşılamayı ve sorunlarını ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Bireyin geldiği topluma olan sosyal uyum sürecinin sağlanmasında bireyin sosyal uyum sürecindeki ihtiyaçlarının tespiti, kültürler arası farkındalık yaratmak, kültürler arası becerileri arttırmak, çeşitli kültürel kaynaklara erişimi sağlamak ve bireysel danışmanlık sağlamak gibi mikro düzeyde müdahaleler uygulamaktadır. Burada sosyal hizmet disiplini mikro düzeydeki, eğitim programları, bireysel danışmanlık, kaynağa yönlendirme, terapi ve destek grupları hizmetlerine ulaşarak bireyin ayrımcılığa maruz kalmasını önlemeyi hedeflemektedir (İrman ve Umayahara, 2012; Daley ve Wingard, 2015; Healy, 2012; Ortega, 2014).

Mezo düzeyde yapılan uygulamalar;

Bu düzeyde sosyal hizmet müdahaleleri topluma yönelik uygulamaları kapsamaktadır. Sosyal uyumu sağlayarak ayrımcılığın ortadan kalkması için profesyoneller bu düzeyde; topluluklar arasında dayanışma, iş birliği, kaynakları paylaşma ve topluluk düzeyinde farkındalık arttırmayı hedeflemektedir. Bu düzeyde çalışan meslek elemanları kültürel farklılıkları anlamak, grup dinamiklerine uygun sosyal uyum müdahalesi planlamaktadırlar. Yine sosyal ağlar, grup çatışmaları, yerel liderlik eğitimleri, kültürler arası iletişimi kolaylaştırmak, kültürel farkındalığı arttırmak, kültürel çatışmaları önlemek, kültürel iş birliğini teşvik etmek, topluluk organizasyonları ve çeşitli kültürel gruplara erişim sağlamak gibi rollerini üstlenmektedir (İrman ve Umayahara, 2012; Daley ve Wingard, 2015; Healy, 2012; Ortega, 2014).

Makro düzeyde yapılan uygulamalar;

Bu düzeyde meslek elemanları sosyal hizmet politikaları, programlarını kültürel çeşitlilik ve farkındalık çerçevesinde planlayarak uygulamaya çalışmaktadırlar. Bu kapsamda sosyal hizmet politikalarının kültürel çeşitliliğe uygun olması, kültürler arası çatışmaları engellemek, iş birliğini teşvik etmek, toplumsal değişimin çokkültürcü olmasını sağlamak ve kültürlerarası sorunların çözümünü ele alan program ve kampanyaların oluşmasını sağlamaktadır. Sonuç olarak bu düzeyde politika ve stratejik plan çerçevesinde çokkültürcü uygulama için finansal kaynak geliştirme, yasal düzenlemelerde değişiklik yapma, politika önerileri geliştirme ve kamuoyu desteği oluşturmayı amaçlamaktadır (İrman ve Umayahara, 2012; Daley ve Wingard, 2015; Healy, 2012; Ortega, 2014).

Sonuç ve Öneriler

Sosyal hizmet uzmanları bugün birçok farklı alanda mikro, mezo ve makro düzeyde hizmet sunmaya çalışmaktadır. Sosyal hizmet uzmanları çalışma yürütürken bir disiplin olarak mesleğin getirdiği uygulama becerileri çerçevesinde hizmet sunumunu profesyonel bir şekilde gerçekleştirmektedir. Özellikle göçmen nüfusla yürütülen çalışmalarda ayrımcılık karşıtı yaklaşımla ve çokkültürcü sosyal hizmet uygulamaları becerisine sahip olarak alanda çalışma yürütmek esastır. Bu kapsamda da sosyal hizmet uzmanları göç alanında çalışırken kültürel yetkinliğe sahip olmalıdır. Bu şekilde ancak çalıştığı nüfusa sunulan hizmetin anlamlı ve faydalı olmasını sağlayabilir. Kültürel yetkinlik bilgisiyle çalışacağı göçmen nüfusun bulunduğu durumun detaylı analizi ve gelinen toplumla olan etkileşimlerinin değerlendirmesi yapılabilir. Bu yaklaşım çerçevesinde ilerleyen sosyal hizmet uzmanı göçmen nüfusun tüm kültürünü kabul etmek durumunda değildir, sempaticen kaçınarak empatik bir yaklaşımla profesyonel bir çizgide ilerleyebilmelidir. Ancak çokkültürcü yaklaşımın uygulanmasıyla beraber toplumda hâkim olan kültürün 'azınlık' durumundaki kişilere, baskın kültürün dayatılmasının önüne geçilebilir. Bu dayatmaların önüne geçtiği takdirde göçmen için ayrımcılık riskini ortadan

kaldırmayı başarır. Ancak sosyal hizmet uzmanları göçmen gruplarla çalışırken elindeki araçların herkes için aynı şekilde fayda sağlayamayacağını bilerek hareket edebilmelidir. Çokkültürcü sosyal hizmet uygulaması kapsamında meslek elemanları çokkültürcü yaklaşımla göçmen grubu yakından tanıyarak ve yapacağı çalışmanın onlar üzerindeki etkisini ölçebilmelidir.

Bugün Türkiye’de milyonları aşan göçmen nüfusunun on yıldan fazladır yerleşimi söz konusudur. Bu kapsamda göçmenler için artık sosyal uyum konusu çözülmeyi bekleyen elzem bir durum olarak karşımızda durmaktadır. Çokkültürcü sosyal hizmet göçmenlerle sosyal uyum hususunda çalışırken yapılan çalışmaların insan haklarına uygunluğunu irdelemelidir. Çokkültürcü yaklaşımın literatürde sosyal hizmet açısından olumlu ve olumsuz yönlerine odaklanılmış, kişilerin sosyo-kültürel yapısındaki farklılıkların gözetilerek hizmet sunulması hedeflenmiştir. Ancak literatürde değinildiği üzere göçmenin ‘farklı’ olarak ele alınması, onun hizmetlere ulaşmamasına ve ayrımcı tutumlara maruz kalmasına neden olmamalıdır. Farklılık çeşitlilik bağlamında ele alınmalı ve bu çeşitliliğin toplumsal kabulü sonuçlanması sağlanmalıdır. Aksi halde farklılık olarak nitelendirilen şey ayrımcılığa yol açmakta, bu şekilde göçmenin topluma yabancılaşması sağlanmaktadır. Çokkültürcü sosyal hizmet sosyal uyum kapsamında da çeşitliliği ele alarak, sosyal uyumun iki toplumun karşılıklı uyumu ve bütünleşmesini gerçekleştirecek şekilde müdahale, politika ve uygulamalar sunmalıdır. Aksi halde çokkültürlülük yaklaşımı göçmen nüfusun farklılıkları ile ele alarak onu toplumun diğer kesimlerinden ayrı tutarak, ayrımcılığa maruz kalma, yalnızlaştırma ve gettolaşma riski ile karşı karşıya bırakabilir. Tam da bu hususta çokkültürcü sosyal hizmet uygulaması önem kazanmaktadır. Sosyal uyum, iki toplumun karşılıklı uyumunu kendi bağlamlarında hedeflerken çokkültürcü sosyal hizmet uzmanları bu farklılıkları ve benzerlikleri iyi analiz ettiği takdirde sosyal uyumun gerçekleşmesi mümkün olabilmektedir. Çokkültürcü sosyal hizmet uzmanlarının bu analizi hem meslek elemanlarına hem de politika yapıcılara iyi bir veri sağlamaktadır.

Özellikle makro düzeyde yapılan sosyal uyum politikalarının göçmenlerin güçlenmesi ve toplumla bütünleşmesine olan katkısı değerlendirmelidir. Bu kapsamda mikro ve makro düzeyde sunulan sosyal uyum politika ve programları göçmenin sosyal uyumunu kolaylaştırmayıp, toplumla bütünleşmesini sağlamıyorsa bu sorunun çözümü hususunda çokkültürcü sosyal hizmet, sosyal uyum kapsamında gerekliliğini yerine getirecek uygulamalar için savunuculuk yapmalıdır.

Kaynakça

- Ager, A. ve Strang, A. (2008). Understanding Integration: A Conceptual Framework. *Journal of Refugee Studies*, 21(2), 166–191.
- Anık, Mehmet (2012). *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi*, Açılım Yay., İstanbul.
- Akbaş, E., Zubaroğlu ve Y. M., Yanardağ, U. (2010). “Göç ve Sosyal Hizmet”, İ. Ü. Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, Sosyal Hizmet Lisans Tamamlama Programı. 134-142.
- Altun, F. ve Birinci M. (2015). “Suriyeli Sığınmacılara Yönelik Sosyal Yardım ve Sosyal Hizmet Uygulamalarının Göç Yönetimi Bağlamında Değerlendirilmesi”.
- Alba, Richard, (2005). Bright vs. Blurred Boundaries: Second-generation Assimilation and Exclusion in France, Germany, and the United States, in: *Ethnic and Racial Studies* 28, 20-4.
- Avcı, M. (2006). Ergenlikte toplumsal uyum sorunları. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 39-63.
- Berry, J. W. (1997). Lead Article- Immigration, Acculturation, and Adaptation. *Applied Psychology*, 46(1), 5–34.
- Berry, J. (2001). A Psychology of Immigration. *Journal of Social Issues*, 57 (3), s. 615- 631.
- Beter, Ö. (2006). “Sınırlar Ötesi Umutlar: Mülteci Çocuklar” Ankara: SABEV Yayınları.
- BMMYK. (1994). Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, Kentsel Mülteciler İçin Sosyal Hizmetler, Cenevre.
- Carrera, S. (2006). A Comparison of Integration Programmes in the EU. Retrieved from https://www.files.ethz.ch/isn/20627/Comparison_Integration_Programs.pdf.
- Castles, S., Korac, M., Vasta, E., ve Vertovec, S. (2002). *Integration: Mapping the Field* (Home Office Immigration Research and Statistics Service).
- Constantine, M., S. Hage, M. Kindaichi ve R. Bryant. (2007). “Social Justice and Multicultural Issues: Implications for Practice and Training of Counselors and Counseling Psychologists”. *Journal of Counseling and Development*, 85, 24-29.
- Cuche, D. (2004). *Sosyal Bilimlerde Kültür Kavramı*, çev. Turgut Arnas, Bağlam Yay., İstanbul.
- Daley, A. ve Wingard, A. (2015). Strategies for Teaching Culturally Responsive and Transformative Family-centered Practice in Social Work. *Journal of Family Social Work*, 18(3), 230-250.
- Demirava, N. (2021). *Briefing-Immigration-Diversity-and-Social-Cohesion* (Oxford University). Retrieved from www.migrationobservatory.ox.ac.uk.
- European Council on Refugees and Exiles. (2005, July). *Towards the Integration of Refugees in Europe*. Retrieved from. https://ecre.org/wp-content/uploads/2016/07/ECRE-The-Way-Forward-Towards-the-Integration-of-Refugees-in-Europe_July-2005.pdf.
- European Commission. (2005). *Study on immigration, integration and social cohesion:Final report*. İçinde: European Commission Employment and Social Affairs DG(Ed.): Focus Consultancy Ltd., Erasmus University Rotterdam Faculty of Social Sciences.
- Eurobarometer. (2015). *Eurobarometer on Discrimination 2015: General Perceptions, Opinions on Policy Measures and Awareness of Rights*. Brüksel, Belçika: Avrupa Komisyonu.
- Erdoğan, M. M. (2018). *Suriyeliler Barometresi: Suriyelilerle Uyum İçinde Yaşamın Çerçevesi* (1.Baskı). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Erkal, M. E., (1998). *SocialIntegration*. Retrieved from.
- Erdoğan, M. M. (2020). *Suriyeliler Barometresi 2019*. Orion Kitabevi.
- Garcés-Mascareñas, B. ve Penninx, R. (Eds.) (2016). *IMISCOE research series. Integration Processes*

- and Policies in Europe: Contexts, Levels and Actors / Blanca Garcés-Mascareñas, Rinus Penninx, editors. Cham: Springer Open.
- Gordon, M., (1964). *Assimilation in American Life: The Role Of Race, Religion And National Origins*. New York: Oxford University Press.
- Göker, G., (2015). *Göç, Kimlik, Aidiyet: Kültürlerarası İletişim Açısından İsveçli Türkler*, Literatürk Yay., Konya.
- Healy, L. M. (2012). *International Social Work: Professional Action in an Interdependent World*. Oxford University Press.
- Higgins, E. T., Roney, C., Crowe, E. ve Hymes, C. (1994). Ideal Versus Ought Predilections for Approach and Avoidance: Distinct Self-Regulatory Systems. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 276–286.
- International Association of Schools of Social Work. (2004). *Ethics in Social Work: Statements of Principles*. <http://ethics.iit.edu/ecodes/node/3934>. Erişim Tarihi 01.02.2014.
- İrman, D. ve Umayahara, M. (2012). Culturally Responsive Social Work Practice with Families. *Journal of Family Social Work*, 15(1), 32-48.
- Johnson, J. H., Farrell, W. C., ve Guinn, C. (1997). Immigration Reform and the Browning of America: Tensions, Conflicts and Community Instability in Metropolitan Los Angeles. *International Migration Review*, 31, 1055–1095.
- Kızılcılık, S., Erjem, Y. (1992). *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Günay Ofset: Konya.
- Kymlicka, W. (2015). *Çokkültürlü Yurttaşlık*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul.
- Modood, T. (2014). *Çokkültürcülük: Bir Yurttaşlık Tasarımı*, Çev. İsmail Yılmaz, Phoenix, Yay., Ankara.
- National Association of Social Workers. (2015). *NASW Standards for Cultural Competence in Social Work Practice*. Washington, DC: Author: NASW Press. <https://www.socialworkers.org/LinkClick.aspx?fileticket=7dVckZAYUmk%3D&portalid=0>
- Ortega, R. M. (2014). Multiculturalism and the Future of Social Work: Challenges and Opportunities for a Changing Profession. *Journal of Social Work Education*, 50(3), 435-448.
- Özgür, Ö. (2010). Çokkültürcü Sosyal Hizmet Eleştirel Bir Bakış. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi* 21(2).
- Padilla, Y.C. (1997). Immigrant Policy: Issues for Social Work Practice. *Social Work* 42(6), 595-606.
- Peters, K., Boldero, J., ve Kashima, Y. (2010). Regulatory Focus and Attitudes to Immigrants. *International Journal of Psychology*, 45(3), 190-201.
- Sassenberg, K., Kessler, T., ve Mummendey, A. (2003). Less negative = more positive? Social Discrimination as Avoidance or Approach. *Journal of Experimental Social Psychology*, 39, 48–58.
- Saygın, S. ve Hasta, D. (2018). Göç, Kültürleşme ve Uyum. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 10(3), 312-333.
- Shah, J. Y., Brazy, P. C. ve Higgins, E. T. (2004). Promoting us or Preventing Them: Regulatory Focus and Manifestations of Intergroup Bias. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 433–446
- Sheafor, B. W. ve Horejsi, C. J. (2016). *Sosyal Hizmet Uygulaması – Temel Teknikler ve İlkeler*. (D. B. Çiftci, Çev. Ed.). Ankara: Nika Yayınevi.
- Sözer, M. A. (2019). Göç, toplumsal Uyum ve Aidiyet. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(28), 418-431.
- Şahin, C., (2001). Yurt Dışı Göçün Bireyin Psikolojik Sağlığı Üzerindeki Etkisine İlişkin Kuramsal Bir

- İnceleme, G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 21(2), 57-67.
- Şahin ve Şimşek (2018). “Sosyal Uyum Sürecinde Göçmenler ve Ayrımcılık”. Türkiye'deki Uluslararası İlişkiler Dergisi. (15), 59-75.
- Şeker, B. D. (2015). Göç ve Uyum Süreci: Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme. Göç ve Uyum İçinde Transnational Press London, 9-21.
- Şirin, A. N. (2012). 1989 Göçü ve Sonrası ile İlgili Türkiye’de Yapılan Sosyolojik Araştırmalarla İlgili Bir Değerlendirme. 89 Göçü: Bulgaristan’da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye’ye Zorunlu Göç, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi. 397-422.
- Sodowsky, G.R.R.C., Taffe, T., Gutkin ve S.L. Wise (1994). Development and Applications of the Multicultural Counseling Inventory: A Self-report Measure of Multicultural Competencies. Journal of Counseling Psychology. 41, 137-148.
- TDK Sözlük Anlamı (2021, April 21). Retrieved from <https://sozluk.gov.tr/>
- Ünal R. ve Gedik M. (2022). Türkiye’de Göç Yönetimi ve Sosyal Hizmet Bakış Açısından Değerlendirilmesi. Toplumsal Politika Dergisi, 1(3), 52-70.
- Yanık, C. (2013), Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi, Kaygı. 20(1), 225-237.
- Weaver, H. N. (1999). Indigenous People and the Social Work Profession: Defining Culturally Competent Service. Social Work, May 1999, 44(3).

Eğitim-Öğretim İletişimi ve Öğretmenlik Mesleği

Zeynep Esra Abay Çelik¹

Derleme Makalesi

Öz

Eğitim ve öğretimde esas olan eski kuşakların; bilgi, görgü, duygu ve tecrübelerini yeni kuşaklara aktarmasıdır. Öğretmenlik ise, sosyal ve kültürel değerleri yeni kuşaklara aktaran, toplumun ve devletin devamını sağlayan bir meslek grubudur. Öğretme ve öğrenme süreci belli zorlukları içerisinde barındıran bir iletişim süreci olduğu için, öğretmenlerin belli iletişim becerilerine sahip olmaları mesleklerinin bir gerekliliğidir. Her şeyden önce iletişime açık olmaları, iletişim/öğretme süreçlerini sabırla yönetmeleri, hoşgörülü ve empatik iletişim kurmaları temel beklentidir. Okul, formel örgün eğitim ve öğretim mekânı olmakla beraber, aynı zamanda bir iletişim mekanıdır. Öğretmen de sadece öğreten değildir; rol model almandır. Okuldaki iletişim süreci de sadece öğretmen-öğrenci ilişkisiyle sınırlı değildir. Bu noktalardan hareketle çalışma; eğitim ve öğretimdeki iletişim sürecini ve sürece özgü iletişim sorunlarını ve becerilerini konu almaktadır. Yöntem olarak kaynak taraması yöntemi benimsenmiştir. Eğitim ve öğretim kavramları ile eğitim-öğretim sürecinin dinamiklerine değinildikten sonra öğretmenlerin öğretme-eğitime süreçleri ve mesleki iletişim becerileri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler

İletişim Becerileri
Meslek
Öğretmenlik
Öğrenci
Eğitim Öğretim

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
19.09.2023
Kabul Tarihi
11.10.2023

Education-Teaching Communication and the Teaching Profession

Abstract

The essence of education and training is to transfer the knowledge, manners, feelings, and experiences of older generations to new generations. Teaching is a professional group that transfers social and cultural values to new generations and ensures the continuation of society and the state. Since the teaching and learning process is a communication process that involves certain difficulties, it is a requirement of their profession for teachers to have certain communication skills. First of all, it is the basic expectation that they are open to communication, manage communication/teaching processes patiently, and communicate tolerantly and empathically. While the school is a place of formal education and training, it is also a place of communication. A teacher is not just a teacher; is taken as a role model. The communication process at school is not limited to the teacher-student relationship. Based on these points, the study is about the communication process in training and education and process-specific communication problems and skills. Literature-based analysis was used as the method. After addressing the concepts of education and training and the dynamics of the education-training process, teachers' teaching-training processes and professional communication skills were emphasized.

Keywords

Communication Skills
Profession
Teaching
Student
Education&Training

Article Info

Received
19.09.2023
Accepted
11.10.2023

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Hamidiye Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, zeynepesraabay.celik@sbu.edu.tr, abay.celik@gmail.com, 0000-0003-2326-4028.

Giriş

Öğretmenlik teknik bilgi ve beceri içeren bir meslektir ama mühendislik gibi teknik bir meslek değildir. Üstelik mesleğinin temel dinamiği iletişimdir; muhatabı doğrudan insandır. Nasıl ki bir bilgisayar mühendisinin öncelikli olarak bilgisayarın mantığını/dilini, nasıl işlediğini, neden arıza verebildiğini, sorunu nasıl gidereceğini bilmesi ve buna uygun teknik bilgiler ve becerilerle donanması gerekirse; bir öğretmenin de insanı/çocuğu anlaması, onun diline özgü iletişim kuracak teknik bilgiye ve beceriye sahip olması gerekir. Elbette ki örneğin teknik lise öğretmenlerinin hem teknik bilgi ve beceriye hem de öğretmenlik mesleğinin gerektirdiği teknik bilgi ve beceriye aynı anda sahip olması beklenir.

Eğitim ve öğretimde esas olan eski kuşakların bilgi, görgü, duygu ve tecrübelerini yeni kuşaklara aktarmasıdır. Temel beklenti öğretmenin bu birikimi herhangi bir iletişim kazasına mahal vermeden yeni kuşaklara aktarmasıdır. Burada her ne kadar temel iletişim yükü öğretmenin omzunda olsa da iletişim sürecinin tek taraflı bir süreç olmadığı, iletişime dahil olan tarafların da bu iletişim sürecinde rollerinin ve sorumluluklarının olduğu bilinmelidir. Bu temel yaklaşımdan hareketle bu makalede; eğitim-öğretim, öğretmen, veli, okul idaresi, okul aile birliği kavramları irdelenecek ve eğitim-öğretim ortamı ve iklimi kaynak taraması yöntemiyle analiz edilerek sağlıklı ve etkili bir iletişim/öğretim-eğitim süreci için öğretmenlerin mesleki iletişim süreçleri ve becerileri üzerinde durulacaktır.

1. Eğitim Nedir, Öğretim Nedir?

Eğitim ve öğretimin klasik Türkçemizdeki karşılığı talim ve terbiyedir (Hançerlioğlu, 1986:120 ve 297). Bugün hâlâ Türkiye’de Millî Eğitim Bakanlığında eğitim ve öğretim işlerini düzenleyen kurulun adı “Talim ve Terbiye Kurulu”dur (Konan, 1995). Yine klasik Türkçemizde öğretmenin adı da erkekler için muallim, kadınlar için de muallimedir (TDK). “Terbiye” kelimesi şekil vermek, dönüştürmek, geliştirme vb. anlamlara gelmesinden ötürü, dilde yenileşme sürecinde terbiye kelimesine karşılık eğitim kelimesi; ilim öğretmek anlamına gelen “talim” kelimesine karşılık da öğretim kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Artık bugün literatürde talim ve terbiye yerine eğitim ve öğretim kavramları kullanılmaktadır (Günay, 2019; Gül, 2020).

Eğitim ve öğretim kavramları farklı anlamlara gelmekle birlikte anlam yakınlığından ötürü genellikle birlikte kullanılmaktadır (Abay Çelik, 2023). Ancak modern dönemde bireyin ve bireyciliğin ön plana çıkmasından dolayı “eğitim çocuklar için, öğretim de çocukluk dönemini geçirmiş olanlar içindir” gibi bir anlam kayması yaşanmaktadır. Zira bu durum devletin iki kurumunun isimlerinde de kendini göstermektedir. Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) derken, ilk ve orta dereceli eğitim kurumlarından sorumlu bakanlık anlaşılırken, Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) denildiğin de artık eğitime değil sadece öğretime ihtiyacı olan yüksek öğrenim gören gençlerin/bireylerin öğretim işlerini organize eden kurul anlaşılmaktadır. Bu tasnife göre; ilk ve orta dereceli eğitim kurumlarında eğitim ve öğretim mesleğini icra edenlere öğretmen, yüksek öğretim kurumlarında öğretim mesleğini icra edenlere de akademik ünvan farkı gözetmeksizin öğretim elemanı denilmektedir. Akademik ünvan sahibi olan öğretim elemanlarına ayrıca öğretim üyesi denilmektedir (Yavuz, 2010; Kahraman, 2007).

Eğitim ve öğretim denildiğinde sadece ilk, orta ve yüksek dereceli okullarda yapılan formel eğitim ve öğretim anlaşılmamalıdır. Eğitim ve öğretim; doğal (enformel) eğitim ve öğretim, yaygın eğitim ve öğretim (formel) ve örgün (formel) eğitim ve öğretim olmak üzere üç grupta toplanabilir. Doğal eğitim ve öğretim; zaman, mekân ve belli bir programı olmadan ancak öğrenenin/eğitilenin ve öğretmenin olduğu, tamamen hayatın akışı içinde yapılan eğitim ve öğretimdir. Yaygın eğitim ve öğretim ise; zamanı, mekânı, programı, öğrenenin/eğitilenin ve öğretmenin olduğu, herhangi bir mesleğin edinilmesini esas alan (Halk Eğitim Merkezleri gibi) eğitim ve öğretimdir. Örgün eğitim ve öğretim de zamanı, mekânı, programı, öğreneni/eğitileni ve öğretmeni/eğitene olan, okullarda yapılan eğitim ve öğretimdir (Abay, 2007:419).

2. Eğitim-Öğretim, Toplumsal Yapılar ve Toplumsallaşma

Eğitim ve öğretimin temel amacı, geçmiş kuşakların bilgilerinin, görgülerinin, değerlerinin, duygularının ve tecrübelerinin yeni kuşaklara aktarılması olarak ifade edilse de eğitim-öğretim ile toplumsal yapılar arasında önemli bir ilişki vardır. Ana hatları ile toplumlar ikiye ayrılabilir;

muhafazakâr yapıya sahip olan toplumlar ve devrimci yapıya sahip olan toplumlar. Muhafazakâr yapıya sahip olan toplumlar gelenekleri oturmuş toplumdur. Bu tür toplumlarda eğitim ve öğretimin temel amacı; toplumsal yapının devamını ve gelişmesini sağlamaktır. Eğitim ve öğretimin müfredatı, planı, programı da toplumların gelişmesine odaklanmaktadır (Bilgiseven-Kurtkan, 1992:39). Devrimci yapıya sahip toplumlar dediğimizde ise; yeni bir grup/asabiye ortaya çıkmış, mevcut toplumsal yapıyı değiştirmek için hareket etmiş ve iktidarı ele geçirmiştir. Bu tür toplumların temel özelliği de devrimin mantığını topluma kabul ettirmektir. Devrimin mantığını topluma kabul ettirmenin en sağlam yolu da eğitim ve öğretimden geçmektedir. Onun için eğitim ve öğretimin müfredatı, planı, programı da toplumların değişimine odaklanmaktadır. Bu tür toplumlarda eğitim ve öğretimin temel amacı, eğitim yolu ile yeni bir toplumsal yapı oluşturmaktır. Devrimci yapıya sahip olan toplumlar karşı devrim tehdidi altında olduklarının farkında olduklarından, devrim mantığına uygun olarak düzenlenen eğitim ve öğretimden hiç taviz vermek istemezler (Abay, 2007).

Toplumlar hangi toplumsal yapı özelliğini taşırlarsa taşırsınlar, eğitim ve öğretim birinci öncelikleridir. Zira eğitim; yeni kuşakların topluma intibakını kapsayan bir süreci tanımlamaktadır. Toplumun düşünce yapısından dinsel, ahlaki, kültürel tüm değer ve inançlarını aktararak çocuğun sosyalleşme sürecinde başat bir rol oynar. Bu sebeple eğitim, toplumbilimciler tarafından sosyalleşme kapsamında ele alınan önemli bir konudur (Giddens, 2013:732). Schratz eğitim ve öğretimi bir ülkenin kimliğini, dolayısıyla geleceğini belirleyen en temel unsur olarak görmektedir. Çok kültürlü yaşam pratiğine sahip olan Avrupa'nın son yıllarda çeşitli sebeplerle toplu göç alması, Avrupa'nın sınır güvenliğinin olduğu kadar Avrupa'daki eğitim sisteminin de konusu olmuştur. Nitekim Avrupa Birliği sınırlarının genişlemesi ile farklılıklar içerisinde uyum yakalama çabası hep eğitim referanslı olmuş ve gelecek nesillerin nasıl daha iyi Avrupa vatandaşı olarak yetiştirileceği, eğitim uygulamaları ve politikaları çerçevesinde tartışılmıştır. Bu kapsamda ENTEP'in (Avrupa Öğretmen Eğitimi Politikaları Ağları'nın) Avrupa'nın eğitim sistemi ve politikaları üzerine çalıştığı bilinmektedir. Yapılan analizlerde 21. yüzyılın koşullarına uygun eğitim verilmesinin gerekliliği vurgulanırken, Avrupa'ya ait değerlerin korunması ve gelecek nesillere aktarılması en temel tartışmalardan bir tanesi olmaktadır. Bu manada "Avrupalı öğretmenler" temel beklenti; "öğrettiği konularda 'Avrupalı' bir anlayışa sahip olması", "disiplinler arası konuları 'Avrupa' bakışıyla birleştirmesi", "Avrupa tarihinin (hikayelerinin) ve bunların günümüz Avrupa toplumu üzerindeki etkisinin farkında olması"dır (Schratz, 2008:230-236).

Ezcümle eğitim-öğretim ile birlikte aktarılan sadece planlanmış müfredatta yer alan tanımlanmış "somut" bilgiler değildir. "Gizli müfredatlar"la yeni kuşaklara aktarılan, ait olduğu toplumun kültürel kodları, toplumsal kuralları ve düşünce yapısıdır (Giddens, 2013:752). Gizli müfredatların gençler ve çocuklar üzerindeki etkisi 1970'li yıllardan bu yana gündemde olan bir araştırma konudur (Jobst, 2010:193). Bu tartışmalar ekseninde Ivan İllich (1973), eğitimin "hâkim değerleri öğretme" yaklaşımına eleştiri olarak "okulsuz toplumu" gündeme getirmiştir. Zira İllich göre zorunlu eğitim; kurulan düzenin bekasını sağlamakla mükellef olan, "yani var olan toplumsal düzenin sorgulanmaksızın kabulünü" aşıl原因 bir süreci ifade eder (Giddens, 2013:752). Nitekim Durkheim; toplumsal bütünleşmenin sağlanabilmesi için toplumun tüm üyelerinin mevcut normları kabul etmesi ve zorlayıcı mekanizmaları içselleştirmesi gerektiğine değinerek, sosyalleşmeyi "toplumsal yapının bireyin içine aktarılması" olarak tanımlar (Hurrelmann, 2006:11-13; Giddens, 2013:732).

Anlaşılacağı üzere eğitim ve öğretim sosyalleşmenin alt kavramları olarak (Hurrelmann, 2006:17), yeni kuşakların sosyalleşmesinde önemli bir yere sahiptir. Öğretmenler de bu sürecin mihmandarlarıdır. Bu bağlamda eğitim ve öğretimin sağlıklı şekilde sürdürülebilmesi için, örgün eğitim mekânı olan okulun tanımının ne olduğu, nasıl bir faaliyet alanının olduğu, okulun temel fonksiyonlarının neler olduğu ile okuldaki ilişkilerin ve iletişim sürecinin nasıl sürdürüldüğü sorularına cevap aranmalıdır.

3. Okulda İletişim ve Okulun Fonksiyonları

Modernleşme sürecinin değiştirici ve dönüştürücü gücü 19. yüzyılın ortalarında eğitim kurumunun da değişmesine neden olmuştur. Ailenin temel işlevlerinden biri olan eğitim kurumsallaşmış ve "sıradan eğitimciler" olarak tanımlanan anne babaların yerini "profesyonel eğitimciler" olarak tanımlanan öğretmenler almıştır. Böylece okul, aileden sonra "ikincil sosyalleşme merci" olarak toplumsal yapıdaki yerini almıştır. Bu kurumsallaşma ile beraber eğitim ve öğretim kurumları 5'e ayrılmıştır: Çocuklara ve gençlere yönelik eğitim kurumları (çocuk kreşleri, anaokulları, okul sonrası

etüt merkezleri), okullar (ilkokuldan başlayarak üniversiteye kadar uzanan eğitim ve öğretim mekânı), mesleki eğitim veren okul ve/veya işletmeler, yüksekokullar ve üniversiteler ile meslek akademileri vb. gibi yetişkin eğitim merkezleri (Hurrelmann, 2006:187-189).

Buradan hareketle çalışma kapsamında “okul” kavramı, ilkokul, ortaokul ve lise dönemine ait eğitimin verildiği kurumları kapsamaktadır. Ayrıca çalışma kapsamında, özel veya devlet okulları ayrımına gidilmeksizin okulun sosyalleşme sürecindeki yeri ile herhangi bir branş veya kademe gözetilmeksizin öğretmenlik mesleğinin bu süreçteki rolü referans alınmıştır.

3.1. Okul ve İletişim

Okul, formel örgün eğitim ve öğretim mekânı olmakla beraber, okul aynı zamanda bir iletişim mekanıdır. İletişim mekânı olan okulda iletişimin tarafları; idareciler/yöneticiler, öğretmenler, öğrenciler, veliler ve yardımcı personeldir. İdareciler/yöneticiler; eğitim ve öğretim işlerini organize etmek ve yönetmek maksadıyla müdür ve müdür yardımcısı olarak atanmış/görevlendirilmiş öğretmen kökenli profesyonellerdir. Öğretmenler de okulda resmi olarak görevlendirilmiş pedagojik formasyon sahibi meslek elemanlarıdır. Öğrenciler ise okulda eğitim ve öğretime tabi olan çocuklar/gençlerdir. Veliler ise okullarda çocukları olan anneler-babalar ya da vasilerdir (Marshall, 2005:538; Çetin ve Güven, 2015).

3.1.1. Okul İçi İletişim

Okul içi iletişim; okul idaresi-öğretmen iletişimi, okul idaresi-öğrenci iletişimi, öğretmen-öğrenci iletişimi, öğrenci- öğrenci iletişimi şeklinde tezahür etmektedir. Okulu bir iletişim sistemi olarak düşündüğümüzde, sistemin parçaları da iletişimin taraflarıdır. Okulda iletişimin kanallarının bütünüyle açık ve etkin olmasını sağlayan okul idaresidir. Bu anlamda okul idaresi okuldaki tüm muhatapları ile arasındaki ilişkiyi etkili ve sağlıklı şekilde yönetirken, öğretmen-öğrenci, öğrenci-öğrenci, öğretmen-veli arasındaki iletişim kanallarının açık ve etkin olmasını sağlayan en önemli faktördür (Çetin ve Güven, 2015).

Okul idaresi/müdürü eğitim ve öğretimin organizasyonundan, personelin yönetiminden, öğrencilerin sevk ve idaresinden sorumludur. Okulun, eğitim öğretimin olmazsa olmazı ise öğretmendir. Okul müdürü ile öğretmenler arasındaki iletişim sisteminin bütününe etkilemektedir. Okul idaresi/yöneticisi ile öğretmen iletişimi dolaylı ya da dolaysız olarak okul idaresi-öğrenci, öğretmen-öğrenci iletişimlerini, öğrenci-öğrenci iletişimlerini de etkilemektedir. Nitekim yapılan araştırmalarda da okul idaresi/yöneticisi ile öğretmenler arasındaki iletişimin boyutunun; başta öğrenciler olmak üzere, veliyi, yardımcı personeli ve okulun başarısını etkilediği tespit edilmiştir (Bayar ve Zengin, 2021:275).

Eğitim öğretimin ve okulun olmazsa olmaz bir başka unsuru da öğrencidir. Aslında eğitim ve öğretim, öğretmen ile öğrenci arasında geçen canlı-aktif bir iletişim sürecidir. Bu sebeple öğretmen aynı zamanda ve öncelikle etkili iletişim becerisine sahip olan kişi demektir. Öğretmen, sözüne, jest ve mimiklerine sahip olabilen, kendi davranışlarını kontrol edebilen ve öğrencilerin de davranışlarını kestirebilen kişidir. Öğretmen, iletişime açık olması gereken kişi olması dışında, aynı zamanda öğrencilerin de birbirleri ile etkili iletişim kurabilme becerilerini geliştirmeye çalışan kişidir. Öte yandan öğretmen sınıfta bir yönetici konumunda iken sınıf dışında ve hayatın diğer zamanlarında davranışları örnek alınan taklit edilen örnek kişi olarak kabul edilmektedir. Öğretmenin etkili iletişim becerisine sahip olması, hem öğrencinin kişilik gelişimi ve akademik başarısı üzerinde hem de sınıf ve okul ikliminin oluşumunda olumlu etkiye/katkıya sahiptir (Engin ve Aydın, 2010: 5-7). Ayrıca yapılan bir başka araştırmada göstermektedir ki, öğrencinin öğretmeni ile olumlu iletişim sadece öğretmen-öğrenci ilişkisini dizayn etmemektedir. Öğrencinin öğretmeni ile olumlu iletişim içinde olması, ebeveynlerin okulla iletişim kurma oranını yükseltirken, öğrencinin öğretmeni ile olumsuz iletişimi de ebeveyninin okulla iletişim kurma ve okulla ilgili aktivitelere katılma oranını düşürebilmektedir (Koç, 2018:73).

3.1.2. Okul Dışı İletişim

Okul dışı iletişim; okul idaresi-üst idari yapılar iletişimi, öğrenci -veli iletişimi, okul idaresi-veli iletişimi, öğretmen- veli iletişimi şeklinde tezahür etmektedir. Okul dışı iletişimde, okul idaresinin üst yönetimlerle formel iletişimi tamamen yazılı metinler üzerinden gerçekleşmektedir. Öğrenci veli iletişimi daha çok ebeveyn-evlat ilişkisi gibi görülse de evladın öğrenci olması dolayısıyla bu ilişkiyi öğrencinin okulla ilişkisi açısından değerlendirmek gerekir. Çalışmanın bu aşamasında öğrenci veli

iletişimini, okul idaresi/yönetimi-veli iletişimi ve öğretmen-veli iletişimi kapsamında değerlendirmek gerekmektedir.

Okul dışı iletişime okul idaresi-veli iletişimi açısından baktığımızda; okul idaresi/müdürü, okulun resmi temsilcisi olması sebebiyle okul dışı ilişkileri yürüten kişidir. Okul idaresi-veli iletişimi daha çok okul iklimi, okul kültürü ve okul başarısı üzerine odaklanmaktadır. Yapılan araştırmalara göre, okul-çevre ve okul-veli ilişkilerinin en önemli belirleyicilerinden birinin okul idaresi olduğu görülmektedir. Bu bağlamda okuldan ve velilerden kaynaklanan iletişim sorunlarının izale edilmesinde öncelikli sorumluluk okul idaresine düşmektedir. Bir bütün olarak okulun başarısına etki eden en önemli faktörlerden birisi, velilerin okul ile iletişimi olurken, buna paralel olarak ebeveynlerin çocukları ile iletişimi de bireysel başarının sebebi olarak görülmektedir (Aslanargun, 2007:128). Farklı bir araştırmada; ebeveynlerin okula katılımlarını engelleyen, okuldan ve velilerden kaynaklanan (okulun resmi havası, devlet okullarında para istenmesi, öğretmenlerin nasihat etmeleri, velilerin işlerinin yoğunluğu ve velilerin ekonomik olarak güçsüz olmaları, öğrencilerin veli toplantılarını ailelerine haber vermemeleri, öğrencilerin başarısızlığı gibi) bazı etmenlerin olduğu, bu etmenlerin ortadan kaldırılması ile okul aile iletişiminin daha sağlıklı olacağı anlaşılmaktadır. Ebeveynlerin çocukları ile iletişimi de bireysel başarının sebebi olarak görülmektedir. (Ceylan ve Akar, 2011:58).

Bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de okul aile birlikleri, “Okul ile aile arasında bütünleşmeyi gerçekleştirmek, veli ile okul arasında iletişimi ve iş birliğini sağlamak, eğitim ve öğretimi geliştirici faaliyetleri desteklemek, okulun ve maddi imkânlardan yoksun öğrencilerin eğitim ve öğretimle ilgili zorunlu ihtiyaçlarını karşılamak üzere okullar bünyesinde tüzel kişiliği haiz olmayan birlikler...” (MEB-1739 yasa/14/6/1973 tarihli yönetmelik) olarak tanımlanır. Okul aile birlikleri hem okul içindeki ilişkilerin kuvvetlenmesi adına hem de okulun/öğrencilerin çeşitli imkânlara kavuşması adına çeşitli iş birlikleri sağlayarak faaliyetler/ilişkiler yürütür.

Okul dışı iletişime öğretmen-veli iletişimi açısından bakıldığında ise; öğretmen veli görüşmesi öğrenci davranışları ve akademik başarısı üzerinde odaklandığı görülmektedir. Eğitim ve öğretimin iki temel unsuru öğretmen ve öğrencidir. Öğrenci okul için hem bir girdi hem de bir çıktıdır. Öğrenciyi faydalı bir ürün haline getiren temel faktör her ne kadar öğretmen olsa da sürece direkt etkisi olan ya da olması gereken başka bir faktör de ailedir, velidir. Onun için çocuğun eğitim sürecinde öğretmen-veli iletişimi oldukça önemlidir. Öğretmen-veli iletişimi üzerine yapılan akademik çalışmalarda, öğretmen-veli iletişiminin öğretmenin, öğretmenin mesleki performansına olumlu etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Yine aynı araştırmada öğretmen-veli iletişiminin öğrencinin olumlu davranışlar kazanmasına ve akademik başarısına olumlu katkısının olduğu tespit edilmiştir (Koç, 2018:57-58).

Öğretmenin gözünden velilerin değerlendirildiği bir akademik çalışmada öğretmen-veli iletişiminin istenilen seviyede olmamasının velilerden kaynaklanan (velilerin öğretmenlere yeterince güvenmemeleri, velilerin sorumluluklarını yeterince bilmemeleri, öğretmeni önemsememeleri, velilerin öğretmenleri denetlemek istemeleri vb. gibi) bazı sebeplerin olduğu tespit edilmiştir (Özdoğan, 2021:68). Yukarıda da ifade edildiği gibi öğretmenlerden ve okul idaresinden kaynaklanan sebepler olarak velilerin de okulun resmi bir havasının olması, devlet okullarında para istenmesi, öğretmenlerin nasihat eder bir iletişim biçimlerinin olması, velilerin kendi iş yoğunluklarının olması, velilerin ekonomik olarak güçsüz olmaları, çocuklarının/öğrencilerin başarısız olmaları ve veli toplantılarını haber vermemeleri gibi sebepleri gerekçe olarak gösterdikleri gözükmektedir (Ceylan ve Akar, 2011:58).

Yine altının önemle çizilmesi gereken başka bir nokta da öğretmen-veli ilişkisindeki iletişim engellerinin öğretmenin mesleki performansını olumsuz etkilediği gerçeğidir. Elbette bu olumsuz etki öğrencinin davranışlarına ve akademik başarısına da yansımaktadır (Hatipoğlu ve Kavas, 2016:1013).

3.2. Okulun Fonksiyonu ve Okulun Fonksiyonunun Önündeki Engeller

Aile birincil sosyalleşme ortamı iken okul da ikincil sosyalleşme ortamıdır. Çocukların ve gençlerin okula başlamaları ile gündelik hayatlarının büyük bir kısmı okulda geçmektedir. Okul bir yandan, öğrencilere sosyal değerleri aktarıp bir meslek edinmelerini sağlarken bir yandan da onlara geleceğe ilişkin bir bakış açısı kazandırmaktadır. Bu bağlamda okulun fonksiyonlarını üç başlık altında toplamak mümkündür (Kızmaz, 2006:50-51):

a) Okul bir sosyal kontrol mekanizmasıdır; okul bireylere toplumsal değerleri aktararak benimsettiği için bir vicdani/iç denetim sağlar. Yapılan araştırmalardan, toplumsal değerleri benimseyen bireyler arasında hukuk dışı eylemlere yönelenlerin sayısının oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır.

b) Okul bir kültürlenme ortamıdır. Okulun bir misyonu vardır, zamanla bu misyona uygun bir kültür ortamı oluşur ve öğrenciler de bu kültür ortamına uyum sağlayarak sosyalleşirler.

c) Okul bireylere bir misyon ve meslek kazandırır; okulun temel görevlerinden birisi de mesleklere ilişkin bilgi, beceri ve ilgi uyandırmaktır. Okul bu açıdan öğrencilere meslekle ilgili beceri ve misyon kazandırma fonksiyonunu yerine getirmektedir.

İkinci sosyalleşme merci olan okul, tanımlı fonksiyonları icra ederek öğrencilerin hem bugününü hem de yarınını yapılandırmaktadır. Fakat çalışmanın başında da vurgulandığı gibi okulun/öğretmenin fonksiyonunu icra edebilmesi için, eğitim-öğretim sürecine dahil olan tarafların da kendilerine ait olan rolleri ve sorumlulukları üstlenmeleri gerekmektedir. Bu iletişim ağındaki olası bir aksaklık okulu/öğretmeni büyük ölçüde işlevsiz bırakabilmektedir.

Okulun fonksiyonlarını yerine getirememesinin başında; aile sorunları, yanlış arkadaş seçimi, zayıf benlik gelişimi ve denetimi, kitle iletişim araçları ve okul ikliminin ve okul kültürünün yetersizliği gibi çeşitli engeller sıralanabilir. İletişim dinamikleri açısından kategorik bir sınıflandırma yapılacak olursa, okulun fonksiyonunun önündeki engeller birkaç başlık altında şöyle sıralanabilir (Kızmaz, 2006:52-55):

- Öğrenciden kaynaklanan bireysel faktörler olarak; öğrencinin antisosyal davranışlar göstermesi, dikkat bozukluğu ve öğrenme güçlüğü vb. sebepler,
- Aileye ilişkin faktörler olarak; ebeveynlerin denetim eksikliği, çocukların sosyalleşmesinde ebeveyn katılımının yetersizliği, aile bireyleri arasındaki geçimsizlik ve çocuğa uygulanan kötü muamele vb. sebepler,
- Toplumsal ve çevresel faktörler olarak; okulun çevresinin ve öğrencilerin ikamet ettikleri yerleşim yerlerinin olumsuz koşulları, kitle iletişim araçları, olumsuz arkadaş gruplarının varlığı, kontrolsüz nüfus hareketleri, toplumun olumsuz davranışlara karşı duyarsızlığı ve toplumsal kontrolün zayıf ya da olmaması gibi sebepler,
- Okulun yapısından kaynaklanan faktörler olarak; öğrencilerin okula bağlılık düzeyinin zayıflığı, akademik başarının düşüklüğü, okul kültürünün ve ikliminin zayıflığı ve okul disiplinin olmaması gibi sebepler sayılabilir.

4. Öğretmenlik Mesleği ve Mesleki İletişim Süreçleri

4.1. Öğretmen Kimdir, Öğretmenlik Nasıl Bir Meslektir?

Öğretmen, edindiği/öğrendiği bilgiyi, görgüyü ve tecrübesini öğrenmeye ve eğitime ihtiyacı olan kişi ve gruplara aktaran kişidir (Abay, 2007). Öğretmenlik formel bir eğitim sonucu elde edilmiş bir meslek olduğu gibi, kişilerin hayatın akışı içinde aile ve toplum aracılığıyla edindiği/öğrendiği bilgi, görgü ve tecrübeleri öğretmek ve eğitmek de resmi olmayan/enformel bir öğretmenliktir.

Öğretmenlik mesleği bütün dünyada, formel bir eğitim sonucu elde edilen bir meslektir. Nitekim öğretmenlik eğitmeye ve öğretmeye yönelik bir meslek olduğu için, öğretmen adayları öğretmeyi ve eğitmeyi esas alan, adına “pedagojik formasyon” denilen öğretmenlere has bir eğitimden de geçirilmektedirler. Bu eğitime tabi tutulan öğretmen adaylarına, “eğitime giriş, sınıf yönetimi, eğitim psikolojisi, öğretim ilke ve yöntemleri, rehberlik ve özel eğitim, özel eğitim yöntemleri, ölçme ve değerlendirme, öğretmenlik uygulamaları” gibi dersleri içeren ayrı bir program uygulanmaktadır (Gurol, Türkan, ve Som, 2018:117-119).

Öğretmenlik mesleği aynı zamanda, sosyal ve kültürel değerlerin yeni kuşaklara aktarılmasında bir köprü görevi üstlendiğinden, toplumun ve devletin devamını sağlamaya yönelik bir meslektir. Onun için devletler eğitim ve öğretimin belli bir dönemini zorunlu tutarak “istendik” tipte insan (Senemoğlu, 2015 akt. Gül, 2020:536) yetiştirmeyi amaç edinirler. İstendik tipte insan yetiştirmenin yolu eğitim sistemi iken eğitim mekânları da okullardır. Okulları bir işletme gibi düşünecek olursak ham maddesi de mamul maddesi de öğrencilerdir. Öğrencileri ham maddeden, mamul maddeye/ürüne, istendik tipe dönüştürenler de öğretmenlerdir ve öğretmenlik mesleğidir. Öğretmenler okullarda bir takım teknik

bilgileri öğretmenlerin dışında, devletin ve toplumun değerlerini yeni kuşaklara öğretmek/aktararak o devletin ve toplumun devamına da hizmet etmiş olurlar. Onun için devletler öğretmenleri, geçmiş kuşaklardan aldıkları mesajları yeni kuşaklara aktaran misyon sahibi insanlar olarak gördükleri gibi aynı zamanda müesses nizamın savunucuları olarak da görmektedirler (Günay, 2019).

Öğretmenler bir nevi toplumun mimarıdır. Bu doğrultuda toplum nazarında da itibar gören, saygı duyulan kişilerdir. Özellikle köy gibi küçük yerleşim yerlerinde hem ilmi birikimi ile hem de köy çocuklarının geleceğini inşa etmesiyle idealize edilen, köy tarafından hürmet gören “köyün en önde gelen, en prestijli” kişileridir (Çelikten, 2005). Tarım toplumlarında “köyün en önde gelen, en prestijli” kişinin toprak ağalarının olduğu düşünüldüğünde, öğretmenin, köylünün gözündeki konumu daha net anlaşılmaktadır. Öte yandan Türkiye genelinde yapılan birçok araştırmaya göre, öğretmenliğin toplumda en güvenilir meslek gruplarının başında geldiği ve bu güveni daima koruyor olduğu görülmektedir.²

4.2. Öğretmenlik Mesleğinin Eğitime ve Öğretme Sürecindeki Sorunları

Öğretmenlerin sınıfa girerken zihnindeki diğer konu ve sorunları sınıfın dışında bırakarak derse başlaması gerektiği gibi kendilerine ders anlatılacak olan sınıfın/öğrencilerin de dersi dinlemeye hazır olmaları gerekir. Ayrıca dersi anlatmak için gerekli olan teknolojik alt yapı, araç ve gereçler de hazır olmalıdır ki, sınıfta dersi anlatacak ve dersi dinleyecek olan öğretmen ve öğrenciler için öğrenme ve öğretme atmosferi oluşabilin (Engin ve Aydın, 2010:5). Her ne kadar öğretmen için “sınıfa girerken zihnindeki diğer meşguliyetleri sınıfın dışında bırakarak derse başlaması” beklense de sınıf dışı sorunların, öğretmenin sınıf içi performansını etkilemeyeceği anlamına gelmez. Aynı şekilde sınıf içindeki öğrencilerin ders dinleme performanslarına etki eden birtakım sınıf dışı sorunlar da olabilir.

Öğretmenin sınıf içindeki eğitime ve öğretme performansını etkileyen sebepleri üçe ayırabiliriz. Birincisi öğretmene ya da öğretmenlik mesleğine resmen ve fiilen öğretmenin taşıyamayacağı bir sorumluluğun yüklenmiş olması, ikincisi öğretmenin mesleki yetersizliği, psikolojik dayanıksızlığı ve kendisini yenileyememiş olması, üçüncüsü de ailelerin/velilerin çocuğun eğitim ve öğretimle ilgili sorumluluğu tümüyle öğretmene bırakmış olmalarıdır (Yaraş ve Turan, 2021:398-399; Akkol, 2022).

Öğrencilerin sınıf dışından getirdikleri, sınıf içinde dersi dinlemek için hazır olmamalarına ya da dinleme performanslarının düşük olmasına sebep olan bazı sorunlar üç maddede sıralanabilir. Birincisi öğrencilerin aile içi sorunları sınıfa taşıyarak kendilerini dersi dinlemeye verememeleri, ikincisi öğrencilerin kapasite yetersizliği, ergenlik ve gençlik sorunları yaşamaları ve üçüncüsü de ailelerin/velilerin çocuklarının eğitim ve öğretimle ilgili ilgilenmemeleri ya da ailelerin/velilerin bizzat eğitim ve öğretimle ilgili bilgilerinin yetersiz olmalarıdır (Giddens, 2013:206)

Görüldüğü gibi öğretmenin eğitim ve öğretim fonksiyonunu yerine getirirken, eğitime ve öğretmenin önünde öğretmenden, öğrenciden ve veliden kaynaklanan sorunlar vardır. Öğretmenin kendisini yenileyememesi sorunu bir yana öğretmen; öğrenci-öğrenci sorunları, öğrenci-öğretmen sorunları, öğrenci-veli sorunları ve öğrenci idare/yönetim sorunları ile de ilgilenmek mecburiyetinde kalmaktadır. Öğretmen bazen bir psikolog, bazen bir arabulucu ve bazen de bir sosyal hizmet uzmanı görevini yapmaktadır. Bu durum öğretmeni yorduğu gibi öğretmenin öğretme ve eğitime performansını da düşürmektedir (Reçber, 2020:25-27). Her ne kadar okullarda, öğrencilerin eğitim sürecinden en üst düzeyde yararlanmalarını sağlamak, kişisel gelişimlerini desteklemek, gizli güçlerini en uygun şekilde kullanmalarına ve geliştirmelerine yönelik psikolojik danışmanlık ve rehberlik servisleri sunmak öğretmenlerin yükünü bir ölçüde hafifletmiş olsa da bu servisler daha çok öğrencinin akademik başarısına odaklı çalıştıkları için öğrencinin eğitim ve öğretimini etkileyen dış çevre faktörleri ihmal edilebilmektedir (Can ve Nikolaydis, 2021:645). Bu sebeple öğretmenin asli görevini aksatacak diğer sorunlarla ilgili başka birimlerin ihdas edilmesinde fayda vardır.

² Bakınız: <https://ekonomi.haber7.com/ekonomi/haber/551025-vatandasa-gore-en-guvenilir-meslek-gruplari> 10.08.2023; <https://indigodergisi.com/2019/10/turkiye-en-az-guven-duyulan-meslekler/> 10.08.2023; <https://www.sozcu.com.tr/2016/ekonomi/en-cok-guvenilen-meslekler-hangileri-1194913/> 10.08.2023

4.3. Öğretmenlerin Mesleki İletişim Süreçleri ve Mesleki İletişim Becerileri

Öğretmen-öğrenci arasındaki eğitime ve öğretmeye dayalı iletişim sürecini sadece “teknik” bir süreç olarak düşünmemek gerekir. Her iletişim süreci bir ortamda gerçekleşir. Bu iletişim sürecini karakterize eden unsur ise okuldur. Bu bağlamda kaynak öğretmen, alıcı öğrencidir ve iletişim sürecinde var olan “gürültü” unsuru olarak tanımlanan iletişim engelleri (Gürüz ve Eğinli, 2019:17-20), bir iletişim süreci olan eğitim-öğretim sürecinde de mevcuttur. Örneğin; sınıfın kalabalık olması ve/veya sınıf içi sesin, hareketliliğin fazla olması, sınıfın eğitim yapmaya elverişli koşullara sahip olmaması iletişimin etkin sürdürülmesinin önünde bir kısıtlayıcı olarak çevresel gürültüdür. Öğrencilerin ergenlik sorunları, içine kapanık bir öğrencinin kendini iletişime kapatmış olması veya öğretmenin yönetemediği iş stresi öğrenmenin-öğretmenin önünde bariyer olabileceği için psikolojik gürültü olarak kabul edilebilir. Açlık, uykusuzluk, hasta olma hali sebebiyle derse konsantre olamamak; görme bozukluğu, duyma zorluğu veya uzuv kaybı sebebiyle tahtayı görmekte, dersi dinlemekte ve anlamakta veyahut söylenenleri not almakta güçlük çekmek gibi durumlar fizyolojik nedenli iletişim engelleridir. Bir okulda/sınıfta bir konunun rahat konuşulamıyor veya bir sorunun açık/gizli baskı sebebiyle sorulamıyor olması da sosyal gürültüdür. Bu manada despotik bir müdür ve/veya öğretmenin tutumu konuşmanın önünde bir engel olabileceği gibi, özel okullarda veli/öğrencilerin aynı zamanda birer “müşteri” olması da bazı hususların üstü kapalı konuşulmasına veya pek konuşulamamasına neden olduğu için etkili iletişimin önünü tıkayan unsurlardır. Sonuç olarak, sorunların yok sayılması sorunları yok etmediği gibi, problemlerin kronikleşmesine de sebep olmaktadır. Bu sebeple öğretmenin her şeyden önce iyi bir gözlemci ve iyi bir dinleyici olması, alıcısı (öğrenciyi/veliyi) tanıması ve tanımlayabilmesi, sorunu kavraması ve bu tanımlardan referansla kişiye özgü iletişim dili/metodu geliştirmesi ve mevcut sorunu çözebilme için muhatabının yaşına, cinsiyetine, yapısına uygun yöntemler geliştirmesi, öğretmen-öğrenci-veli arasındaki iletişimin etkinliğine katkı sağlayacaktır.

Bir öğretmenin; öğrencinin yaşına denk gelecek içerikte, sade, olabildiğince somut ve anlaşılır konuşması iletişimin sağlıklı işlemesi için bir gereklilikken; samimi, sevecen konuşması, öğrenciye empatik bir dille yaklaşması, hoşgörülü ve sabırlı olması etkili iletişimin önündeki engelleri kaldırmak için takviye kuvvet gibidir. Öte yandan sınıfın heterojen yapısı bilişsel çeşitliği ifade ederken, algılama süreci üzerinde (Gürüz ve Eğinli, 2019:216-223) kültürün, tecrübelerin, yaşın, cinsiyetin etkili olması ve buna bağlı olarak bir sözün birçok farklı şekilde anlaşılabilen mükün olması, anlatmanın ve anlamının olabildiğince karmaşık bir süreç olduğunu gösterir. Bunun tarih, matematik gibi soyut kalabilecek derslerde daha karmaşık hale geliyor olması, öğrencilerde derse ve hatta hocaya karşı bir ön yargının oluşmasına neden olabilir. Ön yargının en temel iletişim engellerden biri olmasından hareketle ve öğrencinin kendini öğrenmeye/iletime kapatacak olmasıyla öğrenme sürecinin daha zor bir boyut kazanacak olması muhtemeldir.

Öğretmenin bu süreçte öncelikle öğrencinin kafasındaki ön yargıyı yıkması ve öğrencinin öğrenmeye karşı direncini kırması en temel mesleki iletişim becerilerindedir. Bu doğrultuda öğretmenlerin; birtakım teknikler ve yöntemler kullanırken, zor olanı basit kılmak ve cesaretlendirmek adına “siz zeki çocuklarsınız! Dikkatle dinleyin anlarsınız!” gibi taltif edici ve motive edici maksatta birtakım ifadeler kullanması, çocukların üzerinde “görünmez ama hissedilir” ilave bir baskının oluşmasına sebebiyet verebilir. Zira mevcut sürecin olumsuz cereyan etmesi halinde, öğrencinin kendisini “başarısız” olarak görmesi ve neticesinde kendisini kötü hissetmesi de muhtemeldir.

Özellikle ilkökul yıllarında çocuğun kendine olan güveninin gelişmesinde ve buna mukabil özsaygısının güçlenmesinde öğretmenin rolü çok önemlidir. Olabildiğince yapıcı bir iletişim dilinin kullanılması, çocuklarla göz hizasında konuşulması mesleki bir beceriden öte mesleki bir sorumluluktur. Nitekim yapılan bir çalışmada göstermektedir ki (Başar, Doğan, Şener, Uzun, ve Topal, 2018), ilkökula dair anımsanan hatıralarda en çok akılda kalan sözlü-sözsüz mesajlar; aferin gibi taltif edici, onaylayıcı sözlü ifadelerle, samimiyet ve sevgi hissi uyandıran tebessüm içeren yüz ifadeleridir.

Her ne kadar iletişim bilimi perspektifi ile öğrenme-öğretme sürecini bir iletişim süreci olarak tanımlasak da eğitim bilimciler tarafından “izli davranış değişikliği” olarak tanımlanan öğrenme süreci, öğrenmeye dair “kalıcı etkinin” aranması sebebiyle iletişim sürecinden ayrışır. Bu manada bir iletişim sürecinin etkinliği bir mesajın alıcısı tarafından, maksadına uygun içerikte/biçimde çözülmesiyle ve anlaşılmasıyla ölçülürken, bir eğitim sürecinin başarısı öğrenmenin kalıcılığı üzerinden ölçülmektedir (Cebeci, 2010).

Özetle; öğretmen-öğrenci arasındaki eğitmeye ve öğretmeye dayalı iletişim sürecini sadece “teknik” bir süreç olarak görmememiz gerektiği gibi, eğitim ve öğretim sürecini de sadece bir “iletişim” süreci olarak görmememiz gerekmektedir. Her iletişim sürecinin kendine özgü dinamiklerinin olduğu, eğitim-öğretim iletişiminin de kendine özgü bir aritmetiğinin olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, öğretmenliğin halk nezdinde muteber bir meslek olarak görülmesi ve bu doğrultuda güvenilir bir “kaynak” olarak kabul edilmesi, öğretmenin her sözünü ve davranışını anlattığı dersten bağımsız olarak bir öğreti kılmaktadır. Bu bağlamda rol model olma vasfı olan öğretmenlerin, öğüt ve öğretilerle çocuğun hayatında en çok “iz bırakan” kişiler olduğu açıktır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma sonucunda, öğretmenin eski kuşakların bilgi, görgü, duygu ve tecrübelerini yeni kuşaklara aktaran kişi olmasının dışında, aynı zamanda sosyal ve kültürel değerlerin yeni kuşaklara aktarılmasında bir köprü görevi üstlendiği ve dolayısıyla öğretmenlik mesleğinin toplumun ve devletin devamını sağlamaya yönelik bir meslek olduğu anlaşılmıştır.

Bir iletişim mekânı/merkezi olan okulda, okul kültürünün ve ikliminin en faydalı şekilde oluşturulabilmesi ve okul başarısının gerçekleşebilmesi için okul idaresi-öğretmen, okul idaresi-veli, okul idaresi-öğrenci, öğretmen-veli, öğretmen-öğrenci ve öğrenci-öğrenci iletişiminin etkin ve sağlıklı olması gerektiği anlaşılmıştır.

Öğretmenlerin eğitim ve öğretim fonksiyonunu yerine getirirken, eğitme ve öğretme faaliyetlerinin önünde öğretmenden, öğrenciden ve veliden kaynaklanan sorunların var olduğu anlaşılmıştır.

Öğretmen bazen bir psikolog, bazen bir arabulucu ve bazen de bir sosyal hizmet uzmanı görevini yapmaktadır. Bu durum öğretmeni yorduğu gibi öğretmenin öğretme ve eğitme performansını da düşürmektedir.

Öğretmenlik mesleğinin tam olarak yerine getirebilmesi için öğretmenden öğrenciye giden mesajın, mesajı taşıyan kanalların ve öğrenciden öğretmene dönen geri bildirim önündeki tüm iletişim engellerinin kaldırılması gerekmektedir. Eğitim ve öğretim sürecini sadece “teknik” bir süreç olarak görülmemesi gerekir. Bu bağlamda öğretmenin mesleki bilgi ve becerilerini geliştirdiği kadar, mesleki iletişim becerilerini de geliştirmesi bir gereklilikten öte mesleki bir sorumluluktur.

Kaynakça

- Abay, A. R. (2007). Türkiye’de Eğitimin Dönüşümü Üzerine. Dönüşüm Sürecindeki Türkiye: Aktörler, Alanlar, Sorunlar, ed. Dursun, D., Duran, B., Al, H., (407-423. ss.), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Abay Çelik, Z. E. (2023). Mesleklerin ve Değerlerin Eğitim ve Öğretiminde Yüz Yüze İletişimin Önemi Ahilik Teşkilatında Usta Çırak İletişimi Modeli. Erciyes İletişim Dergisi, 10(2), 1001-1017.
- Akkol, Z. (2022). Öğretmenlerin Temel Sorunları Trabzon ve Akçaabat İlçesi Örneği. Habitus Toplumbilim Dergisi, 3(3), 347-372.
- Aslanargun, E. (2007). Okul-Aile İş birliği ve Öğrenci Başarısı Üzerine Bir Tarama Çalışma. Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(18), 119-135.
- Başar, M., Doğan, M. C., Şener, N., Uzun, Ö. ve Topal, H. (2018). İlkokulda öğretmen öğrenci iletişimi. Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi, 4(1), 1-17.
- Bayar, A. ve Zengin, A. (2021). Okul Yöneticileri ile Öğretmenler Arasında Meydana Gelen İletişim Problemlerinin Eğitime Yansımaları. Ulusal Eğitim Akademisi Dergisi, 5(2), 263-278.
- Bilgiseven-Kurtkan, Â. (1992). Eğitim Sosyolojisi. Filiz Kitabevi.
- Can, E. ve Nikolayidis, U. (2021). Okul Rehberlik Hizmetleri: Bir Durum Çalışması. Fırat University Journal Of Social Sciences/Sosyal Bilimler Dergisi, 31(2).
- Cebeci, S. (2010). Öğrenme ve Öğretme Görevi Olarak Dini İletişim. Etkili Din Öğretimi, 4, 195-228.
- Ceylan, M. ve Akar, B. (2011). Ortaöğretimde Okul-Aile İş birliği ile İlgili Öğretmen ve Veli Görüşlerinin İncelenmesi (Karacasu Lisesi Örneği). Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(2), 43-64.
- Çelikten, M. (2005). Öğretmenlik mesleği ve özellikleri. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(19), 207-237
- Çetin, M. ve Güven, Y. (2015). Lider Öğretmenlerin Okul Kültürüne Etkileri. Uluslararası eğitim bilimleri Dergisi, (3), 1-15.
- Engin, A. O. ve Aydın, S. (2010). Sınıf İçi İletişimde Öğretmenin Rolü. Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, (16), 1-14.
- Giddens, A. (2013). Sosyoloji, (çev. Cemal Güzel). Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- Gurol, M., Türkan, A., ve Som, İ. (2018). Pedagojik Formasyon Sertifika Programının Değerlendirilmesi. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 17(65), 103-122.
- Gül, Y. E. (2020). Eski Türk Kültüründe Terbiye Kavramı ve Terbiye Yöntemleri. Ekev Akademi Dergisi, (82), 531-546.
- Günay, D. (2019). Eğitim felsefesine bir yaklaşım. Üniversite Araştırmaları Dergisi, 2(3), 131-137.
- Gürüz, D. ve Temel Eğinli, A. (2019). Kişilerarası İletişim. 8. Baskı, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Hançerlioğlu, O. (1986). Toplumbilim sözlüğü (Vol. 74). Remzi kitabevi.
- Hatipoğlu, A., ve Kavas, E. (2016). Veli Yaklaşımlarının Öğretmen Performansına Etkisi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 5(4), 1012-1034.
- Hurrelmann, K. (2006). Einführung in die Sozialisationstheorie. 9. Auflage, Beltz Verlag. Weinheim und Basel.
- Jobst, S. (2010). Sozialisationsfeld: Schule. In W. Hörner, B. Drinck, & S. Jobst (Eds.), Bildung, Erziehung, Sozialisation (2 ed.). Verlag Barbara Budrich.
- Kahraman, L. (2007). Türkiye’de Öğretim Üyesi Yetiştirme Politikası Bağlamında 35. Madde Uygulaması. Mülkiye Dergisi, 30 (256), 187-208.
- Konan, N. (1995). MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı İşgörenleri. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 4(4), 617-628.
- Kızmaz, Z. (2006). Okullardaki Şiddet Davranışının Kaynakları Üzerine Kuramsal Bir Yaklaşım. Cü Sosyal Bilimler Dergisi, 30(1), 47-70.
- Koç, M. H. (2018). Veli Görüşlerine Göre Veli Öğretmen İlişkisi Ölçeğinin Geliştirilmesi ve Veli Öğretmen İlişkisinin İncelenmesi. Milli Eğitim Dergisi, 47(218), 55-76.
- Marshall, G. (2005). Sosyoloji sözlüğü. Oxford University Press.

MEB/14/6/1973 Tarihli ve 1739 Sayılı Millî Eğitim Temel Kanununun 16 Ncı Maddesine Dayanılarak Hazırlanmış Yönetmelik

Özdoğru, M. (2021). İlkokullarda Öğretmen-Veli İlişkisinde Yaşanan Sorunlara İlişkin Öğretmen Görüşleri. Uluslararası Temel Eğitim Çalışmaları Dergisi, 2(1), 68-76.

Reçber, B. (2020). Türkiye’de Okul Sosyal Hizmetinin Konumu ve Gerekliliği. Tesam Akademi Dergisi, 7(1), 11-36.

Schratz, M. (2008). Das Konzept des European Teacher in der Lehrerbildung Europas. In T. A. Bauer & G. E. Ortner (Eds.), Bildung für Europa: Politische Ansprüche und Anregungen für die Praxis. Paderborn: B+ B.

TDK: <https://sozluk.gov.tr>

Yaraş, Z. ve Turan, M. (2021). Sorunlar ve Çözümler Bağlamında Öğretmenlik Mesleği. Milli Eğitim Dergisi, 50(232), 383-405.

Yavuz, A. (2010). Üniversiteler “Lise” leşiyor /Liseler “Yok” Oluyor!.. Çağdaş Eğitim Dergisi, (374).
<https://ekonomi.haber7.com/ekonomi/haber/551025-vatandasa-gore-en-guvenilir-meslek-gruplari>
Erişim Tarihi: 10.08.2023

<https://indigodergisi.com/2019/10/turkiye-en-az-guven-duyulan-meslekler/> Erişim Tarihi: 10.08.2023

<https://www.sozcu.com.tr/2016/ekonomi/en-cok-guvenilen-meslekler-hangileri-1194913/> Erişim Tarihi: 10.08.2023

Diyalektik Davranış Terapisinin Borderline Kişilik Bozukluğu Üzerindeki Etkililiğine İlişkin Sistematik Derleme Çalışması

Tubanur Bayram Kuzgun¹

Derleme Makale

Öz

Borderline Kişilik Bozukluğu (BKB) hem hasta hem de psikoterapistler için oldukça zorlayıcı bir psikiyatrik bozukluk olarak görülmektedir. Diyalektik Davranış Terapisi (DDT) BKB tedavisi için üzerinde en çok araştırma yapılan yaklaşımlardan biridir. DDT'nin BKB semptomları üzerindeki etkililiğine dair farklı çalışmalar olmasına karşın geliştirilen farklı tedavi yaklaşımlarından farklı olarak nasıl bir etki mekanizmasına sahip olduğu bilinmemektedir. Bu sistematik derlemenin amacı; DDT'nin BKB üzerindeki etkililiğini inceleyen literatürdeki güncel çalışmalarını bir araya getirmektir. Buna ek olarak DDT'nin BKB semptomlarında nasıl bir iyileşme meydana getirdiğini anlamak ve etkin olan müdahaleleri kritik etmek gelecek çalışmalar için yön gösterici olacaktır. Bu derleme çalışmasında önceden belirlenen ölçme kriterlerine uygun olduğu görülen 9 araştırma yer almaktadır. Çalışma sonuçları DDT'nin BKB olan kişilerin farkındalık becerilerinde, özellikle kaygı ve depresyon semptomlarında, intihar girişimi içeren ve içermeyen kendine zarar verme davranışlarındaki düşüşte ve duyu regülasyonunda anlamlı değişiklikler gösterdiğine ve altı aylık bir DDT sürecinin belirtilerdeki iyileşme için yeterince iyi bir zaman olduğuna işaret etmektedir. Farklı psikoterapi yaklaşımlarına kıyasla DDT'de tedaviden ayrılma oranının düşük olması, daha kısa süreli olması ve psikoterapistlerin eğitim almalarının daha elverişli olması bu yaklaşımın yaygınlaşması ve ulaşılabilir olması için önemli görülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Borderline Kişilik Bozukluğu, Diyalektik Davranış Terapisi, Tedavi Etkililiği

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi
14.09.2023
Kabul Tarihi
11.10.2023

A Systematic Review of the Effectiveness of Dialectical Behavior Therapy on Borderline Personality Disorder

Abstract

Borderline Personality Disorder (BPD) is considered a psychiatric disorder that poses significant challenges for both patients and psychotherapists. Dialectical Behavioral Therapy (DBT) is one of the most researched approaches to the treatment of BPD. Although there have been various studies on the effectiveness of DBT in treating the symptoms of BPD, it is still unclear how it differs from other therapeutic approaches that have been developed. The purpose of this systematic review is to examine recent studies in the literature that investigate the impact of DBT on BPD. In addition, understanding how DBT improves symptoms of BPD and evaluating effective interventions is crucial for guiding future studies. There are nine studies that meet the inclusive criteria included in the study. The results showed that DBT significantly improves mindfulness skills in individuals with BPD. Specifically, it reduces symptoms of anxiety and depression, decreases self-harm behavior, and improves emotion regulation, both with and without suicidal attempts. The study also suggests that a six-month period of DBT is an effective timeframe for symptom recovery. Compared to other psychotherapy approaches, it is important for DBT to have a low rate of drop-out from treatment, a shorter duration, and more comprehensive training for psychotherapists.

Keywords

Borderline Personality Disorder, Dialectical Behavior Therapy, Therapy Effectiveness

Article Info

Received
14.09.2023
Accepted
11.10.2023

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Arel Üniversitesi, tubanurbayram@arel.edu.tr, 0000-0002-0299-7284.

Giriş

1. Borderline Kişilik Bozukluğu

Amerikan Psikiyatri Birliği (APA; 2013) Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal Sınıflandırma El Kitabının beşinci baskısında (DSM-5) BKB'yi gerçek ya da imgesel düzlemde terkedilmekten kaçınmak için çaba gösterme, kişiler arası ilişkilerde gözünde aşırı büyütme ve yerin dibine sokma arasında gidip gelen tutarsız ilişkiler yaşama, kişinin kendisine zarar verecek en az iki alanda dürtüselliklerinin olması, kimlik karmaşası yaşamaması, duygulanımda tutarsızlıkların olması, öfke kontrolünde güçlük yaşaması, yoğun bir boşluk duygusunun olması, kendine zarar verme, intihar girişimi ya da intihar davranışlarının görülmesi, stresle ilişkili olarak kısa süreli kuşkucu düşünceler ya da şiddetli çözümlerle belirtilerinin olması gibi belirtilerden en az beşi ya da daha fazlasının görülmesi şeklinde tanımlamıştır. BKB olan hastalar genellikle depresyon, anksiyete ve kendine zarar verme ile seyreden ve zaman zaman hastane yatışı gerektiren kriz dönemleri geçirebilmektedirler. Buna ek olarak hastalığın örtük özellikleri arasında sağlık açısından ağır bedelleri olan suç işleme, güvenli olmayan cinsel ilişki ve dikkatsiz araba sürme gibi kendini sabote eden davranışlar da bulunmaktadır (Van Asselt, Dirksen, Arntz ve Steverens, 2007). BKB görülme sıklığı yapılan farklı araştırmalara göre %1 ile %6 arasında değişmektedir (Grant ve diğerleri, 2008; Torgersen, Kringlen ve Cramer, 2001). Hastaların %80'inde kendine zarar verme davranışı (Gunderson, 2001), %9 ile %30'u arasında intiharla sonuçlanan ölüm (Cowdry, Pickar ve Davies, 1985; Skodol, Gunderson, Pfohl, Widiger, Livesley ve Siever, 2002) meydana geldiği raporlanmıştır.

Bir hastalığın tedavisine yönelik farklı yaklaşımlar olsa da hastalığın etiolojisini anlamının o hastalığı tedavi etmeye önemli katkı sağladığı araştırmacıların ve klinisyenlerin üzerinde durduğu önemli bir konudur. Bebeklik dönemindeki bakım veren ile birlikte gelişen regülasyon becerisindeki ve sosyal etkileşimdeki aksaklıklar gelişim süreci boyunca duygu düzenleme ve toplumsal biliş ile ilgili aksaklıkları meydana getirmektedir. Bu mekanizmalar bir dizi uyumsuz sosyal deneyimle daha da güçlü hale gelmektedir. Yapılan araştırmalar uyum bozucu sosyal deneyimler ile çocukluk çağına ilişkin öz-düzenleme becerisi eksiklikleri arasında karşılıklı bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır (Winsper, 2018). BKB etiolojisine yönelik klinik örneklemeler ile yapılan ilk çalışmalar çocukluk dönemi travmalarının etkisine odaklanmıştır (Winsper, 2012). Geliştirilen teorik modeller de bu erken dönem yaşantıları merkeze alacak şekilde geliştirilmiştir. Özellikle psikososyal risk faktörlerinin de etkisini ele alan biliş, bağlanma, duygular, travma ve sosyal bağlamı da göz önünde bulunduran çok faktörlü modeller travma modellerinin yerini almaya başlamıştır (Paris ve Zweig-Frank, 1992). Bu açıdan Linehan'ın biososyal teorisi (Linehan, 1993) araştırmacılar tarafından BKB'yi anlamada en etkili olan yaklaşım olarak görülmüş ve özellikle son on yılda üzerinde pek çok araştırma yapılmasına olanak tanımıştır. Lereya, Winsper, Tang ve Wolke (2017) çocukluk çağında görülen uyku problemleri, günlük emosyonel ve davranışsal düzensizlikler, mizaç, istismar, 2-7 yaş dönemindeki örseleyici ebeveynlik gibi erken dönem yaşantıların ergenlikteki BKB belirtileri ile ilişkili olduğunu ortaya koymuşlardır. Uyku problemlerinin zaman içinde fizyolojik (artmış amigdala tepkiselliği) ve bilişsel (ruminasyona eğilim artması) süreçleri tetikleyerek regülasyon güçlüğünü artırdığı öne sürülmüştür.

Literatüre göre BKB olan her 4 hastadan 3'ünün kadın olduğu görülmüştür (O'Donohue, Fowler ve Lilienfeld, 2007). Pek çok çalışma çevresel risk faktörleri (örseleyici ebeveynlik), bireysel süreçler (özdenetimde güçlük) ve erken dönemde BKB belirtilerinin nasıl açığa çıktığı üzerine yeni bulgular ortaya koymaktadır (Stepp, Lazarus ve Byrd, 2016). Buna ek olarak, BKB ile birlikte görülme sıklığı en yüksek olan hastalık %95 oranında depresyon olmakla birlikte ikinci sırada %90 oranında kaygı bozuklukları gelmektedir. Madde kullanımı ve diğer II. Eksen hastalıklar da BKB hastalarında görülen farklı komorbid sorunlardır (Chapman ve Gratz, 2007; Zanarini ve diğerleri, 2004).

1.1. Borderline Kişilik Bozukluğu'na İlişkin Tedavi Yaklaşımları

BKB tedavisine yönelik yapılan rassal kontrollü deneyler (randomised-control trials) bilişsel davranışçı terapi, şema terapi, mentalizasyon odaklı tedavi, aktarım odaklı terapi, psikodinamik terapi ve diyalektik davranış terapisi gibi farklı yaklaşımları içermektedir (Leichsenring, Leibling, Kruse, New ve Leweke, 2011). Psikodinamik terapi ve bilişsel terapilerin kişilik bozuklukları üzerindeki etkisini araştıran bir meta-analiz çalışması iki yaklaşımın da uzun vadede etkili olduklarını ortaya koymuştur (Leichsenring ve Leibling, 2003). BKB için psikodinamik yaklaşım ve DDT'nin aynı oranda etkili olduğuna dair bulgular da araştırmacılar tarafından raporlanmıştır (Reeves-Dudley, 2017). DDT; kısa

sürelili olması, hastaların tedaviyi bırakma oranının daha düşük olması ve daha ekonomik olması bakımından BKB tedavisinde anahtar rol oynamaktadır. Buna ek olarak farklı hastalık grupları ile de uygulanan DDT'nin, intihar riskinin azaltılması konusunda etkili olduğu görülmüştür. Bu açıdan hem önleyici (düşük risk grubundaki hastalar için yaşam doyumunun artması) hem de tedavi edici (tanı alan grupta ise direncin azalması, kişilerarası uyumluluğun artması, benlik saygısının artması vb.) bir yaklaşım olarak klinisyenler tarafından kullanılması önerilmiştir. (Budak ve Kocabaş, 2019).

1.1.2. Diyalektik Davranış Terapisi ve Tedavi Yapısı

DDT'nin öncüsü sayılan ve kendisi de aynı zamanda BKB ile mücadele eden Dr Marsha Linehan (1993) çoğunluğu BKB hastalarından oluşan intihara eğilimli kadınlar için etkili bir tedavi geliştirmeyi amaçlamıştır. Bu tedavi yaklaşımında Linehan'ın ana motivasyonu hastalara yaşamaya değer bir yaşantı geliştirmelerini sağlamaktır. Literatürde farklı hastalıklar için geliştirilmiş etkin tedavi protokolleri ve seans gözlemleri sonucu DDT müdahaleleri üzerine çalışmalar başlamıştır.

DDT, BKB tedavisi için ilk ve üzerinde en fazla araştırma yapılan yaklaşımdır. Bilişsel davranışçı yaklaşımların ilkelerine ek olarak bilinçli farkındalık ve meditasyon gibi doğu felsefesi gibi yaklaşımların ilkelerini ele alarak, yaşam kalitesinin artmasına olanak sağlayan bir yaklaşım geliştirilmiştir. DDT'de ilk seanstan itibaren güçlü ve olumlu bir terapötik ilişki geliştirilmesi hasta için en önemli motivasyon olarak değerlendirilmektedir. Bu açıdan bakıldığında şefkat, sabır ve tedavinin işe yarar olacağına dair inanç terapiste bulunması gereken önemli özellikler olarak görülmüştür. Buna ek olarak, biyososyal yaklaşıma dayalı olarak geliştirilen DDT'de sosyal ve çevresel faktörlere ek olarak emosyonel olarak kırılan olmanın BKB'nin gelişmesinde önemli bir rol oynadığı öne sürülmektedir. (Linehan, 1993). DDT tedavi yaklaşımındaki ana stratejiler kabul ve değişim odaklı stratejiler olarak ikiye ayrılmaktadır. Kabul odaklı stratejiler bilinçli farkındalık ve sıkıntıyı tolere etme iken değişim odaklı stratejiler ise duygu regülasyonu ve kişilerarası etkinlik şeklindedir (Childs-Fegredo ve Fellin, 2018).

Diyalektik kavramı kimi doğruların evrensel ve genel geçer olduğuna kiminin ise bağlama göre değişkenlik gösterebileceğine vurgu yapmaktadır. Bu açıdan her bakış açısının tersi olabilecek bir antiteze sahip olabileceği ve bu tez-antitezlerden bir sentez oluşturulması çabası olarak görülmektedir. BKB hastalarında görülen kutuplaşmış düşünceye karşıt olarak (ya da psikodinamik yaklaşımın bölme mekanizması olarak ele aldığı savunma mekanizması) bir şeyin hem iyi hem kötü, bardağın hem boş hem dolu olabileceğine vurgu yapan sentez bir düşünce oluşturulması tedavinin ana felsefesidir (Sargın ve Sargın, 2015).

DDT'de terapistlerin odaklandığı farklı alanlar vardır. Öncelikle intihar ya da kendine zarar verme gibi hayatı tehdit eden davranışların azaltılması terapiye engel oluşturacak gecikme ya da uyumsuzluk gibi sorunların konuşulması ve üstesinden gelinmesi, yaşam kalitesini düşüren kaygı ve depresyon ile psikososyal faktörlerin iyileştirilmesi, sonrasında da bilinçli farkındalık, duygu regülasyonu, sıkıntıyı tolere etme gibi davranışsal becerilerin geliştirilmesi amaçlanmaktadır (Sargın ve Sargın, 2015). Tablo 1'de önem sırasına göre tedavi aşamaların yönelik bir yapı ortaya konmuştur.

Tablo 1: Diyalektik Davranış Terapisi Aşamaları

Aşama	Amaç
1	Hayatı tehdit eden riskli davranışların kontrol altına alınması (intihar riski, kendine zarar verme ya da madde bağımlılığı)
2	Duyguların deneyimlenmesi
3	İşlevselliğin artırılması (I. Eksen sorunları üzerinde çalışılması, iş ya da evlilik ile ilgili sorunların çözülmesi)
4	Özgür hissetme ve yalnızlık ve boşluk hisleri üzerine çalışma

Kaynak: Sargın, M. ve Sargın, A.E. (2015).

DDT tedavisinde bireysel terapi, beceri eğitimi, telefon görüşmeleri ve konsültasyon olmak üzere 4 bileşen yer almaktadır. DDT tedavisinde hafta bir seans yaklaşık 50 dakika olarak yürütülen bireysel terapi seanslarında terapist hastaya duygu ve düşüncelerinden ötürü validasyon sağlar. Buna ek

olarak diğer modüllerde öğrenilen becerilerin hastanın kendi yaşantısında uygulayabilmesi için uygulamalar planlanır. Bireysel seanslarda duygu düzenleme yaşanan zorluklar takip edilir ve tedavide yolunda gitmeyen bir şeyler olduğu durumda hasta ile bu durum üzerinde konuşulur. Seanslar hastanın duygudurumlarını ve kendine zarar verme davranışları ile ilgili değişkenleri kayıt altına aldıkları kartların değerlendirilmesi ile yapılandırılmış bir şekilde ilerlemektedir. Buna ek olarak davranışsal analiz hastaya özgü problem davranışın öncülleri ve sürdürücülerinin tespiti ile davranışın ortaya çıkmasının engellenmesini amaçlamaktadır. Problem davranış dışında geliştirilebilecek davranış repertuarı kısıtlı ise beceri geliştirme modülünce beceri geliştirme üzerine çalışmalar devam ettirilir ve bireysel seanslarda bu davranışların pekiştirilmesi sağlanabilmektedir (Dimeff ve Koerner, 2007).

Beceri eğitimi modülünde ise 4-10 hasta ile 2 terapist haftada bir defa iki saatlik oturumlar yönetmektedir. Her oturum, ilk kısmı önceki oturumda öğrenilen becerilerin uygulamalarının değerlendirilmesi ve ikinci kısmı da yeni becerilerin eklenmesi şeklindedir. Beceri eğitimi DDT'nin 4 ana müdahale alanı olan bilinçli farkındalık, sıkıntıyı tolere etme, duygu düzenleme ve kişiler arası etkinlik gibi alanlara ilişkin becerilerin kazandırılmasını amaçlamaktadır. Bilinçli farkındalık ile dikkati yargısızca kendisine ve etrafında olup bitenlere odaklama ve gözleme becerisi, sıkıntıyı tolere etmede intihar girişimi yerine dürtü engelleme davranışı, duygu düzenlemede ise bilişsel ve davranışsal teknikler ile istenmeyen ve otomatik olarak ortaya çıktığı düşünülen duyguların öncüllerini tespit ederek müdahale etme, kişiler arası etkinlik modülü de ilişkilerde girişkenliği etkin bir şekilde nasıl yönetebileceği şeklindeki becerilerin kazandırılmasını içermektedir (Linehan, 1993).

Telefon görüşmeleri, hastanın bir kriz yaşamasını önlemek için hafta arasında 10-20 dakikalık bir süre ile terapisti ile görüşmesini içermektedir. Terapist bu görüşmelerde risk değerlendirmesi yapar ve risk yüksek ise daha önce planlanmış bir kriz planını uygulamak için teşvik edilirler (Dimeff ve Koerner, 2007). Konsültasyon toplantılarında ise BKB hasta grubu ile çalışması zor olan terapistlerin yaşadıkları zorlukların gözetilmesi ve diyalektik felsefe ile bu işi ekip çalışması olarak yürütmenin önemi üzerinde durulmaktadır (Dimeff ve Koerner, 2007).

DDT'de akut tedavi dönemi 2 döngü şeklinde 6 ay sürmektedir. Sonraki 1 yıllık sürede ise daha az sıklıkta gerçekleştirilen 12 ek bireysel seans gerçekleştirilmektedir (West ve Pavuluri, 2009). Özet olarak DDT, terapi sürecine engel oluşturacak riskli davranışların ortadan kaldırılması, deneyimlenen olumsuz yaşam olaylarının kabulü, yargısız şekilde duygu ve düşüncelere yaklaşılması ve gözlenmesi, problem çözme becerilerinin geliştirilmesi ile kişiyi sıkıntıya sokan problemlerin etkin şekilde yönetilmesi olarak ele alınmaktadır (Budak ve Kocabaş, 2019). Tedavi süresince beceri ile ilgili eğitimleri içeren modüllerin, 6 aylık süre boyunca 2 döngü şeklinde tamamlanması hedeflenmektedir (Budak ve Kocabaş, 2019).

2. Yöntem

2.1. Çalışmanın Amacı

DDT'nin, BKB semptomları üzerindeki etkisini anlamak için gerçekleştirilen bu sistematik derleme çalışmasında DDT'ye ait hangi müdahale yöntemlerinin hangi semptomlar üzerinde etkili olduğunun açığa çıkarılması ve tartışılması amaçlanmıştır.

2.2. Çalışmanın Yöntemi

Literatür taraması, 2003 – 2023 yılları arasında, Pubmed, Science Direct, Google Scholar veri tabanlarında İngilizce gerçekleştirilmiştir. Psikoterapi etkililiğine dair sistematik derleme çalışmaları bulunduğu üzere daha çok rassal kontrollü deneme grupları ile oluşturulan çalışmaları içermektedir. Fakat literatürde psikolojik tedavinin gerçek değerini değerlendirebilen tek yöntemin de rassal kontrollü denemeler olmadığı, işleme kriterlerinde ve uygulama şekillerindeki katılıktan ötürü klinik uygulamada temsil değerinin düşük olabileceği üzerinde durulmuştur (Avelar ve diğerleri, 2016). Bu çalışmada rassal kontrollü denemelere ek olarak, kontrol gruplu denemeler ve karışık çoklu seviyeli modelleme içeren çalışmalara da yer verilmiştir.

Literatür taraması yukarıda sözü edilen veri tabanlarında belirli anahtar kelimeler kullanılarak araştırılmıştır. Kaynak araştırmasında kullanılan anahtar kelimeler, 'Borderline kişilik bozukluğu' ve 'Diyalektik davranış terapisi' şeklindedir.

2.2.1. İşleme Kriterleri

Derlemeye dahil edilen çalışmaların dahil edilme kriterleri;

- (i) BKB hastaları ile yürütülmüş olması
- (ii) Rassal kontrollü deneme, kontrol gruplu deneme ve karışık çoklu seviyeli modelleme içeren çalışmalarından birini içermesi
- (iii) Müdahale yönteminin DDT içermesi
- (iv) Hakemli dergilerde yayınlanmış olması
- (v) Yetişkin hastalar ile yürütülmüş olması
- (vi) Yalnızca araştırma makaleleri içeriyor olması şeklindedir.

Bununla birlikte, bu araştırmaya 60 yaş üstü katılımcıları içeren çalışmalar, BKB'ye ek olarak komorbid farklı hastalıklardaki değişimi ele alan çalışmalar, DDT müdahale yöntemlerini içermeyen çalışmalar, DDT'ye ek olarak standart psikiyatrik tedavi ya da grup terapisi hariç farklı müdahale yöntemleri ile karşılaştırma yapılan çalışmalar ve sadece pilot bulguların raporlandığı çalışmalar dahil edilmemiştir. Çalışmaya işleme kriterlerine uygun olan 9 araştırma dahil edilmiştir. Tablo 2' de seçilen 9 araştırmaya ilişkin örneklem özellikleri, araştırma deseni, araştırmada kullanılan klinik ölçekler, uygulanan DDT müdahalesi ve etki alanlarına ilişkin bilgiler ve özet sonuçlar yer almaktadır.

Tablo 2: Borderline Kişilik Bozukluğu Tanısı Almış Hastalarla Yapılan ve Diyalektik Davranış Terapisi Uygulamalarını İçeren Seçilmiş Çalışmalar

Çalışma	Katılımcılar	Desen	Klinik Ölçekler	Müdahaleler veya Etki Alanları	Sonuçlar
1. Barnicot, Gonzalez, McCabe ve Priebe (2016)	N=70 (BKB)	Karışık çoklu seviyeli modelleme	-SCID-II -MINI (Mini mental test) -BKB için Zanarini Ölçeği (ZAN-BPD)	-DDT -DDT becerileri kullanma sıklığı -Kendine zarar verme -Tedavinin güvenilir algılanması (treatment credibility) -Terapötik alyans -Öz-yeterlik	-Öz-yeterlik, terapötik alyans ya da algılanan tedavi güvenilirliğinden bağımsız olarak becerileri daha az sıklıkta kullanan kişilerin tedaviden erken ayrılması -DDT becerilerinin daha sıklıkla kullanılması ve özyeterliğin yüksek olması birbirinden bağımsız olarak kişinin kendine zarar verme davranışında düşüş göstermiştir. -Tedavinin güvenilir algılanması ve terapötik alyans birbirinden bağımsız olarak kendine zarar verme ya da tedaviyi bırakma ile ilişkili bulunmadı.
2. Soler ve diğerleri (2009)	N=60 (BKB)	Randomize kontrollü deneme DDT-ST (skill training) SGT (standart grup terapisi)	-BKB ana semptom tarama ölçeği (The Clinical Global Impression-Borderline Personality Disorder (CGI-B))	-DDT-ST (3 ay): kişiler arası etkililik ve duygu regülasyonunda değişime yol açan kabul, bilinçli farkındalık ve sıkıntı toleransını	-DDT'nin standart grup terapisinin duygudurum, depresyon anksiyete, sinirlilik, öfke, duygulanım düzensizliği gibi alanlarda iyileşmede daha iyi olduğu raporlanmıştır.

			<ul style="list-style-type: none"> -Hamilton Depresyon Ölçeği (HRSD-17) -Hamilton Anksiyete Ölçeği (HRSA) -Kısa Psikiyatrik Belirti Ölçeği (BPRS) -Psikolojik Belirti Tarama Ölçeği (SCL90-R) -Buss-Durkee Düşmanlık ve Öfke Ölçeği (BDI) -Barrat Dürtüsellik Ölçeği (BI) 	<p>arttırmaya yönelik beceri eğitimi</p> <p>-SGT (3 ay): İlişki kurma ve zorluklarını paylaşma deneyimi sağlama amacıyla yorumlama, altını çizme, açıklama, somutlaştırma ve yüzleştirme gibi teknikleri içeren grup terapisi</p>	<p>-Psikiyatrik semptomlara bakıldığında ise üç ay süre ile haftada 1 defa yapılan DDT beceri eğitimi grubunda klinik açıdan iyileşmenin daha yüksek olduğu ve daha düşük seviyede tedaviden düşme olduğu görüldü.</p>
3. Priebe ve diğerleri (2012)	N=40 BKB tanısı alan ve önceki yılın en az 5 gününde kendine zarar verme davranışı olan hastalar	Randomize kontrollü deneme -DDT -TAU (treatment as usual)	<ul style="list-style-type: none"> -Zanarini Borderline Kişilik Bozukluğu Değerlendirme Ölçeği -Kısa Psikiyatrik Değerlendirme Ölçeği ve Kısa Semptom Envanteri -Manchester Kısa Yaşam Kalitesi Değerlendirme Ölçeği 	<p>12 ay süren DDT: haftalık 1 saat bireysel terapi, haftada 2 saat beceri kazandırma programı, telefon danışmanlığı</p> <p>12 ay süren TAU: DDT haricinde psikoterapist, psikiyatrist, toplum ruh sağlığı uzmanları ya da psikolojik danışmanlar tarafından verilen tedavi</p>	<p>-DDT kendine zarar verme davranışında azalmaya neden olmuştur ve bu etki tedaviyi tamamlayan hastalarda daha yüksektir.</p> <p>-TAU'ya kıyasla DDT'de geçirilen her 2 aylık süre kendine zarar verme davranışında %9 azalma sağlamıştır.</p> <p>-İkincil bulgulara herhangi bir farklılık bulunmamıştır.</p>
4. McMain, Guimond, Streiner, Cardish ve Links (2012)	N=180 (BKB – DSM-IV) DDT (N=90) Psikiyatrik tedavi (N=90) En az bir tanesi son 3 ayda olmak üzere son 5 yılda en az iki kez	Gruplar arası karşılaştırma	<ul style="list-style-type: none"> İntihar girişimi ve kendine zarar verme davranışı ölçeği -Zanarini Borderline Kişilik Bozukluğu Değerlendirme Ölçeği 	<ul style="list-style-type: none"> -Kendine zarar verme (intihar girişimi olup olmadığı) davranışlarının sıklık ve yoğunluğu -Sıkıntı -Öfke -Depresyon -Kişilerarası fonksiyonellik 	<p>-İki tedavi şekli de tedavinin bitmesinden iki yıl sonra istatistiksel olarak anlamlı ve benzer iyileşme göstermiştir.</p> <p>-Tedavinin etkisi kendine zarar verme davranışı da dahil hiçbir alanda düşüş göstermemiştir.</p> <p>-Depresyon, kişilerarası işlevsellik</p>

	kendine zarar verme ya da intihar girişimi ile sonuçlanan girişim		-Psikolojik Belirti Tarama Ölçeği (SCL-90-R) -Durumluk-sürekli öfke ölçeği -Beck Depresyon Ölçeği -Kişilerarası problemler ölçeği -Uluslararası Kişilik Bozukluğu Değerlendirme Ölçeği -EuroQol-5D (işlevselliğin değerlendirilmesi)	-Hayatın farklı alanlarındaki işlevsellik -Borderline psikopatolojisi -Remisyonda geçen süre	ve öfke alanlarında da iyileşme gözlemlendi. Katılımcıların üçte ikisi tanısal olarak remisyonda devam ederken ve yaşam kalitelerinde artış gözlenirken %53'ü okul ya da iş gibi alanlarda yer almadı. %39'u da 36 ay sonra psikiyatrik destek aldıklarını bildirdiler.
5. Bohus ve diğerleri (2004)	N=31 (BKB) DDT N=19 (BKB) TAU Katılımcıların son iki yıl içerisinde en az bir intihar girişimi ya da en az iki intihar girişimi içermeyen kendine zarar verme davranışı geçmişine sahip olmaları beklenmiştir.	Kontrollü deneme	-Yaşam boyu parasuicid davranış sıklığı -Psikolojik Belirti Tarama Ölçeği (SCL-90-R) -Hamilton Anksiyete Ölçeği (HAMA) -Durumluk Sürekli Anksiyete Ölçeği (STAI) -Beck Depresyon Ölçeği (BDI) -Hamilton Depresyon Ölçeği (HAMD) -Öfke Ölçeği (STAXI) -Disosiyatif Deneyimler Ölçeği (DES) -Genel İşlevsellik Değerlendir	-Bireysel terapi: haftada 2 -Grup – beceri eğitimi: haftada 2 saat -Grup – psikoeğitim: haftada 1 saat -Akran grup buluşması: haftada 2 saat -Bilinçli farkındalık grup çalışması: haftada 1 saat -Bireysel beden odaklı terapi: haftada 1.5 saat -Terapist ile danışmanlık: haftada 2 saat	-Ön ve son test karşılaştırmaları DDT grubu için psikopatolojik değişkenlerde iyileşme ve kendine zarar verme davranışında anlamlı bir azalma olduğunu göstermiştir. -Bekleme grubundaki katılımcılar dördüncü ayda herhangi bir iyileşme göstermemişlerdir. -Depresyon, anksiyete, kişilerarası işlevsellik, sosyal uyum, genel psikopatoloji ve kendine zarar verme gibi alanlarda DDT grubunda anlamlı bir şekilde iyileşmenin daha iyi olduğu görülmüştür. -DDT alan katılımcıların %42'sinin genel psikopatoloji değerlendirmesinde iyileşme gösterdiği bulunmuştur. -3 aylık DDT tedavisinin spesifik olmayan tedaviden anlamlı bir şekilde daha iyi olduğu bulunmuştur.

			mesi Ölçeği (GAF) -Kişilerarası Problemler Ölçeği		
6. Van den Bosch, Koeter, Stijnen, Verheul, van den Brink (2005)	(N=58) BKB Kadın rassal olarak 52 haftalık -DDT -TAU	Rassal kontrollü deneme	-BKB sıklık indeksi (BPDSI) -Yaşam boyu kendine zarar verme davranışı değerlendiril mesi (LPC)	-Parasuisid davranışlar -Madde kullanımı -Dürtüsellik	-Tedavinin bitmesinden 6 ay sonra DDT'nin genel tedaviye oranla daha düşük düzeyde kendine zarar verme davranışına ve dürtüsellğe ve alkol kullanımına neden olduğu görüldü. -Madde kullanımı için gruplar arasında herhangi bir farklılık görülmedi.
7. Verheul, Bosch, Koeter, de Ridder, Stijnen, Van den Brink (2003)	N=58 (BKB) 12 hafta -DDT -TAU	Rassal kontrollü deneme	-Borderline kişilik bozukluğu sıklık kontrol ölçeği (BPDSI) -Yaşam boyu kendine zarar verme davranışı kontrol ölçeği	Tedavinin devamlılığı, intihar girişimi, kendine zarar verme ile sonlanan dürtüsel davranışlar ölçüldü. Tedavi haftalık bilişsel davranışçı terapi, haftalık süpervizyon ve danışma toplantılarının olduğu görüşmeler şeklindeydi (Linehan,1993).	DDT'de genel tedavi programına göre devamlılık oranının ve kendini yaralama oranındaki düşüşün daha yüksek olduğu görülmüştür.
8. Soler ve diğerleri (2012)	N=60 (BKB) -DDT + Mindfulness (M) -Genel psikiyatrik tedavi	Rassal olmayan kontrollü deneme	-Continuous Performance Test-II (CPT-II; Conners, 2000) -Hamilton Depresyon Envanteri (BPRS) - Duygudurum değerlendirme ölçeği (POMS) -Bilinçli farkındalık ölçeği	-DDT-M ve GPT her birinde 9-11 katılımcı olan 120 dakika süren 8 psikoterapi oturumu -Her bir oturum DDT beceri eğitimi (eğitim, yani becerilerin seansta pratik edilmesi, ev ödevleri) içermekteydi. -Genel psikiyatrik tedavi psikoeğitim, şimdi ve burada, problem çözme becerisi, empati ve yardım	-DDT+M grubunda bilinçli farkındalık ile geçen her bir dakika genel psikiyatrik belirtilerde ve afektif belirtilerde düşüş ile yüksek korelasyon göstermiştir.

				davranışlarını içermekteydi.	
9. McMain ve diğerleri (2022)	N=240 (BKB) - 6 ay DDT - 12 ay DDT	Randomize kontrollü deneme	-İntihar Girişimi Kendine Zarar Verme Envanteri (SASII) -BKB Belirti Listesi (BSL-23) -Belirti Tarama Testi (SCL-90) -Durumluk-Sürekli Öfke Ölçeği Beck Depression Inventory (BDI) II -Kişilerarası İlişkilerde Problemler Ölçeği -DDT Başa çıkma Yolları Tarama Envanteri -Tedavi Geçmiş Envanteri-2	-Toplamda iki yıl süren DDT (hafta bir ya da iki defa gerçekleşen DDT odaklı bireysel seanslar, haftalık beceri eğitimi, seanslar arası iletişim, haftalık toplantı)	- DDT'ye bir yıl ve iki yıl devam eden hastalardaki ilerleme farklılık göstermiştir. -6 ay DDT alan grup BKB belirtilerinde daha hızlı iyileşme göstermiştir.

3. Bulgular

Araştırma sonuçları DDT içerisinde duygu düzenleme becerileri, duygudurum, farkındalık ve intihar girişi şeklinde farklı alanlardaki semptomlarda etki mekanizmalarını anlamak üzere incelenmiştir.

Barnicot ve diğerlerinin (2016) 70 BKB hastası ile DDT etkililiğini ölçmek amacıyla yürüttükleri bir araştırmada katılımcıların DDT becerileri kullanma sıklığı, kendine zarar verme davranışı sıklığı, tedavinin güvenilir algılanması (treatment credibility), terapötik alyans ve öz-yeterlik düzeyleri incelenmiştir. Araştırma bulguları BKB hastalarının öz-yeterlik, terapötik alyans ya da algıladıkları tedavi güvenilirliklerinden bağımsız olarak DDT becerilerini daha az sıklıkta kullanan kişilerin tedaviden erken ayrıldıklarını ortaya koymuştur. Buna ek olarak DDT becerilerinin daha sıklıkla kullanılması ve öz-yeterliğin yüksek olması birbirinden bağımsız olarak kişinin kendine zarar verme davranışında düşüş ile ilişkili bulunmuştur. Ayrıca, tedavinin güvenilir algılanması ve terapötik alyans birbirinden bağımsız olarak kendine zarar verme ya da tedaviyi bırakma değişkenleri ile ilişkili bulunmamıştır. Ayrıca DDT becerilerinin kullanılması kişide kendine zarar verme davranışını düşürmekte ve bunun hastaların duygu düzenleme becerilerindeki artıştan kaynaklanabileceği (Linehan, 1993) üzerinde durulmuştur. DDT ile yapılan farklı bir araştırma da DDT becerilerini kullanan katılımcıların BKB semptomlarında ve kendine zarar verme davranışlarında düşüş olduğu raporlanmıştır. Neacsiu, Rizvi ve Linehan'ın (2010) yaptıkları bu çalışmada DDT grubu ile farklı bir tedavi alan kontrol grubuna beceri eğitimi eklenmiş ve karşılaştırılmıştır. Tedavinin sonunda DDT grubunda beceri kullanımı 3 kat daha fazla görülmüştür. Beceri eğitiminin DDT'deki intihar girişi, depresyon ve anksiyete belirtileri arasındaki ilişkiye tümenden aracılık ettiği raporlanmıştır.

Soler ve diğerlerinin (2009) 60 BKB hastası ile yürüttükleri rassal kontrollü deneme çalışmasında 3 ay süre ile DDT beceri eğitimi ve standart grup terapisi alan BKB hastaları

karşılaştırılmıştır. DDT beceri eğitimi kişiler arası etkililik ve duygu regülasyonunda değişime yol açan kabul, bilinçli farkındalık ve sıkıntı toleransını arttırmaya yönelik olarak oluşturulmuştur. Standart grup terapisi grubunda ise ilişki kurma ve zorlukları paylaşma deneyimi sağlaması amacıyla yorumlama, altını çizme, açıklama, somutlaştırma ve yüzleştirme gibi teknikleri içeren bir müdahale grubunu içermektedir. Yapılan araştırmanın bulguları, DDT'nin standart grup terapisi uygulamalarına kıyasla duygudurum ve depresyon, anksiyete, sinirlilik, öfke, duygulanım düzensizliği gibi alanlarda iyileşmede daha iyi olduğunu ortaya koymuştur. Psikiyatrik semptomlara bakıldığında ise üç ay süre ile haftada bir defa yapılan DDT beceri eğitimi grubunda klinik açıdan iyileşmenin daha yüksek olduğu ve daha düşük seviyede tedaviden erken ayrılma olduğu görülmüştür.

Priebe ve diğerleri (2012) BKB tanısı alan ve önceki yılın en az 5 gününde kendine zarar verme davranışı olan 40 hasta grubu ve kontrol grubunu içeren bir örneklem ile rassal kontrollü deneme çalışması yapmışlardır. 12 ay süren DDT haftalık 1 saat bireysel terapi, haftada 2 saat beceri kazandırma programı, telefon danışmanlığı içermektedir. 12 ay süren kontrol grubunda ise DDT haricinde psikoterapist, psikiyatrist, toplum ruh sağlığı uzmanları ya da psikolojik danışmanlar tarafından verilen tedavi uygulanmıştır. Araştırma bulgularına göre DDT kendine zarar verme davranışında azalmaya neden olmuştur ve bu etki tedaviyi tamamlayan hastalarda daha yüksektir. Kontrol grubuna göre DDT'de geçirilen her 2 aylık süre kendine zarar verme davranışında %9 azalma sağlamıştır.

McMain ve diğerleri (2012) gruplar arası karşılaştırma ile yaş aralığı 18 ve 60 olan 180 BKB olan hastanın yarısına DDT uygulanmış ve diğer yarısına da psikiyatrik tedavi uygulanmışlardır. Hasta seçiminde BKB tanısına ek olarak en az bir tanesi son 3 ayda olmak üzere son beş yılda en az iki kez kendine zarar verme ya da intihar girişimi ile sonuçlanan girişimin olması beklenmiştir. Ayrıca hastaların kendine zarar verme (intihar girişimi olup olmadığı) davranışlarının sıklık ve yoğunluğu, sıkıntı, öfke, depresyon, kişilerarası işlevsellik, hayatın farklı alanlarındaki işlevsellik, borderline psikopatolojisi ve remisyonda geçen süreleri kaydedilmiştir. Yapılan analizler iki tedavi şeklinin de tedavinin bitmesinden iki yıl sonra istatistiksel olarak anlamlı ve benzer iyileşme gösterdiğini ortaya koymuştur. Tedavi etkisi kendine zarar verme davranışı da dahil hiçbir alanda düşüş göstermemiştir. Depresyon, kişilerarası işlevsellik ve öfke alanlarında da iyileşme gözlenmiştir. Katılımcılar üçte ikisi tanısız olarak remisyonda devam ederken ve yaşam kalitelerinde artış gözlenirken %53'ü okul ya da iş gibi alanlarda yer almadıklarını bildirmişlerdir. Örneklemin %39'u da 36 ay sonra psikiyatrik destek aldıklarını bildirmişlerdir.

Bohus ve diğerleri (2004) 31 BKB hastasına DDT, 19 BKB hastasına da 4 aylık süre içinde ortalama 6 seans katıldıkları DDT odaklı olmayan bir tedavi uygulanmıştır. Katılımcıların son iki yıl içerisinde bir intihar girişimi ya da en az iki intihar girişimi içermeyen kendine zarar verme davranışı geçmişine sahip olmaları beklenmiştir. DDT grubunda 22 (74%) katılımcı ve kontrol grubunda ise 15 (79%) katılımcı ilaç tedavisi almaktaydı. DDT grubunun %45'i ve kontrol grubunun %53'ü dört aylık periyotta ilaç kullanımlarını değiştirmişlerdir. DDT grubunda bireysel terapi: haftada 2 saat grup-beceri eğitimi: haftada 2 saat grup- psikoeğitim: haftada 1 saat akran grup buluşması: haftada 2 saat bilinçli farkındalık grup çalışması: haftada 1 saat bireysel beden odaklı terapi: haftada 1,5 saat terapist ile danışmanlık: haftada 2 saat şekilde uygulanmıştır. Ön ve son test karşılaştırmaları DDT grubu için psikopatolojik değişkenlerde iyileşme ve kendine zarar verme davranışında anlamlı bir azalma olduğunu göstermiştir. Bekleme grubundaki katılımcılar dördüncü ayda herhangi bir iyileşme göstermemişlerdir. Buna ek olarak araştırma bulguları depresyon, anksiyete, kişilerarası işlevsellik, sosyal uyum, genel psikopatoloji ve kendine zarar verme gibi alanlarda DDT grubunda anlamlı bir şekilde iyileşmenin daha iyi olduğunu göstermiştir. DDT alan katılımcıların %42'sinin genel psikopatoloji değerlendirmesinde iyileşme gösterdiği bulunmuştur. 3 aylık DDT tedavisinin spesifik olmayan tedaviden anlamlı bir şekilde daha iyi olduğu bulunmuştur.

Van den Bosch ve diğerleri (2005) 58 BKB olan kadın hastaya uyguladıkları DDT ve genel tedavi ile tedavi etkililiğine yönelik rassal kontrollü deneme çalışması yürütmüşlerdir. Örneklem rassal olarak 52 haftalık DDT programına ya da genel tedavi programına atanmıştır. Katılımcıların parasuisid davranışları, madde kullanımları ve dürtüsellikleri güvenilir ölçme araçları ile kaydedilmiştir. Tedavinin bitmesinden 6 ay sonra DDT'nin genel tedaviye oranla daha düşük düzeyde kendine zarar verme davranışına, dürtüsellığe ve alkol kullanımına neden olduğu görülmüştür. Madde kullanımı için gruplar arasında herhangi bir farklılık görülmemiştir. Bu bulgular, DDT'nin madde kullanımı olan ya da

olmayan karışık BKB popülasyonunun çekirdek semptomlarında önemli iyileşme sağladığını ortaya koymuştur.

Verheul ve diğerleri (2003) 58 BKB hastası ile yürüttükleri rassal kontrollü deneme çalışmasında 12 hafta DDT ya da genel tedavi programı içeren iki grubu tedavinin devamlılığı, intihar girişimi, kendine zarar verme ve kendine zarar verme ile sonlanan dürtüsel davranışlar bakımından karşılaştırmışlardır. Tedavi programının haftalık bilişsel davranışçı terapi, haftalık 2-2,5 saat süren beceri geliştirme grubu, haftalık süpervizyon ve danışma toplantılarının olduğu görüşmelerden oluştuğu raporlanmıştır (Linehan, 1993). DDT'de genel tedavi programına göre devamlılık oranının ve kendini yaralama oranındaki düşüşün daha yüksek olduğu görülmüştür.

Soler ve diğerleri (2012) 60 BKB hastası (40: DDT + Mindfulness ve 20: Genel psikiyatrik tedavi) ile rassal olmayan kontrollü deneme çalışması yürütmüşlerdir. DDT- bilinçli farkındalık ve genel psikiyatrik tedavi gruplarının her biri 9-11 katılımcı olan 120 dakika süren 8 psikoterapi oturumu içermektedir. Her bir oturum eğitim, yeni becerilerin seansta pratik edilmesi, ev ödevlerinden oluşan DDT beceri eğitiminden oluşmaktadır. Genel psikiyatrik tedavide ise her bir oturumda psikoeğitim, problem çözme becerisi, empati ve yardım davranışlarına ilişkin konular yer almaktadır. Araştırmanın sonuçlarına göre, DDT+M grubunda bilinçli farkındalık ile geçen her bir dakika genel psikiyatrik belirtilerde ve afektif belirtilerde düşüş ile yüksek korelasyon göstermiştir. Fakat bu ilişki Sürekli Performans Testi-II' de değerlendirilen dikkat problemlerinde görülmemiştir.

McMain ve diğerleri (2022) tedaviden erken ayrılma oranları arasında bir fark bulunmayan 240 katılımcının rassal bir şekilde iki gruba (DDT-6 ay süren ve DDT-12 ay süren) ayrıldığı ve iki grubun belirli psikopatolojik özellikler bakımından karşılaştırıldığı bir araştırma yürütmüşlerdir. Bulgular, 6 aylık DDT'nin çeşitli sonuçlar açısından 12 aydan daha az etkili olmadığını göstermektedir. Hem DDT-6 hem de DDT-12 grupları, tüm sonuç ölçütlerinde başlangıçtan 24. aya kadar önemli bir iyileşme göstermiştir. İki yıllık çalışmanın tüm zaman noktalarında toplam kendine zarar verme, genel psikopatoloji ve başa çıkma becerileri değerlendirilmiştir. DDT-6, BKB semptomlarında ve genel psikopatolojide daha hızlı bir azalma ile ilişkilendirilmiştir. Bulgular, DDT-6'nın güvenli olduğunu, benzer kalıcılık ile ilişkili olduğunu ve DDT-12'nin toplam kendine zarar verme ve diğer bazı sonuçlar üzerinde kalıcı ve karşılaştırılabilir etkilerle ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu bulgular BKB patolojisi olan hastaların tedavisinde uzun vadeli DDT'nin kısa vadeliye göre ek bir faydası olmadığını göstermektedir. Optimal tedavi etkisini oluşturmak için terapinin ne kadar süre ile gerekli olduğuna ilişkin araştırmalar yetersizdir ve çalışma bulguları bu literatüre katkıda bulunmaktadır. Robinson, Delgado ve Kellett (2020) 30 seanstan uzun süren psikoterapileri destekleyecek hiçbir kanıt bulunmadığına ilişkin bir sistematik inceleme ortaya koymuşlardır. Fakat, Nordmo ve diğerleri (2021) açık uçlu psikoterapinin etkilerinin tedavi uzunluğuyla doğrusal olarak ilişkili olduğunu, klinik açıdan anlamlı değişime kadar geçen ortalama sürenin 57 seans olduğunu ortaya koymuştur. McMain ve diğerleri (2022) çalışması yine de grup düzeyindeki etkilere odaklanıldığında, kısa süreli psikoterapinin "yeterince iyi" olduğunu göstermektedir. Farklı alt grupların kısa ve uzun vadeli psikoterapiye farklı yanıt verip vermeyeceğini belirlemek ve farklı sonuçlara (örneğin işlevsellik) göre optimal dozun nasıl değişebileceğini belirlemek için daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğu görülmektedir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu sistematik derleme çalışmasında DDT'nin BKB üzerindeki etkililiğini inceleyen çalışmaların bir araya getirilmesi amaçlanmıştır. DDT müdahalelerinin BKB belirtilerinde nasıl bir iyileşme sağladığının anlaşılması için bu müdahaleleri ortaya koymak ve tartışmak önemlidir.

Yapılan araştırmaların bulguları incelendiğinde DDT'nin BKB hastalarının duygu regülasyonlarında iyileşmeler sağladığı (Soler ve diğerleri, 2009), özellikle kaygı ve depresyon gibi afektif belirtileri azalttığı (Bohus ve diğerleri, 2014; Soler ve diğerleri, 2012) ve ayrıca intihar girişimi içeren ya da içermeyen kendine zarar verme davranışların sıklığında da azalmaya neden olduğu görülmüştür (Bohus ve diğerleri, 2014; McMain ve diğerleri, 2012; Priebe ve diğerleri, 2012; Van den Bosch ve diğerleri, 2005; Verheul ve diğerleri, 2003).

Yapılan sistematik derleme çalışmasının bulguları incelendiğinde DDT becerilerinin intihar girişimi sıklığının azalmasında etkili olduğu görülmüştür. Ayrıca BKB hastalarının duygu düzenleme becerilerindeki iyileşme ile anksiyete ve depresyon gibi olumsuz duygudurumlardaki iyileşmelere (Barnicot ve diğerleri, 2016) ek olarak sinirlilik ve öfke gibi olumsuz duygudurumların da görülme

sıklığının azalmasında etkili olduğu (Soler ve diğerleri, 2009) görülmüştür. Olumsuz duygudurumlardaki iyileşmenin de intihar girişimlerdeki düşüşe neden olabileceği üzerinde durulmuştur (Neacsiu, Rizvi ve Linehan, 2010). Ayrıca güncel bulgular 6 aylık bir DDT'nin semptomların ortadan kalkmasını sağlamada 'yeterince iyi' olduğunu ortaya koymuştur (McMain ve diğerleri, 2022). Tedaviden ayrılma oranının DDT alan hasta gruplarında diğer gruplara kıyasla daha düşük olması DDT'nin etki mekanizmasının işlerlik kazanmasında bir diğer önemli faktör olarak görülebilir.

Yapılan derleme çalışması, BKB'nin ilişkisel bakış açısının terapi ilişkisinde vurgulandığı, uyumsuz bağlanma stiline odaklanıldığı ve ilişkide duygu düzenlemeye odaklanılan bir psikoterapi modelini içeren DDT ile farmakolojik tedavinin de kullanılabilirdiği genel psikiyatrik tedavinin BKB hastalarının kendine zarar verme davranışlarının sıklık ve yoğunluğu, sıkıntı, öfke, depresyon, kişilerarası fonksiyonellik, hayatın farklı alanlarındaki işlevsellik, borderline psikopatolojisi ve remisyonda geçen süre bakımından benzer oranda etkililiğe sahip olduğunu göstermiştir. Farklı bir araştırmada ise genel psikiyatrik tedavi ile bilinçli farkındalık odaklı DDT grubu karşılaştırıldığında bilinçli farkındalık ile geçen her bir dakikanın genel psikiyatrik belirtilerde ve afektif belirtilerdeki düşüş ile ilişkili olduğu bulunmuştur. Ayrıca bilinçli farkındalık odaklı DDT grubundaki iyileşmenin genel psikiyatrik tedavi alan gruptan daha iyi olduğu görülmüştür. Bu araştırmada genel psikiyatrik tedavi ise psikoeğitim, şimdi ve burada problem çözme becerisi, empati ve yardım davranışlarını içermektedir (Soler ve diğerleri, 2012). DDT'nin psikiyatrik tedavi ile kıyaslandığında BKB'deki etkililiğine dair bu farklı bulgular psikiyatrik tedavinin içeriği ve DDT'nin bilinçli farkındalık gibi ek modüllerinin etkililiğine yönelik olabileceği düşünülebilir.

Bu araştırmada DDT'nin BKB için geliştirilmiş olan psikodinamik terapi, şema terapi ya da genel psikiyatrik tedavi gibi farklı tedavi şekillerine alternatif olarak geliştirilen bir tedavi olduğu vurgulanmış; özellikle duygu regülasyonu, kendine zarar verme ya da olumsuz duygudurum semptomlarında etkililiğine dair bulgular derlenmiş ve ortaya konmuştur. Bu sistematik derleme çalışmasında belirli sınırlıklar mevcuttur. Öncelikle her bir çalışmada BKB psikopatolojisi, duygudurum belirtileri ya da kendine zarar verme davranışını ölçen benzer ölçme araçları kullanılsa da bazı ölçme araçları ya da işleme kriterleri çalışmalar arasında farklılaşmaktadır. Ayrıca uygulanan DDT yönteminin içeriği her ne kadar yapılandırılmış ve standardize (DDT uygulayan psikoterapistlerin standart bir eğitimden geçerek uygulayıcı olmaları) olsa da her bir araştırmada müdahale yöntemi baştan belirlenmiştir. Çalışmalar arasında müdahale yöntemlerine ilişkin bazı farklılıklar olabilmektedir. Bu durum tedavide görülen iyileşmenin ve BKB semptomlarında görülen düşüşün hangi müdahaleden kaynaklandığının dikkatli yorumlanması gerektiğini göstermektedir. BKB tedavisinde DDT'nin etkililiğine yönelik yürütülecek gelecek araştırmaların batı kültürü hariç farklı kültürlerde de yapılması, boyamsal çalışmaların yapılması ile BKB belirtilerinde geri dönüşlerin olup olmadığının araştırılması önerilmektedir.

Kaynakça

- American Psychiatric Association, DSM-5 Task Force. (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5™ (5th ed.). American Psychiatric Publishing, Inc..
- Avellar, S. A., Thomas, J., Kleinman, R., Sama-Miller, E., Woodruff, S. E., Coughlin, R. ve Westbrook, T. R. (2017). External Validity: The Next Step for Systematic Reviews? Evaluation review, 41(4), 283–325.
- Barnicot, K., Gonzalez, R., McCabe, R. ve Priebe, S. (2016). Skills use and common treatment processes in dialectical behaviour therapy for borderline personality disorder. Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry, 52, 147-156.
- Bohus, M., Haaf, B., Simms, T., Limberger, M. F., Schmahl, C., Unkel, C., Lieb, K. ve Linehan, M. M. (2004). Effectiveness of inpatient dialectical behavioral therapy for borderline personality disorder: a controlled trial. Behaviour Research and Therapy, 42(5), 487–499.
- Budak, A. M. Ü. ve Kocabaş, E. Ö. (2019). Dialectical behavior therapy and skill training: Areas of use and importance in preventive mental health. Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 11(2), 192-204.
- Chapman, A. L. ve Gratz, K. L. (2007). The borderline personality disorder survival guide. Oakland, CA: New Harbinger Publications, Inc.
- Childs-Fegredo, J. ve Fellin, L. (2018). ‘Everyone should do it’: Client experience of a 12-week dialectical behaviour therapy group programme – An interpretative phenomenological analysis. Counselling and Psychotherapy Research.
- Cowdry, R. W., Pickar, D. ve Davies, R. (1986). Symptoms and EEG Findings in the Borderline Syndrome. The International Journal of Psychiatry in Medicine, 15(3), 201–211.
- Crowell, S. E., Beauchaine, T. P. ve Linehan, M. M. (2009). A biosocial developmental model of borderline personality: Elaborating and extending Linehan's theory. Psychological Bulletin, 135(3), 495–510.
- Dimeff, L. A. ve Koerner, K. (Eds.). (2007). Dialectical behavior therapy in clinical practice: Applications across disorders and settings. Guilford Press.
- Grant, B. F., Chou S. P., Goldstein R. B., Huang B., Stinson F. S., Saha T.D., Smith S. M., Dawson D. A., Pulay A.J., Pickering R. P. ve Ruan W. J. (2008). Prevalence, correlates, disability, and comorbidity of DSM-IV borderline personality disorder: results from the wave 2 National Epidemiologic Survey on alcohol and related conditions. The Journal of Clinical Psychiatry, 69(4), 533–545.
- Gunderson, J. G. (2001). Borderline personality disorder: A clinical guide. American Psychiatric Publication.
- Leichsenring, F. ve Leibling, E. (2003). The effectiveness of psychodynamic therapy and cognitive behavior therapy in the treatment of personality disorders: a meta-analysis. The American Journal of Psychiatry, 160(7), 1223–1232.
- Leichsenring, F., Leibling, E., Kruse, J., New, A. S. ve Leweke, F. (2011). Borderline personality disorder. The Lancet, 377(9759), 74-84.
- Lereya, S. T., Winsper, C., Tang, N. K. ve Wolke, D. (2017). Sleep Problems in Childhood and Borderline Personality Disorder Symptoms in Early Adolescence. Journal of Abnormal Child Psychology, 45(1), 193–206.
- Linehan, M. M. (1993). Cognitive behavioral therapy of borderline personality disorder. New York, NY: Guilford Press.
- Maier, W., Lichtermann, D., Klingler, T., Heun, R. ve Hallmayer, J. (1992). Prevalence of personality disorders (DSM-III-R) in the community. Journal of Personality Disorders, 6(3), 187–196.
- McMain, S. F., Chapman, A. L., Kuo, J. R., Dixon-Gordon, K. L., Guimond, T. H., Labrish, C., Isaranuwatjai, W. ve Streiner, D. L. (2022). The Effectiveness of 6 versus 12 Months of Dialectical Behavior Therapy for Borderline Personality Disorder: A Noninferiority Randomized Clinical Trial. Psychotherapy and Psychosomatics, 91(6), 382–397.
- McMain, S. F., Guimond, T., Streiner, D. L., Cardish, R. J. ve Links, P. S. (2012). Dialectical behavior therapy compared with general psychiatric management for borderline personality disorder:

- clinical outcomes and functioning over a 2-year follow-up. *The American Journal of Psychiatry*, 169(6), 650–661.
- Neacsiu, A. D., Rizvi, S. L. ve Linehan, M. M. (2010). Dialectical behavior therapy skills use as a mediator and outcome of treatment for borderline personality disorder. *Behaviour Research and Therapy*, 48(9), 832–839.
- Nordmo M., Monsen J.T., Høglend P.A., Solbakken O.A. (2021). Comparing the magnitude of improvement for patients with and without personality disorders in open-ended psychotherapy. *Personality Disorders*, 12(6), 606–616.
- O’Donohue, W., Fowler, K. A. ve Lilienfeld, S. O. (2007). *Personality Disorders: Toward the DSM-V*. Los Angeles: Sage Publications.
- Paris, J. ve H. Zweig-Frank (1992). A critical review of the role of childhood sexual abuse in the etiology of borderline personality disorder. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 37(2), 125-128.
- Priebe, S., Bhatti, N., Barnicot, K., Bremner, S., Gaglia, A., Katsakou, C., Molosankwe, I., McCrone, P. ve Zinkler, M. (2012). Effectiveness and cost-effectiveness of dialectical behaviour therapy for self-harming patients with personality disorder: a pragmatic randomised controlled trial. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 81(6), 356–365.
- Reeves-Dudley, B. (2017). Borderline personality disorder psychological treatment: An integrative review. *Archives of Psychiatric Nursing*, 31(1), 83-87.
- Robinson L., Delgadillo J., Kellett S. (2020). The dose-response effect in routinely delivered psychological therapies: A systematic review. *Psychotherapy Research*: 30(1):79–96.
- Sargın, M. ve Sargın, A.E. (2015). “Yaşamaya değer bir hayat” için: Diyalektik davranışçı terapinin gelişimi ve temel ilkeleri. *Türkiye Klinikleri Journal of Psychiatry-Special Topics*, 8(2), 64-70.
- Skodol, A. E., Gunderson, J. G., Pfohl, B., Widiger, T. A., Livesley, W. J. ve Siever, L. J. (2002). The borderline diagnosis I: psychopathology, comorbidity, and personality structure. *Biological Psychiatry*, 51(12), 936–950.
- Soler, J., Pascual, J. C., Tiana, T., Cebrià, A., Barrachina, J., Campins, M. J., Gich, I., Alvarez, E., & Pérez, V. (2009). Dialectical behaviour therapy skills training compared to standard group therapy in borderline personality disorder: a 3-month randomised controlled clinical trial. *Behaviour Research and Therapy*, 47(5), 353–358.
- Soler, J., Valdepérez, A., Feliu-Soler, A., Pascual, J. C., Portella, M. J., Martín-Blanco, A., Alvarez, E. ve Pérez, V. (2012). Effects of the dialectical behavioral therapy-mindfulness module on attention in patients with borderline personality disorder. *Behaviour Research and Therapy*, 50(2), 150–157.
- Stepp, S. D., Lazarus, S. A. ve Byrd, A. L. (2016). A systematic review of risk factors prospectively associated with borderline personality disorder: Taking stock and moving forward. *Personality Disorders*, 7(4), 316–323.
- Torgersen S., Kringlen E., Cramer V. (2001). The prevalence of personality disorders in a community sample. *Archives of General Psychiatry*, 58(6), 590–6.
- Van Asselt, A. D. I., Dirksen, C. D., Arntz, A. ve Severens, J. L. (2007). The cost of borderline personality disorder: Societal cost of illness in BPD-patients. *European Psychiatry*, 22(6), 354–361.
- Van den Bosch, L. M., Koeter, M. W., Stijnen, T., Verheul, R. ve van den Brink, W. (2005). Sustained efficacy of dialectical behaviour therapy for borderline personality disorder. *Behaviour Research and Therapy*, 43(9), 1231–1241.
- van Reekum, R., Bolago, I., Finlayson, M. A., Garner, S. ve Links, P. S. (1996). Psychiatric disorders after traumatic brain injury. *Brain Injury*, 10(5), 319–327.
- Verheul, R., van den Bosch, L. M. C., Koeter, M. W. J., de Ridder, M. A. J., Stijnen, T. ve Van den Brink, W. (2003). Dialectical behaviour therapy for women with borderline personality disorder: 12-month, randomised clinical trial in The Netherlands. *The British Journal of Psychiatry*, 182(2), 135–140.
- West, A. E. ve Pavuluri, M. N. (2009). Psychosocial treatments for childhood and adolescent bipolar disorder. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 18(2), 471–482.

- Winsper, C. (2012). The developmental precursors of borderline personality disorder symptoms at 11 years in a British cohort. (Unpublished doctoral dissertation). University of Warwick, Coventry, UK.
- Winsper C. (2018). The aetiology of borderline personality disorder (BPD): contemporary theories and putative mechanisms. *Current Opinion in Psychology*, 21, 105–110.
- Zanarini, M. C., Frankenburg, F. R., Hennen, J., Reich, D. B. ve Silk, K. R. (2004). Axis I comorbidity in patients with borderline personality disorder: 6-year follow-up and prediction of time to remission. *The American Journal of Psychiatry*, 161(11), 2108–2114.